

SOME OPINIONS

"The Tantras have hitherto played in Indology the part of a jungle which everybody is anxious to avoid. It is therefore a matter of congratulation that at last somebody has made up his mind scientifically to explore the jungle That these books (including those in preparation) are likely to become a great boon everybody will admit" —*Theosophist*

"For the serious student of Comparative Religion, however, Tantra is a mine of information" —*The Quest*

'Tantrik literature has been neglected by Sanskrit scholars as well as students by Comparative Religion. . . Mr. Arthur Avalon has devoted himself to the study of these obscure writings with an enthusiasm worthy, some would think, of other Sanskrit writings as yet untranslated. One may join in his hope that much of the prejudice against them will disappear when the Tantras are read in their entirety' —*The Times of India*

"The Tantra Shustra is the source of some of the most fundamental concepts as regards worship" —*Madras Mail*

'We cannot say whether the publication to the world by a foreigner of these secret scriptures is a fulfilment of the prophecy contained in the Tantras, but we think more good than evil is likely to result' —*Udbodhana*

"The Tantras embrace every phase of human life and there is hardly a branch of learning which is not covered by them" —*The Bengalee*

'These books dealing with the secret mysticism and magic of India are the most interesting which have been published in recent years' —*Neue Metaphysische Rundschau*

"An inestimable benefit to all interested in India and Indian thought, opening up the vast domain of Tantrik lore which forms one of the most important, yet strangely neglected, regions in the realm of Sanskrit learning . . . The prejudice of Western Sanskritists and the consequent distrust of English educated Hindus taking their cue from their European Gurus have been instrumental in making the Tantras looked upon with disfavour by the present generation. But there is no denying that almost the whole of the present day Hinduism on both its philosophic and ritualistic side has a Tantrik basis" —*The Calcutta University Magazine*

"The Tantra offers many suggestions to the West in virtue of the accentuation of Will and Power" —*Il Nuovo Paese (Roma)*

'For many years past the Śāstra has suffered neglect at the hands of both Indian and European scholars and manuscripts are rapidly disappearing. This with the general ignorance prevailing regarding the subjects of the Tantra, threatens to pass the Śāstra into oblivion, and the interests of the public, especially of the Hindu public are due to Arthur Oar

for his attempt at rescuing it from this undeserved fate — *The Express*

"Arthur Avalon has made a very happy choice from amongst the immense material of Indian literature .. A highly important Source for the study of present day orthodox Hinduism".— *Literarisches Zentralblatt für Deutschland* (F B)

"Since the 'discovery' of the Sanskrit language by Sir W Jones, the attention of the learned in Europe has been widely drawn to other Shastras of the Hindus. But the Tantra Shāstra has not been so fortunate. European savants having been previously under the impression that it was utterly contemptible and full of superstition. Arthur Avalon is the first to remove this stigma and he is therefore undoubtedly the object of gratitude of every Hindu"— *Pratibha*

' But it is a most difficult and dangerous subject in every way, and confronts us with endless problems, religious, psychical and moral, that are almost undreamed of today in the West ' — *The Quest*

' We have already on several occasions drawn the attention of our readers to the courageous effort which Arthur Avalon is making to supply students of Comparative Religion with materials which will enable them to treat with greater understanding certain aspects of religion in India hitherto veiled in almost impenetrable obscurity — *The Quest*

' It is strange that though Hinduism and its several writings have been critically studied by Western Scholars for nearly a century, this Tantrik phase and its scriptures have been hitherto neglected, with the result that very little is known of them and that little too, is full of misconception. To the ordinary mind the Tantra is associated with all that is abominable in Hinduism and the very mention is enough to provoke disgust. This work of Mr Avalon is a generous as well as a courageous task. — *The Times of India* (Bombay)

' But in Sir John Woodroffe we have a complete understanding of the spiritual Philosophy of the Indians .. The Tantrik text books which he has illuminated with great power and ringing conviction have this message of a perfect life" — *The Liberator*

' Mr Arthur Avalon has rendered an unique service to humanity generally and the Indian people, in particular, in editing the Tantrik Texts series and in translating some thought provoking works on Tantra'.— *The Kalpaka*

"The merit of Mr Avalon's timely publication has become widely known by this time in India and outside. Nobody can deny that his works have dispelled a mass of gloom that was hitherto enshrouding the Tantrik lore in the minds of the outside world and Scholars have come to realise now, that the religious history of the land is not understood if proper study be not made of the literature Tantra embraces this Power of Nature, i.e. Nature with a conscious soul and thus transfigures the whole life and creation as a manifestation of a living Power, selfconscious and selfsufficient" — *Vedanta* (Madras)

'Evidently the doctrine of the Tantras is nothing but a pure Vedantic one .. One of the most striking features of the Tantra is its doctrine of both enjoyment and liberation — *Modern Review*

"Arthur Avalon has by his learned edition of Tantrik Texts in both Sanskrit and English, indeed rendered an eminent service to the cause of Sanskrit literature" — *The Calcutta Review*.

'We suspect that 'Arthur Avalon' is one of the learned Pandits of Bengal whose native speech has not been without influence upon his almost impeccable English" — *The Nation* (New York)

"The Catholicity is typical of the whole Tantrik system which is in its aspiration one of the greatest attempts yet made to embrace the whole of God manifested and unmanifested in the adoration, self discipline and knowledge of a single soul'..... Mr Avalon in his publications insists upon the greatness of the Tantra and seeks to clear away by a dispassionate statement of the real facts, the cloud of misconceptions which have obscured our view of this profound and powerful system" — *Arya* (Madras)

"The Tantras are obscene, the Tantras are full of indecency, the Tantras are flooded with Adirasa, the Tantras are loathsome, the Tantras are terrible, the Kālī of the Non Aryan is the object of worship of the Tantrika. Such loud words of condemnation were wont to resound without pause in the mouths of the English educated class *Fifteen annas of the high class Brahmana families of Bengal are Shaktā and yet their religious books were being obscured in this fashion.* Having received an English initiation and education they were cutting with their own hand the branch on which they were seated. At that moment Arthur Avalon (people say he is Mr Justice Woodroffe) broke their false pride and revealed the greatness of the Tantra and the English educated Babus commenced to rub their eyes" — *Bharatavarsha*

To the Western mind the generic term "Hinduism" conveys for the most part the idea of Vedantic philosophy. With the religious and ritualistic side of Hinduism the Occident is practically unacquainted. In fact till Mr Avalon approached the subject of the Tantra Shāstra hitherto relegated by scholars to the limbo of superstition if nothing worse, the European mind knew nothing of *orthodox Hinduism*" — *Occult Review*

'In these days when we are being flooded by Western Science and Scientific education and even our great living poet Rabindra Nath Tagore seems to have become hypnotised by the false glitter of Western materialism, it is a relief to come across a book of the type we have before us. Sir John Woodroffe is one of the very few who has wholeheartedly stood up for Indian Culture' — *Amrita Bazar Patrika*

"The year 1913 will ever remain a memorable date in Indianism, the year in which we received in one lot a whole library of texts, translations and critical essays on the Tantrik Literature hitherto almost unknown. Our

admiration was mingled with amazement' (Translated from the French).
Bulletin de L' Association Francaise des Amis de L' Orient (Maison Oursel).

"These books (Tantras) are probably the worst that Hinduism has produced, for they consist in the main of grossly superstitious rites, charms and diagrams and meaningless syllables said to be instinct with supernatural power with here and there horrible filth" — *International Review of Missions* (Dr J N Farquhar of the Y M C A)

'Students of Hinduism will be thankful to Mr Arthur Avalon for this new contribution to the study of Tantrik Philosophy culture — *Hindu Review*

"The general impress on about Tantrism of which Mr Avalon is an enthusiastic and fearless exponent has been that it is a degraded form of religion sanctifying immoral practices under its veil. . . The author has indirectly shown that taking its philosophical aspect into consideration, it can attain a very high level and compare favourably with, or even excel, the doctrines of Sāṅkhya or Māyāvāda" — *Quarterly Journal of the Mythic Society*

"Most meritorious publications. From what has been said it is clear that Avalon is right, where he declares that up to now this literature has been too often judged and more often condemned without knowing it and that the Tantras deserve to become better known than has been the case hitherto" Dr. Winternitz in *Ostasiatische Zeitschrift*

"This is one of the most important of the Eastern systems the Indian Shākta Tantra—in which those very obscurities of thought with which European thinkers have long and vainly struggled are developed in full and explained most clearly. It is not too much to say that only a little time ago the Tantra was barely known to us or if known at all, prejudiced by its glosses at once so futile and obscene. The merit of having restored the Tantra to its proper splendour is due to Arthur Avalon — *Bischnis Revista Mensile de Studi Religiosi* (Prof J C. Evola)

"One cannot do enough homage to the magnificent series of publications which an English savant under the pseudonym of Arthur Avalon has brought into being—a pleiades of Tantrik works texts and translations. One of the most inaccessible schools of Indian speculation has thus thanks to him, been fruitfully explored" — *Revue Philosophique* (Paris)

"Through me, the Royal Academy of Italy expresses its most heartfelt thanks to you for your act of generosity which will no doubt both increase our interest for Indian culture and render more strong the cultural intercourse between Italy and India" — President of the Royal Academy of Italy

"We accept my sincere thanks for this kind gift to be used not only in the of our Ethnographical Museum but also in my lectures on Indian delated in the University of Munich" — Dr L Scherman

"Even in these days of Scientific progress, the value of the Agamas can hardly be overestimated" — *Pravuddha Bharata*

"It is to Sir John Woodroffe more than to any other Indianist that we owe the first, in the slightest way adequate, introduction to the extensive Tantrik literature of mediaeval and later Saktism or the cult of Arjo Drauidian Magna Mater to Western readers A subject which has called forth the gravest reprobation from the vast majority of Orientalists but hitherto from a very inadequate knowledge of the literature"—*Ocult Review*, (G R S Mead)

"They evidently went to the study of these uninviting books with an absolutely open mind, and have availed themselves of every help that they could get from genuine Hindu Pandits and Sadhakas in their study and interpretation of these sacred texts. These and other volumes in preparation will throw considerable light upon an aspect of Hindu thought and culture which has so long baffled the modern intellect"—*Hindu Review*

'Sir John Woodroffe—that rare thing—an Englishman who is really interested in the doctrines of India and has published numerous works on one aspect of such doctrine which is unknown to the European public' *Revue de Philosophie* (R Guenon)

'Science is only beginning to discern the great truths discovered in India centuries ago'.—*Malabar Journal*

"To the European reader unacquainted with Tantras it will reveal a new world altogether, so unlike things they have seen, heard or even read"—*The Englishman* Calcutta)

'It is an astonishing fact in the History of Indianism—the opening up by one man alone of a Literature the most unknown and misunderstood baffling above all by its strange technicalities'—*Le Message* (Paris)

'The appearance of Arthur Avalon as an expounder and defender of the Tantra as is a momentous event in the history of Sanskrit Research"—*Prabuddha Bharata*

"A distinct and abiding service has been rendered to the people of India by the publication of these Tantrik Texts. The popular wrong notion about Tantra will be removed by a study of these Volumes"—*Vastarani* (Cuttack, Orissa)

"These volumes (*Sharad-tilaka*) should be valuable to all orthodox believers in the efficacy of daily worship and prayer. But in these days of cultural charlatanism when not a few "Leaders" think that everyone, whatever his qualification, has a right to do everything under the sun, when Gandhian reforms contend that even Panchamas have a right to be Purohitas in every sacred shrine, we wonder if any work that prescribes rigid qualification and knowledge and discipline as necessary for worship of various kinds will be widely welcomed. But the volumes before us are not meant for cheap reformers'—*Federated India*

'Later sages and philosophers are wellknown to have composed works embodying the principles and practices of the Agamic faith, and some of

these works, because of the eminence of their authors and the intrinsic value of the works themselves, have been raised almost to the same pedestal as the divine Tantras ascribed to Siva himself. Sankaracharya's *Prapanchasara* is one such authoritative work, which has already been published in the Tantrik Texts series. A second edition of this work is in preparation. We have here a work of the 8th century A. D. of the greatest authority in the Agama cult. The present work—*Sharadatilaka*—is a modern Tantrik work which ranks in worth and estimation with the *Prapanchasara* of Sankaracharya and even with the 'revealed' Tantras. Raghava Bhatta, wrote a commentary on it which is also published in the present edition. Raghava Bhatta was one of the encyclopaedic scholars of the medieval type, whose knowledge of Sanskrit lore was as deep as it was extensive. This type of scholarship is fast on the way to disparition.

"This will be found eminently, helpful, and has made the labours of all subsequent workers considerably easier. The field of ancient Indian literature has been enriched by this praiseworthy edition of an important Tantric text, and both the interested public and the Agamanusandhana Samiti can be congratulated for this finely got up bookGlory of the spiritual Sadhana of India" —Dr. Sunil Kumar Chatterji in *The Calcutta Review*

TANTRIK TEXTS

श्रीश्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

TANTRIK TEXTS

EDITED BY

ARTHUR AVALON

VOL. XIX

PRAPANCHASĀRATANTRAM

PART. II.

CHAPTERS XXI—XXXVI.

Sa 1 Ti
PRAJAN

Published for the
ĀGAMĀNUSANDHĀNA SAMITI

BY

THE SANSKRIT PRESS DEPOSITORY,
27-1 Cornhill Street,
CALCUTTA.

1935.

Printed by—NANIGOPAL DUTT
at The **Emerald Printing Works,**
9, D. L. Roy Street,
CALCUTTA.

श्रीश्रीप्रपञ्चसारतन्त्रम्

भगवत्पाद-श्रीमच्छंकराचार्यविरचितम्

तच्छिष्य-पद्मपादाचार्यविरचित-विवरणोपेतम्

प्रयोगक्रमदीपिकाख्याविवरणविष्ठितसमेतञ्च ।

पद्मपादाचार्यविरचित-शिवपञ्चाक्षरौभाष्यम् ।

श्रीआर्घारणवैलनेन प्रवर्तितं पर्यवेक्षितञ्च ।

श्रीश्रीमल्लगदम्बिकास्वासरस्वतीश्रीचरणकमलाश्रित-

श्रीअटनानन्दसरस्वतीसम्पादितम् ।

एकविंशत्यन्यपटलान्तम् ।

कलिकातानगर्या

२७१ नं कर्णश्रीयात्रिस् द्वीट्स्थ-

संस्कृतप्रेस डिपजिटरी भवनात् प्रकाशितम् ।

लण्डनराजधान्यां लुज्याक् एण्ड को कर्तकेण

प्रकाशितम् ।

एकविंशः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यामि च मासभेदभिन्नानि यन्त्राण्यपि संग्रहेण ।
रेखाक्रमयुन्ति विचित्रवर्णलसन्ति विष्णोश्च विधानभाङ्गि ॥ १
यैः कुर्युरिष्टाग्निनिविष्टचेष्टा धरण्यनन्तादिकसंज्ञकानि ।
व्रतान्यभीष्टार्थदकल्पवृत्तैरनारतेनैव च साधकेशाः ॥ २
मेषादिकं यच्च चतुष्कमादौ मासेषु तद्वायुगृहावृतं स्यात् ।
सिंहादिकं भूगृहसंवृतञ्च चापादिकं पार्थिवयुग्मवीतम् ॥ ३
मेषादिकेषु त्रिगुणात्मकानि चराणि भास्वद्गुणितात्मकानि ।
स्थिराण्यथो षड्गुणितानि तज्ज्ञैरुक्तानि यन्त्राण्युभयात्मकानि ॥ ४
तानि द्विषड्द्वादशकात्मकोक्तैः स्युर्लक्षणैरप्यभिलक्षितानि ।
स्त्रैः स्त्रैश्च नामप्रविभक्त रूपभेदैर्वर्षिर्वेष्टितविम्बकानि ॥ ५
त्रिगुणितमपि यन्त्रमष्टपत्रावृतमथ षड्गुणितं द्विषड्दलाख्यम् ।
स्थिरगतमपि चाष्टयुग्मपत्रं तदपि षड्युगपत्रशोभितं वा ॥ ६
पद्मं चरोमस्थिरसंज्ञकेषु रक्तप्रपीताच्छदलादिवर्णम् ।
मासेषु यन्त्रोदरकृत्तत्तन्मासाभिधामूर्त्यभिधाक्षराख्यम् ॥ ७
केशवमेषादीनां ये दीर्घा मूर्तिराशिवर्णानाम् ।
ते वृत्तानि भवन्ति च निगदितमिति यन्त्रकृत्सामान्यम् ॥ ८

अथाष्टाक्षरस्यैव मासयन्त्रभेदेन विधानभेदं वक्तुमारभते—अथ प्रवक्ष्या-
मीति । यन्त्रादिकथनप्रयोजनमाह—यैः कुर्युरिति ॥ १ ॥ २ ॥

मासयन्त्राणां सामान्यलक्षणं विभागश्च आह—मेषादिकमिति ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्त्रैः स्त्रैश्च नामेति । स्त्रैः स्त्रै रूपैर्मेषपत्रभादिलक्षणैः । कथंभूतैः । नामभिः
मेषपत्रभेत्यादिभिः ललाटलिखितैः सह प्रविभक्तं रूपं येषां ते तथोक्ताः ।
विम्बशब्देन यन्त्रवाद्ये लिखितानि वाय्वादिमण्डलान्युच्यन्ते ॥ ५ ॥ ६ ॥

यन्त्रोदरकृत्तेति । मध्यत्रीजस्य यानि वेष्टनान्युक्तानि त्रिगुणितादिषु
तद्वाद्ये भी मेषाधिपतये केशवाय नमः इत्यादिमन्त्रैर्वेष्टितानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

वृत्तानि भवन्तीति । उक्तवेष्टनवाद्ये मेषाद्याकारवाद्ये इति केचित् ॥ ८ ॥

सुवर्णगोचीरजवाशिलालपीतेन्द्रनीलारुणकौरवाभाः ।
 काश्मीरमेघाञ्जनरोचिपञ्च क्रमेण वर्णैरपि केशवाद्याः ॥ ८
 इतीरिताद्यापि किरीटहारकधरपीताम्बरकादितुल्याः ।
 सचक्रगङ्गाः सगदाम्बुजाश्च संपूजनीयास्तपनैः क्रमेण ॥ १०

धातयर्ममिताख्यावरुणांशुभगर विवस्वदिन्द्रयुताः ।
 पूषाह्वयपर्जन्यौ त्वष्टा विष्णुश्च भानवः प्रोक्ताः ॥ ११
 प्रथमं केशवधातुकमितरन्नारायणार्यमाख्यञ्च ।
 अन्यन्माधवमैत्रं परमपि गोविन्दवारुणं प्रोक्तम् ॥ १२
 पञ्चममपि विष्ण्वशुं मधुसूदनभगञ्च षष्ठमपि ।
 त्रिविक्रमविवस्वदास्यं सप्तममन्यञ्च वामनेन्द्रमपि ॥ १३
 श्रीधरपौष्णं नवमं दशमञ्च हृषीकेशपार्जन्यम् ।
 अम्बुजनाभं त्वाष्ट्रं दामोदरवैष्णवं विधानमिति ॥ १४

शिला मन, शिला । शालं हरितालम् । सचक्रगङ्गा इति ।

पद्मारिगदया शङ्खपद्मगङ्गदारिभिः ।
 गदारिशङ्खपद्मैश्च केशवाद्यास्त्रयोऽङ्किताः ॥
 गदाचक्राजशङ्खे च गदाशङ्खारिपङ्कजैः ।
 शङ्खचक्राजगदयो गोविन्दादय अङ्किताः ॥
 गदाज्जचक्रशङ्खैश्च चक्रशङ्खगदाम्बुजैः ।
 चक्राम्बुजगदाशङ्खै त्रिविक्रमपुर, सराः ॥
 चक्रशैलान्नाशङ्खैश्च पद्मशैलारिश्चक्रैः ।
 शङ्खचक्रगदापद्मैः हृषीकेशादय, क्रमात् ॥
 उत्तराधरभेदेन दक्षवामक्रमात्तया ।

इत्युक्तक्रमैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ १० ॥ ११ ॥

पूजामन्वान् कथयति—प्रथमं केशवेति । श्रीं श्रीं केशवाय धात्रे नमः ।
 नं श्रीं नारायणाय शर्यमपि नमः । इति षाडशाक्षरहादशस्वरमूर्त्यादित्ये-
 नमस्कारयुता मन्वा इत्यर्थः । एते च पुष्याञ्जलिन्वामादिमन्वा । मूल-
 मन्वास्त्वैते । श्रीं श्रीं नमो भगवतेऽस्ते केशवाय श्रीं श्रीं श्रीं नम इति
 केशवमन्त्रः । श्रीं श्रीं नमो भगवतेऽस्ते नारायणाय श्रीं श्रीं श्रीं नमः ।

आदौ विधानेषु समेतमूर्तिः शक्तीश्चतस्रोऽभियजेद्यथावत् ।
 राशिष्वथो भानुयुताश्च मूर्तिः प्रवक्ष्यमाणञ्च निरूप्य मन्त्री ॥ १५
 वृषहरिवृश्चिककलशात्मकेष्वथो केतुकेशवाद्येश्च ।
 मत्स्यादिकशेषाद्यैः समभियजेदन्तरा समावरणम् ॥ १६

ओं ह्रस्वौ (ह्रस्वैः) नमो भगवते माधवाय ओं ह्रस्वौ (ह्रस्वैः) ओं नमः । ओं
 ह्रौं (ह्रौं) नमो भगवतेऽन्ते गोविन्दाय ओं ह्रौं (ह्रौं) ओं नमः । ओं
 मुक्तिष्ठयीकाराय स्वाहान्ते विष्णवे नमः । ओं म्र्यौं मधुसूदनाय ओं म्र्यौं ओं
 नमः । ओं ह्रीं त्रिविक्रमाय ओं ह्रीं ओं नमः । ओं प्रौं वटुवामनाय
 ओं प्रौं ओं नमः । ओं क्लीं श्रीं क्लीं नमः श्रीधराय ओं क्लीं श्रीं क्लीं ओं नमः ।
 ओं ऐं ह्रीं द्रां ह्रषीकेशाय विष्णवे ओं ऐं ह्रीं द्रां ओं नमः । ओं हुं श्रीं
 नमः पद्मनाभाय ओं हुं श्रीं नमः । ओं द्रं श्रीं नमो दामोदराय ओं द्रं श्रीं
 नम इत्यवशिष्टा मन्त्राः । एतैः सहितेनाऽऽष्टाक्षरेण पूजाः कार्याः ।

ओं केशवाय विद्महे जलधराय धीमहि तन्नो भुवः प्रचोदयात् । नारायणाय
 विद्महे भवोद्भवाय धीमहि तन्नो विश्वः प्रचोदयात् । श्रीं माधवाय विद्महे
 लक्ष्मीधराय धीमहि तन्नो विश्वः प्रचोदयात् । श्रीगोविन्दाय विद्महे विश्वेश्वराय
 धीमहि तन्नो विश्वः प्रचोदयात् । विष्णुशेखराय विद्महे देवश्रेष्ठाय धीमहि तन्नो
 व्यापी प्रचोदयात् । मधुसूदनाय विद्महे लोकपालाय धीमहि तन्नो धीरः
 प्रचोदयात् । वामनेशाय विद्महे मायारूपाय धीमहि तन्नश्चित्तं प्रचोदयात् ।
 श्रीधरेशाय विद्महे लक्ष्मीधराय धीमहि तन्नो जातः प्रचोदयात् । त्रिविक्रमाय
 विद्महे महाम्बुजाय धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात् । ह्रषीकेशाय विद्महे
 महादेवाय धीमहि तन्नः साध्यः प्रचोदयात् । पद्मनाभाय विद्महे
 आकर्षज्ञानाय धीमहि तन्नो ब्रह्मा प्रचोदयात् । दामोदराय विद्महे स्तवप्रियाय
 धीमहि तन्नो दिव्यः प्रचोदयात् । इति गायत्रीभिर्वापचारान् प्रयच्छेत् ॥ १२ ॥

१२ ॥ १४ ॥

आवरणेष्वपि सामान्यावरणान्याह—आदाविति । यथावदिति । अङ्गा-
 नन्तर्यम् । वासुदेवादीनां वासुदेवादिमन्त्रपूर्वकत्वं चाह—मन्त्रीति । या मूर्तिः
 मध्ये पूज्या तस्याः स्थाने वासुदेवमन्त्रेण पूजिता । सा तु केतुकेशवाद्यैरिति ।
 केत्वादेः पूर्वं मत्स्या[ध्या]आवरणं केशवादेः पूर्वं शेषाद्यावरणमित्यर्थः । अतः
 सर्वपूजासु केत्वाद्यावरणासित्वमपि सिद्धम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

प्रानुप्रोद्यत्स्वराष्टद्वितयवृत्तमहाबीजकं शक्तिलक्ष्मी-
 कामैरात्ताग्निकोणं बहिरपि वृत्तसिद्धान्वितक्रीडमन्त्रम् ।
 विन्दूनामन्तरालेष्वपि च विलिखितैः कादिवर्गैश्च युक्तं
 पङ्क्तिर्वायव्यगेहावृत्तमभिमतकामप्रदं मेपयन्त्रम् ॥ १७
 गौरीन्दिरा रतिधृती वसुधा तुष्टिपुष्टिचमासरस्वत्यः ।
 मूर्त्याश्च मध्यमावृत्तिराशेषात् प्राग्ध्वजादिभिरपि कथिता ॥ १८
 हयगजरथभृत्यादीनरिपरिभवशौर्यादिसिद्धिञ्च ।
 तेजो यशश्च विपुलं पूजयित्नुर्वितनुते विधानमिदम् ॥ १९
 वर्णैराद्यैरमन्तैः समभिवृत्तमहाबीजमञ्जुमध्वराजत्-
 पान्तघाद्यक्षराद्यं गुहनयनहुताशास्त्रिराजन्मघार्णम् ।
 अस्त्रैर्गण्डद्वयोद्यत्यचलिपिपरिवीतञ्च नाद्यैश्च कान्तैः
 क्राद्यैर्नान्तैश्च यन्त्रं बहुविधफलदं पूजितं स्याद्द्रोत्वम् ॥ २०

नित्यानन्दा[न्ता] व्यापिनी व्योमरूपा
 शान्तिर्विद्यारूपिणी च प्रतिष्ठा ।
 कल्पामोघा चण्डिका दीर्घलिङ्गे-
 ल्येवं प्रोक्ता द्यावृत्तिः स्यात्तृतीया ॥ २१

प्रानुप्रोद्यदिति । ऋकारादिस्वराष्टकं प्रतिलोमेन लकाराद्यष्टकमनुलोमेन
 इत्यर्थः । ऋं एं ऋं लृं ऊं एं इत्येवं क्रमेण पूर्वस्थितवेष्टनवाद्ये वेष्टयदित्यर्थः ।
 बहिरपीति । शक्तिवेष्टनाद् बहिरपोत्यर्थः । ऋषिंहानुष्टुब्वराहमन्त्राभ्यां
 वृत्तद्वयं कार्यम् । विन्दूनामन्तरालेष्विति । वायुमण्डलस्य विन्दूनामन्तराले-
 श्वित्यर्थः । अभिमतकामप्रदमिति । मध्ये कामबीजस्य लेखनं सूचितम् ।
 यन्त्रामान्यमन्त्रास्वत्रापि समानाः ॥ १७ ॥

मूर्त्यांरिति । वासुदेवादिकेयवाद्योरित्यर्थः । अद्वा वासुदेव गौरी केयव-
 धजेन्द्रवशाद्यैः सप्तावरणा मेपयन्त्रपूजेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

अञ्जुमध्वराजदिति । महाबीजवेष्टनाचां मध्ये राजङ्घिः पान्तघाद्यक्ष-
 राद्यमित्यर्थः । षं षं षां षं षं इत्यादि क्रमेण वेष्टयेन्मध्यबीजमित्यर्थः ।
 नाद्यैः कान्तैरिति । शक्तिवेष्टनाद् वाद्ये षं कं धं खं दं गमित्यादिक्रमेण
 वेष्टनमवगन्तव्यम् । अद्वा वासुदेव नित्यानन्दा केयव मत्स्य शेष धजेन्द्र

सुरभिहयमहिषदासीदासाभरणांशुकादिसिद्धिकरम् ।
 वृषजं विधानमेतद्देहान्ते सिद्धित्तत् परस्य सतः ॥ २२
 प्रागच्छन्मात्रमिख्यालिपिभिरभिवृतं तत् स्वरायुक्तवृत्तं
 शाद्यैः चान्तैस्तदाद्यैरपि परिवृतगण्डन्तदस्त्रात्तर्जूसम् ।
 काद्यैर्भान्तैः प्रवीतं मयरलवहयुग्विन्दुकं वायुगेहा-
 वीतं वाञ्छाप्रदानप्रसवगुणयुतं युग्मजं यन्त्वमेतत् ॥ २३

इन्द्राणी कौमारिका ब्रह्मजाया
 वाराह्याख्या वैष्णवी चाथ लक्ष्मीः ।
 चामुण्डा माहेश्वरी स्यात्तृतीया
 रचा प्रजा श्रीप्रदं स्याद्विधानम् ॥ २४

पाशाद्यष्टाक्षरार्णप्रतिपुटितमहाष्टाक्षरार्णवृत्तान्त-
 र्वीजं शाखान्तरुद्वेगगननृहरिवीजात्तकोर्णं वहिश्च ।
 कामिन्यष्टाक्षराद्यन्तगहरिहरवीजावृतं प्रत्यनूद्य-
 इर्णाद्यं वायुगेहे स्थितमिति गदितं कर्कटोत्पन्नं यन्त्वम् ॥

वज्रादिभिः नवावरणा हृषयन्त्रपूजा ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्रागच्छदिति । प्रातिलोच्येनागच्छद्भिः ब्रह्माख्यादिमातृषामभिख्यालिपिभिः
 नामाक्षरैरभिवृतमध्यबीजमित्यर्थः । यदेवंभूतं यन्त्रं तदयुग्मजमित्युत्तरत्र
 यच्छब्दस्यान्वयः । मातृकाक्षरावृत्तिं विशिनष्टि—स्वरायुक्तवृत्तमिति । अः अं
 महालक्ष्मी श्रीं श्रौं चण्डिके ऐं एं इन्द्राणी इत्यादिक्रमेण वेष्टनमवगन्तव्यम् ।
 शाद्यैः चान्तैरिति । षड्गुणितस्य गण्डद्वादशकं भवति । तेषु शादिचान्तं
 चादिमान्तं च लिखेदित्यर्थः । तत्र दक्षिणभागगण्डेषु चादिकं वामेषु
 शादिकमित्यवगन्तव्यम् । तदस्त्रात्तेति । पट्सस्त्रेषु जूं स इति लिखेदित्यर्थः ।
 काद्यैर्भान्तैरिति । शक्तिवेष्टनाद् वहिः कं भं खं वं गं फमित्यादि क्रमेण
 च लेखनीयम् । म य र ल व ह यु ग्विन्दुकमिति । वायुमण्डलविन्दुष्वेतानि
 लिखेदित्यर्थः । अह वासुदेवेन्द्राणी केशव केलिन्द्र वज्रादिभिः सप्तावरणा
 मिदुनयन्त्रपूजा ॥ २२ ॥ २४ ॥

पाशाद्यष्टार्णैति । महाष्टाक्षरं वैष्णवाष्टाक्षरम् । शाखान्तरुद्वं गगनेति ।
 शाखान्तं प्रणवः तस्मिन् रुद्वं ईं शाखान्तरुद्वे गगनं हकारः तृहरिः श्रीं

रक्ता रमा कराली कमला चण्डेन्दिरा महोच्छुम्भा ।
 श्रीरिति मूर्तियुगलयोर्मध्यगता चाहतिरियञ्चापि ॥ २६
 भूतिर्विभूतिरुन्नतिर्नतिर्धृतिरतिसंयतियुतयः ।
 आहतिरेषा प्रोक्ता श्रीवश्यकरं विधानमिति गदितम् ॥ २७
 उपार्णाष्टाक्षरावेष्टितहृदयमथो द्वादशार्णात्तकोणं
 सान्तःस्थ्यात्माष्टवर्णैः क्रमगतविगतैरुत्तसत्त्वगण्डम् ।
 सिंहानुष्टुब्हयार्णान्तरितवृत्तकलालङ्कृतं चाथ वल्लि-
 प्राणेशानक्षपाटास्त्रिगकचटतपत्वक्षलं सिंहयन्त्रम् ॥ २८
 पुष्टिस्तुष्टिर्धृतिरपि कृतिः शान्तिकान्ती प्रमोदा
 मेधा हर्षा स्मृतिरभिमता क्षान्तिका स्यात्तृतीया ।
 कृष्णाः सत्यो नृहरिवरदौ विश्वमूर्तिर्वरेण्यः
 शौरिः शूरो नरमुरजितौ विष्णुजिष्णू चतुर्थी ॥ २९

विपक्षनिग्रहं तेजो यशश्च धनसङ्गमम् ।

करोत्यर्चयितृणाञ्च विधानमिति सिंहजम् ॥ ३०

एतैरात्तकोणमित्यर्थः । वह्नियेति । त्रिकोणात् वह्निरित्यर्थः । का हरि मि ह
 र नि हरि इत्यादिक्रमेण वेदनम् । प्रत्यनूयइर्णाव्यमिति । शक्तिवेदनवाद्ये ।
 पञ्च वासुदेव रक्ता भूति केगव केत्विन्द्र वच्चादिभिः अष्टावरेणा कर्कटकपूजा
 ॥ २३ ॥ २६ ॥ २७ ॥

ऊष्माणैति । अत्रानुविगता ऊष्माणं प्राद्याः । शं श्रौं धं नं सं भौं हं नां
 हं रां सं यं पं षां शं यं इति वेदनप्रकारः । द्वादशार्णं प्रसिद्धम् । सान्तस्येति ।
 क्रमगताम्बाष्टाक्षरवर्णद्वयान्तरं क्रमगतान्तस्यवर्णानामेकैकं लिखित्वा विगता-
 ष्यात्तन्त्रवर्णद्वयान्तरं विगतान्तस्यवर्णानामेकैकं लिखित्वा विगताम्बाष्टा-
 क्षरवर्णद्वयान्तरं विगतान्तस्यवर्णानामेकैकं चतुर्विंशतिगण्डेषु लिखेदित्यर्थः ।
 सिंहानुष्टुब्धिति । शक्तिवेदनाद् वह्निः सं यं धं यौं रं षां इत्यादिप्रकारेण
 वेदनम् । वल्लिप्रापेति । पृथिवीगण्डनस्य अग्निवारद्वीयाननिर्ऋतिकोषेषु
 कचटतपगान् पयगलयर्णांषु लिखेदित्यर्थः । त्वक्गन्धेन यवर् उक्तः ।
 पञ्च वासुदेव पुष्टि कृष्णानता केगव मत्स्य केत्विन्द्र वच्चादिभिर्दशावरेणा सिंह-
 पूजा ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सर्गाद्यान्ताद्यमन्तैरभिवृत्तद्वयं दण्डभिश्चाथ हाही-
 ह्रहैहीहोभिरात्तास्त्रिकमथ तु शिखाद्योतिवर्गान्यवर्णम् ।
 वर्णः प्रत्यन्वितैः प्रावृत्तमवनिपुरास्त्रोत्तसत्कामवीजं
 क्लिन्नेस्वाहार्यायुक्तं महिततरफलं कन्यकोत्थञ्च यन्मम् ॥ ३१

अथाऽर्च्यो मधुसूदनस्त्वथ हृषीकेशाह्वयो मोहिनी
 वैकुण्ठो विरजा हरिः सरसिजा शार्ङ्गी तमोहारिणी ।
 ब्रह्माख्यः कमलावती च समुकुन्दाख्यो रमेति क्रमा-
 न्तस्याद्यैश्च सुताश्वगोमहिषसौभाग्यप्रदं पावनम् ॥ ३२

आद्यैरावीतवीजं ग्रहवलययुतं हुंफडा युक्तकोणं
 वाद्ये पाशाङ्कुशार्णावृत्तमथ युगपण्मूर्तिनामार्णमर्णैः ।
 प्रत्यन्वेप्यद्भिरुद्यद्भिरियुतहरवर्णैश्च वीतं धरायाः
 कोणेप्यद्भृसिंहाक्षरमिति कथितं स्यात्तुलायन्वमेतत् ॥ ३३

प्राक्प्रोक्तैश्चक्राद्यैरुक्तास्य समावृत्तिस्तृतीया स्यात् ।
 योतोपलब्धिमेतत्करोति वाणिज्यलाभञ्च ॥ ३४

सर्गाद्यान्ताद्यमन्तैरिति । विसर्गाद्याकारान्तैरकाराद्यमन्तैश्च वेष्टयेत् । अः
 अं अँ अौ अं अँ अँ इत्यादिप्रकारेण आत्तास्त्रिकमित्यस्त्रिगन्धेन पटकोणकोषा-
 न्युच्यन्ते । शिखागन्धेन पटकोणाग्राणि । वर्गान्यः चकारः । वर्णैः
 प्रत्यन्वितैरिति । शक्तिवेष्टनवाद्ये अवनिपुरकोणेषु एव क्लींक्लिन्नेस्वाहार्याः ।
 अङ्गवासुदेव हृषीकेश मत्स्य केशव केत्विन्द्र वज्रादिभिरष्टावरणा कन्यका पूजा ।
 ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

आद्यैरावीतमिति । ग्रहवलययुतं यथा भवति तथाद्यैः आवीतमध्यबीज-
 मित्यर्थः । सूर्यं अं आ सोम इ' ई' अङ्गारक उ' उं शुक्र ऋ' ऋ' बुधः लृं लृं
 वृहस्पते ए' ऐ' शनैश्वर ओं औं राहो अं केतो अः इति वेष्टन प्रकारः । हुं
 फडायुक्तकोणमिति । हुंफडयुक्तत्रिकोणकोणमित्यर्थः । वाद्य इति ।
 शक्तिवेष्टनाद् वाद्य इत्यर्थः । युगपण्मूर्तयः केशवाद्याः तेषां नामार्णैरेकावृत्तिः
 तद्वह्निः प्रत्यन्वेप्यद्भिः माष्टकावर्णैः आवृत्तिद्वयं तद्वह्निः हरिहरवर्णैः । अङ्गवासु-
 देवचक्रकेशवकेत्विन्द्रवज्रादिभिः सप्तावरणा तुलापूजा ॥ ३२ ॥ ३४ ॥

अक्षीवद्वादशाब्दादशलिपिवृत्तहृत्क्षेत्रमस्त्रिद्विपट्क-
प्रोक्तास्यष्टाचरोपार्णकमपि लिपिभिः कादिभिश्चाऽभिवीतम् ।
तद्वाद्ये चन्द्रविम्बप्रपुटितवसुधामण्डलास्त्रिप्रराजत्-
क्लीवाणं हृत्क्षिकोत्वं प्रवरतरफलप्राप्तिदं यन्त्वमेतत् ॥ ३५

चिट्टूपा चिन्मया चिन्तामणिः श्रौः क्षोणिसंज्ञका ।

रतिश्च पावनौ धारा धरणी तारणी तथा ॥ ३६

द्राविणी मोहिनी चेति तृतीयेयं समाहृतिः ।

अन्वयाप्तिं धर्मरतिं प्राप्नुयादस्य चाऽर्चनात् ॥ ३७

पट्कोणावद्दवाणासनविवरलसन्नारसिंहं तदन्तः

शक्तेर्वाद्ये परानुप्ररचितलघुसन्ध्यर्णयुक्पञ्चकाव्यम् ।

अस्त्रिध्वावद्दशिश्ररमुपरिलसच्छूलकं प्राप्तवर्गं

भूमेरष्टास्त्रिकोद्यद्यदुलङ्घुलवकं चापयन्त्वं तदेतत् ॥ ३८

हर्पाक्षा सुनदारुणा सगगना घोरा रमा द्राविणी

वीरा वीरिणि हारिणी सहरिणी मन्दारिका द्वादश ।

प्रोक्तेयञ्च समाहृतिः पुनरिदं संपूजयन् प्राप्नुया-

क्षन्मीसन्ततिबुद्धिविष्टपटुतां कान्तिञ्च भक्तिं शुभाम् ॥ ३९

अक्षीवीति । द्वादशलिपिवृत्तश्चाक्षरम् । अं अौ अं नं एं मौ
इत्यादिप्रकारेण वेष्टनमवगन्तव्यम् । अस्त्रिद्विपट्केति । अष्टाचराक्षरद्वन्द्वं
कोणद्वये लिखित्वा ऊर्ध्वार्णानामेकैकं तृतीयकोणे विलिख्याऽवशिष्टकोणेष्वप्येवं
क्रमेण लिखेदित्यर्थः । लिपिभिः कादिभिरिति । शक्तिवेष्टनवाद्ये । चन्द्रविम्ब-
प्रपुटितकेति । चन्द्रमण्डलं लिखित्वा तन्मध्ये भूमण्डलं विरच्य तत्कोणेषु
अप्युक्तकाक्षराणि लिखेदित्यर्थः । अत्र वासुदेव चिट्टूपानन्त केशव मास्य केत्विन्द्र-
यमादिभिर्नवाक्षरणा हृदयिकपूजा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

वाणासनैति । वाणासनशब्देन धनुराकारं पट्कोणान्तरालमुच्यते ।
तदन्तरिति पट्कोणमध्ये इत्यर्थः । युक्पञ्चकाव्यं पञ्चकहयाव्यं किं तत्पञ्चक
इयमिति । तदाह—लघुसन्ध्यर्णैति । अ इ ए ऋ ॠ इत्येतन्नपञ्चकम् ।
ए ऐ ओ औ अं इत्येतत् सन्ध्यपञ्चकम् । वेष्टनक्रममाह—परानुप्ररचितेति ।
सं एं ऋं ऐं अं अौं अं अं इति क्रमेण वेष्टयेदित्यर्थः । अस्त्रिद्विति ।

मध्यस्थायाः परीती विलसदनुपरात्तस्वरप्राक्परार्धं
सिंहाणान्तास्त्रिगण्डस्फुरितहरिहराणं ग्रहाणामृतञ्च ।
तद्वाद्ये षोडशार्णाक्षरवृत्तमुभकुद्योतितं कोणराजत्
सोऽहं हंसाक्षराब्धं मकरभवमिदं यन्त्रमिष्टार्थदायि ॥ ४०

मेधा हर्षा श्रद्धा कृपा रतिर्वाक् सरस्वती प्रीतिः ।

वाणो चेति तृतीयावृत्तिरुक्ता मकरजे विधानेऽस्मिन् ॥ ४१

स्वचेत्ववर्तिनः स्युर्ग्रहा क्रमात् केशवादिभिः सहिताः ।

अर्चयितयामेतद्वनधान्यसमृद्धिदं विधानं स्यात् ॥ ४२

शक्तिश्रीकामबोजैः पुटितहरिहरब्रह्मभिद्यावृत्तान्त-
बीजं कोणद्विपट्कस्फुरितनृहरिवीजप्रतियोतितञ्च ।

आदिज्ञान्तेश्च वर्णवृत्तमवनिगृहद्वन्द्वकोणान्तकाम-

शोशक्तिस्मार्णचिन्तामणिमनु तदिद श्रोकर कुम्भयन्त्रम् ॥ ४३

अव्युत्कामिनिभानुमनोज्ञा विश्वतनुर्विमला हरिभद्रे ।

सूक्ष्मसरस्वतिनन्दनसन्ध्या स्यादिति मध्यगता वृत्तिरेषा ॥ ४४

पट्कोषेष्वित्यर्थः । आ ईं ऊं ऋं ॠं अ. इत्येते शिष्टाः स्वराः । उपरि
लसच्छूलप्राप्त वर्गमिति । पट्कोषायाविरगच्छत्स शूलेषु प्राप्त क व ट त प य
वर्गमित्यर्थः । यदुज्ज्वलवकं कामुत्रीजडमित्यर्थः । अद्वा वासुदेव हृषीकेश-
केशव केत्विन्द्र वज्रादिभिः सप्तावरणा चापपूजा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अनुपरात्तस्वरप्राक्परार्धमिति । अं अ. आ अं इं औमित्यादिक्रमेणेत्यर्थः ।
सिंहाणान्तास्तीति चोकारविशिष्टकोषत्रयमित्यर्थः । ग्रहाणामृतञ्च । हरिहरवाद्ये ।
षोडशार्णवृत्तिश्च तत्रैव । षोडशार्णः सुदर्शने वक्ष्यमाणो ग्राह्यः । अत्र षोडशार्णा-
क्षराभ्यां वृत्तमिति । शक्तिवैष्टनात् बहिर्मातृकावृत्तिरपि उक्ता । स्वचेत्ववर्तिन
इत्युक्तं ग्रहावरणं सर्वत्र समानमिति केचित् । सर्वथापि तत्र पृथग्-
गुणान्तरम् । केशवाद्यावरण एवाऽन्तर्भूतत्वादित्यवगन्तव्यम् । अद्वा वासुदेव-
मेधा केशव केत्विन्द्र वज्रादिभिः सप्तावरणा मकरयन्त्रपूजा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

शक्तिश्रीति । श्रीं हरिः श्रीं हरः ली ब्रह्मेति क्रमेणावृत्तिः कार्येत्यर्थः ।
प्रादिज्ञान्तैरिति । शक्तिवाद्ये । अवनिगृहैति । दिग्गतकोषेषु कामादयो
षेख्याः । कोणगतकोषेषु चिन्तामणिमनुरिति विभागः । अद्वा वासुदेवाप्युता-

अवनिपशुपुवसम्पदमपि पितृसौख्यञ्च हृत्प्रबोधञ्च ।

कुरुते विधानमेतत् प्रयोक्तुरन्ते च निर्वृतिं परमाम् ॥ ४५

व्यन्धेप्यदुधस्त्रदौर्घां समभिहतमहावौजमस्त्रेषु पट्सु

द्वीतत्सौमारलक्ष्मोगिरिटुहिद्वधरावौजकं प्रीं समेतम् ।

वीतं काद्यैः कपान्तैर्वहिरपि च कुक्कोणाष्टकोल्लासिहंसं

सर्वाधान् साधकैभ्यो वितरति विधिवत्कल्पितं मीनयन्त्रम् ॥ ४६

दृष्टिव्युष्टिस्तुष्टिरिष्टा सपुष्टिः कान्तिर्मेधा मङ्गला वामसंज्ञा ।

दुर्गा प्रज्ञा भारती मध्यसंस्था वाक्सामर्य्यश्रीकरं स्याद्विधानम् ॥

एभिर्विधानैर्धरणीव्रतादिद्वीक्षाविधीन् ये विधिना प्रकुर्युः ।

ते पुण्यभाजो नितरां समृद्ध्या सपुत्रदाराः सुखिनो भवन्ति ॥ ४८

दौर्घायुषो मुख्यतरेन्दिराश्च महाप्रभावास्त्वसमानवीर्याः ।

कलेत्ररान्ते विगताधयस्ते विण्णोरनन्यं पदमाप्नुवन्ति ॥ ४९

एभिर्विधेश्च कलशाश्च तत्तन्मासोक्तयन्त्रेषु नरैर्यथावत् ।

निर्जम्भितं प्राप्य मनोरथन्ते भक्तेश्च मुक्तेरनुभावकाः स्युः ॥ ५०

कर्पोन्मिते च हाटकपट्टे यन्त्रं विलिख्य चतुरस्रे ।

तद्दृष्टिवांशकृते वा कलशेषु विनिक्षिपेच्च दौक्षासु ॥ ५१

अभिमिष्य यन्त्रकलशं गुरवे प्रददातु संयतमतिः सुमतिः ।

दुरितापनोदविधये द्युतये यगसे श्रिये च मतिःसंयतये ॥ ५२

एषां यागविधीनामिक्तेन तु पूजयंस्तदवसाने ।

तत्तन्मूर्तिं प्रीत्यै संस्तोतव्योऽनया हरिः स्तुत्या ॥ ५३

प्रसीद भगवन्मद्यमज्ञानात्कुण्ठितात्मने ।

तवाङ्घ्रिपद्मजरजोरगिणीं भक्तिमुत्तमाम् ॥ ५४

मत्त केगय मन्त्र्य केतिन्द्र यन्त्रादिभिर्नवावरणा कुम्भपूजा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

व्यन्धेप्यदुधमेति । अं पां पीं ईं ऐं ऊं मूं ऋं कं लृं छं षं ऐं इं षीं अं अः
इति क्रमेणावृत्तिः कार्त्तिक्यैः । विधिवत् कल्पितमिति । यन्त्रद्विधादिकं
पुस्तकमिति । अष्टयामुदेव ह्यपोकेश केगय केतिन्द्र यन्त्रादिभिः सप्तावरणा मीन-
पूजा ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अज प्रसीद् भगवन्नमितद्युतिपञ्जर ।
 अप्रमेय प्रसीदाऽस्मद्दुःखहन् पुरुषोत्तम ॥ ५५
 स्वसंवेद्यस्वरूपात्मज्ञानन्दात्मन्ननामय ।
 अचिन्त्यसार विश्वात्मन् प्रसीदेश निरञ्जन ॥ ५६
 प्रसीद् तुङ्ग तुङ्गानां प्रसीद् शिव शोभन ।
 प्रसीद् स्पष्ट गम्भीर गम्भीराणां महाद्यूते ॥ ५७
 प्रसीदाऽव्यक्त विस्तीर्ण विस्तीर्णानामणोरणो ।
 प्रसीदाद्द्राद्रिजातीनां प्रसीदाऽन्तान्तयायिनाम् ॥ ५८
 गुरोर्गरीयः सर्वेश प्रसीदाऽनन्त[न्य] देहिनाम् ।
 जय माधव मायात्मन् जय शास्वत शङ्खभृत् ॥ ५९
 जय सुन्दर सौम्यात्मन् जय केशव केशिहन् ।
 जय शङ्खधर श्रीमन् जय नन्दकनन्दन ॥ ६०
 जय चक्रगदापाणे जयाऽजय्य जनार्दन ।
 जय रत्नोत्करावङ्गकिरीटाक्रान्तमस्तक ॥ ६१
 जय पद्मिपतिच्छायानिरुद्धार्ककराकुर ।
 नमस्ते नरकाराते नमस्ते भधुसूदन ॥ ६२
 नमस्ते नलिनापाङ्ग नमस्ते नयनाञ्जन ।
 नमः पापहरेशान नमः सर्वभयापह ॥ ६३
 नमः संहृतसर्वात्मन् नमः सम्भृतकौस्तुभ ।
 नमस्ते नयनातीत नमोऽतिक्रान्तवाक्पथ ॥ ६४
 नमो विभिन्नज्ञेयांश नमः स्मृतिपधातिग ।
 नमस्त्रिमूर्तिभेदेन सर्गस्थित्यन्तहेतवे ॥ ६५
 विष्णावे त्रिदशारातिनिष्णावे परमात्मने ।
 चक्रभिन्नारिचक्राय चक्रिणे चक्रवन्धवे ॥ ६६
 विश्वाय विश्ववन्द्याय विश्वभूतात्मने नमः ।
 नमोऽस्तु योगिध्येयाय नमोऽस्त्वध्यात्मरूपिणे ॥ ६७

भुक्तिप्रदाय भक्तानां नमस्ते मुक्तिदायिने ।
 मनोवाक्यायचेष्टाः स्युर्ध्यानस्तुतिनमस्क्रियाः ॥ ६८
 देवेश कर्म सर्वं मे भवेदाराधनं तव ।
 विषयेष्वपि सहो मे हृतं विष्णो तवाऽर्च्यते ॥ ६९

इति हवनजपाचामिदतो विष्णुपूजा-
 निरंतहृदयकर्मा यस्तु मन्त्री चिराय ।
 स खलु सकलकामान् प्राप्य ह्यष्टान्तरात्मैः
 जननमृतियुक्तामुत्तमां मुक्तिमेति ॥ ६०

इति श्रीप्रपञ्चसारे एकविंशः पटलः ।

यस्तु मन्त्री चिरायेति । अत्रोक्तान् केशवादिमन्त्रान् सूचयति ॥ ६९ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
 एकविंशः पटलः ।

द्वाविंशः पटलः ।

अथोच्यते द्वादशवर्णसंज्ञो मन्त्रस्तु साङ्गः सजपः सहोमः ।

विधानतो यं प्रतिजप्य भक्ता मुक्तेश्च मुक्तेश्च पदं भवियुः ॥ १

तारं सहृदयं मध्ये गवते स्युर्भवार्णयोः ।

सुययोश्च तथा देवा मन्त्रोऽयं द्वादशाक्षरः ॥ २

ऋषिः प्रजापतिश्छन्दो गायत्री विष्णुरुच्यते ।

देवता हृद्भ्रुवेषु स्यान्नमसा शिर उच्यते ॥ ३

चतुर्भिश्च शिखा वर्णैः पञ्चभिः कवचं भवेत् ।

प्रोक्तमस्त्रं समस्तेन पञ्चाङ्गविधिरीदृशः ॥ ४

सपादजानुयुगललिङ्गनाभ्युदरेषु च ।

हृद्गोर्गलास्रहृद्गस्तशिखास्वचरतो न्यसेत् ॥ ५

शिखाललाटनेत्रास्यगलदोर्हृदयेष्वपि ।

सकुक्षिनाभिलिङ्गाख्यजानुपादेषु विन्यसेत् ॥ ६

हृत्कुक्षिनाभिषु तथा गुह्यजानुपदेष्वथ ।

करकराठास्रहृद्गस्तशिखामूर्धसु विन्यसेत् ॥ ७

संहृतेर्दीपसंहारः सृष्टेश्च शुभपुष्टयः ।

स्थितेस्तु शान्तिविन्यासस्तस्मात्कार्यंस्त्रिधा मतः ॥ ८

हरिमुज्ज्वलचक्रदराजगदाकुलदोःपरिघं सितपद्मगतम् ।

वलयारूढहारकिरीटधरं नवकुन्दरुचं प्रणामामि सदा ॥ ९

विधिवदय विहितदीचो जपेन्ननुं वर्णलक्ष्मानममुम् ।

शुद्धैश्च तिलैर्जुहुयाद्द्वादशसाहस्रसंख्यकं मन्त्री ॥ १०

द्वादशमूर्तिविधानानन्तरं तत्समष्टिवाचकस्य द्वादशाक्षरस्य विधानं वदन्
विनियोगमाह—अथोच्यते इति । अं बीजम् । नमः शक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥

पञ्चाङ्गविधिरीदृश इति । द्वादशाङ्गस्यापि सङ्गावः सूचितः । सप्त
द्वादशवर्णैः सार्धं पुरुष सत्याण्युत वासुदेवादिनारायण ब्रह्म विष्णु नरसिंह धराहा-
मभिः षडङ्गोदरस्रहृद्गस्तशिखास्यगलदोर्हृदयेषु कार्यम् ॥ ३॥४॥५॥६॥७॥८॥९ ॥

द्वादशसाहस्रकं मन्त्रीति । विनियोगे होमजपेषु योजयिष्ये चक्रः ॥ १० ॥

पीठे हरेरथाहैः सशक्तिभिर्मूर्तिभिस्तादनु यजेत् ।
 केशवसुरनाथाद्यैरपि देवं भक्तिसंयुतो विद्वान् ॥ ११
 समिधामघ दुग्धद्वजानां जुहुयादर्कसहस्रकं सदुग्धम् ।
 मनसः परिशुद्धये मनस्वौ सघृतेनापि प्रयोऽन्धसा सितेन ॥ १२
 द्वादशाक्षरजपं तु सार्चनं यो भजेन्नियमतो दिने दिने ।
 ऐहिकं समुपलभ्य वाञ्छितं प्रेत्य याति पदमचर्य हरेः ॥ १३
 अथ प्रवक्ष्यामि सुदर्शनस्य विधिं मनोः संग्रहतो जपादेः ।
 यत्सिद्धितः सिद्धिमवापुरयां सिद्धा मुनीन्द्रा अपि सद्य एव ॥ १४
 अन्वतुरीयतदादिकभृगुदहनानन्तर्वाङ्मवमांस्त्रैः ।
 तारादिर्मनुक्तः स्यादभिमतसिद्धिदो रथाङ्गाख्यः ॥ १५
 ऋषिरस्याऽहिरंभ्रच्छन्दोऽनुष्टुप्देवता च विष्णुः ।
 चक्रपदैराविसुधोसंज्वालाद्यैः शिरोऽन्वितैरङ्गम् ॥ १६
 ऐन्द्रीं समारभ्य दिग्बन्धस्तादन्तं समुक्ता क्रमशो दशानाम् ।
 चक्रेण वधामि नमस्तयोक्ता चक्राय शीर्षे च दिशां प्रवन्धः ॥ १७
 वैलोक्यं रच रचेति हं फट् स्वाहेति चोदितः ।
 तारादिकोऽयं मन्त्रः स्यादग्निप्राकारसंज्ञकः ॥ १८
 तारन्तु मूर्ध्नाथ सितारुणकृष्णवर्णं
 मध्ये भुवोश्च समधो वदने हकारम् ।
 द्वादशजानुपदसन्धिषु चाऽवशिष्टान्
 वर्णाद्यसिद्धिति मनोः[तनौ] पुनरग्निवर्णान् ॥ १९
 भक्तिर्युतो विद्वानित्यष्टाचरोक्तं सर्वम् । विद्वानिति । मासयन्त्र-
 पूजादि क्रमत्रापि समानमित्युक्तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥
 सम्यग्विज्ञानविज्ञेयस्य वासुदेवस्य पूजामभिधाय चक्रात्मकज्ञानविशिष्टस्य
 तस्यैव विधानं बहुमारभते—अन्वेति ॥ १५ ॥
 देवता विष्णुरिति । सुदर्शनविष्णुरित्यर्थः । रं बीजम् । हुं शक्तिः ॥ १६ ॥
 ऐन्द्रीं दिशं चक्रेण वधामि नमस्तथाय स्वाहेत्याद्याः प्रयोगेषु रक्षार्थं
 दिग्बन्धनमन्याः । सुदर्शनसुदृश महाऽयं दिग्बन्धः कार्यः ॥ १७ ॥ १८ ॥
 तारं तु मूर्ध्नीति वर्णन्यासः । पत्रापि समानाः मामान्यन्यासाः ॥ १८ ॥

अव्याद्वास्करसप्रभाभिरखिलाभाभिर्दिशो भासयन्
भीमाक्षः स्फुरददृहासविकसद्दंष्ट्रायदौप्ताननः ।
दीर्भिश्रक्रदरौ गदाज्जमुसलप्रासांश्च पाशाङ्कुशौ
विभ्रत् पिङ्गशिरोरुहोऽथ भवतश्चक्राभिधानो हरिः ॥ २०

प्रोक्त्वा सुदर्शनायेति विद्महेऽन्ते महापदम् ।

ज्वालाय धीमहि प्रोक्त्वा तन्नश्चक्रः प्रचोदयात् ॥ २१

सौदर्शनीयं गायत्री जप्तव्या जप्तुमिच्छता ।

सान्निध्यकारिणीं मुद्रां दर्शयेदनया मुधीः ॥ २२

नमो भगवते प्रोक्त्वा गहामुदर्शनाय च ।

महाचक्राय च तथा महाज्वालाय चेत्यपि ॥ २३

दीप्तरूपाय चेत्युक्त्वा सर्वतो रक्ष रक्ष माम् ।

महावलाय स्वाहेति प्रोक्तस्तारादिको मनुः ।

रक्षाकरः प्रसिद्धोऽयं क्रियमाणेषु कर्मसु ॥ २४

पट्कोणान्तःस्थितारं विवरलिखितमन्त्राक्षरं सन्धिराजत्

स्वाङ्गं वाद्ये कलाकेशरमुदरगताष्टाक्षरञ्चाऽष्टपत्रम् ।

पद्मं वर्षेर्विराजत् विकृतिदललसत्पोडगार्णं त्रिवीतं

व्योमान्व्यार्णं स्वनाम्ना विरचितगुणपाशाङ्कुशं चक्रयन्त्रम् ॥ २५

ध्यानमाह—अव्यादिति ॥ २० ॥

सुदर्शनगायत्रीमाह—प्रोक्तेति । सान्निध्यकारिणी मुद्रा सुदर्शनमुद्रा ।
सुधेरिति । महस्त्रारस्य सुदर्शनस्य ध्यानमुक्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रक्षाकरमपरं मन्त्रमाह—नम इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

पूजादौ प्रयोक्तव्यं यन्त्रमाह—पट्कोणेति । विवरगण्डेन कोणपट्क-
मुक्तम् । वाद्य इति । वृत्तवाद्य इत्यर्थः । कलाः स्वराः । उदरं दलमध्यम् ।
पद्मं : विराजद्विकृतिदललसत्पोडगार्णमिति । वर्षेः कादिमान्तैः द्विगः
केशरस्यानन्तिखितैः विराजद्विकृतिसंख्यादनयुक्तपद्मदनस्यपोडगार्णमित्यर्थः ।
तद्वाद्यस्यस्यथेति । त्रिवीतं व्योमान्व्यार्णं व्योमार्णं इकारः अन्त्यार्णः
चकारः । तद्वाद्ये स्वनाम्ना सह विरचितगुणपाशाङ्कुशम् । गुणः प्रणयः । प्रथमं
प्रणयः ततो नाग्यः प्रथममक्षरम् । ततः पागः ततो नामद्वितीयाक्षरम् ।

प्रणवहृद्गवद्व्युतडे महादिकरघाङ्गचतुर्थी हुमस्त्रकौः ।
निगदितस्त्विति षोडशद्वर्णको मनुवरो मुनिभिर्विहितादरः ॥ २६

क्वाथैः पयोभूरुहचर्मसिद्धैर्दुग्धेन गव्यैरपि पञ्चभिर्वा ।
मूत्रैः पशोर्वा प्रतिपूर्य कुम्भं समर्चयेच्चक्रहरिं क्रमेण ॥ २७
अङ्गैः प्रथमाहतिरपि च पूज्या चक्रादिभिर्वितीया च ।
लक्ष्म्यादिभिसृतीया क्रमात्तथेन्द्रादिभिश्चतुर्थी स्यात् ॥ २८

चक्रशङ्खगदापद्ममुसला धनुरेव च ।

पाशाङ्कुशौ प्रीतरक्तसितश्यामत्विप्रस्त्रिमाः ॥ २९

लक्ष्मीः सरस्वती चाथ रतिः प्रीत्याह्वया ततः ।

कौर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी क्रमेणैव तु शक्तयः ॥ ३०

संपूज्य चैवं विधिना हरिन्तु शिष्यं गुरुः प्रीततमोऽभिपिञ्चेत् ।

भक्त्या स्वशक्त्या विभवैर्द्विजातीन् सन्तर्प्य भूयो गुरुणाऽनुशिष्टः ॥ ३१

एकाग्रचित्तो रविलक्षसंख्यं जपेन्मनुं नित्यकृताभिपूजः ।

तावत् सहस्रं तिलसर्पपाञ्जविल्याज्यदौग्धानि जुहोतु सम्यक् ॥ ३२

समुद्रतोरेऽप्यथवाऽद्रिश्चङ्गे समुद्रगानां सरिताञ्च तीरे ।

जपेद्विद्विक्ते निज एव गेहे विष्णोर्गृहे वा पुरुषो मनस्वी ॥ ३३

यथोक्तसंख्यं विधिवत् प्रजप्ते मन्त्रे यथोक्तैश्च हुते हुताग्ने ।

द्रव्यैरथ स्वार्थपरार्थहेतोः कुर्यात् प्रयोगान् विधिना यथावत् ॥ ३४

प्रीताभा कर्णिका स्यादरुणतरमर श्यामलञ्चाऽन्तरालं

नेमिः प्रवेता च वाद्ये विरचितशिखरेखाकुलं पार्थिवान्तम् ।

चक्रदन्तुं लिखित्वा विशदमतिरयो सौम्ययाम्यञ्च मन्त्री

कुम्भं संपूर्य सौम्ये प्ररचयतु तथा दक्षिणे होमकर्म ॥ ३५

ततोऽङ्कुगमिति विरचनाप्रकारः ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रीतरक्तादिवर्णा लक्ष्म्याद्या ज्ञातव्या. २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सम्यगिति । द्रव्याणां समविभागं सूचयति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मनस्वीति । श्रद्धाचर्यादिनियमवानित्यर्थः ॥ ३३ ॥

विधिना यथावदिति । विधिनेत्यग्निजननादिकमुक्तम् । यथावदिति ।

कार्यानुगुणबोजविशेषयोगः सूचितः ॥ ३४ ॥

षड्विंशच्छतसम्मितैरथ घृतापासार्गकीष्माक्षतैः

सद्राजीतिलपायसैश्च सकलैर्गव्यैर्घृताक्तैः क्रमात् ।

हुत्वा तद्भुतशिष्टमव विधिवत् क्षिप्त्वा प्रतिद्रव्यकं

प्रस्थार्धाङ्गकतश्च पिण्डममलं कुम्भोदकी मन्त्रवित् ॥ ३६

संस्थाप्य दक्षिणस्यां साध्यं कुम्भेन तेन नीराज्य ।

तमथ घटं सद्रव्यं बहिरारादष्टमे क्षिपेद्राशौ ॥ ३७

अग्न्यादिकमपि सर्वं क्षिपेद्य घटस्य दक्षिणे भागे ।

हुतशेषान्नेन च वलिं मन्त्रेणाऽनेन मन्त्रवित् कुर्यात् ॥ ३८

हृदयान्ते विष्णुपदं प्रोक्त्वाऽथ गणेश उच्चरेत् पूर्वम् ।

शान्तिकरेभ्यश्च वलिं गृह्णन्त्विति शान्तये नमोऽन्तः स्यात् ॥ ३९

ज्वरादिकां रोगपरम्परां वा विस्मृत्यपस्मारभवां रुजं वा ।

रक्षःपिशाचग्रहवेकृतं वा विधिस्त्वयं मङ्क्षु हरेद्विकारम् ॥ ४०

पालाशैर्वा स्तनजट्टमजैर्वा पञ्चरे कृते फलकैः ।

संपूर्य पञ्चगव्यैस्तत्र तु संस्थाप्य शुद्धमपि गदिनम् ॥ ४१

पूर्वोद्दिष्टेर्दिक्षु च सजपं जुहुयुः पृथग्द्विजा वशिनः ।

द्रव्यैः सदक्षिणं तानभ्यर्च्य च मुच्यते रुजी जन्तुः ॥ ४२

विशदमतिरयो इति । चक्रयायात्मरश्मलमुहम् । मन्त्रेति । चक्रस्य
मूलमन्त्रतत्त्ववित् । कुम्भं संपूर्येति । गृहोदकेन संपूर्यं तत्र देवमावाद्याऽभि-
पूज्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

विधिवत् क्षिप्त्वेति । दगायं कत्रयं क्षिप्त्वेत्यर्थः । कुम्भोदक इति । कुम्भमुप
रक्ष्येति । मन्त्रविदिति । यपडस्तमूनाश्वित सुदर्शनगायत्रा क्षिपेदित्यर्थः ।
मन्त्रविदित्यनेनैव दक्षिणभागस्य साध्यस्य सकनीकरणं रक्षोघ्नमन्त्रेण नीराजनं
चोक्तम् ।

र्षां स्थाने द्वयीकेषु तत्र प्रकीर्त्वाऽग्रे सह नमो जगत् प्रपद्यत्वन्तु रज्यते
शान्ते स्तार भारा रक्षाभि भीतानि दिगो द्रवन्ति हुं फड् यथा सर्वे नमस्यन्ति य
निर्दमंषाः योमिति रक्षोघ्नमन्त्रः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मन्त्रवित् कुर्यादिति । प्रपद्यन्त्यादित्वं मन्त्रस्य दक्षिणम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रक्षोघ्नमन्त्रेण रक्षोघ्नमन्त्रम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

विप्रक्षीरद्रुमत्वङ्गालयजपुरकाश्मीरकुष्ठत्रियामा-
 विल्वामामार्गराजीतिलतुलसियुगक्रान्तिद्रुवांजवाकैः ।
 लक्ष्मीदेवीकुशागोमयकमलवचारोचनापञ्चगव्यैः
 सिद्धेऽग्नौ कुम्भसिद्धं मनुजपसहितं भस्म सर्वार्थदायि ॥ ४३

लक्ष्मायुष्करमतुलं पिशाचभूता-

पस्मारादिकमचिरेण नाशयेत् ।

क्षुद्रादीनपि विविधांस्तथोपसर्गा-

नेतस्मान्न परतरा समास्ति रक्षा ॥ ४४

क्षुड्यात् गुग्गुलुगुलिकासहस्रकं साष्टकं च मन्त्रितम् ।

त्रिदिनं चतुर्दिनं वा सर्वोपद्रवनिवारणं भवति ॥ ४५

खरमञ्जर्याः समिधामयुतं वा मन्त्रवित्तमो क्षुड्यात् ।

ज्वरभूतामयविस्मृत्यपस्मृतीः शमयितुं नियतचित्तः ॥ ४६

श्याज्याक्तैर्जुहुयाच्छिष्ये सरसिजैर्दूर्वाभिरप्यायुषि

मेधायै द्विजभूरुहैश्च कुमुदैः श्वेतैस्तथा वाससे ।

शुद्धाज्यैः पशवेऽप्युदुम्बरभवेः पुत्राय चाऽश्वत्थजै-

रिकाब्दं विधिवत् सहस्रसमितैरष्टोत्तरं मुक्तये ॥ ४७

चक्रस्य नाभिसंस्थं स्मृत्वाऽऽत्मानं जपेन्ननुं मन्त्रौ ।

स्वयमेकोऽपि न युजे मन्त्रैर्बहुभिः पराजितो भवति ॥ ४८

मन्त्रौ सुनियतचित्तश्चक्रस्यं भाव[भ्राम]येद्विद्या यस्तम् ।

आविश्य सकलं मुक्त्वा मुञ्चति दग्धोऽग्निनाऽऽशु नाभिसुखा ॥ ४९

सिद्धेऽग्नौ कुम्भसिद्धिमिति । पूर्वीक्तविधानिनाऽग्निं संस्कृत्य पूर्वीक्तप्रकारेणैष
 कुम्भे पञ्चगव्यं संयोज्य तस्मिन् प्रोक्तमौषधजातं निक्षिप्य मूलमन्त्रं जपन्
 भजयेत् । ततः कुम्भमभ्यगतीपश्चिष्वमित्यहेऽग्नौ मूलिन शतं सहस्रं वा इत्या
 जपपूजादिना घटे सिद्धं भस्म सकलाभ्युदयदायीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

साष्टकं च मन्त्रितम् इति नृसिंहवीजयोग उक्तः ॥ ४५ ॥

मन्त्रवित्तमो क्षुड्यादित्यपि तथा जपट्कारयोगश्च ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

मनुं जपेन्नन्वीति । रघोऽप्यमन्त्रयुतमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

मन्त्रौ सुनियतचित्त इति तथा दीप्तमित्यपि सहस्रारध्यावाकरा-

दीप्तं करालदहनप्रतिमञ्च चक्रं
यस्य स्मरेच्छिरसि कस्यचिदप्रियस्य ।
सप्ताहतोऽस्य दहनप्रतिमो ज्वरः स्या-
त्त्रिंशद्दिनेश्च स परेतपुरं प्रयाति ॥ ५०

कलाहतं याहिपदाभिविष्टितं
समक्षरं यच्छिरसि स्मरेत् सदा ।
दशाहतोऽसौ प्रति चाव्यते रिपु-
र्मृतिं तथा मण्डलतः प्रयाति ॥ ५१

सारणं[न्तं] वायसवर्णं शत्रोः शिरसि स्मरेच्च सप्ताहम् ।
उच्चाटयति क्षिप्रं मारयति वा धियोऽस्य नैशित्यात् ॥ ५२

स्रवत्सुधावर्षिणमिन्दुसप्रभं
समक्षरं यच्छिरसि प्रचिन्तयेत् ।
क्षणात् समाप्यायितसर्वविग्रहो
भवेत् स मर्त्यः सुचिरञ्च जीवति ॥ ५३

मध्ये तारं तदनु च मनुं वर्णशः कौणषट्के
बाह्ये चाङ्गं लिखतु कनके रूप्यके चाऽथ ताम्बे ।
पाषाणे वा विधिवदभिजप्याऽथ संस्थापितं त-
च्चक्रं चौरग्रहरिपुभयध्वंसि रक्षाकरञ्च ॥ ५४

स्थाने हृषीकेशविदर्भितं च साष्टाक्षरञ्चाप्यभिजप्तमेतत् ।
रक्षां ग्रहादेः सततं विधत्ते यत्नं सुकृतञ्च मनुवयेण ॥ ५५

लखध्यानमुक्तम् ॥ ४८ ॥ ५० ॥

कलाहतमिति । यं यामित्यादिभिराहतमित्यर्थः । शिरसि स्थितं समक्षरं
वायसाकारं हृद्गतं जीवं ग्रसति चेन्मृतिं याति । धीनैशित्यमप्येतदेव ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥

स्रवत्सुधावर्षिणमिति प्रयोगोऽमृतमण्डले यं यामित्यादियुक्तं च कार्यः ॥ ५३ ॥
विधिवदभिजप्येति । ह्रीमादिपूर्वकमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

रक्षोघ्नमन्त्रमुद्धरति—स्थानेति ॥ ५५ ॥

अष्टाक्षरान्तरितपादचतुष्ककोष्ठं
 कोष्ठत्रयोऽलिखितसाध्यमुदर्शनञ्च ।
 रेखाभिरप्युभयतः श्रुतिशः प्रवहं
 तत्सप्तकोष्ठमिति यन्त्रमिदं प्रशस्तम् ॥ ५६

भूर्जे वा क्षीमपट्टे तन्मुसृणतरे कर्पटे वाऽस्य यन्त्रं
 मन्त्री सम्यग्लिखित्वा पुनरपि गुलिकीकृत्य लाक्षाभिवीतम् ।
 कृत्वा भस्मादिहोमप्रविहितघृतसम्प्रातपातात्तशक्ति
 जप्तं सम्यग्विदध्यात् प्रतिशममुपयान्त्येव सर्वे विकाराः ॥ ५७

इति जपहुतार्चनाभिर्यन्त्रविशेषैश्च साधु मन्त्रमिमम् ।
 भजते योऽसौ मन्त्री लभते भुक्तिं सुखेन सुक्तिञ्च ॥ ५८

इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वाविंशः पटलः ।

यन्त्ररचनाप्रकारमाह—अष्टाक्षरेति । रेखाष्टकं लिखित्वा एकान्तरितमुभयतो
 बद्ध्वा अष्टाक्षराक्षरद्वयान्तरितगौतान्निष्टुप्पादचतुष्कयुतकोष्ठचतुष्कं कुर्यात् ।
 प्रथमं पादद्वयमूर्ध्वभागस्यकोष्ठद्वये अपरद्वयमधोभागस्यकोष्ठद्वये मध्यकोठीभय-
 भागस्यकोष्ठद्वययोः सुदर्शनं मध्यकोष्ठगणवे साध्यादिकं लिखेदिति यन्त्ररचना-
 प्रकारः । श्रुतिशः प्रवहमिति । ततोपहतोपररेखादिभिः बद्धमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

मन्त्रीति । यन्त्रद्वयदिकादिकमुक्तम् । भस्मादिना होमप्रविहितघृतसम्प्रात-
 पातेन चात्तशक्तौत्वर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

द्वाविंशः पटलः ।

त्रयोविंशः पटलः ।

धर्मवित्तमुखमोक्षफलाप्तौ योषितामपि नृणां प्रवरं यत् ।
मन्त्ररत्नमतिगुह्यमिदानीं वक्ष्यते मतिमतामपि रम्यम् ॥ १

दौर्भाग्यव्याधिदारिद्र्यजराशोकभयातुराः ।

भर्तृराजाभिभूताश्च स्त्रीविघ्नार्त्तास्तदौष्णवः ॥ २

पुत्रभृत्यार्थिनो युद्धजयकामान्यवञ्चिताः ।

भूतार्थाक्लिष्टसंसारवश्यसंवननार्थिनः ॥ ३

वलिसिद्धार्थिनश्चैव अन्तर्धानाभिकाङ्क्षिणः ।

शत्रुभिः परिभूताश्च सर्वविघ्नैरुपद्रुताः ॥ ४

मारणोच्चाटनद्वेषस्तम्भाकर्षणकाङ्क्षिणः ।

भजेयुः सर्वथैवेनं मन्त्रं त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ५

हृदयपुरुषोत्तमान्ते त्वप्रतिरूपेति चापि संभाष्य ।

लक्ष्मीनिवासपरतो जगदादौ सकल इत्युदाहृत्य ॥ ६

क्षोभण सर्वपदान्ते स्त्रीहृदयविदारण विभुवनेति ।

समनोन्मादकरेति च सुरासुरान्ते वदेन्मनुजपदम् ॥ ७

भूयश्च सुन्दरीजनमनांस्यथो तापयादिकान् वीष्णु ।

तापय दीपय शोषय मारय भृगुकामिकालवान्ते तु ॥ ८

रक्षाप्रधानसुदर्शनमभिधाय रचितस्य शीघ्रं विभूतिषिद्धये श्रेयुष्योत्तम-
विधिमाह—धर्मेति । अथवा चक्राधिरूढस्य भगवतो विधिमभिधाय गरुडाधि-
रूढस्य भगवतो विधिरभिधीयत इति सम्बन्धो वाच्यः । धर्मत्यादिना
विनियोग उक्तः । योषितामपीति । स्त्रीणामप्यत्राधिकार उक्तः ।
मतिमतामिति । तत्तत्पुरुषार्थविनियोगे बीजविशेषज्ञानामित्यर्थः ॥ १ ॥

भूतार्थाक्लिष्टसंसारिति । प्रभूतानां प्राणिनां प्रयोजनायाक्लिष्टसंसारनिर्वाहा-
दिकमर्थयन्तीति तयोक्ताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मारणीच्चाटनेत्यादिना स्वार्थप्रयोगकाङ्क्षिणामप्यधिकार उक्तः ॥ ५ ॥

मन्त्रमुद्धरति—हृदयेति । तन्त्री श्रेयकथायां स्रग्धरणं कमिति अमुकमिति ।

निद्रां वालिनमाभाष्य वृषादपि ततः परम् ।
 मोहय द्रावयेति च भूयश्चाकर्षयेत्युदीर्यान्तः ॥ ९
 समस्तपरममुभगं सर्वप्रदयोस्तु मध्यतः प्रवदेत् ।
 सौभाग्यसृष्टिवह्नीन् ससर्वादिकं कामशब्दञ्च ॥ १०
 तन्द्री श्रीकरुणार्थं सग्रवणं कं हनद्वयञ्च वदेत् ।
 चक्रेण वाऽथ गदया खड्गेन च सर्ववाणेश्च ॥ ११
 भिन्दद्वयञ्च पाग्निनाऽन्ते घट्टयद्वयं समाभाष्य ।
 भूयोऽङ्कुशेन ताडय तु[कु]रुयुग्मकञ्च किञ्च प्रवदेत् ॥ १२
 तिष्ठसि तावद्व्यावत् समोहितं मे समाभाष्य ।
 सिद्धं भवतु च हुंफट् नमोऽन्तिकं मन्त्रमुद्धरेन्मन्त्री ।
 मन्त्रघवीजोपेतं ताराद्यं सर्वसिद्धिदं भवति ॥ १३
 मन्त्रपदानि द्वादश विद्यादान्नापदानि तावन्ति ।
 सम्बुद्धान्ता हुंफट्पदान्विताश्चेमे मन्त्राः स्युः ।
 मध्यनरान्ते च परे गदिता मुनिभिर्मनोरमुष्य पुनः ॥ १४

चमुकगर्भं परित्वज्य तत्स्थाने साध्वनामयोग उक्तः । मन्त्रमुद्धरेन्मन्त्रीति । शक्ति-
 श्रीबीजयोग उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

मन्त्रपदानोति । आमन्त्रणपदानि सम्बुद्धान्तपदानोत्पर्यः । तानि द्वादश
 विद्यात् । द्वादशाह्न्यासपूजादिपाधमत्वेन जानीयादित्यर्थः । आज्ञापदानि
 प्रार्थनपदानोति भावः । तान्यपि तापशादीनि तावन्ति द्वादशसंख्यातानि
 विद्यात् । वग्नाकर्षणक्रूरकर्मादिषु पुष्पाञ्चत्यर्थं जानीयादित्यर्थः ।

तत्र द्वादशाह्न्यादिमन्त्राणां द्वादशमूर्तिसंयोगमाह—सम्बुद्धान्ताः पुरुषाद्यन्ता
 इति सम्बुद्धान्ता मन्त्रांगाः पुरुषाद्यन्ताः । सम्बुद्धान्तानां पदानामुपरि पुरुषादर्थः
 प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । पुरुष मन्त्राच्युत वासुदेव संकर्षण प्रद्युम्नानिहद नारायण
 ब्रह्म विष्णु नरसिंह वराहः पुरुषादयः ।

आज्ञापदान् विगिनष्टि—हुं, फट्पदान्विता इति । आज्ञापदानामुपरि
 हुंफटिति प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ।

पुनरपि मन्त्रपदानां विगीयं दर्शयन् बीजप्रयोगक्रमं मन्त्रपदानां द्वादश-
 संख्यानाश्च पुरयति—मध्यति । मध्यनरान्ते परे सति मुनिभिः द्वादशमन्त्रा
 गदिताः स्युरित्यन्वयः । बीजवितथे मध्यम्यो नरः पुरुषः पुरुषोत्तमः

कामबीजरूपी मध्यनरः तस्याऽन्ते पार्श्वे सति पार्श्वद्वयगतशक्तिश्रीबीजद्वये सतीत्यर्थः । अनेन बीजानां प्रयोगक्रम उक्तः । आमन्त्रणपदानां बीजत्रयेण सार्धं द्वादशसंख्या च पूरिता ।

अवशिष्टं मन्त्रांशमाह—परं सतीति । सम्बुद्धान्तपदानामुपरि चतुर्थ्यन्ते परपदे च सतीत्यर्थः । चशब्देन मन्त्राणामादिभूत प्रणवोपरि मन्त्रमध्यगतनमःपदयोगः सूचितः । आज्ञापदेष्वपि बीजत्रययोगं वदन् तेषामादौ पुरुषोत्तमपदसंयोग-माह—मध्यनरान्ते च पर इति । मध्यनरस्य मध्यमपुरुषस्याऽन्ते उत्तमपुरुषे पुरुषोत्तमे सति परे अन्ये आज्ञामन्त्राः स्युरित्यर्थः ।

अत्रायं द्वादशाङ्गमन्त्रप्रयोगक्रमः । ओं नमो ह्रीं पराय पुरुषात्मने हृदयाय नमः । ओं नमः क्लीं पराय सत्यात्मने गिरसे स्वाहा । ओं नमः श्रीं पराय अच्युतात्मने शिखायै वषट् । ओं नमः पुरुषोत्तमपराय वासुदेवात्मने कवचाय हुम् । ओं नमः अप्रतिरूपपराय संकर्षणात्मने नेत्राभ्यां वौषट् । ओं नमो लक्ष्मीनिवासपराय प्रद्युम्नात्मने अस्त्राय फट् । ओं नमः सकलजगत्-क्षोभणपराय अनिरुद्धात्मने उदराय नमः । ओं नमः सर्वस्त्रीहृदयविदारणपराय नारायणात्मने पृष्ठाय नमः । ओं नमः त्रिभुवनमनोन्मादकरपराय ब्रह्मणे बाहुभ्यां नमः । ओं नमः समस्तपरमसुभगपराय विष्ण्वात्मने जरुभ्यां नमः । ओं नमः सर्वसीभाग्यकर पराय नृसिंहात्मने जातुभ्यां नमः । ओं नमः सर्वकामप्रदपराय वराहात्मने पादाभ्यां नमः । इति द्वादशाङ्गन्यासादिमन्त्राः ।

द्वादशाङ्गन्यासानन्तरं लक्ष्म्याद्याः सुदर्शनोक्ताः शक्तयो मूर्धास्यद्द्वद्वगुह्य-कण्ठनाभ्यक्षिसर्वाङ्गेषु स्वां स्त्रीं स्वं स्त्रैं स्त्रीं स्वं बीजयुता न्यस्तव्याः । अथाज्ञामन्त्रा वश्यादिक्रियासु पुण्याञ्जल्यर्था उच्यन्ते । ओं ह्रीं क्लीं श्रीं नमः पुरुषोत्तम असुथ्य सुरासुरमनुजसुन्दरीजनमनांसि तापय तापय हुं फट् तुरु तुरु किं तिष्ठसि तावत् यावत् समीहितं मे सिद्धं भवति हुं फणमः इति तापनमन्त्रः । एवमेव दीपन शोषण मारण स्तम्भन द्रावणाकर्षण मन्त्रेषु प्रणवादिबीजचतुष्टयस्य नमसः पुरुषोत्तमपरस्य असुथ्य सुरासुरमनुजसुन्दरीजन-मनांसीत्यस्य दीपयेत्यादिवीषायां हुंफट्पदयोः तुरु तुरु इत्यादेश प्रयोगो द्रष्टव्यः । एते च मन्त्रा वश्याकर्षणेषु प्राधान्येन प्रयोक्तव्याः । मारणमन्त्र-व्यतिरिक्ताः षण्मन्त्रा एव वश्यादौ प्रयोक्तव्या इत्यन्ये ।

अथ मारणादौ प्रयोक्तव्या घट्टन ताडन भेदन हनन मारण मन्त्रा उच्यन्ते । ओं ह्रीं क्लीं श्रीं नमः पुरुषोत्तम अमुकं पाशेन घट्टय द्विः हुं फट् तुरु तुरु किं

ऋषिस्तु जैमिनिः प्रोक्ताच्छन्दश्च जगतीष्यते ।
 सर्वलोकशरण्योऽसौ देवता पुरुषोत्तमः ॥ १५
 पुरुषोत्तमविभुवनमनोन्मादकरेति च ।
 हृदयं सकलान्ते च जगत्त्रोभण इत्यपि ॥ १६
 सलज्जौदयितेत्वेवं शिरोमन्त उदाहृतः ।
 मन्मथोत्तमशब्दान्ते अङ्गजे कामदीपिनि ॥ १७
 शिखा सुभगशब्दन्तु परमाद्यन्तदन्ततः ।
 सर्वसौभाग्य इत्यन्ते करमप्रतिरूपकम् ॥ १८
 केशवस्मरवर्णान्ते जातिञ्च कवचं विटुः ।
 सुरासुरहृदययोर्मध्ये मनुजमुन्दरी ॥ १९
 विदारणपदं तस्मात् सर्वप्रहरणेति च ।
 धरसर्वपदान्ते तु कामिकां हनयुग्मकम् ॥ २०
 हृदयान्ते बन्धनानीत्यथाऽऽकर्षयं वीक्षयेत् ।
 ततो महावलेत्येतदस्त्रमन्त्रमुदीरितम् ॥ २१
 विभुवनेश्वरसर्वाङ्ते जनेत्युक्त्वा मनांसि च ।
 हनदारययोर्युग्मं पृथङ्मे वशमानय ॥ २२
 नेत्रं तारादिकाः सर्वे ह्युफङ्क्ता नमोऽन्तिकाः ।
 त्रैलोक्यमोहनान्ते तु हृषीकेशाऽप्रतीति च ॥ २३
 रूपमन्मथ सर्वस्त्रीहृदयाकर्षणेति च ।
 आगच्छाऽऽगच्छ च नमो सन्धः स्याद्व्यापकाङ्गयः ॥ २४
 आवाहादिविसर्गान्तेपूतोऽयं चापि सूरिभिः ॥ २५

तिष्ठतीत्यादिर्भेदनमन्त्रः । अथाऽऽङ्कुयेन ताडय ताडयेत्यादिस्ताडनमन्त्रः ।
 श्रीं ह्रीं क्लीं श्रीं नमः पुरुषोत्तम यमुकं चम्रेण गदया खड्गेन सर्वबाणैः
 भिन्द भिन्द हुं फट रुद्र रुद्र किं तिष्ठतीत्यादिर्भेदनमन्त्रः । तथा हनहनेत्यादि
 हननमन्त्रः । तथा मारय मारयेत्यादिर्मारणमन्त्रः इति ॥ १४ ॥

ऋष्यादिकमाह—ऋषिरिति ॥ १५—२४ ॥

उक्तोऽर्थ चापीति । पूर्वाक्तावाहनादिमन्त्रसमुच्चयार्थोऽपिगण्डः ॥ २५ ॥

सुदर्शन महाचक्रराजित्युक्ता धमद्वयम् ।
 सर्वदुष्टमयान्ते तु कुरुच्छिन्दयुगन्ततः ॥ २६
 विदारयद्वयान्ते तु परमन्तान् यस यस ।
 भक्षयद्वयभूतानि त्रासयद्वयवर्मफट् ॥ २७
 चक्राय नम इत्येष चक्रमन्त्रः प्रकीर्तितः ।
 शङ्खमन्त्रो जलचराय स्वाहेति परिकीर्तितः ॥ २८
 कौमोदकि महान्ते तु वले सर्वासुरान्तकि ।
 प्रसौद् हुंफट् स्वाहेति गदामन्त्र उदाहृतः ॥ २९
 संवर्त्तकान्ते मुसल पीथयद्वितयं ततः ।
 हुंफट् स्वाहा मौसलकः शार्ङ्गाय सशराय च ॥ ३०
 शार्ङ्गस्य खड्गतीक्ष्णान्ते छिन्दयुक् खड्गमन्त्रकः ।
 अङ्कुशाद्यं घट्टयुगं चाऽङ्कुशस्य समीरितः ॥ ३१
 सानन्तलोहितवकौ बन्धाकर्षयवीष्कौ ।
 वज्रिजाया च पाशस्य खमुद्राभिर्न्यसेदिमान् ॥ ३२
 स्वाहान्तः पक्षिराजाय तस्य मन्त्रः प्रकीर्तितः ।
 वैलोक्यमोहनायान्ते विघ्नहे तु समुच्चरन् ॥ ३३
 स्मराय धीमहौल्युक्ता तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् ।
 गायत्रेषा तथाऽर्चासु स्थानद्रव्याणि शोधयेत् ॥ ३४
 व्यस्तैर्द्वादशभिर्मन्त्रैर्नमोऽन्तैश्चाऽर्च्यते हरिः ।
 भृगुः सविन्दुः खड्गीशो देव्या मन्त्र उदाहृतः ॥ ३५
 सूक्ष्माभरमहासेनक्रीवहीनैः खरैरसौ ।
 लक्ष्मणादीनान्तु शक्तौनां मन्त्राः पूजाविधौ स्मृताः ॥ ३६

चक्राद्यायुधाटकमन्त्रानुवरति—सुदर्शनेति । शङ्खादिमन्त्रेष्वपि महाशब्दः ।
 पाञ्चजन्याय नमः । कौमोदक्यै नमः । इत्यादिकमन्त्रे प्रयोक्तव्यम् ॥ २६॥२७ ॥

॥ २८॥२९॥३०॥३१॥३२ ॥

गङ्गामन्त्रमाह—स्वाहेति ॥ ३३॥३४ ॥

व्यस्तैर्द्वादशभिरिति । नित्यपूजासु सम्बुद्धमन्त्रैर्द्वादशभिरितरवाऽऽज्ञामन्त्रै-
 र्यथायीगमित्यर्थः । श्रीमन्त्रमाह—भृगुरिति ॥ ३५॥३६ ॥

उद्यदिनेन्दुप्रयोद्धभ्रमरपिकारावकुसुमसौरभ्ये ।
 सुमनोहरे च कल्पकवृक्षोद्याने रमापतिं ध्यायेत् ॥ ३७
 अरुणारविन्दकर्णिकामध्यगगण्डोपरि स्थितं देवम् ।
 उद्यद्दिनकरकोटिप्रतिमं सिन्दूरनवजवाकान्तिम् ॥ ३८
 दरचापमुसलपाशान् चक्रासिगदाङ्कुशान् भुजैर्दधानम् ।
 अतिहृद्ययौवनोन्मुखसौन्दर्यातिशयसाम्यनिर्मुक्तम् ॥ ३९
 अतिविह्वलं स्मरस्य शरैरतिरुचिरा + + ।

+ + + + ॥ ४०

श्रीदार्यकान्तिसौरभलावण्यमुधारसैर्जगत् सकलम् ।
 सिञ्चन्तमिव समस्तानुग्रहिणं श्रीमुखाब्जसक्तमुद्वगम् ॥ ४१
 वामोरुजङ्घगतयाऽऽलिङ्गितदेहं श्रिया मदीत्कटया ।
 तद्वक्त्राम्बुरुहासवपिपासितभ्रान्तनेवपट्पट्या ॥ ४२
 रोमाञ्चहर्षनिर्गतजलमुक्तालङ्कृताङ्गया सततम् ।
 वामकरस्याम्बुजया प्रतप्तकनकाभयाऽतिसुन्दर्या ॥ ४३
 अनुपमसौन्दर्येण च सर्वाभरणैरुपेतयाऽतिसुदा ।
 विष्वग्बहुप्रकारानेकैः सपरिच्छदैश्च देवगणैः ॥ ४४
 गन्धर्वदैत्यरक्षोयक्षपन्नगैर्मुनीन्द्रैश्च ।
 संसिधितं पुरम्ब्रोहन्दैश्चाऽनङ्गवाणसन्तप्तैः ॥ ४५
 भावहावमधुरस्मितवक्त्रप्रेक्षणस्रलितभाषणजातैः ।
 स्पष्टकन्नजघनस्तनभारैः स्रस्तवस्त्रचिकुरैर्मदलोलैः ॥ ४६

छरितमदनवारिस्त्रेदकस्रैर्विधस्त्रै-

र्मदनविगतलक्ष्मैः स्पन्दमानाधरौष्टैः ।

मृदुतरकरपद्माङ्गुप्तनचञ्चलीकैः

शिरसि मुपितधैर्यैः कम्पिताश्रीपगात्रैः ॥ ४७

[ध्यानमाह—उद्यदिति माधेन्द्रयोदगमिः । मदनललितवृष्टितं तान्त्रं च
 नेत्रपद्मं यस्य तम् । पनेकैः भूपणैः दिव्याभ्यामम्बरार्यां गन्धपुष्पाभ्यां च
 समुञ्ज्वलम् । इति सन्ध्वन्दोपिकाकारः ॥ ३७—५० ॥

ज्वरार्त्तैः श्वसद्भिः पतद्भिः शरीरैः

शरैर्दारितैर्मन्मथस्याऽतिघोरैः ।

समाप्यायितैस्तस्य लावण्यदृष्ट्या

समुत्थाय विणोस्तमेवाऽभियातैः ॥ ४८

करतलकल्पितकोकानदैस्तत्पदयुगलं च पुनः परिपूज्य ।

नयनजलैः सगद्गद्वाक्यैर्भव परमेश्वर पतिः शरणं नः ॥ ४९

द्रव्यं संप्रार्थितं तं सकलमुरवरस्त्रीसहस्रैरजसं

दिव्यैर्भोगार्थिभिश्चाऽप्यखिलमुनिवरैर्भक्तितो मुक्तिकामैः ।

ध्यात्वा लक्षार्धसंख्यं जपतु मनुमिसं प्राप्तमन्त्रा[दीचोऽ]भिषिक्ता

द्रव्यैरेतैश्च जुह्वन् भवति मनुवरस्याऽधिकारी क्रियामु ॥ ५०

शतं दधि घृतं पयः पृथगथाऽयुतं सान्ज्यहविषा

शृत्सेन पयसा जुनेद्रविमितं तथा साक्षततिलैः ।

तथा दशदशो[शतो]न्मितं विमधुभिर्वरैश्चार्त्तवफलैः

पलाशसमिधां शतं समभितोषयेत् खं गुरुम् ॥ ५१

ततो लक्षत्रयं जपत्वा कुण्डे चाऽर्धेन्दुसन्निभे ।

जुनेदम्भोरुहैर्जातिकुसुमैश्च यवैरपि ।

दशांशं वैष्णवे वज्जी ब्राह्मणांश्चैव तोषयेत् ॥ ५२

अम्भोधाराः सदा भिन्ने सेतौ संसिद्धयोऽखिलाः ।

यथाऽम्भोनिधिमायान्ति तथा यान्ति निरन्तरम् ॥ ५३

मन्त्रिणः कृतकृत्यत्वं काङ्क्षमाणाः पुनः पुनः ।

पीठे तु वैष्णवे नित्यं पूजयेत् पुरुषोत्तमम् ॥ ५४

अङ्गानि कर्णिकायामन्यादिदलेषु चाऽष्ट लक्ष्मणाद्याः ।

ताश्च स्युर्लसरप्रीकीकातुष्वाद्याः सुदर्शने स्नेयाः ॥ ५५

कियत्संख्यो होमस्तदाह—शतमिति ॥ ५१॥५२॥५३ ॥

प्रथमावरणं प्रागादिदलेषु लक्ष्मणाद्यावरणं पूजयेत् । ताश्च लसरप्रीकी-

कातुष्वाद्याः स्युः । लादिः लक्ष्मीः । सादिः सरस्वती । रादी रतिः । प्रादिः

प्रीतिः । क्वादिः कीर्तिः । कादिः कान्तिः । त्वादिस्तुष्टिः । प्वादिः शुष्टिः ।

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

दरचक्रगदामुसलाः पूर्वाद्याशासु चाऽथ कोणेषु ।
 वज्रादिषु शार्ङ्गखड्गाङ्कुशभाशा दिशाधिपाः पूज्याः ॥ ५६
 अङ्गानि देववर्णानि मदविवशाः शक्तयोऽष्ट लक्ष्म्याद्याः ।
 चामरहस्ताः सर्वाः खलङ्कताद्याऽथ सुन्दर्यः ॥ ५७
 योऽर्चयेत् सकृदप्येवं पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 प्राप्य राज्येषितां लक्ष्मीं प्राप्नोत्यमरवन्दिताम् ॥ ५८
 दुर्भगो वसुसहस्रहुतेन स्यादतीव सुभगश्च मनोज्ञः ।
 दौर्मितप्रभवतैलवरेण व्याधिमोक्षणपरस्तु तथैव ॥ ५९
 श्रीफलैः प्रजुहुयात्कमलैर्वाऽकिञ्चनोऽपि रविसहस्रमतोऽसौ ।
 स्यात्तनाधिपसमोऽयुतसंख्यं जप्सुराधिरुपयाति विनाशम् ॥ ६०
 यां प्रमदामभिकाङ्क्षति तस्या नामयुतं प्रजपेन्ननुमेतम् ।
 पञ्चमहर्षदनेऽष्टसहस्रं सा वशमेति न तत्र विचारः ॥ ६१

ह्यारिकुसुमैर्हरिं समभिपूज्य चाऽष्टोत्तरं
 सहस्रमपि जुह्वतः शशिवप्रसूनेः शुभैः ।
 भवन्त्यवशगा नृपास्त्रिदशभिर्दिनैः किङ्कराः
 परैर्हृतधनस्तथा कटुभवेन तैलिन वा ॥ ६२
 समिद्धिरथ बोधिज्वेदैश्शतं तथाऽष्टोत्तरं
 त्रिमासमथवा जपेद्दशशतं तथा नित्यशः ।
 स एव पुनरेत्य तदसु समाहृतं मन्त्रिणं
 प्रणम्य पुनरर्पयेत्समभितोष्य चोपायनैः ॥ ६३
 राजीत्याऽष्टोत्तरशतं जप्त्वा शत्रुगृहे खनेत् ।
 ह्यारिकुसुमं वापि पक्षे शुक्रेऽसिते क्रमात् ॥ ६४
 शुकं रक्तं वेष्टितञ्च केशैश्चाऽटनक्तद्विपोः ।
 नित्यं नेत्रसमिद्धिस्तु चाऽष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ ६५
 पगमासन्तु ततस्तेजोवत्यास्तैलं सहस्रकम् ।
 जुह्वतो म्रियते शत्रुर्हेटा मासचतुष्टयात् ॥ ६६

अनेन विधिना वाऽथ स्तम्भनं स्यात्तथैव च ।

तथैवाज्याक्तदूर्वाणां होमतो मुच्यते भयात् ॥ ६७

पयोव्रतोऽर्चाजपतत्परश्च विमासंमङ्गोलघृतं सहस्रम् ।

नित्यं हुनेच्चैव ततस्त्रिमासे पूर्णे हुताग्नेऽपि च ह्ययमाने ॥ ६८

प्राप्ते च मध्ये दिवसस्य वङ्गेः पार्श्वे शशाङ्कप्रतिमा सुदीप्ता ।

संदृश्यते वै गुलिका सभानुः सहस्रमष्टोत्तरमेव मन्त्रम् ॥ ६९

प्रतिमन्त्रा च तां वहतो गुलिकाममरैरपि दर्शनमस्य भवेत् ।

इह सिद्धिरथाऽस्य भवत्यखिला वड्वामुखपुष्करयानमुखा ॥ ७०

इति सिद्धमुनीन्द्रयज्ञविद्याधरगन्धर्वसमहाश्वरोरगाद्यैः ।

प्रतिसेवितमुत्तमं विधानं गदितं तत् पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ॥ ७१

इति जपहुतपूजाध्यानकैः श्रीधरं यो

भजति स तु समयां सम्पदैश्वर्यलक्ष्मीम् ।

अधरक्तविपचां प्राप्य लोकैकवन्द्यो

व्रजति पद्मनन्तं लोकवन्द्यस्य विष्णोः ॥ ७२

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयोविंशः पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

त्रयोविंशः पटलः ।

दरचक्रगदामुसलाः पूर्वाद्याशासु चाऽथ कोणेषु ।
 वङ्गादिषु शार्ङ्गखङ्गाङ्कुशपाशा दिशाधिपाः पूज्याः ॥ ५६
 अङ्गानि देववर्णानि मदविवशाः शक्तयोऽष्ट लक्ष्म्याद्याः ।
 चामरहस्ताः सर्वाः खलङ्कताश्चाऽथ सुन्दर्यः ॥ ५७
 योऽर्चयेत् सङ्कटस्येवं पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 प्राप्य राज्येषितां लक्ष्मीं प्राप्नोत्यमरवन्दिताम् ॥ ५८
 दुर्भङ्गो वसुसहस्रहृतेन स्यादतीव सुभगश्च मनोज्ञः ।
 दौर्गन्धित्प्रभवतैलवरेण व्याधिमोक्षणपरस्तु तथैव ॥ ५९
 श्रीफलैः प्रक्षुब्धयात्कमलैर्वाऽकिञ्चनोऽपि रविसहस्रमतोऽसौ ।
 स्याद्द्वनाधिपसमोऽयुतसंख्यं जप्तराधिरुपयाति विनाशम् ॥ ६०
 यां प्रमदामभिकाङ्क्षति तस्या नामयुतं प्रलपेन्ननुमेतम् ।
 पञ्चमहर्षदनेऽष्टसहस्रं सा वशमेति न तत्र विचारः ॥ ६१
 ह्यारिकुसुमैर्हरिं समभिपूज्य चाऽष्टोत्तरं
 सहस्रमपि क्षुब्धतः शशिवप्रसूनैः शुभैः ।
 भवन्त्यवशगा नृपास्त्रिदशभिर्दिनैः किङ्कराः
 परैर्हृतधनस्तथा कटुभवेन तैलेन वा ॥ ६२
 समिद्धिरथ बोधिर्देवशतं तथाऽष्टोत्तरं
 त्रिमासमथवा जपेद्दशशतं तथा नित्यशः ।
 स एव पुनरेत्य तद्दसु समाहृतं मन्त्रिणां
 प्रणम्य पुनरर्पयेत्समभितोष्य चोपायनैः ॥ ६३
 राजीश्चाऽष्टोत्तरशतं जप्त्वा शत्रुगृहे खनेत् ।
 ह्यारिकुसुमं वापि पक्षे शुक्लेऽसिते क्रमात् ॥ ६४
 शुक्लं रक्तं वेष्टितञ्च क्षिप्रैश्चाऽटनक्तद्रिपोः ।
 नित्यं नेत्रसमिद्धिस्तु चाऽष्टोत्तरसहस्रकम् ॥ ६५
 पगमासन्तु ततस्तेजोवत्यास्तैलं सहस्रकम् ।
 क्षुब्धतो म्रियते गवुर्द्वैष्टा मासचतुष्टयात् ॥ ६६

अनेन विधिना वाऽथ स्तम्भनं स्यात्तथैव च ।

तथैवाज्याक्तदूर्वाणां होमतो मुच्यते भयात् ॥ ६७

पयोव्रतोऽर्चाजपतत्परश्च त्रिमासंमङ्गोलघृतं सहस्रम् ।

नित्यं हुनेच्चैव ततस्त्रिमासे पूर्णे हुताग्नेऽपि च ह्ययमाने ॥ ६८

प्राप्ते च मध्ये द्विसस्य वक्त्रेः पार्श्वे शशाङ्कप्रतिमा सुदीप्ता ।

संहृश्यते वै गुलिका सभानुः सहस्रमष्टोत्तरमेव मन्त्रम् ॥ ६९

प्रतिमन्त्रा च तां वहतो गुलिकाममरैरपि दर्शनमस्य भवेत् ।

ब्रह्म सिद्धिरथाऽस्य भवत्यखिला वड्वामुखपुष्करयानमुखा ॥ ७०

इति सिद्धमुनीन्द्रयज्ञविद्याधरगन्धर्वसमहाश्वरोरगाद्यैः ।

प्रतिसेवितमुत्तमं विधानं गदितं तत् पुरुषोत्तमस्य विष्णोः ॥ ७१

इति जपहुतपूजाध्यानकैः श्रीधरं यो

भजति स तु समयां सम्पदैश्वर्यलक्ष्मीम् ।

अधरक्तविपक्षां प्राप्य लोकेकवन्द्यो

व्रजति पदमनन्तं लोकवन्द्यस्य विष्णोः ॥ ७२

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयोविंशः पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविधरत्ने

त्रयोविंशः पटलः ।

चतुर्विंशः पटलः ।

अथोच्यते श्रीकरनामधेयमष्टाक्षरं लोकहिताय तावत् ।
 येन प्रजप्तेन समर्चितेन हुतेन सिद्धिं समुपैति मन्त्री ॥ १
 सर्गादर्कः क्षतो विंशतियुगमित्युतं शान्तगं चन्द्रविम्बं
 श्रीवाहुः शुक्रमेदीहरिशयनहकारा मनुः श्रीकराख्यः ।
 ऋष्याद्या वामपङ्क्ती हरिरपि पुनरङ्गानि यान्तेर्हुमन्तै-
 र्भीषणासप्रमर्दप्रसहितगदितध्वंसरक्षैर्हिसक्तैः ॥ २

मूर्धाक्षिकण्ठहृदयोदरसोरुजानु-
 पादद्वयेषु लिपिशो न्यसतु स्वदेहे ।

विप्रादिकान्मुखकरोरुपदैषु वर्णां-

शक्रादिकानपि करेषु ततस्तदस्त्रान् ॥ ३

दुग्धाब्धिद्वीपवर्षप्रविलसितसुरोद्यानकल्पद्रुमाधो-
 भद्रान्भोजनमपीठोपरिगतविनतानन्दनस्कन्धसंस्थः ।

दोर्भिर्विभ्रद्रथाङ्गं सदरमथ गदापङ्कजि स्वर्णवर्णी

भास्वन्मौलिर्विचित्राभरणपरिगतः स्याच्छिष्ये वो मुकुन्दः ॥ ४

द्विक्पत्रेषु श्रीरतिधृतिकान्तोः कोणगेषु मूर्तींश्च ।

इष्टाऽभितो निधौशौ विष्वक्सेनञ्च द्विक्पतीन् प्रयजेत् ॥ ५

प्याराध्य चैवं विधिनाऽथ विष्णुं मन्त्री पुनर्होमविधिं करोतु ।

श्रीहृत्क्षुद्रुग्धोत्वसमिद्धिरक्षैः साज्येन दौर्घ्नेन च सर्पिषा च ॥ ६

विभूतिप्रदशोषरुषोक्तमानन्तरं तथाविधमेव श्रीकरं सविनियोगमाह-

अथोच्यते इति । मन्त्रीति । तत्तस्मिन्नुचितबीजयोग उक्तः ॥ १ ॥

श्रीवाहुः श्रीकरः । श्रीं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । हरिरपीति ।

श्रीकरविष्णुत्वार्थः । यान्तेर्हुमन्तैरिति । क्रमेशोभयान्तत्वं भीषादीनाम्

विप्रादिन्यासीऽप्यक्षरैः सार्धमेव कार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥

त्रिये वो मुकुन्द इत्यनेनैव श्रीदेव्या सह ध्यानमित्यवगतव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

मन्त्री पुनर्होमविधिमिति । जप पूजा होमादिषु प्रपञ्चशोबीजयोग

पृथगष्टशतं क्रमेण हुत्वा कनकादौरपि तर्पिते गुरौ च ।
अभिषिच्य तथाऽभिपूज्य विप्रान्मनुमेनं प्रजपेदथाऽष्टलक्षम् ॥ ७

द्रव्यैस्तैः प्रतिजुहुयाद्दशांशमानै-

राचार्यै पुनरपि पूजयेज्जपान्ते ।

स प्राप्नोत्यपरिमितां श्रियञ्च कीर्त्तिं

कान्तिञ्चाऽचिरमनुरज्यते च लोकैः ॥ ८

दूर्वां घृतप्रसिक्तां जुहुयादयुतं नरस्तु हुतशिष्टैः ।

आज्यैश्चरुमुपयुञ्ज्याद्दद्याद् गुरवे च दक्षिणां शक्त्या ॥ ९

परिभोजयेच्च विप्रांस्तेषु दिनेषु स्वशक्तितो भक्त्या ।

अपमृत्युरोगपापान् विजित्य स तु दीर्घमायुराप्नोति ॥ १०

अनुदिनमादित्याभिमुखः प्रजपेद्दूर्ध्वोक्ततस्ववाहुयुगः ।

तस्य गृहेऽन्नसमृद्धिश्चिराय संजायते सुष्ठुतरा ॥ ११

एवं प्रोक्तैः प्रतिजपहुतार्चादिभिर्मन्त्रमेनं

भक्त्या यो वा भजति मनुजो नित्यशः सोऽचिरेण ।

इष्टैः पुत्रैर्धनधरणिधान्यादिभिर्हृष्टचेताः

स्यादप्यन्ते परमपरिशुद्धं परं धाम विष्णोः ॥ १२

अथ कथयामि विधानं महावाराह्याभिधानमन्त्रस्य ।

साङ्गं सजपं सहुताराधनमपि मन्त्रिणामभीष्टाप्तैः ॥ १३

वाक्यं प्रोक्त्वा हृदाख्यं तदनु भगवते युग्वराहं च रूपा-

येल्लुक्त्वा व्याहृतीनामुपरि च मतये भूयतित्वञ्च मेऽन्ते ।

देहीत्याभाष्य दान्तं सुमतिरथ पुनर्दापयस्वेति हान्तं

प्रोक्त्वा तारादिकं प्रोङ्घरतु मनुवरं तं वयस्त्रिंशदर्षणम् ॥ १४

उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥

द्रव्यैस्तेरिति । शीदुग्धसमिदादिभिः दीवाहोमाय कथितैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

विभूत्यतिशयार्थं वराहमन्त्रमाह—अथेति । मन्त्रिणामभीष्टाप्तैः इति ।

अभीष्टविशेषेषु बीजविशेषयोगार्थः ॥ १३ ॥

सुमतिरिति । भूयतित्वमित्यत्र साध्यनामग्रहणमुक्तम् । हूं बीजम् ।

ऋषिस्तु भार्गवः प्रोक्तोऽनुष्टुप् छन्द उदीरितम् ।

वराहो देवता चाऽस्य कथ्यन्तेऽङ्गान्यतः परम् ॥ १५

अस्यैकग्रहो हृदयं शिरोऽपि व्योमोल्कतेजोऽधिपतौ शिखा च ।

स्याद्विग्रवरूपः कवचं महादिदंष्ट्रीऽस्त्रमुक्तं स्वयमेव चाऽङ्गम् ॥ १६

सप्तभिः पुनः पङ्क्तिभिः सप्तभिश्चाऽथ पञ्चभिः ।

अष्टभिर्मूलमन्त्रार्णैर्विदध्यादङ्गकल्पनाम् ॥ १७

जान्वोरापादमुद्यत्कनकमिव हिमप्रख्यमाजानु नामैः

करुणादानाभि वज्रिप्रभमथ शिरसश्चागलं नीलवर्णम् ।

मौलैर्व्योमाभमाकं करलसदरिगङ्गासिखेटं गदाश-

क्त्याख्येष्टाभौतिहस्तं प्रणमत वसुधोक्त्वासिदंष्ट्रं वराहम् ॥ १८

सजलाम्बुवाहनिभमुद्यतदोःपरिघं धराधरसमानतनुम् ।

सितदंष्ट्रिकाधृतभुवं त्वथवा प्रविचिन्तयेत् सपदि कोलममुम् ॥ १९

हेमप्रख्यं पार्थिवे मण्डले वा नौहाराभं नीरजेऽग्नेस्तदाभम् ।

वायोः कृष्णं द्युप्रभं वा दिविष्टं क्रोडं व्याप्तं सत्यसंस्थं यजेद्वा ॥ २०

अष्टपत्रमथ पद्ममुत्तसत्कर्णिकं विधिवदारचथ्य च ।

मण्डलं रविसहस्रसन्निभं शूकरं यजतु तत्र सिद्धये ॥ २१

प्राग्दक्षिणप्रत्यगुदग्दिशासु चत्वारि चाऽङ्गानि यजेत् क्रमेण ।

अस्त्रं विदित्तूर्ध्वमधश्च चक्राद्यस्त्राणि पूज्यानि वराहमूर्तेः ॥ २२

अरिगङ्गाकृपाणखेटकसंज्ञान् सगदाशक्तिवराभयाह्वयांश्च ।

अभिपूज्य दिशाधिपान् यथावद्वरगन्धाक्षतपुष्पधूपदीपैः ॥ २३

स्वाहा शक्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

सजलाम्बुवाहेति । द्विभुजस्य ध्यानसुक्तम् ॥ १८ ॥

स्वाभ्रनयान्तिकवप्रशाद्युच्चारणशून्यताकरणादिषु प्रथिव्यादिवीजयुक्तस्य ध्यान-
विशेषानाह—हेमप्रख्यमिति । एते च ध्यानविशेषाः सर्वमन्त्रेषु समानाः ।
सत्यसंस्थमिति । सुसुचोर्ध्यानसुक्तम् । स्वस्वमहिमस्यमित्यर्थः । प्राणसंस्थमिति
पार्थः ॥ २० ॥

अष्टपत्रकर्णिकमिति । वराहबीजविशिष्टकर्णिकमित्यर्थः । विधिवदार-
चयेति । अरकैसं चतुस्रतुर्वर्णसदृशसदृशकं अद्विष्यंस्त्रनावेष्टितं

दंष्ट्रायां वसुधा सशैलनगरारण्यापगा हुंकृतौ
 वागीशी प्रवसितेऽनिली रविविधु वाह्नोश्च दक्षान्ययोः ।
 कुक्षौ स्युर्वसवो दिशः श्रुतिपथे दक्षौ दृशोः पादयोः
 पद्मोत्थो हृदये हरिः पृथगमी पूज्या सुखे शङ्करः ॥ २४
 एवं काले कोलमभ्यर्चयित्वा जप्यो मन्त्रोऽसौ पुनर्लक्षसंख्यम् ।
 होमं कृत्वा तद्दृशांशैश्च पद्मैस्त्रिस्त्रिद्विभक्तैः प्राप्नुयाद्भूसमृद्धिम् ॥ २५
 ध्यानादपि धनसिद्धिर्मन्त्रजपाच्चाऽधरो भवेत् सधरः ।
 जपपूजाहृतविधिभिर्मण्डलु नरो धनधरेन्दिरावान् स्यात् ॥ २६
 ध्यातः सन् भूगृहेऽसौ भुवमतुलतरां वारुणे शान्तिमुच्चै-
 रानेये वश्यकृत्वा [कीर्त्या]दिकमनिलपुरस्थोऽयमुच्चाटनादीन् ।
 रक्षां व्योम्नोऽरिभूतग्रहविषदुरितेभ्योऽनिलाग्न्योश्च पीडां
 युद्धे वज्रोरयोर्वै जयमपि सुतरां संविधत्ते वराहः ॥ २७

हरिस्थेऽर्केऽष्टम्यामथ सितरुचौ कोलवपुषा
 सितां गव्यैः सर्वैर्युतमयुतजप्तामपि शिलाम् ।

उदम्बक्तो मन्त्रो मनुजपरतः स्थापयतु ता-
 मयत्नं क्षेत्रेषु द्रुतमरिनिरोधं शमयति ॥ २८

भौमे वारेऽथ भानूदयमनु जपवान् सन् गृहीत्वा मृदंशं
 कोलात्मा वैरिरुद्धादपि च कुतलतस्तच्च कृत्वा गुणांशम् ।
 एकं जातौ विलिम्प्यात् पुनरपरतरं पाकपात्रे तथाऽन्य-
 तोये तस्मिन् सदुग्धे प्रतिपचतु हविः संस्कृते हृद्यवाहे ॥ २९

आराध्य चाऽष्टोर्ध्वशतं प्रमाणां साज्येन मन्त्रो ॥ ४८
 सप्तारवारं जुहुयाद्यथावत् क्षेत्रोत्थितापत्भटलः ॥

भूकोषस्थवीजमारचयेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ [यन्त्रं संज्ञकृतमिति
 एवं काले इति । प्रातर्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

ध्यानजपादीनां फलमेदमाचष्टे—ध्यानादपीति । दिपु आवाह्यं संपूजयेदित्यर्थः ।
 सितां गव्यैरिति । दशपलमितां बिल्वां

मनुजपरत इति । भूवीजसाहित्यमुक्तम् ॥ २८ ॥ वरुणे चतुर्विंशः पटलः ।

साज्येन मन्त्रोत्थपि तथैव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भृगुवारे च मुखेऽङ्गः संगृह्य सृष्टं हविः सुसम्पाद्य ।

कुहुयादौरितविधिना वलिमपि दद्यान्महौविरोधिषु ॥ ३१

हुतक्रियैवं दिवसैश्च सप्तभिः प्रणाशयेद्भूमिवाद्सङ्कटम् ।

परितवेतालपिशाचडाकिनौसमुख्यताञ्चाविकृतिं विधिस्त्वयम् ॥ ३२

विलोड्य तामैव सृष्टञ्च दुग्धे हुनेद्दृष्टेनाऽष्टयुतं सहस्रम् ।

द्विमण्डलादेव मही महाध्यां स्यान्मन्त्रिणोऽस्थैव तु निःसपत्ना ॥ ३३

नृपतरुसमिधामयुतं मन्त्रेणाऽनेन यो हुनेन्नन्तौ ।

गृहयात्राऽस्य न सीदेत् चेत्रादिकमपि वर्धते क्रमशः ॥ ३४

अष्टोर्ध्वशतं मन्त्री द्विनशो यो वा कुहोति शालीभिः ।

स तु वत्सरेण मन्त्री विराजते व्रीहिपुच्छपूर्णगृहः ॥ ३५

मन्त्रेणाऽनेन सर्पिर्जुहुत दशशतं मण्डलात् खर्णसिद्धिः

स्नाद्वक्त्रेनाञ्जलिभ्या अपि कुसुमसहस्रेण वा वाससाञ्च ।

लाजानां कन्यकाया अपि च मधुयुजां होमतो वाञ्छितायाः

सिद्धौ रक्तोत्पलानामपि मधुरयुजां स्याद्हुताच्छ्रीः समया ॥ ३६

दण्डार्धगो व्योमासनस्तु वाराहमुच्यते वोजम् ।

अमुना तु साधितेन प्राश्यान्ति नराः सिद्धिमतुलतराम् ॥ ३७

तारिऽमुमपि लिखित्वा तद्वाद्येऽनलपुरं समापुटितम् ।

तद्वाद्यके चतुर्दलमञ्जं स्यात्तद्विहस्तायाऽष्टदलम् ॥ ३८

वाद्ये षोडशपतं मण्डलमाखण्डलीयमपि वाद्यम् ।

शूकरबीजे साध्यचेत्राख्यञ्चक्रमन्त्रमस्त्रिषु च ॥ ३९

स्नाहा शक्तिः ॥ १४ ॥ अपि दलमूलेऽष्टार्णविसराणि लिखित्वा ।

सजलात्मुवाहेति । हिं शूकरमन्त्रस्य चाऽऽचरान् क्रमशः ॥ ४०

स्नायनशान्तिकदशशुद्धौ नैव । हुनेन्नन्तौत्यपि । तथा शतं मन्त्रीति ।

विशेषानाह—होमप्रत्यमिति । विराजते इत्यस्मिन्नेव प्रयोगे वोजयोग

सत्यसंस्थमिति । सुसुखीर्थानसु ॥

चार्यः ॥ २० ॥

स्त्रिदेवते पूर्वोक्ते । गायत्री छन्दः । दीर्घयुजा

दलमत्कर्णिकमिति । वाराह शक्तिः । ध्यानपूजादिकं पूर्ववत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

अथेति । अरक्षेसं चतु

अन्तेऽवशिष्टमक्षरमथाऽष्टपत्रे स्वराल्यकिञ्चल्ले ।

वर्णांश्चतुश्चतुरपि तथाऽष्टमे पञ्च चालिखेत् पत्रे ॥ ४१

व्यञ्जनकिञ्चल्लेऽन्त्ये द्वौ द्वौ वयमन्त्यके दले विलिखेत् ।

तारमहीकोलाणैः प्रवेष्टयेत् साध्यवर्णपरिपुटितैः ॥ ४२

तद्वाह्ये मनुवर्णैर्विदभिर्भिताभिश्च साध्यपटलिपिभिः ।

क्ष्माविम्बचतुष्कोणे गर्भगसाध्याक्षरं भूवीजम् ॥ ४३

अष्टसु शूलेषु तथा वाराहं वायुधेन संयुक्तम् ।

लाक्षाकुङ्कुमचन्दनलघुकर्पूरैः सरोचनैर्विलिखेत् ।

गोशकृदभोयुक्तैर्लेखन्या हैमया दिने प्रवरे ॥ ४४

सौवर्णे राज्यसिद्धिं रजतजफलके ग्रामसिद्धिञ्च ताम्बे

साहस्रस्वर्णसिद्धिं भुजदललिखितं चाशु संसारयात्राम् ।

क्षौमे लाभं धरायाः पित्रुतरुफलके कार्यसिद्धिं निजैष्टां

मन्त्रं सञ्जप्तमेतद्दृष्टतद्गतकृतसम्पातपातं करोति ॥ ४५

मन्त्री समास्थाय वराहरूपं साध्यप्रदेशे निखनेच्च यन्त्रम् ।

स्थिराल्यराशावभिवाद्य कोलमङ्गानि दिक्षु क्षिपतां यथावत् ॥ ४६

यन्त्रममुं रक्षायै रोगग्रहवैकृतेषु जन्तूनाम् ।

संयज्य शिरसि बध्यात् स तु नीरोगस्त्वयत्नतो भवति ॥ ४७

इत्येवं प्रणिगदितो वराहमन्त्रो

यस्त्वेनं प्रभजति नित्यशो जपाद्यैः ।

स प्राप्नोत्यखिलमहीसमृद्धिमस्मिन्

देहान्ते व्रजति हरेः परं पदं तत् ॥ ४८

इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुर्विंशः पटलः ॥

तथा वराहमिति । साध्यादिनामसहितमित्यर्थः । [यन्त्रं संजप्तकृतमिति क्वचित्] ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

निक्षिपतां यथावदिति । गर्तेषु सितपाषाणादिषु आवाह्यं संपूजयेदित्यर्थः ।

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे चतुर्विंशः पटलः ।

पञ्चविंशः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यामि नृसिंहमन्त्रस्याऽनुष्टुभः संग्रहतो विधानम् ।
साङ्गं सजापं सहृतक्रमञ्च सार्चाविधानं निजवाञ्छितामैः ॥ १

उग्रं वीरयुतं महान्तिक्रमयो विष्णं ज्वलन्तान्वितं
संप्रोक्ताऽथ च सर्वतोमुखनृसिंहाणांस्तथा भीषणम् ।
भद्रं मृत्युयुतं च मृत्युमपि तच्चोक्ता नमाम्या युतं
भूयोऽहम्पदमुद्धरेत् मनुमिमं मन्त्री समस्तार्थदम् ॥ २

ब्रह्मा प्रजापतिर्वा प्रोक्त ऋपिनारदश्च विद्वद्भिः ।
छन्दोऽनुष्टुबुदाहृतमथ विष्णुर्देवता नृसिंहाख्यः ॥ ३

वर्णेश्चतुर्भिरुदितं हृदयं शिरश्च

तावद्भिरष्टभिरथाऽस्य शिखा प्रदिष्टा ।

पङ्क्तिश्च वर्म नधनञ्च चतुर्भिरस्त्रं

प्रोक्तं क्रमेण मनुनाऽचरशः पङ्क्तम् ॥ ४

सशिरोललाटद्वयगुणमुखकरपत्तन्विकीपु साधेषु ।

उदरद्वन्द्वेर्गलपार्श्वेष्वपरे ककुदि क्रमाञ्चसैवर्णान् ॥ ५

प्रतिपत्तिरस्य चोक्ता प्रसन्नताक्रूरताविशेषेण ।

द्विविधा प्रसन्नया स्यात् साधनपूजाऽन्यया प्रयोगविधिः ॥ ६

जान्वोरासक्ततीक्ष्णस्वनखरुचिलसद्बाहुसंस्पृष्टकेश-

श्चक्रं खड्गञ्च दीर्घां दधद्वन्द्वलसमज्योतिषा शस्तदैत्यः ।

ज्वालामालापरौतं रविशशिदहनतीक्ष्णं दीप्तजिह्वं

दंष्ट्रीघ्रं धूतश्रेष्ठं वदनमपि वहन् पातु वो नारसिंहः ॥ ७

वराहविधानानन्तरं नृसिंहविधानं वदन् विनियोगमाह—अथेति ॥ १ ॥

मन्त्री समस्तार्थदमिति । तत्तदर्थविशेषेषु बीजविशेषयोग उक्तः । इ

बीजम् । ईं शक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

प्रपञ्चां प्रतिपत्तिमाह—जान्वोरिति । बाहुसंस्पृष्टकेश इति । कशेगय
केशी । की ब्रह्मा । ईगो रुद्रश्च ॥ ६ ॥ ७ ॥

उद्यद्वास्वत्सहस्रप्रभमशनिनिभं त्रीक्षणं विचरन्तं
 वङ्गीनङ्गाय विद्युत्ततिविततसटाभीषणं भूषणैश्च ।
 दिव्यैरादीप्तदेहं निशितनखलसद्वाहुदण्डैरनेकैः
 सम्भिन्नं भिन्नदैत्यैश्चरतनुमतनुं नारसिंहं नमामि ॥ ८
 नरसिंहममुं धियैव पूर्वं प्रणिपातार्थ्यकपाद्यसाचमाद्यैः ।
 प्रयजेत् सहगन्धपुष्पधूपादिभिरेवं प्रवरैश्च नृत्यगीतैः ॥ ९
 सुविशदमतिरथ वह्निरपि सम्यक् संपूज्य वैष्णवं पीठम् ।
 तत्रावाह्यं च नरहरिसुपचारैः सम्यगर्चयेत्प्रवरैः ॥ १०
 अङ्गैः प्रथमावृत्तिरपि पद्मोन्द्रानन्तशर्वकमलभवेः ।
 सहश्रीङ्गीधृतिपुष्टिभिरपरोक्ता लोकपालकैरन्या ॥ ११
 प्राक्प्रत्यग्यमशशिनां दिगाश्रिता सूर्तयोऽनलादिषु च ।
 स्युः शक्तय इत्येवं भक्त्या परया युतोऽर्चयेद्देवम् ॥ १२
 द्वाविंशतिकसहस्रैरधिकैरतिरयुतैर्भवेत् पुरश्चरणम् ।
 तावद्भिस्तावद्भिर्लक्षैः सिद्धिः समीरिता चाऽस्य मनोः ॥ १३
 विकृतिद्विगुणसहस्रैर्जुहुयादाज्यान्वितैश्च दुग्धान्नैः ।
 जपपरिपूर्त्तौ मन्त्रौ दिनशः संपूजयेच्च नरसिंहम् ॥ १४

विधाय तद्वीजविशिष्टकर्णिकं चतुश्चतुर्वर्णलसदलाष्टकम् ।
 सुलक्षितं मण्डलमन्यलक्षणैर्विधाय तस्मिन् कलशं प्रपूर्य च ॥ १५
 यथोक्तमार्गेण समर्च्य साष्टकं सहस्रसंख्यं प्रजपेन्मनुं ततः ।
 विरुच्चरन्मन्त्रमथाऽभिषेचयेद्यमेष सृष्ट्योः प्रतिमुच्यते सुखात् ॥ १६

क्रूरां प्रतिपत्तिमाह—उद्यदिति । अतनुमिति सूक्ष्मादिरूपमुक्तम् ॥ ८ ॥

नरसिंहममुमिति । मानसपूजा । सा च सर्वमन्त्रेषु समाना ॥ ९ ॥

विशदमतिरित्याधारशक्त्यादीनां ध्यानं सूचितम् । सम्यगिति । मूल-
 प्रकृत्यादिमन्त्रयोग उक्तः पीठपूजायाम् । स च सर्वत्र समानः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

जपपरिपूर्त्तौ मन्त्रौति । ब्रह्म हादशाक्षर पञ्चाक्षर गरुडपञ्चाक्षरानन्तसप्ताक्षरा-
 दयः सूचिताः । [हं कमलासनाय नमः इति ब्राह्मणवाचरः इति सम्बन्ध-
 दीपिकाकारः] क्षिपान्ते तारं स्नाहेति गरुडपञ्चाक्षरम् । आमन्त्रेऽनन्ताय नम
 इत्यनन्तमन्त्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

वर्णान्त्यानलभुवनविन्दुभिरुक्तं नृसिंहवीजमिदम् ।
 तन्नास्ति सम्यग्मुना मन्त्रविदा साधितेन यदसाध्यम् ॥ १७
 ऋष्यादिक्रमपि पूर्ववदङ्गं वोजेन दीर्घयुजा ।
 ध्यानार्चनादिकमन्यदशेषं समानं स्यात् ॥ १८
 विभवानुरूपतोऽस्मै दातव्या दक्षिणा च निजगुरवे ।
 प्राणप्रदानकर्त्रे न च कायं वित्तशाठ्यममलधिया ॥ १९
 संप्रीणयित्वा गुरुमात्मशक्त्या संपूजयेद्विप्रवरान् यथावत् ।
 स त्वैहिकीं शुद्धिमवाप्य शुद्धं परं परवापि पदं समेति ॥ २०

दूर्वात्रिकैरष्टसहस्रसंख्यै-

राराध्य मन्त्री जुहुयादद्याप्सु ।

शान्तिं प्रयाञ्छेव तदोपसर्गा

आपो हि शान्ता इति च श्रुतिः स्यात् ॥ २१

उत्पाते सति महति ह्युपद्रवाणां

होमोऽयं भवति च शान्तिदो नराणाम् ।

यद्वाऽन्यन्नियमनसेषितञ्च कामं

तत्प्राप्तोत्वखिलन्टणां प्रियञ्च भूयात् ॥ २२

दुःखप्रेष्वपि दृष्टेष्वग्निष्टा जाग्रता निशा नैया ।

जपमानमन्त्रशक्त्या सुखप्नो भवति तत्क्षणादेव ॥ २३

चरन् वने दृष्टसगाहिघोरव्यालाकुले मन्त्रमिमं जपेद्यः ।

असाधितं साधितमेव तस्य न विद्यते भौर्वर्द्धरूपजाता ॥ २४

जप्तेनाऽष्टसहस्रं कलशेनाऽप्यहिविपार्त्तमभिषिञ्चेत् ।

अतिविपमेण विपेणाऽप्यसौ विमुक्तः सुखो भवति ॥ २५

सम्यग्मुनेत्यङ्गार्थादिकं सूचितम् । ब्रह्मा ऋषिः । गायत्री ह्रन्द्ः । नृसिंहो
 देवता । दीर्घयुजा खेनाऽङ्गानि । श्रीं वोजम् । पं गतिः । ध्यानादिकं पूर्ववत् ।
 मन्त्रविदेति । तत्तन्माध्यानुरूपश्रीजयोग उक्तः [ऋष्यादिक्रमपीति श्लोकः
 कचिच्च दृश्यते] ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

मन्त्री जुहुयादद्याप्सिति । नृसिंहं भोपणमिति निष्कीलमन्त्रेणेत्यर्थः ।

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

मूषिकलूतावृश्चिकवहुपादाद्युद्भवं विषं शमयेत् ।

अष्टोत्तरशतजापान्मनुरयमभिमन्त्रितञ्च भस्माद्यम् ॥ २६

सशिरोऽक्षिकर्णहृद्गलकुक्षिरुजाञ्चरविसर्पवमिर्हिक्काः ।

मन्त्रौषधाभिचारिककृतान् विकारानयं मनुः शमयेत् ॥ २७

नरहरिवपुषात्मना गृह्येतं हरिणशिशं निजवैरिणं विचिन्त्य ।

क्षिपतु गगनतः क्षितौ सुदूरं यमनुदिनं प्रतिचाप्यते स मासात् ॥ २८

याञ्च दिशं प्रति मनुनाक्षिप्तोऽसौ तां दिशं प्रयात्यचिरात् ।

पुत्रकलत्रधनादींस्त्यक्त्वा न पुनर्निवृत्तये सहसा ॥ २९

नरहरिवपुषात्मना निजारिं खरनखरायसमग्रभिन्नदेहम् ।

क्षणमिव निहतं विचिन्त्य खादन्नैव जपतां मनुष्येण नाशमेति ॥ ३०

पूर्वतरे मृत्युपदे विधाय निजसाध्यनाम मन्त्रितमः ।

क्रूरेण चक्षुषा तं दहन्निवालीक्य जपतु सप्तदिनम् ॥ ३१

दिनशोऽष्टोर्ध्वसहस्रं म्रियते रिपुरस्य नाऽत्र सन्देहः ।

भारणकर्म न शस्तं क्रियते यद्ययुतमथ जपेच्छान्त्यै ॥ ३२

वश्याक्तपिडेषणमोहोच्चाटादिकानि यदि वाञ्छित ।

तदर्हया प्रतिपत्या तत्तत्कर्म प्रसाधयेन्नन्ती ॥ ३३

दिनमनु दिननाथं पूजयित्वा दिनादौ

नरहरिमपि सम्यक् प्रोक्तमार्गेण मन्त्री ।

तदनु तदनुमत्या भस्मना मन्त्रितेन

प्रतिरचयतु राज्ञे वाऽप्यभौष्टाय रक्षाम् ॥ ३४

न्यासोक्तेषु स्थानेष्वपि न्यसेद्भस्मना च मन्त्रार्णान्

अखिलोपद्रवशान्त्यै सम्यक्त्यै वाञ्छितार्थसिद्धौ च ॥ ३५

अथ परराष्ट्रजयेच्छो राज्ञः कुर्यात्प्रयोगविधिमेवम् ।

नरहरिमपि विधिना तं हिरण्यकशिपुद्विषं समभ्यर्च्य ॥ ३६

साध्यनाम मन्त्रितम इति । चक्षुषि नृसिंहबीजन्यास उक्तः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

साधयेन्नन्तीति । स्तम्भनादिषु पृथिवीबीजादियोग उक्तः ॥ ३३ ॥

प्रोक्तमार्गेण मन्त्रीति । रक्षायां नृसिंहबीजयोग उक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तस्य पुरस्ताद्विधिवन्निधाय वङ्गं विभीतकतरुकाष्ठैः ।
 उज्ज्वलिते च ज्वलने सपूलतूलैः शरिभग्गतदशकैः ।
 खादन्निवीचरेन्मनुमरीश्च भिन्दन्निव क्षिपेत् समिधः ॥ ३७
 हुत्वा परराष्ट्रेभ्यः पृतनां सन्नाद्य सम्मुखे तस्याः ।
 निघ्नन्तं रिपुसेनां स्मरिन्नृसिंहं पुरेव दितितनयान् ॥ ३८
 यावज्जितारिरेष्यति नृपतिस्तावज्जपेत् स्मरन्देवम् ।
 सिन्द्रसुरासुररक्षोयक्षानपि जयति का कथा मनुजे ॥ ३९
 श्रीकामः शोप्रसूनैर्दशकमथ शतानां हुनेद्विल्वकाष्ठै-
 स्तत्पत्रैर्वा प्रसूनैः सुमतिरथ समिद्धिः फलैर्वा तदौघैः ।
 पुत्रेषुः पुत्रजीविन्धनचितदहने तत्फलैर्वा सहस्रै-
 र्दवाभिस्त्वायुषेऽद्वादभिमत्तमखिलं प्राप्नुयान्मन्त्रजापी ॥ ४०
 ब्राह्मीं वचां वाऽष्टशताभिजप्तां प्रातः समद्यान्नृहरिं विचिन्व ।
 संप्राप्य मेधां स तु वेदशास्त्रनिष्णातधीः स्यादपि वत्सरेण ॥ ४१

उक्तोः किमत्र बहुभिर्मनुनाऽमुनेव
 संप्राथितं सकलमेव लभेद्विधिज्ञः ।
 तस्मादमुं भजत तत्प्रतिपद्वाचिताः
 संसारसागरसमुत्तरणार्थिनो ये ॥ ४२
 पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिन्सिंहवीजं
 वर्मास्त्रयुद्धानुरथ कथितः पङ्कः ।
 ऋष्यादिकाः स्वभवपङ्क्तिकनारसिद्धा
 वर्षेद्य मन्त्रनिहितैः कथितं पङ्कम् ॥ ४३

ऋष्यान्निर्व्याजरौद्राक्तितरतिविक्रतास्थोलसप्तोच्छदंघ्र-
 यत्तं गङ्गञ्च पाशाङ्कुशकुनिशगदादारणाभ्यान्दधानः ।
 रक्ताकारश्च नाभेरध उपरि सितो दिव्यभूपाविशेषो
 देवोऽर्कान्दीन्दुमेवो निखिलसुखकरो नारसिंहद्वारं वः ॥ ४४
 सुमतिरिति । श्रीभोजपीठरथाभिषेकस्थाने कथितं । प्राप्नुयान्मन्त्रजापीत्यु-
 क्तं उक्तं । पट्टपत्रं चो मोजम् । ऊर्ध्वं शक्तिः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

षट्कोणस्यसुदर्शनं वसुदलप्रोक्तासिताष्टाचरं
 वाह्ये द्वादशवर्णपत्रकमलं तत् षोडशार्णच्छदम् ।
 द्वात्रिंशन्ननुवर्णपत्रकमलं वृत्तोल्लसन्माटकं
 मध्योत्थं ध्रुवमूर्तिवौजवलयं चक्रं नृसिंहात्मकम् ॥ ४५
 हृल्लेखान्तःस्थसाध्यं दहनपुरयुगास्त्रिस्थमन्वार्णमन्तः-
 सिंहानुष्टुप्चतुर्वर्णकलसितदलाढ्यं कलाकिसरञ्च ।
 वृत्तोद्यद्व्यञ्जनावेष्टितमवनिपुरान्तःस्थवृत्तो[चिन्तो]पलं तद्-
 यन्तं रत्नःपिशाचा मयरिपुविषविध्वंसनं नारसिंहम् ॥ ४६

इति विरचितयन्त्रप्रोज्ज्वले मण्डले प्राक्-
 समभिहितकषायाम्भोभिरापूर्यं कुम्भम् ।
 प्रतियजतु तदङ्गैरस्त्रमेदैस्तदीयै-
 स्तदनु शतमखाद्यैः साधु वच्चादिकैश्च ॥ ४७

रथचरणशङ्खपाशाङ्कुशकुलिशगदाह्वयानि चाऽस्त्राणि ।
 दारणमुद्राकरयोर्यथोस्तदीयौ कृपाणखेटाख्यौ ॥ ४८
 इति कृतदौक्षः प्रजपेदक्षरलक्षप्रमाणात्मकं मन्त्रम् ।
 जुहुयाच्च षट्सहस्रं जपावसाने घृतेन शुद्धेन ॥ ४९
 खरमञ्जरीसमुत्थं जुहुयादथ मञ्जरीसहस्रयुतम् ।
 प्रस्नातपञ्चगव्यं सप्तदिनं भूतशान्तये मन्त्रौ ॥ ५०
 छिन्नरुहां समिधां विसहस्रं यश्च जुहोति चतुर्दिनमावम् ।
 दुग्धयुतं नचिरात्सनुजानां होमविधिर्व्वरशान्तिकरः स्यात् ॥ ५१
 अस्य यन्त्रमभिलिख्य भूर्जकी साधु वाऽथ तृणराजपत्रके ।
 मन्त्रजप्तमथ शीर्षवन्धनाज्जर्तिविभ्रमशिरोरुजापहम् ॥ ५२
 रक्तोत्पलैः प्रतिदिनं मधुरत्रयाक्तै-
 र्यौ वा जुहोति नियमेन सहस्रसंख्यैः ।

ध्यानमाह—अव्यादिति । [षट्कोणस्येति श्लोकः पुस्तकान्तरे नास्ति] ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भूतशान्तये मन्त्रौति । मन्त्रजप्तपञ्चगव्यप्रायानादिकं सूचितम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मासेन वाञ्छितमवाप्नोति मन्त्रजापी
स्याद्वत्सरेण धनधान्यसमृद्धिगृहः ॥ ५३

आरतौस्तरणिसहस्रकौः प्रफुल्लै-
रम्भोजैस्त्रिमधुरसंयुतैर्जुहीतु ।

लक्ष्मीः स्यादतिमहती महत्तथायुः

संप्राप्य सकलजगत्प्रियञ्च भूयात् ॥ ५४

लाजाभिस्त्रिमधुरसंयुताभिरङ्गो

मासाधं प्रतिजुहुयान्मुखे सहस्रम् ।

कन्यार्थी प्रतिलभते वरोऽथ कन्यां

कन्या वा भवति वरार्थिनी वराद्या ॥ ५५

तिलैः सराजीखरमञ्जरीसमिद्धविर्घुतैश्च द्विसहस्रसंख्यकैः ।

प्रजुह्वतो नैव रुजो ग्रहोद्भवा न वाऽभिचारक्षतिरस्य जायते ॥

दशाधिकशतैः पयोघृतयुतैश्च दूर्वात्रयै-

र्हुनेहिनमुखे विभं नरहरिं विचिन्त्याऽनले ।

अवाप्य स तु दीर्घमायुरखिलैर्विमुक्तो गदैः

सुखी भवति मानवो निजकलत्रपुत्रादिभिः ॥ ५७

विस्तारैः किं प्रतिजपति यो मन्त्रमेनं ययोक्तां

लवध्वा कामान् समभिलषितानाशु मन्त्री स भूयात् ।

द्वयैराक्यो द्विजन्तपवरैः पूजितः शान्तचेता

देहान्ते स्यात् परमपरिशुद्धं परं धाम विष्णोः ॥ ५८

इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चविंशः पटलः ।

मन्त्रजापोति । श्रौतयोग उक्तः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

आयु मन्त्रीत्यभिनवितविमेदप्राप्तो श्रौतविशेषयोग उक्तः ॥ ५८ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

पञ्चविंशः पटलः ।

षड्विंशः पटलः ।

अथ सम्प्रति विष्णुपञ्जरस्य प्रतिबक्ष्यामि समासतो विधानम् ।
जितवांस्त्रिपुरं हरोऽपि येन त्रिदशानामधिपो बलामुरञ्च ॥ १
शक्तेर्द्वादशगुणिते यन्ते मन्त्राणि मण्डलान्यपि च ।

बीजानि यानि चोक्तान्येभिः क्लृप्तन्तु पञ्जरं विष्णोः ॥ २
विष्णुं लिखेन्मध्यगशक्तिविन्दौ कपोलयोः सिंहवराहबीजे ।
तद्विश्वरूपपाह्वयमन्त्रवीतं प्रवेष्टयेत् षोडशवर्णकेन ॥ ३
तारं हृदन्ते भगवत्पदं महाविष्णुवासुदेवौ च डेऽन्तौ ।
विश्रवादिरूप शरणं भव मे प्रभविष्णवे नमः स्यान्मन्त्रः ॥ ४
द्वादशाक्षरमन्त्रान्ते भवेतां कवचास्त्रकौ ।

स्वाहान्तः षोडशार्णोऽयं मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥ ५
क्रमेण तद्वर्णविकारजाताश्चक्रादिकाः षोडश मूर्तयः स्युः ।
याभिस्तु विष्णोरिह पञ्जरस्य प्रवर्त्यते शक्तिरनेकरूपा ॥ ६

नृसिंहविधानानन्तरं रचाकरत्वमाह—विष्णुपञ्जरविधानमाह—अथ
संप्रतीति । रचाकरत्वमाह—जितवानिति ॥ १ ॥

विष्णुपञ्जरयन्त्रं तावदाह—शक्तेरिति । मण्डलानि वृत्तत्रिकोणचतु-
रश्राणि ॥ २ ॥

अधिकर्मणमाह—विष्णुमिति । विष्णुमकारमित्यर्थः । तस्य विन्दौ
त्रिदशरूपविष्णुरपि लेखनीयः । तस्य हस्तेषु बन्धभाषाशुद्धधारणक्रमेण
षोडशाक्षराक्षरपि लेखनीयानि । कपोलयोरिति । अकारहकारभागद्वन्द्वयो-
रित्यर्थः । सिंहवराहशब्दाभ्यामेव तद्वीजे उक्ते । ते चाकारकपोलयोः
लेखनीये । बीजे इति तु हकारकपोलयोः गरुडचक्रबीजलेखनमुक्तम् ।
तद्विश्वरूपेति । तच्छब्देन मध्यमबीजमुक्तम् ॥ ३ ॥

विश्वरूपमन्त्रमुहरति—तारमिति । श्रीं बीजम् । नमः शक्तिः ॥ ४ ॥ ५ ॥

चक्रादिमन्त्रेषु षोडशाक्षराक्षरयोगं सूचयति—तद्वर्णविकारजाता इति ।
याभिरिति । कारणसूत्रसूत्ररूपाभिः भगवद्भक्तवेष्टनबीजपद्मदलादिस्याभि-
रित्यर्थः ॥ ६ ॥

यन्त्रस्य बीजेषु चतुर्षु पूर्वं प्राग्दक्षिणप्रत्यगुदरगतेषु ।
 विद्वांसु चक्रञ्च गदाञ्च शार्ङ्गं खड्गञ्च मन्त्रैः सहितं विलिख्यात् ॥
 शङ्खहलमुसलशूलान्यग्न्याद्यग्निष्वथाऽष्टबीजेषु ।
 विलिखेत् दण्डं कुन्तं शक्तिं

पाशाङ्कुशकुलिशपरशुशतमुखवक्त्राङ्गान् ॥ ८

सप्रणवद्वृद्धयभगवद्विष्णुस्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ताः ।
 सेनापतिसहिता निजमन्त्रान्ता मूर्तयोऽत्र लिखितव्याः ॥ ९
 सहस्रारपदं पूर्वं कौमोदकी ततो भवेत् ।
 महाशार्ङ्गपदं पश्चात् महाखड्गपदं पुनः ॥ १०

यन्त्रस्य बीजेष्विति । वेष्टनशक्तिबीजेष्वित्यर्थः । विद्वांसिति । चित्रकर्मज्ञ
 इत्यर्थः । मन्त्रैः सहितमिति । ललाटे तत्तन्मन्त्रांश्च लिखेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अग्निष्विति । अग्निगतबीजविन्दुष्वित्यर्थः । शिंहवराहमूर्त्योस्तु लेखनं
 शक्तिवेष्टनपूर्वापरभागयोः । गरुडचक्रमूर्त्योस्तु शक्तिवेष्टनवाञ्छे नृशिंहस्याये ॥ ८ ॥

चक्रादिमन्त्रानुद्धरति—सप्रणवेति । नमो योगादेव भगवद्विष्णुपदयो-
 यस्तुष्यन्तत्वमवगन्तव्यम् । स्वाख्यानं स्वस्य चक्रादेराख्यानम् । ततश्च श्रीं नमो
 भगवते विष्णवे चक्रायैत्येतत् सिद्धं भवति । स्वाख्यानमूर्तिरिति । स्वाभिमुख्यान्-
 माख्यानं स्वाख्यानं तेन सहिता मूर्तिः स्वाख्यानमूर्तिः । सम्युद्धन्तो मूर्तिगण्ड
 इत्यर्थः । स्वस्य साधकस्य आख्यानं स्वाख्यानं शोभनप्राप्त्यर्थमाख्यानं स्वाख्यानं
 मां रक्षेत्याख्यानमित्यर्थः । सुतरामाख्यानं स्वाख्यानं रक्षरश्चेति शोषैत्यर्थः ।
 ततश्च चक्रमूर्ते मां रक्ष रक्षेत्येतत् सिद्धं भवति । स्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ताः
 सेनापतिसहिता इति । स्वाख्यानयुक्ताः । स्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ताः । स्वाख्यान
 मूर्तिधरयुक्ताः । स्वाख्यानमूर्तिधराः सेनापतिसहिता इत्यन्वयः । तत्र स्वाख्यान-
 युक्ता इत्यस्यायमर्थः । श्रीं नमो भगवते विष्णवे चक्राद्यैत्यादीनि स्वाख्यानानि
 तेः युक्ता इति । स्वाख्यानमूर्तिधरयुक्ता इत्यस्यायमर्थः । चक्रमन्त्रान्ते चक्रमूर्तये
 इत्यादि योजयेदिति । ततः परं चक्रमूर्तिधरावेत्यादि योजयेत् । ततः परं
 चक्रमूर्तिधरसेनापतये इत्यादि योजयेदित्यपि गिट्यस्यार्थः ॥ ९ ॥

निजमन्त्रानुद्धरति—छहस्रारैति । षोडशं पृथग्धरं विद्वांसिति । यराह-
 बीजयोगविद्वांसित्यर्थः । विष्णुभिन्वयोरुद्धरति । विष्णवे षोडशतधराय
 महाधराहायेति क्रमेदेत्यर्थः । मन्व्येति । महाधराहमन्त्रस्यान्ते योग इत्यर्थः ।

प्रोक्तानि वर्मास्वान्तानि निजमन्त्राणि वै क्रमात् ।

पूर्वं महापाञ्चजन्यं महाहलमनन्तरम् ॥ ११

ततो महामुसलकं महाशूलं ततः परम् ।

स्वाहान्तानि च मन्त्राणि शङ्खादीनां क्रमाद्बिदुः ॥ १२

दण्डादीनामथाऽष्टानामन्ते युज्यान्नमःपदम् ।

पोत्रं धृतधरं विद्वान् वाराहे विष्णुभिस्त्रयोः ॥ १३

अन्तरा योजयेन्मन्त्री नारसिंहे पुनः सुधौः ।

नखञ्च दलितञ्चैव रिपुविग्रहमेव च ॥ १४

योजयित्वा नृसिंहात् प्राक् सिंहमन्त्रं समापयेत् ।

विष्णोरन्ते महापत्निराजाय च गरुत्मते ॥ १५

हरिपूर्वं वाहनाय प्राणात्मन इतौरयेत् ।

नमोऽन्तोऽसौ तु विद्वद्भिर्मन्त्रो गारुत्मतो मतः ॥ १६

सत्रिष्टुभा वङ्गिगृहेण पूर्वं सानुष्टुभेन्दोर्निलयेन चापि ।

गायत्रमन्त्रोल्लसितेन भूयः संवेष्टयेदर्कनिकेतनेन ॥ १७

अनुलोमविलोमगैश्च वर्षारभिवीतं च सुधापुटद्वयेन ।

नलिनं वहिरष्टयुग्मपत्रं प्रविद्भ्यादथ सूतिमन्त्रयुक्तम् ॥ १८

तद्वहिर्मण्डलं सर्वलक्ष्यैरभिलक्षितम् ।

तस्मिन्नावाञ्च विधिवद्विश्वरूपं हरिं यजेत् ॥ १९

अग्नीषोमात्मकमरिगदाशाङ्गखड्गैः सशङ्खै-

रुद्यद्बाहुं हलमुसलशूलैः सदण्डैः सकुन्तैः ।

शक्त्या पाशाङ्कुशकुलिशटङ्गान्निभिश्चाऽर्कवङ्गि-

द्योतद्वक्त्राङ्गिकसरसिजं तप्तकार्तस्वराभम् ॥ २०

नारसिंहे पुनः सुधौरिति । नृसिंहबीजयोगज्ञ इत्यर्थः । नृसिंहात् प्रागिति ।
महानृसिंहाय नमः इत्यतः पूर्वमित्यर्थः । नृसिंहमन्त्रं समापयेदित्यनुष्टुभोऽन्ते
योग उक्तः । विष्णोरन्त इति । विष्णवे महापत्निराजावेत्यादिक्रमेणो-
च्येदित्यर्थः । विद्वद्भिरिति । महापदयोग उक्तः ॥ १०—१८ ॥

अग्नीषोमात्मकमिति । दक्षिणाधोहस्तमारभ्य पश्चमे पश्चमे हस्ते चक्रादिवत्-
ष्टयं दक्षिणाधस्तृतीयहस्तमारभ्य पश्चमे पश्चमे शङ्खादिवत्तुष्टयं दक्षिणाधोद्वितीय-

विष्यं भास्वत्किरीटं मणिमुकुटकटीसूचकीयूरहार-
 यैवेयोम्यादिमुख्याभरणमणिगणोल्लासिदिव्याङ्गरागम् ।
 विप्रज्ञाकाशावकाशप्रविततमयुतादित्यसङ्काशमुद्य-
 द्वाङ्गप्रव्ययनानायुधनिकरधरं विश्वरूपं नमामि ॥ २१

अभ्यर्च्यं पूर्ववत् पीठं नवशक्तिसमन्वितम् ।

अर्चयेत् क्रमशो विद्वान् मूर्तिशक्तिचतुष्टयम् ॥ २२

चक्रञ्च चक्राङ्ककिरीटमौलिं सगङ्गचक्रं सगदं सशार्ङ्गम् ।
 रक्ताम्बरं रक्तातनुं करालदंष्ट्राननं प्राग्दलकोऽर्चयेत् ॥ २३

पूज्या गदा गदाङ्कितमौलिः सगदा सचक्रशङ्खधनुः ।
 पीताम्बरानुलेपा पीता क्रुद्धा च याम्यसंख्यदले ॥ २४

शार्ङ्गं शार्ङ्गाङ्कितकं श्यामं शार्ङ्गारिदरगदाहस्तम् ।
 रक्तांशुकानुलेपनमाल्यादि वारुणे यजेत् पत्रे ॥ २५

खड्गं सखड्गशिरसं खड्गारिगदाधनुःकरं धूमम् ।
 विक्रताम्बरानुलेपस्रजं समर्चयेदुदकपत्रे ॥ २६

शङ्खं सगङ्गशिरसं शङ्गारिगदाधनुःकरं सुसितम् ।
 सितवसनमाल्यभूषं यजेन्महानादमग्निसंख्यदले ॥ २७

शङ्खोक्तचिह्नभूपान् स्वास्त्रादिकधरचतुर्भुजानपरान् ।
 हलमुसलशूलसंज्ञान् संयजेन्निशाटादिकेषु पत्रेषु ॥ २८

दण्डादिकांस्तथाऽष्टौ छिद्रदलेष्वर्चयेत् रक्ताभान् ।
 स्वस्त्रायुधप्रधानांश्चतुर्भुजाञ्छतमुखानलान्तांश्च ॥ २९

दंष्ट्रायलग्नवसुध सजलाम्बुवाह-

चोरत्वियं त्वभियजेद्य साष्टवाहुम् ।

चक्रासिवाणसगदादरचर्मशार्ङ्ग-

शक्त्यास्त्रकान् दधतमादिमहावराहम् ॥ ३०

दंष्ट्रामारभ्य एकैकान्तरितहस्तेषु दण्डाद्यष्टकमित्येवमायुधधारणक्रमः ॥ २०-२२ ॥

क्रमगो विद्वानिति । यासुदेयादिमन्त्राः श्रुचिताः ॥ २२-२२ ॥

अर्कानलोज्ज्वलमुखं नयनैस्त्रिभिश्च

वह्निं वमन्तमवधूतसटाकलापम् ।

शुक्ताभभूपमरिशङ्खगदासिवाहुं

भूयोऽभिराधयतु खे च महान्टसिंहम् ॥ ३१

अग्रे समयवलमुद्यतनुं स्वपक्ष-

विक्षेपविक्षतविलक्षविपक्षपक्षम् ।

खड्ग[गड]ायतुगडममुमगडजदगडनाथ-

माराधयेद्य च पञ्जरकस्य विष्णोः ॥ ३२

भूयोऽपि केशवेन्द्रादिकान् समभ्यर्चयेच्चक्रवच्चादौन् ।

गन्धादिभिरुपचारैः पञ्चभिरथ संयतात्मको मन्त्रौ ॥ ३३

निजोदितो होमविधिश्च कार्यो दीक्षाविधानाभिहिते च वज्रौ ।

ससर्पिषाऽग्नेन तु वह्निमूर्तीर्हुत्वा तु विष्णोर्मनुना तथैव ॥ ३४

हुत्वा मनुवर्णसमं षोडशवर्णं जुहोतु षोडशशः ।

जुहुयाच्च वासुदेवादिकं शान्त्यादींश्चाऽथ रुद्रसंख्येन ॥ ३५

दुग्धतरुत्याः समिधः क्रमेण चक्रादिभिश्चतुर्मन्त्रैः ।

जुहुयादष्टोर्ध्वशतं शङ्खाद्यैर्द्वादशभिरथ मनुभिः ॥ ३६

तिलसिद्धार्यैर्जुहुयाद्विकारसंख्यं पृथक् पृथङ्मन्त्रौ ।

त्रिष्टुवनुष्टुप्तत्पदमन्त्रैर्मन्त्रार्णसंख्यकं हविषा ॥ ३७

सद्यतेन केशवाद्यैर्दिनकरसंख्यं तथेन्द्रवच्चादौः ।

जुहुयात् पृथगपि वसुमितमथ च महाव्याहृतौर्हुनेन्मतिमान् ॥ ३८

आराध्य च विष्टज्याऽग्निमभिषिच्य सुसंयतः ।

विष्णोस्तु पञ्जरं कुर्याद्विषी ब्रह्मवृहस्पती ॥ ३९

छन्दस्यनुष्टुप् त्रिष्टुप् च मुनिभिः समुदाहृते ।

विप्रवरुपादिको विष्णुर्विष्णुपञ्जरदेवता ॥ ४०

संयतात्मको मन्त्रौति । केशवादीनामुक्ता मन्त्राः सूचिताः । वह्निमूर्तिशङ्खं
जिह्वादीनामष्टुपलक्षणम् । विष्णोर्मनुर्विश्वरूपमन्त्रः । [निजोदित इत्यत्र
निवेदिते इत्यपि पाठः] ॥ ३१ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

पृथक् पृथङ्मन्त्रौति । यराहन्टसिंहगडमन्त्रैरपि होमं सूचयति ॥ ३७ ॥

मन्त्रं सुदर्शनं चेत्यमिम[ष्ट]मष्टाक्षरं मनुम् ।
 संयोज्य कृच्छ्रे महति जपेन्मन्त्री विधानवित् ॥ ४६
 आग्नेये वक्ष्यमाणेन विधानेन समाहितः ।
 सिकतोपलचर्वादीन् साधयेदथ तैः क्रियाम् ॥ ५०
 वास्तौ पुरे वा ग्रामे वा विदध्याद्विषयेऽपि वा ।
 मध्ये च षोडशाशान्ते खनेदष्टादशाऽवटान् ॥ ५१
 अष्टादशन्तु चक्रस्य विदध्यात् पुरतोऽवटम् ।
 हस्तागाधांस्तथाऽऽयामांश्चतुरसान् समन्ततः ॥ ५२
 अन्योन्यतश्चक्रमार्थं शुद्धान् मार्गान् विधाय च ।
 गोमयेनोपलिप्यैतानानीय स्थाप्य वस्त्वपि ॥ ५३

सुधीरिति । गायत्र्यचक्रमन्त्रेष्वपि गीतात्रिष्टुत्रादियोगज्ञ इत्यर्थः ॥४६॥४७॥४८॥
 पादपूर्वाक्षरभागयोरष्टाक्षरस्य च क्रमेण योगमाह—मन्त्रमिति । जपेन्मन्त्री
 विधानविदिति । सुदर्शनानन्तरं प्रणवशक्तिषोडशाक्षराक्षरादिवीजस्तोत्रयोग
 इत्यादिकं दर्शितम् ।

अयमत्र मन्त्रप्रयोगक्रमः । ओं ह्रीं रं विष्णुरये स्थितं चक्रमित्यन्तमुक्त-
 प्रकारेण त्रिवारं जप्त्वा षोडशाक्षरादिमन्त्रपट्कं त्रिवारमावर्त्य चुरान्तमित्यादि
 विष्णुचक्ररथाहता इत्यन्तमेकवारं जप्त्वा षोडशाक्षरादिमन्त्रपट्कमप्येकैकवारं
 जपित्वा त्रिष्टुत्रादिमन्त्रपट्कं पञ्चवारमावर्त्य ओं नमो भगवते विष्णवे विश्वरूप-
 मूर्ते मामित्यादि विश्वरूपमन्त्रमपि पञ्चवारं जपित्वा चक्रादिचतुर्विंशतिमन्त्रान्
 पञ्चवारमावर्तयेत् । ओं नमो नारायणाय स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
 सहस्रार हुं फट् ओं ह्रीं ओं विष्णुः प्राच्यां स्थितश्चक्रो ओं नमो भगवते विष्णवे
 चक्रमूर्ते रं रक्ष रक्ष ओं नमो भगवते विष्णवे चक्राय चक्रमूर्ते चक्रमूर्ति-
 धराय चक्रमूर्तिधरसेनापतये सहस्रार हुं फडिति चक्रमन्त्रः । एवमन्येऽपि
 मन्त्रा कृद्वाः । एवं रक्षां कृत्वाऽहृषीकेशादिकं विन्ध्यस्योपरमंहरदिति ॥ ४८ ॥

शरीररक्षाप्रकारमभिधाय वास्त्वादिरक्षाप्रकारमाह—आग्नेये इति । विधान-
 प्रकारमाह—मध्य इति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

हस्तागाधानिति । मध्यव्यतिरिक्तानां परिमाणकथनं मध्ये तु त्रिहस्तेन
 त्रिभूमौ भाव्यम् । वराहन्टसिंहयोरग्नि-तत्रैव प्रतिष्ठाया वक्ष्यमाणत्वात्

शुक्लपुष्करपत्रेषु निदध्याद्विंशतिष्वपि ।

ततो मध्यगकुण्डस्य प्रविश्य पुरतो गुरुः ॥ ५४

तदन्तरिष्ट्वा पीठञ्च तत्र यन्त्रमनुस्मरन् ।

स्थापयेद्देष्यावे स्थाने विश्वरूपधिया सुधीः ॥ ५५

ततः क्रमेण चक्रादीन् दिक्कुण्डेषु चतुर्ष्वपि ।

पुनः शङ्खादिकांस्तद्वत् कुण्डेष्वस्त्राश्रितेष्वपि ॥ ५६

तथा दण्डादिकानष्टौ छिद्राशासु प्रकल्पयेत् ।

मध्ये पुनरधद्योर्ध्वं कोलकिसरिणीं यजेत् ॥ ५७

चक्रस्य प्राक्तने कुण्डे स्थापयेद्विनतासुतम् ।

ततः समस्यलीकृत्य क्रमात् समुपलिप्य च ॥ ५८

प्रत्यगासनमासीनो मध्यगस्थगिडले स्थिते ।

यन्त्रे काञ्चनपट्टस्ये पूजयेत् पूर्ववत् प्रभुम् ॥ ५९

वादित्रघोषवहुलं निवेद्यान्तं यथाक्रमम् ।

हुनेच्च पूर्वसन्दिष्टैर्द्रव्यैः पूर्वाक्तमानतः ॥ ६०

आशोपाशान्तराशासु वलिं दद्यात्त्रिंशस्त्रिंशः ।

क्रमाच्चक्रादिमूर्तीनां पञ्चपुराऽन्वसा सुधीः ॥ ६१

तत उद्वास्य देवेशं पूजां परिसमाप्य च ।

दत्त्वा सुवर्णवासांसि गुरवे ब्राह्मणानपि ॥ ६२

प्रतर्प्य विभवेः सम्यक् भोजयेद्देवताधिया ।

तत्रोपसर्गां नश्यन्ति नरनारीमहीस्थिताः ॥ ६३

एकोनविंशतिकुण्डानि कार्याणि । चक्रस्य पुरतो गरुडस्यापि हि स्थापनमत्र विवक्षितम् । [पुष्करपत्रेण सहितान् तत्तन्मन्त्रैर्यथाविधि जप्तान् सिकतादीन् विश्वरूपविष्णवादिदेवताबुद्ध्या तत्तन्मन्त्रैस्तेषु तेषु भवतेषु उक्तक्रमेण स्थापयेदित्याह — स्थापयेदित्यादिना । मध्ये पुनरिति । मध्यमायते विश्वरूपहरैरध ऊर्ध्वं च द्रव्यस्थापनपूर्वकं वराहवृषिंहीं पूजयेदित्यर्थः । चक्रस्य प्राक्तन इति । नृसिंह-प्रतिष्ठानम्तरं तत्पुरस्थितकुण्डे सुदर्शनचक्रं प्रतिष्ठाप्य तत्पुरस्थितकुण्डे गरुडं प्रतिष्ठापयेदित्यर्थः । पञ्चपुराश्चमिति । दधिसङ्कलाजतिनहरिद्रारजोन्वित-मोदनं तेषु विष्णुपार्षदेभ्यो वलिं विकिरयेदित्यर्थः । इति मध्यम्यष्टोपिका-

ग्रहक्षुद्रपिशाचाद्या नैक्षन्ते तां दिशं भयात् ।
 अश्लपातादिका ये च भया नश्यन्ति तेऽचिरात् ॥ ६४
 शस्यर्द्धिर्गोसमृद्धिश्च प्रजावृद्धिश्च जायते ।
 धनधान्यसमृद्धिश्च वर्धते तत्कुलं क्रमात् ।
 दारिद्र्यरोगनिर्मुक्तं सुखमाभूतसंप्रवम् ॥ ६५
 रक्षोभिरक्षतवलैरसुरैश्च दैत्यैः
 सर्वैः समुद्यतमहास्त्रधरैः परीतम् ।
 विष्णोस्तु पञ्जरमिदं प्रभजन्तमव्यात्
 साक्षादपौन्द्रमपरत्र नरे कथा का ॥ ६६
 इति श्रीप्रपञ्चसारे षड्विंशः पटलः ॥

कारः] ॥ ५२—६५ ॥

अपरत्र नरे कथा क्वेति । एवंविधशत्रुपरीतमिन्द्रमपि अरक्षत् । तत
 उत्पन्नशत्रुं नरं रक्षितुं सामर्थ्यमस्तीति का कथेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
 षड्विंशः पटलः ।

सप्तविंशः पटलः ।

अथाऽभिवक्ष्यामि मनं समासात् प्रासादसंज्ञं जगतो हिताय ।
येन प्रजप्तेन यथाऽर्चितेन हुतेन सिद्धिं लभते यथेष्टाम् ॥ १
प्रासादनत्वान्मनसो यथावत् प्रासादसंज्ञाऽस्य मनोः प्रदिष्टा ।
अन्यात्तृतीयः प्रतिलोमतः स्यादनुग्रहार्थेन्दुयुतश्च मन्तः ॥ २
ऋषिरस्य वामदेवः पङ्क्तिःकन्दश्च देवतेशः स्यात् ।
तेनैवाऽक्लीवकलादीर्घयुजाऽङ्गानि तस्य बीजेन ॥ ३
शूलाही टङ्कघण्टासिञ्चणिकुलिशपाशागन्धभीतौर्दधानं
दोभिः शौतांशुखण्डप्रतिघटितजटाभारमौलिं विनेवम् ।
नानाकल्पाभिरामापघनमभिमतार्थप्रदं सुप्रसन्नं
पद्मस्थं पञ्चवक्त्रं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं नमामि ॥ ४

ईशानादीन् मन्त्रवित् पञ्च मन्त्रा-
नङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलीषु क्रमेण ।
न्यस्येदज्भिव्युत्क्रामाद्ब्योमगाभि-
र्ङ्खाख्याभिस्ताभिरैवाऽङ्गुलीभिः ॥ ५

ईशानस्तत्पुरुषाघोराख्यौ वामदेवसंज्ञश्च ।

सद्योजाताह्वय इति मन्त्राणां देवताः क्रमात् पञ्च ॥ ६

वैष्णवविधानानन्तरं शैवं विधानं वदन् शैवागमसारस्य प्रासादस्य विधानं
सप्रयोजनं बहुमुपक्रमते—अथेति ॥ १॥२ ॥

देवतेशः स्यादिति । सदाशिव इत्यर्थः ॥ ३॥४ ॥

मन्त्रवित् पञ्च मन्त्रानिति । अङ्गुष्ठाभ्यां नम इत्यादियोग उक्तः । ताभि-
रेवाङ्गुलीभिरित्यस्य मूर्धाननादिषु विन्यसेदिति उत्तरत्रान्वयः ॥ ५ ॥

ईशानादिमन्त्रान् विहाय देवतानामभिर्वा बीजसहितैः न्यास इति मन्त्रानो
देवतानामानि कथयति—ईशान इति ॥ ६॥७१८॥९ ॥

मूर्धाननहृद्गुह्यकपादेषु च नामभिः स्ववौजाद्यैः ।
 ऊर्ध्वप्राग्दक्षोदक्पश्चिमगोघ्वाननेषु विन्यस्येत् ॥ ७
 प्रतिपाद्य निजं शरीरमेवं प्रजपेदिन्द्रियलक्षकं शिवात्मा ।
 जुहुयाच्च दशांशतस्तदन्ते मधुराक्तैः करवीरजप्रसूनैः ॥ ८
 अथवा कुसुमैर्जवासमुत्थैः कमलैर्वा विमलेन पायसेन ।
 नृपवृक्षभवैः समिद्धरैर्वा जुहुयात् साधकसत्तमः समृद्धौ ॥ ९

अष्टपत्रगुणहृत्तराशिभिर्वीथिकल्पतरुभिः समावृतम् ।
 मण्डलं प्रतिविधाय शूलिनः पीठमत्र नवशक्तिभिर्यजेत् ॥ १०
 वामा ज्येष्ठा रौद्रौ काल्याख्या कलबलाद्यविकरिण्यौ ।
 सबलप्रमथिनिसर्वभूतदमन्यौ मनोन्मनीञ्च यजेत् ॥ ११
 तारादिकं नतिमपि प्रोक्त्वा भगवत्पदं चतुर्थ्यन्तम् ।
 सकलगुणात्मपदान्ते शक्तियुक्ताय चैति सम्भाष्य ॥ १२
 भूयोऽनन्तायेति च योगान्ते पीठात्मने चैति ।
 नमसा युक्तं यात् ब्रूषीठाख्योऽयं मनुः समुद्दिष्टः ॥ १३
 न्यासक्रमेण देहे मन्त्रौ गन्धादिभिः समभ्यर्च्य ।
 पूर्वोक्तदिक्षु सूर्तीर्विदिक्षु सनिवृत्तिपूर्विकाश्च यजेत् ॥ १४
 सदो वेदाक्षमालाभयवरदकरः कुन्दमन्दारगौरो
 वामः काश्मोरवर्णोऽभयवरदपरश्रद्धामालाविलासी ।
 अक्षस्रग्वेदपाशाङ्कुशडमरुकखटाङ्गशूलान् कपालं
 विभाणो भौमदंष्ट्रोऽञ्जनरुचिरतनुर्भीतिदद्याऽप्यघोरः ॥ १५

अष्टपत्रेति । मध्ये प्रासादिकं केशरेषु स्वरान् दलेष्वष्टाचरं तद्वहिः वृत्तं
 व्यञ्जनानि पार्थिवकोणेषु प्रासादं लिखेत् । तद्वहिः गुणवृत्तादिकं लिखे-
 दित्यर्थः ॥ १० ॥

पीठगतीराह—वामेति ॥ ११॥१२॥१३ ॥

न्यासक्रमेण मन्त्रौति । पूजायां पञ्चाचर्यन्तत्वमुक्तम् । पूर्वोक्तदिक्ष्विति ।
 ऊर्ध्वप्रागित्यत्रेत्यर्थः ॥ १४ ॥

प्रोक्त्वाः सर्वे इति पदान्तरम् । बाहुभिः खेटा[विदा]भयवरदकुठारधरायास्मिन्
 पक्षे गर्वा देवः श्वयमपि शूलडमरुकवराभयधरोऽस्मिन् पक्षे पदान्तरमाश्रित्य

विद्युहर्णाऽथ वेदाभयवरदकुठारान् दधत् पूरुषाख्यः
 प्रोक्ताः सर्वे त्रिनेत्रा विधृतमुखचतुष्काश्चतुर्बाहवश्च ।
 मुक्तागौरोऽभयेष्टाधिककरकमलीऽघोरतः पञ्चवक्त्र-
 स्वीशो ध्येयोऽम्बुजन्मोद्भवमुररिपुरुद्रेश्वराः स्युः शिवान्ताः ॥ १६
 भूतानां शक्तित्वाद्द्व्याप्तत्वाज्जगति वा निवृत्त्याद्याः ।
 तेजोरूपाः करपदवर्णाविहीना मनोषिभिः प्रोक्ताः ॥ १७
 अनन्तसूक्ष्मौ च शिवोत्तमश्च तथैकपूर्वावपि नेत्ररुद्रौ ।
 त्रिमूर्तिश्रीकरणशिवखण्डनश्च प्रागादिपत्रेषु समर्चनीयाः ॥ १८
 शूलाशनिशरचापोल्लासिदोर्दण्डभौषणाः सर्वे ।
 पद्मासनाश्च नानाविधभूषणभूषितास्त्रिनेत्राश्च ॥ १९
 पाटलपीतसितारुणशितिरक्तशितिप्रभाश्च धम्रान्ताः ।
 कोटीरघटितविलसच्छशिकलायुताश्च मूर्तयः क्रमशः ॥ २०
 उमा चण्डेश्वरो नन्दौ महाकालो गणेश्वरः ।
 वृषभृद्भिरिटिस्कन्दाः संपूज्याश्चोत्तरादिकाः ॥ २१
 कनकविदूरजविद्रुममरकतमुक्तासिताच्छरक्ताभाः ।
 पद्मासनसंस्थाश्च क्रमादुमाद्या गुहान्तिकाः प्रोक्ताः ॥ २२
 पुनराशेशास्तदनु च कुलिशाद्या दिक्क्रमेण संपूज्याः ।
 प्रासादविधानमिदं निगदितमिति सकलवर्गसिद्धिकरम् ॥ २३
 अमुना विधिना महेशपूजां दिनशो यः कुरुते समाहितात्मा ।
 स तु सम्यगवाप्य दृष्टभोगान् परमन्ते परिपूर्णमेति धाम ॥ २४
 वक्ष्यामि शैवागमसारमष्टविंशत्कलान्यासविधिं यथावत् ।
 सपञ्चभिर्ब्रह्मभिरीशपूर्वैः सध्यादिकैः साङ्गविशेषकैश्च ॥ २५

ईशानस्य ध्यानमाह—मुक्तागौर इति । सद्यादीनां स्वरूपमाह—अम्बुजन्मेति ।
 मूर्त्यावरणाहहिरण्णावरणं द्रष्टव्यम् ॥ १५—२४ ॥

प्रासादविधानमभिधाय तदवयवभूतानां पञ्चत्रय्याणां विधानमाह—वक्ष्या-
 मीति । शशिन्यद्देष्टदामरीच्यंशुमालिन्यः ईशानकलाः । निवृत्त्याद्याद्यतस्त्रस्त-
 पुरुषकलाः । तमोमोहाद्यानिद्राध्याधिमृत्युसुषाह्या इति षषोरकलाः ।

ईशोऽनुष्टुब्भूरीश्वरास्तत्पुरुषसंज्ञगायत्रापः ।
 पुनरन्यनुष्टुवापो वामकृतिभगा हरस्त्वनुष्टुब्भगयुक् ॥ २६ ॥
 इन्द्रियतारसमेतं सर्वज्ञायैति हृक्शिरस्त्वमृते ।
 तेजोमालिनि पूर्वं दृष्टाय ब्रह्मशिरस इति कथितम् ॥ २७ ॥
 ज्वलितशिखिशिखान्ते त्वनादिवोधाय चाऽन्वितेह शिखा ।
 वञ्चिणे वञ्चधराय खान्ते तन्वायैति वर्म नेत्रञ्च ॥ २८ ॥
 सौ चौ[त्री] ह्री विन्दुयुतं संप्रोक्ताऽलुप्तशक्तये च तथा ।
 श्रौं पशु हुं फट् अनन्तशक्तये तथा चाऽस्त्रं स्यात् ।
 समुनिच्छन्दोदैवतयुक्तं तद्दृष्टपट्कमिति कथितम् ॥ २९ ॥
 करदेहमुखन्यासं मन्त्री पूर्ववदाचरेत् ।
 कलाः प्रविन्यसेद्देहे वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥ ३० ॥
 ताः स्युः पञ्च चतस्रोऽष्टौ त्रयोदश चतुर्दशम् ।
 अष्टविंशत्कलाः सम्यक् न्यस्तव्या मन्त्रवित्तमैः ॥ ३१ ॥

रजा रचा रतिः पाष्या कामा संयमिनी कथा [क्रिया] ।

द्वहिः स्थिरा च रात्रिश्च भ्रामिणी मोहनी जरा ॥

इति वामदेवकलाः ।

द्वहिः सिद्धिर्द्युतिर्लक्ष्मीर्मेधा प्रज्ञा प्रभा सुधा ।

इति सद्योजातकलाः । एताश्च पञ्चब्रह्मकलाभिः सार्धं न्यस्तव्याः । अतस्तैः
 सार्धं वक्ष्यामीत्याह—सपञ्चभिरिति ॥ २५॥२६ ॥

इन्द्रियतारसमेतमिति । ऐं ह्रीं श्रीं ह्रस्वफुं ह्रसौः सर्वज्ञाय
 सर्वाङ्गने हृदयाय नमः इति हृन्मन्त्र इत्यर्थः । पञ्चप्रणवयोगः शिरसादिविष्यपि
 समानः । दृष्टाय इत्यतः पूर्वं नित्यपदं योज्यमित्याचार्याः । अस्त्रेऽपि श्रीमित्य-
 स्थानन्तरं श्रीमिति योज्यम् । मन्त्रवित्तमैरिति । प्रणवशक्तिप्रासादयोगः
 पदविभागश्च कथितः ।

ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्माधिपतिर्ब्रह्मणीऽधिपतिर्ब्रह्मा
 शिवो मे भ्रमु सदाशिवोम् ।

तत्पुत्ररुपाय विप्रहे महादेवाय धीमहि तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् ।

अघोरेश्योऽघ्र घोरेभ्यो घोरेघोरतरेभ्यश्च सर्वतः सर्वशर्वेभ्यः नमस्ते अश्रु
 रुद्ररूपेभ्यः ।

दिक्षु प्राग्याम्यवारीड्वसुपनिजभुवामैन्द्रवारार्किराज्ञां
 हृद्योर्वासहयीनाभ्युदरचरमवक्षःसु गुह्याण्डयोश्च ।
 सोर्वाजान्वोः सजङ्घासिक्तगुभयकटिपार्श्वे च पट्टीस्तलेषु
 घ्राणे के वाहुयुग्मेष्वपि विशदमतिर्विन्यसेदङ्गुलीभिः ॥ ३२
 विन्यासः प्रतिमाकृतौ च नितरां सान्निध्यकृतं स्याद्यं
 देहे वापि शरीरिणां निगदितः सामर्थ्यकारीति च ।
 आस्ते यत्र तथाऽमुनैव दिनशो विन्यस्तदेहः पुमान्
 क्षेत्रं देशममुञ्च योजनमितं शैवागमज्ञा विदुः ॥ ३३
 न्यस्यैवं पञ्चभिर्ब्रह्मभिरथ शिवमाराधयेदृग्भिराभि-
 र्मध्यप्राग्याम्यसौम्यापरदिशि पुनरङ्गैरनन्तादिभिश्च ।
 अन्योमाद्यैर्दिशापैः पुनरपि कुलिशाद्यैर्यजदेवमुक्तां
 पाञ्चब्राह्मं विधानं सकलमुखयशोभुक्तिमुक्तिप्रदञ्च ॥ ३४
 पञ्चाक्षरविहितविधिं वक्ष्ये जपतामभीष्टसिद्धिकरम् ।
 सिद्धेन येन देहौ प्रेत्येह च वाञ्छितं पदं लभते ॥ ३५

वामदेवाय नमः । ज्येष्ठाय नमः । रुद्राय नमः । कालाय नमः ।
 कलविकलनाय नमः । इलाय नमः । बलविकलनाय नमः । बलप्रमथनाय
 नमः । सर्वभूतदमनाय नमः । मनोन्मनाय नमः ।

सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः । भवे अभवे अनादिभवे भजस्य
 मां भवोद्भवाय नमः ॥ २७॥२८॥२९॥३०॥३१ ॥

न्यासक्रममाह—दिक्षिति । शिरोदिक्षित्वर्थः । दिन्द्रेत्यादिना वक्त्राणि
 तत्पुरुषन्यासस्थानान्युच्यन्ते । हृदित्यादिना अघोरकलान्यासस्थानानि । गुह्ये-
 त्यादिना वामकलान्यासस्थानानि । पद्दोरित्यादिना सद्योजातकलान्यास-
 स्थानानि । अङ्गुलीभिरित्यङ्गुष्ठाद्यङ्गुलीभिः क्रमेणैमानकलादि न्यसेदित्यर्थः ।
 ओं ह्रीं ह्रीं नमः शिवाय ईशानः सर्वविद्यानां शशिन्यै नमः इत्यादयो
 मन्त्राः ॥ ३२॥३३॥३४ ॥

पञ्चब्रह्मविधानमभिधाय तदात्मकस्य पञ्चात्मकस्य विधिं वदन् विनियोगमाह
 —पञ्चाक्षरिति । जगतामिति । पञ्चाक्षरमन्त्रे सर्वेषामधिकार उक्तः । न क्षेत्रं
 प्राप्तिमात्रेपेष्टसिद्धिः किन्तु साधित्वैवेत्याह—सिद्धेनेति ॥ ३५ ॥

दीर्घो विप्रो विसर्गी मृत्युः साक्षी च सवाचरः पवनः ।
 ताराद्भवति यदस्मात्तदादिरभिधीयते मनुप्रवरः ॥ ३६
 अस्याऽचराण्यमूर्ति च पञ्च स्युः पञ्चभूतगानि तथा ।
 जगदपि भूतारब्धं तेन हि जगदात्मतोदिताऽस्य मनोः ॥
 प्रोक्तमृष्यादिकं पूर्वमङ्गवर्णस्तु मन्त्रजैः ।
 अङ्गुलीदेहवक्त्रेषु सुलभं चाक्षरादिकान् ॥ ३८
 न्यसैत्तत्पुरुषाघोरसद्योवामेशसन्नकान् ।
 सतर्जनोमध्यमान्वानामिकाङ्गुष्ठकेषु च ३९
 वक्त्रहृत्पादगुह्याख्यसर्धस्त्रिषु च नामभिः ।
 प्राग्याम्यवारुणोदोच्यवक्त्राष्वप च सूर्धनि ॥ ४०
 विभ्रद्दार्भिः कुठार मृगमभयवरौ सुप्रसन्नो महेशः
 सर्वालङ्कारदोषः सरासर्जनिलयो व्याघ्रचर्मत्तवासाः ।
 ध्येयो मुक्तापरागामृतरसकलिताद्रिप्रभः पञ्चवक्त्र-
 स्त्राचः कोटौरकोटीघटिततुहिनरोचिःकलोक्षुद्रमौलिः ॥ ४१
 अक्षरलक्षचतुष्कं जप्यात्तावत्सहस्रमपि लुह्यात् ।
 शुद्धैस्त्रिलैर्घृतैर्वा दुग्धान्नैर्दुग्धभूरुहैर्ध्मेर्वा ॥ ४२
 तत्पुरुषाद्याः सर्वे प्रधानसप्रोक्तवाहुहेतियुताः ।
 उल्लसितमुखचतुष्कास्तेजोरूपो विलक्षणस्त्वीशः ॥ ४३
 आहृतिराद्या मूर्तिभिरङ्गैरन्याऽपराऽप्यनन्ताद्वैः ।
 अपरोमादिभिरपरन्द्राद्यैरपरा तदायुधैः प्रोक्ता ॥ ४४
 कथयामि मनोर्विधानमन्यन्मुनिपूज्यं प्रवरं पिनाकपाणेः ।
 स्वतनौ परिकल्प्या पीठमहान्यपि विन्द्यस्य तथैव मन्त्रवर्णान् ॥
 ह्यन्सुखांसोरुयुग्मेषु षड्वर्णान् क्रमशो न्यसेत् ।
 कण्ठमूले तथा नाभी पाञ्चयुक्पृष्ठहृत्सु च ॥ ४६

प्रणवस्य भूतयोन्यात्मत्वमितरेषां भूतात्मत्वं च वदन् न्यामादौ मन्त्रविशेषान्
 याह—तारादिति । अनेन चाऽक्षरतत्त्वन्यासः सूचितः ॥ ३६॥३७॥

प्रोक्तं पूर्वमिति प्रासाद इत्यर्थः । अं वीजम् । आय शक्तिः ॥ ३८—४८ ॥

मूर्द्धास्यनेत्रघ्राणेषु दोःपत्सन्व्यग्रकेषु च ।
 सशिरोवक्त्रहृदयजठरोरुपदेष्वपि ॥ ४७
 हृदाननपरश्वेणाभीत्याख्यवरदेषु च ।
 मुखंसहृदयेषु वीन् परान् पादोरुकुक्षिषु ॥ ४८
 ऊर्ध्वाधः क्रमशः कुर्याद्भोलकन्यासमुत्तमम् ।
 पुनस्तत्पुरुषाघोरसद्योवामेशसंज्ञकान् ॥ ४९
 ललाटजठरद्वंसहृदयेषु क्रमाव्यसेत् ।
 पुनस्तत्प्रतिपत्त्यर्थं जपेन्मन्त्रमिमं सुधोः ॥ ५०
 नमोऽस्तु स्याणुभूताय ज्योतिर्लिङ्गाहृ[मृ]तात्मने ।
 चतुर्भूर्तिवपुच्छायाभासिताङ्गाय शम्भवे ॥ ५१
 कुर्यादनेन मन्त्रेण निजदेहे समाहितः ।
 मन्त्रो पुष्याञ्जलिं सम्यक् विशः पञ्चश एव च ॥ ५२
 पूर्वोक्त एव पीठे प्रागङ्गैर्भूर्तिभिः शक्तिभिस्तदनु ।
 वृषपालचण्डदुर्गागुह्यनन्दिगणपसैन्यपाः पूज्याः ॥ ५३
 पूज्याश्च वासवाद्याः पुनरुपहारैः क्रमेण भक्तिमता ।
 अभ्यर्चिते हुते च स्तोतव्यः संस्तवेन पुनरोशः ॥ ५४
 नमो विरिञ्चिविष्ण्वीशभेदेन परमात्मने ।
 सर्गसंस्थितिसंहारव्याहृति[वृत्ति]व्यक्तमूर्तये ॥ ५५
 नमश्चतुर्धाप्रोट्भूतभूतभौ[भू]तात्मने भुव. ।
 भूरिभारार्तिसंहर्त्रे भूतनाथाय शूलिने ॥ ५६
 विश्वयासाय विलसत्कालकूटविषाशिने ।
 तत्कलङ्काङ्कितयोवनौलकण्ठाय ते नमः ॥ ५७
 नमो ललाटनयनप्रोल्लसत्कृष्णवर्त्मना ।
 ध्वस्तस्मरनिरस्ताधियोगिध्येयाय शम्भवे ॥ ५८

मन्त्रमिदं सुधोरिति । मन्त्रार्थगतमानस इत्यर्थः ॥ ५०॥५१॥५२ ॥

मन्त्रो पुष्याञ्जलिमिति । मूलमन्त्रयोगमाह । सम्यगिति । सप्रतिपत्ति-
 कमित्यर्थः ॥ ५२—६६ ॥

नमो देहार्धकान्ताय दग्धदत्ताध्वराय च ।
 चतुर्वर्गे[र्णे]ष्वभीष्टार्थदायिने मायिनेऽणवे ॥ ५६
 स्थूलाय मूलभूताय शूलदारितविद्विषे ।
 कालहन्त्रे नमश्चन्द्रखण्डमण्डितमौलये ॥ ६०
 विवाससे कपर्दान्तर्भ्रान्ताहिसरिदिन्दवे ।
 देवदैत्यासुरेन्द्राणां मौलिघृष्टाङ्घ्रये नमः ॥ ६१
 भस्माभ्यक्ताय भक्तानां भुक्तिमुक्तिप्रदायिने ।
 व्यक्ताव्यक्तस्वरूपाय शङ्कराय नमो नमः ॥ ६२

नमोऽन्तकान्धकारिपवे पुरद्विषे
 नमोऽस्तु ते द्विरद्वराहमेदिने ।
 विपोद्धसत्फणिवरबद्धमूर्तये
 नमः सदा वृषवरवाहनाय ते ॥ ६३
 वियन्मरुद्भुतवहवार्वसुन्धरा-
 मखेशरव्यमृतमयूखमूर्तये ।
 नमः सदा नरकभयापमेदिने
 भवेह नो भवभयभङ्गकृद्भिभो ॥ ६४
 स्तुत्वेन्दुखण्डपरिमण्डितमौलिमेव-
 मुद्वासयेत् पुनरमुं हृदयाम्बुजे स्वे ।
 अभ्यर्च्य देह[व]मपि संयतचित्तवृत्ति-
 भूत्वा शिवो जपतु मन्त्रमहेशमेनम् ॥ ६५

सन्तर्प्य विप्रान् पुनरेवमेव संपूजयेद्विन्दुकलावतंसम् ।
 जपेद्यथाशक्ति शिवस्वरूपी भूत्वा तथाऽन्ते च शिवः स भूयात् ॥
 अमुमेव मनुवरं मनुलज्जं हृत्तेखया अभितो निरुद्धम् ।
 जप्त्वा नृपतरुसमिधां मधुरयुजां मनुसहस्रमपि जुहुयात् ॥ ६७

शक्तिपञ्चाचरविधानमाह—अमुमेवेति । झाडादियुक्तेन पङ्कजरेण अङ्गानि ।
 षट्पादिकं पूर्ववत् । श्रीं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । अष्टाचरस्याऽप्येवमेव बीजयती ।
 पञ्चार्पात्तान्यङ्गानि । इति झाडादियोगवाधकं न भवति ॥ ६७-७३ ॥

वन्दे हरं वरदशूलकपालहस्तं
 सामीतिमद्रिसुतयोज्ज्वलदेहकान्तिम् ।
 वामोरुपीठगतया निजवामहस्त-
 न्यस्तारुणोत्पलयुजा परिरब्धदेहम् ॥ ६८

आवृत्तिरङ्गैराद्या हृल्लेखाद्याभिरनु वृपाद्यैश्च ।
 माताशिशैरुक्तं पञ्चावरणं विधानमीशस्य ॥ ६९

आप्यायिनौ शशियुताऽप्यरुणाऽग्निमाया-
 विन्दन्तिक्वा च नकुली भुवनेन्दुयुक्ता ।
 दौर्घी कलायुतविपथ्य शिवायवर्णाः
 स्याच्छूलिनो मनुरयं वसुवर्णयोगी ॥ ७०

वामाङ्गन्यस्तवामेतरकरकमलायास्तथा वामवाहु-
 न्यस्तारक्तोत्पलायाः स्तनविधृतलसद्वामवाहुः प्रियायाः ।
 सर्वाकल्पाभिरामो धृतपरशुसृगेष्टः करैः काञ्चनाभो
 ध्येयः पद्मासनस्यः स्मरललिततनुः सम्पदे पार्वतीशः ॥ ७१

पञ्चार्णोक्ताङ्गाद्यः पञ्चब्रह्मप्रदिष्टपूजश्च ।

वसुमितलक्ष्मणोऽयं मन्त्रस्तावत्सहस्रहोमश्च ॥ ७२

इति जपहुतपूजाध्यानकैरोशयाजी

प्रियतरचरितः स्यात् सर्वतो देहभाजाम् ।

धनविभवयशःश्रीसम्पदा दीर्घजीवी

तनुविपदि च शैवं तत्परं धाम भूयात् ॥ ७३

इति श्रीप्रपञ्चसारे सप्तविंशः पटलः ।

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

सप्तविंशः पटलः ।

अष्टाविंशः पटलः ।

अथ प्रवक्ष्यते मन्त्रो दक्षिणामूर्तिसंज्ञितः ।

जपतामिष्टसंसिद्धिविधानसुरपादपः ॥ १

अद्रिः क्षिणा कालकर्णकामिकायुपयेचराः ।

तुध्यामध्यगताः स्युर्भ्यं वटमूलनिवासिने ॥ २

नैधाटनिरताङ्गाय नमो रुद्राय शम्भवे ।

तारशक्तनिरुद्धोऽयं मन्त्रः पट्टविंशदक्षरः ॥ ३

शुकः प्रीतो मुनिच्छन्दोऽप्यनुष्टुप् समुदाहृतम् ।

दक्षिणामूर्तिरुद्रोऽस्य देवता समुदाहृता ॥ ४

तारशक्त्यादिकैर्ऋङ्गाद्यन्तैर्मन्त्राक्षरैः क्रमात् ।

ऋत्वक्षिवसुवस्वग्निगुणवर्णविभागशः ।

मन्त्रौ कुर्यात् पङ्क्तानि जातियुञ्जि समाहितः ॥ ५

कालिकश्रुतिदृग्गण्डहयनासास्यके दश ।

दोःसम्भिकगठाननहृन्नाभिकव्यन्धुपु क्रमात् ॥ ६

पत्सन्धियु पुनर्द्वाभ्यां मन्त्रविद्व्यापकं न्यसेत् ।

एवं न्यस्तशरीरोऽथ चिन्तयेन्मन्त्रदेवताम् ॥ ७

मुद्रां भद्रार्थदातौं सपरशुहरिणां वाहुभिर्वाहुमेकं

जान्वासक्तं दधानो भुजगवरसमावहकक्षो वटाधः ।

आसीनश्चन्द्रखण्डप्रतिघटितजटः चौरगौरस्त्रिनेत्रो

दद्याद्दास्यैः शुक्राद्यैर्मुनिभिरभिहृतो भावशुद्धिं भवेत् ॥ ८

एवं पञ्चवक्त्रस्य शिवस्य मन्त्रानभिधाय दक्षिणवक्त्रप्रधानं सौम्यमन्त्रमाह—
अथ प्रवक्ष्यते इति । इष्टेति । विनियोग उक्तः । श्रीं वोजम् । श्रीं
शक्तिः । मन्त्रो कुर्यादिति । सर्वज्ञादियोग उक्तः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

द्वाभ्यां मन्त्रविदिति । प्रणवशक्तयोः सर्वत्र योगं जानन्नित्यर्थः [आद्यन्त-
प्रणवशक्त्योरैकत्वं जानन्नित्यर्थ इति पदार्थादर्शाद्भूतपाठः] ॥ ६ ॥ ७ ॥

ध्यानमाह—मुद्रामिति ॥ ८ ॥

प्राक्प्रोक्तविधानेन च सम्यक् संपूज्य साधु कलशाद्यैः ।

कृतसंदीचो मन्त्रो जप्यादेनं मनं समाहितधौः ॥ ९

द्वात्रिंशद्व्युतमानं प्रतिजप्य जुहोतु तद्दशांशमितैः ।

दुग्धान्नुतेस्त्रिलैर्वा साज्येन पयोऽन्धसा द्वयेनाऽपि ॥ १०

जप्त्वं मन्त्रमेनं दिनमनु गिरिशं पूजयित्वा च हुत्वा

स्तुत्वा नत्वा मनोवाक्त्तनुभिरवहितः प्राप्य कामानशेषान् ।

व्याख्याता चागमानां भुवि कविषु वरः साधु वेदान्तवेदी

वादीट् सोऽद्वैतविद्याफलममलतरं याति शैवं पदं तत् ॥ ११

जीवशिखिकर्णरेफान् प्रतिवीप्सा प्रादिकांश्च पुनरपि तान् ।

मेधाप्यायिनियान्तांस्तानेव तरान्तिकान् सतनुरूपान् ॥ १२

धामाप्य चटप्रचटौ सकहवमौ वन्धघातयौ वीप्सा ।

प्रोक्ता वर्मास्त्रावधि समुद्धरेच्छक्तिपूर्वकं मन्त्रम् ॥ १३

ऋपिरस्याऽघोराख्यः संप्रोक्तस्त्रिष्टुबुच्यते च्छन्दः ।

रुद्रोऽप्यघोरपूर्वः संप्रोक्ता देवताऽस्य मनोः ॥ १४

द्वत् पञ्चभिस्तदर्थैः शिरोऽपि षड्भिः शिखा तथा दशभिः ।

तावद्भिरेव कवचं दृगष्टभिर्द्वादशभिरपि चाऽस्त्रम् ॥ १५

कदृगास्यकण्ठहृन्नाभ्यन्ध्ररूपु जानुजङ्घयोः पदयोः ।

एकादशधा भिन्नेर्मन्त्रार्णैर्न्यसतु विग्रहे मन्त्रौ ॥ १६

पञ्चभिरघो षड्भिर्द्वादशमप्यष्टमिद्यतुर्भिद्य ।

षड्भिद्यतुस्तदेषु च षड्भिर्द्वादशैश्च भेदितैः क्रमशः ॥ १७

कालाभाभः करायैः परशुडमरुकौ खड्गखेटौ च वाणे-

प्लासौ शूलं कपालं दधदतिभयदो भीषणास्यस्त्रिनेत्रः ।

कृतसंदीचो मन्त्रोति । गणपतन्तरं पञ्चाक्षरयोग उक्तः [न्याममन्त्रादौ

प्रत्ययगणयोग उक्त इति पदार्थादर्शाद्भूतपाठः] ॥ ८ ॥

द्वयेनाऽपीत्यपिर्वायैः ॥ १० ॥ ११ ॥

दक्षिणपञ्चगणभयान्वेष्टं मन्त्रमाह—जीवेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

विग्रहे मन्त्रोति । न्याममन्त्रेषु प्रत्ययगणयोगादियोगार्थैः । हुं बीजम् ।

श्रीं मन्त्रः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

रक्ताकाराम्बरोऽहिप्रवरघटितगावोऽरिनागघहादीन्
 खादन्निष्ठार्थदायी भवदनभिमतोच्छित्तये स्याद्घोरः ॥ १८
 स्वच्छो मुमुक्षोस्तु भवेद्घोरः काम्यक्रियायामपि रक्तवर्णः ।
 कृष्णोऽभिचारे ग्रहवैकृते च प्रोक्तो जपः स्यादपि लज्जमानः ॥ १९
 घृतावसिक्तैस्त्रिलतण्डुलैश्च जपावसाने जुहुयाद्दशांशम् ।
 घृतस्रुतैर्वाऽथ हविर्भिरैव तावत्प्रबुद्धन् समुपैति कामान् ॥ २०
 हृत्तेखास्थितसाध्याक्षरविलसत्कर्णिकं कलावीतम् ।
 वर्गाष्टकान्तकैसरमन्त्रे सहलज्याक्षरोल्लसितम् ॥ २१
 मन्त्राक्षरत्रयोद्यद्वलमध्यदलाग्रकञ्च तद्वाह्ये ।
 वङ्गिपुटान्निसमाश्रितकवचास्त्रं प्रतिविलिख्य यन्त्रमिदम् ॥ २२
 कृत्वा समाप्य मण्डलमत्र विनि.क्षिप्य पूरयेत् कालशम् ।
 पीठे पिनाकपाणेर्गव्यैर्वा द्वाधकृत्ततोयैर्वा ॥ २३
 अद्वाहतेरनु च हेतिभिरौरिताभिः
 पश्चाच्च मातृभिरथाऽपि दिशाधिनाथैः ।
 संपूजयीत विधिनेति षडक्षरोत्य-
 मार्गेण वा मनुपरिस्फुरणाय मन्त्री ॥ २४
 आज्यापामार्गसमित्तिलसर्पपपायसाज्यकैश्च पृथक् ।
 रावौ सहस्रहोमाद्भूतापस्मारादिशान्तिरुद्दिष्टा ॥ २५
 सितकिंशुकनिर्गुण्डीकनकापामार्गजन्मनां समिधाम् ।
 पृथगपि सहस्रहोमान्निग्रहमोक्षोऽचिराद्ग्रहाणां स्यात् ॥ २६
 पूजायन्त्रमाह—हृत्तेखेति । साध्याक्षरमिति । साधकाद्यक्षरस्योपलक्षणम् ।
 कलावीतमिति । स्वरवेष्टितमध्यबीजमित्यर्थः । अन्ये सहलज्याक्षरोल्लसितमिति ।
 अन्ये दले महलज्याक्षरोल्लसितम् । जयाक्षरं चकारः । उक्तं हि भुवनं कपत
 इति । स एव लकारेण सह वर्तत इति सहलज्याक्षरं तेनोल्लसितमित्यर्थः ।
 अथवा हकारलकाराभ्यां सह वर्तमानं चकारं तेनाऽन्त्येन ललसितमित्यन्त्यदलेऽक्षर-
 त्रयलेखनमनेन दर्शितम् । समाप्य मण्डलमिति । वृत्तराश्यादिकं ब्रह्मिः
 कल्पयित्वेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

परिस्फुरणं सिद्धिः । मन्त्रीति । प्रणवशक्तिपुटितत्वमुक्तम् ॥ २४॥२५॥२६ ॥

गव्याक्तैर्जुहुयात् पृथग्दशशतं मन्त्री मयूरेभक्ते-
 र्भयस्त्रैश्चतुरङ्गुलैश्च शिवपञ्चम्यां निशायां हुनेत् ।
 सर्पिर्मार्गसपञ्चगव्यचरुभिः सर्पिः ससंपातकं
 हुत्वा तत् प्रतिभोजयेत् प्रतिशमं यान्त्येव सर्वे ग्रहाः ॥ २०
 षट्कोणे कर्णिकायां स्फुरयुगलयुतां साध्यगर्भाच्च शक्तिं
 कोणायै प्रस्फुरद्वन्द्वकमथ विलिखेन्मन्त्रवर्णान् दलेषु ।
 षड्वेदद्वन्द्वषड्वेदकचतुर्युगषट्संख्यकान् बाह्यषट्के
 वर्मास्त्राणां तदेतद् ग्रहगदभयहृद् यन्त्रमाघोरमाहुः ॥ २८
 न च रिपवो न च रोगा न ग्रहपौडा न शस्त्रवाधा च ।
 न च्वैलरुजो मर्त्यान् स्पृशन्त्यघोरास्त्रमन्त्रजापरतान् ॥ २९
 तस्माद्घोरास्त्रमनुं प्रजप्यात् समर्चयेत्तद्विहितं विधानम् ।
 हुनेच्च तेनैव समस्तवाक्कासंसिद्धये चाऽथ विमुक्तये च ॥ ३०

खसप्तमः कर्णयुतोऽर्धचन्द्रवान्

कुपञ्चमी द्वौन्दुयुतो ध्रुवादिकः ।

मनुस्त्वयं मृत्युजयात्मकः स्फुटं

समीरितः साधकरक्षणक्षमः ॥ ३१

ऋषिरस्य कहोलास्यम्बुन्दो देव्यादिका च गायत्री ।

स्याद्देवता च मृत्युञ्जयरुद्रोऽज्ञान्यथाचरेद् भृगुणा ॥ ३२

पुटितनलिनसंस्थं मौलिवह्नेन्दुरेखा-

गलदमृतजलाद्रं चन्द्रवज्जार्कनेत्रम् ।

स्वकरकलितमुद्रापाशवेदाक्षमालं

स्फटिकरजतमुक्तागौरमीशं नमामि ॥ ३३

मन्त्री मयूरेति । शक्तयन्त्रं चिन्तामणियोग उक्तः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

शिवस्यैवोर्ध्ववक्त्रप्रधानं मन्त्रवर्यमाह—सप्तम इति ॥ ३१ ॥

षड्गव्यायाचरेत् भृगुवेति । नाभिश्चन्द्रमूस्थेषु पञ्चरन्त्यामानन्तरं दीर्घ-
 क्षरयुक्तेन भृगुणा षड्गव्यायाचरेदित्यर्थः । क्वं वीजम् । सः शक्तिः ॥ ३२ ॥

स्फटिकरजतमुक्तावर्णमिति । एकैकाक्षरप्रधानेषु षड्गव्यायाचरेत् ध्यानेष्वपि
 षड्विधेषु उक्तः ॥ ३१ ॥

जप्तव्योऽयं मन्त्रवर्यस्त्रिलोकं दीक्षापूर्वं होमकृतं स्याद्दृशांशैः ।
 दुग्धान्याक्तैः शुद्धखण्डैर्गुडच्या गुर्वादेशात् साधको हव्यवाहै ॥ ३४
 अर्चा कार्या नित्यशः शैवपीठे स्यादप्यङ्गैर्लोकपालैस्तदस्त्रैः ।
 सम्यक् पूजावस्तुभिर्मन्त्रजापी प्रोक्तं ह्येतन्मृत्युजेतुर्विधानम् ॥ ३५
 इति जपहुतार्चनादिभिः सिद्धो मन्त्रोक्तमूर्तिविहिततनुः ।
 समाचरेन्नजान्तर्यागं कृत्वापमृत्युनाशकरम् ॥ ३६
 तारनालमथ मध्यपत्रकं हाद्यकर्णिकयुतं क्रमोत्क्रमात् ।
 चिन्तयेन्नियतमन्तरा शिवं नौसजे च नियतायुषेऽञ्जयोः ॥ ३७

ऊर्ध्वाधः प्रोतपद्मद्वयदलनिचितैरक्षरैस्तैर्ध्रुवाद्यै-
 राद्यन्तैर्मन्दमन्दप्रतिगलितसुधापूरसंसिद्ध्यमानम् ।

गुर्वादेशादिति । द्रव्यदेवतैक्यज्ञत्वसुक्तम् ॥ ३४ ॥

सम्यक् पूजावस्तुभिरिति । अमृतमयैरित्यर्थः । मन्त्रजापीति । मन्त्रा-
 ज्ञाता मन्त्रे वीता च । मन्त्रजापीत्वनेनाऽर्चां विशिनष्टि । शिवपदादाविर्भूय
 तत्रैव विलीनया माययाऽमृतमय्याऽर्चा कार्येत्यर्थः । वक्ष्यमाणमन्त्रेणाऽर्चा
 कार्येति भावः ॥ ३५ ॥

मन्त्रोक्तमूर्तिविहिततनुरिति । मन्त्रगततत्तदक्षरानुगतञ्जलस्रवरपञ्चकेन सार्धम्
 उक्तैरीशानादिमूर्तिभिर्विहिततनुरिति । प्रणवादिप्रधानयोगेषु न्यासविशेषाः
 कथिताः । तत्र प्रणवप्रधानयोगे ओं एं उं इं अं इति बीजैः सार्धमोशानादि-
 मूर्तिभिः सूक्तवक्तव्यासं कुर्यात् । योमित्यादिभिः सार्धं वा । इतरयोगेषु
 योगयोर्बीजं योमित्यादिभिः सार्धं न्यासः कार्यः । सः सार्धं समष्टिमूर्तेरित्यर्थ-
 सिद्धमेतत् ॥ ३६ ॥

प्रणवप्रधानं योगमाह—तारिति । क्रमोत्क्रमादिति । ऊर्ध्वाधोमुखपद्मद्वयं
 क्रमोत्क्रममन्त्रात्मकं चिन्तनीयमित्युक्तम् । चिन्तयेन्नियतमन्तरा शिवमिति ।
 नियतमन्तरा नियतस्य नित्यस्य मायाबीजस्याऽनुलोमविलोममन्त्रमध्यस्थितस्य
 अन्तरा मध्ये शिवं पञ्चाक्षरमित्यर्थः । ततो ध्यानार्थमीं नमः शिवाय
 इमिति मन्त्रः सूचितः अनुलोमविलोममध्ये । अत्र च शिवः स्फटिकनिभः
 स्त्रीरूपी वीणावादनपरो ध्येयः ॥ ३७ ॥

अधिशेव योगे मन्त्रान्तरं शिववाचकमाह—ऊर्ध्वाध इति । पूर्ववत् पद्मद्वयं
 सद्दस्य दलेष्वपि अक्षरत्रयं लेप्यमित्याह—दलनिचितैरक्षरैरिति । स्वरविशिष्टा-

ईशानं सूक्ष्मरूपं विमलतरसुपुम्नान्तरा सन्निपन्नां
ध्यायन्नाप्नोति रोगैर्नियतपरिहृतस्तज्जपाद्दीर्घमायुः ॥ ३८

आदौ तारं विलिखतु ससाध्याङ्ग्यं कर्णिकायां
दिक्पत्रेष्वप्यपरमपरं वाऽपि तत्कोणकेषु ।

भूयो भूमेः परमनु सृगाङ्गं तदस्त्रेषु टान्तं
जम्ना वन्धयद्द्विषध्वंसि यन्तं तदेतत् ॥ ३९

इति कृतयन्त्रविभूषितमण्डलमध्ये निधाय कलशमपि ।

आपूर्य चाऽभिषिञ्चेच्छ्रीवश्यकरं ग्रहाभिचारहरम् ॥ ४०

ततश्छिन्नोद्भवानाञ्च समिद्धिश्चतुरङ्गुलैः ।

दुग्धसिक्तैः समिद्धेऽग्नौ षट्सहस्रद्वयं हुनेत् ॥ ४१

यस्तु वङ्गी जुहोत्येवं यावत्संख्येन साधकः ।

तावत्संख्यैः सुधाकुम्भैरग्निः प्रीणाति शङ्करम् ॥ ४२

आप्यायितोऽग्निना शर्वः साधकस्येष्टितान् वरान् ।

प्रदद्यादायुराद्यांश्च दुरन्तान् प्रलयान्तिकान् ॥ ४३

मन्वान्ते साध्याख्यां पालययुगलं प्रतीपमपि मन्त्रम् ।

प्रोक्त्वा समापयेन्मनुमयमपि मृत्युञ्जयाङ्गयो मन्त्रः ॥ ४४

नामचराणां लेखनं कर्तव्यमित्याह—आद्यन्तैरिति । अ आ इत्यादयः अन्ते
शेषामचराणां तान्याद्यन्तानि तैरित्यर्थः । तस्मात् प्रणवसम्बन्धिभिः खरैः
केसरस्थानि संवेद्य जकारसम्बन्धिभिः खरैः दलमध्ये वेष्टयित्वा सकारसम्बन्धिभिः
खरैः दलाग्रे वेष्टयेदित्यर्थः । पूर्वोक्तपद्येऽपि समानमेतत् वेष्टनप्रयम् । ईशानं
सूक्ष्मरूपमिति मन्त्रविशेषमाह । इकारः सूक्ष्मशब्दार्थः । ततः इं
ईशानाय नमः इं इति मन्त्रः सिद्धः अनुलोमविलोममध्ये । अत्र तु शिवो
बीजोवादनपरो ध्येयः ॥ ३८ ॥

बाह्यप्रयोगाङ्गं यन्त्रमाह—आदौ तारमिति ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

होमकाले प्रतिपत्तिमाह—तावत्संख्यैरिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

सध्वजीजप्रधानमान्तरं योगमाह—मन्वान्त इति । मन्त्रमपि प्रोक्त्वा
प्रतीपं प्रतिलोमं समापयेदित्यन्वयः । पालयेत्यस्याऽन्ते ज्वीं नमः शिवाय
ज्वीमित्येतन्नम्रमुक्त्वा प्रतिलोममुच्चरेदित्यर्थः । रजतवर्णा मुद्रापुस्तकधरा देव्यत्र

अथवाऽमलकमलपुटान्तरितं शिशुवेगभूपर्णं रुद्रम् ।

ध्यात्वा जप्याद् यथावद् भूतकृष्णा मृत्युनाशनं दृष्टम् ॥ ४५

चतुरङ्गुलिपरिमाणैरमृताखण्डैरथाऽर्कसाहस्रम् ।

जुहुयाच्च दुग्धसितैरारोग्यायाऽऽयुषे च लक्ष्म्यै च ॥ ४६

अमृता वटतिलद्रुवाः पयो घृतं पायसं क्रमेणेति ।

सप्तद्रव्याण्युक्तान्येतैर्जुहुयात् पृथक् सहस्रतयम् ॥ ४७

तीव्रे ज्वरे घोरतरैऽभिचारे सोन्मादके दाहगदे च मोहे ।

तनोति शान्तिं न चिरेण होमः सञ्जीवनं चाऽव्युद्यतप्रमाणम् ॥ ४८

सम्भोजयेद्दोमदिनेषु विप्रान् सप्ताधिकान् खादुभिरन्नभोज्यैः ।

सतर्णाका गाश्च हुतावसाने दद्याद् द्विजिभ्यो हुतकर्मकृद्भ्यः ॥ ४९

निजजन्मदिने शतं शतं यो जुहुयाद् द्रव्यवरैश्च सप्तसंख्यैः ।

मधुरैः प्रतिभोजयेच्च विप्रानभिवाञ्छन्नियमेन दीर्घमायुः ॥ ५०

अथवा सप्तभिरेतैर्द्रव्यैरेकेन वा सहस्रतयम् ।

जन्मर्चहोममात्रान्निरुपद्रवमुत्तमं व्रजेदायुः ॥ ५१

द्रुवावितथैर्जुह्यान्मन्त्रविदेकादशाहुतीर्दिनशः ।

जित्वाऽपमृत्युरोगान् प्रयात्यसावायुपथ्यैर्धर्ममपि ॥ ५२

जन्मर्चाणां वितये छिन्नाकाशमयवकुलजैरिध्मैः ।

क्रमशो हुनेत् सहस्रं नश्यन्त्यपमृत्युरोगदुरितानि ॥ ५३

ध्येया । पुनः पूर्ववदक्षरत्रयविशिष्टपोहगस्वरयुक्तं पञ्चदशं सच्चिन्त्य तन्मध्ये
सुश्रापुस्तकधरं शिवं सच्चिन्त्य पालयान्ते ज्वीं ईशानाय नमः स्त्रीमिति जपित्वा
प्रतिभोमं जपेदिति मध्यबीजयोगः ॥ ४४ ॥

तृतीयोच्चारणम्. योगादिक्रमणम्—अथवेति । अमृतद्वयं अर्चद्वयं

स्वरविशिष्टमत्राप्यनुमोमविनोममन्त्रात्मकं द्रष्टव्यम् । स्त्रिं नमः शिवाय स्त्रीमिति
देवोमन्दः । स्त्रिं ईशानाय नमः स्त्रीमिति देवमन्त्रः । तत्र त्रिवर्षं दिग्वाससं
विचित्रकिङ्किष्याद्यनङ्कतं वामहस्ते अर्धेन्दुधरं तमेव दक्षिणहस्तेन भक्षयन्तं
सुखाकर्णं देवं देवीं च ध्यायेत् । अर्धनारीखरो वा सर्वत्र ध्येय इति ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मन्त्रविदेकादशाहुतीरिति । पञ्चाक्षरयोग उक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सितसिद्धार्थैः सहस्राहुत्या नश्यन्त्युपद्रवा ज्वरजाः ।

तद्वदपामार्गहुतान्मृत्युञ्जयमप्यरोगतां लभते ॥ ५४

प्रोक्तैश्चानिलपार्चनाहुतविधानाद्यैश्च मृत्युञ्जयं

यो मन्वी प्रभजेन्मनुं प्रतिदिनं प्रातः प्रसन्नाशयः ।

तस्येष्टानि भवन्ति संसृतिरपि स्फीता च पुत्रादयः

सम्पन्नाः सुसुखी च जीवति चिरं देहापदि स्याच्छिवः ॥ ५५

इति श्रीप्रपञ्चसारे अष्टाविंशः पटलः ।

प्रभजेद् यो मन्वीति । प्रणवान्ते शक्तिबीजयोग उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

अष्टाविंशः पटलः ।

अथवाऽमलकमलपुटान्तरितं शिशुविशभूपणं रुद्रम् ।

ध्यात्वा जघ्याद् यथावद् भूतकृप्या मृत्युनाशनं दृष्टम् ॥ ४५

चतुरङ्गुलिपरिमाणैरमृताखण्डैरथाऽर्कसाहस्रम् ।

जुहुयाच्च दुग्धसितौरोग्यायाऽऽयुषे च लक्ष्मै च ॥ ४६

अमृता वटतिलद्रुवाः पयो घृतं पायसं क्रमेणेति ।

सप्तद्रव्याण्युक्तान्येतैर्जुहुयात् पृथक् सहस्रतयम् ॥ ४७

तीव्रे ज्वरे घोरतरैऽभिचारे सोन्मादके दाहगदे च मोहे ।

तनोति शान्तिं न चिरेण होमः सञ्जीवनं चाऽऽशतप्रमाणम् ॥ ४८

सम्भोजयेद्दोमदिनेषु विप्रान् सप्ताधिकान् स्वादुभिरन्नभोज्यैः ।

सतर्णका गाश्च हुतावसाने दद्याद् द्विजिभ्यो हुतकर्मकृद्भ्यः ॥ ४९

निजजन्मदिने शतं शतं यो जुहुयाद् द्रव्यवरैश्च सप्तसंख्यैः ।

मधुरैः प्रतिभोजयेच्च विप्रानभिवाञ्छन्नियमेन दीर्घमायुः ॥ ५०

अथवा सप्तभिरेतैर्द्रव्यैरेकेन वा सहस्रतयम् ।

जन्मर्चहोममात्रान्निरुपद्रवमुत्तमं व्रजेदायुः ॥ ५१

द्रुवावितथैर्जुहुयान्मन्त्रविदेकाद्दशाहुतीर्दिनशः ।

जित्वाऽपमृत्युरोगान् प्रयात्यसावायुपश्च दीर्घमपि ॥ ५२

जन्मर्चाणां वितथे छिन्नाकाशमर्थवकुलजैरिध्मैः ।

क्रमशी हुनेत् सहस्रं नश्यन्त्यपमृत्युरोगदुरितानि ॥ ५३

धेया । पुनः पूर्ववदत्तरत्नविशिष्टपोढगस्त्रयुक्तं पद्मद्वयं सञ्चिन्त्य तन्मध्ये
मुद्रापुस्तकधरं शिवं सञ्चिन्त्य पालयान्ते ज्वां ईशानाय नमः ज्योमिति जपित्वा
प्रतिज्योमं जपेदिति मध्यवीजयोगः ॥ ४४ ॥

द्वितीयवीजप्रधानं योगादिकमाह—अश्वेति । कमलद्वयं वर्षद्वयं
स्वरविशिष्टमन्त्राप्यनुनोमविनोममन्त्रात्मकं द्रष्टव्यम् । स्त्रिं नमः शिवाय स्त्रीमिति
देवीमन्त्रः । स्त्रिं ईशानाय नमः स्त्रीमिति देवमन्त्रः । तत्र द्विवर्षं दिग्वाससं
विविन्नकिङ्किस्त्राचलं कृतं वामहस्ते अर्धेन्दुधरं तमेव दक्षिणहस्तेन भक्षयन्तं
मुद्रावर्णं देवं देवीं च ध्यायेत् । अर्धनारीश्वरो वा सर्वत्र ध्येय इति ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मन्त्रविदेकाद्दशाहुतीरिति । पञ्चाक्षरयोग उक्तः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सितसिद्धार्थैः सहस्राहुत्या नश्यन्त्युपद्रवा ज्वरजाः ।

तद्ददामार्गं हुतान्मृत्युञ्जयमप्यरोगतां लभते ॥ ५४

प्रोक्तैर्ध्यानजपार्चनाहुतविधानाद्यैश्च मृत्युञ्जयं

यो मन्वी प्रभजेन्मनं प्रतिदिनं प्रातः प्रसन्नाश्रयः ।

तस्येष्टानि भवन्ति संसृतिरपि स्फूर्तिता च पुत्रादयः

सम्पन्नाः सुसुखी च जीवति चिरं देहापदि स्थाच्छिवः ॥ ५५

इति श्रीप्रपञ्चसारे अष्टाविंशः पटलः ।

प्रभजेद् यो मन्वीति । प्रणवान्ते शक्तिवीजयोग उक्तः ॥ ५५ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

अष्टाविंशः पटलः ।

एकोनविंशः षटलः ।

अथ सजपहुताद्यो वक्ष्यते साधुचिन्ता-
मणिरभिमतकामप्राप्तिकल्पद्रुमोऽयम् ।

अनलकपमरेफप्राणसत्यान्तवाम-

श्रुतिहिमरुचिखण्डैर्मण्डितो मन्तराजः ॥ १

ऋषिरपि काश्यप उक्तश्छन्दोऽनुष्टुप् च देवतोमेशः ।

यान्तैः षड्भिर्वर्णैरङ्गं वा देवताऽर्धनारोशः ॥ २

अहिभ्रशधरगङ्गावद्भुतङ्गाप्तमौलि-

स्त्रिदशगणनताङ्घ्रिस्त्रीक्षणः स्त्रीविलासः ।

भुजगपरशुशूलान् खड्गवल्ली कपालं

शरमपि धनुरीशो विभ्रद्व्याचिरं वः ॥ ३

हावभावललितार्धनारिकं भीषणार्धमथवा महेश्वरम् ।

पाशसोत्पलकपालशूलिनं चिन्तयेज्जपविधौ विभूतये ॥ ४

अथवा षोडशशूलव्यग्रभुजा त्रिनयनाहिनद्गाङ्गी ।

अरुणांशुकानुलेपनवर्णाभरणा च भगवती ध्येया ॥ ५

विहितार्चनविधिरथाऽनुदिनं प्रजपेद्दशायुतमितं मतिमान् ।

अयुतं हुनेच्छिमधुरार्द्रतरैस्तिलतण्डुलैस्तदवसानविधौ ॥ ६

शैवोक्तपीठाङ्गपदैर्यथावद् वृत्तेचदुर्गुर्नेगसैर्मुखाद्यैः ।

समाह्वयभिर्दिक्पतिभिर्महेशं पञ्चोपचारैर्विधिनाऽर्चयेत् ॥ ७

ऊर्ध्ववक्त्रप्रधानमन्वानन्तरमुत्तरवक्त्रप्रधानं मन्त्रं वदन् विनियोगमाह—अथ

सजपहुताद्य इति ॥ १ ॥ २ ॥

उमेशदेवतापक्षे ध्यानमाह—अहोति ॥ ३ ॥

अर्धनारोखरदेवतापक्षेऽप्याह—हावभावेति । पुरश्चरणे नित्यजपपूजादौ

अर्धनारोखरध्यानं नियमयति—जपविधाविति ॥ ४ ॥

कूरप्रयोगे ध्यानमाह—अथवेति । रं बीजम् । श्रीं शक्तिः ॥ ५ ॥

मतिमानिति । सन्नन्यन्तं व्याप्तचित्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अङ्गपदैर्यथावदिति । सर्वप्रादियुक्तैरित्यर्थः । मुखाद्यैरिति । श्रुं ह्यभय

शरभ्यादिज्वलनं टिक्सस्थैरष्टभिर्मनोर्वर्णैः ।

शाराधयेच्च माहभिरिति संप्रोक्तः प्रयोगविधिरपरः ॥ ८

कात्पूर्वं हसलिपिसंयुतं जपादौ

जमूणां प्रवरमितीह केचिदाहुः ।

प्रासादादायुतजपेन सङ्क्षु कुर्या-

दावेशादिकमपि नौरुजाञ्च मन्तः ॥ ९

शिरसोऽवतरन्निशेषविश्वस्थितमज्भिवृतमागलत्सुधाद्रुम् ।

अपमृत्युहरं विषज्वरापस्मृतिविभ्रान्तिशिरोरुजापहञ्च ॥ १०

निजवर्णविकीर्णकोणवैश्वानरगेहद्वितयाहतत्रिकोणम् ।

विगतस्तरवोतमुत्तमाङ्गे स्मृतसेतत् क्षपयेत् क्षणाद् ग्रहातिम् ॥ ११

वज्रैर्विन्धे वज्रिवत् प्रज्वलन्तं न्यस्तवा वीजं मस्तकी ग्रस्तजन्तोः ।

ध्यात्वाऽऽवेशं कारयेद्बभ्रुजीवं तज्जप्तं वा सस्यगाध्राण्यनेन ॥ १२

शुक्लादिः शुक्लभाः पीष्टिकशमनविधौ कृष्टिवश्येषु रक्तौ

रक्तादिः क्षौभसंस्तोभनविधिषु हकारादिको हेमवर्णः ।

धूमोऽङ्गामर्दनोच्चाटनविधिषु समीरादिको मा[ऽदा]दिकृत्तः

पीतामः सान्मनादौ मनु रतिविमलो मुक्तिभाजामना[दा]दिः ॥ १२

कृष्णामं प्राणगेहस्थितमथ नयने ध्यातमान्धं विधत्ते

वाधिर्यं कर्णरन्ध्रेऽर्दितमपि वदने क्षुब्धिगं शूलमाशु ।

मसंस्थाने समीरं सपदि शिरसि वा दुःसहं शीर्षरोगं

वायोधं कण्ठनालेऽवनिहतमथ तन्मण्डले वीजमेतन् ॥ १४

ममः इत्यादिप्रकारेण सुखाधराद्यैरित्यर्थः । अथवा देवस्याऽप्रमारभ्य
पूजयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

अर्धमाशौचप्रधानपथे ह्यपमादिस्थानं चावरणात्तरमाह -- पारभ्येति ॥ ८ ॥

कालपूर्वमिति । र्जं परित्यज्य तत्प्रागे इत्यर्थः । प्रागादादित्यमपि
तथैव ॥ ८ ॥ १० ॥

निजवर्णविकीर्णैति । निजवर्णेन देशान्तरे मूलमन्त्रयोः । अतः सर्व-
त्रोपेक्ष्यमिन्नं निधित्वा तेषु योत्रेषु भूनाधराणि पट्कोणपूर्वकोषमारभ्य
क्षितित्वा सभगतादिषोत्रे विन्दो मूने निविता तत्र अथमापक्रमेण सकार-

प्रालियत्वपि च खराहृतमिदं नेत्रे स्मृतं तद्गुणं
 योनौ वामदृशोऽस्रविस्रुतिमथो कुक्षौ च शूलं जयेत् ।
 विस्फोटे सविषे ज्वरे त्वपि तथा रक्तामये विभ्रमे
 दाहे शीर्षगदे स्मरेद्विधिमिमं संतप्रये मन्त्रवित् ॥ १५

साध्याया हृदयकुशेशयोदरस्थं
 प्राणास्थं हृदमभिवध्य वोजवर्णैः ।
 तेजस्तच्छिरसि विधुं विधाय वाते-
 नाकर्षेदपि निजवाञ्छयैव मन्वी ॥ १६

पारिभद्रसुमनोदलभद्रं वज्रविस्वगतमक्षरमेतत् ।
 संस्मरेच्छिरसि यस्य स वश्यो जायते न खलु तत्र विचारः ॥ १७
 निजनामगर्भमथ वोजमिदं प्रविचिन्त्य योनिमुपिरे सुदृशः ।
 वश्येत् क्षणाच्छित्ततया मनसः स्रवयेच्च शुक्रमथवा रुधिरम् ॥ १८
 निजशिवशिरःश्रितं तद्वीजं स्मृत्वा प्रवेशयेद् योनौ ।
 यस्यास्तत्सम्पर्कात्ताञ्च स्रवयेत् क्रमेण[क्षणेन] वश्येच्च ॥ १९
 पररेफगर्भधृतसाध्यपटं त्रिकणं हुताशयुगपट्कृतम् ।
 विगतखराहृतमगारभुवि स्थितमेतदाशु वश्येद्रमणान् ॥ २०

सम्बन्धरेफीदरे साध्यं कोदरे मोदरे वा साधकं साधकामि कर्म च विलिखेदिति
 सिद्धम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

संतप्रये मन्त्रवित्ति । वकारयोगेऽन्ते पञ्चाक्षरयोगशोक्तः ॥ १५ ॥

वातेनेति । काकचक्षुवातेनेत्यर्थः । निजवाञ्छयैव मन्वीति । मूलाधारगत-
 मन्त्रान्नी साध्यप्रक्षेप उक्तः ॥ १६ ॥ १७ ॥

शिततया मनस इति । योनिस्थमन्त्ररञ्जावदस्य तस्या मनसः खलिद्व-
 निःसृतकुण्डलीशक्त्याकर्षणध्यानमुक्तम् । स्रवयेच्चेति । यस्य प्रतिबन्ध इष्टः ।
 शुक्रमथ रक्तस्य वा तदायये प्रथिवीवीजस्यमर्षं चिन्तयेत् । इतरवाऽग्निवीजस्यं
 तत इष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

समयोरपि सहचरणार्थमन्यदृष्टतस्यप्रयोगान्तरमाह—निजगिवेति । त्रिकण-
 मिति । त्रिकोणगतमित्यर्थः । हुताशयुगात्मकं पट्कोणं हुताशयुगपट्कं तेन
 कृतमित्यर्थः । अत्रापि कौबेषु मन्त्राक्षरयोगी द्रष्टव्यः ॥ १९ ॥ २० ॥

मधुरत्वयस्युतेन शालीरजसा पुत्तलिकां विधाय तेन ।

मनुष्या जुहुयात्तया[द्या] विभज्य त्रिदिनं यस्य कृते वशीर्भवत् सः ॥

विषपावकोद्यदभिधानगदं ठगतं कुकोणष्ट[यु]तलाङ्गलिकम् ।

अहिपत्रकृष्णपरिजप्तमिदं शिरसो रुजं प्रशमयेद्ददनात् ॥ २२

कोरुटे केनाऽवरुद्धाऽर्पितदहनयुजा मञ्जया मेन वामं

दक्षं संवेष्ट्य वक्षोरुहमनलसमीरौभिरंसद्वयञ्च ।

वक्त्रे नामौ च दीर्घं सुमतिरथ विनिःक्षिप्य विन्दुं निशेशं

वक्षस्त्राधाय बद्धा चिरमिव विहरेत् कन्दुकैरोत्मसाथैः ॥ २३

कृत्वा वक्त्रेः पुरमनु मनुं वन्धुजीवेन तस्मिन्-

न्नाधायोऽग्निं विधिवदभिसंपूज्य चाऽऽज्यैः शताख्यम् ।

दौलोहाख्ये प्रतिविहितसंपातमष्टोत्तरं त-

द्भुत्वा जप्तं दुरितविप्रवेतालभूतादिहारि ॥ २४

साध्याऽध्यागर्भमेनं लिख्य दहनपुरे कर्णिकायां षड्रसं

वाङ्मांसिष्वङ्गमन्तान् दलमनु परितो वीजवर्णान् विभज्य ।

भूयोऽचः कादियादीस्त्रिषु वृत्तिषु कुगेहासके नारसिंहं

तस्मिन् कार्थो यथावत्कलगविधिरयं सर्वरक्षाकरः स्यात् ॥ २५

तथा विभज्येति । सथपाद सथपार्श्वं सथहस्त शिरो दक्षिणहस्त दक्षिणपार्श्व-
दक्षिणपादेर्जुहुयात् स्त्रीवश्ये । पुरुषवश्ये तु विपरोतमित्यर्थः ॥ २१ ॥

विषपावको मकारमम्बहो रैफः तस्मिन् उद्भूतेन साध्यसाधकाभिधानेन
गदेन च संयुक्तमित्यर्थः ॥ २२ ॥

सुमतिरिति । विन्दुनक्षत्रेण निशेशेन तस्य जीवं रक्षन्निक्षिप्येत्युक्तम् ।

[यद्यकारं प्रयोगमाह—कण्ठं केनेति । साध्यस्य कण्ठं रैफसहितककारेण बद्धा

मञ्जया प्रकारेण मेन मकारेण च वामदक्षिणहस्तौ संवेष्ट्य अनलसमीरौभिः

रैफप्रकारचतुर्दंशरैः संसदं वक्त्रं च बद्धा लकारेण दीर्घरूपेण नाभिं बद्धा

सुमतिः विन्दुनक्षत्रेण निशेशेन तस्य लोथं वक्षसि निक्षिप्य षट्शैलां यशैः

कीर्त्तिसाधनेरिव विहरेदित्यर्थः । इति सत्यम्बदीपिकाकारः] ॥ २३ ॥

कृत्वा वक्त्रेः पुरमिति । मनुजीवपुष्परमेन मूर्ध्नि विक्षिप्य तत्र तद्भूतेन-
तत्पुष्पेण त्रिकोणं निगृत्वा तन्मध्ये मन्त्रं च विक्षिप्य धान्याधानादिकं
कुर्यादित्यर्थः । यद्य प्रोद्भूतमपि मूलाक्षरसंज्ञं प्राङ्म ॥ २४ ॥ २५ ॥

टान्ते लिख्यात् कलाभिर्वृतमनुमनलावासयुग्मेन वङ्गि-
 द्योतकोणेन वाह्ये तदनु सवित्विम्बेन काद्यर्णभाजा ।
 तद्वाह्ये च्चापुराभ्यां लिखितन्टहरियुक्तास्तकाभ्यां तदेतद्
 यन्त्रं रक्षाकरं स्याद् ग्रहभयविषमख्लेलजूत्यादिरोगे ॥ २६
 विम्बदन्टे कृशानोर्विखितु मनु[षि]मेनं ससाध्यं तदस्त्रि-
 ष्वग्न्यादीन् व्यञ्जनाणान् स्वरयुगलमथो सन्धिप्रट्के यथावत् ।
 तारावीतञ्च वाह्ये कुण्डहपरिहृतं गोमयात्रोचनाभ्यां
 लाक्षावहं निवध्याञ्जपमहितमिदं साधु साध्योत्तमाङ्गे ॥ २७
 लक्ष्म्यायुःपुष्टिकरं परञ्च सौभाग्यवश्यकृत् सततम् ।
 चौरव्यालमहोरगभूतापस्मारहारि यन्त्रमिदम् ॥ २८
 साध्याख्याकर्मयुक्तं दहनपुरयुगे मन्त्रमेनं तदस्त्रि-
 ष्वग्निज्वालाय वाह्ये विपतरुविटपे सायशाखे लिखित्वा ।
 जपत्वाऽष्टोर्ध्वं सहस्रं न्टहरिकृतधिया स्थापयेत् तत्र शत्रु-
 व्याघ्रादिक्रोडचोरादिभिरपि च पिशाचादयो न व्रजन्ति ॥ २९

ससिद्धमुरपूजितः सकलवर्गसंसाधको

ग्रहञ्चरविषापहो विविधकामकल्पद्रुमः ।

किमत्र बहुना नृणामभिमतार्थचिन्तामणिः

समुक्ता इह संग्रहान्ननुवरस्तु चिन्तामणिः ॥ ३०

पष्ठस्वरो हुतवहस्रययोस्तुरीया-

वादिस्वरो मनुरयं कथितः फडन्तः ।

अस्य त्रिको निगदितो मुनिरप्यनुष्टुप्

छन्दस्य चण्डसहितो मनुदेवतीशः ॥ ३१

रक्षाकरं यन्त्रमाह—टान्त इति ॥ २६ ॥

विम्बदन्त इति । विम्बदन्तमध्य इत्यर्थः । तदश्रिष्वन्तरालेषु । यथावदिति ।

प्रावृत्कारेण सार्धमित्यर्थः । कुण्डहे च नृसिंहवीजं लिखितव्यम् ॥ २७॥२८ ॥

दहनपुरयुगे युगमध्य इत्यर्थः । तदश्रिष्वन्तरालेषु चेनं पूर्ववत्लिखित्वा

नेमिवाह्येऽग्निज्वालाय लिखेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

महेश्वरस्य मन्वानमिधाय चण्डेश्वरस्य मन्त्रमाह—प्रहेति । चं वीजम् ।

दीपञ्जलज्वालनिभिस्तटेन च हनेन च ।

सर्वज्वालिनिसंयुक्तैः फाडन्तैरङ्गमारभेत् ॥ ३२

अव्यात् कपर्दकलितेन्दुकालः करात्त-
शूलात्तसूत्रककमण्डलुटङ्क ईशः ।

रक्ताभ[भ]वर्णवसनोऽरुणपङ्कजस्यो

नेत्रत्रयोस्त्रसितवक्त्रसरोरुहो वः ॥ ३३

कृतसंदीप्तो मन्त्री जप्यास्त्रत्रयञ्च मन्त्रमिमम् ।

जुहुयात्त्रिमधुरयुक्तैः सतिलैरपि तण्डुलैर्दशाग्नि ॥ ३४

व्याघातसमिद्धिर्वा मनुजापी तावतीभिरथ जुहुयात् ।

पूर्वोक्त एव पीठे गन्ध्याद्यैरर्चयेच्च चण्डेशम् ॥ ३५

चण्डचण्डाय चित्युक्त प्रवदेद् विद्महेपदम् ।

चण्डेश्वराय च प्रोक्त्वा धीमहिपदमुद्धरेत् ॥ ३६

तन्नश्चण्ड इति प्रोक्त्वा ब्रूयाद् भूयः प्रचोदयात् ।

एषा तु चण्डगायत्री जपात् सान्निध्यकारिणी ॥ ३७

अङ्गैः समाहृमिसन्त्री लोकिशैः समप्रयोजयेत् ।

कूर्मीं विष्णुयुतो दण्डी बौजमस्योच्यते बुधैः ॥ ३८

वदेच्चण्डेश्वरायेति बौजादिहृदयान्तिकम् ।

अर्चनादिष्विमं मन्त्रं यथावत् समप्रयोजयेत् ॥ ३९

एवं जपहृतार्चाभिः सिद्धे मन्त्रे तु मन्त्रिणः ।

वाञ्छितादधिकं लभेत् काञ्चनं नात्र सशयः ॥ ४०

वाचरस्य जपो यावत्तावज्जप्यात् पङ्कजरम् ।

ऐहिकामुष्णिकौ सिद्धिं तथा हि लभते नरः ॥ ४१

कृत्वा पिष्टेन शाल्याः प्रतिकृतिमनलं चाऽपि काष्ठैश्चिदाना-

माधायारभ्य पुसस्त्रिमधुरलुलितं दक्षिणाद्गुष्ठदेशात् ।

फट् शक्तिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

मन्त्री जप्यादिति । प्रणवयोग उक्तः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

मन्त्रो लोकिशैरिति । चण्डपापं दयेति योगः सूचितः ॥ ३८ ॥

यथावदिति । प्रणवयोग उक्तः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

छित्त्वा छित्त्वाऽष्टयुक्तं शतमथ जुहुयाद् योषितो वामभागा-
 द्विप्रादीनां चतुर्णां वशकरमनिशं मन्त्रमेतद्भुतान्तम् ॥ ४२
 अनुदिनमष्टशतं यो जुहुयात् पुष्यैरनेन मन्त्रेण ।
 सप्तदिनैः स तु लभते वासस्तद्वर्णसङ्काशम् ॥ ४३
 अहरहरष्टशतं यो मन्त्रेणाऽनेन तर्पयेद्दीशम् ।
 तस्य तु मासचतुष्कादवाक् सञ्जायते महालक्ष्मीः ॥ ४४
 साध्यर्त्ताङ्घ्रिपचर्मणां सुमसृणां पिष्टैश्च स्त्रीणैः कृतां
 छित्त्वा पुत्तलिकां प्रतिष्ठितचलां जम्भा च रात्रौ हुनेत् ।
 सप्ताहं पुरुषोऽहना यदि चिरं वश्यस्त्ववश्यं भवे-
 दस्मिन् जन्मनि नाऽत्र चोद्यद्विषयो देहान्तरेऽसंशयः ॥ ४५
 इति चण्डमन्त्रविहितं विधिवद्विधिमादरेण य इमं भजते ।
 स तु वाञ्छित पदमिहाप्य पुनः शिवरूपतामपि परत्र लभेत् ॥ ४६
 इति श्रीप्रपञ्चसारे एकोनविंश पटलः ।
 इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
 एकोनविंशः पटलः ।

विंशः पटलः ।

अथाऽखिलार्थानुगतैव शक्तिर्युक्ता चतुर्विंशतितत्त्वभेदैः ।

गायत्रिसंज्ञाऽप्यथ तद्विशेषान् सहप्रयोगान् कथयामि साङ्गान् ॥ १

ताराह्वयो व्याहृतयश्च सप्त गायत्रिमन्त्रः शिरसा समेतः ।

अन्वर्थकं मन्त्रमिमन्तु वेदसारं पुनर्वेदविदो वदन्ति ॥ २

जप्यः स्याद्विह परलोकासिद्धिकामैर्मन्त्रोऽयं महिततरो द्विजैर्यथावत् ।

भूदेवा नरपतयस्तृतीयवर्णाः संप्रोक्ता द्विजवचनेन तेऽव भूयः ॥ ३

तेषां शुद्धकुलद्वयोल्वमहसामारभ्य तन्तुक्रियां

तारव्याहृतिसंयुता सहशिरो गायत्रुपास्या परा ।

सन्ध्योपासनया जपेन च तथा स्वाध्यायभेदैरपि

प्राणायामविधानतो मतिमतां ध्यानैस्तथा नित्यशः ॥ ४

तान्त्रिकमन्त्रानन्तरं वैदिकमन्त्रान् वदन् वेदसाररूपिण्या गायत्र्या विधानं प्रकृतम्; प्रतिपादयन् तद्वाच्यदेवतायाः तत्त्वमाह—अथाऽखिलेति । अथ-शब्दस्तान्त्रिकानन्तरार्थः । अखिलार्थानुगता शक्तिरेव गायत्रीसंज्ञापि भवेत् । अथ तद्विशेषानपि सहप्रयोगान् साङ्गान् प्रवदामीत्यन्वयः । तिसप्तव्याहृतिदश-द्वादशप्रणवशक्तिश्रीबीजादियुक्ता गायत्र्या विशेषशब्दार्थः । अखिलार्थानुगताया एकरूपिण्याः शक्तेः कथं चतुर्विंशत्यक्षरात्मकगायत्र्यात्मकत्वमित्याशङ्क्य शक्तेरपि चतुर्विंशत्क्षरात्मका चतुर्विंशतिसंख्यायोगादिति वदन् गायत्र्यक्षरैः साधं तत्त्वव्यासं सूचयति—युक्ता चतुर्विंशतितत्त्वभेदैरिति ॥ १ ॥

वदामीति प्रतिज्ञातं विशेषमाह—ताराह्वय इति । अन्वर्थकत्वं साधयति—वेदसारमिति ॥ २ ॥

उपादावधिकारनियममाह—जप्यः स्यादिति । यथावदिति उपनयनादि-पूर्वकमित्यर्थः । द्विजशब्देन ऋद्धिमाश्रित्य न ब्राह्मणमात्रं गृह्यते इत्याह—भूदेवा इति ॥ ३ ॥

द्विजेष्वपि शुद्धानामेव अधिकार इत्याह—तेषामिति । शुद्धानामपि उपनीताना-मेवाधिकार इत्याह—धारभ्येति । उपासनप्रकारानाह—सन्ध्येति । सन्ध्योपा-सनादि प्रकारसुतरत्र वक्ष्यति ॥ ४ ॥

आदौ तारः प्रकृतिविकृतिप्रोत्थितोऽसौ च मूला-
धारादारादलिविकृतिराविश्य सौपुत्रमार्गम् ।

आद्यैः शान्तावधिभिरनुगो मात्रया सप्तभेदैः

शुद्धो मूर्धावधिपरिगतः शाश्वतोऽन्तर्वहिस्य ॥ ५

प्रकाशितादौ प्रणवप्रपञ्चता निगद्यते व्याहृतिसप्तकं पुनः ।

सभूर्भुवः स्वथ महोजनस्तपःसमन्वितं सत्यमिति क्रमेण च ॥ ६

भूःपदाद्या व्याहृतयो भूःशब्दस्तदि वर्तते ।

तत्पदं सदिति प्रोक्तं सन्मात्रत्वात् तु भूरतः ॥ ७

अथ ध्यानार्थं सविशेषाया गायत्र्या अर्थं वदन् प्रणवस्याऽर्थं सानुभवसाधन-
माह—आदाविति । आदौ भवो यस्तारः असौ प्रकृतिविकृतिप्रोत्थितः ।
प्रकृतिः नियन्ता परावायूपिणी परप्रणवात्मिका कुण्डलिनी शक्तिः । तस्या
विकृतिर्विकारः पञ्चन्यादिरूपः तद्रूपेण प्रोत्थितः अभिव्यक्तः । एवमुच्चारणात्
पूर्वं पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य परप्रणवस्य किञ्चिद् बहिर्मुखः सन् स्वातन्त्र्येच्छा-
ज्ञानप्रयत्न शरीरस्पर्शतदन्तर्गत क्रियाज्ञानशक्तिरूप गुरुवक्त मनोमन्युक्तना समना-
ध्यापिनोस्पर्शशक्तिनादान्नादावस्थाः प्राप्तस्य विशेषयत्नरूप निरोधिन्यात्मना
ज्वालाप्रवाहगन्द भेदरूप कान्तविन्दुबीजात्मना चोच्चारणसमये अभिव्यक्तस्य प्रणवस्य
सुपुत्राप्रवेशक्रमं दर्शयति तेन परानुभवप्रकारं दर्शयितुम्—असावित्वादिना ।
असावभिव्यक्तः प्रणवः । मूलाधारात् आमूलाधारम् उदगतो य आरः ।
आ समन्तात् सप्तभया राति गच्छतीत्यारश्चिदग्निः ज्योतिर्लिङ्गाकारः
तस्मादलिविकृतिः सन् सौपुत्रमार्गं प्रविश्य शाश्वतो भवतीत्यन्वयः । सौपुत्रमार्गं
प्रविष्टे प्रणवे स्थानविशेषे वाचकारूपाकारादिसप्तभेदानुसन्धानं कर्तव्यमित्याह—
आद्यैः शान्तावधिभिः सप्तभेदैरनुगत इति । वाचकभेदानुगतवद् वाच्यभेदानु-
गमोऽपि ध्यातव्य इत्याह—मात्रयेति । मात्रा कुण्डलिनी शक्तिः । तथा च
ब्रह्मविष्णुरद्रेग्वरसदाशिवशक्तिपररूपिण्या अनुगत इत्यर्थः । उक्तवाच्यवाचकभेदे
संहारेण शुद्धज्योतिर्मात्रप्रणवो ध्यातव्य इत्याह—शुद्ध इति । मूर्धगण्डेन
सर्वोत्कृष्टं हादगान्तस्वं तत्त्वमुच्यते । तत्पर्यन्तं व्यापिन्यादिद्वारेण गत्वा
शाश्वतो भवति । अपरिच्छिद्यत्वेन शाश्वतत्वमुपपादयति—अन्तर्वहियेति ॥ ५ ॥
एवं निर्विशेषब्रह्मार्थत्वं प्रणवस्योत्तमाधिकारिणां प्रदर्श्य मन्दानां सप्तपञ्चार्थ-
ह—प्रकाशितादाविति । ताराद्विभक्तान् त्रिगुणासत्त्वादावित्युच्यते ॥ ६ ॥

भूतत्वात् कारणत्वाच्च भुवःशब्दस्य सङ्गतिः ।

सर्वस्य स्वीरणात् स्वात्मतया च स्वरितीरितम् ॥ ८

महत्त्वाच्च महत्त्वाच्च महःशब्दः समीरितः ।

तदेव सर्वजनता तस्मात्तद्वृत्तु]व्याहृतिर्जनः ॥ ९

तपो ज्ञानतया चैव तथा तापतया स्मृतम् ।

सत्यं परत्वादात्मत्वादनन्तज्ञानतः स्मृतम् ॥ १०

प्रणवस्य व्याहृतीनामतः सम्बन्ध उच्यते ।

अकारो भ्रूकारस्तु भुवो मार्णः स्वरौरितः ॥ ११

एवं प्रणवस्य सगुणं निर्गुणं चार्थभेदाय व्याहृतीनामर्थं वदन् भूरित्य-
स्वार्थमाह—भूःशब्दस्तदीति तत्पदार्थं इत्यर्थः । भूःशब्दस्य कथं तत्र हृत्तिरिति
तत्राह—तत्पदं सदिति । तदिति यदं यस्य ब्रह्मणः 'तत् सदेव सौम्य'
'र्षो तत्सत्' इत्यादौ सदिति प्रोक्तम् । भूश्च सत्तार्थः । अतस्तस्य तदर्थत्वं तत्-
पदत्वं संभवतीत्यर्थः । अतः पूर्वाक्तस्य प्रणवार्थस्य सम्भावत्वात् भूःशब्देनापि
तदेव लक्षणयोच्यते इत्याह—सम्भावत्वादिति । मन्दानां चादित्वानुगतं सदादि-
शब्दवार्थं सगुणं ब्रह्म भूःशब्देन प्रतिपत्तव्यमिति उक्तम् ।

तुगन्धेन भुव इत्यत्र भुइत्यस्य भूतात्मत्वं य इत्यस्य जगदमनात्मत्वं जगदुपाद-
नात्मत्वं च स्वीकृत्याह—भूतत्वादिति । भूतत्वं नित्यसिद्धत्वं पारमार्थिकत्वं च ।
भुवःशब्दस्य संगतिरिति । प्रणवार्थेन लक्षणा मुद्रया हृत्त्वा वा सम्बन्ध इत्यर्थः ।
एवमुत्तरपदानामपि प्रणवार्थेनैव संगतिः । अःशब्दस्य स्वर्गसुखात्मकत्वेनाकार्यत्वं
सुवहनाप्यत्वं चादायाह—सर्वस्येति ॥ ७ ॥ ८ ॥

महत्त्वं त्रिविधं देशतः कान्तो यद्युतय । महत्त्वं चैतन्यं ज्योतिषि ।
इतरथ तदेव इति ब्रह्मैवेत्यर्थः । तस्मात्तद्व्याहृतिर्जन इति शब्दार्थयोरेकत्व-
मप्युक्तम् ॥ ८ ॥

तापतवेति । अज्ञानां संसारतापनिमित्तत्वादित्यर्थः । चादित्वानुगते तु
तत्सत्त्वं प्रविष्टमेव । सत्यं परत्वादिति । अनृतम्भ्यः परत्वादित्यर्थः । तत्
कथमित्याह—धामत्वादिति । तदपि कथमित्याह—धनमेति ॥ १० ॥

एवं क्षेत्रनिर्गुणनिष्ठानां क्षेत्रनसगुणनिष्ठानां च प्रतिपत्तिप्रकारमभिधाय
सगुणद्वारा निर्गुणपर्यन्तं गच्छतां प्रतिपत्तिप्रकारं वदन् प्रणवमात्राभिः व्याहृतीनां
सम्बन्ध इत्याह—अकारो भूरिति । अत्र विष्णु कृतेऽपि मदागिव कारण साक्षि-

विन्दुर्महस्तथा नादो जनः शक्तिस्तपः स्मृतम् ।
 शान्तं सत्यमिति प्रोक्तं यत् स्यात् परतरं पदम् ॥ १२
 प्रणवस्य व्याहृतौनां गायत्रैक्यमयोच्यते ।
 अत्रापि तत्पदं पूर्वं प्रोक्तं तदनु वर्ण्यते ॥ १३
 तद्द्वितीयेकवचनमनेनाऽखिलवस्तुनः ।
 सृष्ट्यादिकारणं तेजोरूपमादित्यमण्डले ॥ १४
 अभिध्येयं सदानन्दं परं ब्रह्माऽभिधीयते ।
 यत्तत्सवितुरित्युक्तं पष्ठेऽकवचनात्मकम् ॥ १५
 धातीरिह विनिष्पन्नं प्राणिप्रसववाचकात् ।
 सर्वासां प्राणिजातीनामिति प्रसवितुः सदा ॥ १६
 वरेण्यं वरणीयत्वात् सेवनीयतया तथा ।
 भजनीयतया सर्वैः प्रार्थनीयतया स्मृतम् ॥ १७

शोऽकाराद्यर्थभूताः व्याहृतिभिरपि ध्येया इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

एवं वहिःप्रणवव्याहृतिपञ्चमभिधायान्तःप्रणवव्याहृतिपञ्चमाश्रित्य प्रणवाद्यर्थ-
 कथनायोपक्रमेते—प्रणवस्येति । प्रणवस्त्रिमात्रः । व्याहृतयश्च तिस्रः । तेषां
 गायत्रैक्यं ओं भूर्भुवःस्त्रस्तत्सवितुर्वरेण्यमिति प्रकारेण अथवा ओं अं भूः
 तत् सवितुर्वरेण्यम् ओं उं भुवः भर्गो देवस्य धीमहि ओ मं स्वः धियो यो नः
 प्रचोदयात् । इत्येकं स्वरूपतोऽर्थतयोच्यत इति ।

अत्रापि तत्पदं पूर्वमिति । प्रथमपाद प्रथमव्याहृत्योरेकार्थत्वधीतनायेति ।
 अपिना ध्येयवाचकत्वेन द्वितीयेकचनमुपपादयति—अनेनेति । आदित्यमण्डले
 इत्युपलक्षणम् । कारणमण्डलस्यापि ।

धियो य इत्यत्र यच्छब्देन चास्य सम्बन्ध इत्याह—यत्तदिति । द्वितीयं
 पादं व्याचष्टे—तत् सवितुरिति । पूङ् प्राणिप्रसव इति धातुः । इति
 प्रसवितुर्यस्यात् संकोचकं नास्ति तस्मात् सर्वप्रसविता परमेश्वरोऽस्म्यर्थः । इति
 तात्पर्यकथनमेतत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

परमपुरुषार्थरूपत्वात् वरणीयत्वम् । असेवितस्य वरणायोगात् । तदर्थं
 सेवनीयत्वमप्यस्यस्य । पूजाभिलक्षणभजनेन विना सेवायोगात् भजनीयत्व-
 मप्यस्ति । प्रार्थनया विना पूजादिलक्षणभजनस्याप्ययोगात् तदर्थं सर्वैः
 प्रार्थनीयत्वमप्यस्यस्य ॥ १७ ॥

पूर्वस्याऽष्टाक्षरस्यैवं व्याहृतिर्भूरिति स्मृता ।
 पापस्य भर्जनाद्भर्गो भक्तस्निग्धतया तथा ॥ १८
 देवस्य वृष्टिदानादिगुणयुक्तस्य नित्यशः ।
 प्रभूतेन प्रकाशेन दीप्यमानस्य वै तथा ॥ १९
 ध्ये चिन्तायामतो धातोर्निष्पन्नं धीमहीत्यदः ।
 निगमाद्येन दिव्येन विद्यारूपेण चक्षुषा ॥ २०
 दृश्यो हिरण्मयो देव आदित्ये नित्यसंस्थितः ।
 हीनतारहितं तेजो यथा स्यात् स हिरण्मयः ॥ २१

यः सूक्ष्मः सोऽहमित्येवं चिन्तयामः सदैव तु ।
 द्वितीयाष्टाक्षरस्यैवं व्याहृतिर्भुव ईरिता ॥ २२
 धियो बुद्धीर्मनोरस्य छान्दसत्वाद् य ईरितः ।
 कृतञ्च लिङ्गव्यत्यासः सूत्रात् सुप्तिङुपग्रहात् ॥ २३
 यत् तु तेजो निरुपमं सर्ववेद[दिव]मयात्मकम् ।
 भजतां पापनाशस्य हेतुभूतमिहोच्यते ॥ २४

पूर्वस्याऽष्टाक्षरस्यैवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण यस्मात् सर्वजगत्कारणं सदात्मकं
 ब्रह्म प्रथमपादार्यः तस्मात्तस्य भूरित्येव व्याहृतिरितित्वर्थः ।

भर्गवित्प्रकाशः । केन चित्त्यत इति तदाह—निगमाद्येनेति । प्रथमं प्रणवेन
 संचित्त्य पुनस्तदेव तदक्षरव्याहृतिपादेयिन्तनोयमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

अथ 'य एयोऽन्तरादित्यो हिरण्मयः' इत्यादिश्रुतिमाश्रित्य ध्येयस्वरूपं
 ध्यानप्रकारं चाह—दृश्यो हिरण्मय इति । द्वितीयाष्टाक्षरस्यैवमिति । एवमुक्तेन
 प्रकारेण द्वितीयपादद्वितीयव्याहृत्योरेकार्यत्वात् तयोः संगतियोग्येत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

धियो यो न इति वक्तव्ये य इति वचनमनुपपन्नमिति तत्राहुः—छान्दसत्वा-
 दिति । छन्दसि तु लिङ्गव्यत्यासादिकं सम्भवतीत्यत्र प्रमाणमाह—कृतञ्चेति ।
 सुप्तिङुपग्रहादितिङ्गनराणां कलहल स्वरकर्तृयडां च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृतेषाम्
 सोऽपि च सिध्यति वाहुल्येन इति वचनादित्यर्थः ॥ २३ ॥

यच्छब्दार्यः क इति । भर्गव्येनोक्तः प्रकाश इत्याह—यत्त्विति । निरुपम-
 मित्यनेन निर्गुणनिष्ठानां ध्येयं तेज इत्युक्तम् । सर्ववेदमयात्मकमिति ।
 ऋगुषनिष्ठानां सर्ववेदमयः सूर्यः तदात्मकमित्यर्थः । भर्गवपादार्यस्य विद्येत्यल-
 मितरेण विशेषणत्वं च विवक्षमाह—पापनाशस्येति ॥ २४ ॥

न इति प्रोक्त आदेशः पृथ्वसौ युष्मदस्मदोः ।
 तस्मादस्माकमित्यर्थः प्रार्थनायां प्रचोदयात् ॥ २५
 तृतीयाष्टाक्षरस्याऽपि व्याहृतिः स्वरितौरिता ।
 एवं दशपदान्यस्यास्त्रयश्चाऽष्टाक्षराः स्मृताः ॥ २६
 पङ्क्तराश्च चत्वारः स्युश्चतुर्विंशदक्षराः ।
 ब्रूथंभूतं यदितस्य देवस्य सवितुर्विभीः ॥ २७
 वरेण्यं भजतां पापविनाशनकरं परम् ।
 भर्गीऽस्माभिरभिध्यातं धियस्तन्नः प्रचोदयात् ॥ २८
 उक्तौवमत्र गायत्री पुनस्तच्छिर उच्यते ।
 आपो ज्योती रस इति सोमाग्न्योस्तेज उच्यते ॥ २९
 तदात्मकं जगत् सर्वं रसस्तेजोद्वयं युतम् ।
 अमृतं तदनाशित्वाद्बहुत्वाद्ब्रह्म उच्यते ॥ ३०
 यदानन्दात्मकं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणम् ।
 तद्भूर्भुवः स्वरित्युक्तं सोऽहमित्योमुदाहृतम् ॥ ३१
 एतत् तु वेदसारस्य शिरस्त्वाच्छिर उच्यते ।
 लक्षणे रिति निर्दिष्टे वेदसारे सुनिष्ठितः ॥ ३२
 फलार्थी फलमाप्नोति मुमुक्षुर्मीक्षमृच्छति ।
 उपस्युपसि चोल्याय कृतशौचविधिर्द्विजः ॥ ३३

न इति पठो । बहुवचनस्यादेशत्वात् पठौबहुवचनमेवेत्याह — न इति । तस्य
 तदादेशे प्रमाणमाह — युष्मदस्मदोरिति । युष्मदस्मदोः पठौ । चतुर्धाद्वितीयार्थ-
 योर्बहुवचनस्य वस्मन्मी इत्येतावादेशौ भवतः । पदसंख्याकथनेन पदतत्त्वन्यासः
 सूचितः । पदाक्षरसंख्याकथनेन भूमिमन्तरित्तं यौरित्यष्टावक्षराणीत्युक्तमुपासनं
 सूचितम् । चतुष्पात्त्वकथनेन 'पादोऽस्य विष्वा भूतानि' इत्युक्तं चिन्तनं सूचितम् ।
 चतुर्विंशाक्षरत्वकथनेन चतुर्विंशतितत्त्वात्मनीपासनमुक्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

उक्तमर्थं संचिप्याह—इत्यमिति । सोमाग्निशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषावुच्येते ।
 न केवलं कारणमात्रमुच्यते किन्तु कारण्यात्मकं जगदप्युच्यते इत्याह—तदात्मकं
 जगदिति । रसगद्यार्थमाह—रस इति ॥ २७॥२८॥२९॥३०॥३१॥३२ ॥

वेदसारे सुनिष्ठित इत्युक्तां त्रिंशं साङ्गमाह—उपस्युपसीति ॥ ३२—३९ ॥

दन्तानां धावनञ्चैव जिह्वानिलैखनादिकम् ।
 कृत्वा स्नात्वा समाचम्य मन्त्रपूतेन वारिण्या ॥ ३४
 आपोहिष्ठामयाद्याभिर्कृग्भिस्तिष्ठभिरिव च ।
 अभ्युच्य शुद्धदेहः सन्नपः पीत्वा समाहितः ॥ ३५
 सूर्यश्चैत्यनुवाक्येन पुनराचम्य पूर्ववत् ।
 अभ्युच्य शुद्धदेहः सन् गृह्येत्वाऽञ्जलिना जलम् ॥ ३६
 आदित्याभिमुखो भूत्वा तद्गतात्मोर्ध्वलौचनः ।
 वेदसारं जपन् ज्योतिर्मूलभूतं परात्परम् ॥ ३७
 हृत्स्थं सर्वस्य लोकस्य मण्डलान्तर्व्यवस्थितम् ।
 चिन्तयन् परमात्मानमापस्तूर्ध्वं विनिःक्षिपेत् ॥ ३८
 एनस्ताः प्रतिनिघ्नन्ति जगदाप्यावयन्ति च ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य पुनराचम्य संयतः ॥ ३९
 क्रमात्तारादिमन्त्राणामृष्यादीन् विन्यसेत् सुधौः ।
 तत्र तु प्रणवस्याऽऽदाहपिरुक्तः प्रजापतिः ॥ ४०
 छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ।
 जमदग्निभरद्वाजभृगुगौतमकाश्यपाः ॥ ४१
 विश्वामित्रो वसिष्ठास्य ऋषयो व्याहृतीरिताः ।
 गायत्र्याणिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ४२
 त्रिष्टुब्जगत्यौ छन्दांसि कथ्यन्ते देवता अपि ।
 सप्तार्चिरनिलः सूर्यो वाक्पतिर्वरुणो वृषा ॥ ४३
 विश्वेदेवा इति प्रोक्ताः सप्तव्याहृतिदेवताः ।
 छन्दुर्वांसोर्युग्मेपु सोदरेपु क्रमाव्यसेत् ॥ ४४
 विश्वामित्रस्तु गायत्र्या ऋषिः छन्दः स्वयं स्मृतम् ।
 सविताऽस्या देवता च ब्रह्मा शिरऋषिः स्मृतः ।
 छन्दस्तु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥ ४५

सुधोरिति । ऋष्यादिव्याघ्रस्थानशुभं ऋषिः । अथवा तारादिव्याप्तिं
 जानन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

स्थानेषु पूर्वमुक्तेषु सतारा व्याहृतीर्न्यसेत् ।
 गायत्रीं शिरसा विद्वान् जप्यात्तिः स्यादुपासना ॥ ४६
 हृदयेऽधस्तयोर्ध्वञ्च महादिक्ष्वपि संयतः
 व्यापयेद्द्व्याहृतौः सम्यग्गायत्रीञ्च शिरोयुताम् ।
 सार्धं संस्मृत्य संजप्यात्तिविधं जपलक्षणम् ॥ ४७
 आत्मन्यधश्चोपरि च दिग्भ्यस्ताः समुपानयेत्
 गायत्रीं पूर्ववज्जप्यात् स्वाध्यायविधिरीदृशः ॥ ४८
 एतत्तयं त्रिंशः कुर्यादनुकायस्त्वनन्यधीः ।
 निरुच्छ्वासः स विज्ञेयः प्राणायामो मनीषिभिः ॥ ४९
 ध्यानस्य केवलस्याऽस्य व्याख्याने दर्शितः क्रमः ।
 त्रिव्याहृत्वादिमभ्यसेद्गायत्रीं सम्ययोः सुधीः ॥ ५०
 शतं वाऽथ सहस्रं वा मन्त्रार्थगतमानसः ।
 पूर्वं प्रपञ्चयागोक्तान् गाणपत्यजपादिकान् ॥ ५१
 लिपिन्यासादिकान् साङ्गान् ग्रहन्त्यासादिसंयुतान् ।
 सनिजप्यादिकान् सर्वान् विदध्याद्विधिवद्बुधः ॥ ५२
 पादसन्धिचतुष्क्रान्धुनाभिहृद्गलदोर्द्वये ।
 सन्ध्यास्यनासागण्डाक्षिकर्णभ्रूमस्तफीध्वपि ॥ ५३

पूर्वं कर्तव्यतया उक्तानुपासनाजपस्वाध्यायप्राणायामध्यानान् क्रमेण षाड—
 स्थानेष्वित्यादिना । विद्वानर्थे च इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

व्याहृतौः सम्यगिति । वहिर्मुखाभिः सुद्राभिः जगत् सर्वे व्याहृतिभिः व्याप-
 यन्वित्यर्थः । समुपानयनप्रक्तमुषुसुद्राभिः न्यासं ध्यापनमानयनं चेत्यर्थः ।
 एतत्तयं त्रिंश इति । अविच्छेदेन तयं कृत्वा पुनः व्याहृत्वादिमसहितो गायत्रीं दिग्भ-
 जपेत् । अथमेकः प्राणायामः । पुनरप्येवं द्विवारं कुर्यादित्यर्थः ॥ ४७॥४८॥४९ ॥

ध्यानेऽतया नित्यम् इत्युक्त्वा ध्यानप्रकाराः कथं कर्तव्या इति तत्र निराकार-
 ध्यानप्रकार उक्त इत्याह—ध्यानस्येति । केवलस्येति । केवलस्य निराकार-
 ष्येत्यर्थः । अथ्येति । प्राणायामादिभिः ग्रहस्येत्यर्थः । सुधीरिति ।
 व्याहृतोनामादौ प्रथमेन चरुध्यानमुक्तम् ॥ ५० ॥

वहिः जपक्रममाह—पूर्वमिति । सम्यग्विज्ञेय इति । प्रणवगण्ड्यादियोगो

वारुणैन्दवधाम्यप्रागूर्ध्वगेषु मुखेषु च ।

क्रमेण वर्णान् विन्द्यस्येदुगायत्रा मन्त्रवित्तमः ॥ ५४

शिरोभ्रमभ्यनयनवक्रकरुहेषु वै क्रमात् ।

हृन्नाभिगुह्यजान्वाख्यपादेष्वपि पदाभ्यसेत् ॥ ५५

सब्रह्मविष्णुरुद्रैश्च सेश्वरैः ससदाशिवैः ।

ससर्वात्माह्वयैः कुर्यादङ्गन्यासं समाहितः ॥ ५६

एवं कृत्वा तु सिद्धार्थं गायत्रीं दीक्षितो जपेत् ।

अथ विगुणिते प्रोक्ते विचित्रे मण्डलोत्तमे ॥ ५७

शक्तिभिः प्राक्समुक्ताभिः सौरं पीठं समर्चयेत् ।

तत्र निःक्षिप्य कलशं यथापूर्वोपचारतः ॥ ५८

गव्यैर्वा पञ्चभिः क्षायजलैर्वा पूरयेत्ततः ।

तस्मिन्नावाह्य कलशे शक्तिमित्यं विचिन्त्येत् ॥ ५९

मन्दाराह्वयरीचनाञ्जनजवाच्छाभैर्मुखैरिन्दुम-

द्रलोद्यन्मुकुटाङ्गसन्ततचतुर्विंशार्णचित्राऽतनुः ।

अङ्गे चाऽरिगदाह्वयौ गुणकपालाख्यौ च पाशाङ्कुश-

ष्टाभीतीर्दधती भवेद्भवदभीष्टोद्भाविनी तारिणी ॥ ६०

सच्चिन्म्य भर्तारमिति प्रभाणां विशक्तिमूर्तीः प्रथमं समर्च्यं ।

आदित्यशक्त्याख्यचतुष्टयेन यजेद्वितीयावरणे दिनेशम् ॥ ६१

प्रह्लादिनीं प्रभां नित्यां सविश्वम्भरसंज्ञिकाम् ।

विलासिनीप्रभावत्यौ जयां शान्तां क्रमादयजेत् ॥ ६२

कान्तां दुर्गासरस्वत्यौ विद्यां रूपाह्वयां तथा ।

विशालेशां व्यापिनीं च विमलाख्यां क्रमादयजेत् ॥ ६३

तमोऽपहारिणीं सूक्ष्मां विश्वयोनिं जयावहाम् ।

पद्मालयां परां शोभां पद्म[भद्र]रूपां तथा यजेत् ॥ ६४

णियमित्यस्य द्वित्वं चोक्तम् ॥ ५१॥५२॥५३॥५४ ५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥६० ॥

विशक्तिमूर्तीर्निर्वाद्याः । आदित्यशक्त्याख्यचतुष्टयेनेति । आदित्यादि-

पञ्चकसहितेनादित्यशक्तिचतुष्टयेनेत्यर्थः । तत्रादित्यो मध्ये रव्यादयो दिक्षु

उषाद्या विदिक्षु ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

मातृभिः सारुणान्ताभिः पृष्ठयोः सप्तमी ग्रहेः ।

आदित्यपापदन्तैरप्यष्टमीन्द्रादिभिः सुरैः ॥ ६५

आवृत्तिः कथिता चेति विधानं परमौदृशम् ।

गन्धादिभिर्निर्देद्यान्तैर्दिनेषु सव्यगर्चयेत् ॥ ६६

अथ पुनरमुमभिपिञ्चेत् संयतचित्तञ्च देशिकः शिष्यम् ।

कृतहुतविधिमपि विधिवद्विहितवलिं दत्तदक्षिणं गुरवे ॥ ६७

भूयस्त्वचरत्नं गायत्रीं संयतात्मको जप्त्वा ।

जुहुयात् पायसघृततिलदूर्वाभिर्दुग्धतप्तसमिद्धिरपि ॥ ६८

एकैकं त्रिसहस्रं मन्त्रौ समभौष्टसिद्धये मुक्त्यै ।

अन्नरसहस्रसंख्यं मुख्यतरैः क्षैवलैस्त्रिलैर्जुहुयात् ॥ ६९

दुरितोच्छेदनविधये मन्त्रौ दीर्घायुषे च विगदमतिः ।

आयुःकामो जुहुयात् पायसहविराज्यैः क्षैवलाज्यैश्च ।

दूर्वाभिः सतिलाभिः सर्वैस्त्रिसहस्रसंख्यकं मन्त्रौ ॥ ७०

अथवा विमधुरसिद्धैरुषैर्जुहुयात् सरोरुहैरयुतम् ।

नष्टशौरपि भूयो भवति मनोज्ञः स मन्दिरं लक्ष्म्याः ॥ ७१

अन्नाद्यर्थ्यन्नैरपि पालाशैर्ब्रह्मवर्चसे जुहुयात् ।

सर्वैरेतैर्जुहुयात् सर्वफलाप्तौ द्विजेश्वरी मतिमान् ॥ ७२

इति परमरहस्यं वेदसारस्य सारं

गदितमज सुशुद्धैर्योगिभिर्ध्यानगम्यम् ।

अमुमद्य जपहोमध्यानकाले य एवं

भजति स तु विमुक्तः कर्मभिर्मुक्तिमेति ॥ ७३

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रिंशः पटलः ॥

दुरितोच्छेदनविधये मन्त्रौति । दीर्घायुषाय ऋत्युञ्जयहंमयोग चक्रः ।
विगदमतिरिति । शक्तध्यानमुक्तम् । त्रिसहस्रसंख्यकं मन्त्रोत्वपि तथा
इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृतं प्रपञ्चसारविवरणं
शिंशुपटलः ।

एकत्रिंशः पटलः ।

अथ वक्ष्यामि विद्यायास्त्रिष्टुभः प्रवरं विधिम् ।
 ऋषिच्छन्दोदेवताभिरङ्गन्यासक्रमैः सह ॥ १
 मरौचिः काश्यपो नाम ऋषिच्छन्दः स्वयं स्मृतम् ।
 देवता जातवेदोऽग्निरुच्यन्तेऽहान्यती मनोः ॥ २
 नवभिः सप्तभिः षड्भिः सप्तभिश्च तथाऽष्टभिः ।
 सप्तभिर्मूलमन्त्रेण कुर्यादङ्गानि वर्णकैः ॥ ३
 अङ्गुष्ठगुल्फजङ्घासु जानूरुकाटिगुह्यके ।
 सनाभिहृदयोरोजपार्श्वयुक्पृष्ठकेषु च ॥ ४
 स्कन्धयोरुभयोर्मध्ये बाहुभ्रूलोपबाहुषु ।
 प्रकूर्परप्रकोष्ठेषु मणिवन्धतलेषु च ॥ ५
 मुखनासाक्षिकर्णेषु मस्तमस्तिष्कसूर्धसु ।
 विन्यसेदन्नरान्मन्त्री क्रमान्मन्त्रसमुद्भवान् ॥ ६
 शिखाललाटदृक्कर्णयुगोष्ठरसनासु च ।
 सकण्ठबाहुहृत्कुक्षिकाटिगुह्योरुजानुषु ॥ ७
 जङ्घाचरणयोर्न्यस्येत् पदानि त्रिष्टुभः सुधीः ।
 इति विन्यस्तदेहसु कुर्याज्जिप्यादिकाः क्रियाः ॥ ८
 उद्यद्विद्युत्करालाकुलहरिगलसंस्थाऽरिगङ्गासिखिते-
 ध्विष्वासास्यत्रिशूलानरिगणभवदां तर्जनीच्चाऽऽदधाना ।
 चर्मास्युद्वर्णदोर्भिः प्रहरणनिपुणाभिर्वृता कन्यकाभि-
 र्दद्यात्कार्गानवोष्टांस्त्रिनयनलसिता चापि कात्यायनो वः ॥ ९

सावितरा विधानमभिधाय आग्नेया विधानं बहुमारभते—अथ वक्ष्यामि ।
 [मन्त्रोऽयम्वेदोक्तः प्रसिद्धः तैनाऽत्र नोक्तः] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 अक्षरान्मन्त्रोति । प्रणवगङ्गादिपूर्वजानिचर्यः । सुधीन्त्रिपि दद्यात् ।
 रं वीजम् । ह्रीं शक्तिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

दीक्षा प्रवर्त्यते पूर्वं यथावद्देशिकोत्तमैः ।
 ततोऽस्त्रकृप्तिः सम्प्रोक्ता स्यात्प्रयोगविधिस्ततः ॥ १०
 दीक्षकाख्याचराख्यादौ शक्त्यावेष्ट्य ततो वह्निः ।
 यन्तं षड्गुणितं कृत्वा दुर्वर्णलसितास्रकम् ॥ ११
 वह्निरष्टदलं पद्मं प्रोक्तलक्षणलक्षितम् ।
 अत्र पीठं यजेन्मन्त्रो क्रमात् सनवशक्तिकम् ॥ १२
 जया सविजया भद्रा भद्रकाली सुदुर्मुखी ।
 व्याघ्रसिंहमुखी दुर्गा विष्टुभो नव शक्तयः ॥ १३
 तत्राधाय घटं गव्यक्वाथमूत्रपयोऽम्भसाम् ।
 एकेन पूरणं कृत्वा आवाह्य च विभावसुम् ॥ १४
 आहृतेर्बहिरग्न्यादिपादाष्टकविनिःसृताः ।
 मूर्तीरभ्यर्चयेद्दग्नेर्जातवेदादिकाः क्रमात् ॥ १५
 पृथिव्यम्बूनलेरानप्यात्मनेपदसंयुतान् ।
 अर्चयेद्दिक्षु कीर्णेषु निवृत्त्यादीर्यथाक्रमम् ॥ १६
 दिक्ष्वेकादशसंख्याः स्युर्जार्णाद्या वर्षणशक्तयः ।
 लोकपालांश्च तद्धेतोर्विधिनेति समर्चयेत् ॥ १७
 जाग[य]ता तपनो वेदगर्भा दहनरूपिणौ ।
 सेन्दुखण्डा शुम्भहन्त्रौ सनभश्चारिणी तथा ॥ १८
 वागीश्वरी मदवहा सीमरूपा मनोजवा ।
 मरुद्देगा राविसंज्ञा तीव्रकोपा यशोवती ॥ १९
 तोयात्मिका तथा नित्या दयावत्यभि हारिणी ।
 तिरस्क्रिया वेदमाता तथाऽन्या दमनप्रिया ॥ २०

यथावदिति । योजनान्तमित्यर्थः । अस्त्रकृप्तिः भविष्यतीति ॥ १० ॥

दीक्षकाख्येति । मध्यगतावाग्यादिकं निखेदित्यर्थः । शक्त्येति । विष्टुमेत्यर्थः ।

यनेश्वरीति । प्रणवगतयादित्त्वं मन्त्राणांमुक्तम् ॥ ११॥ २३॥ २४॥ २५॥ २६॥

वर्षणशक्तीनां छायाचरायत्वमाह - जार्णाद्या इति । जादार्णाद्या इत्यर्थः ।

[एकादशेति प्रतिदिगमेकादशेत्यर्थः] ॥ १० ॥

अधरगह्वरीराह - जागता इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

समाराध्या नन्दिनी च परा रिपुविमर्दिनी ।
पठौ च दण्डिनी तिग्मा दुर्गा गायत्रिसंज्ञिका ॥ २१
निरवद्या विशालाक्षी श्वासोद्वाहा च नादिनी ।
वेदना बद्धिगर्भा च सिंहवाहाह्वया तथा ॥ २२
धुर्या दुर्विषहा चैव रिरसा तापहारिणी ।
त्यक्तदोषा निःसपत्ना चत्वारिंशच्चतुर्युताः ॥ २३
अभिषिच्य पुनः शिष्यं कुम्भादौन् गुरुराहरेत् ।
ईदृशं यन्ममारुह्य जपेच्छिष्यः सुयन्तितः ॥ २४
मन्त्राक्षरसहस्रान्तु सिद्धार्थं गुरुसन्निधौ ।
सर्वजापेषु चाग्नेय्या गायत्र्या द्विगुणो जपः ॥ २५
कर्तव्यो वाञ्छितावाप्तौ रक्षायै कार्यसिद्धये ।
तिलराज्यनलक्षीरवृक्षेभ्यहविराज्यकैः ॥ २६
सर्पिःसिक्तैः क्रमाद्बोमः साधयेदौष्ठितं नृणाम् ।
चत्वारि चत्वारिंशच्च चतुःशतसमन्वितम् ॥ २७
चतुःसहस्रसंयुक्तं प्रोक्तैर्द्रव्यैर्हुतक्रिया ।
एवं संसिद्धमन्त्रस्य स्युरस्त्राद्याः क्रिया मताः ॥ २८
चत्वारि चत्वारिंशच्च वर्णानामस्त्रमिष्यते ।
विलोमपाठो वर्णानामस्त्रमाहुर्मनोषिणः ॥ २९
पादाष्टकमिदं विद्यात्ततोऽष्टाहो मनुस्त्वयम् ।
जप्तुकामो मनुस्त्वेनं पादांस्तु प्रतिलोमतः ॥ ३०
जपेत्तथा हि मन्त्रोऽयं क्षाल्यते दुष्टदूषितः ।
आद्याः पञ्चाक्षराः पादास्त्रयः सप्ताक्षरः पदः ॥ ३१
पञ्चमश्चाऽथ षष्ठ्य द्वौ तु पादौ षड्क्षरौ ।
पञ्चाक्षरौ तदन्तौ च तेषां भावो निगद्यते ॥ ३२

ईदृशमिति उक्तपूजायन्त्रग्रहणं कृतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

षष्ठाहो मनुस्त्विति । अष्टमूर्तिभिः महाऽष्टपादभ्यासः सूचितः । त्रिंशत्वेत्यारभ्य
पादाक्षरगणना ।

तेषां भाव इत्यादिना तत्त्वभ्यासं सूचयति । भावो याथात्म्यम् ॥३०॥३१॥३२॥

आ[न्त्या]द्यं ज्ञानेन्द्रियं कामं द्वितीयं पाञ्चभौतिकम् ।

तृतीयं धातवः सप्त चतुर्थं वर्णसप्तकम् ॥ ३३

पङ्क्तयः पञ्चमं स्यात् षष्ठः पाठ्कौशिकी मतः ।

सप्तमश्चाऽष्टमः पादः शब्दाद्यं वचनादिकम् ॥ ३४

साङ्गः सप्रतिपत्तिकः सगुरुपटुद्वन्द्वप्रणामक्रियो
लाप्योऽत्यादिपदन्तकोऽन्तविगतो वर्णप्रतीपस्तथा ।

गुवादेशविधानतश्च विधिवद्धातो मनुर्मन्त्रिणा
तत्तत्कार्यसमाप्तयेऽखिलविपटुध्वान्तौघभानूदयः ॥ ३५

अनुलोमजपेऽङ्गानामपि पाठोऽनुलोमकः ।

प्रतिलोमानि तानि स्युः प्रतिलोमविधौ तथा ॥ ३६

अन्तपादप्रतीपे हि तथा तानि भवन्ति हि ।

वर्णप्रतीपे हि तथा मात्रा च प्रतिलोमके ॥ ३७

प्रतिपत्तिविशेषांश्च तत्र तत्र विचक्षणः ।

गुवादेशविधानेन प्रविदधान्न चाऽन्यथा ॥ ३८

आद्यपादत्रयं देव्या षैरख्यगर्भरूपार्यः । चतुर्थी देव्या वैराजरूपार्यः ।

तत्र धातुगण्डेन पञ्चोक्तभूतानि तदनुगतनामरूपे चोक्ते । अवशिष्टपादचतुष्कं
देव्येच्छया गृह्येतत्रिंशत्तोरगतं तच्च ज्ञातम् ।

पक्षिपरिगर्भजीवप्रकृतितत्त्वानि क्लौं छौं च्रौं दुर्भिः सह व्यापकत्वेन प्रथमत एव
न्यस्तव्यानि ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अतिदुर्गापदपादवर्णप्रतिलोमानां जपे नियममाह—साङ्ग इति । प्रतिपत्ति-
रक्षरत्र क्लरकर्मणि वक्ष्यमाणानामेका । अथवा उक्तेव अटभुजाऽतिक्रूरा ध्येया ।
सहस्रभुजा सहस्रनयना वा । प्रतिजपं देवतारूपो गुरुर्मनसा नमस्कार्य इत्याह—
सगुरुपदिति । अत्यादिपदन्तकः अतिदुर्गा । अन्तविगतः अवसानादारभ्य
विनोमेन गतः । पदपादप्रतिलोमावित्यर्थः । वर्णप्रतिलोमानां षष्ठ्यश्रवणात् ।
वक्ष्यमाणप्रयोगः प्रतिपत्तयश्च गुवादेशेनैव ज्ञातव्या इत्याह—गुवादेशेति ।
मन्त्रिणेति । तत्तत्कर्माचित्तबोजादियोग उक्तः ॥ ३५ ॥

साङ्ग इत्युक्तमद्रभेदमाह—अनुलोमेति । वर्णपदव्याप्तयोरेव समानोऽयं व्यासः ।

सकृत्प्रतिपेधमात्रेणाऽकार्याशब्दाश्च निवर्तयितुं शक्य इति पुनरप्याह—
प्रतिपत्तीति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

जपः पुरोक्तसंख्यः स्याद्भुतकृमिस्तथा भवेत् ।।

क्षीरवृक्षसमिद्राजीतिलहृद्यष्टतैः क्रमात् ॥ ३८

अथवा पञ्चगव्योत्पचरुणा हुतमुच्यते ।

प्रत्यङ्मुखेन कर्तव्यं प्रायोजपहुतादिकम् ॥ ४०

ततः स्युर्मन्त्रवर्णोभ्यस्तावत्यो वङ्गिदेवताः ।

प्रत्येकमाहतास्तास्तु पञ्चकेन नतभ्रुवाम् ॥ ४१

तत्पञ्चकञ्च प्रत्येकमाहृतं पञ्चभिः पृथक् ।

प्रत्येकं पञ्चकानाञ्च षोडशाहतिरिष्यते ॥ ४२

प्रत्येकं षोडशानाञ्च कीटयः परिचारिकाः ।

इत्येकाक्षरजात् पूर्वादिकस्मात् षोडशात्मकात् ॥ ४३

एतावत्यस्तु जातास्तद्विस्तारं पुनरुहयेत् ।

तत्र त्विन्द्रियजाः प्रोक्ता देवतासूर्ध्वदृष्टयः ॥ ४४

तिर्यञ्चो भौतिकाः प्रोक्ता धातूत्यास्तभयाननाः ।

ऊर्मिजासूर्ध्ववदनास्तिर्यञ्चस्थाऽथ कीशजाः ॥ ४५

प्रतिलोममन्त्रस्य पृथक्साधनं कर्तव्यमित्याह—जपः पुरोक्तसंख्य इति । प्रायोजपहुतादिकं प्रतिलोमजपहुतादिकमित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ४० ॥

प्रयोगार्थं मन्त्रवर्णदेवताव्याप्तिमाह—तत इति । सिद्धमन्त्रस्य स्मृत्यन्तरमित्यर्थः । सर्वासां वर्णशक्तीनां पञ्चभूतात्मकत्वात् पञ्चकेनाहता इति उक्तम् । तासामपि पञ्चभूतात्मकत्वात् आह—तत्पञ्चकमिति । तासामपि भूतगतशब्दादिगुणभेदेन कारणसहितेन षोडशधा भेदमाह—प्रत्येकमिति । कोटिभेदोऽपि शब्दादिवैचित्र्यादेव ज्ञातव्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

उक्तां विभूतिमनूय विभूत्यन्तरमाह—इत्येकाक्षरजादिति । इति इत्यम् । एकाक्षरजात् पञ्चकात् पूर्वं पूर्वं जातात् प्रत्येकं पञ्चकपरिहृतात् पुनरप्येकैकस्मात् षोडशात्मकादेतावत्यो विभूतयो जाता इत्यर्थः । तद्विस्तारं पुनरुहयेदित्यस्याऽयमर्थः । कोटीनां मध्ये एकैकस्या पञ्चकीटयः परिचारिकाः । तासामेकैकस्याः पुनः पञ्च कीटयः । तासामेकैकस्याः षोडशकीटयः । तासामेकैकस्याः कोटिकीटयः । इत्यादिप्रकारेणोहयेदिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इन्द्रियजानामूर्ध्वदृष्टित्वं केवलसमष्टिजत्वेन । प्रत्यङ्मुखत्वात् तिर्यञ्चः ।

क्लीवा मुखद्वयोपेता गोचरोत्वाः स्त्रियो मताः ।
 अधोमुखाश्च तिर्यञ्च द्रव्युक्तो मूर्तिसंग्रहः ॥ ४६
 आभिः सर्वाभिरपि च शिखाभिर्जातवेदसः ।
 व्याप्यते परराष्ट्रेषु वृक्षगुल्मलतादिकम् ॥ ४७
 आरम्भे मानुषाणि स्युर्नचवाख्याभिचारिकैः ।
 कर्मण्यासुरभानि स्युर्देवानि स्युस्तथा हृतौ ॥ ४८
 अन्त्याश्वोन्दुर्कादितिगुरुहरिमिवानिलाह्वया देवाः ।
 पूर्वोत्तरत्रयीयमहरविधयो मानुषाः परेऽसुरभाः ॥ ४९
 नन्दास्वारभ्य रित्तासु प्रयोज्याऽऽत्मनि सहरत् ।
 भद्रासु संग्रहं कुर्याज्जयासु तु विधिपतः ॥ ५०
 आरंणारभ्य मन्देन प्रयोज्याऽऽदित्यवारक्षी ।
 सहरत् संग्रहं कुर्याद्द्वारे त्वाचार्ययोः सुधौः ॥ ५१
 चरैर्विसृज्योभयकौराहरैर्दभ्यसेत् स्थिरैः ।
 दिनास्त्रं दिनकृद्गुक्तं वारग्रहसमन्वितम् ॥ ५२

वराहसिंहादिवदना इत्यर्थः । उभयानना इति । द्विवदना ऊर्ध्वाधोमुखाद्येत्यर्थः ।
 पद्मोक्तत्वेनोभयाम्बकत्वात् तासाम् । ऊर्ध्वजानामूर्ध्ववदनत्वम् । तासाम्ब्याम्-
 स्युर्नचवाख्याकारणममद्विरूपत्वेन विवक्षितत्वात् । तिर्यक्त्वं पूर्ववत् कोमजानाम् ।
 क्लीवत्वं श्लोपुरूपमित्याम्बकत्वात् । गोचरोत्वानां श्लोत्वं प्रकृतिप्रधानत्वात् ।
 अधोमुखत्वं बहिर्मुख्यमाधान्यात् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

प्रयोगे प्रतिपत्तिमाह—आभिरिति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

[राशीनपि विदधाति—चरैरिति राशिभिः । इति दीपिकाकारः ।]

दिनास्त्रमिति । अतिदुर्गादिनास्त्रमेकादशाक्षरं च । दिनकृद्गुक्तमिति ।

दिनकृद्गुप्तो द्वादशमंस्थानक्षकः प्राणबुद्धिबहिरन्त्रियदशकगुप्तमन्त्र इत्यर्थः ।
 आयस्त्रयोः द्वादशादित्यनामयुक्तमिति चाऽर्थः । आदित्यगतदेवताध्यानयुक्तमिति
 चाऽर्थः । वारपञ्चमविधानाच्च त्रयोदशाराभिमानिषडनामभिः समन्वितमस्ते
 दार्ढ्यं दारणीयं यदेष यद्वेन न म्नाः समन्वितं चादित्यं नष्टन्य इभिः
 प्रधानाकाराभिर्वाह्यहाभिमानिदेवताभिः षट्कोणस्याभिः समन्वितमिति
 तिसा योज्यम् ॥ ५२ ॥

कृत्तिकादि च कृत्यान्तं कृत्यास्त्रं जातवेदसः ।

नक्षत्रात्मा हुताशः स्यात्तिथ्यात्मेन्दुरुदाहृतः ॥ ५३

कृत्तिकादि चेति । युक्तमिति पदमत्रापि योज्यम् । कृत्तिकादि चादि च कृत्तिकादि । कृत्तिकादिग्रन्थेन सप्तविंशतिनक्षत्राणि उक्तानि कृत्तिकादीनि । आदिग्रन्थेन प्रथमाद्वितीयेत्यादि तिथिपञ्चदशकमुक्तम् । तदेव द्वयमाद्यन्तयोः युक्तमिति कृत्तिकादि चेत्यस्यैकोऽर्थः ।

कृत्तिका त्वक् । त्वक् च तदादि च कृत्तिकादि । इन्द्रियगणात् पूर्वं त्वगादि-
धात्वष्टकयुक्तमित्यर्थः । कृत्यान्तं कृत्यावसानम् । साध्यनामान्ते भारय भारय
दह दहेति वा क्रियायुक्तमित्यर्थः ।

कृत्तिका कुण्डलिनो तदादि च । कृत्यान्तं कृत्यापि कुण्डलिनी तदन्तं च
दिनास्त्रम् । सपञ्चालायुधादिरूपिणीं कुण्डलिनीमुखाप्य साध्यं प्रसित्वा
कुण्डलिन्यम्नावानोय दाहान्तं दिनास्त्रमध्यात्मप्रयोग इत्यर्थः ।

कृत्यास्त्रं जातवेदसः । कृत्यास्त्रं नाम प्रतिलोमास्त्रं पञ्चदशाक्षरं च ।
अतिदुर्गाप्रतिलोमास्त्रमेवेति केचित् । तदप्येवमेव प्रयोक्तव्यमिति शेषः ।

प्रयोगप्रकारं मन्त्रविशेषं चाह—नक्षत्रात्मा हुताशः स्यादिति । नक्षत्राणा-
मात्मा आधारभूतः हुताशः स्यात् । हादद्यादित्य सप्तग्रह तियोनामुपलक्षणं
नक्षत्रग्रहणम् । आदित्वादीनां ग्रहणम् । आदित्य ग्रह नक्षत्र तिथौनामस्त्राद्यन्त-
योः चतुर्थीसम्बुद्धान्ततया स्थितानामादौ चतुर्थीसम्बुद्धान्तः अग्निशब्दः
प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अथाऽन्वोऽर्थः । नक्षत्रादय आत्मा आधारो यस्य हुताशस्याऽनुलोमत्रिष्टुभः
स तद्योक्तः । चतुर्थीसन्तक्षत्रादीनामन्तेऽनुलोममन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अथाऽन्वोऽर्थः । नक्षत्रात्मा सप्तविंशत्यात्मा हुताशः अग्निमन्त्रः स्यात् ।
असुथ त्वचं दहं दहेत्यादिकृत्यान्ते रं रं रमित्याद्याग्निमन्त्रः सप्तविंशतिवारमा-
वर्तनीयः इत्यर्थः ।

अन्वोऽर्थः । नक्षत्रात्मा सप्तविंशतिज्जालारूपः हुताशः कुण्डल्यात्मा हुताश-
मन्त्रोऽध्यात्मप्रयोगे ध्येयः । अधिदैवतप्रयोगे सप्तविंशत्यादित्यात्मा इति विशेषः ।

तिथ्यान्तेन्दुरुदाहृत इत्यनेनाऽस्त्रोपसंहारसमये मन्त्रविशेषं प्रतिपत्तिविशेषं
चाह । अत्रापि तिथिग्रहणमुपलक्षणायम् आदित्वादीनां तिथ्यादीनामात्मा
इन्दुः सोमः । चतुर्थीसम्बुद्धान्तादित्य ग्रह नक्षत्र तिथौनामादौ तथाविधः
सोमशब्दः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

ताभ्यां करोति दिनहृदिसर्गादानकर्मणी ।

इत्येष निपुणो मन्त्रौ प्रयोगादन्यथात्महा ॥ ५४

अन्योऽर्थः । तिथ्याद्य आत्मा यस्य सोमस्याऽनुलोममन्त्रस्य स तथोक्तः ।
चतुर्थ्यन्तसोमगन्धान्ते अनुलोममन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । तिथ्यात्मा इन्दुः सौम्यत्वात् गायत्रीन्दुः । स तिथ्यात्मा पञ्चदशात्मा ।
उपसंहारविधौ प्रतिलोमजपाभावात् तस्मान्ने गायत्रीपञ्चदशकं जप्तव्यमित्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । तिथ्यात्मा पञ्चदशात्मा इन्दुः सोममन्त्रः वं वं वं वं वं वं वं वं
व व व व व व व इत्युदाहृतः । सम्बुद्धान्ते तिथ्यादीनामन्तरपठितानां
मम त्वचं पूरय पूरय इत्यादीनामन्ते अमृतमन्त्रः पञ्चदशवारमावर्तनीय इत्यर्थः ।

अन्योऽर्थः । तिथ्यात्मा पञ्चदशात्मा अमृतधारात्मा इन्दुः । परकुण्डल्यमृतरूपो
मन्त्रोऽध्यात्मप्रयोगे अग्निदेवते पञ्चदशवन्द्यात्मा उदाहृत इति ॥ ५२ ॥

इदानीं प्रयोगप्रकारमाह—ताभ्यामिति । ताभ्यां हुताग्निन्दुभ्यां नाड्योदय
वर्तिभ्यां करोति दिनहृत् । आदित्यात्मा साधकः मध्यनाड्योप्रधान, स विमर्गा-
दानकर्मणी दक्षिणमार्गेणाग्निरूपिणाऽग्निरूपाणां देवतानां विमर्गं कृत्वा ता
विमृष्टा देवतास्तत्रैव साध्यप्रदेशे संस्थाप्य तन्मूलभूतं कुण्डल्यात्मकं तत्र; केवलं
तेनैव मार्गेण मूलाधारपर्यन्तमादत्ते । पुनः सोममन्त्रोच्चारणसमये वाममार्गेण
मध्यमार्गेण चातिमौम्यतेजोरूपेण कुण्डलिनीं विस्मृत्य पूर्वविमृष्टदेवतासंस्थाभिः
अमृतधाराभिस्तामामाप्यायनं वामनाडीद्वारेण कृत्वा मध्यनाडीद्वारेणात्मानोऽप्या-
प्यायनं विधाय तामपि कुण्डलिनीं वामनाडीद्वारेण गतां तेनैव मार्गेण मूलाधार
एवादत्ते । मध्यगतां तु तां तथैव स्थापयतोत्यर्थः । प्रणवान्ते अग्नये धात्रे इति
उक्त्वा अनुलोमत्रिटुवस्तेन दुर्गतिं कलौहञ्च मञ्जस्र औ इति दिनाभ्रम् सं सायै य
सायै ययं सायै ययंसायया इति कृत्याश्वं वोक्त्वा अतिदुर्गाप्रतिनीमं वोञ्चायं अग्ने
धातरमुष त्वचं दह दह वं रं ररं ररे ररं ररमित्यग्निमन्त्रं सप्तविंशतिवार-
मावर्तयेत् । इत्यादयः प्रयोगमन्त्राः । प्रणवान्ते सोमाय धात्र इत्यस्यान्ते
अनुलोमत्रिटुममुद्धार्यं गायत्रीं पञ्चदशवारमावर्त्यं सोम धातः अमुष्य त्वचं पूरय
पूरय इत्याद्यन्ते अमृतमन्त्रमपि पञ्चदशवारं जपेदित्यादय आदानमन्त्राः । एते च
धात्रे चतुर्लक्षिकाप्रतिपटाद्येकपटिमन्त्राः प्रयोगादानयोः त्वगादिषु विंगतिषु
प्रत्येकं प्रयोग्याः । व्यस्तप्रयोगे । समस्तप्रयोगे तु धात्रादानो त्वगादीनां च
नामानि स्रष्टदेवोच्चार्यं एक एव मन्त्रः प्रयोक्तव्यः । निरपेक्षादानसमये
स्वेकपटिरिव प्रयोग्याः । आगच्छागच्छेति च तत्र क्रिया एकप्रयोगपक्षे

रक्षानियग्रहकर्मणोरनुपराग्वक्त्राः प्रधानाकृति-
 प्रख्या मन्त्रविधानविच्च दिशि दिश्येकादशैकादश ।
 संस्थाप्य क्रमशोऽचरोदितरुचौः शक्तौर्जपेद्वा मनुं
 सम्यग्वा जुहुयादनु प्रतिगतं सिंहैः समाराधयेत् ॥ ५५
 पौताऽयोमुष्टिगदाहस्ता महिषाज्यसंयुतपुलाकैः ।
 वैभौतकारिष्टसमित्कोद्भवकैः सम्ययेच्च हुतविधिना ॥ ५६
 सुसिता पाशाङ्कुशयुग्मिगलद्वारिप्रवाहसम्भिन्ना ।
 वैतससमिदाहुत्या मधुरयुजा मङ्क्षु वश्येद्दुर्गा ॥ ५७
 रक्षा पाशाङ्कुशिनौ निशि फलिनौकिसरोद्भवैः पुण्यैः ।
 चन्दनरससंसिक्तैर्हीमाद्दुर्गा वशीकरोति जगत् ॥ ५८
 लवणैस्त्रिमधुरसिक्तैस्तत्कृतया वा जुहोतु पुत्तल्या ।
 उडुतरुकाष्टैर्नक्तं सप्ताहान्नृपतिमपि वशे कुरुते ॥ ५९
 सकपालशूलपाशाङ्कुशहस्ताऽरुणतरा तथा दुर्गा ।
 आकर्षयेच्च लावणपुत्तल्या तिमधुराक्तया होमात् ॥ ६०
 ध्यात्वा धूम्रां मुसलत्रिशिखकरामस्थिभिश्च तौच्छाक्तैः ।
 कार्पासानां निम्बच्छदमेषष्टते हुताच्च विघ्नेषः ॥ ६१
 धूम्रा तर्जनिशूलाहतहस्ता विषदलेः समाहिषाज्यैः ।
 हीमाच्च मरिचसर्षपचक्रभिरजाम्बिरीसिचितैरुदयेत् ॥ ६२
 शिखिशूलकराऽग्निनिभा सपंपतैलाक्तमत्तवोजैश्च ।
 मरिचैर्वा राजियुतैर्हीमाद्दहितान् विमोहयेद्दुर्गा ॥ ६३

एकैनेषोपसंहारः ॥ ५४ ॥

अनुलोमप्रतिलोमयोः कार्यभेदध्यानभेदं चाह—रलेति । अनुपराग्वक्त्रा
 इति चमयोरपि रक्षानियग्रहकर्मणोः अनुपराग्वक्त्रत्वं प्राप्तव्यम् । मन्त्रविधान
 विदिति । रक्षार्थं चतुस्रत्वारिंशदनुलोमविधानवित् । निग्रहे चतुस्रत्वारिंशत्-
 प्रतिनोमविधानविदित्यर्थः । मूनोक्तमैव सर्वत्र विधानं प्रतिलोमविधानेषु
 पाथरणपूजादिक्रमवि प्रातिलोम्येन कार्यमिति विशेषः । अचरोदितरुचोरिति ।
 रपयः गणयः । चतुस्रत्वारिंशदक्षराणां यावत्यः गणय उक्ताः । तावच्छक्ति-
 विगटा एकैकाक्षरगणय इत्यर्थः । चतुस्रत्वारिंशत्तत्त्वानि यादाष्टकविभूति-

कृष्णा शूलासिकरा रिपुदिनवृक्षोद्भवैः समित्प्रवरैः ।

व्रणकृद्दृष्टसंसिक्तैर्हीमान्मारयति मासतो दुर्गा ॥ ६४

नक्षत्रवृक्षसमिधो मरिचानि च तीक्ष्णहिङ्गुशकलानि ।

मारणकर्मणि विहितान्यारुष्करस्त्रेहसिक्तानि ॥ ६५

नक्षत्रवृक्षसमिधां विलिखितसाध्याभिधानकर्मवताम् ।

सचतुश्चत्वारिंशत्तत्त्वयुजां होमकर्म मारणकरम् ॥ ६६

मरिचं चौद्रसमेतं प्रत्यक्पुष्पीपरागसन्निवृत्तम् ।

उष्णाम्भःपरिलुलितं प्रसेचयेद्दक्षवृक्षपुत्तल्या ॥ ६७

हृदये वदने च रिपोः सम्मुखतः संप्रतिष्ठिते वायोः ।

जर्त्स्यभिभूतोऽरिः स्यात्तत्कृत्तयनान् पञ्चमावकान्मिथयेत् ॥ ६८

सैव प्रतिकृतिरसकृत्तत्प्रतिष्ठितसमीरणा च विशदधिया ।

तीक्ष्णस्त्रेहालिप्ता विलोमजापेन तापनीयाऽग्नौ ॥ ६९

विधिना ज्वरविद्धः स्यादपघनहोमेन हानिरङ्गस्य ।

सर्वाहुत्या मरणं प्राप्नोति रिपुर्न तत्र सन्देहः ॥ ७०

प्राक्प्रोक्तान् भूतवर्णान् दशदशयुगशो विन्दुयुक्ताद्भ्रमोऽन्तान्

योनेर्मं यास्त्रिमध्यध्वपि पुनरथ सस्याप्य भूताभवर्णान् ।

वर्णेक्ष्तेः साकमग्नेर्मनुमपि कुलिशाद्यैः स्रचिह्नैः समेतं

कुर्यात् कर्माणि सम्यक् पटुविशदमतिः स्तम्भनाद्यानि मन्त्री ॥

ऊदद्गादिललाः कान्तिसौचतुर्घाणिका वसौ वारः ।

दृष्ट्येद्वितौयरचा वङ्गेरद्वन्द्वयोनिक्कादियपाः ॥ ७२

कथनेन कथितानि तद्वदुद्ध्या लुहृयादित्वर्यः ॥ ५५-७० ॥

अग्नेर्मनुमपोति । त्रिटुभमपोत्वर्यः । स तु मध्ये लेखनीयः । कुलिशाद्यैरिति स्तम्भनाद्यचित पृथिव्यादिमण्डलैरित्वर्यः । मन्त्रोति । तत्तत्परागोचितानुनीम-
पिनोममन्त्रश्च इत्यर्थः । पटुविशदमतिरिति । पूर्वोक्तध्यानविशेषेवायत्त-
मतिरित्वर्यः । अतिदुर्गाप्रतिनामैय मारणोच्चाटन विदेषणस्तम्भन मोहनादीनि ।
गाणिविग्नाग्निदुर्गाभिः यद्यम् अग्निदुर्गाया आकर्षणं सोममिन्द्रदुर्गाभ्यां
सौम्यप्रयोग इत्यादिमन्त्रविनियोगश्च इत्यर्थः ॥ ७१ ॥

मूर्तिवर्णनाह—ऊददिति ।

मरुतः कपोलबिन्दुकपञ्चमवर्णाः शहौ तथा व्योमः ।

मनुषु परेष्वपि मन्वी करोतु कर्माणि तेष्यं संसिद्धौ ॥ ७३

उन्नतल्लेलनेवद्रुमभवसमिधां सप्तसाहस्रकान्तं

प्रत्येकं राजितैलालुलितमय हुनेन्माहिषाज्याभुतं वां ।

कृष्णाष्टम्याद्यमेवं सुनियतचरितः सप्तरात्रं निशायां

निःसन्देहोऽस्य शत्रुस्यजति किल निजं देहमाविष्टमोहः ॥ ७४

सामुद्रे च सहिङ्गुजीरकविषैः साध्यर्चवृक्षाकृतं

कृत्वाऽधोवदनां जले घटकटाहादिश्रिते काथयेत् ।

सप्ताहं ज्वलनं जपन् विषतरोर्यष्ट्या शिरस्ताडनं

कुर्वन् सप्तदिनान्तरे यमपुरक्रीडापरः स्यादरिः ॥ ७५

अर्कस्यन्दनवह्मपद्मगमुखयस्ताड्घ्रिमाशाम्बरं

न्यग्नं तिलजामुतं विषहतं दौप्तं करैर्भास्वतः ।

वायुप्रेरितवह्निमण्डलमहाज्वालाकुलास्यादिकं

ध्यायन् वैरिणमुत्क्षिपेत् जलममं मन्त्रं जपन् मृत्यवे ॥ ७६

आर्द्रांशुकोऽग्निमनुना त्वय सप्तरात्रं

सिद्धार्थतैललुलितैर्मरिचैर्जुहोतु ।

आरभ्य विष्टिदिवसेऽरिणरः प्रलाप-

मूच्छान्वितेन विषयीक्रियते ज्वरेण ॥ ७७

[भूतवर्णां विभजते—ऊददगादौति साधेन । उकारंयं ऊकारिणं क ।

दत् दन्ताक्षरः शोकारः । गादयो गजडदबाः । लकारलकारौ च । एते दश

कीः षष्टिव्या वर्णाः । नसोः नासिकापुटयोरक्षरे ऋकारऋकारौ । शोकारश्च ।

चतुर्थार्णकाः षभाडधमाः । वकारसकारौ च । इत्येते दश वारः जलस्य वर्षाः ।

दृष्योरक्षरे इकारइकारौ । ऐकारश्च । हिलीयाः खकठयफाः । रेफचकारौ च ।

एते दश अग्निवर्णाः । अद्वन्द्वमिति । अकारआकारौ । योनिरिकारः । काद्वयः

कचटतपाः । यकारयकारौ च । इत्येतानि दश वायोरक्षराणि । कपोलयोरक्षरे

खकारखकारौ च । बिन्दुः पञ्चदशस्वरः । उच्चणनमाः शकारश्कारौ च । इति

दश भाकागस्य वर्णा इत्यर्थः । अयं विधिः सर्वमन्त्रसाधारण इति श्रुते—मनुषु

परिचितः । इति छन्दमन्त्रदीपिकाकारः] ।

मन्वी करोत्विति । तत्तन्मन्त्रयोग इत्युक्तः ॥ ७३—८० ॥

तालस्य पत्रे भुजपत्रके वा
 मध्ये लिखित् साध्यनराभिधानम् ।
 अथाऽभितो मन्त्रमिमं विलोमं
 विलिख्य भूमौ विनिखन्य तत्र ॥ ७८

आधाय वैश्वानरमादरेण समर्च्य सम्यङ्परिचैर्जुहोतु ।
 तीव्री ज्वरस्तस्य भवेत् पुनस्तत्तोये क्षिपेद्दृश्यतमः स भूयात् ॥ ७९

सिंहस्थां शरनिकरैः कृशानुवक्त्रै-
 धावन्तीं रिपुमनु धावमानमेनाम् ।
 संचिन्त्य क्षिपतु जलं दिनेशविम्बे
 जप्त्वाऽमुं मनुमपि चाटनाय शौघम् ॥ ८०

कृत्वा स्थण्डिलमङ्गणे भगवतीं न्यासक्रमादर्चयेद्द-
 गन्धाद्यैः पुनरन्धसा च धिकिरेन्मन्त्रौ निशायां वलिम् ।
 जप्त्वा मन्त्रममुच्च रोगसहिताः कृत्वा निकृत्वा कृता-
 सांस्तान् भूतपिशाचवैरिविहितान् दुःखानसौ नाशयेत् ॥ ८१

विधिवद्भिज्ज्वाल्याऽननमन्वहमाराध्य गन्धपुष्पाद्यैः ।
 सन्ध्यासु जपाच्च मनुरयमाकाङ्क्षितसर्वसिद्धिकल्पतरुः ॥ ८२

कुसुमरसलुहितलीणैर्वांरुणवदनो जुहोतु सन्ध्यासु ।
 मन्त्रार्णसंख्यमग्नेरैक्येन द्रावयेदरीनचिरात् ॥ ८३

शुद्धैश्च तगडुलैरथ हविरपि निष्पादा पञ्चगव्यमपि ।
 सप्ततेन तेन जुहुयादष्टसहस्रं समेतसम्पातम् ॥ ८४

प्राणितसम्पातस्य स्याद्रक्षा सर्वथैव साध्यस्य ।
 प्राङ्गणमन्दिरयोरपि निखनेत् द्वारेऽवशिष्टसम्पातम् ॥ ८५

कृत्वा नश्यति तस्य बोधितेन यथादयो भीत्या ।
 कर्त्तारमेति कुपिता कृत्वा सर्वात्मना च नाशयति ॥ ८६

ब्रह्मद्रुमफलक्रान्ते मन्त्रितमः सप्तसप्तकोष्ठयुते ।

फोणोदराणि हित्वा मायाबीजं सकामं मध्यगते ॥ ८७

मन्त्रो निगायामिति । पञ्चदुर्गादिभिः बलिदानमुक्तम् ॥ ८१-८६ ॥

मन्त्रितमः मतेति । सर्वकोष्ठेषु मायाबीजज्ञेयनमुक्तम् ॥ ८७-८४ ॥

विलिखेत् क्रमेण मन्त्राक्षरांश्च शिष्टेषु तेषु कोष्ठेषु ।
 तत्र मरुतः प्रतिष्ठां विधाय निधाय वज्रिमपि जुहुयात् ॥ ८८
 आञ्चेनाऽष्टसहस्रं फलकोपरि सम्यगात्तसम्पातम् ।
 विप्रतिपत्तिधरायां निखनेन्नश्यन्त्युपद्रवाः सद्यः ॥ ८९
 सिकताचरुगव्याश्मकसृदां प्रतिष्ठा विधीयते सिद्धौ ।
 प्रस्थादकघटमाना गृहपुरराष्ट्राभिगुप्तये सिकताः ॥ ९०
 मध्येऽष्टाशान्तासु च कुण्डानामारचय्य नवकमपि ।
 विधिना निवपेत् क्रमशः सिंहधनुष्कागयायिनि दिनेशे ॥ ९१
 तिथिषु तु कालाष्टम्यां भेषु विशाखाग्निमूलभाग्ये[ने]षु ।
 वारेषु मन्दवाक्प्रतिवर्जाः सर्वे प्रशस्यन्ते तथा ॥ ९२
 इक्षुवणमघासु प्राजापत्ये च कर्म कुर्वीत ।
 द्वादशसहस्रसंख्यं प्रजपेद्गयायत्रमपि यथा प्रोक्तम् ॥ ९३
 मध्ये च मूलमनुना तदायुधैरष्टदिक्षु चक्राद्वैः ।
 सक्पालान्तैः पृथगपि संस्थापनकर्म निगदितं विधिवत् ॥ ९४
 तास्ताश्च देवता अपि परिपूज्य यथाक्रमेण मन्त्रितमः ।
 कुर्याद्वलिं दिनग्रहकरणेभ्यो लोकपालराशिभ्यः ॥ ९५
 सिकताषोडशकुड्वं ब्रह्माद्रुमभाजनेऽन्नगव्याक्तम् ।
 निर्वपति यदि विधिना तं देशं यामं करोति चतुरब्दात् ॥ ९६
 अर्केऽजस्येऽश्विगायामपरिमितजलायां समादाय शुद्धाः
 सम्यक् संशोषयित्वातपमनु सिकताः शूर्पकोषेर्विशोध्य ।
 संशुद्धे पञ्चगव्ये सुमतिरथ विनिःक्षिप्य ताः कुम्भसंस्था
 मन्त्राग्नौ मन्त्रजापौ द्विजतरुसमिधा भर्जयेत् कार्यहेतोः ॥ ९७
 एवं मृदुपलयोरधः संस्थाप्यन्ते सपञ्चगव्यास्ताः ।
 वसुधाविप्रतिपत्तिक्षयञ्च पुष्टिञ्च कुर्वति क्रमशः ॥ ९८
 यथाक्रमेण मन्त्रितम इति । चक्रादिमन्त्रैः पूजनं सूचितम् । ग्रहादि-
 बलिमन्त्राय सूचिताः ॥ ९५ ॥ ९६ ॥
 सिकतोपादानयोधनसंस्कारक्रममाह — अर्केऽजस्य इति । सुमतिरिति ।
 अन्धिमन्त्रदेवतासिकतानामैश्वर्य इत्यर्थः ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

रथचरणदरगदाश्वजहस्ता निष्टप्तशतकुम्भनिभा ।
 सञ्चतपयोऽम्बोहोमान्महतीं लक्ष्मीं समावहेद्दुर्गा ॥ ९९
 व्रीहिभिरन्नैः क्षीरैः समिद्धिरपि दुग्धवीरुधामाज्यैः ।
 मधुरतयमधुरैर्महतीमृद्धिं करोति हुतविधिना ॥ १००
 यद्व्यह्वान्छति पुरुपस्तत्तदमुष्य प्रभावतः साध्यम् ।
 सयष्टनक्षत्राद्यां सगिरिपुरग्रामकाननां वसुधाम् ।
 साद्धिभूपोपलमुदधिं दहति हि मतिमानयत्नमेतेन ॥ १०१
 एवं प्रोत्थापयति च मन्त्रेणाऽनेन निश्चितधीर्मन्त्री ।
 पुंसां श्रेण कियद्वा मन्त्रस्याख्यायतेऽस्य सामर्थ्यम् ॥ १०२
 तस्मादेनं मनुवरमभौष्टाप्तये संयतात्मा
 जप्यान्नित्यं सहतविधिमप्यादरादर्चयेत् ।
 भक्त्या कुर्यात् सुमतिरभिषेकादिकं कर्मजातं
 कर्तुं वाऽन्यत् प्रवणमतिरत्रैव भक्तः सदा स्यात् ॥ १०३
 इति श्रीप्रपञ्चसारे एकत्रिंशः पटलः ।

निश्चितधीर्मन्त्रीति । पूर्वोक्तास्तप्रयोगध्यानज्ञताऽस्त्रमन्त्रप्रयोगक्षता क्रीता ।

॥ १०२ ॥ १०३ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे
 एकत्रिंशत्पटलः ।

द्वात्रिंशः पटलः ।

अथ लवणमनुं वदामि साङ्गं सजपं सप्रतिपत्तिकं सहोमम् ।
विधिवद्विहितेन येन सर्वां जगतीमात्मवश्रे करोति मन्त्री ॥ १

लवणाम्भसि चेत्याद्या द्वितीया लवणेति च ।
दहेति तृतीया स्यात्तं दग्ध्वेति च चतुर्थ्यपि ।
ऋक् पञ्चमी च या ते स्याद्यथा प्रोक्तमथर्वणि ॥ २
ऋग्भिराभिस्तु पञ्चाङ्गं पञ्चभिर्वा समीरितम् ।
विद्याचरैः षडङ्गं वा प्रणवाद्यैर्निगद्यते ॥ ३
पञ्चभिश्च त्रिभिरपि पञ्चभिः करणाचरैः ।
सपञ्चभिर्युगार्णेन जातियुक्तेः समीरितम् ॥ ४
अङ्गिराः स्याद्विष्णुन्दोऽनुष्टुप्त्रिष्टुप् च देवताः ।
अनीरात्रिस्तथा दुर्गा भद्रकाली समीरिताः ॥ ५

अथाग्निदुर्गादिदेवत्वस्य लवणमन्त्रस्य विधानमाह—अथ लवणेति ।
करोति मन्त्रीति । चिटिमन्त्रवानित्यर्थः । तारपाशशक्त्यङ्कुश यं लं वं इति
उक्त्वा लवणाम्भसि तीक्ष्णोऽसि उग्रोऽसि हृदयं तव लवणस्य पृथिवी माताऽन्ते
लवणस्य वरुणः पिता । प्रथमा । लवणे ह्ययमाने तु पुनः कुतो निद्रा कुतो
रतिः । लवणं पचति पाचयति । लवणं छिन्दति भिन्दति अमुकस्य दह
गात्राणि दह मांसं दह त्वचम् । द्वितीया । दह त्वगच्छद्मांसमिदोऽस्थिभ्यो
मञ्जिकां दह यदि वसति योजनग्रते नदीनां वा शतान्तरे । तृतीया । तं दग्ध्वा
नय मे शोधमये लवणस्य तेजसा लोहप्राकारे नगरे क्षण्यसर्पुत्रागले अत्रैव
वशमायातु । लवणमन्त्रपुरस्कृतः । चतुर्थी ।

या ते रात्रिः शल्यविह्वस्य शूलाग्रारोपितस्य च ।

या ते रात्रिर्महारात्रिः सा ते रात्रिर्महानिया ॥ इति पञ्चमी ।

क्रौं बीजम् । ह्रीं शक्तिः ।

ॐ पां ह्रीं क्रौं चिटि चिटि चण्डालि महाचण्डालि अमुकं मे वशमानय
स्वाहा । इति चिटिमन्त्रः । लवणवदेव बीजादिकमस्यापि ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

अरुणोऽरुणपङ्कजसन्निभः सुवशक्तिवराभययुक्तकरः ।
 अमिताचिरंजातगतिर्विलसन्नयनत्रितयोऽवतु वो दहनः ॥ ६
 नीलतरांशुककेशकुलापा नीलतनुर्निविडस्तनभारा ।
 साङ्कुशपाशसशूलकपाला यामवती भवतोऽवतु नित्यम् ॥ ७

करकमलविराजच्चक्रशङ्खासिशूला
 परिलसितकिरीटा पातितानेकदैव्या ।
 त्रिनयनलसिताङ्गी तिमिरश्मिप्रकाशा
 पवनसखनिभाङ्गी पातु कात्यायनी वः ॥ ८
 सुरौद्रसितदंष्ट्रिका त्रिनयनोर्ध्वकेशोत्क्षणा
 कपालपरशुल्लसङ्घमरुकचिशूलाकुला ।
 घनाघननिभा रणद्रुचिरकिङ्किणीमालिका
 भवद्विभवसिद्धये भवतु भद्रकाली चिरम् ॥ ९
 अयुतं नियतो मन्त्री मन्त्रमृक्पञ्चकान्वितम् ।
 प्रजपेत्तिसहस्रं वा सम्यगेनं समाहितः ॥ १०
 दशांशिन हुनेत्सिद्धेः इविपा घृतसंयुजा ।
 एवं कृते प्रयोगार्हो मन्त्रो भूयान्न चाऽन्यथा ॥ ११
 षड्विंशती वरे स्यातां वश्याकर्षणकर्मणोः ।
 दुर्गाभद्रे तथा देव्यै शक्ते भारणकर्मणि ॥ १२
 आरभ्य कर्मकृन्मन्त्रो तृतीयां कृष्णपञ्चजाम् ।
 संदीक्षितो भवेत्पूते मन्दिरे मन्त्रजापवान् ॥ १३
 निखन्यात्तत्र कुराडच्च दोर्मात्रं वास्तमेखलम् ।
 चतुष्कं सुन्दराकारं पुत्तलीनाच्च कारयेत् ॥ १४
 एकां साध्यर्धहृत्त्रेण शालीपिष्टेन चाऽपराम् ।
 चक्रिह्ममृदा चाऽन्यां मधुच्छिष्टेन चाऽपराम् ॥ १५

अयुतं नियतो मन्त्रोति । प्रणवपाशाङ्कुशवायुष्टदिव्यमृतयोग उक्तः ।
 समन्वितं चिटिमन्त्रमिति शेषः ॥ १० ॥

मन्त्रो भूयान्न चाऽन्यथेति । मारणादिषु तदुचितवोजयोग उक्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥

आरभ्य कर्मकृन्मन्त्रोति । कर्म विगेषपूजादिकम् । मन्त्रोत्थाम्नेषे दोर्गे वा

तासु हृद्देशलिखितसाध्याख्यासु समाहितः ।

सम्यक् संस्थापयेत् प्राणान् साध्यादानौय साधकः ॥ १६

उत्तानां दारवीं कुण्डे खनेन्मन्त्राभिमन्विताम् ।

पिष्टजां विष्टरस्याऽधः पादस्थाने च मृन्मयीम् ॥ १७

लम्बयेदम्बरे सिक्थमयीमूर्ध्वमधोमुखीम् ।

पुनः कृणाष्टमीरात्रौ पूर्वयामे गते सति ॥ १८

रक्तमाल्याम्बरो मन्त्री कृतरक्तानुलेपनः ।

सम्यक्कृतलिपिन्यासः प्राणायामादिकृच्छुचिः ॥ १९

कुडवं पोतलवणं सुश्लक्ष्णं परिचूर्णितम् ।

दधिद्वौद्रघृतक्षीरैः प्रोक्षयित्वा सुशोधितम् ॥ २०

आलोढ्य गुडमध्वाज्यैर्विस्पृष्टावयवामथ ।

तेन पुत्तलिकां मन्त्री चार्चयित्वा कारयेद्बुधः ॥ २१

तस्याञ्च स्थापयेत्प्राणान् गुर्वादेशविधानतः ।

अष्टोर्ध्वशतसंख्यं वा तथाऽष्टोर्ध्वसहस्रकम् ॥ २२

ऋक्पञ्चकं पञ्चविंशत्संख्यं प्रतिकृतिं स्पृशन् ।

जपित्वाऽङ्गानि विन्यसेत् स्वाङ्गे प्रतिकृतावपि ॥ २३

सतारैश्चिष्टिमन्त्रार्णैश्चतुर्विंशतिसंख्यकैः ।

शिरोललाटदृक्कर्णनासास्यत्रिवुकेष्वपि ॥ २४

सकण्ठद्वयोरोजनाभिकुक्षिकटोपु च ।

मेढ्रपायूरुजान्वयजङ्गाङ्घ्रिषु च विन्यसेत् ॥ २५

अधोगुह्यादभेदः स्याद्द्रुध्वं भेदो द्विषे सति ।

आत्मन्वेवं प्रविन्यस्य पुनः प्रतिकृतौ न्यसेत् ॥ २६

उक्तपूजामन्त्रकलापपद्यमुक्ताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मन्त्री कृतरक्तानुलेपन इति न्यामादिभिः मन्त्रात्मत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥ २० ॥

पुत्तलिकां मन्त्रीति । मन्त्रं जपता पुत्तलीका कार्येत्युक्तम् ॥ २१ ॥

गुर्वादेशविधानत इति । प्रतिकृतिद्वदि प्राणप्रतिहायन्त्रप्रापनपूर्वक-
मित्यर्थः । वशदमारपादौ प्राणप्रतिहाप्रकारभेदघातनेन सूचितः ॥ २२ ॥

स्वाङ्गे प्रतिकृतावपिति । स्वाङ्गे कर्मापक्रम एव न्यायः कार्यः ॥ २३-२४ ॥

अङ्गुष्ठसन्धिप्रपदजङ्घानूरुपायुषु ।
 सलिङ्गनाभिजठरहृदयेषु स्तनद्वये ॥ २७
 कम्बराचिवुकास्येषु घ्राणहृक्कर्णयुग्मके ।
 ललाटशिरसोर्न्यस्येत् प्रतिमायाञ्च संघशः ॥ २८
 उपलिप्तेऽथ कुण्डेऽन्तर्बहिर्गीमयवारिणा ।
 साध्यसंमुखमासीन आदध्याङ्गव्यवाहनम् ॥ २९
 प्रज्वाल्य साध्योद्भुतरुकाष्ठैरभ्यर्च्य दिक्क्रमात् ।
 राजीकुशीतपुष्पाद्भिश्चपक्षे राजतादिके ॥ ३०
 देवतां प्रति पाद्यार्घ्यं दत्त्वा कार्यार्घसिद्धये ।
 उपतिष्ठेद्भुतस्यादावन्ते मन्त्रैरितीरितैः ॥ ३१
 त्वमाननममित्तन्न निशाया हव्यवाहन ।
 हविषा मन्त्रदत्तेन तप्तो भव तया सह ॥ ३२
 जातवेदो महादेव तप्तजाम्बूनदप्रभ ।
 स्वाहापते विप्रवभक्ष लवणं दह शत्रुहन् ॥ ३३
 ईशे शर्वरि शर्वाणि यस्तं मुक्तं त्वया जगत् ।
 महादेवि नमस्तुभ्यं वरदे कामदा भव ॥ ३४
 तमोमयि महादेवि महादेवस्य सुव्रते ।
 त्रियामे पुरुषं हुत्वा वशमानय देव्यु[हि]नि ॥ ३५
 दुर्गे सर्गादिरहिते दुर्गसंरोधनार्गले ।
 चक्रशङ्खधरे देवि दुष्टशत्रु[सत्त्व]भयङ्करि ॥ ३६
 नमस्ते दह शत्रून् मे वशमानय चरिडक्षी ।
 शाकम्भरि महादेवि शरणं मे भवाऽनघे ॥ ३७
 भद्रकालि भवामीष्टे भद्रसिद्धिप्रदायिनि ।
 सपन्नान् मे हन हन दह शोषय तापय ॥ ३८
 शूलासिशक्तिवज्राद्यैरुत्कृत्योत्कृत्य माम्ग ।

महादेयि महाकालि २५५

३९

[उपस्थानमन्त्रं दग्धपति—त्वमाननमि
 कपित्वा 'त्रियामे' इत्यत्र 'शिरसा' मे पुनर्य

पुनः प्रतिकृतेरङ्गसप्तकं निश्चितायसा ।
 दक्षपादादिकं कृत्वा पञ्चमं प्रजपेन्ननुम् ॥ ४०
 साध्यं संस्पृश्य शितधीर्जुहुयात् सप्तसंख्यया ।
 दक्षिणं चरणं पूर्वं ततो दक्षार्धकं पुनः ॥ ४१
 दक्षहस्तं तृतीयं स्याद्गलादूर्ध्वं चतुर्थकम् ।
 पञ्चमं वामहस्तं स्यात् षष्ठं वामार्धमेव च ॥ ४२
 सप्तमं वामपादं स्यादन्वाऽपि स्याद्दुतक्रिया ।
 सप्त सप्त विभागो वा क्रमादङ्गेषु सप्तसु ॥ ४३
 एकादशांशभिर्नैवां तदङ्गैः सप्तभिर्हुनेत् ।
 होमोऽन्वया वा पूर्वन्तु दक्षिणं चरणं भवेत् ॥ ४४
 द्वितीयो दक्षिणकारस्तृतीयं शिर उच्यते ।
 वामबाहुश्चतुर्थन्तु मध्यादूर्ध्वन्तु पञ्चमम् ॥ ४५
 अधोभागस्तु षष्ठः स्याद्द्वामपादस्तु सप्तमः ।
 हुत्वेवं पूर्वसंप्रोक्तैरुपस्थाय च मन्त्रकैः ॥ ४६
 अर्चयित्वा दण्डद्वीषं प्रणमेद्ब्रह्मवाहनम् ।
 सख्यर्णाञ्च समुक्तां गां शोणां दद्यात् सतर्णकाम् ॥ ४७
 दक्षिणां सप्तकर्पन्तु दद्यान्मारणकर्मणि ।
 अंशुकं रुचकं धान्यं दत्त्वा संप्रीणयेद्गुरुम् ॥ ४८
 एवं कृतेन मन्वीष्टं लभते होमकर्मणा ।
 अथवा मारणाकाङ्क्षी साध्यवामाङ्घ्रिपांशुभिः ॥ ४९
 सनिम्बतिलसिद्धार्धत्रणकृत्तेलसंयुतैः ।
 हिङ्गुत्रिकटुकोपेतैर्महिषीमूत्रपिपितैः ॥ ५०
 वराहपारावतयोः पुरीषिण समन्वितैः ।
 एतैर्विमिश्रयित्वा तु लोणं पूर्वोक्तसंख्यकम् ॥ ५१
 पूर्ववत् पुस्तलो तेन लोणचूर्णेन कारयेत् ।
 प्राणान् प्रतिष्ठापयेच्च तत्र पूर्वोक्तसंख्यया ॥ ५२

मन्त्रार्थं च समुदासित्वा च चतुर्धर्मैर्गुरुमिति कथितम् । मूत्रपिपितैरित्यत्र
 मूत्रविद्विपैरिति कथितम् ॥ ५२—५१ ॥

पूर्वोक्ताभिः पुत्तलीभिः कुण्डे दक्षिणादिङ्मुखः ।
 दुर्गा वा भद्रकाली वा प्रणिपत्य यथोचितम् ॥ ५३
 उपस्थितेऽर्धरात्रे तु सव्यपाणिस्थशस्तकः ।
 वामपादं समारभ्य जुहुयात् पूर्वसंख्यया ॥ ५४
 समापयेद्दक्षपादे विकारिणाऽयसो वशी ।
 त्रिसप्ताहप्रयोगेण मारयेद्विपुमात्मनः ॥ ५५
 तस्यां रात्र्यामुपोष्याऽथ परेऽहनि तु साधकः ।
 प्राणायामादिभिरपि गायत्रोजपहोमकैः ॥ ५६
 विमुक्तपातको भूत्वा स पुनर्विहरेद्दशौ ।
 यां कल्पयन्त्यपामार्गं राजीघृतहवीषि च ॥ ५७
 पृथगष्टोत्तरशताह्या हुत्वा वलिं हरेत् ।
 दशस्वाशामु दिवि च मन्त्रैरेतैर्यथाक्रमम् ॥ ५८

यो मे पूर्वगतः पाप्मा पावकेनेह कर्मणा इन्द्रस्त्वं देवो राजा
 जन्मयतु स्तम्भयतु मोहयतु वशयतु मारयतु नाशयतु वलिं तस्मै
 प्रयच्छतु कृतं मम शुभं मम शिवं मम शान्तिः स्वस्त्ययनं मम ।
 यो मेऽग्निगतः । यो मे यमगतः । यो मे निकर्तितगतः ।
 यो मे वरुणगतः । यो मे वायुगतः । यो मे सीमगतः । यो मे
 ईशानगतः । यो मे अधोगतः । यो मे ऊर्ध्वगतः । यो मे
 पातालगतः ।

यो मे दिवि गतः पाप्मा पावकेनेह कर्मणा सूर्यस्त्वं देवो
 राजा जन्मयतु स्तम्भयतु मोहयतु वशयतु मारयतु नाशयतु वलिं
 यां कल्पयन्तीत्यस्य ब्रह्मानुष्टुपप्रत्यङ्गिरस ऋष्याद्याः । ॐ धीजम् ।
 ह्रीं शक्तिः । अटचतुस्रतुषतु पङ्क्तिरक्षरैरद्भानि । भूमध्यनयनदयगलवाहुदय-
 द्वासभिपार्श्वेहयकटिहयान्धुपाददशेषु न्यासः । खड्गवर्धरा क्षणा मुक्तकेशी
 दिग्भरा मत्तंष्ट्रा मसर्पा[र्वा]भरणा भक्षितारिष्येया ।

यां कल्पयन्ति मोरयः क्रूरा कृत्वां वधूमिव ।

तां ब्रह्मणाऽपनिर्नुशः प्रत्यक्कारयच्छतु ॥ इति मन्त्रः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

[पनेन मन्त्रेषोक्तद्रव्यैरुक्तसंख्यां हुत्वा वलिं दद्यादित्याह—यो इति ।

तस्मै प्रयच्छतु कृतं मम शुभं मम शिवं मम शान्तिः स्वस्त्ययनं
मम । यो मे सर्वगतः ।

एवं दिशामु दशसु देवताभ्यो वलिं हरेत् ।

बलावेवं कृते शबोराशु कृत्या प्रणश्यति ॥ ६०

प्रणवयुगलं भूयुग्मान्तस्थितं ठगतञ्च

तद्वमुकुलिशगं तेषां मध्ये ध्रुवं भुवमन्तरा ।

अमरपतिदिक्कोणे ग्लौं पाशाङ्कुशान्तरमायया

बलयितमथो जम्भाद्यष्टौ लिखेत् कुरुते जडम् ॥ ६१

जम्भयस्तम्भयौ वीष्म तथा बन्धयमोहयौ ।

इत्यनन्तास्तथा स्युस्ते जम्भाद्यष्टौ द्विठान्तिकाः ॥ ६२

अथवा लवणैः परागभूतैर्मधुराक्तैः पुनरष्टमौनिशाद्यम् ।

चुहुयाच्च चतुर्दशौनिशान्त कुड्बोन्मितमेभिरेव मन्त्रैः ॥ ६३

नारौं नरं वा नगरं नृपान् वा

यामान् जनान् वा मनसोऽनुरूपम् ।

वशीकरोत्येव हुतक्रियेयं

चिराय नैवाऽत्र विचारणीयम् ॥ ६४

इति लवणमनोर्विधानमेवं प्रणिगदितं विविधप्रभेदभिन्नम् ।

विविधदमुमादरेण संप्रयुञ्जन् व्रजति फलं निजवाञ्छितं चिराय ॥

इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वात्रिंशः पटलः ।

इत्यादिमन्त्रेष्वायक्तौ मन्त्रौ पूर्णपुष्टितौ । इतरेऽपि तथैव ऊह्याः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

बलिप्रदानप्रकारमाह—दशस्त्रिति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

मधुरत्रयावसिक्तलवणचूर्णमुद्राभिः वशाकर्षणादिषु चुहुयादित्यभिधत्ते—

पययेति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अथ मन्त्रस्याऽन्येऽपि विविधभेदाः मन्तीति सूचयन् उपसंहरति—इति

शुक्लपत्रोरिति । इति मन्त्रदोषिकायाम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीप्रपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविषयस्य

द्वात्रिंशत्पटलः ।

त्रयस्त्रिंशः पटलः ।

अथाऽभिवक्ष्ये महितस्य मन्त्रस्याऽनुष्टुभः संग्रहतो विधानम् ।

ऋष्यादिकैरङ्गपदैर्यथावद्द्वीजाजपार्चाहवनक्रमेण ॥ १

ऋषिरभिहितो वशिष्ठश्छन्दोऽनुष्टुप् च देवता रुद्रः ।

ब्रह्मकपदादिकः स्यान्मनुनाऽमुनैव पङ्कजकृत्स्निरिह कथिता ॥ २

विभिस्तु वर्णैर्हृदयं शिरस्य चतुर्भिरष्टाभिरथो शिखा च ।

उक्तं नवार्णैः कवचं तथाऽक्षि पञ्चार्णकं ब्रह्मकमस्त्रमाहुः ॥ ३

प्राक्प्रत्यग्याम्यसौम्ये शिरसि च वदनोरोगलांसिषु नाभौ

हृद्देशे पृष्ठकुक्षोरथ शिवगुदयोरुरुमूलान्तयोश्च ।

जान्त्वोस्तद्वृत्तयुग्मस्तनतटयुगपार्श्वेषु पत्याग्निनासा-

शीर्षेष्वप्यूर्ध्वतीऽर्णैर्न्यसतु पुनरधस्तोऽपि मन्त्री तयोर्ध्वम् ॥ ४

चरणायसन्धिगुह्याधारोदरहृदयकन्धरासु पुनः ।

बाह्वोः सन्ध्यास्यौष्ठघ्राणहृक्श्रुतिभ्रूशीर्षेषु ॥ ५

वर्णान् न्यस्य शिरोभूह्रस्वक्कगलहृदुदरगुह्येषु ।

ऊर्वोर्जान्त्वोः पदयोः पदैश्च मनुवित् क्रमेण विन्यसेत् ॥ ६

वशिष्ठादिक्रमेणैव अङ्गन्यासं समाचरेत् ।

वशिष्ठस्त्रास्त्रकथैव त्रिनेत्रश्च तथैव च ।

अनुष्टुप्छन्दसे चैति जातियुक्तेन मन्त्रवित् ॥ ७

अक्षः स्वप्कारविन्दस्थितिरुभयकराङ्गस्थितं पूर्णकुम्भं

हाभ्यां वेदाक्षमाले निजकरकमलाभ्यां घटी नित्यपूर्णौ ।

हाभ्यां तौ च स्रवन्तौ शिरसि शशिकलावन्धुरे ज्ञावयन्तौ

देहं देवो दधानः प्रदिगतु विगदाकल्पजातः श्रियं वः ॥ ८

मारुपयश्यादिकर्तुरायुःक्षयत्वमभवादायुःप्रदं मन्त्रं बह्नुभारभते - अथाऽभिवक्ष्य

इति [मन्त्रोऽयं वैदिकत्वात्प्रोक्तः] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मन्त्रो तयोर्ध्वमिति । प्रणवगतिप्रामादयोग उक्तः । ॐ वीजम् । श्री

मन्त्रिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

मन्त्रविदिति । पञ्चाक्षरप्रणवगतिवीजयोगः सूचितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

प्रासादोक्ते च पौठे गज्यैर्वा दुग्धतरुक्कपायैर्वा ।
 संपूर्य कलशमस्मिन् महेशमावाह्य पूजयेद्भक्त्या ॥ ९
 अहैराद्याऽकाद्यैः पुनरावृत्तिरष्टभिर्द्वितीया स्यात् ।
 मन्त्रार्णशक्तिभिः स्युः पुनश्चतस्रो दिशापवज्जाद्यैः ॥ १०
 अर्केन्दुधरणितोयानलेरवियदात्मसंज्ञकास्ते च ।
 आनुष्टुभमित्यष्टावरणं प्रोक्तं विधानवरमेवम् ॥ ११
 रमा राक्ता प्रभा ज्योत्स्ना पूर्णीषा पूरणी सुधा ।
 विश्वा विद्या सिता प्रज्ञा सारा सन्ध्या शिवा निशा ॥ १२
 आर्द्रा प्रज्ञा प्रभा मेधा कान्तिः शान्तिर्धृतिर्मतिः ।
 धरोमा पावनौ पद्मा शान्ताऽमोघा जयाऽमला ॥ १३
 द्वाविंशदिति निर्दिष्टाः शक्तयोऽनुष्टुभः क्रमात् ।
 शिवानुभावतो नित्यं जगदाप्याययन्ति याः ॥ १४
 इति परिपूज्य महेशं कलशजलैः समभिषेचयेच्छिष्यम् ।
 कनकांशुकरत्नाद्यैर्गुरुमपि परिपूज्य मनुमतः सिद्धे ॥ १५
 प्रजपेत्त्रिंशद्ब्रह्मद्रव्यैर्बुध्याज्जपावसाने च ।
 विल्वपलाशौ खदिरवटसिद्धार्थदौग्धदुग्धानि ॥ १६
 दधि दूर्वेति दशैतान्याज्यसमेतानि होमवस्तूनि ।
 एकैकशः सहस्रं दशभिर्हुत्वा प्रतर्प्य विप्रांश्च ॥ १७
 भवति नरः सिद्धमनुर्मन्त्रेण च सर्वकर्मकर्ता स्यात् ।
 विल्वैरयुतं हुत्वा महतीं लक्ष्मीमवाप्नुयाद्विप्रः ॥ १८
 तावद्भिर्द्विजहस्त्रैर्द्विजः श्रियं पुष्कलामवाप्नोति ।
 खदिरसमिदयुतहोमात्तेजोवलपुष्टिमाप्नुयाद्विष्टाम् ॥ १९
 न्ययोधायुतहोमाद्द्वन्धान्यसमृद्धिमेति न चिरेण ।
 अयुतं तिलैः प्रजुह्वन्नपमृत्योः पाप्मनो विमुक्तः स्यात् ॥ २०
 सिद्धार्थायुतहोमैर्वैरिणमपमृत्युमपि विनाशयति ।
 पायसशुतेन परमां रमामघायुर्यशो लभेन्मर्त्यैः ॥ २१
 प्रासादोक्ते पौठे कलशसंपूर्य तस्मिन् भगवन्तमावाह्य पूजयेदित्याह—
 प्रासादोक्ते इति । षट्मूर्तीराह—अर्कैति । मन्त्रवर्णगह्वरीराह—रभेति । ['प्रभा'

दुग्धहुताच्छान्तिः स्यात् परकृत्वा नश्यति श्रियं लभते ।

दधिहोमतोऽन्नवान् स्यात् संवलनकरं च तद्वदन्ति बुधाः ॥ २२

दूर्वायुतेन जुह्वन् रोगान्निर्वास्य सर्वमपमृत्युम् ।

गर्वितधीरब्दानां विप्रवरः सर्वथा शतं जीवेत् ॥ २३

निजजन्मदिने पयोऽन्नसा वा शतवीर्यात्रितयैः पयोघृताक्तैः ।

जुहुयाच्च शतं च विंशतिं यः स लभेदायुररोगितां चिराय ॥ २४

काश्मर्यदारुसमिधां त्रिशतं समेत-

सर्पिः पयोऽन्नसहितं त्रिदिनं जुहोतु ।

विप्रान् प्रतर्प्य च गुरून् परिपूज्य सम्य-

ग्दीर्घं विमुक्तगदमायुरवाप्तुकामः ॥ २५

स्नात्वा चाऽर्कमुखोऽम्भसि स्थित इमं मन्त्रं सहस्रं जपे-

दायुष्यं प्रतिपर्वं दुग्धहविषा होमो महाश्रौप्रदः ।

लाजाभिर्निजवाञ्छिताय हवनात् कन्याशु संदीयते

स्वादक्तस्तनजद्रुहोमविधिना वर्णान् वशे स्यापयेत् ॥ २६

गायत्रिवर्णपरिपूर्णतनुच्च भानु-

स्त्रिष्टुव्विशिष्टमहिमा महितः कृशानुः ।

थानुष्टुभाजरसमग्ररुचिः शशाङ्को

दद्युः समुद्यतममौ परिवाञ्छितं वः ॥ २७

एभिस्त्रिभिर्मनुवरैस्तु शताचराख्यो

मन्त्रोऽभिकाङ्क्षितफलाप्तिदकामधेनुः ।

प्रोक्तो हिताय जगतां मुनिभिः कृपाद्र-

चित्तैर्यथोक्तमथ संग्रहतो वदामि ॥ २८

षट्प्याद्याः पूर्वीक्तास्त्रिविधाः स्युर्ष्टुप्तयोदशभिर्वर्णैः ।

शिर एकादशभिश्च द्वाविंशदृभिस्तथा शिखा कवचम् ॥ २९

इत्यत्र परित 'कामि'रित्यत्र कोर्तिरिति क्वचित्] ॥ ८-२६ ॥

षायुःप्रधानमेव शताक्षरमाह—गायत्रिवर्णैः । अनेनैव गायत्रीध्यान-
यदेवाख्ये सकलस्य ध्यानमुक्तं भवति । त्रिष्टुप्तयोदशो तु तस्याः सामर्थ्यप्रकाश-
क्यापिति च ॥ २७ ॥ २८ ॥

नयनं पञ्चदशार्णैः ससप्तभिर्दशभिरस्त्रमङ्गविधिः ।
 विन्यासञ्च मननां मन्त्रज्ञः पूर्ववत् क्रमात् कुर्यात् ॥ ३०
 स्मर्तव्याखिललोकवर्ति सततं यज्जङ्गमं स्थावरं
 व्याप्तं येन च यत्प्रपञ्चविहितं मुक्तिश्च यत्सिद्धितः ।
 यद्वा स्यात् प्रणवविभेदगहनं श्रुत्या च यद्गूयते
 तद्वः काङ्क्षितसिद्धयेऽस्तु परमं ज्योतिस्त्रयोत्थं महः ॥ ३१
 लक्षायतो जपविधिः शताक्षरस्याऽथ होमविधिरुक्तः ।
 अयुतावधिको द्रव्यं दौग्धान्नं सर्पिषा समायुक्तम् ॥ ३२
 सौरे पीठे पूजा प्रोक्तैरङ्गैः समावृतिः प्रथमा ।
 प्रह्लादिन्याद्याभिस्त्रिभ्यः प्रोक्ताः क्रमात् समावृतयः ॥ ३३
 पञ्चम्यावृतिरुक्ता वैष्टुभ इव जागतादिभिस्तदनु ।
 स्याच्च रमादिभिरावृतिचतुष्कमुक्तं दशम्यथेन्द्राद्यैः ॥ ३४
 इति शताक्षरमन्त्रसमर्चना निगदितेह दशावर्णायुधैः ।
 प्रभजतामभिकाङ्क्षितसिद्धये निखिलसंसृतिमोक्षपदाप्तये ॥ ३५
 दुग्धात्तैर्जुहुयात् सहस्रममृताकाण्डैस्तु दौर्घायुषे
 दूर्वाणां चितयैस्तथा घृतपयःसिक्तैर्घृतैर्नैव वा ।
 लक्ष्मैर् कोकनदैश्च शोणरुचिभिस्त्रिस्त्रिस्त्रिस्त्रिस्तथा
 रक्तैरुत्पलकैस्तदङ्गैर्विकचैर्वैल्बैः प्रसूनैरपि ॥ ३६
 अनुदिनमघशान्त्यै संयतात्मा सहस्रं
 प्रतिजुहुतु तिलैर्वा मन्त्रविन्नासमेकम् ।
 अपि दिनकरसंख्यान् भोजयति द्विजातीन्
 विविधरसविशिष्टैर्भक्तितो भोज्यजातैः ॥ ३७
 शतं शतं प्रातरतन्द्रितोद्यतो जपेद्द्विजो मन्त्रसमु शताक्षरम् ।
 आरोग्यजुष्टं बहुलेन्द्रिरायुतं शतं प्रजोवेच्छरदां सुखेन सः ॥ ३८
 सर्वान् कामानवाप्नोति मन्त्रमेनं जपेत् तु यः ।
 सर्वं साधयते मन्त्रो अस्त्रशस्त्रादिलक्षणम् ॥ ३९
 मन्त्रज्ञः पृथिवदिति । अजपापरमात्मयोग उक्तः ॥ २८--३५ ॥
 मन्त्रवित् सासमिति । मृत्युञ्जययोग उक्तः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

प्रणवव्याहृत्याद्या व्याहृतितारान्तिका च मन्त्रिवरैः ।

जप्या शताक्षरौ स्यादिह परलोकप्रसिद्धये दिनशः ॥ ४०

मनुममुमथ शान्त्यै तत्पदाद्यं प्रजप्याद्-

गदगणरहितायाऽप्यायुषेऽनुष्टुवाद्यम् ।

विमलमतिररातिध्वंसने त्रिष्टुवाद्यं

दिनमनु दिनवक्त्रे वत्सरं संयतात्मा ॥ ४१

शताक्षरमनोरयं क्रम उदीरितः संग्रहा-

द्भजेदमुमतन्द्रितो दिनश एव.मन्त्रौ रहः ।

अभीष्टफलसिद्धये सुयशसे च दीर्घायुषे-

ऽप्यज्ञेपजनरञ्जनाय चिरमिन्दिरावाप्तये ॥ ४२

संवाद्सूक्तविहितं विधानमथ साङ्गदेवतारूपम् ।

वक्ष्यामि साधकानामनुदिनमभिवाञ्छितप्रदानकरम् ॥ ४३

ऋषिरपि संवलनोऽस्याऽनुष्टुप्सत्रिष्टुबुच्यते छन्दः ।

संवादाद्यः प्रोक्तः संज्ञानाद्यश्च देवता चाऽग्निः ॥ ४४

ब्रह्माख्यो हृदयमनुः शिरश्च विष्णू

रुद्रः स्यादिह तु शिखिश्वरश्च वर्म ।

नेत्रत्वे भवति सदाशिवस्तथाऽस्त्रं

सर्वात्मैत्यथ कथितं षडङ्गमेवम् ॥ ४५

धवलनलिनराजचन्द्रमध्ये निपगां

करविलसितपाशं साङ्कुशं साभयञ्च ।

मवरदममलेन्दुक्षीरगौरं त्रिनेत्रं

प्रणमत सुरवक्त्रं मङ्क्षु संवादयन्तम् ॥ ४६

मन्त्रिवरैरिति । व्याहृत्यनन्तरमजपाद्युत्पन्नयपरमात्ममन्त्रयोग उक्तः ॥ ४० ॥

विमलमतिररातीति । तत्तन्मन्त्रादित्वे तत्तन्मन्त्रोक्तध्यानं सूचितम् ॥ ४१ ॥

मन्त्रौ रह इति । तत्तत्कार्यानुगुणबोजयोग उक्तः । गायत्राक्षराणि

बीजानि । त्रिष्टुबक्षराणि शक्तयः ॥ ४२ ॥

शं ममिदयुषस इत्याद्युक्चरुष्टयात्मकर्मवादसूक्तविधानं यद्गुम् उषक्रमते—

संवादेति । संवाद्यप्य षट्तीयोया ऋग् षीजम् । द्वितीयोया गक्तिः । संवादाद्य

सहस्रकाणां दशकैश्चतुर्भिरथो सहस्रैश्च चतुर्भिरन्वितम् ।
 लपेक्षानुं सम्यगथाऽभिदौक्षितः पयोऽन्वसाऽन्ते जुहुयाद्दशांशकम् ॥
 यजेत् पुराऽङ्गैश्च तदर्चनाविधौ पुनर्द्वितीयावरणेऽग्निमूर्तिभिः ।
 अनन्तरञ्च विद्देशेऽथरादिभिः क्रमेण वज्रं विधिनेति पूजयेत् ॥
 संवादसूक्ते विधिनेत्यनेन संसाधिते कर्म करोतु मन्त्री ।
 चतुःशतञ्चापि दशोत्तरेण चतुश्चतुष्कं प्रजपेद्बुधैश्च ॥ ४८
 पायसेन मधुरवयभाना विप्रराजतरुजैः कुसुमैर्वा ।
 सर्पिषा स्नानजलक्षसमिद्धिर्वाञ्छितार्थविधये प्रजुहोतु ॥ ५०
 जुहुयात् कालाचतुष्कैः प्रत्यक्षमायोज्य कादिर्वर्गचतुष्कैः ।
 तद्वच्च पयशलाद्यैर्वर्गैः संयोज्य पूर्वसंख्यकं मतिमान् ॥ ५१
 तद्वद्वचं प्रतियोज्य त्रिष्टुप्पादांश्च पूर्वसंख्येन ।
 जुहुयात् सर्पिःसिक्तं पायसमचिरेण कार्यसमवाप्तौ ॥ ५२
 इति । संवादसंज्ञानग्निः देवतेत्यर्थः ॥ ४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥

भान्तेषु पीठे पूजा ॥ ४८ ॥

कर्म करोतु मन्त्रीति । होमतर्पणजपकर्मसु प्रयुज्यमानमन्त्राणां प्रणवशक्ति-
 पूर्वकालमुच्यते । चतुःशतं चापोति । त्रिष्टुप् (स्त्रिष्टुप्क्स्त्रिष्टुप्क्) स्त्रिष्टुप्
 त्रिष्टुवनुष्टुप् गायत्री महागणपति वादमन्त्र व्याहृत्यनुकूलमन्त्रैः सह सूक्तं दश-
 भाऽवर्त्य वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताच सर्वकर्माणि साधय स्वाहा ।
 ॐ भूर्भुवःस्वः स्वाहा । ॐ भूर्भुवःस्वः अग्ने जातवेद इहावह सर्वकर्माणि
 साधय स्वाहा । उत्तिष्ठ पुरुष हरिपितृल लोहिताच सर्वकर्माणि साधय स्वाहा ।
 इत्यग्निमन्त्रान् सकृत् सकृदावर्तयेदित्यर्थः । प्रतिफलं मे नश्यत्वनुकूलं मे
 वयमानय स्वाहा । इत्यनुकूलमन्त्रः । होमादिकमध्येयमेव कार्यम् ॥ ४८॥५० ॥

कालाचतुष्कैः प्रति ऋचमायोज्येति । ॐ ह्रीं थं प्रां इं ई इति चक्रा सं समिद्ध-
 सुपच इत्यस्या ऋचोऽन्ते स्वाहेति तर्पयामीति वा वदेत् । एवमेव ॐ ह्रीं सं सं
 ऋं ऋं संगच्छन्मित्रादिकमूहयेत् । एवं भाटकां सप्तत्रिंशदारमावर्तयेत् । एवं
 क्षये संख्या पूर्णा भवति मिश्रहोमपक्षे । भूमिश्चोमपक्षे तु षट्पादशवारेभ-
 निव भाटकांमावर्तयेत् । भादावन्ते च त्रिष्टुप्महागणपत्यग्निमन्त्रैः होमादिक-
 माचरेदित्यर्थः । एतत् सर्वं सूचितं मतिमानिति ॥ ५१ ॥

ऋचं प्रतियोज्य त्रिष्टुप्पादानिति । चतुष्पादा षट्पादा वा त्रिष्टुप्पादाः ।

प्रतिपादमथर्कपादं प्रतियोज्य जुहोतु पूर्ववन्मतिमान् ।

तेनाऽभीष्टावाप्तिर्न चिरेण नरस्य हस्तगता ॥ ५२

अक्षरपादत्रिष्टुब्जुक्तैः सूक्तैस्तु पूर्वसंख्येन ।

जुहुयात् समाजरूपं संवादयितुं प्रतर्पयेद्वाऽद्भिः ॥ ५४

अत्रायं योगक्रमः । ॐ ह्रीं जातयेदसे सुनवाम सोममिति उक्त्वा सं समिदयुवस इति ऋचम् अभिधाय होमादिकमाचरेत् । ॐ ह्रीं अरातीयतो निदहति वेदः इत्यादिपादत्रयेण सार्धं सूक्तं समापयेत् । एवमेकादशोत्तरशतवारं सूक्ते आवर्तिते सति संख्या पूर्णा भवति मिश्रहोमपक्षे । अमिश्रहोमपक्षे तु पञ्चपञ्चाशद्वारमावर्त्याऽन्ते अग्निमन्त्रचतुष्टयेन होमादिकं कर्तव्यमिति चतुष्पादपक्षः । अष्टपादपक्षेऽपि मिश्रहोमपक्षे चतुष्पादपञ्चामिश्रहोमवत् क्रमः । अमिश्रहोमपक्षे तु सप्तविंशतिवारमावर्तनीयम् । आदावन्ते च त्रिष्टुब्महागणपत्यग्निमन्त्रैः होमादिकं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रतिपादमथ ऋक्पादमिति । पादं पादं प्रतिपादं प्रतिपादमन्त्रम् पादमन्त्रं प्रतीत्यर्थः । ऋचय तत्पादाश्च ऋक्पादम् एकैकपादमन्त्रेण सार्धमेकैकाम् ऋचं जपेत् । अथवा एकैकेनैव पादमन्त्रेण चतुर्वारमावर्तितेन सह ऋक्चतुष्टयं जपेत् । पुनरप्यपरेणाऽप्येवं जपेत् । इति पादमन्त्राणाम् ऋचां च संयोगक्रमः । पादमन्त्राणामृक्पादपौडगकानां च संयोगक्रम एवमेव द्विधा विज्ञातव्यः । तत्र पादमन्त्राणामृचां च संयोगे पक्षद्वयेऽपि मिश्रहोमपक्षे सूक्तस्यैकादशोत्तरशतवारमाहृत्तिः कार्या । अमिश्रहोमपक्षे तु पञ्चपञ्चाशद्वारमाहृत्याऽन्तेऽग्निमन्त्रचतुष्टयेन होमादिकं कर्तव्यम् । पादमन्त्राणामृक्पादसंयोगपक्षद्वयेऽपि मिश्रहोमपक्षे सप्तविंशतिवारमावर्तनीयम् । आदावन्ते च त्रिष्टुब्महागणपत्यग्निमन्त्रैः होमादिकं कर्तव्यम् । अमिश्रपक्षे तु त्रयोदशवारमावर्तनीयम् । पादमन्त्रयोः त्रिष्टुब्जुष्टुब्ज् गायत्राग्निमन्त्रचतुष्टय गणपतिचतुर्भूर्ति प्रणवाजपापरमात्मन्त्रेण होमादिकं कर्तव्यमित्यर्थः । भद्रं नो अपि वातय मनः । मरुतामीजमे स्राहा । इन्द्रो विश्वस्य राजति । शनी भव द्विपदे गं चतुष्पदे । इति पादमन्त्राः । मतिमानिति । उक्तमन्त्रसंयोगश्च इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अक्षरपादत्रिष्टुब्जुक्तैरिति । पञ्चपञ्चाशदक्षराष्ट्यक्षरशब्दार्थः । पादमन्त्रेण पादमन्त्रा उक्त्वाः । पादत्रिष्टुब्जुक्तैरिति । त्रिष्टुब्जः पादचतुष्टयेन युक्तैरित्यर्थः ।

अथमथ क्रमः । ॐ ह्रीं चं भद्रं नो अपि वातय मनः । जातयेदसे सुनवाम

उद्दिश्य यद्यदिह मन्वितमो जुहोतु
सूक्तैरमा निगदितैस्त्रिविधैश्च मन्त्रैः ।
व्यस्तैर्यथाविभवतो विधिवत् समस्तै-
स्तत्तस्य सिध्यति समग्रमयत्नमेव ॥ ५५

सोममिति उक्त्वा सं समिद्युवसे इति ऋचमुक्त्वा तर्पणादिकं कुर्यात् । पुनः ॐ ह्रीं
आं मरुतामोजसे स्वाहा । अरातीयतो निदहाति वेदः । संगच्छध्वमित्याद्युक्त्वा
तर्पणादिकं कुर्यात् । ॐ ह्रीं इं इन्द्रो विश्वस्य राजति । स नः पर्यदति
दुर्गाणि विश्वा । समानो मन्त्र इत्यादि । पुनः ॐ ह्रीं इं शन्नो भव द्विपदे
शं चतुष्यदे । नवेव सिन्धुं दुरितात्यग्निः । समानी वः इत्यादि । पुनरप्येवमेव
मातृकासमाप्तिपर्यन्तमावर्तयेत् । अन्यपर्याये अपेक्षिताक्षरस्थाने जिह्वामूलीयं
योजयेत् । पुनरप्येवमेवावर्तयेत् द्वितीय तृतीय चतुर्थपर्यायेषु उपधानीयं दुष्टष्टा-
क्षरद्वयं चाऽन्त्ये पर्याये अवशिष्टाक्षरस्थाने योजयेत् । पुनरप्येवमेव मातृकां
चतुर्वारमावर्तयेत् । मिथहोमपक्षे आयन्तयोश्च त्रिष्टुवतुष्टुवादि चतुर्दशमन्त्रान्
उक्तान् योजयेत् । अमिथपक्षे तु जिह्वामूलीयोपधानीयाभ्यामेव संयोज्य
मातृका द्विवारमावर्तनीया । आयन्तयोश्च त्रिष्टुवतुष्टुवादि चतुर्दशमन्त्रान्
योजयेत् इति । :क इति जिह्वामूलीयम् । :प इति उपधानीयम् ।
लभलभइत्येतद्द्वयं दुष्टष्टाक्षरम् ॥ ५४ ॥

मन्वितमो जुहोतु सूक्तैरमा निगदितैस्त्रिविधैश्च मन्त्रैरिति । सूक्तैः संसमिदाद्यैः
अमा निगदितैः सद्य पठितैः त्रिविधैर्मन्त्रैः त्रिप्रकारैः मन्त्रैः त्रैपुरैर्मन्त्रैरित्यर्थः ।
कथं तेषां सूक्तैः सहोच्चारणं कर्तव्यमिति तत्राह—व्यस्तैः समस्तैरिति । व्यस्तानां
वाग्भवादिबीजानामाद्येन सूक्तत्रयेण संयोगः समस्तानां चाऽन्त्यसूक्तेनेत्यर्थः । एवं
शुद्धाद्येकादशमन्त्रैः सार्धं दशवारमावर्तयेत् । मिथहोमपक्षे । अमिथहोमपक्षे
पञ्चवारं प्रथमतश्च महागणपतिमन्त्रेण सकृत् तर्पणादिकं कुर्यात् । अन्ते च
शैवहादशाक्षराष्टाक्षरपञ्चाक्षरैः सकृत् सकृत् तर्पणादिकं कुर्यादित्यर्थः । यथा-
विभवत इति । प्रतिशब्दप्रावस्थानुसारेणेत्यर्थः । विधिवदिति । हादशाक्षरादि-
संयोग उक्तः । आं इं श्रीं । ऐं इं श्रीं इति शुद्धा । ऐं ह्रीं श्रीः इति वाला ।
ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ ।
ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ ।
ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ । ह्रं ह्र्मौ ह्र्मौ ।

ऋग्वारुणी ध्रुवास्वाद्या या सा त्रिष्टुब्निगद्यते ।
 ऋपिर्वशिष्ठस्त्रिष्टुप् च कन्दो वारीट् च देवता ॥ ५६
 अष्टभिः सप्तभिः षड्भिः पुनस्तावद्भिरक्षरैः ।
 षडङ्गानि विधेयानि तन्मन्त्रसमुदीरितैः ॥ ५७
 यद्गुल्यग्रससन्धिपायुशिवसंज्ञाधारनाभिष्वयो
 कुक्षौ पृष्ठहृदोरुजगलदोःसन्ध्यग्रवक्त्रेषु च ।
 गण्डघ्राणविलोचनश्रवणयुग्ममध्यमस्तेषु के
 सर्वाङ्गेषु तथा न्यसेद्विशदधीर्वर्णैर्मन्त्रैः क्रमात् ॥ ५८

अच्छांशुकाभरणमाल्यविलेपनाव्यः

पाशाङ्कुशाभयवरोद्यतदोःसरोजः ।

स्वच्छारविन्दवसतिः मुसितः प्रसन्नो

भूयाद्विभूतिविधये वरुणश्चिरं वः ॥ ५९

अङ्गैरष्टभिरहिभिर्दिशाधिपैः समभिपूज्य वारीशम् ।

कलशजलेः पुनरभिपिञ्चेत् परमगुरुर्मन्त्रजापिनं शिष्यम् ॥ ६०

वसुभिः प्रसाद्य देशिकमथ शिष्यो मनुमिमं जपेत्तत्रम् ।

जुहुयाच्च दुग्धपक्वैरन्नैर्युतं घृताप्लुतैर्मतिमान् ॥ ६१

ऋगियमृणमोचनी स्वाब्जपैर्हुतैस्तर्पणैश्च मन्त्रविदः ।

संप्राप्तदुर्गतिरपि सद्यो हृद्याच्च संवहेत्तन्मीम् ॥ ६२

इक्षोः सितस्य गकलैर्घृतसितैर्यश्चतुर्दिनं जुहुयात् ।

सकलोपद्रवशान्त्यै तथर्णमुक्त्यै च सम्पदे सुचिरम् ॥ ६३

इसरडमहरडं इमकनरडमहरडं इसरडमहरडमीः इति शब्दाद्येकादशमन्त्राः ।

तद्वयुता तत्सयुता तद्रयुता तद्द्वयुता तत्सयुता तद्वयुता तद्रयुता तद्द्वयुता

वालैवान्या विद्याविद्याः इत्युक्त्वात् ॥ ५५

अथ वैदिकमेव ऋणमोचनफलदमनं दर्शयति—ऋग्वारुणीति । [वैदिक-
 त्वाभोक्तः] । शुधा कुमुदिनी पूर्णा वारुणी विम्बतीसुखी तरङ्गिणी सुरसा सुशोता
 व्यापिन्यो धरुचनवगन्तयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

तर्पणेषु मन्त्रविद इति । व्यघ्रदण्डपागं वरुण इति योगः सूचितः ।

वेतससमिदयुतहुताद्दृष्टिमकालेऽपि वितनुते वरुणः ।
 गव्यक्षीरसमेताक्षिदिनकृताहिनमुखेषु मुदितमनाः ॥ ६४
 शतभिषजि समुदितेऽर्के चतुःशतं पायसं हुनेत् सष्टतम् ।
 ऋणामोचनाय लक्ष्मौ जनसंवननाय शुक्रवारे च ॥ ६५
 पाशनिवह्वं वैरिणमङ्कुशसंप्रोतमम्बुधेः पारे ।
 ध्यायन् परे क्षिपन्तं वरुणं जुहुयाच्च तथा प्रजपेत् ॥ ६६
 पाशनिवह्वं वैरिणमसिनाच्छिद्याशु नाशयन्तममुम् ।
 ध्यायन् वेतससमिधो गोमूत्रयुता हुनेत्तदपहृत्यै ॥ ६७
 दौग्धान्नैर्भृगुवारे घृतसंसिक्तैः कृतश्च हवनविधिः ।
 ऋणमोक्षदश्च विविधोपद्रवशमनकृद्द्रमाकरः प्रोक्तः ॥ ६८
 पश्चिमसन्ध्यासमये पश्चिमवदनोऽनलं समाराध्य ।
 ऋचमेनामभिजप्याच्चतुःशतं सकलदुःखशमनाय ॥ ६९
 शालीर्घृतसंसिक्ताः सरिदन्तरितो जुहोतु परसेनाम् ।
 संस्तभयितुं त्रिदिनं सुमना मन्त्री चतुःशतावृत्त्या ॥ ७०
 प्रत्यङ्मुखोऽथ मन्त्री प्रतर्पयेद्वा जलैः सुशुद्धतरैः ।
 यः स ह्युपद्रवाणां रुन्ध्यान्निचयं श्रियं समृच्छति च ॥ ७१
 बहुना किमनेन मन्त्रिसुख्यो मनुनाशु प्रसाधयेदभीष्टम् ।
 हवनक्रिययाऽथ तर्पणैर्वा सजपैः पाशभृतो महामहिम्नः ॥ ७२

इति श्रीप्रपञ्चसारे त्रयस्त्रिंशः पटलः ।

सुमना मन्त्रीति । मध्ये समुद्रध्यानं मन्त्रे पृथिवीयोगश्चोक्तः ॥ ७० ॥

मन्त्री प्रतर्पयेदिति । अक्षितबीजयोग उक्तः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

त्रयस्त्रिंशत्पटलः ।

चतुस्त्रिंशः पटलः ।

अथ यन्त्रविरचनाभिर्मन्त्रविशेषान् बहुप्रकारयुतान् ।
 कथयिष्ये मन्त्रविदामैहिकपारत्रिकाप्तये सुधियाम् ॥ १
 त्रिगुणितसंज्ञे मायालङ्कृतकोणे तथाऽभिसंवीते च ।
 या या विशेषकृत्स्नितां तामपि संग्रहेण समभिदधे ॥ २
 कोणोल्लसितसुधाक्षरगलदम्बतस्फुरितवह्निपरिवीतात् ।
 विन्दोर्मध्यगतवौजस्थितां सुधाधारया परिस्नुतया ॥ ३
 पूर्णसुपुम्नारन्ध्रां साध्यतनुं संस्मरञ्छिरसि वध्यात् ।
 तेनाऽरोगी पुरुषः प्रज्ञावान् दीर्घमायुराप्नोति ॥ ४
 शीतांशुमण्डलस्यं कूर्मचतुर्धात्तकोणलसितमिदम् ।
 शीतप्रलिप्तजप्तं कधृतं च शिरोरुजाञ्चरार्तिहरम् ॥ ५
 तदयन्त्रयुगं विलिखेदभिलपितसाध्यसाधकाख्ययुतम् ।
 साध्यमधस्तात् कृत्वा वदध्याऽत्र खपितु साधको नित्यम् ॥
 विधिनाऽनेन तु सद्यः साध्योऽस्य वशे भवेदयत्नेन ।
 तत्तु खनित्वागारे तत्राऽन्नं सिद्धमत्तु वश्यकरम् ॥ ७

पूर्वाज्ञानां त्रिगुणितादियन्त्राणां प्रयोगविशेषज्ञापनाय नानाविधमन्त्र-
 विशेषज्ञापनाय नानाविधमन्त्रविशेषविधिप्रदर्शनाय च पटलान्तरमारभते—अथ
 यन्त्रेति । मन्त्रविदामिति । यन्त्रजोवादिविदामित्यर्थः । सुधियामिति ।
 प्रयोगानुरूपध्यानविदामित्यर्थः ॥ १ ॥

अतोऽप्यमानविशेषेण पूर्वाज्ञानानां न बाधः किन्तु समुच्चय इत्याह—
 त्रिगुणितमन्त्र इति ॥ २ ॥

कोणोल्लसितेति । त्रिगुणितस्य कोणेषु निम्नितमायामध्ये उल्लसितसुधाक्षरात्
 मकारात् गनितान्मृतेन स्फुरितमध्यगन्निवह्निना परिवीतात् विन्दोः परिस्नुतया
 सुधाधारया पूर्णसुपुम्नारन्ध्रां साध्यतनुं धरन् शिरसि त्रिगुणितं वशीयादित्यर्थः ।

॥ १ ॥ ४ ॥

यन्त्रान्तरमाचष्टे—शीतांशुमण्डलस्यमिति ॥ ५ ॥

वश्यकरं यन्त्रमाह—तदयन्त्रयुगमिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

साध्याख्यां शक्तिवङ्गी नरहरिमपि रन्ध्रत्रये च त्रिशक्तौ
कर्मालिख्याऽथ लोष्टे सततगमपि संस्थाप्य जपत्वा स्वशक्त्या ।
आगारे स्थापयित्वा नरमुदकनिधेश्चित्रपत्रे लिखित्वा
दीपानौ तापयित्वा स्त्रियममलधियः सम्यगाकर्षयेयुः ॥ ८
त्रिगुणितविहिता विधयः षड्गुणिते च प्रयोजनीयाः स्युः ।
रक्षाकर्मणि विहितं तत्प्रायः प्रचुरमन्त्रयुक्ततया ॥ ९

पाशाष्टाक्षरवीतशक्तिदहनप्रोक्षासि साध्याह्वयं
शक्तिश्रीस्मरसंवृतं कुयुगरन्ध्रावह्वचिन्तामणि ।
इत्थं षड्गुणितं विलिख्य जपितं मन्त्रौ दधानोऽसक्त-
द्राक्षां वामदृशां प्रियो भवति संग्रामे पुरे वा चिरम् ॥ १०
चिन्तारत्नाश्रितास्त्रियुगमथ नृसिंहावतान्तःस्थवीजं
प्रादुः साध्याभिधानं वहिरपि लिपिभिः प्रानुलोमाभिवीतम् ।
न्माबिम्बद्वन्द्वरन्ध्रप्ररचितचतुरर्णं ग्रहोन्मादभूत-
व्याधिघ्नं यन्मस्मिन् कृतकलशविधिर्गर्भरक्षादिकारी ॥ ११
द्वादशगुणितेऽस्त्रिलसन्नृसिंहावीजं महेन्द्रपुरवीतम् ।
शीतालिसं पुरलघुधूपितमन्तःप्रवह्वकर्मयुतम् ॥ १२
चतस्रसु दिक्षु निखन्यात् सीमायां द्वारतोरणाधो वा ।
देशाभिगुप्तिरेषा गुप्ततमा सूरिभिः पुरा प्रोक्ता ॥ १३
अलदलनिशाकुशीतेर्मन्त्रे पट्टे विलिख्य यन्त्रमिदम् ।
सैरस्थापनकर्म प्रतिजप्तं प्राङ्गणे खनेन्मन्त्रौ ॥ १४

आकर्षकं यन्त्रमाह—साध्याख्यामिति । शक्तिवङ्गाविति । मध्यशक्ति-
वङ्गावित्यर्थः । रन्ध्रत्रये कोणत्रय इत्यर्थः । त्रिशक्ताविति । वेष्टनशक्तिष्वित्यर्थः ।
अमलधिय इति । ध्यानसामर्थ्यमुक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

षड्गुणितप्रयोगमाह—पाशाष्टाक्षरिति । मन्त्रो दधान इति । धारयितुः
शक्तिमन्त्रज्ञता उक्ता । चतुरर्णं सूर्यचतुरक्षरम् ॥ १० ॥ ११ ॥

वासुरक्षाकरं द्वादशगुणितयन्त्रविशेषमाचष्टे—द्वादशगुणित इति ॥ १२ ॥ १३ ॥
कुशीतेर्मन्त्रौति । लेखनद्रव्यस्य मूलेन पूजोक्ता । खनेन्मन्त्रौति ।
पूजावत्यादि मन्त्रज्ञ इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्र विशन्ति न चौरा ग्रहकृत्याः स्यान्निष्केतरक्षा च ।

अग्नाभिपातवारणमभिवृद्धिः सम्प्रदान्मवेदचिरात् ॥ १५

तद्दृग्घटागलास्थं यन्त्रं नीले विलिख्य पट्टवरे ।

मीचकसाध्यप्रतिकृतिदृश्ये गुलिकां विधाय निःक्षिप्य ॥ १६

त्रिमधुरयुक्ते पात्रे विन्द्यस्याऽभ्यर्च्यं गन्धपुष्पाद्यैः ।

बलिमपि विकिरेद्रान्निषु सप्ताहादानयेद्बध्मिष्ठाम् ॥ १७

तामेवाथ प्रतिकृतिमग्नौ किञ्चित् प्रतापयेज्जपन् ।

शक्तिं पाशाङ्कुशमनुसाध्याह्वविदर्भितां समाहितधौः ॥ १८

विधिनाऽमुना त्रिरात्राह्वितधियमपि सुराङ्गनां मन्त्री ।

आकर्षयेन्नजवाञ्छाप्रदायिनीं मदनवाणविह्वलिताम् ॥ १९

यन्त्रं तदेव लाक्षाताम्रावीतं निधाय कलशजले ।

जप्त्वा भानुसहस्रक्रमभिपिञ्चेद्रजतकाञ्चनाभ्याञ्च ॥ २०

तद्विधाय कलशं तद्वयन्त्रं धारयेत् पुनर्नित्यम् ।

वाञ्छितसिद्धिं लभते भक्त्या प्रणमन्ति देवता अपि तम् ॥ २१

यन्त्रं तदेव मन्दिरभित्तावभिलिख्य पूजयेद्दिनशः ।

चौरादिभूतनागा अपि तं देशं न वीक्षितुं शक्ताः ॥ २२

आलिख्य वीरपट्टे यन्त्रमिदं स्वमस्तकार्पितं कृत्वा ।

युध्यन् प्रत्यर्थिनमपि हत्वा यात्यव्रणाङ्घ्रितो योद्वा ॥ २३

गजमदविलिखितमेतद्वयन्त्रं जप्तञ्च मस्तके न्यस्तम् ।

करिणोमपि मध्येत् द्राक् चण्डितरे का कथा करेणुवरे ॥ २४

बहुनेति भाषितेन किमेभ्यो मुख्यं न किमपि च यन्त्रेभ्यः ।

तस्माद्मूनि सद्भिर्धायाणि च विश्ववश्यमिच्छद्भिः ॥ २५

गजमृगमदकाश्रीरैर्मन्त्रितमः सुरभिरोचनायुक्तैः ।

विलिखेदलक्तकरसालुलितैर्यन्त्राणि सकलकार्यार्थी ॥ २६

मन्त्रजपादिसिद्धितं घटाग्नयन्त्रमाकर्षणकरमित्याद्यष्टे—यद्ददिति ॥ १६ ॥ १७ ॥

सुराङ्गनां मन्त्रीति । घटाग्नौक्तपोद्गशाचरस्यापि जप एतः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रजतकाञ्चनाभ्यां चावीतमिति अतुपन्थते । प्रयोगान्तरं चैतत् ॥ २०—२५ ॥

मन्त्रितम इति । यन्त्रसामान्यज्ञः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

राज्या पटुसंयुतया सपाशशक्त्यङ्कुशेन मन्त्रेण ।
 स्वादक्तयाऽभिनुहन् निश्युर्वीशांस्तथोर्वशौ वशयेत् ॥ २७
 हृल्लेखाग्निस्थसाध्याह्वयमथ बहिरांक्रोहृतं वल्लिगेह-
 इन्द्रास्त्रिस्त्रिकाढ्यं प्रतिनिखतु दले यन्वकं नागवल्ग्राः ।
 जप्त्वा शक्तिं तु पाशाङ्कुशलपिसहितां तापयेद्दीपवल्ली
 नक्तं भक्त्या नताङ्गी स्मरशरविवशा प्रेमलोलाऽभियाति ॥ २८
 शक्तिस्थं निजनाम वल्लिभवनद्वन्दोदरे मान्मयं
 वीजं साध्यविदर्भया परिवृतं शक्त्या वह्निः पार्थिवम् ।
 तत्कोणे स्मरमन्यपुष्टनयनप्रोत्थैः पुनः कण्टकै-
 स्ताम्बूले लिखिताभिजप्तमदयेद्योपिन्मनोमोहनम् ॥ २९
 शक्त्यन्तःस्थितसाध्यनाम परितो वीजैश्चतुर्भिः समा-
 वडं शक्तिमनोभवाङ्कुशलपिप्रोम्भिः समावेष्टितम् ।
 शाल्युत्थे प्रतिलिख्य पिष्टविकृतौ प्राणान् प्रतिष्ठाप्य च
 विस्वादौ परिभर्ज्य तत्समदतः साधो वशे तिष्ठति ॥ ३०

सान्तं शिखीलवयुतं दहनांशसाध्यं

मायांशसाधकमथाऽभिष्टतं कलाभिः ।

मध्योत्तसट्टिमुखशूलमिदन्तु भर्तु-

र्यन्ताह्वयं नरनताङ्गिवशीकरं स्यात् ॥ ३१

मृत्काराङ्गुलिकात्तया सक्तकलासान्तर्वसायुक्तया
 साध्यस्याऽङ्घ्रिरजोयुजा मृदुमृदा क्लृप्तस्य शक्तिं हृदि ।

रूपस्याऽभिविलिख्य तद्विवरके साध्यं तदौरान् प्रति-
 ष्ठाप्याजप्य निखन्य तत्र दिनशो मेहेच्चिरं वश्यकृत् ॥ ३२

स्त्रीवश्यकृदयन्त्रमाह—हृल्लेखेति । वह्निरिति । मध्यशक्तेः वह्निरित्यर्थः ॥ २८ ॥

पन्यदप्याह—शक्तिस्थमिति ॥ २९ ॥

वश्यकृदपरं यन्त्रमाचष्टे—गह्यन्तरिति । समावेष्टितमिति । समावहमित्यस्य

ध्यास्या ॥ ३० ॥

यश्यकरं यन्त्रविशेषमाचष्टे—सान्तमिति । शिखीलवेति । शिखी ई लवेति
 पदच्छेदः । यन्त्रान्तरमाह—मृत्कारेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

वामाच्याः प्रतिलिख्य नाम निशया वामोरुदेशे निशा-
 मध्ये वामकरेण संशितमतिः संछादयंस्तन्मनाः ।
 पूर्वं रुद्रपदं ततश्च दयिते योगीश्वरि त्विन्दुम-
 न्मन्त्रं जप्यति चेदनङ्गविवशां सद्यः प्रियामानयेत् ॥ ३३
 मायाहृदोरथाऽन्ते ब्रह्मश्रीराजितेऽक्षरान् प्रोक्त्वा ।
 राजयुतपूजितेऽर्णान् जये सविजये सगौरि गाम्भारि ॥ ३४
 त्रिभुवनवशङ्करोति च सर्वलोकान्तिके वशङ्करि च ।
 सर्वस्त्रीपुरुषवशङ्करि मुदुषे वाक्षरान् प्रवीक्ष्य ततः ॥ ३५
 मायाद्विठान्तिको मनुरेकाधिकपष्टिवर्णकः प्रोक्तः ।
 ऋषिरस्याऽनो निवृच्छन्दो गौरी च देवता प्रोक्ता ॥ ३६
 सचतुर्दशभिर्दशभिस्तथाऽष्टभिश्चाऽष्टभिस्तथा दशभिः ।
 एकादशभिर्मन्त्राक्षरैः क्रमादुच्यते पङ्कजविधिः ॥ ३७

असकलशशिराजन्मौलिरावद्धपाशा-

ङ्कुशरुचिरकराब्जा वन्मुजीवारुणाङ्गी ।

अमरनिकरवन्द्या वीक्षण शोणलेपां-

शुककुसुमयुता स्यात् सम्पदे पार्वती वः ॥ ३८

अयुतं प्रजपेज्जुहुयाद्दृष्टतप्तुतैः पायसैर्दशांशिन ।

आराधयेत्तद्द्वैमांठभिराशाधिपैश्च निशितमनाः ॥ ३९

तिलतण्डुलकैर्लोणैस्त्रिमधुरसितैः फलैश्च मधुरतरैः ।

आज्यैररुणकुवलयैस्त्रिदिनं हवनक्रियाशु वश्यकरौ ॥ ४०

नित्यञ्चादित्यगतां देवीं प्रविचिन्व्य तन्मुखो जप्यात् ।

अष्टोत्तरशतमङ्गामादौ भुवनं वशीकरोत्यक्षिरात् ॥ ४१

वार्णाद्वाङ्मन्त्रौ प्रयोजयेत् साध्यनामकर्मयुतम् ।

प्रजपेद्वा हवनविधौ वाञ्छितसिद्धिप्रदस्तथा मन्त्रः ॥ ४२

भाकर्षकं यन्त्रमाचष्टे- वामेति ॥ ३३ ॥

ब्रह्मश्रीमन्त्रमुदरति-मार्थति । ब्रह्मश्रीमन्त्रस्य स्त्रीं वीजम् । स्वाहा शक्तिः ।
 गाले पीठे पूजा । अद्ब्रह्मापीन्द्रवज्रादिभिरावरणपूजा । वार्णाद्वाङ्मन्त्रीति ।
 प्रणवशक्त्यादिकत्वमुक्तम् ॥ ३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥४१॥४२ ॥

सतारराजमुच्यन्ते राजाभिमुखिवर्णकान् ।

आभाष्य वश्यमुखि च त्रींश्रींमाराणकान् वदेत् ॥ ४३

वीष्म देवि महादेविपदं देवाधिदेवि च ।

प्रोक्त्वा सर्वजनस्येति मुखं मम वशं वदेत् ॥ ४४

कुरु कुर्विति ठड्ढन्दान्तिकं मन्त्रं समुद्धरेत् ।

सप्ताधिकैः सदशभिस्तथा त्रिंशद्भिरक्षरैः ॥ ४५

दशभिः सप्तभिश्चैव चतुर्भिः करणाक्षरैः ।

पञ्चभिः सप्तदशभिर्वर्णैरङ्गक्रिया मनोः ॥ ४६

ब्रह्मश्रीमन्त्रसंप्रोक्त्वा प्रतिपत्तिरमुष्य च ।

मन्त्रस्य जपकृत्स्निश्च तथा होमविधिः स्मृतः ॥ ४७

मन्त्री सर्वजनस्थाने कुर्यात् साध्याह्वयं मनोः ।

प्रजपे हवने वाऽथ तथा तर्पणकर्मणि ॥ ४८

देवीभाष्टशतं प्रसूनवदथ विखादुयुक्तं हुनेत्

सप्ताहं भसितेन तेन विहितं पुण्ड्रादिकं वश्यकृत् ।

आज्यैस्तत्कृतहोमपातितसमाजप्तं घृतं प्राशयेत्

साध्यं निष्परिहारकञ्च तद्विदं वश्यम्भवेद्देहिनाम् ॥ ४९

शक्तिं साध्यर्चष्टत्रप्रतिकृतिहृदि संलिख्य संस्थाप्य जीवं

जप्त्वा खन्याऽङ्गणेऽस्मिन्विधिवदनलमाधाय पुष्पैर्जवायाः ।

देवीमन्त्रेण रात्रौ दशपरशतसंख्यैस्तु काचन्दनाक्तै-

र्हुत्वा तां सप्तरात्रं सरिति निखननादुत्तमं वश्यकर्म ॥ ५०

अन्नं मद्य[य]न्नं मे देह्यन्नाधिपतये ममेत्युक्त्वा ।

अन्नं प्रदापयेति च ठड्ढयान्तोऽन्नप्रदायकी मन्त्रः ॥ ५१

राजमुखीमन्त्रमुद्धरति—सतारेति । राजमुखीमन्त्रस्यापि ब्रह्मश्रीमन्त्रवदेव बीजादिकं सर्वम् । त्रीं बीजम् । त्रीं शक्तिरिति वा ॥ ४३॥४४॥४५॥४६॥४७ ॥

मन्त्री सर्वजनस्थान इति शक्त्यादित्वसुक्तम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

वश्यकरं प्रयोगान्तरमाचष्टे—शक्तिमिति ॥ ५० ॥

अन्नाधिपतिमन्त्रं दर्शयति—अन्नमिति । अन्नमन्त्रस्य वैश्रवण ऋषिः । अनुष्टुप्छन्दः । भूचिथौ देवते । त्र्यो बीजम् । त्रीं शक्तिः । ग्लान्यामादि-

करणेन्द्रियरसधातुद्वयवर्णैरङ्गमस्य मन्त्रपदैः ।
 ह्ययुतजपावधिरेष द्विसहस्रहुतश्च सर्पिरत्राभ्याम् ॥ ५२
 दुग्धाब्धौ रूप्यवप्रावृतकनकमयद्वौपवर्ये सुराव्ये
 कल्पद्रूद्यानकाधो मणिमयलसिते वित्तपस्याऽग्रभागे ।
 आसीने भूश्रियो वाञ्छितवसुनिचयं मन्त्रिणे संसृजन्त्यौ
 मन्त्रौ संचिन्तयानो जपतु दिनमुखे सम्पदेऽन्नस्य मन्त्रम् ॥ ५३
 नत्यादिभगवत्यन्ते माहेश्वरिपदं वदेत् ।
 अन्नपूर्णाऽग्निजायान्तो मन्त्रोऽन्नप्रदसन्नकः ॥ ५४
 मायाविहितपङ्क्तौ दिनमुखे जप्यश्च षोडशसहस्रम् ।
 प्रोक्तो जपावसाने सद्यतेरत्रैर्दशांशको होमः ॥ ५५
 रुद्रताण्डवविलोकनलोलां भद्रवक्त्रनयनां भवकान्ताम् ।
 अन्नदाननिरतां जननीं तां सम्भरन् जपतु चित्रदुकूलाम् ॥ ५६
 वैश्रवणः पक्वाशः पिङ्गलविविधौ तथैव वित्तेशः ।
 सकुबेरः स्वाहान्ताः सव्याहृतयः समौरिता मन्त्राः ॥ ५७
 वित्तेशस्याऽन्तराले दशवटसमिधः सर्पिषाक्ता विविक्ता
 होतव्या द्रव्यसिद्धौ कनकघटकरणडात्तदोस्तुन्दिलोऽसौ ।
 हेमाभो रत्नदौप्तो दरकमलनिधियोतितो रत्नपीठे
 ध्येयो न्यग्रोधसूले हुतभुजि विदुपा वैश्वदेवावसाने ॥ ५८
 मन्त्रैरेतैर्घृतयुतपायसहोमोऽपि मन्त्रिणां विहितः ।
 लन्त्रो सद्यतैश्च तिलैर्विल्वसमिद्धोमतस्तथैव फलम् ॥ ५९

युतैरचरैरङ्गानि । वैष्णवे पीठे पूजा । अङ्गद्वयव्यादिवलाक्यादोन्द्रवज्रा-
 दिभिरावरणपूजा ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

मन्त्रमूर्तिं दर्शयति—दुग्धाब्धाविति । मन्त्रौ सञ्चिन्तयान इति । प्रणवश्री-
 द्वयव्यादित्वमुक्तम् ॥ ५३ ॥

अन्नपूर्णा मन्त्रमुद्धरति—नत्यादोति । अन्नपूर्णायां स्त्रीं बीजम् । स्वाहा शक्तिः ।
 सद्मा ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । माहेश्वरो देवता । शाक्ते पीठे पूजा ।
 अङ्गद्वयव्याणोन्द्रवज्रादिभिरावरणपूजा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

मन्त्रिणो विहित इति । वैश्रवणमन्त्राणां प्रणवशक्त्यादित्वमुक्तम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

भया भारेन्दुयुक् सैव विविन्दुर्हस्पताक्षरैः ।

वालिस्थयोनिनत्यन्तो वसुवर्णी मनुर्मतः ॥ ६०

वसुसाहस्रजापश्च तावच्छतहुतो मतः ।

होमः सर्पिष्मताऽग्नेन बीजेनाऽङ्गक्रिया मता ॥ ६१

रत्नस्वर्णांशुकादीन्निजकरकमलाङ्घ्रिणादाकिरन्तं

वासोराशौ निधायाऽपरममरगुक्तं पीतवस्त्रादिभूषम् ।

ध्यायन्नासौनमध्यापणभुवि शतसंख्यं सविंशत्कमेवं

भौतापुण्यैर्धृताक्तैस्त्रिदिनमथ हुनेत् स्वर्णवस्त्रादिसिद्धौ ॥ ६२

वययोरन्तरा स्त्रमेदेहिशुक्राक्षरा द्विष्टः ।

मन्त्रोऽयुतजपः सर्पिःसहस्रहवनक्रियः ॥ ६३

शुक्रास्थे शुक्रपुण्यैर्हुतभुजि गुणशः सप्तशोऽप्येकविंश-

द्वारं होतव्यमेधोऽप्यतिसितकुसुमालेपनो वामदोष्या ।

वासोरत्नानि कार्त्तस्वरमपि सततं साधकाय प्रयच्छन्

ध्यातो व्याख्यानमुद्राकलितवरकरस्त्रापयालिन्दरुस्थः ॥ ६४

राजैरस्योऽहिषो दण्डौ वेदान्तेऽसौ विदाहकः ।

सायान्ते नतिरप्यष्टवर्णी वैयासिको मनुः ॥ ६५

बृहस्पतिमन्त्रमाचष्टे—भयेति । बृहस्पतिमन्त्रस्य ब्रह्मानुष्टम्बहस्पतय ऋथादयः । वृं बीजम् । नमः शक्तिः । बीजेनाऽङ्गानि । अङ्गेन्द्रवज्रादिभि-
रावरणपूजा ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शुक्रमन्त्रमाह—वययोरिति । शुक्रमन्त्रस्य ब्रह्मविराट्शुक्राद्या ऋथादयः ।
शौं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । बीजेनाऽङ्गानि मन्त्रपदैर्वा । अङ्गेन्द्रवज्रा-
दिमिरावरणपूजा ।

गुणशः सप्तशोऽप्येकविंशद्वारमिति । सत्र गुणश एकविंशदारहोमः
मालतीमल्लिकाजातिभिः । सप्तशः एकविंशदोमः पद्मजकुमुदकद्वारकुन्द-
मन्दारनन्द्यावर्तसेवन्तिकाभिः । मिथ्यहोमपक्षे द्विवत्वारिंशदाहुतिसंख्या ।
अमिथ्यहोमपक्षे दशाधिकद्विगतसंख्या आहुतयः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

व्यासमन्त्रमाचष्टे—राजैरस्य इति । व्यासमन्त्रस्य ब्रह्मानुष्टम्बेदव्यासाः
ऋथादयः । वृं बीजम् । नमः शक्तिः । बीजेनाङ्गानि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

मुनिव्रातावीतं विमलधियमम्भोदरुचिर-
 द्युतिं व्याख्यामुद्राकलनविलसद्दक्षिणकरम् ।
 परं जानौ कृत्वा दृढकलितकक्षैकविवरं
 समासीनं व्यासं स्मरत निरतं पुण्यचरितम् ॥ ६६
 प्रकृतिसहस्रजपोऽयं दशांशकृतपायसाध्यहवनविधिः ।
 निरुपमकविताप्रज्ञाव्याख्याश्रीसम्पदावहो मन्त्रः ॥ ६७

करचरणपार्श्वमूलद्युलींहरेविन्दुदंसरसनार्णाः ।
 अलिकाद्यो वर्मास्त्रद्विठान्तिको मनुरयं ध्रुवादिः स्यात् ॥ ६८
 अयुतं प्रजपेच्च पट्सहस्राधिकमन्ते जुहुयाद्दशांशमानैः ।
 तिलसर्पपतण्डुलैः सशालोहविराज्यैः सुसन्नेधिते कृशानौ ॥ ६९
 उत्तुङ्गाद्रिः प्रचेता अपि दहनसमीरौ धराव्योमसंज्ञे
 प्राक्प्रत्यग्दक्षसौम्यास्त्रध उपरि च दिक्षु प्रवक्ष्यप्रभाः स्युः ।
 तन्मध्यस्थान्विपक्षादिकहरिरुरुदन्तौन्द्रनागान् सचोरान्
 हन्त्येतैर्मन्त्रिमुख्यो मनुविहितवलव्याकुलान् सद्य एव ॥ ७०

निजरिपुमचलाद्यैस्तैः ससम्बाधवीतं
 मनुविद्य हलोभ्यां रुद्धनिष्वासेवगम् ।
 तदुपरिगतवोजैः साधुसंस्तवक्तं
 दहतु सकवचास्त्रैर्दीन्दुभिः स्वेच्छयैव ॥ ७१

योनिर्वियत् सनेत्रं परमेवर्णास्तथाऽस्मिन्मं मेदः ।

रक्तस्यदृक् द्विठान्तस्ताराद्योऽयं मनुर्दशार्णयुतः ॥ ७२

शत्रुजयोपायमन्त्रमाह—करेति । महासङ्घोषकमन्त्रस्य दं बीजं ह्रीं
 शक्तिः । ब्रह्मानुष्टुप्पर्वतादय ऋष्यादयः । अकचटतपैर्हंलीङ्गामादियुक्तेरङ्गानि
 ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

धानमाह—उत्तुङ्गाद्रिरिति । मन्त्रिमुख्य इति प्रणवादित्वं मन्त्रस्योक्तम् ॥ ७० ॥

मनुर्विदिति । साध्यादिवदयोग उक्तः ॥ ७१ ॥

अम्बारुद्धामन्त्रमुद्धरति—योनिरिति । अम्बारुद्धाया प्रणवानन्तरं पाशशत्रु
 इकुयत्राचरं योज्यम् । तथाच त्रयोदशार्णा भवन्ति । द्वाभ्यां हृदयम् । शक्त्या
 टः । अङ्कुमेन शिखा । पुनर्द्विभ्यां कवचम् । पञ्चभिर्नेत्रम् । द्वाभ्यामस्त्रम् ।

अयुतं जपेन्मनुमिमं सहस्रवारं हुनेत्तथाज्येन ।
 ध्याताऽपि गिरिसुतेयं जगतीं विश्वां वशीकरोत्यनिशम् ॥ ७३
 अश्वारूढा कराग्रे नवकनकमयीं वैत्रयष्टिं दधाना
 दक्षेऽन्येनानयन्ती स्फुरिततनुलता पाशवद्वां स्वसाध्याम् ।
 देवी नित्यं प्रसन्ना नवशशधरविम्बा त्रिनेत्राभिरामा
 दद्यादाद्याऽनवद्यां प्रवरफलमुखप्राप्तिद्वयां श्रियं वः ॥ ७४
 विद्ययाऽनुदिनद्वययाऽनया होमकर्म वरहेमदायि तत् ।
 कामितां सपदि वामलोचनामानयेदपि च मारपीडिताम् ॥ ७५
 हवनक्रिया सपदि वश्यकरौ मधुरावसेकपटुना पटुना ।
 सदृशो न कश्चन जगत्परो मनुनाऽमुनाऽऽनयनकर्मविधौ ॥ ७६
 वाणो स्यात्ताररूपा शिरसि गिरिसुता शक्तिरूपा ललाटे
 रव्यग्न्यक्ष्योस्तथात्मा विधुरपि वदनावेष्टने टान्तरूपः ।
 श्रीर्जिह्वायां स्वरूपाऽप्यभिमतकरिरूपौ स्वहौ दौर्घयुक्ता-
 वेवं न्यासो मुखे श्रीविभवमुखयशःकान्तिमेधाकरः स्यात् ॥ ७७

इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुस्त्रिंशः पटलः ।

ॐ बीजम् । ह्रीं शक्तिः । स्वाहा वा शक्तिः । शक्ते पीठे पूजा ।
 पाशाङ्कुशत्राक्षरविधानेन पूजा । पीङ्गकोष्ठानि लिखित्वा मध्यचतुष्के प्रणवं
 ससाध्यं लिखेत् । अवशिष्टेष्ववशिष्टान् वर्णान् विलिखेत् । सर्ववश्यकरमिदं
 यन्त्रम् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ७६ ॥

अमठन्यासमाह—वाणीति । लक्ष्मीनारायण हृहती श्रिय ऋथादयः । श्रीं
 बीजम् । ह्रीं शक्तिः ॥ ७७ ॥

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

चतुस्त्रिंशत्पटलः ।

पञ्चत्रिंशः पटलः ।

प्राणप्रतिष्ठानमनोर्विधानं प्रवक्ष्यते संप्रति सर्वसिद्धे ।
यस्मादृतेऽमौ कथिताः प्रयोगा व्यर्था भवेयुर्गतजीवकल्पाः ॥ १
प्रोक्तापूर्वममुष्यशब्दमथ च प्राणा इह प्राणका-
स्तद्वज्जीव इह स्थितेति च तथा सर्वेन्द्रियाणोति च ।
तद्वद्वाङ्मनसौ दृशं श्रुतिमथो घ्राणञ्च सप्राणकं
सैवेहागमयो त्ययुक् सुखचिरे तिष्ठन्तु ठद्वन्द्युक् ॥ २
मन्वस्याऽस्य विधिर्हरिश्च हर इत्येते मुनित्वे स्थिता-
ः ऋन्द्यग्र्यं जुषं ससामकमथोऽतिच्छन्दसं वा भवेत् ।
स्रष्टो या जगतामनादिनिधना सर्वस्य चिष्टाकारौ
प्राणाख्या प्रकृतिः क्रियामयवपुर्देवौ परा देवता ॥ ३
प्रत्येकं कादिवर्गः प्रतिगतलिपिभिर्विन्दुयुक्तैर्धराद्यैः
शब्दाद्यैः श्रोत्रमुख्यैर्वदनकरमुखैस्तत्क्रियाभिः क्रमेण ।
बुद्ध्याद्यैश्चात्मनैऽन्तरुपरि च विलसज्जातिभिः पङ्क्तिरेवं
कुर्यादङ्गानि सम्यग्विशदमतिरयो विश्वरूपत्वसिद्धे ॥ ४
नाभेर्दंशादापदं पाशवौजं हृद्देशादानाभिदेशञ्च शक्तिम् ।
आहृद्देशं मस्तकादङ्कुशाख्य न्यस्त्वा यादौ न् धातुषु न्यस्य सप्त ॥
प्राणे जीवे चैव हसद्वयाणं न्यस्येन्मूल व्यापकं मस्तकादि ।
एवं न्यस्य प्राणशक्तिस्वरूपां विद्यां ध्यायेदात्मरूपाञ्च देवीम् ॥ ६

उक्तसर्वमन्वजीवभूतस्य प्राणप्रतिष्ठामन्वस्य विधानं बहुसारभते—प्राण-
प्रतिष्ठानेति ॥ १ ॥

प्रोक्तापूर्वममुष्येति । प्रोक्ता अपूर्वमिति पदच्छेदः । ॐ आं ह्रीं क्रौं इति
प्रोक्तेत्यर्थः । मूलमन्वस्येधंरूपत्वात् । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुः-
सामाथर्वाणि अतिच्छन्दासि । त्रीमूलप्रकृतिः प्राणशक्तिर्देवता । आं वीजम् ।
क्रौं शक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥

सम्यग्विशदमतिरिति । अङ्गमन्त्राणां स्वरपुटितत्वं सूचितम् । अं डं धं

रक्ताम्बोधिस्यपोतोत्सदरुणसरोजाधिरूढा कराञ्जैः
पाशं क्रीदण्डमिच्छूद्भवमथ गुणमप्यङ्कुशं पञ्च वाणान् ।
विभ्राणाऽसृक्कपालं त्रिनयनलसिता पीनवक्षोरुहाढ्या
देवी बालार्कवर्णा भवतु सुखकरौ प्राणशक्तिः परा वः ॥ ७

ध्यात्वा देवीमिवं प्रजपेत्तत्रं मनुं समाहितधीः ।
आज्येनाऽन्ते जुहुयाच्चरुणा वा तद्दशांशतो मन्त्रौ ॥ ८
शाक्ते पीठे देवीं पट्कोणस्थैः प्रजेशहरिरुद्रैः ।
वाणीलक्ष्मीगिरिजासहितैरङ्गैश्च मातृलोक्षिशैः ॥ ९
प्रयजेत्तुर्भिरेवं परिवारैर्नित्यमेव मन्त्रितमः ।
एवं संसिद्धमनुर्वश्याद्यान्यारभेत कर्माणि ॥ १०

पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनीः परस्ता-
दुच्चार्य यादिवसुवर्णगुणं सहस्रम् ।
पञ्चादमुप्य पदमुच्चरतु प्रयोग-
मन्त्रोऽयमित्यमुदितो ग्रहसंख्यया वा ॥ ११

गं खं कं पृथिव्यप्तेजोवाग्वाकाशालने आं क्रौं हृदयाय नमः । इत्यादिमन्त्रेण
अङ्गमन्त्रा द्रष्टव्याः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तद्दशांशतो मन्त्रौति । ॐ आं स्वाहा ॐ ह्रीं स्वाहा ॐ क्रौं स्वाहा ॐ यं
मृतायै स्वाहा । एवं राद्यक्षरयुताभिः वैवस्वताद्याभिः सकृत्सकृद्बुत्वा ॐ चं
सं हं सः ह्रीं ॐ इत्यक्षरैरपि तथा बुत्वा मूलेनोक्तसंख्यं जुहुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रजेशहरिरुद्राः ब्रह्मविश्वरुद्राः । ते च पट्कोणस्थ प्राङ्निर्ऋतिवायु-
कोणस्थाः । वाय्वाद्याः ईशानानिवरुणकोणस्थाः । मन्त्रितम इति । ब्रह्मादीनां
स्वस्वबीजयोग इत्युक्तः ॥ ९ ॥ १० ॥

ग्रहसंख्यया वेति । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रसंग्रह उक्तः । ग्रहशब्देन नवसंख्या
लक्षिता । नवमन्त्रैर्वा प्राणप्रतिष्ठेत्यर्थः । यं रं लं वं शं पं सं हों हंसः
प्रत्येभिरित्यर्थः । गुणशब्देन ॐ तेन ह्योमिति । पाशादिचक्रयोगसु पदद्वयेऽपि
समानः । अन्वयापूर्तेः । अथवा ग्रहसंख्यया वित्यस्यायमर्थः । यादिवसुवर्णगुणं
ग्रहसंख्यया सप्तसंख्यया युक्तं वेति । याद्यष्टकानन्तरं प्रणवं चं सं हं सः ह्रीं ॐ
इति च संयोज्यमित्यर्थः [ग्रहसंख्ययैवेति राघवभट्टतपाठः] ॥ ११ ॥

मृता वैवस्वता चैव जीवहा प्राणहा तथा ।
 आकृष्या यधना चैव प्रमादा विस्फुलिङ्गिनी ।
 चेन्नप्रतिहारौति प्राणदूत्यश्च यादिकाः ॥ १२
 वहा साध्यं पाशवीजेन शक्त्या
 गृह्णन्नाकृष्याऽङ्कुशेनाऽथ यादौन् ।
 दूतीद्योक्ता साध्यनामाऽथ धातू-
 नैवं मन्वी यावदात्मा सर्वौर्यः ॥ १३

दूतीमन्वानुहरति—मृतेत्यादिना । आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं षं सं ह्रीं ॐ चं
 सं हं सः ह्रीं ॐ यं मृते अमुष्य मृतात्मकान् प्राणान् इहाहर । अमुष्य मृतात्मकाः
 प्राणा इह प्राणा इति वा । इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ॐ चं सं हं सः
 ह्रीं श्रीं इत्यभिधाय आं ह्रीमित्यादि श्रीमन्तमुक्त्वा यं मृते अमुष्य मृतात्मकं
 जीवमिहाहर । अमुष्य मृतात्मकजीवः इह स्थित इति वा । इहैवेत्यादिका-
 मभिधाय आं ह्रीमित्याद्योमन्तमुक्त्वा यं मृते अमुष्य मृतात्मकानि सर्वेन्द्रियाणि
 वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्र घ्राण प्राणानिहाहर । अमुष्य मृतात्मकानि सर्वेन्द्रियाणि
 वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्र घ्राण प्राणा इति वा । इहैवागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।
 ॐ चं सं हं सः ह्रीं श्रीं श्रीमिति वदेत् । एष मृतामन्वः । एवं वैवस्वतादिमन्वा
 लहनीयाः ॥ १२ ॥

प्राणप्रतिष्ठाप्रकारमाह—वदध्वेति । साध्यस्य शक्तिं पाशशक्तिवैजोऽङ्कुशमहा-
 भ्रमरकालदण्डरूपेण पञ्चधा निःसार्यं पाशवीजमुच्चरन् साध्यं पाशेन गले वदध्वा
 शक्तिवोजतेजसा तं स्तवमे कृत्वा अङ्कुशेनाकृष्याऽग्रतः संस्थाप्य याद्यटकमुच्चरन्
 साध्यस्य त्वगादीन् व्याप्याऽतिक्रम्य महाभृङ्गेण साध्यं कवलीकृत्य कालदण्ड-
 ताडनेन सुप्तं तं संवीथ्य चं इति सपरिवारं तमुन्मूलोकृत्य समिति स्वप्राणशक्तिरूप-
 महाभ्रमरेण बाधयित्वा हं स इति स्वेक्यं संभाव्य ह्रीं श्रीमिति वश्यादौ जीवनाय
 ज्ञावनं कृत्वा यं मृते इत्यादिना स्वमृतां संवीथ्य अमुष्य मृतात्मकाः प्राणा इह
 प्राणा इत्यादिना स्वमृताप्राणानितरमृताप्राणैः संवीथ्य रमिति साध्यमृतातन्तुच्छेदं
 विधाय सक्रीटयन्महदयायां पुत्तन्यामात्मनि वा साध्यमृताप्राणान् संस्थाप्य
 पूर्ववत् आं ह्रीं इत्यादि सप्रतिपत्तिक्रं जपन् साध्यद्वयं गत्वा तस्य मृताजीवा-
 दिकमप्येवमेवानयेदिति मृताप्राणप्रतिष्ठामन्वक्रमः । एवमेव वैवस्वतादिप्राणा
 अपि स्थापनीयाः । युगपदेव वा मृतादिप्राणान् संस्थापयेत् ।

सुप्तेऽग्निषजने निशीथसमये साध्ये स्वपित्यादरा-
 दारुह्य स्ववशं निधाय हृदये साध्याकृतेः कौटकम् ।
 बद्धा तच्च निपीडमेव सहसा कालस्य यष्ट्या शिर-
 स्याताड्य क्षुभिताखिलेन्द्रियगणं साध्यं स्मरेत् साधकः ॥ १४
 वायव्याग्नेयैन्द्रवारीरामहेश-
 क्रव्यात्सोमप्रेतराणमध्यगेषु ।
 स्थानेष्वेतेष्वष्ट यादीन् सहंसान्
 भृङ्गान् ध्यायेत् स्वीयविन्दुप्रवहान् ॥ १५

अथ यादीनिति । अथाऽनन्तरं यादीन् होमन्तानुक्ता साध्यस्य धातून् जीवं च
 सपरिकरं स्वहृदयाम्बुजमध्ये वायुना स्वमण्डले संकीर्तितं कवलीकृत्य सयादिकद्रूतीथ
 स्वस्य सम्बुद्धयन्ताः साध्यस्य चामुष्य मृतात्मकान् प्राणानित्यादिक्रमेणोक्ता चण्ड्येन
 क्रियां चोक्ता पुनरपि साध्यनामादिकम् अमुष्य मृतात्मकाः प्राणा इह प्राणा
 इत्यादिक्रमेणोक्ता अथानन्तरं पुनरपि धातून् मृतादींश्च एवं पूर्वोक्तक्रमेण
 जीवाद्याहरणार्थमुक्ता इत्यनुपच्यते । सर्वीर्यः सप्राणादिकः साध्यस्य जीवो यावत्
 साधकस्य आत्मा भवति साधकात्मना एकीभवति तावत् यादिके आवर्तिते सति
 प्रयोगमन्त्रो भवतीति यादीनां त्राष्टत्तिरभिहिता । प्राणजीवसर्वेन्द्रियाकर्षणार्थं
 केचिद् यादीनां चतुराष्टत्तिं वर्षयन्ति । प्राणजीवेन्द्रियसामान्यतद्दिशेषाणामा-
 कर्षणार्थं केचित् पञ्चाष्टत्तिं वर्षयन्ति । प्राणसामान्य जीवेन्द्रियसामान्य तद्दिशेष-
 प्राणविशेषाणामाकर्षणार्थं केचिन्नवाष्टत्तिं वदन्ति ॥ १२ ॥

मन्त्रोक्तानां सर्वेषां प्रत्येकमाकर्षणार्थं प्राणप्रतिष्ठायाः कालमाह— सुप्त इति ।
 आदरादिति । तात्पर्येणैतत्पर्यः । आरभ्येति । साधकः स्वयं पाशादि-
 पश्चात्तना निष्क्रम्य साध्यं पाशेन बद्ध्वा शक्त्या वशीकृत्य अङ्गुलीनाञ्जय
 तस्यान्तः प्रविश्य तस्य हृदयकमलमारुह्य महाभङ्गेण तं कवलीकुर्वन् वशे
 निधयेत्यर्थः । साध्याकृतेः कौटकमिति । प्राणप्रतिष्ठारम्भात् प्रागेव साध्य-
 प्रतिष्ठतेः हृदये प्राणप्रतिष्ठायन्तं लिखित्वा संस्थाप्य वा तत्र किञ्चित् कौटादि
 सजीवं निक्षिप्याच्छाद्य प्रयोग आरम्भणीयः इत्युक्तम् । तं चेत्यादिना कालदण्डेन
 ताडयित्वा तस्य बोधनमुत्तमम् । अन्यथा प्राणप्रतिष्ठायोगात् ॥ १४ ॥

स्वहृदये साध्यहृदये सुप्तलीहृदये च मृतादिद्रूतीनां स्थानमाह—
 बायव्येति । यादीन् सहंसान् भृङ्गान् ध्यायेदिति । यादक्षररूपमृतादिनिबन्ध

स्त्रीयेऽप्येवं संस्मरेद्दृत्सरोजे
 भृङ्गीरूपान्निर्गतान् प्रवासमार्गैः ।
 साध्याञ्जस्थान् चञ्चरीकान् गृहीत्वा
 स्वीयं स्थानं पूर्ववत् संप्रविष्टः ॥ १६

बीजानि रक्तानि तु वश्यकर्मण्यम्भोधराभाण्यभिचारकाले ।
 धूम्राणि विद्वेषविधौ सहोमे पीतानि संस्तम्भविधौ स्मरेच्च ॥ १७
 अथवा साध्यप्राणान् मण्डूकाकारधारिणो ध्यायेत् ।

स्त्रीयान् भुजगाकारानभिचारादौ नृशंसकर्मविधौ ॥ १८

प्राणप्रतिष्ठाकर्मैवं विधायैकादशावरम् ।

पुत्तल्यादौ स्वचित्ते वा तांस्तु संस्तम्भयेद्भुवा ॥ १९

आकृतानां साध्यदेशादसूनां

पुत्तल्यादावप्ययं स्यात्प्रकारः ।

किन्तु स्त्रीये हृत्सरोजे प्रवेशो

वश्याकृष्टयोरेव नात्राभिचारे ॥ २०

भृङ्गरूपेण साध्यहृदयकमनपत्रेषु कर्षिकायां चोक्तक्रमेण स्मरेदित्युक्तम् ।
 स्त्रीयत्रिन्दुप्रमद्धानिति । भृङ्गमस्तकत्रिन्दुगततन्तुभिः परस्परवदानित्यर्थः ॥ १५ ॥

स्वहृदये विशेषमाह—स्त्रोय इति । निर्गतान् प्रवासमार्गैरिति । तदानीं
 वृक्षनामापुटेन निर्गम्य ऋज्वा नाद्या साध्यहृदय प्रविश्य पूर्ववत्तत्त्वैर्व-
 मादायान्यथा तथैव वा नाद्या निर्गम्य पुत्तल्याम् ऋज्वा नाद्या प्रविश्य तद्दृदयपद्मे
 मर्ध संस्थाप्य श्लोबीजात्मना महाकोटिन संस्तम्भ यथागतं स्वदूतीभिः सह पुत्तल्या
 निर्गम्य निर्गमननाद्या साध्यहृदयं प्रविश्य प्रवेशनाद्या निर्गम्य निर्गमनाद्या
 स्वहृदयं प्रविश्य स्वदूती स्वहृदयपद्मे स्थापयित्वा मयि प्राणा इह प्राणाः मयि
 तद्दञ्जीव इह स्थितः इत्यादिमन्त्रं जपित्वा पुनरप्येवं कुर्यादित्यर्थः । साध्यहृदयाद्
 यथागतं चेन्निर्गच्छति तर्हि पुत्तल्या निर्गतस्य पुन, न साध्यहृदयप्रवेशः
 कर्तव्यः । किन्तु स्वहृदयमेव प्रवेष्टव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

मारणं विशेषप्रयोगमाह—अथवेति । भुवेति । श्लो बीजेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

पुत्तलीस्वहृदादिव्याकृतानां साध्यप्राणानां भुवा स्तम्भं कार्यमित्याह—
 व्याकृतानामिति । आभिचारकर्मणि साध्यप्राणाः मर्यात्मना पुत्तल्यामेव
 स्थापनीयाः । यस्याकर्षणादो एकमंगं पुत्तल्यां संस्थाप्य शंभान्तरं स्वदूतीभिः

पाशाद्यत्रिकयुक्तमूलहृदयभ्रमध्यसूत्रायिता
साग्निः साध्यललाटरम्भ्रपथतोऽप्यामूलमाजग्मुषी ।
योन्यामात्महृदजमेवमनिशं भ्राम्यत्यसौ चिन्तित्ता
शक्तिर्जन्मशतान्यपीह वशयेत् साध्यं तथाकर्षयेत् ॥ २१

प्राणप्रतिष्ठाविधिरवमुक्तः

साङ्ग. सयोगो विनियोगयुक्तः ।

अस्मिन् प्रवीणो गिरिकाननादीन्

प्रचालयेत् किं पुनरात्मयुक्तान् ॥ २२

इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चविंशः पटलः ।

सह स्रष्टृदये स्थापनोयमित्याह—किन्त्विति ॥ २० ॥

सर्वाङ्ग्यादिकरं योगमाह—पाशाद्यत्रिकयुक्तेति । अष्टदलमध्यगतशक्ती
साध्यादिकं लिखित्वा पाशाङ्कुशाभ्यां तां संवेद्य याद्यष्टकमष्टदलेषु लिखित्वा-
ऽवशिष्टेन बहिः संवेद्य भूपुरद्वये पाशाङ्कुशौ लिखित् । इति यन्त्रविधिः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥

इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

पञ्चविंशत्पटलः ।

[अतीतपटलोक्तसकलमन्त्रयन्त्रादीनां प्राणप्रतिष्ठाविध्यन्तानां गुरूपदेश-
लब्धानामेव यथोक्तफलसाधनत्वं न लिखितपठितानामिति शिष्यदेशिकार्थमाह—
प्राणाग्निहोत्रमिति । अनलास्त्रं त्रिष्टुप्पटलोक्तम् । अलिप्रयोगोऽस्मिन् पटल
उक्तः । योगः प्रणवपटलादावुक्तः । इति उपान्यश्लोकव्याख्यानावसरे सम्बन्ध-
दीपिकायाम् । एतन्मतेऽत्राधिकः श्लोको विद्यत इति प्रतीयते] ।

षट्त्रिंशः पटलः ।

अथ सन्तानसंसिद्धिसमाकुलितचित्तसाम् ।

तदुत्पत्तिकरं योगं प्रवक्ष्ये गृहमेधिनाम् ॥ १

नचाऽपुत्रस्य लोकीऽस्ति पितरोऽधः पतन्ति च ।

तस्मात्तु सकलोपायैर्यतेताऽपत्यसिद्धये ॥ २

देवपितृपितृपूजासु विरतानामभक्तितः ।

गुरुमातृपितृश्राद्धवञ्चकानाञ्च नित्यशः ॥ ३

अर्घिभ्योऽर्घ्यमदातृणां विद्यमानेऽर्घ्यसञ्चये ।

अदत्त्वेवाऽतिथिभ्योऽन्नं भोक्तृणां पापचित्तसाम् ॥ ४

हरिशङ्करयोः पादपद्मार्च्यैरहितात्मनाम् ।

स्वभार्यानिन्दकानाञ्च लोकवेदविरोधिनाम् ॥ ५

इत्यादिदोषदुष्टानां पापानां गृहमेधिनाम् ।

दुष्प्रतिग्रहदोषाद्वा जायते त्वनपत्यता ॥ ६

एवमादिकदोषापनोदिनी सुतसिद्धिदा ।

अग्नेपपापहन्त्री च वक्ष्यते यजनक्रिया ॥ ७

पुत्राप्राप्तये गृहस्थो दीक्षाविधिना चतुर्दशैरात्रिम् ।

सह पत्न्या गर्भयित्वा कृत्वा पौर्वाङ्घ्रिकीः क्रियाः सकलाः ॥ ८

संयोज्य किञ्चन यथाविधि पञ्चगव्यं

संकोचकेन मनुना प्रतिमथ्य वार्षम् ।

संमत्वा चाऽष्टशतकं समवद्यभूत-

मन्त्रैः पिवेत् स्वयमसावपि गर्भधात्री ॥ ९

उक्तमन्त्रानुष्ठानयोग्यं पुत्रोत्पत्तिकरं प्रयोगविधिं यत्पुमारभते—अथ
मन्तानिति । न केवलं पुत्रानुत्पत्तिहेतुदोषाणामेवास्यं प्रयोगो नागहेतुः किन्तु
सर्वपापानोदक इत्याह—अग्नेपपापेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दीक्षाविधिनिति । ब्रह्मचर्यांधःगव्यापयोत्रतादिनियमेनेत्यर्थः । कृत्वा
पौर्वाङ्घ्रिकीः क्रियाः मन्त्राः पञ्चदश्यामिति शेषः ॥ ८ ॥

यथाविधि पञ्चगव्यमिति । चाख्याष्टापरस्यमन्त्रैरुक्तमानदृश्या संयोज्येत्यर्थः ।

तवाऽग्निमाधाय चरुञ्च कृत्वा सङ्कल्पा तद्दक्षिणमुत्तरञ्च ।
भागक्रमात् पेटकदैविकं तत्प्रीत्यै तु पूर्वं जुहुयात् क्रमेण ॥ १०

स्मृत्वा निजं पितरमप्यधरान्निषण्णं
सान्नाय्यपिण्डयुगलं घृतसंभृतं तत् ।
हुत्वा ध्रुवेण घृतसंपुटितं तथैव
मन्त्रौ पितामहमथ प्रपितामहञ्च ॥ ११

व्याहृतौभिरथ पक्वहोमतः सर्वशः प्रतिजुहोतु सर्पिषा ।
मातृवर्गगुरुतत्पिण्डद्वयं पूर्ववत्समवदाय साधकः ॥ १२
कलायुतेः षोडशमूर्तिमन्त्रैर्व्यस्रैरयाऽष्टाचरजैश्च वर्णैः ।

अष्टौ समस्तेन च तेन पञ्चाक्षरेण चाऽष्टाक्षरवज्जुहोतु ॥ १३
संकोचकमनुरत्र भविष्यति । पात्रद्वयेऽवदानद्वयं कृत्वा प्रथमं स्वयमेकं हस्ते
संगृह्य इतरं गर्भधात्रा दद्यात् । अश्विन् प्रयोगे आत्माष्टाक्षरोक्तविधानेनात्मानं
सकलीकृत्य स्वयं परशुचक्रगदात्रिशूलधरः सिन्दूरकाञ्चनवर्णः शङ्करनारायणो
ध्येयः पूज्यश्च । अङ्गैः प्रथमावृत्तिः । ईशानादिभिर्द्वितीया । अष्टाक्षराक्षर-
मूर्तिभिः तृतीया केशवादिषोडशमूर्तिभिश्चतुर्थी । इन्द्रादिभिरन्येत्यावरणक्रमः ॥८॥

तत्राऽग्निमाधासेति । देवस्योत्तरे भागे । दक्षिणे भाग इत्यन्ये । चरुं
चोक्तप्रकारेण योग्यपरिमाणं कृत्वा देवपिण्डभागं विभजयन् पलाशसमिधा
देवभागमधिकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

निजं पितरमप्यधरान्निषण्णमिति । पित्रादीन् देवोपाससत्कृतेन षोडशमीपे
श्रुत्वैत्यर्थः । सान्नाय्यशब्देन चरुच्यते । घृतसंभृतमिति । हविषो घृतबहुलत्व-
मुक्तम् । घृतसंपुटितमिति । सुवेण जुह्वामुपस्तीर्याऽवदानद्वयं तत्र निधाय
सुवेणाऽभिधाय होतव्यमित्यर्थः । ध्रुवेणेति । मन्त्राणां प्रणवादित्वमुक्तम् ।
अमुकगोत्राय अमुकनाम्ने अश्वत्पित्रे स्वाहेत्यादिमन्त्राः सूचिताः मन्त्रोति ॥११॥

पक्वहोमान्तरं सप्रणवव्याहृतौभिः होमः कर्तव्य इत्याह—व्याहृतौभिरिति ।
प्रथमस्तु सप्रणवव्याहृतिहोमः प्रसिद्ध एव । मातृपितामहीप्रपितामहः
मातृवर्गः । तद्गुरुर्मातामहः । तत्पिण्डद्वयं मातुःपितामह मातुःप्रपितामह-
स्तत्तन् ॥ १२ ॥

एवं पितृणां पक्वनवकं हुत्वा देवभागेन देवहोमः कर्तव्य इत्याह—
कलायुतैरिति । षोडशमूर्तयः केशवाद्याः । अष्टाक्षरवदिति । षो नमः

षट्विंशः पटलः ।

अथ सन्तानसंसिद्धिसमाकुलितचेतसाम् ।
 तदुत्पत्तिकरं योगं प्रवक्ष्ये गृहमेधिनाम् ॥ १
 नचाऽपुत्रस्य लोकोऽस्ति पितरोऽधः प्रतन्ति च ।
 तस्मात्तु सकलोपायैर्यतैताऽपत्यसिद्धये ॥ २
 देवर्षिपितृपूजामु विरतानामभक्तितः ।
 गुरुमातृपितृश्राद्धवध्वकानाञ्च नित्यशः ॥ ३
 अर्घिभ्योऽर्थमदातृणां विद्यमानेऽर्थसञ्चये ।
 अदत्त्वैवाऽतिथिभ्योऽन्नं भोक्तृणां पापचेतसाम् ॥ ४
 हरिशङ्करयोः पादपद्मार्चरहितात्मनाम् ।
 स्वभार्यानिन्दकानाञ्च लोकवेदविरोधिनाम् ॥ ५
 इत्यादिदोषदुष्टानां पापानां गृहमेधिनाम् ।
 दुष्प्रतियहदोषाद्वा जायते त्वनपत्यता ॥ ६
 एवमादिकदोषापनोदिनौ सुतसिद्धिदा ।
 अग्नेपपापहन्तौ च वक्ष्यते यजनक्रिया ॥ ७

पुत्राप्राप्तये गृहस्थो दीक्षाविधिना चतुर्दशैरात्रिम् ।
 सह पत्न्या गमयित्वा कृत्वा पौर्वाङ्गिकीः क्रियाः सकलाः ॥ ८

संयोज्य किञ्चन यथाविधि पञ्चगव्यं
 संकोचकेन मनुना प्रतिमथ्य वार्ष्णम् ।
 संसन्त्रा चाऽष्टशतकं समवद्यभूत-
 मन्त्रैः पिवेत् स्वयमसावपि गर्भधात्री ॥ ९

उक्तमश्वानुष्ठानयोग्यं पुत्रोत्पत्तिकरं प्रयोगविधिं यत्तुमारभते—अथ
 मन्त्रानिति । न केवलं पुत्रानुत्पत्तिश्चेत्तुदोषापानेवाऽर्थं प्रयोगो नागहेतुः किन्तु
 सर्वपापानोदक इत्याह—अग्नेपपापेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

दीक्षाविधिनिति । ब्रह्मचर्याधःगव्यापयोप्रतादिनियमेनेत्यर्थः । कृत्वा
 पौर्वाङ्गिकीः क्रियाः सकलाः षट्पदशामिति शेषः ॥ ८ ॥

यथाविधि पञ्चगव्यमिति । पात्राष्टाचरस्यमन्त्रैरुक्तमानकृत्या संयोज्येत्यर्थः ।

तत्राग्निमाधाय चरुञ्च कृत्वा सङ्कल्प्य तद्वक्षिणमुत्तरञ्च ।
भागक्रमात् पैतृकदैविकं तत्प्रोत्थ्यै तु पूर्वं जुहुयात् क्रमेण ॥ १०

स्मृत्वा निजं पितरमप्यधरान्निषण्णं
सान्नाय्यपिण्डयुगलं घृतसंभृतं तत् ।
हुत्वा ध्रुवेण घृतसंपुटितं तथैव
मन्त्री पितामहमथ प्रपितामहञ्च ॥ ११

व्याहृतीभिरथ पक्वहोमतः सर्वशः प्रतिजुहोतु सर्पिषा ।

मातृवर्गगुरुतत्पितृद्वयं पूर्ववत्समवदाय साधकः ॥ १२

कलायुतैः षोडशमूर्तिमन्त्रैर्व्यस्तैरथाऽष्टाक्षरजैश्च वर्षैः ।

अष्टौ समस्तेन च तेन पञ्चाक्षरेण चाऽष्टाक्षरवज्जुहोतु ॥ १३

संकोचकमनुरत्र भविष्यति । पात्रद्वयेऽवदानद्वयं कृत्वा प्रथमं स्वयमेकं हस्ते
संगृह्य इतरं गर्भधात्रा दद्यात् । अस्मिन् प्रयोगे आत्माष्टाक्षरोक्तविधानेनात्मानं
सकलीकृत्य स्वयं परशुचक्रगदात्रिशूलधरः सिन्दूरकाञ्चनवर्णः शङ्करनारायणो
ध्येयः पूज्यथ । अङ्गैः प्रथमाहृतिः । ईशानादिभिर्द्वितीया । अष्टाक्षराक्षर-
मूर्तिभिः तृतीया केशवादिषोडशमूर्तिभिसुतृतीया । इन्द्रादिभिरन्येत्यावरणक्रमः ॥८॥

तत्राग्निमाधयेति । देवस्योत्तरे भागे । दक्षिणे भाग इत्यन्ये । चरुं
चोक्तप्रकारेण योग्यपरिमाणं कृत्वा देवपितृभागं विभजयन् पलाशसमिधा
देवभागमधिकं कल्पयेत् ॥ १० ॥

निजं पितरमप्यधरान्निषण्णमिति । पित्रादीन् देवोपाससत्कृतेन पीठसमीपे
अन्त्रेत्यर्थः । सान्नाय्यशब्देन चरुद्वयते । घृतसंभृतमिति । हविषो घृतचहुलत्व-
मुक्तम् । घृतसंपुटितमिति । स्तुवेण जुह्यामुपस्तीर्याऽवदानद्वयं तत्र निधाय
स्तुवेषाऽभिघार्य होतव्यमित्यर्थः । ध्रुवेणेति । मन्त्राणां प्रणवादित्वमुक्तम् ।
अमुकगोत्राय अमुकनाम्ने अमृतपित्रे स्यादित्यादिमन्त्राः सूचिताः मन्त्रोक्तिः ॥११॥

पक्वहोमान्तरं सप्रणवव्याहृतीभिः होमः कर्तव्य इत्याह—व्याहृतीभिरिति ।
प्रथममु सप्रणवव्याहृतिहोमः प्रसिद्ध एव । मातृपितामहोप्रपितामहः
मातृवर्गः । तद्गुरुमातामहः । तत्पितृद्वयं मातुःपितामह मातुःप्रपितामह-
सप्तमम् ॥ १२ ॥

एवं पितृषां पक्ववक्त्रं हुत्वा देवभागेन देवहोमः कर्तव्य इत्याह—
कनायुतेरिति । षोडशमूर्तयः केशवाद्याः । अष्टाक्षरवदिति । श्रीं नमः ।

पक्वाहुतीनामिति वर्षसंख्यं चतुर्गुणं चापि घृताहुतीनाम् ।
हुत्वाऽवदानद्वितयञ्च पुंस्त्रीभेदप्रभिन्नं हविषा करोतु ॥ १४

पञ्चाक्षरेण पुरुषात्मकमन्यदष्ट-

वर्णेन चाऽष्टशतयुग्ममथ प्रजप्य ।

संयोज्य तद्युगलमप्यभिजप्य विष्णु-

र्यान्यादिक्तेन मनुना च कपर्दिसंख्यम् ॥ १५

पुरुषः पुरुषात्मकं प्रकृत्यात्मकमन्याथ समाहितोपयुज्य ।

अवदानयुगं क्रमान्नस्त्री पुनराचम्य समर्चयेदुताशम् ॥ १६

गुरवेऽप्यथ दक्षिणां प्रदत्त्वाऽनलमुद्वास्य च भोजयेद्विजातीन् ।

प्रतिपर्वकमेवमेकद्वया मतिमान् वत्सरकं प्रपूरयौत ॥ १७

एकज्ञासादन्यमब्दं द्विजातीन् संभोज्याऽन्नं पूरयेदेकद्वया ।

संपूर्यमाणादेवमेव त्रिकाब्दादर्वाक् पुत्रो जायते दैवशक्त्या ॥ १८

पितृदेवताप्रसादान्मोघायुःकान्तिसंयुतो विद्वान् ।

लक्ष्मोतेजोयुक्तो धर्मरुचिर्भवति सन्ततेः कर्ता ॥ १९

समुनिसुरपितृभ्यो ब्रह्मचर्येण यज्ञै-

स्त्रिविधमृणमपत्यैश्चैव संमोचयेद्दृयः ।

श्रुतिवचनकृदस्मिन्वाऽपि लोके परस्मि-

न्निति स तु गृहमेधो पूज्यते साधुलोकैः ॥ २०

वर्गादिको हलोमन्तः सङ्कोचाख्यो ध्रुवादिकः ।

मन्त्रः स्याद्भूतमनवः स्युश्च भूतात्मनामभिः ॥ २१

शिवाय स्वाहा इत्यादिक्रमेणाऽक्षरेः हुत्वा ॐ नमः शिवाय स्वाहेत्यपि पञ्चवारं
शुद्धयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

घृताहुतिसंख्यामाह—पक्वाहुतीनामिति । वर्षसंख्यमिति । एकपञ्चाशत्-
संख्यातमित्यर्थः । अवदानद्वितयमिति । भागदद्यादामलकप्रमाणं हविषादाय
मिश्रोक्तत्वाऽवदानद्वयं श्रोतुं सयोर्विभागेन करोत्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

भूतात्मनामभिरिति । भूतबीजैरात्मगन्धेन नामभिरभूतमनवः स्युरित्यर्थः ।
सं पृथिव्यात्मने नमः । इत्यादयो भूतमन्याः ॥ २१ ॥

भतो हिताय जगतां प्रथितं शितचेतसाम् ।
 अथ संचिप्य वक्ष्यामि लक्षणं गुरुशिष्ययोः ॥ २२
 स्वच्छः स्वच्छन्दचरितोऽतुच्छधीस्त्यक्तहृच्छयः ।
 देशकालादिविद्वेशे देशे देशिक उच्यते ॥ २३
 अग्रगण्यः समयज्ञो नियहानुग्रहे क्षमः ।
 षड्वर्गविजयव्ययोऽनुग्रहो विगतविग्रहः ॥ २४
 शुक्रः शुक्रांशुकोऽक्लिष्टकर्माऽविक्रवमानसः ।
 वेदवेदाङ्गविद्यादिविदिता विदितागमः ॥ २५
 द्रष्टदोऽनिष्टसंहर्ता दृष्टादृष्टमुखावहः ।
 रतोऽविरतमर्चासु परं पुरमुरह्विषोः ॥ २६
 दाता दान्तः शान्तमना नितान्तं कान्तविग्रहः ।
 स्वदुःखकारणेनापि परं परमुखोद्यतः ॥ २७
 ऊहापोहविद्व्यात्मव्याकुलो मोहवर्जितः ।
 अज्ञानुक्त्यपी विज्ञातज्ञानो ज्ञातपरेङ्गितः ॥ २८
 निरंशः सांशवित् सर्वसंशयच्छिदसंशयः ।
 नयविद्विनयोपेतो विनौतनीतिरात्मवान् ॥ २९
 व्याधिरप्रापितव्याधिः समाधिविधिसंयुतः ।
 श्रुतिशूरोऽतिधीरश्च वीरो वाक्यविशारदः ॥ ३०
 वर्गोपेतसमारम्भो गभीरो दम्भवर्जितः ।
 आदर्श इव विद्यानां न तु दर्शनद्रुषकः ॥ ३१
 असी मृग्यश्च दृश्यश्च सेव्यश्चाऽभीष्टमिच्छता ।
 शिष्यस्तदावर्जनकृद्देहेन द्रविणेन च ॥ ३२
 तस्य पादारविन्दोत्थरजःपटलभूषणः ।
 ज्ञानमप्राप्य न प्राप्यं प्रायो बुद्धिमतेष्वितम् ॥ ३३

[गुरुशिष्यलक्षणं सफलमाह—भतो हितायित् ॥ २२ ॥]

[तत्र गुरुलक्षणमाह—स्वच्छ इति । हृच्छयः रागः । शुक्रः शक्तिः । भागवान्

ममस्तबुद्धिः । व्याधिः विगतमानस्यमनः । वीरः अश्ववसायान्तगामी ।

वर्गोपेतसमारम्भः पुरुषार्थसम्पन्नित्यापारवानित्यर्थः ॥ २९—३१ ॥]

नित्यगः कायवाक्चित्तैस्त्रिद्वेकाब्दाधिकावधि ।
 परिचर्यापरः शिष्यः स्यात् सुसंयतमानसः ॥ ३४
 तं तथाविधमालक्ष्य तथाऽवितथवादिनम् ।
 माहृतः पितृतः शुद्धं बुद्धिमन्तमलोलुपम् ॥ ३५
 अस्तेयवृत्तिमास्तिक्ययुक्तं मुक्तिक्रतोद्यमम् ।
 अकलङ्कं मृषाहीनमहीनद्रव्यमानसम् ॥ ३६
 ब्रह्मचर्यरतं नित्यं परिचर्यापरं गुरोः ।
 अल्पाशनिद्रं पूजायामनल्पकृतकल्पनम् ॥ ३७
 अधीतवेदं स्वार्थीनमनाधिं व्याधिवर्जितम् ।
 तरुणं करुणावासं परितोषकरं गुरोः ॥ ३८
 सुवेपथेपणातीतममलं विमलाशयम् ।
 सुप्रसन्नमसन्नाहं सदा सन्निहितं गुरोः ॥ ३९
 परोपकारनिरतं विरतं परद्रूपणे ।
 माहवद्गुरुपत्नीञ्च भाहवत्तत्सुतानपि ॥ ४०
 स्मरन्तमस्मराबाधं स्मितोपेतमविस्मितम् ।
 परिग्रहेत् परीक्ष्यैवं शिष्यमेवंगुणं गुरुः ॥ ४१
 अलसं मलसंक्लिन्नं क्लिष्टं कष्टान्ववायजम् ।
 दम्भान्वितमगम्भीरं चण्डं पण्डितमानिनम् ॥ ४२
 रागिणं रोगिणं भोगलालसं बालसम्मितम् ।
 रौद्रं दरिद्रं निद्रालुमाद्यूनं क्षुद्रचैष्टितम् ॥ ४३
 नृशंसमन्धं वधिरं पङ्गुं व्यङ्गममङ्गलम् ।
 अतिदीर्घमतिङ्गस्वमतिस्थूलं कृशात्मकम् ॥ ४४
 परदारपरं भीरुं दारुणं वैरिणं सताम् ।
 तुच्छं त्वलब्धवैराग्यं स्रब्धं लुप्तकवान्धवम् ॥ ४५
 आदित्सुं कुत्सितं वटसं वीभत्सं मत्सरात्मकम् ।
 सुखिनं मुखरं दुष्टं दुर्मदं मूर्खमानसम् ॥ ४६

[शिष्यलक्षणमाह—शिष्यस्तदिति । एषणा पुत्रवित्तनोकेच्छा ॥३२-४१॥]

[शिष्यत्वेनाऽप्राद्यानाह—अनसमिति । चण्डो मूर्खः । आद्यूनं बद्धाग्निम् ।

प्रत्ययमुग्रं व्यग्रेहमग्रगण्यं दुरात्मनाम् ।
 भ्रष्टव्रतं तमःस्पृष्टं क्लिष्टमिष्टापहं नृणाम् ॥ ४०
 स्वार्थकृत्ये प्रसक्तार्थं निरर्थारम्भणं शठम् ।
 ईदृग्विधं गुरुः शिष्यं न गृह्णीयात् कथञ्चन ॥ ४८
 यदि गृह्णाति तद्दोषः प्रायो गुरुमपि स्पृशेत् ।
 मन्विदोषो यथा राज्ञि पत्न्यौ जायाकृतो यथा ॥ ४९
 तथा शिष्यकृतो दोषो गुरुमेति न संशयः ।
 स्नेहाद्वा लोभतो वापि योऽनुगृह्णाति दौक्षया ।
 तस्मिन् गुरौ सशिष्ये तु देवताशाप आपतेत् ॥ ५०
 मधुद्विपि महादेवे मातापितोर्महीभृति ।
 भक्तिर्या सा पदान्भोजे कार्या निजगुरोः सदा ॥ ५१
 छायाज्ञापादुकोपानद्दण्डांश्च शयनासने ।
 यानं मनोगतं चाऽन्यदन्तेवासी न लङ्घयेत् ॥ ५२
 व्याख्यां विवादं स्वातन्त्र्यं कामितां कामजृम्भिकाम् ।
 निद्राकुतर्कक्रोधांश्च त्यजेद्गुरुगृहे सदा ॥ ५३
 स्याम्यधर्मविण्मूलोत्सर्गनिष्ठौवनादिकम् ।
 परित्यजेत् परिज्ञाता वमिञ्च गुरुमन्दिरे ॥ ५४
 याहोक्तिमन्तं निद्रामृणञ्च क्रयविक्रयम् ।
 परित्याज्यं गुरौ तस्य सपत्नैश्च समागमम् ॥ ५५
 इष्टं वाऽनिष्टमादिष्टं गुरुणा यत्तु गुर्वपि ।
 त्वरया परया कुर्याद्बुद्ध्या सम्यगजिज्ञासा ॥ ५६
 कर्मणा मनसा वाचा सदा भक्तियुजा गुरुम् ।
 निर्व्याजं पूजयेच्छिष्यो निजकार्यप्रसिद्धये ॥ ५७
 लोकोद्देशकरौ या च या च मर्मनिकृन्तनी ।
 स्थित्युच्छेदकरौ या च तां गिरं नैव भापयेत् ॥ ५८
 बीभत्सं क्षुण्णचित्तम् । दुर्मदं दुर्मानम् । प्रसक्तार्थं यथासिद्धप्रयोजनम् ।

॥ ४२—५० ॥

[द्दोषितशिष्यस्वाचारमाह—मधुद्विपीति ॥ ५१—५१ ॥]

रम्यमप्युज्ज्वलमपि मनसोऽपि समीहितम् ।
 लोकविद्वेषणं वेशं न गृह्णीयात् कदाचन ॥ ५६
 द्रव्याचारयुतः सम्यगाचार्यं यः समर्चयेत् ।
 कृतकृत्यः स वै शिष्यः परत्रेह च नन्दति ॥ ६०

देवानृपीनपि पितृनतिथींस्तथाऽग्नी-
 त्रित्योद्यतेन मनसा दिनशोऽर्चयेद्भयः ।
 इष्टानवाप्य सकलानिह भोगजातान्
 प्रेत्य प्रयाति परमं पदमादिमुंसः ॥ ६१

इत्थं मूलप्रकृत्यक्षरविकृतिलिपिन्नातजातग्रहर्ष-
 क्षेत्राद्यावद्भूतेन्द्रियगुणरविचन्द्राग्निसंप्रोतरूपैः ।
 मन्त्रैस्तद्देवताभिर्मुनिभिरपि जपध्यानहोमार्चनाभि-
 स्तन्त्रेऽस्मिन् पञ्चभेदैरपि कमलज तैर्दर्शितोऽयं प्रपञ्चः ॥ ६२
 यदाथथा विप्रकृतिस्त्रभावतो
 विभिन्नतारादिसमुत्थितौजसः ।
 जगन्ति पुष्पान्ति रवीन्दुवद्भयो
 नमोऽस्तु तस्मै परिपूर्णतेजसे ॥ ६३
 इति श्रीप्रपञ्चसारे षट्त्रिंशः पटलः ।

ॐ ॥ समाप्तोऽयं प्रपञ्चसारः ॥ ॐ

[निगदितं सकलमप्ययं मनस्य उपसंहरति—इत्यमिति । मूलप्रकृतिश्चासी
 अक्षरं चेति मूलप्रकृत्यक्षरं भुवनेशीबीजम् । लिपिन्नातं मातृका । क्षेत्राणि
 राशयः । आदिपदेन तिथिकरणग्रहः । गुणाः सत्त्वादयः । क्षेत्राद्यैरतद्वा
 ये भूतेन्द्रियादयः तैः संप्रोतं रूपं शेषां मन्त्रादीनां तैः सह जगत्प्रपञ्चो विस्तारो
 विज्ञानप्रपञ्चो वा तन्त्रे दर्शित इति योजना । कमलज इति सम्बुद्धी ॥ ६२ ॥]

[मङ्गलमाक्षरन् प्रारब्धग्रन्थमुपसंहरति—यदाथयेति ॥ ६३ ॥]

इति श्रीप्रपञ्चपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे

षट्त्रिंशत्पटलः ॥

* श्रीरसु *

प्रपञ्चसारविवरणव्याख्या

प्रयोगक्रमदीपिका ।

प्रथमः पटलः

देवतायै नमो वृत्तिं वृहद्विवरणस्य तु ।

कुर्मः प्रपञ्चसारस्य प्रयोगक्रमदीपिकाम् ॥

विवरणारम्भे मङ्गलाचरणं विवरणकृतं करोति—अवर्णविग्रहमिति । देवं नमामि स्तौमि संश्रय इत्यन्वयः । देवशब्देन वक्ष्यमाणसर्वमन्त्रदेवतात्मिकैका सती परदेवतोच्यते । अवर्णविग्रहमिति । तस्याः सकलरूपेण विशेषणम् । अ इत्येतद्वर्णो विग्रहश्च यस्येति समासः । अ इति सामान्यवैखरी गृह्यते । वक्ष्यति हि—वर्णजापी अकारजापी वेति । स्ववाच्याविभक्तस्वसामान्यादिपूर्वान्वितद्याऽयमकारः । तत्र वाचकांशस्य वर्णत्वं वाच्यांशस्य च विग्रहत्वमर्थाद्भवति । वर्णविग्रहवर्जितमिति । निष्कलरूपेण विशेषणम् । वर्णविग्रहवैत्तारमिति । सकलनिष्कलरूपेण विशेषणम् । वेत्ता साची । इह सर्वाऽपि वक्ष्यमाणा मन्त्रदेवतेयती प्रतिपत्तव्येत्यपि सूचितम् । किञ्च सर्वमन्त्रदेवतासामर्थ्यात्मिकायाः परदेवताया अ इत्ययं मन्त्र इत्यपि सूचितम् । तत्र पीठन्यासः शैवो दैव्यवोऽन्यो वा गोनूर्त्याकारोऽपि व्याप्तिपटलभावीन्यङ्गानि सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वमन्त्रन्यासायेह कार्याः । एवं हकारप्रणवशक्तिमाहकारजायापरमात्मगायत्रादीनामप्यवबोद्धव्यम् । तेषामपि सामान्यमन्त्ररूपतया सामान्यपटलेष्वभिमतत्वात् । नमामि स्तौमि संश्रय इति कायवाग्बुद्धिभिः परदेवतोपसृतिः क्रियते । यद्वा क्रियमाणविवरणव्यापारस्य प्रपञ्चसारप्रतिपाद्यायां परदेवतायां समर्पणमेतदारम्भे क्रियते । तत्र वाग्व्यापारस्तावद्विद्यतिः । सा च परदेवताया गुणकर्माद्यभिधानतया स्तुतिः स्यात् । तथा च तदेकनिष्ठो मनोव्यापारः संश्रयणं कायव्यापारश्च तत्रवर्णतायोगाच्चतिरेवेति । अत्रैतदपि सूचितम् देवतां ध्यात्वा कर्मसमर्पणं विधायेति यन्मन्त्रदेवतायां सकलकायिकादिसमर्पणं वक्ष्यते तदप्येतेन प्रकारेण स्यादिति ।

इह खल्वित्यादि । इह तदनुग्रहाय ग्रन्थं धिकीर्पुंरित्वेवं सम्बन्धः । ग्रन्थकरणमेतदुचितमिहेत्यनेन सूचितम् । इह हि देशे काले चेति । अयं हि तावत्प्रसिद्धो देशः । नद्यात्र कस्यचिन्नौकिकेनोपायेन दुःखात्यन्तनिवृत्तिलिच्छते । एवं कालोऽपि ज्ञेयमिति । लोकानुग्रहैकरसतया कृतशरीरपरिग्रह इति

ग्रन्थकरणे सामान्यहेतुरुक्तः । सीमांसोपनिषत्सांख्ययोगकामसूत्रादिव्याख्यानतः
तत्तदधिकार्या(यं)नुग्रहयोगालोकग्रहणम् । भगवानिति पूजया स्वगुर्वनुष्करणं
ग्रन्थारम्भे क्रियते । यदा भगवदवतारोऽयमिति प्रसिद्धे; तथा तदनुष्करणमेतत् ।

ननु परानुग्रहमात्रार्थतया शरीरपरिग्रहासंभव इत्याशङ्कायां तद्वेतुरुच्यते ।
स च हेतुः सिद्धितत्त्वाधनलक्षणम् । तत्राऽपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्व इति
स्वसाधनलक्षणो हेतुः । परदेवतैव साधकात्मनस्तत्त्वम् । मन्त्रन्यासजपयोगादिभिश्च
तदपरोक्षीकरणम् । परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्त इति सिद्धिलक्षणो हेतुः ।
परकैवल्यसिद्धिपर्यन्तां विभूतिमिति भावः । अत्र तदनुग्रहायेति यत्प्रयोजनं
दर्शयिष्यते तत्रकारोऽपि दर्शितः । परदेवतात्मकत्वापरोक्षीकरणोपायतः
परमविभूतिकाष्ठाप्राप्तिरूपोऽयमनुग्रह इति । अथैतद्वेतुक एव ग्रन्थकरणे
विशेषहेतुरुच्यते—स्वयमेकाकिसम्पदा लज्जमानी दुःखिजनकारुण्याक्रान्तमानसश्च
सन्निति । परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तोऽपर इहासुलभ इत्यसौ स्वसिद्धिरेवै-
काकिसम्पद्भवति । तथा स्वयं लज्जमान इति । सतां ह्येव स्वभाव इति भावः ।
चकारः प्रागुक्तहेतोरपि समुच्चयार्थः । तदनुग्रहायेति । दुःखितजनानामनुग्रह-
सिद्धय इत्यर्थः । नानासिद्धिप्रक्रमा परमकैवल्यपर्यन्ता कृत्स्ना विभूतिः तत्-
प्राप्तिश्चायमनुग्रहः । ईदृगनुग्रहकरणे पर्याप्तताऽप्याचार्यस्योक्तविशेषैः सूचिता ।

समस्तागमाः सत्त्वसागरसंहितादयः तेषां संग्रहः प्रपञ्चागमः तस्यापि
सारसंग्रहरूपमिति प्रपञ्चसार एवायमभिप्रेतः । अनेनाऽस्याध्युक्तानुग्रहसाधने
पर्याप्तता साधिता । किञ्च परोक्षाणां भूयसामर्थानां सद्भावोऽप्यैह सूचितः ।

अभिमतसकलप्रयोजनसिद्धय इति । मन्त्रदेवतानां स्वतुह्यौ समवभासः
समुचितपदवाक्वादिभ्फुरणमित्येवमादोनां फलवदारम्भान्वयिनां सद्भावात्
सकलग्रहणम् । परदेवतातत्त्वानुष्करणमिति । प्रधानपदेन गुणपदैवेति भावः ।
आग्नौसंक्षयं चेति शिष्याणामभिमतार्थाशासनमुक्तम् । ग्रन्थारम्भीपथिकमिति
ग्रन्थारम्भसमये युक्तमुचितं तदप्रतिपत्तौ शिष्याणामिह प्रवृत्त्ययोगादिति भावः ।

शारदा व इति । काश्मीरमण्डले प्रसिद्धेयं देवता । तत्र निवसता
आचार्येणाऽयं ग्रन्थः कृत इति तदनुष्करणीयपत्तिः; सकलागमानामधिदेवतेयमिति ।
य इति शुभाकम् । यदनुग्रहायाऽयमारम्भस्तेषां शिष्याणां कालपरम्परया-
ऽवस्थितानां ग्रहणमेतत् । चेतसः परिशुद्धिमिति । वक्ष्यमाणमन्त्रदेवता-
प्रतिपत्त्याद्युचितामिति भावः । वितरणं दानम् । यद्यपि शारदाया
विश्वयोन्यादिगुणयोगितयाऽनुष्करणमिह क्रियते तथापि संभाविताशङ्कीचरतया

तैषामन्वयो न विरुध्यत इति तथा विशेषणानि योज्यन्ते । तत्र प्रथमं सामान्यजनचार्वाकाद्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कामाह—चित्तादिसङ्घातव्यतिरिक्ताया इति । चित्तादीनां सङ्घातः शरीरमेव । तच्च शारदायाः साधकस्यैव वा गृह्यते । चित्तस्य शुद्धिं हि चित्तादिसङ्घातातिरिक्तैव साधयितुमर्हतीति भावः । तदेव कुत इति । सत्त्वे तावत् सिद्ध एव तस्याचित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं निरूपणीयमिति भावः । विश्वकार्यकारणत्वेनेति । विश्वगण्डेनेदं क्लृप्तं जगद्गृह्यते । तत्कार्यं सन्निवेशादियोगात् । कार्यञ्च कारणपूर्वकं प्रसिद्धमिति भावः । इह व्यध्यभिप्रायेणाशङ्का समष्ट्यभिप्रायेण परिहारः । तेन तयोरेदोऽपीहोपदिष्टो भवतीति ज्ञेयम् । अपूर्वपरिणामत्वाभ्युपगमादिति । सकलकायिकादिकर्मणामनुष्ठितानां यदुत्तरकालं स्थायिरूपं तदपूर्वमुच्यते । कर्मापूर्वस्यैव परिणाम एतद्विश्वमिति जैमिनीयानामभ्युपगमः । कर्मणोऽपीति स्वापूर्वहारिति भावः ।

अनुमानमिति । यदेतदुपन्यस्तमनुमानं तदिति भावः । कार्यत्वेनाऽनित्यत्वादिति । कर्मापूर्वस्य ह्यनित्यत्वादुपादानान्तरसापेक्षत्वमेव । अतो न तन्मूलकारणं स्यादिति भावः । भूलग्रहणेन कर्मापूर्वस्येह सङ्कारिकारणत्वमभ्युपगतम् । वक्ष्यति हि—सृष्टिहेतुकर्मिणुसुखानन्तर्यायौऽयमयमशब्द इति ।

सर्वसाक्षिण्या इति नित्यत्वे हेतुरुक्तः । साध्यस्यैव ह्यनित्यत्वं युक्तं न तु साक्षिचिद्रूपस्येति भावः । साक्षित्वेऽपि उपादानत्वमिष्यत एव । वक्ष्यति च—शारदेव तद्दशारेण जगदुपादानं निमित्तं चेति । राहान्तः सिद्धान्तः । प्रधानादेरिति परमाखादिग्रहणम् । सांख्याभिप्रायेणाशङ्का सांख्यबार्हस्पत्याद्यभिप्रायेण परिहारः । चेतनानधिष्ठितस्येति प्रधानादेरपि कथञ्चित् कारणत्वमभ्युपगतम् । वक्ष्यति हि—प्रकृतिपुरुषकाला द्विविधा इत्यादि । सर्वाधिष्ठानसमर्थत्वमुमर्थं विवक्षन् दर्शयति—सकलं कारणमिति । नहीह प्रचितोऽर्थ उपेक्षणीयः सकलस्य जगतोऽधीशेति । परमार्थसत्त्वस्येति । सत्त्वमस्तित्वम् । तच्च द्विविधं परमार्थसिद्धं प्रतीतिसिद्धञ्चेति । निमित्तमात्रत्वमेवेति । न तूपादानत्वमपीति भावः । निरीश्वरसांख्यादिपक्षेषु तु न कर्मणोऽतिरिक्तं निमित्तकारणमस्ति । शेषशरसांख्यादिपक्षमिति । पाशुपतादिग्रहणम् । सर्ववर्णतदर्थसमष्ट्यात्मकस्येति । परमसमष्टिर्विष्यते । अश्वस्तत्वेनेति । अध्यास आरोपः । तद्धारणेति । तस्मिन् सति तथा प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः । तच्छेषत्वमिति । तदीयकार्यकनिष्ठत्वम् । विषयग्रहणं स्वैतन्निपादनार्थमेवेति भावः ।

विरचितपटं विज्ञोति—शरीरवत्त्वेनेति । मिटपदानि तु स्युःविषयकथन

एव व्याख्येयानि । स्वातन्त्र्ये हेतुमिति । हेतुरिह लिङ्गमेव । सकलजगतोरधीशनेन स्वातन्त्र्यस्वभावता गम्यत इति भावः । तर्ह्यधिष्ठातृत्वेनेति । सकलजगतोरधीयनं हि तयोर्बधेष्टविनियोगं प्रति पर्याप्तत्वं तदेव चाधिष्ठातृत्वम् । अतः प्रवर्तकत्वाद्दिकारित्वं स्यादिति भावः ।

शाश्वतेति नित्या । स्वसन्निधिमात्रेणैव प्रवर्तकत्वेनाऽविकारित्वादिति भावः । तर्हीति । प्रधानग्रहत्वात् तदप्रवृत्तौ च निर्विशेषावस्थत्वमेकरूपत्वम् । परमार्थतस्तदभावेऽपीति । वास्तवसमीचायामित्यर्थः । मयाद्वारेणैति । मायैव तावच्चिद्ब्रह्मणि स्वाभावभासयति । ततश्च स्वाधिष्ठानस्य स्वतन्त्रस्य तस्य चिद्ब्रह्मणः कारणत्वमप्यवभासयति । ततस्तस्मात् बुद्ध्यादर्थजातमपीति भावः । पक्षान्तरेष्विति क्रमोपन्यस्तचार्याकर्मिनीयाद्यभ्युपगमे । एवंविधकारणत्वस्यापीति । प्रातीतिकस्याऽपीति भावः । पारमार्थिककारणत्वस्याऽव्यन्तानुपपत्तिरपि गच्छेन्नोक्ता । सा चाऽनुपपत्तिस्तत्र तत्रैवोक्तैवेति । चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं चेति । तस्या द्विमात्रविग्रहत्वात् सकलजगदधीशेत्वादियोगाच्चेति भावः ।

इह शारदायाः स्वरूपतः स्थूलरूपपर्यन्तं तत्स्वरूपपर्यन्तं चाऽवरोहमारोहं च विदधतेतदपि सूचितम् । साधकानामनुष्ठानावशेषकालेषु मन्त्रदेवतायाः स्वरूपतः स्थूलरूपपर्यन्तं ततः स्वरूपपर्यन्तं चाऽवरोहमारोहादृष्ट्याऽनुसन्धानं कार्यमिति । किञ्च शारदाया ईदृशीं स्थितिं वदन्नेतदपि दर्शयति । परदेवतायास्तत्तदायतनेषु सन्निहितानि विश्वेश्वरमहालक्ष्म्यादिरूपाण्येष्वेव प्रतिपत्तव्यानीति ।

अथ विषयादिकं वदन् विषयं तावद्भिजते—स्थूलेति । विषयस्तावदभिधीयते । स चैवं पञ्चविध इत्यर्थः । प्रथमार्धेनेति । अक्रचटतपथेत्वमौ वर्णा आद्या येपामिति समासः । ननु कथं विराडवोक्त इति तत्राह—मातृकाचरन्यासस्थानमिति । यस्याऽव्यवकृत्स्निरियं विराट् स इति भावः । स चेह समष्टिव्यष्टिरूपोऽभिप्रेतः । मूले बाहेति बाह्यभिधानम् । मध्यास्यं पवर्गस्थानम् । ऋक्छन्देन ऋत्प्रदेगग्रहणम् । तत्र हि दग्दिकक्रमेण व्यापकानां न्यासः । ककारस्तु समाप्तान्त एव । अत्राऽभिप्रायान्तरं दर्शयति—मध्यगन्द इत्यादिना ।

अर्थान्तरमाह—आख्याय्येनेति । आख्याय्यते एभिरित्येति । प्राणादिमात्रभाजामात्मनामनभिद्यत्तानां त्वगादिसङ्घातयोगाच्चैवमेवाहितया ज्ञानं व्यवहारय भवतीति भावः । इतीति । सूचित इत्युपरि सम्बन्धः । यादिन्यासस्थानानीति । त्वगादिसङ्घात इति न्यासो व्यापकन्यासो वा विवक्षितः । यत्तु मातृकापटले यच्छते—इहोर्भूनीत्यादि । तेन सङ्घास्य विकल्पः । तेषां यायारम्यमिति तत्त्वम् ।

यथा धातूनां सङ्घाततयात्मना व्यवहारसाधनत्वमिति तत्तदन्वयाभिः तत्तद्याथा-
त्म्यमनुसन्धेयमित्यप्यनेन सूचितम् । यतो वक्ष्यते—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्यादि ।

धात्वादियोग इति । यं त्वगात्मने नम इत्यादि । हं ब्रह्मात्मने नमः । इं माया-
त्मने नमः । चं परमात्मने नम इति । त्वगादिस्थानन्यासविधौ चाऽयं तद्योगः ।

सर्वमन्त्रजपादेः शेषतथेति । त्वगादीनामाख्यत्वेन सामान्याकृतित्वात् तत्त-
न्मन्त्राणाञ्च विशेषाकृतित्वादिति भावः । तत्तन्मन्त्रजपध्यानयोगतर्पणोपस्थानादिषु
तत्तन्मन्त्रन्यासात् प्राक् तच्छेषतया मातृकान्यासोऽपि कर्तव्य इत्यपीह सूच्यते ।
तत्रकारसु सौस्थानिकौत्यानिकेत्यादिना वक्ष्यते । न्यासस्वसावर्थात् क्तस्त्राया
मातृकाया इत्यवसेयम् । यद्वा सर्वमन्त्रशेषतया जपादेरिति पाठः । परमात्म-
मायादीनां मातृकाशेषताभिधानेन तद्वाचकाजपापरमात्मप्रणवहृत्तेखादीनां
सुप्रधानानामपि तत्तन्मन्त्रशेषतया न्यासः सूचित इत्यर्थः । वक्ष्यति च—
नित्यलिपिन्यासानन्तरमिति । हंसपूजां सङ्ख्येति । सामान्यपटलोक्ता न्यासाः
सर्वत्र कार्या इति च । साधकशरीरे सन्निधाने सतीति । सर्वन्यासकार्यमनेनोप-
दिश्यते । सन्निधानं चैतत्तादात्म्यपर्यवसितमिति बोद्धव्यम् ।

देवतावयवविशेषकल्पनार्थमिति । इह त्रिविधो मातृकान्यासः । साधक-
शरीरोत्पत्त्यर्थन्यासः सर्गन्यासः । यद्वक्ष्यति—मूलाधारात् स्फुरिततटिदाभेत्यादि ।
तथा शुद्धन्यासेन सकलोज्ज्वल्येत्यादि । तत्सङ्ख्येयन्यासः संहारन्यासः । यच्च
वक्ष्यति—तत्रोक्तचतुर्विधलिपिन्यासानामिति । साधकशरीरे देवतात्मनस्ता-
दात्मस्थित्यर्थन्यासः स्थितिन्यासः । सोऽपि त्रिविधः । अनैश्वरगुणसंहारप्रधानः
संहारन्यासः । ऐश्वरगुणोदयप्रधानः सर्गन्यासः । तत्स्थितिप्रधानः स्थितिन्यासः ।
तत्रैश्वरगुणोदयप्रधानोऽयं न्यासोऽभिप्रेयते । गुणोदयार्थत्वेऽप्यस्याऽऽद्यत्वात् । गुण्यु-
दयार्थत्वमप्यस्तीति कल्पनार्थत्वमित्युक्तम् ।

क्षकारादित्वं श्यादिति । परमात्ममायादिक्रमोपपत्तेरिति भावः । सर्वत्रैव
सामान्यविशेषात्मकं हीति कालाभिप्रायम् । ह्रिशब्देनाऽऽगमोपपत्तिसिद्ध-
मेतदिति सूचितम् । न्यासेनोत्पाद्यत इति । यद्यपि समष्टिव्यष्ट्यात्मकं
देवताशरीरम् किन्तु साधकशरीरे तथा न रूढिः । यद्वा तत्र समष्टिशरीरतया
न रूढिः तदर्थं तस्य सन्निधानं न्यासेनोत्पाद्यत इत्यर्थः ।

न च संहारक्रमेणेति । साधकशरीरसङ्ख्येयः संहारन्यासोऽयं विवक्षितः ।
उभयोरप्यात्मन्येव संहारादिति । साधकशरीरस्य देवताशरीरत्वरूढावयं
संहारः । तदा च सामान्यतो देवताशरीरत्वावगतौ मातृकया तत्संहारसंभवः ।

तदा च कृत्स्नस्य साधकशरीरस्य संहार्यत्वात् तस्य तदधिष्ठानसाक्षिचिद्रूपे देवता-
तत्त्वे संहार इति ज्ञेयम् । विशेषसंहारक्रमचिन्ताया इति । सामान्य-
संहारानन्तरं विशेषसंहार इति क्रमः । कर्तव्यत्वादिति । चिन्ता तावदुभययापि
शक्यत एव किन्तु संहारसंस्कार एवमेव स्यात् । आगमप्रामाण्यादिति भावः ।
यदापि देहोत्पत्त्यर्थो माहकान्यासः । वक्ष्यति च—तत्रोक्तचतुर्विधलिपिन्यासाना-
मित्यादि । तत्रापि समानमेतत् । न्यासान्तरेऽप्येतत् सर्वं यथायोगं योज्यमिति ।

प्राणादिरूपसूक्ष्मादिकथनमिति । प्राणमायापरमात्मनः प्राणादयः सूक्ष्म-
कारणसामान्यसाक्षिणः सूक्ष्मादय इति नानुपपन्नमित्यर्थः । तेन विनैति ।
स्थूलादीनां केवलत्वेऽप्येकैकांशिन मिथःसमावेशोऽस्थेवेति भावः । विराजोऽपि
सर्वात्मत्वादिति । विराज्याम स्थूलमात्राभिमानिन्यपि देवता कृत्स्नैव स्यादिति
भावः । प्राणबुद्धिजीवस्थितिकरा इति । स्थूलदेहगत एव कश्चिदंशः प्राणादीनां
तस्मिन्नासक्तिं विदधत्तद्युतिं प्रतिवधातीति भावः । अन्नादिगन्धवाच्या इति ।
'अन्नमयं वै सौम्य मन' इत्यादि प्रसिद्धिरुक्ता । यत् तु वक्ष्यति—अत्र प्राण-
गन्धेनेन्द्रियादिप्रवृत्तिकारणमन्नमुच्यत इत्यादि । तत्र पक्षे ह्येति प्राणबुद्धि-
जीवानां वा ग्रहणं स्यादिति । स्थूलसमावेशिनां त्वितरेषां इहाविशेषं वेत्यभि-
प्रावेणाह—अस्मिन् पक्ष इति । विन्दुनादादिभिरिति । सर्ववर्णानां बीजविन्दु-
नादगन्धिगन्तानां गयोगादिति भावः ।

सौस्थानिकानुष्ठान इति । सुस्थानं साधकस्य स्वस्यावस्थतया तदुचितकाल-
संभवः । उत्थानं तस्यैवावश्यकार्यान्तकार्यान्तरोद्युक्तावस्थतया तदुचितावसरा-
योगः । स्नानादीति । स्नानतर्पणोपस्थानपूजास्तुतिनमस्कारसञ्चनसपर्यामित्य-
नेवारम्भासनमन्त्रोद्धारव्याख्यानयवणादिग्रहणम् । स्नानादीनां पृथगुपादाना-
देतदवशीयति । सौस्थानिकसौस्थानिकं च देहशुद्ध्यादियोगजपपर्यन्तं प्रधानं कर्म
विवक्षितमिति । तेन स्नानादीन्युभयोरवस्थयोरनं भिद्यन्ते । भोजने तु स्नानती
विशेष इत्याह—भोजनकाल इति । माहकायाः स्वप्रधानत्वे मन्वान्तरशेषत्वेऽपि
समानमेतत्सर्वं भवति । किञ्च मन्वान्तराणामपि न्यासमेदसंभवे सौस्थानिकादिशेषा
रीतिरनुमर्तव्या । देहकालाद्यपेक्षेति । सौस्थानिकेऽपि कुर्देगसंभवे सर्वं लघुतु-
ष्टेयम् । औत्थानिकेऽपि पुण्यायतनसंभवे सर्वं विततमनुष्टेयमित्याद्यवबोध्यम् ।

अथवेत्यादि । समस्तमन्त्रपारायणोद्धारार्थेति । न केवलमाहकाया एवेह
मन्त्रपारायणमिति समस्तमन्त्रप्रहणम् । यतो वक्ष्यते—तत्तन्मन्त्रभेदेनेत्यादि ।
न च समस्तमन्त्राणामेव पारायणम् किन्तु तेषामपि मन्त्रपारायणमिति । यस्या

मन्त्रदेवताया यो मन्त्रवर्गो वक्ष्यते ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीत्यादि तथा तेषामन्त्रान्तरवर्गोऽपि कृष्णवर्गो नरसिंहवर्ग इति तस्या मन्त्रानुष्ठानविधौ तद्वर्गजपो मन्त्रपारायणम् । सकलमन्त्रायामप्येकैकस्य वर्गसंसर्गवैचित्र्यतो यावान् विस्तरस्तज्जपस्तस्य मन्त्रस्यापि मन्त्रपारायणमिति न्यासस्थानकथनादुद्धारग्रहणम् ।

मातृकाया मन्त्रपारायणं तावद्विविधम् स्वरव्यञ्जनभेदात् । तत्र प्रथमं स्वरपारायणमुच्यते । अकचटतपयाद्यैरित्यादि । अकचटतपयवर्गसम्बन्धिभिरिति षट्सु समाप्तो विवृतः । किमिह सिद्धं भवतीत्याह—पञ्चाशद्वर्णानामिति ।

प्रयोगप्रकारं दर्शयति—लिपिन्यासस्थानेष्विति । प्रधानं वर्णमिति परितः सतां षोडशस्वराणां तत्परिवारत्वमपि सूचितम् । सङ्गमातृकां विन्दुस्थैतदारब्धव्यम् । जपेच्च जपप्रिय इत्येकं वाक्यम् । ध्यायेदिति । न्यासस्थानेष्वेतदित्यवबोद्धव्यम् । वर्णानां तेजोरूपेण शक्तिरूपेण रेखारूपेणैव वा ध्यानम् । श्रीं अं ओं नमः इत्यादिप्रणवपुटितनमोऽन्तवर्णोपादानेन सर्वमन्त्रन्यासविधावप्येवं तदीयवर्णपदादिप्रयोग इत्यपि दर्शितम् । श्रीं अं नम इत्यत्र जपन्यपत्नोऽपि सूचितः । न्यासादौति जपध्यानग्रहणम् । यद्वा तर्पणपूजाहोमादीनामपि ग्रहणम् । ननु कदा पुनरेतन्न्यासादि कार्यमिति । उच्यते । मातृकान्यासविधौ वर्णन्यासे कृते पारायणन्यासः । वक्ष्यति च—तत्तदक्षरन्यासे तत्पारायणव्याख्यविस्मरणमिति । मातृकाजपे कृते तत्पारायणजपः । ध्यानकाल एव ध्यानमिति ।

अथ व्यञ्जनपारायणक्रम इत्यादि । उक्तैरिति । स्थूलं विषयमाहेत्यत्रेति शेषः । विविधरचनमित्यत्राऽयमाशयः । इहाऽकारोऽपि व्यञ्जनत्वेन कल्पनीयः । अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णानां प्रत्येकं षोडशस्वरानुपङ्गः । यथा—अ आ इ ई क का कि की इत्यादि । तेषामेकैकस्य तथा षट्त्रिंशता योग इति व्यञ्जनपारायणं षोडशविधम् । तत्र प्रथमं ब्रह्मब्रह्मपारायणम् । श्रीं अं ओं नम इत्यादि अकखादि षट्त्रिंशद्वर्णस्थानेषु षोडशदलानि पद्मानि विभाव्य तत्कर्षिकायां तं तं प्रधानं वर्णं विन्दुस्थ दलेष्वेकैकं तत्तदनुवर्द्धं तत्तद्वर्णयुक्तं स्वरं विन्दुस्थ तं तं स्वरं परितस्तत्तत्स्वरानुबद्धान् केवलाकारयुक्तान् अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णान् विन्दुसेदिति प्रकरणार्थः । विसर्गान्तं समानमिति । अकारपद्मस्य षोडशे दले यो विसर्गस्तदन्तमित्यर्थः । इह त्वाकारादिपद्मेषु न न्यासो मन्त्राभेदात् । यद्यपि पूर्वं स्वरपारायणे अकारपद्मदलेषु न क का कीत्यादीनां न्यासोऽस्ति तथाप्येह तथा न्यासो मन्त्रभेदोपपत्तिरिष्यते । इह ब्रह्मब्रह्मपारायणादिसमाख्यातो वर्गस्य एषां प्रयोगो यथा स्वरपारायणमिति लभ्यते । किञ्च तत्तद्वर्णेषु

तत्तन्मूर्त्यनुसन्धानमपि सूचितम् । कर्णिकायां परा सरस्वती गङ्गाः दलेषु तदंगतया ब्रह्मब्रह्मादिपौड्गमूर्तयः तत्परितस्तत्तदंशा ब्रह्मब्रह्मकारुपा इति । एवमुत्तरेष्वप्यवबोद्धव्यम् । स्वरपारायणेषु समानमेतत् । अं अं नम इत्यादि । अस्मिन् पारायणे प्रतिदलं षट्त्रिंशद्दर्शनात्मकारयोग इत्येव भेदः । अः अं नम इत्यादि । अस्मिन्त्रिकारयोगः । एवमुत्तरेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथेवमेव रीतिं समस्तमन्त्रेष्वपि दर्शयति—पारायणक्रमवदिति । उक्तपारायणक्रमवन्मन्त्रभेदानामपि पारायणस्याऽचरविरचनारूपत्वात् सोऽपि पारायणक्रमो विरचितेत्यनेन सूचित इति सोपस्कारं योज्यम् । अत्र कचटतपयाद्यास्तत्तन्मन्त्रसंभविनो वर्णाः सुखवाहादिगन्दाश्च तत्तन्मन्त्रवर्णस्थानपराः । अयं भावः समस्तमन्त्रेष्वपि तत्तद्दर्शनेषु यावद्दर्शदलानि पद्मानि विचिन्त्य कर्णिकाया तं तं वर्णं दलेषु तद्दर्शयोगिनः सर्वास्तत्तन्मन्त्रवर्णान् विन्यसेदिति ।

यद्वा समस्तमन्त्राणां सामान्यतोऽयमुच्चार उच्यते—पारायणक्रमवदिति । सोऽपीति । स समन्त्रभेदोऽपीत्यर्थः । अत्र तु सुखवाहादिगन्दैः सर्वमन्त्रेषु तत्तदवयवव्यासभाजस्तत्तद्दर्शनां गृह्यन्ते ।

अथेति समस्तमन्त्रोद्धारानन्तरमित्यर्थः । उक्तैरिति । स्वरपारायणतया प्यञ्जनपारायणतया चोक्तैरिति भावः । वर्णवर्गैरित्येतस्य विवृतिमन्त्रवर्गैरिति । कदा पुनस्तत्तन्मन्त्रपारायणमिति । उच्यते । यदि तावत्तत्तन्मन्त्राणां वीर्याधानार्थमेतत् स्तन्त्रतया कर्तव्यम् भाट्टकाध्याय्यनुष्मरणार्थत्वे तु न्यासविधौ स्यात् । यदि पुनस्तत्तन्मन्त्रविभूत्यर्थं तदा तत्तन्मन्त्रपुटितमाट्टकान्यासानन्तरमेतत् कार्यमिति । अलमित्यादि स्थूलविषयोपसंहारः । अन्यदप्येवंविधं शक्यं बह्नुमित्यलमित्यनेन सूचितम् । तेन सप्तभिर्वर्णवर्गैरिति षडध्वप्रचयोऽपि सूचितः ।

वर्णपदमन्त्रास्त्रयः प्रत्यक्षा मन्त्रवर्गाः कलातत्त्वमुवनानि च त्रयः परोक्षाः तत्समध्यात्मको मूलवर्णाङ्गरूपः सप्तमो वर्गः । तथाविधैर्वर्णवर्गैर्विरचितं तत्तदुचिसावयवेति । तस्या बुद्धिगतत्वादपि कलाभिरवयवैरित्यादि वरथोपपत्तिः । लिपिन्यासे कृते चार्थं न्यास इति । कलाभिरिति । यद्यपि षडध्वानो देवताविग्रहगताः तथापि व्यष्टिसमष्टोरभेदात् साधकविग्रहेऽपि नामावयवादियोगादेवमभिधानोपपत्तिः । तानि चेति । शून्यात्मने नमः स्वर्गात्मने नम इत्यादयो मन्त्राः । इच्छादीन्यपि मध्यमान्तर्गतान्येव प्रसरपुष्पाञ्जली यदृष्यते—वामायै ष्येठाया इत्यादि । ततोऽर्थादुभयत्रापि स्थानादिविकस्यो वैखरीन्यासात् पूर्वमेवेति । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्यमुना कृमेणाऽयं न्यास इति भावः ।

मातृकान्यासविधौ चैव न्यासः स्यात् । तत्तन्मन्त्रन्यासविधौ तु मूलपुटित-
मातृकान्यासात् पूर्वमेते परादिन्यासाः स्युः । अथवा भूषणन्यासानन्तरमेतन्न्यास-
चतुष्टयं कार्यम् । किन्तु तदा जपपूजावसाने गुणितयोगात् पूर्वं वैखरीमध्यमादि-
क्रमेण संहाररीत्यैते न्यासाः स्युरिति । तपउपचयादिशब्दवाच्यमिति । 'स
तपोऽतप्यते' 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यादि प्रसिद्धिरुक्ता । कारणात्मन इति ।
सामान्यमेव तावत्कारणम् । किन्तु तस्य सृष्ट्याद्युन्मुखं यद्रूपं तत्कारणाकाराभि-
व्यक्तेस्तथा व्यपदेश्यं भवतीति भावः । सृष्ट्याद्युन्मुखमित्यादिशब्देन संहारफलो-
त्पत्त्यादिग्रहणम् । शाश्वतत्वमिह व्यावहारिकमिति । आदिसर्गादीति । ब्रह्म-
सर्गप्रलयाभिप्रायेण । आदिमहेति । तयोर्विशेषणोपादानम् । सदादिरूपत्वाच्चेति ।
परस्परव्यावृत्तेषु घटपटादर्थेषु अनुवृत्ततयानवच्छिन्नत्वात् सत्तामात्रमपि शाश्वतं
भवति । अत एव महासत्तेति व्यपदिश्यते । एवं चिदानन्दयोरपि ज्ञेयम् ।

अथ परातदर्थ्यात्मकमिति । सामान्यरूपं विषयमाहेत्यन्वयः । आत्माविभक्ता-
न्तर्मुखकारणात्मकमिति । देवतात्मनः स्वरूपस्याशेषद्वैतनिर्वाहकं यच्छक्ति-
मात्रं तत्स्वरूपविश्रान्तिलक्षणायां प्रलयदशायां ततः स्वाधिष्ठानचिद्रूपतो न
विभक्तम् । अतएवान्तर्मुखं तत्स्वरूपमात्रविमर्शस्वभावं सत् सकलाद्वैत-
निदानतया वस्तुतः कारणं भवति । तदेतन्सामान्यमित्यर्थः । शक्तिरूपमिति । बीज-
विन्दादिषु मध्य इति भावः । विश्वयोन्यै नम इति मन्त्रः । अवशिष्टमिति साध्य-
भिप्रायः । अथवहार्यमिति लक्षणयोक्तौ हेतुः । साचिणसु स्वयमेव सिद्धत्वात्
न्यासः । यद्वा शारदायै नम इति प्रथमत एव व्यापकमिष्यते । एवं मन्त्रान्तरेषु
तत्तन्मन्त्रेण प्रथमतो व्यापकम् । विश्वेश्वरमहालक्ष्म्यादिव्यपि समानमेतत् ।
स्थूलादिलक्षणमिति । स्थूलसूक्ष्मकारणं समष्टिव्यध्यात्मकं भोग्यभोगायतन-
भोक्तृविप्रहाद्यात्मकम् । तद्ददाति । कायिकादिसकलकर्माधिष्ठा सतीति भावः ।
भुक्तिरूपं फलमेतत् । तत्कारणं चेति मुक्तिरूपं फलम् । तच्छब्देन स्थूलादिग्रहणम् ।
तत्कारणशब्देन च सामान्यस्य ग्रहणम् । ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति । देवताया
यदनारोपितं रूपं तद्ब्रह्म । तद्विषया वक्ष्यमाणा शेषयोगपर्यन्तजन्या
मनोवृत्तिर्ब्रह्मविद्या । यतीति । दो अवखण्डन इति धातोः श्यनि रूपम् । शारदा-
शब्दार्थं उभयत्रापि समान एव । व्याख्येयमिति । शारदाशब्दस्य स्वतः सर्वशुक्लायां
देवतायामेव वृत्तेरिति भावः । शारदापदमित्यं विवृण्वन्नेतदपि दर्शयति—विश्वे-
श्वरमहालक्ष्म्यादिपदं ह्यज्ञेखासरस्वत्यादिपदमप्येवं परदेवतार्थतया नियमिति ।

। प्रयोजनकथनेनैवेति । प्रयोजनमात्रेऽप्यारभोऽभिहिते तदर्चनस्तत्र प्रवृत्ति-

रवश्यं स्यादेवेति सामान्यतोऽधिकारिसिद्धिः । वितरत्वित्वादिनेति । श्लोक-
शेषेणेति शेषः । इह केवलकैवल्यार्थी मुख्याधिकारी । भुक्तिक्रमेण तदर्थी
मध्यमः । केवलभुक्त्यर्थी अधमः । वश्याकर्षणादिप्रयोगमात्रार्थी क्षुद्राधिकारोति
भेदः । कथंविधोऽसावनेन सिद्ध इत्याह—शुद्धान्तःकरण इति ।

दीचेह द्विविधा लौकिक्यागमिकी च । तत्र लौकिकी वाचिक्यादिदीक्षा ।
आगमिकी तु त्रिविधा आणवी शाक्ती श्राभवी चेति । तत्र वाचिकीयं शारदा
वद्येतसः परिशुद्धिं वितरत्वित्त्वेवमाशीर्लक्षणा स्थूला । तथापि संस्कृतस्य ग्रन्थ-
श्रवणादावधिकारः । अनेनैतदपि सूचितम् । प्रपञ्चसारं व्याचिख्यासुनैतत्श्लोक-
हारेणैयं वाचिकी दीक्षा श्रोतुः कार्येति । यद्यपीयमेका दीक्षैव तथाप्यनयाऽर्थीप-
लक्षणाभ्यां विशेषाधिकार्यपि सूचितः स्यात् । ततः शुद्धान्तःकरण इत्यर्थितार्थ-
कथनं वक्ष्यमाणार्थश्रवणशेषतया चित्तशुद्ध्याशासनात् । गुरुणेत्यादिनोप-
लक्षितार्थं उक्तः । दीक्षाभेदलक्षणार्थत्वात् अस्या इति ।

अणुभिर्मन्त्रैरिति । यदुक्तं—मन्त्रात्मकवर्णविशेषपरामर्शरूपत्वादाणव इति ।
संज्ञत्वेति लिपेः संहारन्यासेन संहारः सर्गन्यासेन च सर्गं इति द्रष्टव्यम् । अनेन
कदाचिदियतापि कार्या देहशुद्धिरित्यपि सूचितम् । न्यासरूपाणवीदीक्षाप्रकार
इति पूर्वार्धेन सूचित इति भावः । स्वशक्तिसूत्रेणेति । स्वात्मसः शिष्यात्मानं
सूत्ररूपेणानुस्यूतं शक्तितत्त्वं भावयित्वा तेन मार्गभूतेन यद्वा तेन स्वाकारेणैत्यर्थः ।
प्रविश्येति । सकलजगदधोश्रितपदेन सूचितमेतत् । तत्त्वसंहारं कृत्वेति ।
शाश्वतेति सूचितम् । तत्त्वग्रहणं पङ्कविकल्पोपलक्षणार्थम् । कलाभि-
रवयवैरित्याव्युक्तत्वात् । तं परदेवतारूपं भावयेदिति । विश्वयोनिरिति सूचितम् ।
शुद्धतत्त्वसर्गोऽप्यनेनैव सूचितः । शाक्तदीक्षाप्रकार इति । यदुक्तम्—उच्चारणा-
दिव्यतिरेकेण संविद्धिकल्पमात्राकारत्वादिति । द्वारभेदपदेनैतदुक्तम् । स्वशक्ति-
सूत्रस्य शिष्यात्मान्ततया प्रकृतौ चक्षुःसम्बन्धादीनां द्वारत्वमिति । केवलस्व-
स्वरूपस्थितिमात्रेणेति गुरोर्यत्स्वरूपं देवतातत्त्वलक्षणं शिष्यस्यापि यत्तदेव स्वरूपं
तस्मिन्नखण्डब्रह्मात्मैकत्वलक्षणे स्वरूपे स्थितिरनुसूचिततया स्थानम् । मात्रग्रहणेन
यत्प्रवृत्तासः । यदुक्तं—सर्वविकल्पचोदव्युदासेन स्वस्वभावमात्रोपपादनप्रवृत्ततया
शाश्वत इति । शिष्यसर्वदेहग्रसनरूपेति । समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्थूलसूत्रादिः
सर्वो देहः स्वस्वरूपस्थितौ तस्यारोपसिद्धस्य ग्रसनं स्यादिति । शारदेत्यनेनेति ।
शारं दतीति विद्वत्त्वादिति भावः । मन्त्राणामिह भूयस्वादासां दीक्षाणां
यथायोगसुपयोगो द्रष्टव्यः । विषयविषयिभाव इति परस्परनियमरूप उक्तः ॥ १ ॥

गन्धारश्रौपयिकमित्युक्तविषयादिकथनेन किमिह साधितं भवतीति तद्वदन् उत्तरश्लोकसङ्गतिं वक्तुमारभते—विषयादिमत्त्वादिति । भवत्ययमिति वक्ष्यमाण-गृहणम् । तमेवाऽवतारं सङ्गतिरूपमाह—शारदेत्यादिना । पुराणादिष्वेवेति । स्थूलदर्शनाभिप्रायेणाशङ्का सूक्ष्मदर्शनाभिप्रायेण परिहारः । परमकारणत्वानु-पपत्तेरिति । कारणत्वं तावदस्येवेति भावः । विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनयेति । वक्ष्यमाणा मन्त्रा एव विद्याः । आख्यायिका कथा । अथाऽत इत्यत्राऽऽद्यमब्दा-रभार्यः । यदारम्भाद्गतयेतन्मङ्गलाचरणं तस्य चाऽयमारम्भः ।

अर्थान्तरमाह—सृष्टिहेत्विति । पुरा प्रलयावसाने प्रधानाद्ब्रह्महरीश्वराख्या अभवन्निति मूलान्वयः । आख्याग्रहणं पुराणागमादिप्रसिद्धिसूचनार्थम् । तदाख्याथेत्यर्थान्तरकथनम् । तेषां वाचका मन्त्राथेति तदर्थं उक्तः । पदवाक्यादि-रूपत्वेऽपि मन्त्राणामाधेयकत्वा एवेत्याख्याग्रहणम् । पुरेति चिरपूर्वकाले । अर्थान्तरमाह—तेषामिति । पुरेति प्रकृत्यादिद्वयोः ।

यद्यपि तत् उत्पन्नमिति प्रधानं शारदातत्त्वमेव तथापि तदिहाभिप्रेतमित्याह—प्रथितमतीति । मायाशक्तिमत्त्वाच्चित्तत्त्वमिह प्रधानम् । तस्यैकत्वेऽपि कार्यभेदवस्त्रिधा विकल्पः । विश्वमिदं प्रतीतत्वाहितत्वाच्च प्रथमं तदतीति प्रथा । तदेव वर्णव्यापत्या प्रधानमिति । तद्वाचको हकारथेति । सकल-वाचकसंहारादिति भावः । त्रितयहेतुत्वञ्चतेरिति । पुराणादिष्वेवेति भावः । प्राधान्येनेत्याधिकारिकत्वात् । साधकवशात्त्वापेक्षिकमितरत् ।

अस्यैव श्लोकस्याभिप्रायान्तरमाह—सृष्ट्यादावित्यादिना । सृष्टिः शरीर-सृष्टिः । यहच्छति—निरवद्यादिमन्त्रैर्याप्येति । आदिशब्देन देवताविग्रहा-न्तश्चतुर्भूतिभावना । तेषु पुष्पाञ्जलिं कदाचित् साधकशरीरस्य समष्टीकरणं देहसंहार इति सर्वं गृह्यते । ब्रह्महरीश्वराद्येत्येकशेषेण सर्वेश्वरसिद्धिः । पुराभिमानिनामिति विश्ववैश्वानरादीनाम् । व्यस्तसमस्तप्रणवानन्तर्यमिति सूचितमित्यनुपङ्गः । प्रलयः सर्वमन्त्रनिदानभूत, प्रणवः । गुणप्रभिन्ना इतीत्य-स्येति च योग इत्युपरि सव्यन्धः । रजश्चादयो गुणा एवं सरस्वत्यादयः । सर्वज्ञत्वं सर्वेषामेको गुणः । सदेखण्डसंविदादयोऽपि गुणा एव । अयमिह प्रयोगः । ओं श्रीं रजतपाध्ये स्थूलविराट्शरीराय विश्ववैश्वानरात्मने सर्वस्त्रे ब्रह्मणे सरस्वतीसङ्घिताय सर्वज्ञाय सदात्मनेऽसङ्गाखण्डसंविदे परमात्मने नम इत्यादि ।

पञ्चममन्त्रं दर्शयितुमाह—मूर्त्युपवादमन्त्रस्त्विति । मूर्त्यारोपः सा क्वचिद्रूपे सामान्याधारोपतः सर्वेश्वरादिर्षभवस्तद्धानात् केवलता च तदपवादः । अथ

मिरवद्यनिर्गुणायेति गुणांशापवादः । अशीर्याशरीरायेति शरीरांशस्येत्यादि प्रतिपत्तव्यम् । इदानीं प्राक्प्रतिज्ञातां विद्यानुतिमधिकारिविशेषणेन सह दर्शयति—प्रधानादभवन्नित्यादिना । विद्यानां महत्त्वमप्यनेनाधिकारिविशेषणेन लभ्यते । महत्त्वकथनं च सुतिरिति । किञ्च ब्रह्मादयोऽपि ह्येतन्मन्त्रदेवता भावनादिभिरेव स्वसमीहितं लेभिरे किमुच्यते महाभाग्यमासामित्यपि विद्या-सुतिः स्यात् । किञ्चाधिकार्युत्पत्तिरपीह सूचिता । प्रलयावसाने प्रधानाद-भवन्निति । प्रलय इह प्राक्तनदेहक्षयकालः । तदा यत्र स आत्मा सकर्मा पूर्वयुक्तः स्थितः तद्देवतातत्त्वं प्रधानम् । तत उद्भवस्य पिढमाहसंबन्धद्वारा विशिष्टकार्यकरणसहातिनोत्पत्तिः । ब्रह्महरीश्वराख्या इति । तेषां स्वतोऽ-साधारणत्वमुक्तम् । गुणप्रभिन्ना इति विनयकारुण्यादिगुणैरितरेभ्योऽत्यन्तमेद उक्तः । जगतोऽस्येत्येवं विराडात्मना प्रत्यक्षतोपस्थिता देवतोच्यते । तस्य सृष्टिस्थितिज्ञयाः स्वात्मनि न्यासजपयोगलक्षणा एव । तेषु प्राधान्यतो निविष्टचेष्टाः । यदुक्तं—न्यसेत्यासप्रिय इत्यादि । प्रधानादेवं त्रिविधोऽधिकारी समुत्पद्यते । तावदिति श्रन्यङ्गतोऽभिप्रायः ॥ २ ॥

ते विचिन्त्येति । त्रिविधस्याधिकारिणो व्यवहारदशायां निजनिमित्तादि-विचारयोगोऽपि सूचितः । स्वरूपविद्यान्तिस्तावत्परमपुरुषार्थः । नित्यत्वे स्वमेव तत्त्वं स्वरूपम् । अनित्यत्वे तु यतः स्वोत्पत्तिस्तदेव स्वरूपमिति स्वनिष्पत्त्यादिविचारोपपत्तिः । तदापत्तिसाधनमेव तावदनुष्ठेयम् । तदेव च स्वोत्पत्तिकार्यं नान्यदिति स्वकृत्यविचारोपपत्तिः । गुणसाम्योपाधिमिति । माय्यभिधाननिवन्धनमुक्तम् । गुणसाम्योपाधिग्रहणञ्च गुणसामान्यरूपस्य सर्वेश्वरस्य ग्रहणार्थम् । वक्तारमिति स्वनिष्पत्त्यादेरिति शेषः । समाविदन्निति प्रातिभं ज्ञानमुक्तम् । अरूपत्वं तत्रेत्यव्यक्तत्वे हेतुरित्यर्थः । गुणसाम्यस्याऽत्यन्त-निर्विकल्पतया तदधिष्ठानचिद्रूपानतिरिक्तत्वादरूपत्वम् । तदेव च निर्विशेष-त्वम् । मायासम्बन्धादिति । गुणसाम्यमात्रं माया भवति । सविशेषत्वमिति । वचनशक्तियोग्याकारत्वमिति भावः । विद्यासुत्यादिप्रयोजनयत्वादिशब्दोक्तम-परमधिकारिविशेषणम् । गुरुविशेषणमप्याह—विचारक्षमा इत्यादिना ॥ ३ ॥

अत्रेत्यस्मिन् प्रकरणे । किञ्चेवमुत्पन्नानां स्वनिष्पत्त्यादिविचारिणामधि-कारिणां स्वाधिकारमहिम्नैव तादृग्गुरुसंभवस्तत्प्रतिपत्तियोग्येह सूचितः । मायिनोऽपीति न केवलं ब्रह्मादीनामेव । यदा मायित्वमाहेणैव न वचनो-पपत्तिरिति भावः । अवक्तृत्वमिति छेदः । तत्सर्वमिति । स्थानविशेष इह

दुग्धारणवः । मूर्तिविशेषो नीलोत्पलदलप्रख्यामित्यादिलक्षणः । आदिशब्देना-
नन्तभोगशय्याग्रहणम् । यद्वा श्वेतद्वीपाद्युपलक्षणार्थमादिग्रहणम् । मूर्त्याभासेन
शयितमिति । दुग्धारणवादीनां स्वबुद्धाववभासेऽपि तच्छ्रुयितविग्रहस्य तथाऽनव-
भासादाभासग्रहणम् । यद्वा दुग्धारणवानन्तभोगयोः स्वेच्छामात्रविभावितयोरधुना
दर्शनं जातम् न तदभूतेरिति । अतएव पद्यात् स्वमूर्तिं स व्यदर्शयदित्यभि-
धानम् । अत्राभिप्रायान्तरं वदन्नन्वयमाचष्टे—मूर्तिरित्यादिना । मूर्तिर्मथिति ।
निर्विशेषचिन्मात्रस्य मूर्तिप्रख्यत्वात्तस्या इति भावः । आ समन्ताङ्गासत इति ।
यदुक्तं—ओमित्यन्तर्नदति नियतं यः प्रतिपाणिशब्द इति । विग्रहभूतेनेति ।
शब्दाविभक्तत्वादर्थस्येति भावः । गायकत्राणकथनादिति । ब्रह्मादयः
शक्तिभिः श्रुतिभिः स्तोत्रत्वाद्वायकाः तेषां त्राणं च तदीयसर्गादिज्ञत्योपदेशतस्त-
त्समीहितसाहाय्यकाचरणम् । देवतां चेति विश्वेति । सर्वेश्वराभिधानादिति
भावः । ओं बीजं ह्रीं शक्तिः । मूर्तिं संबन्धित्वेनेति । मूर्तिः शक्तिबीजमेव ।
इह वैष्णव एव पोठन्यासः । सामान्यपटलोक्तन्यासाः सर्वत्र कार्याः । सावरणै-
स्त्रिभिर्मूर्तिभिरिन्द्रादिभिश्च पूजा । ब्रह्मादीनामप्येवमङ्गमूह्यम् । ध्यानपूजे तु
स्वावसरे भविष्यतः । तस्य चेति । तस्य च यथायुतस्तावदर्थः । स च
सष्ट एवेत्यर्थः । तत्र लहयस्तरङ्गाः । आसर्गः संसर्गः । सर्वेश्वरस्य
व्याख्यवस्यस्य मूर्त्यवस्थापत्यभिप्रायेणैवमेतद्विद्वत्तम् ।

गुणोन्नेषावस्थापत्यभिप्रायेणाऽप्येतद्विद्वत्तमिति—अथान्योऽर्थ इत्यादिना । यदुक्तं
—ध्यातिमात्रं गुणोन्नेपो मूर्तिभाव इति त्रिषेति । यद्वा द्विविधाः साधकाः
सकलनिष्ठा निष्कलनिष्ठाश्च । वक्ष्यति च—एवं निर्गुणनिष्ठानामित्यादि । तत्र
सकलनिष्ठाभिप्रायेणैवं विद्वत्तः । निष्कलनिष्ठाभिप्रायेणाऽयमारम्भ इति । मायि-
नोऽमायिनोऽपि स्थानमूर्तिविशेषाद्यभावे वक्तृत्वमाशङ्क्येत्येतदिहापि समानम् ।
तत्र ब्रह्मादीनां बुद्धिरेव स्थानविशेषः । तदभिव्यक्त्यैतन्याभासश्च मूर्तिरिति
भेदः । इह मूर्त्याभासेन दुग्धारण्यौ शयितमित्येवमन्वयं दर्शयन् विद्वत्तमिति—
मूर्तिरिति । तदभिव्यक्त इति । मूर्त्यावभास इति विग्रहोऽपि दर्शितः ।
चैतन्याभास इति । अतस्तद्विवाभासमानमाभासः । इह चिन्मात्रं मायाशक्तिः ।
तस्यां सत्त्वलक्षणस्वच्छांशस्तत्र चिदाभासः । तस्मिंश्चिन्नतिविश्वं तदतिरिक्तं
चिन्मात्रलक्षणमेव च विश्वमिति षट्कोऽर्थः संभवति । तत्र चिन्नतिविश्वन्तु
सर्वेश्वरादीनामात्मा चिन्मात्रलक्षणं तु विश्वं साक्षी किन्तु सर्वेऽपि सर्वेश्वरादयः
स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाध्ययोगिन एव । तेषामपि मन्त्रदेवतात्मत्वात् । तत्र

सर्वेश्वरे त्रिभुविह प्राधान्यतो गृह्यते । कृत्स्नार्थप्रतिपत्तयोर्यतोपपत्तेः । एवञ्च
अजमव्यक्तमरूपमिति साहं मयैवेति चैतत् सर्वमुपपन्नं भवति । ब्रह्मादिषु
प्रतिबिम्बं प्राधान्यतो गृह्यते । अभिसतार्थप्रत्ययोग्यतोपपत्तेः ।

किञ्चैवं परब्रह्मसाक्षो सर्वेश्वरादिगुरुक्रमोऽपीह सूचितो भवति । आभा-
सिनः शयन इति । यस्य वैतन्यस्याऽयमाभासः स आभासी साक्षिचिद्रूपः सर्वेश्वरः ।
कृत्स्नेऽपि मायातत्कार्ये तदधिष्ठानतया तन्नाञ्जितया च व्याप्तस्य साधकबुद्धौ
तद्दर्शनयोग्यतयाऽभिव्यक्तिरेव शयनम् । द्वारत्वमिति । आभासे प्रतिबिम्बसंभवात्
प्रतिबिम्बस्य च बिम्बतोऽनन्यत्वादिति भावः । ननु बुद्धौ साक्षिचिद्रूपावभासे
किमाभासेन । यदुक्तं—ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति । उच्यते । सर्वेश्वरावभासे हीह
वाच्यो न साक्षी चिन्मात्रावभासः । यद्वा ब्रह्मादीनामाभासाः व्यष्टयः सर्वेश्वरा-
भासास्तेषां समष्टिः । गुणमास्योपाधित्वात् सर्वेश्वरेण स्वव्यष्ट्याभासानां स्वसमष्ट्या-
भासाकारेणाऽवभासनमिहाऽभिप्रेतम् । सकलमन्त्रन्यासजपयोगानामपीयमेव
स्थितिरिति । किञ्च साधकानां निजसमष्टिभूतपरदेवतावबोधप्रक्रियाऽपीह
प्रतिपाद्यते । विवेकज्ञानफलं संसारमान्यमित्याद्यभिधानाच्चेतदवगम इति ।
एवञ्च ब्रह्मोपलक्षणभूतज्ञानक्रियाशक्तिसमाकुलतादिसर्वमुपपन्नं भवति । ननु
मायायां तावदेतदाभासे न शयनबुद्धाविति । नैप दोषः । मायाया अपि
बुद्धावैवावभासादिति तस्य तद्बुद्धाविति शयनमिह स्वतोऽभिव्यक्तिमात्रम् । ततो
विवेकतोऽभिव्यक्तिविशेषः ततश्चान्ततस्तद्दर्शनमित्येवंविधमभिप्रेयते । मरुतो-
ऽन्तर्धामिण इत्यवस्थाभेदात्तथा निर्देशः । प्रचारप्रकारेरिति । किरणपद-
विवरणम् । प्रशान्तसंसारोदय इति । विवेकक्रमस्य परदेवतात्मैकत्वपर्यन्तत्वा-
दिति भावः । परमानन्दाकारेति पूर्णचन्द्रकारपदविवरणम् । जडविषया इति ।
लडयोरविशेषः । संसारदशाभिप्रायमेतत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

अनन्तभोग इत्येतदिह दुग्धाच्चविशेषणम् । अनन्ताकाराश्चित्तवृत्तय इति ।
समाधिष्ठित्तिरियमुक्ता । यदुक्तं—ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति । तस्याः सजातीय-
प्रत्ययप्रवाहरूपत्वात् पुनः पुनराविर्भावसंभवः । शार्ङ्गशब्दो मूर्तिपक्षे शार्ङ्गगदा-
द्यायुधयोगाभिप्रायः । इह तु मायायोगाभिप्राय इत्याह—तत्राभिव्यक्ताविति ।
सर्वतो व्याप्तस्यैकरूपस्यापि सत इति भावः । शरणादिति । सामान्यकारणादि-
रूपेण चिदाश्रयतयाऽवस्थानमुक्तम् । यद्वा चिद्रूपहिंसामोहनमुक्तमरणादिविषय-
भोगसमर्पणम् । गधनादिति । स्वाधिकारविरतौ निष्ठित्तिः ॥ ६ ॥

तेषु श्रव इति । वैदप्रथितिरुक्ता । विस्तीर्णकोर्तिर्वेति । लोकप्रसिद्धिः ।

सूक्तिभिरुक्तैर्मन्त्रैरित्यकारादिमन्त्राणां सर्वेश्वरप्रणवानां तदज्ञानामपि ग्रहणम् ।
 व्यट्टिमन्त्रैरपि समध्यात्मनि प्रत्ययो न्यासपूजादिषु प्रसिद्ध एव । सुविभिरिति ।
 तासामिहानुपयोगादनुपन्यासः । यद्वा मासयन्त्रपटलभाविन्य एव ग्राह्याः ।
 स्वमूर्तिं स व्यदशेयदिति निष्कलविषये । दर्शनमपरोक्षीकरणानुग्रहलक्षणम् ।
 यदुक्तम्—अपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्व इति । इह सूक्तिभिः सुविभिरिति मन्त्र-
 सुत्यादिप्रयोगस्य समाधिद्विभिः सह तदपरोक्षीभावापकारित्वमुक्तम् ॥ ७ ॥

उद्वसी उन्नतनासिका । विसरणं प्रसरणम् । औदरिकाबन्ध उदरबन्ध
 एव । राजयः पङ्क्तयः । एषा इयं मूर्तिः । मूर्तिवर्णनं तु सकलमन्त्रमूर्तिनामप्येवं
 समुचितरूपाभोगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

भक्तिपरवशचित्ता इति । चित्तशब्देनात्मशब्दो विवृतः । तत्राऽब्रवीदज
 इति । ब्रह्मगतायाः सर्गशक्तेरुद्बुद्धतमत्वादिति भावः । अजः स्वयंभूर्ब्रह्मा ।
 प्रकारान्तरमाह—अजोऽकारज इति । अकारोऽवर्णवियहं देवमित्युक्तः परो
 देव एव । इह त्रिविधस्य साधकस्य गुरुसमासादनसंभवोऽपि सूचितः ॥ १५ ॥

यदनित्या इति । अनित्यत्वे तु यत्कारणं तत्स्वरूपं भविष्यतीति ब्रह्मणोऽ-
 भिप्रायः ॥ १६ ॥

मूले परं ज्योतिरिति शार्ङ्गिणो ग्रहणम् । प्रमिताक्षरमिति । प्रमितं
 परिमितमक्षरं यस्य भाविविस्तारसङ्ग्रहरूपत्वात् तत् प्रमिताक्षरम् । यूयमक्षर-
 संभूता इत्यादिवाक्यम् । पुनः प्रश्ने कृते सर्वानित्यमुवाच हेति विस्तारोपक्रमः ।

अत्र प्रकरणान्तरमाह—प्रमिताक्षरमित्यादिना । प्रकर्षणेत्येतदाख्यातवशेण
 सम्बन्धनीयम् । भीयत इति मीड्माडोः साधारणं कर्मणि रूपम् । मिनोतीति
 कर्मणि ङुमिड् प्रक्षेपणे । कर्मवासनाप्रचयेनाऽविद्यां स्थायिनीं करोतीति
 तदर्थः । परिच्छिनतीति । माडर्थतो रुड्भोः । कालपरिच्छेदोऽत्र विवक्षितः ।
 तदभिवमित्यस्याऽयमाशयः । हकारमुवाचेति छानेनोक्तं भवति । तदा च तद-
 भिव्रताभावे प्रकृत्याद्यर्थस्याग्रहणादक्षरत्रमुत्तरं स्यादिति । सतत्त्वमपि तत्त्वमेव ।
 तस्येति शार्ङ्गिणोऽभिप्राय इत्येतदन्तं वाक्यम् । द्रष्टव्यमिति । साधनैरिति
 प्रियः । अहमेतन्नरूपेणेति । मेलनं हयोरहयोः संसर्गरूपो मध्यमांगः ।
 प्रकृत्यादिमन्त्रो हकार इत्येतदपीह सूचितम् । सर्वेश्वरप्रणववदपिच्छन्दसी ।
 प्रकृतिपुरुषकालात्मको देवो देवता । ह्रीं ह्रीमित्यादिभिरङ्गानि । अर्धनारी-
 श्वरो ध्येयः । तस्य धामदक्षिणमध्यमभागैरितत्प्रशात्मकत्वम् । वक्ष्यति च—
 सुद्राभयशुष्यावरदकर इत्यादि । नितित्वेति । प्रकृतिस्वरूपात् कानो भोक्तारि

पुरुषे महदादिभोग्यजातं निष्पादयतीति भावः । तेषु वी जायते लय इति । तदा जिज्ञासितमालक्ष्य उत्तरम् । अभिप्रायान्तरमाह—उपादानत्वमिति । इह त्रिविधस्य साधकस्य स्वात्मपर्याप्तगुरुसमासत्वनन्तरं तदुचितप्रश्नोत्तरप्रकारोऽपि सूचितः । अत्र यूयमक्षरसंभूता इति मन्त्रदेवतास्वरूपभूतादक्षरात्तेपासुत्पत्तिरुक्ता । तेनैषामक्षरस्वरूपत्वं निर्धारितं भवति । सृष्टिस्थित्वन्तर्हेतव इति । यथास्वं न्यास इव योगैककार्यत्वमेपां विग्रहोत्पत्तेरुक्तम् । तेषु वी जायते लय इति च न्यासादिभिः स्वरूपभूताक्षराप्ययलक्षणोऽपवर्गोऽप्यभिहित इति ।

अथ यन्प्रागुक्तं प्रकृतिपुरुषकाला हकारश्चोक्त इति यच्चेहापि तदभिन्नं स्वरूपं प्रमिताक्षरमिति तदादिगुरोः शार्ङ्गिणो वचनसिद्धमिति दर्शयन्निहाऽक्षरमन्द-
स्येयानभिप्राय इति सोपपत्तिकमाह—अत्रेत्यादिना । अत्रेत्यस्य गम्यत इत्यपरिसम्बन्धः । व्युत्पत्त्या प्रकृतिपुरुषकाला रूच्या हकार इति विभागः । वाच्यस्य सात्त्विकद्रूपस्यैकत्वेऽपि तद्विभूतिवर्गाणां त्रिधाभिन्नत्वान्प्रकृत्यादितया त्रेधा विकल्पसंभवः । इह वाच्यवाचकयोरक्षराभिधाने ।

अथमभिप्रायः वर्षास्तावदक्षराणि प्रसिद्धान्येव । त एव च मन्त्राः । तथा जगदपोदं स्थिरमक्षरं प्रसिद्धमेव । तदेव च तद्वाच्यदेवता । यदेतद्वाच्यवाचकम-
क्षरं तदेतदेवाक्षरं स्थूलावस्थमेतत्त्रैव साक्षादक्षरमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥

अक्षरशब्दोक्तिमिति । वाच्यवाचकयोरभेदस्य स्वःप्रतिपन्नत्वाद्वाचकैकत्वस्य च हेतुत्वं श्रुतत्वाद्वाच्यानां त्रित्वेऽपि तदव्यतिरिक्तत्वादेकोकरणोपपत्तिः । सर्वानित्यमुवाच हेत्यस्याथं स्थूलोऽर्थः । मूलाणां दोषं त्रिमूर्तिप्रश्नोत्तरभूतानित्यं वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवानिति । हकारः पुराकल्पावद्योतनार्थः ॥ १८ ॥

अत्र सूत्रमर्थं दर्शयति—सर्वेषामित्यादिना । ममस्तुगन्धानुगतमिति । नित्यत्वममर्थनार्थमुक्तं वाचकं तावदिह हकार एव । तस्य स्वरूपमूलार्थं शक्तिबोजम् । तच्च नित्यं स्वयंमूलार्थतया तस्यापि मूलाणांन्तरायीगात् ममस्तुमन्धानुगततया तेषामेवानित्यतोपपत्तेरिति मूलार्थग्रहणेऽभिप्रायः । ननु हकारस्यैव कार्यं शक्तिबोजं स्वरूपमभ्युपगम्यत इति । उच्यते । परावाचमन्ता-
वच्छक्तिबोधनं स्वरूपम् । इति च परायागेव । तदेव स्वान्ताम्पुरस्ककन-
गन्धार्यमात्रात्मकरिफतदुन्मेषनिर्मेयगतरूपेकारविलसितमेव शक्तिबोजम् । तच्च तत्प्रोचितं स्वरूपं स्यादिति इह चतुर्धा विकल्पः संभवति । याच्यवाचको मियो भिद्ये । याच्यं प्रधानमितरस्तद्गुणः । वाचकं प्रधानमितरस्तद्गुणः । वाच्य-
वाचको परम्पराभिधादिति तत्र पूर्वविकल्पद्वयाभिमायेषैतदुक्तम् । वाचकस्य

तावदिति । उत्तरविकल्पद्वयाभिप्रायेणैतदुच्यते । अथवेत्यादि । सर्वेषामेवेति । वाचकस्य वाच्यानां चेत्यर्थः । ननु वाच्यानामुपरि सर्वं वक्ष्यत एव तत इह को विशेष इत्यत आह—संग्रहेणेति । कथं पुनरयमभिप्रायो लभ्यत इत्यत्राह—प्रकृतमित्यादि । उत्तरवेति । प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्यस्मिन् प्रकरणे । सर्वात्मत्व-कथनाच्चेति पूर्वत सम्बन्धनीयम् । इदानीमुक्तविकल्पचतुष्टयानुगुणतया विद्वेष्योति मूलार्णमित्यादिना । शक्तिबीजं हृद्भेखापटल उद्धारिष्यति । मूलार्णशब्देन प्रणवो वा विवक्षितः । तदुक्तं—मूलार्णमिति प्रणवशक्तिवाचकपञ्चाविति ।

परतस्त्वस्योदासीनदशायां वाचकमनुत्तरमकारः । यदुक्तम्—अजोऽकारज इति । तस्य निजशक्तिधर्मितया पुंस्त्वावभासदशायां स एव प्रणवः स्यात् । तच्छक्तिधर्मितया स्त्रीत्वावभासदशायामीशानाख्यः शक्तिप्रणवः । तस्यैव शक्तिभावयोग्यतादशायां स एव हकारो भवति । साक्षादेव शक्तिदशायां यथोक्तरूपा भुवनेश्वरीति भेदः । एवमुत्तरत्रापीति । केवलमर्थसहितमेव योजनीयमित्यर्थः । वक्ष्यमाणा इति । शक्तिपटल इति शेषः । कादिज्ञान्ता इति तत्रैव वक्ष्यमाणाः । विह्वतेर्विह्वतय इति मूलपदाभिप्रायः । अङ्गत्वेनेति । गुणतया । तान् सर्वान् ह इतीत्यमाहेति । अत्रेतिशब्दोऽप्याहृतः ।

अयमिहार्थः—मूलार्णादयोऽमी ह्येतदचरमित्युवाचेति ह्येतन्मूलार्णा-
द्यात्मकमिति चैतदभिप्रायः । अत्र यत्परोक्षं शार्ङ्गिणो वचनमवभासते मूलार्णी
ह्येत्येवविधं तदभिप्रायेणोक्तं समस्तगद्दानुगतं स्वरूपमाह मूलार्णमित्येतदव-
बोद्धव्यम् । इह मूलार्णमिति हकारस्याचरस्य नित्यप्रश्नोत्तरं स्वरूपप्रश्नोत्तरं च ।
अर्णविकृतीरित्यादि सर्वं किमात्मकमित्यस्योत्तरम् । नन्वेवं हकारस्य केवलस्य
शक्तिबीजस्यापि वा सतो मूलार्णतया नित्यत्वं नित्यत्वे च नित्यानां प्रकृतिपुरुष-
कालानां वाचकत्वं चोक्तं कथं पुनरिह सप्तम वर्षान्तरेषु हकारस्यैवोभयरूपेणापि
परावाक्तस्त्वमिति नियमः कथं वैवं नियमेऽप्यस्मार्णविकृतत्वादिसर्वापपत्तिरिति
तदेतदुपपादयति—हकारो होत्यादिना । प्रत्याहारार्थोऽपि सन्नकारो हकारा-
भिव्यक्त्यर्थश्चापि स्यादिति । तदुपरि निविष्ट इत्यभिप्रायेणाऽकारहकारात्केत्वेवं
निर्देशः । तयोचेति । सर्ववर्णाद्यनुगमादित्युपरि सम्बन्धः । आद्यन्ताचरयो-
रिति । मादकाया इति शेषः । गृहीतेतरवर्णयोरिति । हकारस्त्वेवं कश्चैव
मादका भवति न केवलं तद्वर्णमात्रमिति भावः । इयता हकारस्य वर्णान्त-
रेभ्यो विशेष उक्तः । एवमयमेव परावाक्तस्त्वमिति नियमः स्यादिति भावः ।

नादाकाररूपेण वेति सर्ववर्णाद्यनुगमादित्यनेनाऽन्वयः । हकारात्मिकाया

मन्त्रदेवतायाः स्थूलसूक्ष्मादिपञ्चविधात्मकत्वात् तदनुरोधेनायं वाच्यवाचक-
 पञ्चकोपन्यासः । नादबुद्धिज्ञानशक्तिविमर्शचितोऽकारहकारयोः स्थूलाद्यंशेषु
 क्रमेण वाचकांगा इतरे वाच्यांगा इत्यवसेयम् । वाशब्दः सर्वथापि संभवाद-
 नियमार्थः । कार्यानुगमे कारणस्य तदनुगमे कार्यानुगमादिति । पारायण-
 वर्णानामादिशब्देन तत्रभिन्नानां मन्त्राणां प्रयोगमन्त्राणां च ग्रहणम् । तथा
 तद्देवतानां च ग्रहणम् । नादाकाररूपेण वेत्यकारप्राणादिवाच्यांगानामप्यु-
 पात्तत्वात् हेतुस्त्वादित्यमुक्तः । अथ साध्यमुच्यते सर्वशब्दार्थेति । हकारस्य
 केवलस्य शक्तिरूपस्याप्येवं सावयवद्वारा सर्ववर्णतदर्थसङ्घातरूपत्वात् सवर्णादिषु
 तदर्थेष्वपि तदवयवद्वारानुगमात् सकलवाच्यवाचकानुगमसिद्धेः सर्वात्मत्वं स्यात् ।
 केनाकारेणस्यैतत्सर्वात्मत्वमित्याह—सर्वं शब्दार्थं समष्ट्यात्मकं परावामात्मत्वेनेति ।
 केवलमर्थसहितं वेत्येतदिहापि यथास्त्वं प्रत्येतन्नम् । यत एतस्य केवलस्य
 शक्तिरूपस्यापि स्वयंनित्यत्वं नित्यप्रकृतिपुरुषकालवाचकत्वं च सम्यगुपपन्न-
 मित्याह—प्रकृतीति । तत्क्रमेणेति । नित्यत्वं सर्वात्मत्वं स्वरूपं चेत्यर्थः ।
 क्रमशब्देनैतदाह प्रथमं तावन्नकृतिः पुरुषश्चैवेति प्रकृतिपुरुषकालानां नित्यत्वं
 ततो विभुशब्देन प्रकृते स्वरूपमणोरणीयसीत्यादिशेषेण ततः सर्वात्मत्वं ततः
 साहं यूयमिति पुरुषस्य स्वरूपं व्याप्तिश्च ततः सा तु कालात्मनेति कालस्य
 स्वरूपम् नवादिप्रलयान्तोऽप्यमित्यादिशेषेण तद्विभूतिरिति ।

देवतातत्त्वं हि चिद्रूपमेकमेव । तस्य स्वशक्तिकल्पित एवायं प्रकृतिपुरुष-
 कालात्मको विकल्प इत्यभिप्रायेण प्रकृतिव्याप्तेरेव प्रबन्धेनाऽभिधानमिति । प्रकृतिः
 पुरुषश्चैवेत्येवकारस्त्रोपामेयं नित्यतेत्ववधारणार्थः । चकाराविति । तेषां द्वयोर्द्वयो-
 र्मिथो यः सम्बन्धो भोग्यभोक्तादिनक्षणे यश्च मिथोभेदः सोऽपि तद्वन्नित्य एवेति
 भावः । कालस्य घृयगृहणमित्यसमामकरणमुक्तम् । निमित्तत्वावद्योतनार्थ-
 मिति । काल एव साक्षाच्चिन्तमिति भावः । यत् तूक्तमितरी निमित्तमिति तत्र
 पुरुषो भोक्त्वान् निमित्तमात्रमिति विशेषः । ननु प्रकृत्यादीनां तत्सम्बन्धभेदयोश्च
 नित्यत्वे देयतातत्त्वस्य नानात्वापत्तिरित्यागङ्गाया तस्य साक्षिनक्षणस्यैकत्वेऽपि
 तस्माच्छाणां भेदसंभवात्तद्वारा निरूपण एवायम् । तस्मिन् भेदावभासो न तस्मात्प्र-
 मिरूपण इत्यभिप्रायेण प्रकृतिपुरुषकालानां साक्षिमात्ररूपाभिप्राये देधा विभजते
 —प्रकृतिपुरुषकाला इति । एतच्च गार्होणी विवक्षितमिति दर्शयन् परावर-
 त्तरूपमपि दर्शयति—विविक्तीर्षुरिति । अत्र विविकीर्षुर्वा युष्मानपि नवादि
 प्रनयान्त इत्यपरे प्रकृत्यादयः । सर्ववेद्यस्वरूपा बहुना किं सा तु कालात्मनेति

परि । अत्रापरप्रकृत्यादीनां तद्विभूतिद्वारा प्रतिपत्तिः तद्वारेणैव तु परप्रकृत्यादि-
साच्चित्तं तद्विग्रहयता चापरप्रकृत्यादिभाव इत्यपि प्रतिपादितम् । वाक्यश्रीपा-
दिति । द्विविधा इत्यधः सम्बन्धः । मूले सत्तमेति त्रिनियवत्तिस्त्वयैव (?) प्रति-
पत्त्येति सूचितम् । तत्रात्मकं हीदं जगदिति । यदा त्रिविभागफलं त्वयैवावसेय-
मिति । तत्र सरस्वतीत्रिपुरादयः प्रकृतिप्रधानाः सूर्यसोमादयः पुरुषप्रधानाः
विष्णुश्रिवादयः कालप्रधाना इति । अथवा तेषां मन्त्रसेवायां समन्वयस्त्वयैव
निरूपणीय इति । तत्र पूजकः कालः साधको देवता च पुरुषं क्रिया मन्त्रो
द्रव्यमिति प्रकृतिरिति यदुक्तं तदाह—

पुरुषो भगवानिहोपहारः प्रकृतिः कालतनुः स्वयं हि कर्ता । इति ।

प्रकृतेर्व्याप्तिकथनेन भोग्यद्रव्यत्वादिति सिद्धेरिति । अभिप्रायान्तरमाह—
विपर्यय इति । प्रकृत्यादीनामनित्यत्वे तेषामप्यन्यैः प्रकृत्यादिभिरिव भाव्यम् ।
तेषामप्यनित्यत्वे तेषामप्यपरैरितीयमनवस्थेति ॥ २० ॥ २१ ॥

प्रकृतेः स्वरूपं व्याप्तिं चाहेति पृथग्विनियोगः क्रियते । वाचाचराणामपि
तदिति हि सामान्यतो विनियोगः । सामान्यतो व्याप्तिसित्यनेनैतदपि सूचितम् ।
अणोरणीयसौ स्थूलात् स्थूलेत्कणमध्यमस्थूलेषु चराचरेषु विशेषतो व्याप्तिकथन-
मिति । आदिकेन्द्रादीव्यधिज्योतिषं व्याप्तिः । विभुरिति तु प्रकृतेः
स्वरूपाभिधानम् । विभावनलक्षणा शक्तिरस्याः स्वरूपमिति ॥ २२ ॥

न श्वेतरक्तेत्यधिधियं व्याप्तिः । श्वेतरक्तादिपदैस्तदगुणानां विषयभूतानां
तन्मात्राणां ग्रहणम् । सर्ववर्णानुगमादन्यतमवर्णतया निर्धारणायोगः । न
श्वेतिव्यधिगुणं व्याप्तिः । गुणाः सत्त्वादयः । सर्वस्मिन्ननुगमादेकस्मिन् विशेषतो
न व्यवस्थितिः । न भूतेष्वित्यधिभूतं व्याप्तिः । पूर्ववदव्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

अन्तरान्तरित्वध्यात्मं व्याप्तिः । अधुना तु तद्दर्शनेोपदेशसावसरस्वात्मनि
व्याप्तेरपीदानीं सिद्धत्वादित्याग्यं दर्शयन्नाह—कथं तर्हीति । मूले ऐशिक-
दर्शितैरित्युपायैरित्युपस्कारः । ते चोपाया अनुयोगादयः । दर्शनमपरोक्षानु-
भवः । स्वसंबन्धस्वरूपेति च नित्यत्वमपि तत्कालविशेषणम् । स्वयैवाऽहंतया
विद्यं स्वरूपं यस्याः सा तयोक्ता । स्वरूपमिह पारमार्थिक आरोपसिद्ध्याभिप्रेतः ।
तद्दर्शयति—अपरप्रकृतिसाच्चित्त्वेनेति । अत्राऽर्थादितद्व्यति । प्रकृतितत्त्वे
याथात्मरतो निरूप्यमाणे किञ्चित्स्वयैव संबन्धं किञ्चित्ताया संबन्धं चास्तीति ।
परप्रकृतिरूपसाच्चित्त्वेनेति वा पाठः । इह स्वसंबन्धमस्याः स्वरूपमिति पर-
प्रकृतिस्वरूपमप्युक्तम् । तन्नाथ्यमचिद्रूपमित्यपरप्रकृतेः स्वरूपमप्युक्तमित्यव-

बोद्धव्यम् । यत् पूर्वमुक्तं विभुरिति तस्मान्मन्त्रेण स्वरूपकथनमिति भेदः ॥ २४ ॥

सा लब्धेति उपलब्धः परोक्षावभासः । दर्शनं साक्षादनुभवः । लाभस्तद्रूपि-
रिति भेदः । स्वात्मप्रत्ययसाधकमिति । स्वात्मन्येव प्रत्ययः स्पष्टतयाऽवभासः
निश्चयो विज्ञातो वा । यया आकशमित्यस्यायमर्थः । यया लब्धया आकाशस्त-
मो वापि तेन साधकेनोपलभ्यते । सर्वविशेषाणां तस्यामेव निम्नत्वादिति
संभाष्यानुपलब्धत्वादाकाशतमसोर्यहणम् । अभिप्रायान्तरमाह—आकाश इति ।
बुद्धादीनि सर्वाण्यपि कार्याणि सत्त्वादय इच्छादयश्चेति कारणावस्था-
विशेषत्वादुक्तम् । त्रियु तुल्यापीति । तुल्यग्रहणादित्यं विवृतिरिति भावः ।
विशेष्यत इत्येतदभिप्रायमाह—अङ्गनास्त्रिति प्रकृतेरिति शेषः ॥ २५ ॥

कथमेतच्चिपु तुल्यत्वमित्यत आह—गुणभूतादिरूपेणेति । पुंस्त्रीनपुंसकात्मसु
तदीयसत्त्वेच्छादिगुणरूपेण लिङ्गशरीरधात्वादिभूतभौतिकरूपेण वैत्यर्थः । सकल-
व्याप्तोनां मिथो व्याप्तिरप्यनेन दर्शिता । प्रधानमिति यामाहुरित्यत्र त्रिलिङ्गपदे
मध्येपु परोक्षस्त्रीपुंनपुंसकभावेपु व्याप्तिरुच्यते । प्रधानादिग्रहणं तस्यादि
प्रदर्शनार्थम् । यदा प्रकृतेरागनेपु लक्ष्म्यादिप्रसिद्धेरुक्तव्याप्त्यनुपपत्तिरित्यागङ्गायां
प्रधानमिति यामाहुरित्युच्यते । तदाह—अन्ततोऽपीति । या युष्मानपीति चेतनेषु
व्याप्तिस्तत्र प्रकारभेदोऽप्युच्यते । एतद्विद्वत्तन् प्रकृतिव्याप्त्युपसंहारं पुरुष-
व्याप्त्युपक्रमं च दर्शयति—किं बहुनेति । व्याप्त्यन्तरमपि बहु संभवति तदुक्त-
व्याप्तिभिरेवोद्यमिति किं बहुनेत्युक्तम् । जगत्कारणभूतान् युष्मानपीति
द्विरप्यगर्भाद्याखिलचेतनातिवृत्तिस्त्यावत् स्यादिति भावः । नन्वचित्तवृत्तिवृत्तौ
किं निवन्धनमित्यत इदमुक्तम् मां नित्यमवष्टभ्येति । तदेव च सदवष्टभादिति
हेतुतया विवृतम् । अत्र मच्छब्देन सप्तवैश्वरूपं चेत्युक्त्वा पराप्रकृतिः गृह्यते ।
यदा परपुरुषतत्त्वं साहमिति पुरुषस्य प्रकृतौ व्याप्तिरुक्ता । यूयमित्यादिशेषेण
तु तदव्याप्त्यास्तस्या ब्रह्माद्यगोपानुगमकथनेन तथा तेषु व्याप्त्यभिधानम् । पुरुष-
चिद्रूपे कल्पितायां तस्यां ब्रह्मादीनां कल्पितत्वादेतदुक्त्याभिप्रायः । तथा च आह
—युष्माकं विपयवदिति । अत्र यूयमिति मूर्तयः । तथैवान्यदिति सकल-
चराचरचेतनजातम् । यदेयमिति प्रकृतेर्विभूतितथोक्त्वात्प्राद्यखिनाद्यैर्ग्रहणम् ।
पुरुषकल्पव्याप्तिरेकैव मतीत्युक्त्वा भवति । अत्र वैश्वप्रहणेन पुरुषाणां वेदि-
यत्वाभिधानात् पुरुषस्यैवमपि वेदिदृष्टिचक्षणमुक्तं भवति । वेदमेव हि भोगः ।
अत्र पूर्वोक्तगोपतयाभिप्रायान्तरं दर्शयति—त्वदनतिक्रम इति । मयि
कल्पितत्वेन तस्या रति । सर्वेपरस्तावदाद्यः पुरुषः स च निजवेदियत्वाद्भूता-

चिदंशविशिष्ट एव । तत्स्वरूपे च याथात्म्यतो निरूप्यमाणे तद्वत् सारभूतं चिद्रूपं स्वसंवेद्यलक्षणं तद्वेद्यमचिद्रूपं चाऽवसीयते । तत्र चिद्रूपमिह परः पुरुषः । तत्प्रतिबिम्बलक्षणमचिद्रूपमपरः पुरुषः । सर्वेश्वरे चापरपुरुषसद्भावेऽपि तस्य साक्षितयैवेह विवक्षितत्वात् ब्रह्मादिश्वेवाऽपरपुरुषांशो दर्शयितव्यः । अतएवाह—युष्माकं विषयवदिति । प्रथमं तावच्चिदस्तुन्यचिदारोपः । स च प्रकृतिपुरुषयोः समान एव । नात्र चिद्रूपस्य स्मृष्ट्या स्वरूपभेदः । अत एव मां नित्यमवष्टभ्य साहं सा तु कालात्मना सम्यङ्मयैवेत्येकचिदनुगमसंभवः । ततस्तस्मिन्नचिदर्थे क्वचित्तदाश्रयस्य चिदस्तुन आरोपः । सोऽपरः पुरुष इति । नन्वपरप्रकृति-कालयोरपि चेतनव्यवहारो बहुलमुपलभ्यत इति । नैप दोषः । यथा हि पुरुषेषु तदीयभोक्तृत्वाद्गतया प्रकृत्यंशानुगमस्तथा प्रकृतिविकारिष्वपि तदीय-भोग्यताद्गतया चिदंशानुगमोपपत्तेः । एवमपरकालेष्वपि स्यात् । एवं च पोठशक्तीनामिन्द्रियोपहागदिशक्तीनां भूषणायुधादिशक्तीनामपि तदङ्गीभूतदेव-पूजाद्गतया पूजाहोमतर्पणाद्युपपत्तिरिति । अनित्यैवेयं प्रकृतिपुरुषयोर्व्याप्तिः । किन्तु स्थिता विस्तोर्णां प्रलये संचितेति भेदः इत्येकप्रलये व्याप्यत इत्युच्यते । स्थितिसमय इदं जगदित्यं स्वस्वाकारेण वतत इति तावदुक्तम् । प्रलयसमये तु पुनरेतदेव प्रकृतिपुरुषगता चिदंशे संचिततया निजनिजशक्तिमात्राकारेण व्याप्यत इत्यस्यायमर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—तद्वेति । प्रलये सर्वविकृतीनां सर्वपुरुषाणां च तत्र विलयात् तेषां तत्र कल्पितत्वमवसेयमित्यर्थः ॥ २१ ॥ २७ ॥

ननु प्रलये सर्वविकृतीनां प्रकृतौ व्याप्तिरयुक्ता बुद्ध्यादेस्तदध्यक्षतयाऽवस्थान-स्याऽभ्युपेयत्वादित्याशयेनाशङ्कामाह—ननु प्रलयेऽपीति । मूले सैव स्वां वेत्ति परमेति । तत्कालविशेषणम् । सैव परमा सतो स्वां स्वरूपमुभयविधमपि वेत्तीति । एतद्दर्शयति—परमा साक्षिलक्षणेति । स्वसंवेद्यस्वरूपेति पूर्वीत्वेति योजनोपमम् । तस्या नान्य इति पठो । तस्याः पराया अन्य इति पञ्चमी ।

वैपरीत्येनेति । अपरप्रकृतिः स्वैर्बुद्ध्यादिभिः स्वस्वरूपं परप्रकृतिं च विद्यादिति भावः । जडत्वलक्षणविशेषद्योतक इति । बुद्ध्यादीनां तदध्यक्षचिदनुप्रवेशादेव बोधशक्त्यवभास इति भावः । कालात्मना ज्ञानात्मनेति । कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यसावस्य शेष एव । ज्ञाने तु प्रकृतेर्न लवादि कालापेक्षा प्रचोद्यत्वे च तदपेक्षेति लवादिकथनपूर्वकं कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यभिधानम् । सा तु प्रकृतिः कालात्मना मयैव प्रेर्यत इति । कलयति प्रकृतिं जानाति योजयति च पुनपस्थार्येष्विति कालः । योजनमेव प्रेरणम् । सम्यग्घ्रायत इति प्रकृत्यन्तर्गततदीयानैककार्य-

शक्तिपुरुषनिचयतदोयापूर्वजातज्ञानमप्युक्तम् । सदेति स्थितौ प्रलयेऽपि तुल्य-
मेतदित्यर्थः । अत्र च प्रकृतिविषयसर्वज्ञानप्रेरणलक्षणचिद्रूपं कालस्य स्वरूप-
मित्यपि प्रतिपादितमिति ।

अत्र सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—कालात्मना ज्ञानात्मनेति । सम्यगित्यस्य साक्षितया-
ऽव्यवधानेनेत्यर्थः । नात्र बुद्ध्यादिकरणव्यवधानसंभव इति भावः । नतु परका-
लस्य स्लोपाधिभूतापरकाललक्षणप्रकृत्यंशविषयमेव साक्षित्वं स्यात् न तूपादान-
लक्षणप्रकृत्यंशविषयमपीति । नैष दोषः । कालोपाधेर्विशुद्धसत्त्वांगतया विशुद्ध-
सत्त्वांगस्य च सर्वावभासकतया तद्वारेण सर्वदृक्त्वात् सर्वसाक्षित्वं स्यात् । यद्वा
परप्रकृतिपुरुषयोः स्लोपाधिसाक्षित्वम् । परकालस्य तु तदुभयसाक्षित्वं स्लोपाधि-
साक्षित्वं चेति । अथवा कृत्स्नायाः प्रकृतेः सूक्ष्मतमो विशुद्धोऽंशः परकालोपाधिः ।
सा तु प्रकृतिरेव परप्रकृत्युपाधिस्तदंगविशेषः पुरुषोपाधिरिति । परकालस्यापि
स्वरूपमिति । कालात्मना ज्ञानात्मनेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

अभिधायेति । कालस्य स्वरूपं तावदुक्तम् । इदानीमेतद्व्याप्तिकथनावसर
इति भावः । अपरं कालमिति । कार्यकारणरूपमिति भावः । मूले
लवादिप्रलयान्तोऽयमित्यत्राऽयमिति कालात्मनेति प्रकृतस्य ग्रहणम् । अयमेव
कालो लवादिप्रलयान्तोऽपि कालो भवतोत्यर्थः । अस्य कालस्य लवादयो
विभूतिरित्यपीदोक्तं भवति । अतएव वक्ष्यति—कालपर्वाणीति । नलिनीपत्र-
मंहत्यामिति लवस्य मानमुक्तम् । तस्य प्रथमतया प्रतिपत्तो निरालम्बन-
त्वादित्यवगन्तव्यम् । लववाक्क इति बहुव्रीहिः । सोऽङ्गुलिस्फोटतुल्ययेति ।
मूर्त्तकालानां प्रथमतवादुक्तम् । कालेन यावतेति । प्राणायामादिषु उपयोग-
दुक्तम् । मात्रा सेतिच्छेदः । निग्वासेरिति मात्रात्मकैरहोरात्रैर्मास इतिच्छेदः ।

अयमहोरात्रं दिवौकषामिति पृथग्वाक्यम् । भिन्नैरित्येतद्विज्ञप्नोति—
चतुष्टयैकमहस्यैरिति । कालवेदिभिरिति + + + + मासस्यच्छेदोति । तत्र
मास इति भावः । त्वमपीति । जगत्कारणभूतोऽपि सन्नित्यर्थः । अर्थान्तरमाह
—एताधिति । त्वदायुर्मम निःश्वास इति परः कालो ममेत्युक्तः । यस्य कालस्या-
नाशान्तस्य विभोरेतानि पर्वाणि तस्य द्वादशः कालः न दिनस्थानोयोऽपीति किन्तु
निःश्वासमात्रमित्यर्थः । अत्राऽभिप्रायमाह—तेषामिति । परकैवल्याधिकारिणां
द्वादशकालविभूतितोऽपि वैराग्येण भाव्यमिति भावः । कालेनेयं प्रचोद्यत इति ।
कालेनेयं मयैवमुक्तत्वादिकम्बोपपत्त्या प्रेर्यते प्रकृतिरित्यर्थः । एतच्छब्दोत्तरत्वेन
योजयति—निःश्वासादिमत इति । विषममायुरिति । मनुष्यदेवगणस्य

भेदादिति भावः । वैषम्यनिर्घृष्टे स्यातामिति । पुरुषानुग्रहायैव हि काला-
ख्यस्येखरस्य खोपाधिपरिग्रहः । तथा च तेषु समेन दयालुना च तेन भाव्यम् ।
स चोच्चावचतया तेषु जीवितकालमायुर्विदधद्विपमः स्यात् । मनुष्येवल्पमायु-
र्विदधत्तेषु निर्घृणस्य स्यादिति भावः । पुरुषकर्मानुसारेणेत्येवंशब्दविवरणम् ।
तस्य प्रथिततया बुद्धिगतत्वाच्चैवमिति ग्रहणोपपत्तिः । वक्ष्यमाणप्रकारेणित्यत्र
नामद्वा योजनीयेति । एवं तावदकारवाच्याक्षरस्य तत्रात्मकस्य स्वरूपं सर्वात्मत्वं
च वर्णितम् ॥ २८—४० ॥

अथाऽस्यैव प्रकरणस्याऽर्थान्तरं दृश्या देशिकदर्शितैरिति सूचितम् अनेक-
विधयोगरूपं वक्तुमारभते—प्रकृतिरिति । अकारोकारमकारा इति । वाच्यै-
र्वाचकग्रहणमिति भावः । नित्या इति । यदा स्वतन्त्रा एते योगाः स्युः ।
यतो वक्ष्यति—ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाहेति । तदा प्रणवद्वन्द्वेषुः साधकेच्छया
प्रवृत्तिः । यदा तु मन्वाङ्गभूताः । यतो वक्ष्यति—सयोगान्वक्ष्यमाणन्यासानाचरे-
दिति । तदा तत्तन्मन्त्रसंयोगोऽप्यनयोरिष्यते । तत्र च पुंवाचकेषु मन्त्रेषु प्रणवः
स्त्रीवाचकेषु द्वन्द्वेषु च स्यात् । प्रणवद्वन्द्वेषुस्तु मन्त्रत्वे केवलयोरेव तयोः
प्रवृत्तिरिति सर्वमवबोधयम् । योगौचित्येनेत्यणुयोगादावकारोकारमकारा एव
+ + + त्यादि द्रष्टव्यमिति भावः ॥ २१ ॥

अणोरणोयसी स्थूलास्थूला व्याप्तचराचरेत्यत्र प्रकृतिः क्रमेण भवतीत्यर्था-
लभ्यते । प्रकृतिर्ध्वेया अकाराकारेणिति । प्रकृतिरिहाऽपरोपलक्षिता परा
विवक्षिता । कुतः । योगानां साक्षिपर्यन्तताभिधानात् । यदुक्तम्—अपरप्रकृति-
साक्षितशेति । वक्ष्यति च—स्वरूपस्यो भवेदिति परमात्मस्वरूपेण सानुभव-
नीयेति तत्रात्मनो निर्विशेषत्वचिन्तनमिति च । हेत्येवेह प्रतिपत्तव्यम् ।
रूपमित्याकारग्रहणेनोक्तम् । प्रभारूपेणिति । प्रकृतेः समन्तादपर्यन्ततया
प्रभाप्रसारणमर्थसिद्धम् । तदुपदेशादेव तस्याः प्रकृतेस्तद्विषयोरुपलक्षितत्वम-
प्युक्तम् । आकाशादेरपीति । स्थूलस्य ब्रह्माण्डतदावर्णादिरपि ग्रहणम् ।
मज्जनीयमिति । प्रभाया द्रवदमृतमयत्वं तदावेशक्रमेणाकाशादेस्तत्र विलयश्च
सूचितः । द्वन्द्वेषुत्रयणे हरभाया इतो योज्याः । योगानां स्वतन्त्रत्वे
प्रणवावयवैरेवमनुसन्धानमेव कार्यम् । ध्वेया सच्चिन्त्य ध्यात्वेत्वेचनिर्देशात् प्रणवो-
च्चारणसमये हीत्येवाभिधानाच्च । मन्वाङ्गत्वे तु न्यासपुरःसरमेवमनुसन्धानं स्यात् ।
यतो वक्ष्यति—सयोगान् वक्ष्यमाणन्यासानिति । न्यासयोगे चैवं प्रयोगक्रमः ।
प्रणवेन मूलाधारे त्रिकोणं विभाव्य तन्मध्ये अमिति न्यासेन प्रकृतिं विचिन्त्य

श्रीं स्त्रीमित्यञ्चरन् द्वादशान्तादमृतमास्त्राव्य तन्मयैरुपहारैः संपूज्य पुनः अं उं मं इत्येतैरुक्तानुसन्धानं कुर्यात् । तत्तन्मन्त्रसंयोगोऽपीह कार्यं इति ।

मूल आदित्वेन्द्रादोति धामचतुष्टयमुक्तम् । तेजोमदिति मूलाधारत्रिकोण-
गतचिदग्नितेजोयोग उक्तः । तत्तन्मयोति । कुण्डलिनीरूपायाः प्रकृतेस्तेष्वनु-
गतिरुक्ता । विभुरिति । व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्ततया व्याप्तिरुक्तेति ।

चिदग्नीति मूलाधारे प्रणवव्यासेन त्रिकोणं चिदमन्त्रधिष्ठितं विभाष्य तदग्ने-
रणीयमीं ज्वालासुपुत्रान्तरा द्वादशान्तं प्रवृत्तां प्रणवव्यासेनैव विचिन्त्य तत्र
मणिपूरकादिषु अं उं मं उं इति न्यासेन धामचतुष्टयं विभाष्य संपूज्य
तदनुगतायां कुण्डलिन्यामकारादिभिः क्रमेण विलाप्य विन्दाद्यन्तप्रणवोच्चारणेन
व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्ततया व्याप्तिं भावयेदिति । सर्वयोगेष्वपि विभूत्वर्थ-
तायामनुन्नीपयन्तत्वं परमकैवल्यार्थतायां साक्षिपर्यन्तत्वमिति विभागः । यतो
हेधापि वक्ष्यति—परमात्मस्वरूपेण सानुभवनोथेति । स्वर्गव्यापिनीसमनुन्नी
शक्तिरिति कथ्यत इति च । इह विन्दादयो विन्दुनादशक्तयः । व्यापिन्याद्या
व्यापिनोसमनुन्मन्यः । ततोऽधिका वा शान्ताः । विभुर्भवेदिति ॥ २२ ॥

तयोर्गुणभूतवर्णानामिति । गुणयोगे गुणानां शुक्लरक्तश्यावर्णाः । भूतयोगी
भूतानां पीतशुभ्रपाटलशितिसितावर्णाः । तेषां सतामपि कुण्डलिनीप्रभाविश-
वशादनियम इत्यर्थः । गुणादियोगमिति । न गुणेषु विशेषेण व्यवस्थितेति
गुणयोगः । न भूतेषु विशेषेण व्यवस्थितेति भूतयोगः । पूर्वोक्तमण्डल-
स्थानेष्विति । चिदग्निव्यासेत्यादि सर्वं समानमिति भावः । सत्त्वादिगुण-
गणमिति सत्त्वरजस्तमांसि । अत्र ब्रह्मरन्ध्रे गुणसाम्यमपि भावनीयम् । एक-
वर्णमिति । स्वानुगतकुण्डलिनीप्रभाविगमहिम्नेति भावः । च्योतिर्लिङ्गवदिति ।
प्रतिपत्तव्याकार उक्तः । गुणेषु तदधिष्ठातारो विचिन्तनोयाः । पूर्ववदिति
विन्दुनादादिना व्यापिन्यादिक्रमेणेत्यर्थः । स्वात्मभूते देवतातत्त्वे स्थित इत्यर्थः ।
हृत्कण्ठेति । चिदग्निव्यासमीपुत्रमार्गग्रहणमिहापि तुल्यमेव । मण्डलधोजा-
धिष्ठातृप्रहितानिति । यथा हृदये अकारन्यासेन चतुरश्रं पार्थिवं मण्डलं
तन्मध्ये पक्षीकृतादिवीजस्यं स्ववाप्यमहितम् तत्र च निवृत्तिकर्ता ब्रह्माणं वा
तदधिष्ठातारं चिन्तयेत् । एवमुत्तरेष्वपीति । अत्र कारणं मण्डलं तत्तम् ।
प्रणयः शक्तिर्वाधोजम् । परमशक्तिः परमात्मा वाधिष्ठातेति ज्ञेयम् । संयोजयेदिति ।
सर्वाङ्गुतां कुण्डलिनीं ध्यायन् विनाप्येतद्विदध्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथाप्य योगस्य शेषं दर्शयति—अस्यवेति । अत्रास्तरा बहिरोत्तम्वयः ।

व्याप्तेति च शेषः । एतद्दर्शयति—समस्तरन्ध्रद्वारेणेति । कुण्डलिन्याः प्रभां स्वदेहान्तस्ततः सप्तधातुषु चापूर्य समस्तरन्ध्रद्वारेण बहिर्विंसार्याकाशादेरपि व्यापिकां विभाषयेदिति भावः । इच्छाकारादिशक्त्यन्तानां पृथिव्यादिषट्सु विनियुक्तात्वात् तच्छेपैर्व्यापिन्यादिभिस्तत्तदवस्थाक्रमेणोन्मनोप्राप्तिरिति ज्ञेयम् । देहसंहर्त्तीति । सङ्कुचितस्य पूर्णतापादनम् । अर्थात्तस्य संहार एवेति भावः । पर्यन्तदशमपि दर्शयति—एवमित्यादिना । देशिकदर्शितैरुपायैरित्यणुयोगादीनां देवाः सश्रुतय इत्यादियोगानां च ग्रहणम् । सर्वयोगदपर्यन्त-दशा हीयं विवक्ष्यते । परमात्मस्वरूपेणैव साक्षिग्रहणम् । पृथक्त्वेनेति । न साध्यरूपेणेत्यर्थः । अत्र विभूतिविषये साक्षिचिद्रूपे तस्या उन्मन्यास्तादात्म्येनान्तर्भावकैवल्यविषये तस्या विलापनमिति भेदः ॥ २४ ॥

परमपुरुषार्थत्वमिति । सकलवैतानवभासे दुःखात्यन्तनिवृत्तेः स्वरूपावभासे च निरतिशयानन्दप्रवृत्तेरिति भावः । पुंनपुंसकयोस्तुल्यापोत्वमुभयं विवृणोति—पुंनपुंसकयोरिति । वाचि चेत्यङ्गनासु विशिष्यत इति विशेषाभिधानात् स्त्रिया अप्युपसंग्रह इति भावः । इच्छादिशक्तिरूपेण तुल्यापीति प्रकृतिर्विशिष्यते । तस्मिन् साम्यतेजसि स्थितास्वङ्गनास्त्रित्युपरि संबन्धः । ननु किमिदं तुल्यत्वमभिप्रेतं कथं वेति तदुभयमिहान्तरा दर्शयति—प्रणवोच्चारणसमये हीति । प्रणवग्रहणं ब्रह्मेखाविकल्पोपलक्षणम् । द्विशब्देन स्नानुभवगम्यमेतदिति सूचितम् ।

अयमभिप्रायः । प्रकृतितुल्यत्वं मिथःसमत्वम् । तच्च स्वकीयेच्छादिशक्त्यवस्थायामेव संभवति । तासां मनश्चादिषु साम्यञ्च मनश्चादीनामपि साम्यापत्तिः स्यात् । तत्रेच्छादीनां मनश्चादीनाञ्च द्वयोर्द्वयोस्तादात्म्येन भाव्यम् । तथाविधानाञ्च तत्साम्यमपरशक्ताविव संभवति । तस्यामेवेतरयोः शक्त्योरनुगमोपपत्तेः । तच्च साम्यं परस्परमोतप्रोतभावलक्षणमेकत्वम् । मनश्चादीनां तदवस्था च वाक्यरूपो ध्वनिरेव । स्नानुभवसिद्धं चैनतदिति । क्रमेणोतीच्छात्मकं मन इत्यादिक्रमेण तादात्म्यमुक्तम् । यद्वा प्रणवविवक्षायां प्रथममिच्छारूपं मनः ततः क्रियारूपः प्राणः तदा च पूर्वस्य तस्मिन्ननुगमात् तयोः साम्यं विवक्षितस्य च प्रणवस्य च विन्दुतापत्तिः ततो ज्ञानरूपा वाक् तदा च पूर्वयोस्तस्यामनुगमात् त्रयाणां साम्यमोतप्रोतभावलक्षणमेकत्वम् । स च तदा प्रणवो बीजरूप इत्ययं क्रम उक्तः । एकत्वं तुल्यत्वमिति । तुल्यत्वमेकत्वाकारेण विवृतम् । निबिडेत्यादिना तदेकत्वप्रकारोऽप्युद्दिष्टः । निबिडशब्दस्तेजोध्वन्योर्विशेषणम् । आत्मशब्द-
आकारवचनः । ज्ञानरूपा वागेव तावद्ध्वनिः । स च नादविन्दुबीजक्रमोत्पन्न-

त्वादिबिडः । निबिडध्वनिरूपेण हि तावदेयामेकत्वं भवति । स च निबिडध्व-
निस्त्वार्यमाणप्रणवमन्त्राकार एव । तथाविधयासौ निबिडतेजोरूप इति तस्य
प्रतिपत्तव्याकाराभिधानम् । निबिडतेजोग्रहणादाकाशादेरपि व्यापिनी प्रभा
सूचिता । यद्व्यति—प्रभामत्तोति । किञ्च निबिडतेजोग्रहणादेवेच्छात्मक-
मनसस्तेजोरूपत्वं क्रियात्मकप्राणस्य ततोऽधिकतेजोरूपत्वमपि सूचितमिति ।

इदानीमङ्गनासु विशिष्यत इत्यमुंशं विद्वेषन् प्राक्प्रकृतशेषमाह—तस्मि-
न्निति । कुण्डलिनीशक्तेर्मूलाधार एव स्थानम् । साम्यतेजस्यार्थान्मूलाधारो देव
एव । सैषा परावाग्ब्रह्मणा कुण्डलिनी । तस्यास्तिष्ठोऽवस्थाः प्रशयन्त्याद्याः ता
एवेह परपरापरापरकुण्डलिन्य उक्ताः । तासां क्रमेणैच्छादिभिः सम्बन्धः । अयमि-
च्छाभिप्रायः । प्रकृतिरेवेयं साम्यरूपापि विशेषं प्राप्नोति । विशेषो वैषम्यं पर-
स्परत उद्वेकः । तच्चापि स्वजीवेच्छादिदशायामेव संभवति । तत्र केवलेच्छादोनां
साम्यम् । तासानेव विभूतयः सकलार्थविषया इच्छादयस्तासां वैषम्यदृशति ।
विशिष्टा विभिन्ना विपनेति यावत् । सामान्यध्वनिः प्रणवः । तद्विकारा विशेष-
ध्वनयः । वाक्यानि सामान्यान्तर्गताश्च विशेषा इत्येवं क्रमोपपत्तिः ॥ २५ ॥

सप्तसप्तमिति कुण्डलिनोत्रयग्रहणम् । प्रथितं त्रयमिति । तासां सकलार्थ-
विषयतया विस्तीर्णत्वात् प्रथितत्वम् । तासामपरपरापरपरक्रमेण च संहारः ।
मनसादिकमिति । मनसादीनां प्रथममेव साम्यरूपं निबिडतेजः । प्रभामिति ।
प्रयामिति भावः । प्रभायाः स्थूलसूक्ष्मतया द्विविधत्वमपि नादनादान्त-
ग्रहणाद्भवति । सकृत्प्रणवेनैवायं शक्तियोगः । मन्त्राद्भवे त्वेवं प्रयोगः । मूलाधारे
प्रणवं शक्तिनादविन्दुमकारान्ततया विन्यसन् क्रमेण प्रकृतिं तस्या मनसाद्यात्म-
केच्छादिशक्त्यापत्तिश्च तेजोध्वनिद्विक्रमेण विभाव्य प्रणवन्यासेन तन्नामान्यमपि
निबिडतेजोध्वनिरूपं स्रदेहान्तर्विचिन्त्य मकारोकाराकारन्यासेन परपरापरापर-
कुण्डलिनोरपि तत्तेजोऽन्तर्भागे वहिर्वहिरनुसन्धीत । पुनरकारादिभिस्तेषा-
मुक्तक्रमेण संहार इति । एवं प्रकृतियोगपञ्चकमुक्तम् । अथ पुरुषयोगं प्रवृत्ति-
—अथ चतुर्मूर्त्यादिचतुर्दशयोगानिति । यद्यप्ययं स्थूलादिमाचिनिष्ठतथैक
एव चतुर्दशपर्यायीगम्यापि चतुर्दशयोगानिति नानात्वेनाभिधानम् एषु
कतिपययोगस्यापि सूचनार्थम् । तत्र चतुर्मूर्तिचिदवटम्भादिशेषैरष्टौ योगा-
श्चतुर्मूर्तिनिष्ठचिदवटम्भसंहाराविकल्पैः पञ्चनिष्ठयिरहे चत्वारः संहाराविकल्प-
योरेकत्वे त्रय इति च पञ्चयोगे निष्ठमेकं वा महत्प्रतिपत्तव्यम् । तदा चतुर्मूर्ति-
योग्येष्वैव महती मूर्तिरिति । शुभान्नामपीति अतिवर्तत इत्युपरि संबन्धः ।

नाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तस्थितानिति । चिदग्निव्याप्तसौषुम्नमार्गग्रहणमिहा-
प्यनुवर्तत एव । मां षोडशान्तःस्थितमिति । सामित्यस्य मूलपदस्यावृत्तिरुक्ता ।

ब्रह्मयोगं वदन् सकलयोगहृत्तिमपि दर्शयति—चतुर्ध्वपोति । पीठचिन्तन-
मप्यर्थात्कार्यम् । सपरिवारमिति । विष्णुशिवयोः स्वपटलभाविनः परिवाराः ।
ब्रह्मणस्तु दिक्षु वेदाः विदित्वङ्गोपाङ्गोपवेदागमाः तद्द्विहृन्कृन्दासीति अज्ञानीति ।
लोकपालास्त्राणि च सर्वत्र समानानि । विष्णुशिवयोर्मूर्तिसद्भावे ब्रह्मणो
मोदप्रमोदहंससामगसत्या मूर्तयः । सर्वेश्वरस्य तु ब्रह्मादय एव सावरणा वामाग्र-
दक्षिणभागेषु स्युः । सर्व एव लोकेशाव्यावरणमिति भेदाभेदलिङ्गयोगेषु परित
एव सर्वेषामावरणानि विविदिप्रा विभाव्यानीति स्वतन्त्रप्रयोगे चिन्तामात्रम् ।

मन्दाह्वले त्वयं क्रमः । ज्ञीमिति मूलाधारनाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तषोड-
शान्तेषु न्यसन् बीजानि विभाव्य तेषु ॐ अं लं मं ॐ ओमिति न्यसन्चिदग्निब्रह्म-
विष्णुरुद्रसर्वेश्वराभ्युत्थानं सावरणान् विभाव्य ज्ञीमित्युच्चरन्मृताणं वादमृतमा-
साव्य तन्मथैर्जलादिभिः सावरणं भूर्तिचतुष्टयं संपृच्य पुनर्ज्ञीमित्युच्चरन्मृतास्त्रवपेन
तांस्तदमृतप्लुतानपि विभाव्य प्रथमेन सर्वानुगतचिदग्न्यात्मककुण्डलिनीतेजोवृद्ध्या
ब्रह्मादींस्तस्मिन् संहृत्वाऽमृताणं वादमृतमास्त्रावयेदिति । एवं ब्रह्मयोगादिव्यपि
बोद्धव्यम् । चिदग्नेरावरणयोगे सर्वेश्वरवच्चिदग्निकरणरूपेणावरणकल्पनमेवम-
मृताणं वस्यामृततत्करणरूपेषु च ज्ञेयम् । अभिन्नरूपमिति हेतुः । अत्र
लिङ्गाकारेणावरणानि । सर्वयोगेष्वपि समोऽयं न्यासः । तत्राणुयोगे तावत्
ज्ञीमिति सत्रिकोणकर्णिकापीठं मूलाधारे विन्यस्य तन्मध्ये अं इति न्यसन्
प्रकृतिमप्यण्णिसीं विभाव्य तत्रोद्यादिकोणत्रये बीजमन्त्रविद्या आत्मदेवताब्रह्माणि
प्राज्ञतैत्रसविज्ञानीश्वरहिरण्यगर्भविराजः परमाणुमध्यमार्थभुवनान्यणुमध्यस्थूल-
चराण्यणुमध्यमस्थूलचराण्यपि बहिर्बहिःक्रमेण भावयेत् । धामक्रमयोगीत्यादि
धान्तां वक्ष्यमाणान्यादिवदावरणकल्पना । ब्रह्मधान्तसु वामाग्रदक्षिणभागेषु
सावरणान्यग्यादिधामानि । गुणयोगे तु सर्वत्र स्वस्वगुणानि तत्त्वानि मनोबुद्ध-
ईकारचित्तचेतनाः प्राणादयः श्रोत्रादयो वागादयः शब्दतन्मात्रादयोऽपञ्चीकृताः
पञ्चीकृतायाकाशादयः । गुणसाम्येति गुणत्रयमधिकमिति । भूतयोगे तु
तत्तदधिष्ठातृणां परिवाराः । शक्तियोगे तु कुण्डलिनीत्रयस्य वक्ष्यमाणानि
त्रिवचतःपञ्चेत्यादौनि बहिर्बहिः स्युरिति । तेजसेति लिङ्गयोगपर्यन्तसिद्धं तेजो
विवक्षितम् । स्थलादिशरीरमिति घट्टिसमष्टिशरीरग्रहणम् ॥ २६ ॥

प्रवैवाधान्तरं किञ्चित् कर्मास्तौत्याह—चिदवष्टभयोगानन्तरमिति ।

पिण्डमिति प्रतिपत्तन्वाकाराभिधानम् । पूर्वमिति चतुर्मूर्त्यादियोगेषु । कुण्डलिनीरूपेण स्थितेति । मूलाधारगतः शिखावानग्निरुक्तः । परिवारजातमित्यन्यपदविवरणम् । बाह्यं चेति वेद्यपदविवरणम् । तत्तु सा स्मृत्येतद्द्विषोति—तत्सर्वमित्यादिना । तत्सर्वं सैवेति । यदेतत्कुण्डलिन्यमृतसर्वमूर्त्तितदावरणवाह्यार्थजातमुक्तम् तत्सर्वं सैवेत्यर्थः । यद्यपोह लिङ्गयोगे नास्ति सर्वमूर्त्तितत्परिवारजातम् किन्तु चतुर्मूर्त्यादियोगगतमेव एतद्विद्ययोगेऽपि एवमवस्थितमिति तथानुवादोपपत्तिः । कोट्टीगौ सैव तत्सर्वमित्यत्र स्मृत्येतत्पदं शोपस्कारं योजयति—या हि न इति । या हि नः स्यूलादिगरोररूपिणी प्रकृतिर्विराड्द्विराट्प्रत्ययगर्भकारणरूपेण चिन्तिता सैव तत्सर्वमित्यर्थः । एतदुक्तं—पूर्वं व्यटिगरोररूपिणी प्रकृतिः इदानीं समष्टिगरीराकारेण चिन्तनीया । तदा तदन्तर्गतं कुण्डलिन्यमृतार्थवादि सर्वं प्रकृत्यात्मकमेव भवतीति ।

प्रलय इति प्रणवे वाचके । तस्यां च वाच्यात्मिकायामितोयता गुणयोग उक्तः । व्याप्यत इत्यादिशेषेण संहारादियोगाः । चराचरमिदं जगदिति वाच्यवाचकरूपमेकपिण्डभूतमुक्तम् । पूर्वं पूर्वमित्यादिना संहारप्रकार उक्तः । एतदादियोगचतुष्टयमध्येवं कारणतापन्नस्य जगतः संहार एवेति तदपोहोक्तमेवेति । तत्र तावद्गुणयोगकृतिं दर्शयति—अकारोकारित्यादिना । पूर्वं विराडादित्रयस्येदानीं विराडादिष्वत्मकस्य पुनः स्यूलादिचतुष्टयस्य चाभिधानादर्यादिषां विकल्प इत्यवसेधम् । तेषां क्रमेणिति । पूर्वोक्तः क्रमोऽभिहितः । एवमधिष्ठानस्येति । चिदवष्टम्भयोगगतचिदनुस्यस्येत्यर्थः ॥ २० ॥

ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमिति । तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिवाक्यैस्तदर्थप्रणवद्वेषेखादिमन्त्रैर्वा तदर्थस्य देवतातत्त्वभूतब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपत्तिमित्यर्थः । मूले नैव स्वामिति वाक्यार्थ उक्तः । वेत्तीति तत्प्रतिपत्तिः । एतद्दर्शयति—मा परमक्तिरिति । ननु पुरुषयोगे कथं प्रकृतिः स्त्रां वेत्तीत्यभिधानमिति । उच्यते । चिदद्वैतदशायां प्रकृतिपुरुषयोरभेदात् यथा चतुर्दशयोगैरपि पुरुषविग्रहतया क्लृप्ताया व्यटिषमष्टिजगदात्मिकायाः प्रकृतेश्चिन्नक्षणपुरुषतत्त्वे देवतावन्नि परमात्मनि तदेकमेवतथाऽऽवस्थापितत्वादिति । स्वामित्वेतदभिप्रायमाह—ब्रह्मात्मरूपतामिति । मय्या इति शेषः । परमेति निरतिगमोक्त्यै प्रामेत्यर्थः । तस्या नान्योऽस्ति वेदितव्यध्यायमर्थः । तत्स्वरूपतोऽन्येदेदिवादिर्षकान्तव्येऽपि नास्तीति । एतद्दर्शयति—वेद्येति । वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सकलयोगावसानेष्विष्यत एव । मन्त्राद्भवतया प्रयोगे तु न येतदुपयोग इति । एवं

पुरुषयोग उक्तः । अथ कालयोगमारभते—अथेति । मूले सा त्विति प्रकृतिः । सा च कालात्मना ज्ञायत इति निर्देशात् । परकालचिद्रूपस्योपाधिरपरकालानाद्यन्तस्वभावादिषकलकार्यकालमूलभूतोन्मनीशक्तिरेव । कालात्मेति । तस्यास्तदीयलवादिकार्याणां चाध्यक्षभूतः परकालात्मा । सम्यग्ज्ञायत इति । न साध्यतयैव अपि तु स्वात्मतयापीति । सदेति । वस्तुतस्तु कालत्रयेऽपि न त्विदानीमेवेति । अमुमर्थं दर्शयति—कालस्याऽपरस्येत्यादिना । उन्मनीरूपेणेति । अपरकाल उन्मनी तदुपलक्षितत्वादेवमुक्तम् । यद्वा परोन्मनीचिद्रूपमेवेति । पञ्चदशकालाभिमानिनीत्यपरकाललक्षणोन्मनीरूपा प्रकृतिः । अत्र लवाद्यभिमानिन्या उन्मन्याः स्वात्मभूतपरकालचिद्रूपैकताभिधानात् तथाविधो योगीऽप्युक्तो भवति । योगकृत्सिमुपदिशति—लववृष्टीति । मूलाधारमारभ्येति । चिदग्निव्याप्तसौप्तिकमार्गग्रहणमिहाप्यनुवर्तनीयम् । मूलाधारगतत्रिकोणमध्ये प्रणवेन हृत्क्षेत्रया वा चिदग्निं प्रागुक्तवत् परिकल्प्य प्रणवांशैर्लवाद्विर्वाणि कल्पयेदिति ज्ञेयम् । प्रणवमात्रास्त्विति । लवादीनां प्रणवमात्रा एव स्ववाचकत्वात् प्रतिपत्तव्याकारा इत्यपि सूचितम् । क्रमेण संहृत्येति । मानसपूजानन्तरं लवादिक्रमेण सर्वानुगतापरकालात्मकोन्मन्यां प्रणवांशैर्विलापनमुक्तम् । अकालकलितायामुन्मन्यामिति । उन्मन्या यत् स्वरूपं परकालचिद्रूपं तस्मिन्नित्यर्थः । इहापि प्राग्बुद्धन्मन्यास्तत्त्वान्नित्वेन तादात्म्यं तत्र संहारो वा स्यादिति । व्यवतिष्ठेतेति । प्रणवेन हृत्क्षेत्रया वेति भावः । उन्मन्यामवस्थितस्येत्याद्यणुयोगाद्विष्वपि समानमुन्मन्यविशेषादित्येव बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

अप्रयत्नेनैवेति । स्यानकरणादिना मूर्तिध्यानादिना वा प्रसिद्धेन प्रयत्नेन विना मानसमात्रादेव जपात् । यद्वाऽर्थपुरुषकारविनियोगलक्षणैः प्रयत्नेन विनाऽनन्तं फलमिति व्याख्येयम् । लवादिप्रलयान्त इत्यत्रायं काल इत्यस्यायमर्थः । कालात्मना मयेत्युक्तो योऽयं कालः स लवादिप्रलयान्तः सन्निति । सौस्थानिकानुष्ठाने त्विहापि परिवारसंभवः । तत्र लवस्य निरंशत्वेन परिवाराभावः । त्रुष्टेस्तु स्वांशान्निर्गन्तवाः । एवं कालादिविष्वपि द्रष्टव्यम् । कालवेदिभिरित्यनेन चैतत्सूचितम् । अत्र मानुषाणां दिव्यानां ब्रह्मणां चाहोरात्रमाससंवत्सराणां पृथक्प्रमाणतो भेदेऽपि जात्यभेदात् पृथगगणनमिति ज्ञेयम् । कस्यो ब्रह्मादिवसः । तथाविधानामब्दानां शतमित्यर्थं महाकल्पः । स परो व्यावहारिकः काल इति । तदर्थं परार्थं व्यपदिश्यत इति । अत्र त्वदायुर्मम निखास इत्येतदन्तेन जपादनन्तं फलमुच्यत इति पूर्वमुक्तम् । इदानीमस्यैवाहोरात्रादियोगार्थत्वमाह—त्वदायु-

रिति । कालयोगिनोन्मन्यामवस्थितस्यार्थं योगः । यद्वा नासौ तच्छेषभूतः ।
 अत्रात्मनः प्रतिपत्तिः कालेनैवं प्रचोद्यत इतीयमेवेति श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रानु-
 सन्धानमेको योगः । शुकदाख्ययोः पैत्रयोरहोरात्रयोरनुसन्धानमपरः । संवत्सार्ध-
 योर्द्वययोरनुसन्धानमन्यः । आदिशब्देन ब्रह्माहोरात्रयोर्द्वयोः परार्धयोरप्यनुसन्धानं
 योगान्तरमुक्तम् । त्वदायुर्मम निश्वास इत्ययमुक्तः पष्ठो योग इति । आयुषोऽपि
 त्वद्रूपत्वमिति । त्वदायुर्मम निश्वास इत्यनेनैव सूचितमेतदिति भावः । एतदुक्तं
 भवति—श्वासयोरहोरात्रयोगी श्वासोच्छ्वासपरिमितमप्यायुरहोरात्रपरिमिततया
 वर्धत इति । एवं पञ्चादियोगिवपि । तदावृत्तौ तु तत्संस्कारप्रचय इति । कालेनैवं
 प्रचोद्यत इतीत्यस्येत्युक्तमित्युपरि संबन्धः । कालेनोन्मन्यात्मकेनैवमहोरात्राद्या-
 कारेण सैवोन्मनी स्वीपाधिरेवं प्रेर्यत इति मूलार्थः । साचित्तयेत्यनेनेतद्दर्शितम् ।
 मूलाधारादापोऽगन्तामतिस्त्रुत्तां कुण्डलिनीमुन्मनीगतिं ध्यात्वा तदन्तरत्यन्त-
 सुन्नतयात्मानमपि परकालचिह्नक्षणं तत्राचितया संविभावयेदिति । सत्तामात्रे-
 षेति कालसम्बन्धात्यन्तदानार्थमुक्तम् । प्रेरक इत्युन्मन्याः स्वरूपतः श्वासरूपस्याहो
 वहिर्मुखतया प्रसरः तत उच्छ्वासरूपाया रात्रेरन्तर्मुखतयोन्मन्यन्तं सद्बोच इत्येवं
 द्विधा प्रवृत्तिनक्षणं प्रेरणमुक्तम् । नतु कालमध्यवर्तितयेति । एवं कालयोगोऽप्युक्तः ।

अथेदानीं स जानाति विपाकांश्चेत्यादि विवरणीयम् । अनु यदिह ब्रह्मादि-
 मिर्जिज्ञासितं तत्सर्वमप्येवं सर्वेश्वरेणोपदिष्टम् तत्र कस्तत्त्वसर्गापदेशस्य प्रसङ्ग
 इति । उच्यते । इह तावत् अक्षरं नाम किं नापेत्यादि यदन्तेन प्रकरणेनाक्षरं
 तस्य स्वरूपं नित्यत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्तम् । तत्र सर्वस्यापि जगतस्तत एवोत्पत्तौ-
 तत्रैव स्थितौ तस्मिन्नेव च प्रलये सिद्ध एव तत्सर्वात्मत्वमुपपन्नं स्यात् । किञ्च तस्य
 नित्यत्वनियमोऽपि विग्रहस्याऽनित्यत्वे सिद्ध एव सिध्येदिति तस्याक्षरस्यैव सर्वात्म-
 त्वाद्युपपादनाद्यीदं तत्त्वसर्गाधारम् ।

अपि च साधकानामक्षरादुत्पत्तिस्तावदद्याऽभवन् ब्रह्महरीश्वराद्या इत्यभि-
 हिता । तेषां विराटादिस्मरदेवसान्द्रक्षणपरं प्रकृत्यावस्थितिरूपमन्त्रासादिकर्तृत्वं च
 सृष्टिमित्यन्तर्हेतव इत्युक्तम् । ततस्तोषां देवतातत्त्वावस्थितिनक्षणं फलं च तेषु
 यो जायते नय इत्युक्तम् । तत्संक्रममपि देवतातत्त्वस्यैव स्वगत्या साधकावग्योप-
 पत्तावेवोपपन्नं स्यात् । तदुपपत्तिय सर्गादिकथन एव मिध्येदिति चायमारम्भः ।
 अतएव अथ व्यवस्थिते त्वेयमस्य शक्तिवमिण्यत इत्येतदुभयथापि योजयिष्यते ।
 अत्रार्थं प्रथमः सर्गापटलः । द्वितीयः सर्गोपपटलः । तृतीयः म्यतिपटलः ।
 तदयमाने महासर्गस्य इति विभाग इति ॥ ३८—३९ ॥

स जानाति विपाकांश्वेत्यस्य कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यनेन सह सङ्गतिं दर्शयति—कालः कर्मापेक्षयति । पूर्वस्मिन् व्याख्यान इति । कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यनेनेति शेषः । यतस्तत्र विवृतं पुरुषकर्मानुसारेण तस्य प्रेरकत्वादिति । सूक्ष्मरूपेण कर्मणामवस्थितिमिति । प्राण्चिद्रूपस्थिति भावः । ईश्वरस्येति । कालात्मनः प्रकृतिपुरुषान्तर्यामिण इति भावः । स जानातीत्यत्र स इत्यस्यार्थमाह—अनन्तरोक्त इति । कालेनैवं प्रचोद्यत इति प्रकृत इत्यर्थः । व्यवहितत्वेनोक्तो वेति । लवाद्यनुक्रमणात् प्राग्वोक्तो वेत्यर्थः । ननु कः पुनरनयोर्भेद इति । सा तु कालात्मनेत्युक्त्याः श्लोपाधेरपि साची परः कालः कालेनैवं प्रचोद्यत इति तद्विशिष्ट एव परः काल इति भेदः । चशब्दान्तां चेति । प्रचोद्यत इति सा त्विति वोक्तां प्रकृतिभेदेत्यर्थः । तद्वत्प्राख्याद्युपलक्षणं चैतत् । विपाकानित्येतद्विद्वषोति—परिपक्वानोति । सर्वदेति कृत्स्नेऽपि प्रलयकाले । कादाचिक्वीति । नादौ मध्येऽपि किन्त्ववसान एवेत्यर्थः । ईश्वरापरकालादिवशादिति । ईश्वरो भोजयता परः कालः परिपाकं प्रदास्यतीति संभावनोक्त्या तस्येच्छावशात् सृष्टिरिति तावद्दर्शितम् । त्वाष्टशामायुरन्वीच्येति । महाकल्पमहाप्रलयकालयोरस्यहोरात्रवत्कालनियम इत्यायुरन्वीच्येति दर्शितम् । त्वाष्टशामिति । तत्र त्वत्सृष्टयानाञ्च विष्णुरुद्दिहिरण्यगर्भविराडादीनामप्यायुः सहस्रह्रदुपभोगकालमन्वीच्येत्यर्थः । तत्त्वविकृतिरपोति न केवलं कर्मणामिव विपाक इति भावः ।

ईश्वरवशादिति ब्रह्मादिसर्गोऽपीश्वराधीन एवेति भावः । कालत इवेति । कालतोऽल्पत्वं तावदुक्तम् । त्वदायुर्मम निश्वास इति परस्य कालवपुषोऽनाद्यन्तस्यान्तरायं महाकल्प इति कालतोऽल्पत्वम् । तस्यैव प्रकृतिवपुषोऽनाद्यन्तस्य क्वचिदुद्देश एवेयं महदादितत्त्वविकृतिरिति देशतोऽल्पत्वम् । मूले च प्रकृतेः क्वचित् काल इति चकारः परिपाकं प्रदास्यतीति समुच्चयार्थः । प्रतिपादयेदिति प्रापयेत् । एवं तावत्सर्गाभिधित्वा परिकरोऽभिहितः ॥ ४० ॥

तत्त्वविकृतिक्रममिति । सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्र मूलेऽयमन्वयः । सा प्रकृतिस्तत्त्वसंज्ञैव सती तदा क्वचिद्देशे विन्दुतामभ्येतीति । तदेति परिपाकावधरे ।

सा प्रकृतिरिति । कृत्स्ना प्रकृतिर्विवक्ष्यते । तत्त्वस्येति । चिन्मात्रं यद्देवतातत्त्वमन्तर्यब्धोक्तं परप्रकृतिपुरुषकालविकल्पलक्षणमेतत्तदिह तत्त्वमुक्तम् । पारमार्थिकस्येति । प्रकृतिविकृत्यात्मके जगति परमार्थतो वास्तवतो निरूप्यमाणे सिद्धस्येत्यर्थः । साक्षात्तत्त्वमेतद्देव । महदादि त्वापेक्षिकं तत्त्वम् । तत्तद्विकृत्यपेक्षयैव पारमार्थिकत्वादिति भावः । सन्नैव संज्ञेति । देवतातत्त्वं परं ब्रह्मेत्यादि-

पदैरनुपचारतस्तस्या अपि सह गृहीतेति भावः । तदविभक्तत्वादित्यन्तनिर्विकल्पतया तत्तादात्म्यापन्नत्वादित्यर्थः । किञ्चित्स्थौल्यमित्येतद्विन्दुतामित्यस्य विवरणम् । किञ्चिद्बहिर्मुखतयेति तत्स्थौल्यप्रकारकथनम् । सृष्ट्युन्मुखकर्माविभक्ततयेति तन्निबन्धनाभिधानम् । कर्मणोऽपूर्वावस्थस्य विपाकावस्था तावदुक्ता—स जानाति विपाकांश्चेति । तस्य कार्योन्मुख्यावस्थेयमुक्तेति त्रैयम् । तरङ्गमूलभूतेत्यादि । दृष्टान्ताभिधानम् । स्वतः स्तिमितस्य समुद्रस्य यो हि तरङ्गस्तस्य मूलभूतं तावत् सूक्ष्मं व्याप्तं सञ्चलनं तद्वदिति ।

विचिकीर्षुर्घनीभूतेति च तत्रावान्तरदशाभिधानम् । तदाह—परिपक्तेति । तत्त्वामिकाया अपि प्रकृतेः स्वगतकर्मणामपूर्वावस्थातः परिपक्तावस्थायां भेदात् तदविभक्ततया वर्तनमवस्थानम् । स इह घनोभवेदित्यर्थः । तदर्थमिति । निरतिशयसूक्ष्मेच्छाज्ञानक्रियालक्षणोऽयं व्यापारोऽभिप्रेतः । यद्यपि प्रकृतेः स्वातन्त्र्यावस्थेयं त्रिस्वादिशक्तिपर्यन्ता ततः परमेवेच्छादिशक्त्यवस्थाः । वक्ष्यति च—बहिर्मुखसत्स्वातन्त्र्येच्छाज्ञानप्रयत्नेति । किन्तु तत्राप्यवान्तरावस्थासमीचायां तदुचितेच्छाद्युपपत्तिरिति । ननु यद्येवमेवंविधो घनोभावस्तर्हि कीदृग्विधोऽसौ बिन्दुरित्यत्राह—बिन्दुः कर्मभिन्नं रूपमिति । प्रकृतेरेव प्रलयावस्थतो यत्परिपक्कदशानन्तरं सृष्ट्युन्मुखैः कर्मभिर्भिन्नं स्वाकारनिरूप्यं रूपं सोऽसौ बिन्दुः । परिपक्कैरेव कर्मभिर्भिद्यमानं रूपं घनीभाव इति भेद इति भावः ॥ ४१ ॥

मूले कालेन भिद्यमानस्त्वित्यादेरयमर्थः । स बिन्दुस्त्रिधा भिद्यते । ते च भेदाः स्थूलसूक्ष्मपरा बिन्दुनादवीजलक्षणा इति । चेतनानां मलिनमिश्रशुद्धभेद-तस्तदीयमहदादीनां त्रिधा भेदात् तस्मिनाद(दान)भूतायां प्रकृतावप्येवं त्रिभेद-संभव इति । बिन्दुनादवीजानि च शब्दार्थप्रक्रिययोः साधारणपदानौत्ववबोद्धव्यम् ।

पर्यान्तरमाह—एवं परम्मादित्यादिना । परम्मादिति तत्त्वादिति शेषः । इच्छामत्त्वादिरूपतामिति । इच्छाज्ञानक्रियारूपतां सत्त्वरजस्तमोरूपतां चेत्यर्थः । तत्रेच्छादिशक्तिभिरुत्तरसर्गेषु तत्तद्विकृतीनां प्रसृतिः सत्त्वादिगुणैश्च तासांमुच्चायचो वेचित्रामिति विभागः । सम्यग्भ्यमान इति । संभेद इह भेद इति भावः ।

तत्र फलं हेतुतया दर्शयति—नष्टीति । चिरमंबन्धमिति । कालस्येत्तरस्य विद्रूपत्वादेवमुक्तः । अचिद्रूपस्येति च्छेदः । प्रकृतितत्त्वस्येच्छादिरूपस्येति च शेषः । इच्छादीनामिति त्रिगुणानामेव महणम् । यतो वक्ष्यति—नवानामपि भेदानामिति । मायातच्छक्तिवृत्तप्राणिकर्मविषयभेदेनेति । प्रकृतितत्त्व-स्यैवान्तर्गतो विकल्पोऽयमुक्तः । तत्राचिच्छक्तिमात्रं तावत्प्रकृतिः । तस्याः

स्वान्तर्गतं स्वैशित्वकालप्रयोज्यं स्वकल्पिततदीयत्रिसूतिहिरण्यगर्भाद्यखिलचेतनां-
शेषु नानात्वादिप्रत्ययकरमवान्तरशक्तिमात्रं माया । तथा च वक्ष्यति—माया-
तत्त्वं स्वरूपाच्छादनविक्षेपात्मकमिति । मायाया अप्यन्तर्गतं तेषां परिच्छिन्न-
स्वरूपतादिप्रत्ययकरमविद्यालक्षणमवान्तरशक्तिमात्रमिह शक्तिः । माया त्वनयैव
स्वकीयकार्यं तेषां संसारित्वलक्षणं विधत्त इति तस्याः शक्तिरियमिष्यते ।
तस्याः शक्तेरप्यन्तर्गतं यत् तद्गतप्राणिनां प्राक्तनभवोपार्जितं कर्मजातं तदिह
कर्म । न च केवलस्य कर्मणोऽवस्थानमिति तत्त्वमवायी मलिनोऽचिदंशोऽप्य-
भ्युपेयते । यच्छैवप्रक्रियायां प्रकृतितत्त्वं व्यपदिश्यत इति । किञ्च माया-
तच्छक्त्योरपि किञ्चित्कर्मभ्युपेयते तद्व्यतिरेकेण तयोरभिव्यक्तौ निमित्तोपयोगा-
दिति । तत्र सकलचेतनानां यानि स्वानि खानि कर्मापूर्वाणि कानि परि-
पाकावस्थायां सामान्यविशेषरूपेण द्विधा भिद्यते । तत्र सामान्यांशेन प्रकृत्या-
द्युत्पत्तिर्विशेषांशैर्निजनिजभोग्याभोगायतनाद्युत्पत्तिः । सामान्यञ्च विशुद्धतर-
विशुद्धमित्यमलिनतया भिन्नं प्रकृतिमायादिसमवायि भवतीति विभागः । ततश्च
मायादीनामपि विचिकीर्षुर्धनोभूता क्वचिदभ्येति विन्दुतामित्यवस्थात्रयं समान-
मेव च । तथा च मायादिष्वपि बिन्दवस्थामापन्नेषु स्वस्वाकारनिरूप्येषु सत्सु
कृत्स्नापि प्रकृतिर्बिन्दवस्थां प्राप्ता संपद्यत इति । मूले स्थूलसूक्ष्मपरत्वेनेति हृत्ता-
नुरोधार्थमुक्तम् । परसूक्ष्मस्थूलत्वेनेत्येवाभिप्रायः । सर्गप्रकरणौचित्यादिति ॥४२॥

नवानामपि भेदानामिति । प्रकृतेस्तावन्निर्विषयतयैव प्रथममिच्छादीनाम-
भिव्यक्तिः । ततस्तासां मायाविषयतया प्रवृत्तौ क्रियाव्यापारपर्यन्तबेलायां माया
सोचितसृष्ट्युत्सुककर्माविभक्ततया स्वाकारनिरूप्योत्पत्त्या भवति । ततस्तासां
तदीयशक्तिविषयतया प्रवृत्तावेवं तदुत्पत्तिः । ततश्च तासां तदन्तर्गतकर्मविषय-
तया प्रवृत्तौ तदुचितमलिनोऽचिदंशयोगतद्गुणशक्तिरिति क्रमोऽवक्रोडव्यः । तज्ज-
मिति । मायाशक्तिः कर्मेत्येव सिद्धानां याथात्म्यमित्यर्थः । भेदमिति वा पाठः ।
स्वान्तर्गतं भेदमित्यर्थः । मन्दिहितायेति । प्रासङ्गिकमेतदिति भावः । विन्दुरीश्वर
इति । नवस्वपि परिच्छेदादिभेदेषु यद्यत्रप्रधानः काललक्षण ईश्वरः स विन्दु-
रित्यर्थः । नादस्तास्या इति । प्रकृतेरिति शेषः । चिन्मिथमिति । चिदचिन्मप्रधा-
नोऽंशो विवक्षितः । बीजमचिदंश इति । प्रकृतिलक्षणोऽचिन्प्रधानोऽंशो ष्टहीतः ।

यत्स्वन्यत्रोक्तं—चिन्प्रधानं ततः पूज्यं द्रव्यं प्रकृतिर्वृंहितम् ।

तयोः समप्रधानत्वमुपाधिः कालरूपिणः ॥

इति । तदव्यापारप्रधानम् । एतत्तु स्वरूपप्रधानमिति भेदः ।

इदानीं मन्त्रिणां हितमेव दर्शयति—एतदिति । परेच्छादिनवके विन्दुनादादित्रयं तथेच्छादित्रिशक्तिमात्रेऽपि त्रयं तथैव विन्दुतत्त्वमात्रेऽपि त्रयं सर्वत्रैव संभवात् तत्सर्वमप्येतदित्युक्तम् । मन्त्रावृत्तिसमय इति निजैष्टमन्त्रजपसमये । वक्ष्यति च हृत्त्रेखापटले—पुनर्ध्यात्वा संपूज्य जपित्वेति । तथाणुयोगेन जप्तेति । तयोक्तं च कालयोगि—जपादनन्तं फलमिति । तत्सर्वमपीहाभिप्रेतम् । न सकृदेवैतदनुसन्धानमित्यावृत्तिग्रहणेन सूचितम् । मात्रावृत्तिसमय इति वा पाठः । प्रणवमात्रमावृत्तिवेलायामिति । उक्तं च योगप्रकरणे—योगीचित्येन विन्दादियोगः सूचित इति । तथा विन्दुनादादिना व्यापिन्यादिद्वारेणेति । तत्रोन्मनीमात्राया यावत्परेच्छादिभ्रंशमावृत्तिरपीह सूचिता । स्वानुभवेनेति । परेच्छादीनां स्वकीयपरेच्छाद्याकारेणेत्यर्थः । अनुगतव्यमिति । सर्गक्रमेण वा संहारक्रमेण वादेः प्रभृत्यान्तमनुसन्धेयमित्यर्थः । स्वरूपस्थेनेति । मन्त्र-देवतातत्त्वावस्थेन । वक्ष्यति च लिपिपटले—तामिति परं चिदात्मकमिति । हृत्त्रेखापटले च—तामिति परध्यानमिति । तथा च योगप्रकरणे—पूर्वघत् स्वरूपस्यो भवेदिति । तच्च स्वरूपमियदिह ग्राह्यमिति मूलवचनेनैव दर्शयति वक्ष्यति हीति । शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं हि कीर्तितमिति च तद्वचनम् । तत्र चायं जातोऽर्थः । तत्त्वं तावत् स्वरूपं तदभिन्नत्वात् । तच्चसंज्ञापि तदहन्तानपायाच्च पश्यन्तीवाश्रूपा विन्दुशक्तिरपि स्वरूपमेवेति । यद्वक्ष्यति—शब्दब्रह्मणोऽप्यूर्ध्व-मित्यादि । तथा शब्दोच्चारणकाले तत्काचितयान्तरत्वेनावगम्यमर्थं विन्दात्मकमिति । अत्रैवं प्रयोगः । मन्त्रजपसमये स्वयमनवच्छिन्नतत्त्वस्वरूपस्यो(पः सो)न्मनी-शक्तिविशिटतस्वरूपो वा समन्त्रजपं विधाय पुनर्विन्दुस्वरूपः समन्त्रजपं कृत्वा तद्वत्विन्दुनादवीजाकारतया तदन्तर्गतेच्छादिशक्तिमात्रगतविन्दाद्याकारतया पुनर्मायादिविषयोत्तरोत्तरहृत्त्रेच्छादिगतविन्दाद्याकारतया च जपोऽयं सर्गक्रमः । कर्मविषयक्रियादिगतबीजनादविन्दुक्रमेण तत्त्वावस्थानिष्ठः संहारक्रमः । एवं योगतः स्वरूपावस्थितावपि प्रणवमात्राभिर्ज्ञेयमानमन्त्रान्विताभिर्वाकुमन्त्रानं कार्यम् । विन्दुस्वरूपत्वे तु नादनादान्तादिमात्रा अपि स्युरिति ॥ ४३ ॥

मूले विन्दोस्तथादित्यत्र कामेन भिद्यमानस्वित्याद्युक्तो भेदोऽभिप्रेतः । अथशपश्रन्त्यात्मक एव । परावाश्रूपस्य तु नित्यत्वेनोत्पत्त्ययोगादिति । अत्र सूक्तं मर्ममाह—विन्दुरित्वादिना । उक्त इति । चिन्मात्रज्योतिष इति वा विन्दु-रीश्वर एवोक्तः । उक्तवेति । तत्त्वमन्नेति बीजमचिर्दग इति योक्तया । संबध्य-मानादिति संभेदः संबन्धः । न चानादिर्नित्य एव । अत्र मायादिविन्दुपर्यन्ता-

शङ्गतयोश्चिदचिदंशयोः सम्बन्धोऽभिप्रेतः । तत्र साच्चिणि नित्यो बिन्दुतत्त्वे तु विहृत इति भेदः । साचित्तत्त्वसंज्ञावस्थयोरप्युन्मनीशक्तियोगादेतदुपपत्तिः । यदुक्तं—ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । उभयाभेदलक्षण इति चिदचिन्मेलनात्मकः । यदुक्तं—नादस्तस्याश्चिन्मिथं रूपमिति । देदोप्यमान इति । निरावरणचिन्मयत्वादिति भावः । परापश्यन्त्यात्मक इति । परायाः संभवमात्रं पश्यन्त्यास्तूत्पत्तिरिति ज्ञेयम् । मूले त्वव्यक्तात्मको व्यक्तात्मक इति चोभयथा पदमित्यर्थात् सूचितम् । रवो नादः । स एवेति । अव्यक्तात्मकत्वात् कुण्डलिनीव्यक्तात्मकत्वं त्वभिलष्यत इति विहृतमित्यपि द्रष्टव्यम् । कोऽसौ रव इति । गवाश्वादिलक्षणः प्रसिद्धः शब्दः अन्यो वेति । मूले श्रुतिसम्प्रवैरित्युपदेशप्रधानत्वं शब्दरहस्यत्वं चोक्तम् । यद्वा शब्दब्रह्मणोऽप्युपासनादि सूचितम् ॥ ४४

मूलेऽन्तरुदितत्रिभेदं सन्नहनं स्वरूपं महानित्येवं प्रसिद्धस्य तत्त्वस्योक्तम् । तत्र चीन् मीदान् विहृणोति—त्रिभेदा इति । प्रकृतितत्त्वे शब्दगुणानामत्यन्तसूक्ष्मतेत्यन्तरुदितपदेन सूचितम् । मूले महतीऽहङ्कृतिस्तथेत्यन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकं भवेदित्यर्थः । ननु कस्तर्हि महदहङ्कारयोर्भेद इत्यत आह—अत्रेत्यादि । सर्वजगदाश्रयभूत इति । तदभावे जगतः प्रलयदशैव स्यादित्यर्थः । ईक्षणोऽहंशब्दार्थ इति । 'स ईक्षत' 'स तपोऽतप्यत' इत्यादिप्रसिद्धिरुक्ता । कस्येदमौक्षणमित्यर्थात् तदध्यक्षस्येश्वरस्येति ज्ञेयम् । ईक्षेक्षणं इतिरेव । तथा तद्वती महती यक्षणामित्यवबोधव्यम् । तदभिमान इत्यहङ्कृतिशब्दत एवेतन्निश्चिरिति भावः ॥ ४५

मूले भूतादिकेत्यत्र भूतादिकानां भेदानां क्रमो यस्मिन्निति समासः । क्रमशब्देनैतदुक्तम् । पूर्वं भूतादिकादहङ्कारात् शब्दतन्मात्रादीनां सर्ग इति । अत एव वक्ष्यति—तैजसवैकारिकाहङ्कारयोर्भूतानुगतयोरिति । भूतादिकतैजसवैकारिकभेदक्रमादिति क्वचित्पाठः । कालप्रेरितयेति । शक्तेर्नियन्त्रेश्वराख्येन परकालेनापरकालान्वितेन प्रेरितयेत्यर्थः । एतदभिप्रयेणाह—कालो द्विविध इति । गुणघोपयुजेति । सत्त्वादिभिः सूक्ष्मस्थूलभूतानां शान्तघोरमूटादिवैचित्र्ययोगः । घोषेण तु निजनिजवाचकसंबलितत्वम् । यद्वा शब्दसृष्टिमात्रविषयमेवैतत् । प्रागुक्तबैन्दवशब्दतत्त्वस्य विवर्तो विहृतित्स्थूलीभावोऽयं शब्दतन्मात्रसर्ग इति । अत एवाह—पूर्वोक्तो रवः शब्दब्रह्मेतीति । शक्तयेत्युपलक्षितादिति शेषः । सर्वत्र स्वकीयकारणजातविशिष्टादेव कार्यात् कार्यान्तरोत्पत्तिरित्यप्यनेन सूचितम् । शब्दादव्योमेत्यत्र धराद्या भूताः क्रमेण गुणीनाः स्युरित्युपस्तारेण सम्बन्धः । स्युरित्युत्पत्त्यभिप्रायम् । तदाह—धराद्या भूता उत्पन्ना इति । स्वर्गतत्त्वेन

वायुरित्यत्र शब्दादित्यनुपङ्गः । शब्दादुत्पन्नः स्पर्शस्तेन शब्देनान्विताद्वायुरत्यत्र इति तदर्थः । एवं ताभ्यां रूपाद्द्विरित्यादिव्यपि द्रष्टव्यम् । क्रमेण गुणीना इति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दैः पञ्चगुणा भूमिर्गन्धं विना चतुर्गुणा आप इत्येवं प्रकारोऽभिप्रेतः । शब्दादोनामिवेति । पञ्चीकरणाभ्युपगमादस्मिन् क्रमहृत्परभ्युपगमे भेदोऽनेनामिहितः । शब्दस्थैव काठिन्यमाकाशः शब्दान्वितस्य स्पर्शस्य काठिन्यं वायुरित्यादि ज्ञेयम् ॥ ४६॥४७ ॥

खमपि सुपिरचिह्नमित्यादि भूतानां स्वरूपकथनमेव न तु लक्षणाभिधानम् । स्वरूपकथनं चेह प्रकृतमेवेति दर्शयति—त्रिभेदगहनात्मकमित्यादिना । सुपिरचिह्नमसाधारणं स्वरूपात्मकं चिह्नं यस्येति समासः । एवमितरेऽपि स्वरूपपरतया व्याख्येयाः । रसवदिति । रस इह द्रवः । न्यासप्रयोगादिशेषतथेति । न्यासो निजतत्त्वन्यासो वर्णतत्त्वन्यासश्च । तत्र भूतमन्त्रन्यासे तेषामिव प्रतिपत्तिः स्यादिति कदाचित्तन्त्रन्त्रेषु वदनुपङ्गः । यथा ॐ आकाशमण्डलसुपिराकाराय सितवर्णाय सदाग्निवाधिष्ठिताय नम इत्यादि ।

महदहद्वारादीनां तु वृत्तमेव मण्डलम् । श्रोत्रादीनां त्वणमात्रमिति ज्ञेयम् । प्रयोगं तु वच्छति—एतद्यन्त्रं पार्थिवमण्डलगतं स्तम्भन इत्यादि । आदिशब्देन भूतयोगो भूतसंहारसर्गादित्यादिग्रहणम् । यदुक्तं—मण्डलबोजाधिष्ठाहसहितानिति । सितेत्यादिनेति । वर्णानामाकारविशेषत्वमिति सूचितम् । सितमाकाशमण्डलम् । शितः श्यामः । श्वेतरक्तसु पाटलः ॥ ४८ ॥

स्वस्तिकं कौणत्रययातमिति सम्बन्धः । शेषेण स्वस्तिकलक्षणमुक्तम् । ज्वाला चैयं भवति । तदुक्तं—दहनहेतियुतं त्रिकोणमिति । मूले अलोपितर्धेन्दुमदित्यस्यार्थः । मध्ये वोभयकोट्योर्वाभ्युजयुतार्धचन्द्राकारमिति । विन्दुविनिर्गता इति । गन्धान्वितादहद्वाराच्छब्दादितन्मात्रोत्पत्तिरित्युक्तप्रकृतितया तदुत्पत्त्या इत्यर्थः । निर्गतपदेन स्यातन्त्रादियोगोऽपि तासां स्थापितः ॥ ४९ ॥

प्रयोगार्थमेवेति । न्यासप्रयोगादिशेषतयेत्यर्थः । भूतन्यासे कृते न्यासः मण्डलबोजाधिष्ठाहसहितानित्यादियु प्रयोगः । आदिशब्देनौत्पत्तिक आभिः मकलीकरणमित्यादिकमुक्तम् । नादकनादिभूता इत्यप्यायमर्थः । नादविन्दादिभूतकस्वरूपेण भूता विहता इमास्तासां प्रकृतय इति । सर्गक्रमभिप्रायेण नाटादिग्रहणम् ।

पर्यास्तरमाह—तामामित्यादिना । स्थूलयाचकांगमिति । सूक्ष्मो वाचकः स्यात्प्रागुक्तप्रकृतत्वमेव । यदा नादविन्दादयः । यथा ऐ ओ ऊ ई पा

वाचवाचकद्वयं + + य एक एव सर्वः पदार्थ इत्यभिप्रायेणांशग्रहणम् ।
यद्वच्यति—अभिन्नो रवो वाचकांश इति । नादः कलादयश्चेति समासः ।
कशब्दस्य मूर्धवाचकत्वादूर्ध्वार्थत्वम् । लादीनामिति । समस्तानामिति भावः ।
त्रिधा योज्यमित्येकशेषप्रक्रिययेति भावः । कशब्देनैवेति । कमनुस्वारः । तद्योगि-
नोऽपि कशब्देन गृह्यन्ते । तस्य च नादकशब्देनावयवैकशेषः स्यादिति भावः ।
नादकलादिशब्दस्य भूतशब्देन योजनां तु वच्यति—तेभ्यो भूता इत्यादि ।
तन्मात्राभिमानिनीजोद्धार इति । तन्मात्राभिमानिनीनामासां शान्व्यतीतादीना-
मित्यर्थः । तासां स्थूलवाचकांशमिति ह्युक्तम् । तन्मात्राणामप्येतान्येव बीजानि ।

अपञ्चीकृतबीजोद्धार इत्याकाशमात्रादीन्यपञ्चीकृतभूतानि तदभिमानिनी-
नामप्येतान्येव बीजानि । लादीनां सर्वेषामिति व्यस्तानामित्यर्थः । लादय
आदयश्चेत्वयवैकशेषः । ल आदिर्यस्येति सिद्धवर्णातिरिक्तस्यैव लभ्यत्वादिह
हकारसिद्धिरिति बोद्धव्यम् । ननु नादकलाग्रहणेनैवैतत्सिद्धमिति नित्याह—
नादशब्दोक्तस्येति । सर्वसम्बन्धादिति । लादीनां सर्वेषामिति विवृतमेतदिति
भावः । ह्नां ह्रीमित्यादिसर्वेषु हकारयोगः कारणाण्ययादिति बोद्धव्यम् । यद्वा
शब्दादुच्योमित्येवमुक्तान्येवापञ्चीकृतानि विवच्यन्ते । ततश्च क्रमवृत्तिपक्षेऽप्येतान्येव
बीजानि भवन्ति । पञ्चीकृतबीजादीनीति । परस्परयोगेन विकृतानि भूतानि
पञ्चीकृतानि । नादकलय लादिश्चादिश्चेत्वयवैकशेषः । तेभ्यो भूता इति ।
स्ववाचकतो निष्पत्तिरुक्ता । सा च तदभिन्नस्वभावत्वात्तद्रूपेणाभिव्यक्तिरेव ।
तदाह—तदात्मतयाभिन्नक इति । क्त पुनरेपां विनियोग इति । उच्यते ।
यद्वच्यति—मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजं लिखित्वेति । तथा च पञ्चीकृतभूतबीजानि
मूर्धादिषु न्यसन्नित्यादि । मण्डलबीजाधिष्ठाणसहितानिति चोक्तमिति ॥ ५० ॥

पुटयोरुभयोरित्यत्र नस उभयोः पुटयोरित्यन्वयः । नस इति नासिकायाः ।
दण्डसंस्थेति । मध्यगतदण्डसद्वहनोद्भूतो वायुः पृथिव्युदयं सूचयतीत्यभि-
प्रायः । एवं तोयादीनामपि प्रतिपत्तव्यम् । तोयमध इत्युभयोः पुटयोरिति
सर्वत्र योज्यते । तनुद्भवेयमिति । कालोद्भवाप्यस्तीति सूचितम् । वच्यति
च—योगाद्यर्थमेवेति ।

तदुक्तं—वश्यस्तन्मनयोर्भूमिरपां शान्तिकपीष्टिके ।

मारणे मोहने चाग्नेरुदयो देहकालयोः ॥

उक्तादोच्चाटयोर्वायोः शान्तिके निर्विपीकृती ।

आकाशस्यैवमन्यानि स्थानान्येषां प्रकल्पयेत् ॥ इति

आदिशब्देन कार्यारम्भे फलसिद्धादिपरिज्ञानमप्येवं कार्यमित्याद्यपि सूचितम् ॥ ५१

प्रासङ्गिकमिति पूर्वत्र सम्बध्यते । सर्गक्रमेऽनुपयोगात् प्रासङ्गिकत्वम् ।
वर्णाद्यभिधानेऽपि समानमेतत् । व्योम्नि महदित्वस्यायमर्थः । व्योम्नरन्तर्भागे
क्वचिदेव वायुः तस्मिन्नन्तर्भागे क्वचिदेवाग्निरेवमापः पृथिवी च । पृथिव्यामप्यन्त-
र्भागे सर्वभूतानि एवमित्यमुत्पन्नानां स्थितिरिति । परतत्त्वे क्वचिदेव प्रकृतिरिति
तावदुक्तम्—क्वचिदभ्येति विन्दुतामिति । प्रकृतावप्यन्तर्भागे क्वचिदेव महा-
नेवमहद्वार आकाशयेति द्रष्टव्यम् ।

तदुक्तम्—ब्रह्माण्डं पार्थिवं ह्येतत्सर्वभूतास्यदोदरम् ।

जलाद्यावरणैश्चैव समभिर्वहिराहतम् ॥ इति ।

अर्थान्तरमाह—पञ्चोकरणमाहेति । व्योम्नीतरयासंशयेशोऽब्रवीत्कृतः । तत्सम्बन्ध
इति । व्योम्नि यो वायोरंशस्तस्मिन्नित्यर्थः । एतत्प्रागपि तुल्यमेव प्रदर्शनार्थं
चेतदिति दर्शयति—महति व्योमेत्यादि । न्यायाद्युपयोगितयेति । भूतसंहार-
सर्गादिग्रहणम् । व्याप्यस्यैव हि व्यापके संहारः सुप्रतिपादो भवति । यदुक्तं—
पूर्वं पूर्वं वाच्यवाचकरूपमित्यादि ॥ ५२ ॥

भूतानुगतयोरिति । यथा सर्गस्य शब्दान्वितस्यैकं कार्यं वायुर्यथा चाकाशस्य
वाय्वादित्तरन्वितस्यैकं कार्यं स्थूनाकाशः तथा तैजसाहद्वारस्य शब्दान्वितस्यैकं
कार्यं त्र्योत्रमित्याद्यवशीह्वमित्यभिप्रायः । क्रमेणेति । तैजसाच्छ्रीवादीनां
वैकारिकाहागादीनामित्यर्थः । क्वचित्पाठविपर्ययः ।

तथा धोक्तम्—वैकारिकात्सु जातानि त्र्योत्रं त्वक्चक्षुषी तथा ।

जिह्वा घ्राणं च पञ्चैव तानि बुद्धीन्द्रियाणि हि ॥ इति ।

बुद्धेस्तत्तदर्थनिश्चयार्थानोन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि प्राणस्य तत्तदर्थकरणार्थानि कर्मे-
न्द्रियाणीति भेदः । तन्मात्राणां शब्दस्यर्थाव्याख्यात एव त्र्योत्राद्यर्थत्वं सिद्धमिति ।

वागाद्यर्थानाह आचार्यो वचनादाने इति । समनो बुद्धिरहद्वारचित्तमपि
करणमिति । त्र्योत्रादीनां वहिःकरणत्वादेतदन्तःकरणमर्थाद्भवति । मह-
त्तत्त्वस्याग एव मनचित्तमपि । यदा तैजसाहद्वारकार्यंमुभयमिति । केचिदु-
भयेन्द्रियाण्यपि वैकारिकाहद्वारकार्याण्यहुरिति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

भूते भूतैश्चिन्द्रियार्थैरित्याकाशादीनि भूतानि त्र्योत्रादीनि वागादीनि चे-
न्द्रियाणि शब्दादयो वचनादयश्च तदर्थः । वचनादीनामपि शब्दभाषादपेक्षिकीयं
सङ्घातः न तु नित्यः । ततयाग्निमन्त्रादिषु वर्णतत्त्वार्यमेतत् । महागणपत्यादिषु
महदहद्वारमन्त्रेषु त्र्योत्रादिषु त्वगादिधातुयोग इत्येवं सर्वमवबोध्यम् ।

तत्त्वपञ्चविंशतिकेति स्वार्थे कः । अभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वपञ्चविंशतिकेत्यत्रेति । तत्त्वकल्पनाया इत्यस्या इति शेषः । कुत्सितत्वमिति । (नि)त्यताभ्युपगम एवमिति भावः । व्यानन्दकैचेति । गायत्र्यादियु वर्णतत्त्वापेक्षयायं सङ्घातः । तथा-शब्देनापि पूर्ववदित्ववगमादिति भावः ॥ ५५ ॥

मूले करणोपेतैरिति नित्यः सङ्घातः । मनोऽहङ्कारबुद्धिविज्ञानि तु करणानि । चतुर्विंशतितत्त्वाभिप्रायमेवैतत् । अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वान्युक्तानीत्यादिना । इह चित्तशब्देन प्रकृतिर्विवक्षितव्येति भावः । सिद्धमर्थं दर्शयति—तत इति । गायत्र्यादिष्वेवमपि वर्णतत्त्वान्यासः स्यादित्याशयेन विकल्पः । केवल-तत्त्वान्यासे त्वीश्वरादीन्नेव तत्त्वानि स्युरिति । व्यवहारशेषतयेति । यथा तथा प्रकृतिभेदादिनो(नि)त्यादि । केषाञ्चिन्मन्त्राणामिति + + योग इह तत्त्वयोगः । अर्थात्सोऽपि तत्तन्मन्त्रोचितो योगावसरे कार्यं इति गम्यते । तत्र चैवं प्रयोगः । वर्णतत्त्वानि मूलाधाराद्यापोद्गशान्तं व्यवस्थितानि सङ्ख्या क्रमेण वर्णैः सङ्ख्यान्वृत्तमास्मावयेदिति । आदिशब्देन देहशब्दादिग्रहणम् । करणोपेतैरव्यक्त-महदहङ्कृतिभूतानीत्यनयोरन्यतरेण देहं सङ्ख्यं सृजेदिति । संहारन्यासेन प्राणायामसहितेन वा संहारः । तथा सर्गन्यासेन सर्गं इति । तत्र प्रणवेन परतत्त्वेन वा तत्त्वावस्थां विभाव्य प्रणवेन विचिकीर्षुर्धनीभूतैर्लुभयं संभाव्य प्रकृतितत्त्वेन प्रकृति-तत्त्वमुत्पाद्य पुनः प्रणवपट्केनेच्छादिसत्त्वादित्यद्विकं पुनः प्रणवत्रयेण माया-तच्छक्तितदगतापूर्वाभिभ्यक्तिश्च विधाय महदादितत्त्वमन्त्रैस्तत्तत्सर्गं विभाव्य पक्षी-करणं भावयेत् । शैववैष्णवादिपाठेष्वपि समानमेतदिति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

मूले सर्वं रज इति स विन्दुर्भवति त्रिषेति प्रागुद्दिष्टत्रिभेदाभिधानम् । तस्या इति परप्रकृतिग्रहणमित्याह—मूलकारणभूताया इति । नैवं विकृताया महदादेरेव वेति भावः । मूले तत्त्वस्वभ्यादिति । गुणविकाराणां प्रागुक्तम-हदाद्यखिलविकारेष्वेवान्तरविभागतयानुगतिकयनम् । तत्त्वस्वन्धस्तदन्वयः । भेदत्रितयैरिति । शान्तघोरमूटादिलक्षणैरनेकविधैरित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—तस्यास्त्रिगुणात्मकत्व इति ॥ ५८ ॥

न्यासयोगविशेषांशेति । न्यासयोगान् वक्ष्यमाणन्यासानिति । प्रणवादि-प्यिति । प्रणवज्ञेययोः श्रीश्रीजादीनां च ग्रहणम् । न्यासस्य श्यक्त्वे त्रैपुरगायत्र्यादीनामपि त्र्यंशगात्रिणां ग्रहणम् । कामनानुरूपेणेति । श्लेच्छ-यान्यतमकतिपयममन्त्रानुष्ठानसुक्तम् । यदा देवपेदादितत्तदर्शयगीकरणं कामना तदनुसारेणेति । दर्शयत्विति प्रपञ्चयतोत्यधः सम्बन्धः । देवा ब्रह्मविष्णुरुद्राः

सूर्यवायव्यमनयो वा । स्वरा अनुदात्तोदात्तस्वरिताः । भरुतः प्राणादयः श्रावहादयो वा । वैश्वानरा अग्नयो गार्हपत्यादयः । काला भूतादयः । शक्तय इच्छाद्या चत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयो वा । प्रसिद्धा वेति विवरणम् । पिङ्गलेडासुभ्रा वैत्यर्थः । अन्यच्चेति । विदोपत्रिलिङ्गादिग्रहणम् । तत् संबन्धेति । कारणतानुगम्येत्यर्थः । लोकानां स्थितय इति । सूर्योदयाद्यभावे विश्वक्षयः स्यादिति भावः । चरन्त्य-
विरतमिति । प्रसिद्धमण्डलाकारिणोदयादिकमुक्तम् । सूर्येन्दुवैश्वानरा रजःसख-
तमोऽभिमानिन इति । मण्डलत्रयोपेतमिति । अयमिह प्रयोगः । अं सूर्य-
मण्डलाय नम इति नाभिपद्ये विन्ध्यस्य ब्रह्मवेदानुदात्तप्राणभूर्लीकगार्हपत्य-
भूतेच्छाधर्मपिङ्गलावातानप्यन्यतमकतिपयसमस्ततया तत्र विन्ध्यस्य संपूज्य
मूलाधारोत्थितचिदग्निशिखया सहोत्तरोत्तरसंहारक्रमेण षोडशान्तस्थानन्दामृत-
मण्डलान्तरावेश्याऽमृतमास्त्रावधेदिति । चरन्तीति । चरगतिभक्षणयोरिति
धातुः । परमानन्दमिति । यदुक्तं—सां षोडशान्तस्थितममृतमयमिति ॥ ५६ ॥

* एवं तावदग्निःसूर्यादिदेवताविषये तत्त्वान्युक्तानि । इदानीं शिवविष्ण्वादि-
विषये तत्त्वानि ब्रह्ममारभते—ननु सर्वमन्त्रसमानत्वेनेति । नान्निसूर्यादि-
मन्त्रप्राधान्येनेति भावः । साक्षादनभिधानादियान् प्रश्नः संभवति । सत्यमुक्ता-
नीति च ब्रह्मवचनं शृण्वति च । चिन्मात्रज्योतिःशब्दाभ्यामिति । चिन्मात्र-
मधिष्ठानम् । तदेव स्वपरावभासकतया ज्योतिः साची भवति । अनाहतत्व-
मश्याहतिरमङ्गः । अकारलक्षितार्थाविति । सर्वस्वरतन्मात्ररूपोऽकारो बीजमुक्तः ।
अचिन्मात्रं बीजरूपमाहतशिवः । तस्य चिद्रूपावच्छिन्नत्वादाहतत्वम् । कथ्येत इति
सर्ववानुपपन्नः । एतच्छुद्धतत्त्वपञ्चकमिति शैव इति शेषः । अत्रैवं मन्त्रप्रयोगः ।
अं अनाहतशिवाय नमः अं अनाहतशक्त्यै नमः । अं आहतशिवाय अं आहत-
शक्त्यै इत्यादि । इत्येवेत्यचिन्मात्रशक्तीच्छात्रानक्रियालक्षणत्वन्तु समानमिति
भावः । अत्र प्रथमं प्रथमेन परंपुरूपतत्त्वमपि ग्राह्यम् । धीयरावलायेति ।
यथा पो परमेष्ठ्यात्मने वासुदेवाय नम इत्यादि । स्वरूपाच्छादनविशेषात्मक-
मिति । साधिष्ठानचिरस्वरूपस्याच्छादनमर्यान्तरप्रत्ययस्याः स्वभावी यथा
शक्तिकायामिदं रजतमितीति भावः । ननु शुद्धपञ्चकेऽपि समानमेतदिति नैत्याह
—शुद्धपञ्चके त्विति । कुतो विशेष इति भावः । तत्र हेसुमाह—तस्योवर-
रूपत्वाद्धियावत्त्वेनेति । विद्या चिरम्बरूपस्वभावः तद्योगत ईश्वररूपाण्येता-
नोत्यर्थः । चिन्मात्रस्याचिद्वियन्तत्वमिह विशेष इतीश्वरपदहणेन सूचितम् ।

: ननु मायादीनामपि नियन्तामाविति । मत्यम् । किन्तु जीवविदेयामधिष्ठा-

भमित्यभिप्रायेणाह—मायादिकं त्विति । नन्वेकमनेकशक्तियोगाद्द्वैतविरोध इत्यत्राह—एकैवेति । अन्तर्मुखत्वं द्वैतास्फूर्तितः स्वाधिष्ठानचिद्रूपनिष्ठत्वम् । विकासवारतम्याच्च विद्यादितत्त्वोपपत्तिः । बहिर्मुखत्वं चिदाभासनिष्ठत्वम् । सद्बोचतारतम्याच्च मायादितत्त्वसंभव इति । तदुपहित इति मायादिषड्वहम् । तेषामिति शैवानाम् । वैश्वदेऽपि यथाहमेतन्नप्रतिपत्तव्यम् । मायाविक्षेप इति । जाते सतीति शेषः । ईश्वरेच्छैवेति । शिवचिदधिष्ठानत्वमस्या उक्तम् । अस्य च सप्तकस्येति । शुद्धाशुद्धस्येति भावः । जीवतत्त्व एवेति । तत्त्वं तावत्तदेव व्यपदेशमात्र एव तु भेद इति भावः । अन्तर्भूतमिति यदुक्तं तदुपहित एव जीव इति । पशोरिति । मायादीनां पाशत्वात् पुरुष एव पशुरभ्युपेयते । सुखदुःखमोहलक्षणमिति । सत्त्वादिगुणयोगादिति भावः ।

ननु सत्त्वाद्युत्पत्त्यनन्तरं मायातच्छक्त्याद्युत्पत्तिः पूर्वमुक्तेति । सत्यम् । किन्तु शैवमार्गे शक्तितत्त्वेऽपि शुद्धतरसत्त्वादियोगेऽपि तथा न व्यवहार इति भेदः । प्राणतत्त्वेनैवेति । परपुरुषस्य जीवत्वविवक्षायां प्रकृतिरपि प्राणो व्यपदिश्यते । जीवनस्य प्राणधारणरूपत्वादिति बोधव्यम् । प्रकृतेः स्यूलांशत्वमपि प्राणस्य सूचितम् । शैवे तु + + + विन्दोस्तस्माद्भिव्यमानादित्येति । कालेन भिद्यमानस्त्वित्यादि शैवे वैश्वदेऽपि समानमिति भावः । विन्दुः शिव इति । परोऽनाहृतशिव उक्तः । स चार्थाच्छुद्धविद्यापर्यन्त इत्याह—तस्मादिति । भिद्यमानात् परिषम्यमानात् । कथं परिषाम इत्थेवमुक्तेन प्रकारेण । सोऽपि कथमिति मायादिरूपेणार्थं परिषाम इति ।

अभिज्ञो रव इति । मायाद्यर्थाभिभक्तः सन्नित्यर्थः । अव्यक्तात्मक इत्यव्यक्तं प्रकृतिरित्याह—प्रकृतितत्त्वात्मक इति । वैश्वे तु न मायादिरूपेण परिषामोऽस्तीत्येव भेदः । सर्वज्ञेति । शैवे वैश्वदेऽपीति । अथ शैवेऽयान्तरभेद एव शाक्तमिति शैवानन्तरं शाक्ततत्त्वाभिधानमित्याह—निष्ठसिद्धं चेत्यत्रेति । कथमेतद्विद्म सूचितमित्यत आह—स्युरिति । त्रयोदशेत्युपस्कारः । तावादिभूताविति । त्रिन्दादयो विन्दुकलानिरोधिकाः । नादादयश्च नादान्तगन्त्यादयः । सन्नम्यादीनां स्वरूपं गायत्रीपठने वक्ष्यति—पूर्णमंविदात्मना न्यितस्य प्रणवस्येत्यादि ॥ ०

इदानीमेव सर्गः समुत्पन्न इत्यमुं वादं विष्टणीति—पर्यष्टेरिति । कार्यभ्येत्यवगमसाधनत्वं विष्टन्तीत्युक्तम् । यतः प्रपञ्चद्वित्वत्वं समुत्पन्नगन्दासुपद्भः कृतः । तदिति चोपस्कारः । ब्रह्मानवच्छिद्यं देयतातत्त्वम् । इत्थं विष्टमिति । विष्टप्रतीती षीत्यनयोः प्रयोजनप्राप्तयोरपि सर्गः समुत्पन्न इत्यथ

सम्बन्धः । तस्मादिति चार्थादध्याहारः । तदाह—तस्मात्सृष्टिरर्थवतीति ।

अथवेति । एष सर्ग एव समुत्पन्न इति सम्बन्धते । एष इति प्रत्यक्षसिद्धस्यानुवादः । स एवेति । तस्य परोक्षभूतपरात्मरूपतया विधानम् । सृजतीति सर्गपदं कर्तारि व्याख्यातम् । किमिहोक्तं भवतीत्याह—योऽसावित्यादि । कृत इति । कथमेतद्भवत्यत इति भगवः । सत्प्रकाशत इति च सत्तास्फुर्ती परमात्मलक्षणतयोक्ते । किमितीति । किं प्रयोजनमभिसम्भायेत्यर्थः । तस्माच्चितयेत्यर्थादध्याहारः ।

एतदेव पद्यमिति । शैवतत्त्वावगतिपूर्विकैव त्रैपुरतत्त्वावगतिरितीदानीं तदारम्भः । अत्रैवसमुत्पन्न एष सर्ग इत्यनुवादः । एष इति प्रकृतशैवतत्त्वपरामर्शः । तदाह्येत्वं समुत्पन्न इति । विश्वं प्रतीयत इति तत्रापूर्वविधानम् । विश्वपदं विवृणोति—प्रमेयप्रमाणेति । प्रतीयत इति संग्रहसमीचायां श्रुती चेति शेषः । तत्र श्रुतिमाह—प्रमेति । त्रैपुरमन्वानुष्ठानमपि वैदिकमेवेत्यपीह सूचितम् । वक्ष्यति च—सखंप्रदायादिति । शैवतत्त्वेऽपि कियन्नमेयमात्मतत्त्वमित्याद्यपेक्षायामाह—तत्रेत्यादि । मायान्तमिति पृथिव्यादिमायान्तप्रमेयरूपमिति । प्रमादृग्भित्तत्त्वकल्पितशक्तावारोपितत्वात् । तदुक्तं—युष्माकं विषयवत्प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादिति । वेद्यस्येति । साध्यतया प्रतीतियोग्यतोक्ता । प्रतीती हीत्यर्थात् साक्षिणि सतीति लभ्यते । तदाह—साक्षिणि सतीति । स परमशिवोऽवगम्यत इत्यत्र संबन्धः । यतः प्रपञ्चस्वित्यत्र भवतीति शेषः । प्रपञ्चसायमुक्तः शैवतत्त्ववर्गत्रयात्मकतत्त्वत्रयरूप इत्यभिप्रायेणाह—यस्मादिति । साध्येव त्वर्थादधिष्ठानमपि सम्बन्धते । किमात्मतयावगम्यत इत्यत उक्तं—सर्वतत्त्वरूप इति । मन्त्रकृमिस्तु वक्ष्यते—इत्थै आत्मतत्त्वेऽर्थे इत्यादि । हृत्तेखादिष्वप्येतदित्यते । प्रासादेऽपि देहीत्पत्तेरकथितत्वादर्थस्य मध्यमान्तत्वाद्वा शब्दसृष्टिमित्यस्यैतद्विशेषणम् ॥ ६० ॥

अनु पद्मन्त्यन्त एव शब्दसर्ग उक्तः बिन्दोस्तस्मात् भिद्यमानादिति । उच्यते । शुषधोपयुजेति मध्यमावस्यस्य शब्दस्य प्रहणम् । तदन्वयविधानाच्च भूतेन्द्रियेष्वपि तदनुगतेः क्लृप्ता मध्यमापीहोक्तैवेति । नन्विह कियन्नमध्यमापर्व वेद्यरोपर्व वेति जिज्ञासायां क्लृप्तां शब्दपर्वकृमिमुपदिगति—तत्रेत्यादिना । परावाकृतदर्थरूपिणीति तत्त्वसंज्ञा विगेष्यते । यदुक्तं—तत्त्वम्य पारमार्थिकस्य भवेत्त्यादि । प्रकृतितत्त्वान्तमिति । विचिकीर्षाचमोभावेच्छामस्वाद्यवान्तरदगाद्योगादेव-सुक्तम् । यदा शैववैष्णवयोराहृतशियथासुदेयादिप्रकृतिप्राणान्तप्रहणार्थमेतत् । इन्द्रियान्तमिति । मद्ददहृद्धारतन्मात्रोभवेन्द्रियार्थमयमित्यर्थः । पथोक्तमिति ।

समष्टिव्यष्टिरूपं गृह्यते इति । मूले तदुद्देश इत्यत्र उद्देश उपदेशः । नासौ स्वाकारेण किन्तु स्वकार्याकारेणेत्याह—तस्य क्रमेणेति । याथात्म्याभिधानमुपदेशः । प्रवर्त्यत इति । महता प्रकरणेन क्रियत इत्यर्थः । वैन्दवतत्त्वरूपशब्दब्रह्मणोऽपीति । यदुक्तं—विन्दोस्तस्माद्भिद्यमानादिति । याथात्म्योपदेशनमकृत्विति । तद्धि तावत्कर्तव्यं प्रथमप्राप्तत्वात् साररूपत्वाच्चेति भावः । मूलेऽतः परमिति शब्दब्रह्मणोऽप्युत्तरं तत्त्वमुक्तम् । आत्मा स्वसंबन्धत्वेनेत्यत्रात्मेति साक्षिणो ग्रहणम् । स्वरूपसंबन्धत्वेनेत्यनन्यगोचरत्वेनेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

सूक्ष्मो व्यापीति सामान्यवैखर्यात्मकाकारग्रहणम् । सूक्ष्मतया व्यापित्वं हि ब्रह्मत्वम् । तदेव च ब्रह्मत्वम् । तत्तावदिहास्तीति चाभिप्रायः । शब्दावगम्यमिति सप्तमीसमासः । तत्र चेतानर्थो लभ्यत इत्याह—शब्दोच्चारणकाल इति । अर्थशब्द इह पदार्थवचनः । तदाह—विन्दात्मकमिति । बुधास्तत्त्वनिष्ठाताः । इह तावन्मुख्यतया शब्दत्वं ब्रह्मत्वं चैषितव्यम् । तदुभयं च तत्र नास्तीति दर्शयन् विवृणोति—इतरस्येति । शब्दे हि प्रकाशकांशो रहस्यमुपनिपदभूतं भवति तत्र स्थूलस्य रवस्यास्ति । ब्रह्मत्वं च निरतिशयसूक्ष्मतया व्यापित्वं तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

सर्वत्र संस्यूत इति । संस्यूतिरान्तरतया व्याप्तिः । कारणत्वादिति । वैन्दवं तत्त्वमेतदिति ह्युक्तमिति भावः । सामान्यवैखरीरूपस्य न कारणत्वम् । विशेषावधारणार्थं इति । त्वदुक्तशब्दादयमिह विशेष इति प्रतिपादनार्थं इत्यर्थः । सामान्यवैखर्यासु कार्यत्वात् सर्वत्र संस्यूतिर्न स्यादिति भावः । अत इत्यनेनैतद्दर्शितम् । यस्मात् स सर्वत्र संस्यूतस्तस्मात् एव देहेषु यावदर्थविस्यूत आविर्भवति । तदभावाच्च नैवं सामान्यवैखरीरूपो रव इति । अत्र यावदर्थं विस्तृत इति ब्रह्मत्वं साधितम् । आविर्भवति प्रकाशत इति प्रकाशकत्वमपि विवेकः । मूले भूताकर इति पञ्चीकृतभूतानि लोकाद्याकाराण्युक्तानि । सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मनेति विमर्शरूपेणाविर्भावः । विमर्शश्च मनोबुद्ध्यादिधर्मतया सङ्कल्पादिलक्षण इति भावः । सङ्कल्पादिज्ञानभेदो विमर्शसु शब्दस्वभाव इत्येवमभिधानमिति ॥ ६३ ॥

तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थमिति । तस्याविर्भावप्रकार एव तावदिदानीं दर्शयितव्यः । यहच्छति—निर्धारितमर्थमेपेत्यादि । मूलाधारात् प्रथममुदित इत्यादि । अव्यक्तं प्रलपतीत्यादि च । स च मूलाधारादिप्रतिपादनसापेक्षतया देहोत्पत्तिप्रकारेऽपि दर्शित एव सुप्रतिपदः स्यादित्यभिप्रायः । किञ्च पर-

देवतायाः स्वाविद्यैव देहित्वमित्यपि दर्शयितव्यम् । यतो वक्ष्यत्याचार्यः—
 क्रमइहो परं ज्योतिष्कला क्षेत्रज्ञतामियादिति । तथा—बहुना किं परं पुंस
 इत्यादि । तदनुक्तौ तु—अथ व्यवस्थिते त्वेवमस्य शक्तित्वमित्यत इत्याद्यनुपपत्तिः
 स्यादिति । किञ्च स्यावरादिदेहेष्वपि म्याच्छब्दब्रह्माभिव्यक्तिरिति सर्वजातिकय-
 नम् । परदेवतास्वरूपानधिगमे पर्यायेण सर्वजात्यापत्तिरिति । वैराग्योत्पादनार्थं
 च गर्भावस्थाकथनमप्येतदर्थम् वक्ष्यति च—उक्तमपि गर्भवासमित्यादि इति ।

मूले कालानुवायामिति ईश्वरस्याग्निपकार्यनिष्ठतया प्रेरणमुक्तम् । गुणान्तः-
 करणात्मनीति समष्टिव्यष्टिग्रहणम् । सर्वतत्त्वात्मकत्वोपलक्षणार्थमिति समष्टि-
 तत्त्वानां सर्वेषां ग्रहणम् । व्यष्टितत्त्वानां तु लिङ्गदेहान्तानामिति ज्ञेयम् ।
 सत्यामिति चीपस्कारः । यद्वा देहाधिकरणे सप्तमी ॥ ६४॥६५॥६६ ॥

मूलेऽम्बुयोनीति । योनिर्भूमिः । अदर्शनादितिच्छेदः । खेदजोत्वत्तेरिति
 च शेषः । आपः प्रधानं येष्विति समासः । पञ्चस्यपि भूवङ्गपां खेदो भेदः
 + + + स्त्रीवस्त्रीककारिणो । क्षणभङ्गुराः स्वल्पकालेनैव विनष्टराः ।
 शक्लशोणितसंपुटादित्यर्थाद्गवादिमिशुनसंप्रयोगजादिति लभ्यते । कालेन
 भिन्नादिति । कालोऽपि द्विविध एव । प्रकमिष्यतीति सद्यश्चरणमुक्तम् ।
 संभावनया प्रायेणैवमिति सूचितम् । वयोभेदाः पक्षिभेदाः । मूले ग्राम्यातः
 क्रियातो या स्तुतिस्ततः संभवो यस्येति समासः । पुंस्त्रियोः संप्रयोगो ग्राम्य-
 क्रिया । स्तुतिः तदा शक्लशोणितयोः स्तवणम् । सर्वतत्त्वानामिति । पुरुष-
 तत्त्वाभिप्रायम् । यद्वा शैववैष्णवादितत्त्वाभिप्रायम् ॥ ६७॥६८॥६९॥७० ॥

मूले स्वस्थानतद्युतादित्यादि जननप्रकाराभिधानम् । स्वस्थानतद्युतादिति
 ग्राम्यक्रियायामिति शेषः । शक्लस्य स्वं स्थानं पुंसि शक्लादयः । शक्लादिन्दुमिति
 यावति तदाविष्टजीववस्तुव्याप्तिस्तावतो ग्रहणम् । आदायिति योन्यन्तराविष्ट-
 लिङ्गाद्यादिति भावः । मारुत इति स्त्रीगतो गर्भोचितो वायुः । शक्लशोणितयोः
 प्रभवदिरभेदाद्वायुभेदः । आर्तवं स्त्रिया रक्ताशयगतं शोणितम् । परमं बीजमिति
 शरीरपरिष्णामोचितं बिन्दुमित्यर्थः । अस्यायेति ग्राम्यक्रियायाः प्रकृतत्वात्
 स्त्रिया इति गम्यते । मूलत इति रक्ताशयप्रदेशादेव न तु योनावपि शक्लस्तुति-
 प्रदेशादिति भावः । यदेत्यर्थं कालो यदा गर्भाशयं प्रविशति तदा गर्भाशयं
 नेष्यतीत्येवमुक्तो गृह्यते । नेष्यतीति संमित्यप्रमाणस्य गर्भाशयप्रवेशः सूचितः ।
 अथ संमित्यर्थेऽमरदित्यपर एव गर्भोचितो वायुः ॥ ७१॥७२ ॥

मायीयं नाम योपोत्यमिति मलमिति संबध्यते । त्वगादीनां खेदेहत्वेन

स्वात्मतयाभिधाने मायैव प्रधानं निमित्तमिति तत्कारणस्य रक्तस्य मायीयत्वम् । मज्जादीनामेवमभिधाने कर्मैव प्रधानं निमित्तमिति तत्कारणस्य शुक्तस्य कर्मत्वम् । तयोरुभयोरप्येवमभिधाने स्वरूपस्य परिच्छिन्नत्वमेव प्रधानं निमित्तमिति तदैक्यस्याणवत्वम् । नामपदेनागमप्रसिद्धिरुक्ता । यद्वा प्रकृतिरेव स्त्री । यदुक्तम्—
 अङ्गनासु विगिष्यत इति । सैव संप्रयुज्यायां माया भवति । तदुत्पत्त्वान्मायीयम् । पुरुष एव च पुमान् सोऽपि संप्रयुज्यायां कर्तृतया भोक्तृतया च कर्ममयः तदुत्पत्त्वात् कर्मकम् । यस्तु जनिष्यते स प्रागवस्थायां परपुरुषे लीनः सन्नस्यां दग्नायामविशो-
 होधादत्यन्तपरिच्छिन्नत्वेनाणुरिति । तत्रपुरुषत्वात् तदुभययोगस्याणवत्वमिति । अभिप्रायान्तरमाह—योषीत्यं रक्तमित्यादिना । फलदारेह मायीयत्वादिकमुक्त-
 मिति भेदः । अनुशय्यणत्वहेतुत्वादिति । यो मायादिलक्षणं खोपायमनुमेते सोऽनु-
 ग्रही जनिष्यमाणो जीवः । तस्याणुत्वप्रतीतिः शरीरनिबन्धनेति हेतुरुक्तः । मायी-
 यत्वादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वात् तदुचिततया शुक्लादीनां मलव्यपदेशः ॥७३॥

मूले सूक्ष्मरूपाणीत्याखिल्येतदन्तं वाक्यम् । सूक्ष्माणीत्येतच्च तत्काल-
 विशेषणम् । सर्वेषां सर्वेषां पाधित्वमिति । सर्वेषामपि तत्त्वानां सर्वेऽपि स्यावरादि-
 चतुर्विधा उपाधयो न कतिपयतत्त्वानामेव किन्तु जरायुजे देहे सर्वेषामपि
 समभिव्यक्तिर्न तत्त्वेवमितरेषु देहेष्वित्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः । लब्धवृत्तीनीत्येतदुक्तिं
 ब्रजन्तीत्यस्य विवरणम् । चतुर्विंशत्तत्त्वसंयुक्तदेहवानिति तत्त्वानां तत्र सङ्गाय-
 मात्रमुक्तमिति भेदः । हृदयेन्द्रियगोलकाद्युत्पत्ती स्फुटो वृत्तिलाभः स्यात् ।
 वक्ष्यति च—बहुदारेण कुम्भेनेत्यादि । ततस्तद्गर्भमारुतः संक्षोभ्य संवर्धयतीति
 वाक्यम् । गर्भमारुतः स्त्रिया गर्भागयगती वायुः । संक्षोभणं विलोडनम् ।
 संवर्धयतीत्याप्रसवं तदव्यापार उक्तः । वर्धनसाधनं तु मातृभृत्तरसात्मवदित्वेत्तद्
 भवति । ना स्यादिति नृगण्डस्य प्रथमैकवचनम् । पुमानित्यर्थः । स्वगतैरिति ।
 तस्मिन् मिलिते मने तदीयजीवस्य देहमात्रे युक्तिमाशु ब्रजन्तीत्युक्तनयेन
 विद्यमानैरित्यर्थः । क्लेदनं क्षायनं च सान्द्रोभावकिष्टादिविक्रियानिबन्धनम् ।
 तदङ्गैव सान्द्रोभूतं परेऽहनि विजृम्भत इति मूलान्वयः । कथं विजृम्भत इति
 मातुरङ्गुष्ठमग्नितमायामि बुद्बुदाकारमिति योज्यम् । मातृभृत्तरसात्मयदिति ।
 भुक्तमोदनादि । तस्य रसः सारः । स एव तस्यात्मा स्वरूपमुपचयकरत्वात्
 तदुक्तमित्यर्थः ॥ ७४॥७५॥७६॥७७ ॥

मिनितादपीत्येतत्त्वाम्भनदयात्पूर्यं किष्टभूतं हयं हयगेय मसुधनेदित्वन्वयः ।
 बीजयुग्ममिति हृत्पञ्चकनदयमुक्तम् ॥ ७८ ॥

ऊर्ध्वं तु नुन्नमिति । किञ्चिदिति शेषः । नोदनं प्रेरणम् । तच्च सुपुत्राख्या
नाडी संवृत्ता भवेदिति पुनर्थीज्यम् । वृत्तेति वृत्ताकारत्वं वीक्ष्यम् । अग्नी-
षोमात्मिकीति । मूलादायं चिदग्निशिखाया अग्राद्यामूलं सोमानृतधारायाश्च
नित्यसद्भावादेवमुक्तम् । प्रकृतिपुरुषाद्यात्मिकी चेति । तत्र सोमान्त्योः
प्रकृतिपुरुषात्मकत्वम् । आदिशब्देन बिन्दुनादात्मिकीत्यादियद्वयम् ॥ ७८ ॥

नाद्योर्द्वयमिति सम्बन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥

या वाममुष्कसम्बद्धेत्यादौडापिङ्गलयोर्गतिक्रमाभिधानं प्राणायामेऽनुसन्धाना-
र्यम् । वाममुष्केतिच्छेद इति । यद्यवाममुष्केतिच्छेदस्तदा दक्षिणामित्येव पदमि-
त्येतदपि सूचितम् । तत्रेडापक्षे दक्षिणवृत्ताख्यमांसप्राप्तिः । पिङ्गलापक्षे तु वामांस-
जवन्तरप्राप्तिरिति विशेषः । दक्षिणमुष्कोत्येतिच्छेद इति । यद्यदक्षिणमुष्कोत्येति
च्छिद्यते तदा वामरन्ध्रमेत्येव पदं स्यात् । पूर्ववच्च विशेष इति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

मूले याः प्रोक्ता इति सप्तान्या नाड्यो मता इत्येवमिति भावः । वामनेत्र-
जिह्वादक्षिणनेत्रं पायुर्दक्षिणवामश्रवणे प्रजननमित्यासामग्रमिति ज्ञेयम् । व्यापि
कास्तनाविति । नेत्रादिगोलकपर्यन्ततया वृत्तेरिति भावः । विहङ्गिरिति ता एव
प्रोक्ता इति शेषः । काचिन्नाडीति तस्य देहमात्रस्य नाभ्यग्रतया बहिर्मुखी नाडी
भवति । त्वगिन्द्रियनाडीयं शङ्खिनी विश्वोदरो वा नामेति काचिदित्युक्तम् ।

यया तत्पुष्टिमाप्रोतोति ।

लक्षणाहकृन्नेषमुच्छ्रासेन च तदुपरमलक्षणरात्रिनिमेषं चानुसन्दध्यादित्येतद्धितं भवति । योगनिष्ठानां तु श्वासोच्छ्रासयोरहोरात्रानुसन्धानं क्रियानिष्ठानां त्वह्निरात्रौ वारम्भणोयस्य कर्मणः श्वास उच्छ्रासे च प्रवर्तमान आरम्भः । एवमयनद्वयमपि प्रतिपत्तव्यमिति । अपिशब्दोऽन्युदयसमुच्चयार्थ इति । अत्र समीरणोऽपि समुदेतौत्यन्वयः । अग्निरिह चिदग्निः तस्य त्वस्तमयो द्वादशान्त इत्यवबोद्धव्यम् । बाह्योदयसमुच्चयार्थो वेति । अत्र मूलाधारेऽपीत्यन्वयः । बहिर्द्विपडङ्गुलेऽप्युदेतौत्यपिशब्दार्थः । मूलाधारे समुदेतौति । ततो यथायोगमिडापिङ्गलाभ्यां गच्छन्नासिकाविवरेणायतो बहिर्द्वादशाङ्गुलपरिमितोद्देशेऽस्तमेति पुनस्तत्रोदेति । ताभ्यामेवागच्छन् मूलाधारेऽस्तमेतीति तात्पर्यार्थः । इनः सूर्यः । इतररूपेणतरतरदिति । इन्दुरूपेणाधोऽपानवृत्तौ रात्रिरित्यर्थः । सूर्यस्य मूलाधार उदयो बहिर्द्विपडङ्गुलेऽस्तमयः । सोमस्य तु विपरीत इति भावः । चिदग्न्युदयपक्षे षोडशान्तोऽमृतसोमोदयो मूलाधारेऽस्तमय इति ज्ञेयम् । मूले वामदक्षिणनाडीभ्यामित्यपरपूर्वपक्षयोरभ्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ८२ ॥ ८३ ॥

चेतनाधातुरिति + + विरोधार्थेनेति । अत्र बहुधा विदुरपीत्यन्वयः । यद्यपि स स तथा तथा वेद तथापि तदनुपपन्नमिति तदभिप्रायः । तदाह— न हीति । यच्चेतनाधातोरपीति वान्वयोऽभिप्रेतः । रेत, शोणितजमिति । ताम्बूलपूगघूर्णानां योगाद्भाग इवेति भावः । तद्द्वारेणिति । मातुरभ्यवहार्यमसमनुप्राप्तस्तदभ्यवहारेण तदुदरगतः सन् तत्पाकजरसाविष्टः काचिन्नाडी बहिर्वृत्तेत्युक्तरीत्या तद्गतेन सह तद्देहमात्रमाविशतीति भावः । केचित्कर्मफलं विदुरित्यत्र प्रागनुष्ठितपुत्रीयकर्मफलत्वं त्वपत्योत्पत्तेः सर्वपक्षेषु समानमेवेत्यभिप्रायेणार्थान्तरं दर्शयति—अपत्यार्थिनामिति । यद्योक्तेति वैद्यशास्त्रग्रहणम् । आहारोऽभ्यवहारः । विहारोऽभ्यञ्जनस्नानास्नादिः । अद्याऽपत्यव्याख्या । आदिशब्देनाभिमताकारपुत्रचिन्तादिकमुक्तम् । तदतिशये च तदीयदेहमाविश्य तद्देहमात्रमाविशतीत्यर्थः । परंधान्नो व्याप्तिमिति । प्राक्तनकर्मणः परदेवतातत्त्वे पूर्वतयावस्थितस्य विपाकसमये तदुचितदेगसंभविनि माष्टगर्भे तत्कर्मवशात् तत्कर्मफलोपभोगकृत्यांशावच्छेदावेगसंभय इति भावः । व्याप्तिमिति । तस्य व्याप्तत्वाद्यत्र यत्रोपभोग उचितस्तत्र तत्रांशावेशः स्यादिति सूचितम् । यद्वा व्याप्तिमात्रमेतदिति ।

तात्पर्यान्तरमाह—सर्वगस्येति । निवर्गतः स्वगतानां मनोबुद्धीन्द्रियादि-
शक्तीनामभिव्यक्तौ तद्व्याप्तिपक्षविभिन्नकोऽशावच्छेदसंभव इत्यर्थः । कश्चित्

कर्मप्रकारज्ञ इत्यत्र दीपाहीपान्तरं यथेति दृष्टान्ते समस्तं दार्ष्टान्तिकं प्रति-
 विम्बितमित्यभिप्रायेणाह—दीपादिति । कश्चिदेवं द्यूत इत्येवंशब्देन कृतञ्चो मूल-
 वाक्यार्थो गृह्यते । अत्र पितुरिति दीपस्थानीयमुक्तम् । तत्परं धामेति च दीपा-
 न्तरस्थानीयम् । तदर्थमाह—तस्य पितुरात्मेति । आत्मान्तरभूतः सदिति भावः ।
 सौजस्कमिति चान्वयस्थानीयम् । मारुतेन त्विति दीपयिदस्थानीयमुक्तम् । तदा
 दीपस्य संक्रमसमुचितो यः संक्षोभस्तत्स्थानीयं देहात्मनेत्यादिनोक्तम् । शुकधातुत
 इति तु वर्तिस्थानीयमिति विभागः । शुकधातुत इति शुकधातुद्वारेण
 संक्रान्तमित्यर्थः । देहात्मना सकलस्य मदनोद्रेकविलीनादिति संप्रयोगसमये
 पितुरेव देहाभिमानिजोवर्द्धेत्येन संबध्य शुकधातोर्विलयः सकलावातिशय-
 प्राप्तिसमये संभवति । स च विलयो मैथुनव्यापारसिद्धमथनप्रकर्षतो भवत्यतीर्थः ।
 + + अधिन् पक्षे जीवस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति ॥८४॥८५॥८६॥८७॥

कश्चित्चित्त्वत्र भौतिकव्याप्ते वपुषीति गर्भाशयगतं देहमात्रमुक्तम् । भौतिक-
 ग्रहणेन मनोबुद्धरादोनामिन्द्रियाणाञ्च भूतविकृतिस्तथा तदभ्युपगमः सूचितः ।
 कुतश्चिदेत्येति यत्र कुत्र प्राक्तनं कर्मफलमुपभोगतः च्छं नोतं तत एत्येत्यर्थः । अभि-
 प्रायान्तरमाह—अनिमित्तमेवेति । न कुतश्चिदप्यागत्य अपि तु तत्रैव सहस्राभि-
 व्यज्येति भावः । जन्मकाल इति प्रसवसमय एव न निषेकादिसमयेष्वित्यर्थः ॥ ८८

बहुना किमिति मतान्तरमध्येवंजातीयकं बहु वक्तुं शक्यते तेन किं स्यात्
 फलमित्यर्थः । परं पुंसः सान्निध्यात् प्रविष्टृन्निता प्रकृतिरेवमापद्यत्वात् प्रवर्तत
 इति संबन्धः । चैतन्याभासोदय इति । चैतन्याभासस्य जीवचिन्नक्षणस्य
 परंज्योतिष्कलिति प्रागुक्तस्य प्राक्तनदेहापायसमये तस्मिन्नेव परंपुंस्यभिन्नतया
 स्थितस्योदयो मायातच्छुक्तिरतद्रूपान्णिकर्मविषयभेदेनैत्युक्तरीत्याभिव्यक्तिः । पञ्चत्वं
 कर्मफलोपभोगावसाने देहक्षयो मरणम् । अयं भावः—नात्र गर्भदेहे तदात्मनः
 प्रवेगः अपि तु स्वोपाधिना प्रकृतिविकृतिलक्षणेन सह पिदशुक्लादिसंपृतातया
 गर्भाशयप्राप्तिः । तस्य चोपाधिरामरणावस्थं प्रवृत्तिरिति ।

यदा चैतन्याभासस्योदयोऽनादिषिद्ध एव विवक्षितः । ततः प्रकृतेः प्रवृत्तिरपि
 नित्यैव । सा चाकैवस्यात् भवतीति । यहच्चति—आमोचादित्यर्थ इति । अत्र
 प्रकृतेः स्वाधिकारोपरमपर्यन्तमित्यं तत्तद्भवरूपेण पर्यायगो विद्वृत्तमिदमेव न तु
 निष्पद्यमाने देहे तदात्मप्रवेगो नामेत्याशयः । गुणभिन्नेहेतद्विद्वृत्तोति गुणसाम्या-
 यस्यात् इति । जीवात्मनः प्राक्तनदेहक्षये प्रकृतेस्तदुपाजितकर्मापूर्वेण सह गुण-
 साम्यदयायां स्थितिरित्यर्थादुक्तम् । इत्यादिनेति । पद्यत्वाद्दी प्रवर्तत इत्यस्तेनेति

भावः । उक्तसंक्षेप इति । 'कालेन भिद्यमानसु' 'देवाः सञ्चुतयः' 'शब्दादरोम' 'सदोपद्रुत्यमित्यादिविस्तरोक्तानां संक्षेपेणाभिधानमित्यर्थः । महत्त्वं शरीरावस्थाया-
मिति । तत्तद्भवेषु पर्यायशो महत्त्वं प्राप्तेत्यर्थः । अनेन भावावसाने सङ्कोचोऽ-
प्यर्थाप्रतिपादितः । पञ्चभिर्भौतिकैश्च गुणैः युक्तैस्त्वन्वयः । शब्दस्पर्शादयश्च गुणाः ।
पञ्चेन्द्रियार्थगोत्येतद्विद्वणोति पञ्चकर्मेन्द्रियार्थरूपेणेति । बुद्धोन्द्रियार्थानां पञ्चभिश्च
गुणैरित्युक्तत्वादेवं विद्वतिः । पञ्चबुद्धिप्रभाविनीत्येतद्विद्वणोति श्रोत्रादिजन्येति ।
श्रुतिस्पृष्ट्यादिवुद्ध्य इहोक्ताः । बाह्यं प्रविजृम्भणमेवमुक्तम् ॥ ८८॥१००॥१०१ ॥

अथाभ्यन्तरमारभते—सैवेति । समनुप्रोपसर्गाणामिति । समनुप्रवहेत्यत्र
सम्बद्धशिट्टूपस्य प्रकृत्या सह साक्षितया सम्बन्धः । अनुबन्धः कारणतया सम्बन्धः ।
प्रबन्धोऽन्तर्यामितया सम्बन्धः । एतत्तयं चाविशेषात् परंपुंसः सान्निध्यात् प्रवि-
जृम्भित्वत्वापि समानमेवेति ज्ञेयम् । यदा तु सङ्कल्पविकल्पकृत्या तदा सा मन
इत्यन्वयः । मनसो वृत्तिरिह सङ्कल्पविकल्पेत्युक्ता ।

यदा पुनर्निश्चिनुते तदा बुद्धिसंज्ञा च स्यादिति निश्चयज्ञानं बुद्धेः वृत्तिरिति
चोक्तम् । यद्यपि महानिव बुद्धिरपि तथापि तदध्वजमेदादुवृत्तिभेदः । यत
उक्तं—सर्वजगदाश्रयभूत ईक्षणादिगद्धार्य इति ।

यदा ज्ञातारमात्मानं प्रवेत्ति तदाऽहं कतिः स्यादित्यन्वयः । नेदं साक्षितया
ज्ञातवदनमित्याह—अहमेवेति । अत्रापि प्रागुक्ताहङ्कारादुवृत्तिभेदः । यदुक्तम्—
ईचितुस्तदभिमानोऽहङ्कार इति ।

यदा सा त्वन्तरभिलीयते तदा चित्तं चेति सोपस्कारमन्वयः । अन्तरित्ये-
तदभिप्रायमाह—साक्षिणीत्यर्थं इति । सर्ववृत्तिनिरोधावस्यचित्तमिति भावः ।
यदुक्तं—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति । शरीरान्तं
परिणामकदम्बमिति । कदम्बशब्दः समूहवचनः । सचराचरात्मनि चेति ।
सर्वशरीरोत्पत्तिः । तत्र स्याचरादिशरीरभेदः प्रकृतौ कालनुन्नायामित्या-
दिनोक्त इति विवेकः । संग्रहेणेति । विस्तारवचनस्याशक्यत्वाज्ञोक्तादीनां च
विस्तारत्वादिति भावः । पूर्वोक्तस्य शब्दब्रह्मण इति । शब्दब्रह्मेति यत्प्रोक्तमित्यत्र
यत्प्रतिज्ञातं तदिति भावः । संक्षेपेणेति । द्वितीयपटले विस्तारावसर इति भावः ।

मूले निर्धारितमर्थमित्यत्र यदैषा निर्धारितमर्थं स्वयं करणैर्बन्धयितुं यत्तेत्य-
न्वयः । निर्धारितं बुद्ध्या निश्चितम् समीक्षितमर्थम् । यदुक्तम्—आत्मा बुद्ध्या
समीक्ष्यार्थान्नो युङ्क्ते विवक्षयेति । प्रयत्नविशेषैरिति । स्पष्टत्वमीपत्स्पष्टत्वं बाह्यौ
विचारसंभारावित्येषामादयो नृह्यन्ते । इतरैवेत्यन्तःकरणानां ग्रहणम् । यदुक्तं—

सङ्घस्यविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मनाविर्भवतीति । मूले महीयसीत्यस्य महत्त्वं प्राप्ता शरीरावस्थायामित्येवार्थः । तत्कालविशेषणं चैतत् । विन्दुस्फुटनोद्भवस्येति । स्फुटनं भेदनम् । यदुक्तं—विन्दोस्तस्मादित्यादि । रव इह परा वागेव । पश्यन्त्यादिक्रमेणेत्युक्तत्वादिह यतेत्येतद्यतनं वागिन्द्रियावस्थायामस्तस्या व्यापारः । रवस्तु तस्या मनोबुद्ध्यादिवदवस्थान्तरमिति । सा यतत रवस्य प्रविजृम्भितमिति भेदाभिधानम् । वैखरीपर्यन्त इति । पञ्चाशद्वर्णपर्यन्तत्वमुक्तम् ॥१०२॥१०३॥१०४॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां प्रथमः पटलः ।

श्रीरस्तु । अथ द्वितीयः पटलः ।

पटलसङ्गतिमाह—उक्तमपीति । सविशेषमिति । वक्ष्यति च—जन्तुः पङ्कजौ पूर्वं स्यात् । प्रयात्यूर्ध्वं यदा प्राण इत्यादि । वैराग्यार्थमिति । यतो वक्ष्यति—प्रसूतिसमये सोऽथेत्यादि । द्वितीयपटलारम्भ इत्यनेनाथ व्यवस्थिते त्वित्यथ-शब्दार्थोऽप्युक्तः । सोपस्कारं विवृणोति—एवमिति । क्षेत्रज्ञप्रवेशे व्यवस्थित इति । शक्तस्य प्रकृतिविकारात्मकत्वात् तस्मिन्निहितस्य क्षेत्रज्ञस्य तत्र प्रवेशोऽपि नैसर्गिक एवेति तावत् गतपटले स्वसिद्धान्ततया व्यवस्थापितम् । तथैव च सति स्वगतैर्भरुदगन्तुक्तिरिति तदीयतत्त्वान्तर्गतवाग्वादिसंभवात् तस्य गर्भस्थाधानत एव प्रभृति वर्धनोपपत्तिरिति भावः । केषांचिदवयवानां मासेनाभिव्यक्तिः केषां चित्पक्षेणेत्याद्यभिप्रायेण मूले मासपचाद्युपादानम् । यद्वा त्रसररेखादिपरिमिति-सूक्ष्मांशोपचयप्रतिपादनार्थं क्षणाद्युपादानम् ॥ १ ॥

मूले जन्तुः पङ्कजौ पूर्वं स्यादिति पूर्वपटलोक्तचतुर्यदशायामेतदिति ज्ञेयम् । अन्तराधिद्येति मध्यप्रदेशः । पुनः पङ्कजेष्वित्यादुरःकक्षस्तनाद्यं चैत्यन्तं वाक्यम् । सुखाद्यङ्गेष्वचिनासादिप्रत्वङ्गजातप्रवृत्तिकथनमेतत् ॥ २ ॥

ततः सर्वाङ्गवान् विभुरिति वाक्यान्तरम् । कालेनेति यदि तस्मिन् वातादि-दोषा अन्तुगुणाः स्युः ततः कतिपयेन कालेनासौ गर्भो यथोक्तलक्षणो जन्तुर्भवति । यदुक्तम्—मासेन तु गिरो हाभ्यां वाहङ्घ्राद्यङ्गविभ्रह इत्यादि । तदन्तुगुणतार्या तत्रैव क्षेत्रज्ञस्थितेरजन्तुत्वं पूयभावो गर्भस्त्रंसनं वा स्यादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

प्रसूतिसमये स जनिर्वीं सुहृः क्लेशयेदिति । प्रसववेदनोत्पादनमुक्तम् । संततास्यसुपुत्राप्य इति भोक्तमेव किलेच्छतीत्युपरि सम्बन्धः । संततास्या सुपुत्राप्या नाडी यत्रेति समासः । सुपुत्राया सुखं दादगन्ते मूलाधारे च । तदुक्तम्—अथाहसुखत्वमप्यस्तीति । तेन निरतिशयकृष्णगतस्यापि स्वस्वस्वपा-

नवभासोपपत्तिरितिः सूचितम् । यद्वा प्राणापानयोस्तस्यां स्वेच्छाचारनिरोधतस्तदा प्रक्षुभितैरिति प्राणादिक्षोभोपपत्तिरिति । अवाङ्मुख इति । प्रसवानुकूल-
तयाऽवस्थितिरुक्ता । गर्भाग्रे + + + स्थितिरिति । अनिलचोदित इति ।
प्रसूतिवायुप्रेरणयावाङ्मुखताद्युपपत्तिरिति भावः । तस्या ग्रहणामिति ।

वक्ष्यति च—तच्चौयमानं विखाम ग्रहणीं पूरयेन्मुहुः । इति । शक्तत् तद्गतं
पुरीषम् । पुरा कृतानां पापानामित्यनुभूतदुःखाद्युपलक्षणम् ।

तस्याः कायाग्निना दग्ध इति । यथा लोहपात्रे सोदके क्षिप्तोऽग्निना पच्यते
तद्वदिति भावः । क्लेदैः क्लिन्नाद्भवन् इति । क्लेदो गर्भोदकमिति विवरणम् ।
प्रत्युद्धारपरीतयेति । दुःसहदुर्गन्धिनाधस्योद्धारणं परीतविग्रहः । तत्पायुद्धारगोचर
इति प्रत्युद्धारसंभवकथनम् । यद्वैतदप्यपरं वैराग्यनिमित्तमुक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

तदा प्रक्षुभितैरिति । प्रक्षोभवशाद्ग्रहा गतिरित्येव बोद्धव्यम् । संपिण्डित-
शरीरस्त्विति । संपिण्डन + + मोक्षमेव क्लिलेच्छतीति । स्मृत्युत्पत्तिस्त्रावदयुतं
संस्मरन्नित्युक्ता । तथा च मोक्षेऽपि स्मृतिसंभवः । यद्यपि सप्तमे मासि स्मृत्युत्पत्तिः ।

यदुक्तम्—कललघनावयवास्थित्वग्लोमस्मृतिसमुद्भवाः क्रमशः ।

मासेष्वशनीद्वेगप्रसवा गर्भगस्य स्युः ॥ इति ।

किन्तु तस्या वाह्यावायुपर्यन्तमनुवृत्तिरिति । इदानीं तद्वचनं स्त्रावस्थाचिन्तयो-
द्देशेऽपि समानमेतत् । परोक्षत्वादिति । गर्भावस्थानामिति शेषः । इदानीमिति ।
प्रजातप्रहृदस्याधिकारावस्थायामिति भावः । मोक्षग्रहणं तत्साधनजातो-
पलक्षणम् ॥ ८ ॥

मूले परस्परमिति प्राणेनापानस्तेन च प्राण इत्यर्थः । समानव्यानयोरपि
मिथःसम्बन्धोपलक्षणमेतत् ॥ ९ ॥

प्रयात्पूर्ध्वमिति प्राणापानप्रतिबन्धाभिधानम् । मूलाधारादूर्ध्वं प्रयान्तं प्राणं
बहिर्द्विपङ्कगुलेऽपानः प्रतिबध्नाति तं च ततोऽधः प्रयान्तं मूलाधारे प्राणस्य
प्रतिबध्नातीति भावः । यदा समान इति समानव्यानसम्बन्धाभिधानम् ।
कायाग्निर्जाठराग्निः । यद्वक्ष्यति—अधस्तास्याः प्रधानाग्निरित्यादि । सन्धुक्षणं
समिन्धनम् । पाचितुमिति । स्त्रागयागतमभ्यवहृतं पक्तुमित्यर्थः । वक्ष्यति च—
तत्रान्त्रान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिण्येति । तत्पक्तमुक्तं त्विति । पूर्वं पक्तं ततो
विमुक्तमित्यर्थः । रसमिति । मलागतो विविक्तः सारांशो धात्वभिधो विवक्षितः ।
वक्ष्यति च—पच्यमानाद्द्रव्यं मित्रं वायू रक्तादितां नयेदिति । व्यानो रसमादाय तं
देहमापादतलमस्तकं धावतीत्यन्वयः । अयमनयोर्मिथः सम्बन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥

प्राणसहग इति प्राणोदानयोर्मियः सम्बन्ध उक्तः । प्राणसहगत्वान्नागादि-
चतुर्णामपि प्रतिपत्तव्यम् । प्राणानानुग्रहस्य सर्वेष्वप्यविशेषादिति । मृतं च न
विमुञ्चतीति । तदा सगरीरे श्लययुः शकलक्ष्यत इति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

वज्रयश्च दशान्ये स्युरिति । प्रागुक्तजाठराग्नेरन्ये तदीयकलात्मका इत्यर्थः ।
तेषामन्वर्थनामानिवदन् प्राणादिव्यापारवत्तद्व्यापारानपि दर्शयति—भ्राजकेति ।
स्वगतोऽग्निभ्राजकः सगौरस्य भ्राजिशुतां दीप्तिमावहति । तस्य सन्नुचणमपि
समान एव स्वांशिन करोति । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । खेदक्लेदान्दगाद्य त इति ।
त्रिदोषगता एवेति भावः । तदुपपत्तिं दर्शयति—पित्तश्लेप्तेति । वक्ष्यति च—
यदा पित्तं मरुन्नुन्नमित्यादि । किञ्च प्राणादीनामानुगुण्याभावे तन्मन्त्रजपादिभि-
स्तदानुगुण्यं साधनीयम् । एवमेषामग्नीनामपोत्वभिप्रायेण चैषामुभयेषां नामो-
क्तिरिति ज्ञेयम् । किञ्च गुणितयोगी स्यादेषामुभयेषामुपयोगः । यद्वक्ष्यति च
+ + सा यदा पञ्चगुणितेत्यादि । तथा—दशधा गुणितानां धोर्मर्माशादिविभे-
दिनोति । मूले त्रिदोषगा इत्यत्र दोषदूष्यादिजिज्ञासायां त्वगसृगित्वाद्याारभः ।
कफपित्तराश्लेषपित्तवाताः । तरप्रेरको मरुदिति । दोषाणां दूष्येषु प्रवर्तकः
संयोजकः प्राण इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

मरुत इति । यदि प्राणो वातादिदोषैस्त्वगादिधातून् दूषयति धातुसङ्घात
एव शरीरं तदवस्थानमेव जीवनम् तथा च तेन प्राणव्यापारेण जीवनमेव दूषितं
स्यात् । ततः केवलदुःखेन भवितव्यम् । न चैवं लक्ष्यत इत्यागद्विदोषपत्तिः । समं
वयत इति । वयनं सन्तननं संयोजनं दोषाणां दूष्येषु सङ्ख्यापनम् । समत्वं
च यथा तेषामानुगुण्यमेव स्यात् तथा व्यावृत्तिरिति । विश्वात्मेति । विश्वस्वेह
क्षत्स्व शरीरस्य तदन्तर्गतानां च दोषधात्वादीनामात्मस्थानीयः । तस्य शरीर-
स्थानीयमेव तद्विश्वमतोऽसौ सममेव तस्मिन् वर्तेतेति भावः । विश्वग इति ।
तस्मिन् विश्वपदार्थे व्यापितथावस्थितोऽसौ तन्वात्मस्थानीयः । विश्वकर्मक्षदिति ।
तत्र विश्वपदार्थे यत् किञ्चित्कर्म संभाव्यते तद्विशेषमाशेव करोति । यदुक्तम्—
ईरण्यः श्याञ्चलनपर इति । अतोऽप्यसौ तस्यात्मस्थानीय इति भावः । विषमवयना-
दिति । कदाचिदाहारविहारादिदोषवशान्मनूनाधिकृतया विषमं वयनं स्यादिति
भावः । स दोषो वेति । स प्राणो दोषो वा न्यूनाधिकृभावेन धातूनां दूषकत्वात्प्राणो-
ऽपि त्रिदोषैस्त्वन्मृतं मन् दोषो भवति । स दूष्यो वेति । स एव प्राणो दूष्यो वा
धातुषु व्याप्तोऽसौ पित्तश्लेष्म्यां दूष्यो भवतीति भावः । क्रियातः संप्रधार्यत
इति । क्रिया महामोक्षयमाना पतनसंन्यासादिलक्षणा सन्निपातादिव्याधीनां

विषमवयनसंभविनां कार्यम् । ततस्तदवगतिरिति भावः ॥ १७ ॥

वायुप्रसङ्गेनेति । वायुस्तत्प्रेरको मरुदित्युक्तः । तदुक्तिरेव तत्प्रसङ्गः । ततश्च तद्वर्मकथनस्य तावदवयवसरः । ततश्च तत्सहचारिणां बुद्धिदेहधर्माणां कथनस्याप्ययमेवावसर इति भावः । बुभुक्षापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ बुद्धेः जरामृतौ देहस्येति विभागः । धर्मेष्विति । सन्त्येषां भूयांसो धर्मास्तेष्वन्यतमतयेति । तदाह—धर्मत्वेनेति ॥ १८ ॥

जर्मिप्रसङ्गेनेति । क्ले(को)शा जर्मिसहचारिण इति कौशकथनोपपत्तिः । घाट्कौशिकमिति पङ्क्तिः कौशैः सम्पन्नः ॥ १९ ॥

धातुगत्वेनेति । प्रकृतिशेष एवायमिति भावः । वक्रयश्च दशान्ये स्युरित्यादि धातुगत्वेन तद्वचनं प्रयोजनमिति कार्यं फलमिति यावत् । ततश्च भूले पाक इति तैरग्निभिरिति लभ्यते । रसादित इत्यस्यायमर्थः । कृत्स्नादभ्यवहृता-
ज्जाठराग्निना रसपाकस्तावद्भवति । तत्रायुक्तं—यदा समानः कायाग्निमित्यादि । ततस्तस्माद्द्रवाच्छरीरव्याप्तामृष्टति भ्राजकाद्यग्निभिः क्रमेण पाको भवति । कुत्र वा केषां वायं क्रमेण पाक इत्यतः शुक्लान्तेषु धातुष्वित्युक्तम् । रसादिशुक्लान्तेषु धातुषु क्रमात्पाकः रसादोनां शुक्लान्तानां च सारांशानां क्रमात्पाक इति रसधातौ तावद्द्रवपाकादस्रग्धातूत्पत्तिस्तत्र तत्पाकास्मांसधातूत्पत्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । शुक्लपाकस्तावदिहोक्तस्तस्मात् किसुत्पद्यत इत्यत उक्तं शुक्लपाकादिति । स्वयमित्यो-
जसो विशेषणम् । तदभिप्रायमाह—प्रधानमित्यर्थ इति । भिद्येदिति भिद्ये-
तित्यर्थः । अष्टमी दशेति । नासी धातुः किन्तु महत्कार्यमित्येवेति भावः ॥ २० ॥

भूले चैत्रकृत्तिकथनानन्तरं चैत्रकृत्तिकथनाय चैत्रस्य तदोजस्त्वित्यय-
मारम्भः । केवलाश्रयमिति । चैत्रस्यैवाश्रय ओजस्तद्विगिष्टस्याश्रयः शुक्लान्त-
धातुसंज्ञातो देह इति भावः । तत्र दृष्टान्तद्वयं यथा स्नेह इत्याद्युच्यते । यथा
प्रदीपस्यान्यतैलादि स्थितिकारणमाश्रयः । यथा वा विद्युतो मेघस्फुरणकारण-
माश्रयस्तद्वत् चैत्रस्य तदोजः स्थितिस्फुरणकारणतया केवलाश्रयभूतं भवती-
त्यभिप्रायः । समीपालोकशक्तिमदिति । सन्निहितपदार्थप्रकाशनसमर्थमित्यर्थः ।
महात्विष इति प्रथमा महत्यः प्रभा इत्यर्थः । अत्र प्रभा ज्ञानकलास्तासां महत्त्वं
बुद्ध्याद्युपबृंहितत्वादभिप्रेतम् । स्वं स्वमर्थं प्रहं प्रतीति शब्दस्यार्थादयः श्रोत्रादौन्द्रि-
याणामर्थाः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

नभः श्रोत्र इति श्रोत्रेन्द्रिये स्वांशिन स्थित आकाशः । यदुक्तं—तैजस्यैकारि-
काहङ्कारयोर्भूतानुगतयोरिति । यदा विषयसप्तमीयम् । श्रोत्रेन्द्रियविषय-

तयाकाशस्थित इति । अर्थप्रवर्तनं स्वे स्वेऽर्थे श्रोत्रादीनां प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

कार्यतः संप्रधार्यत इत्युक्तमिति । स दोषो वा स दूष्यो वा क्रियातः संप्रधार्यते इत्यत्रेति भावः । तदाहेति । तत्र दिङ्मात्रमेतदिति बोधव्यम् । यदा पित्त-
मित्यस्यायमर्थः । कदाचित् पित्तं वायुना नोदितं विन्नीनं द्रवीभावं प्राप्तं स्यात् ।
तदा च तत्तथाविधं पित्तं धातून् प्रविलापयेत् । प्रविलापं व्यापनम् यद्वा द्रवणम् ।
तदा च स रक्तधातुर्लक्ष्मीकां जघाद्द्रावयति । लक्ष्मीका रक्तत्वचोरन्तरालस्थितोऽर्थ-
विशेषः । सा द्रुता रोमरत्नैर्बहिः सर्वत्र कणशः प्रवर्तते । तदा देहे स्वेदो
लक्ष्यत इति । स्वेदः प्रतीयत इत्यनेनेतावदेव विद्म इति दर्शितम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

यदा कफ इत्यस्यायमर्थः । कदाचिच्छ्लेष्सा वायुना पित्तेन च प्रेरितः सन्
विन्नीनो द्रवीभावं प्राप्तः सन्मूर्ध्वं प्रवर्तते तदा स + + वाप्यमशु नेत्रजलं प्रसेकं
लालामास्रजलं च प्रवर्तयेदिति ॥ २७ ॥

कफामिकास्त्रित्यस्यायमर्थः । श्लेष्मदोषविकृतिः कर्षणशुक्लीपूर्वकान् गण्ड-
मालादिकान् वापि व्याधोन् कुर्यादिति । कर्षणशुक्लिः कर्षणपिटकः । पूर्वशब्देन
+ + । गण्डमाला गल्लगण्डः । आदिशब्देन + + । कर्मजानिति पूर्वार्जित-
कर्मफलभूतानित्यर्थः ॥ २८ ॥

ग्रहणी नामेति । या ग्रहणी नामोक्ता सा प्रसृताश्चलिषन्निभा पात्री भवति ।
तस्याः स्थानं तु तत्र किञ्च पृथ(अष्ट)भिन्नमित्यत्रावगम्यं भविष्यति । यदा समानः
कायाग्निमित्युक्तयोरग्निसमानयोः स्थानमधस्तस्या इत्युच्यते । प्रधानाग्निरिति ।
यस्य कला धातुषु त्रिदोषेषु चोक्ताः स प्रधानभूतोऽग्निः । को नामासावित्याह—
प्रधानाग्निर्जाठर इति ॥ २९ ॥

ततः सर्वाद्भवान् विभुरित्यत्रोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्थानं तस्याधस्तादित्युच्यते । तत्र
सद्वत्यन्तरमाह—तत्कारणमाहेति । जाठरान्नेः कारणं चिदग्निः । यद्वा तैजसी
ज्ञानक्रियागतिमयोऽग्निः प्राणनक्षत्रपल्लवस्य विकृतिमात्रं जाठरोऽग्निः । प्राणस्य
तैजसकारणं च प्राज्ञः स एव चिदग्निरिति । विक्रोणाभमिति ततहाटकमन्त्रादी-
पलक्षणम् । ज्योतिराधारमिति क्षेत्रज्ञस्वरूपलक्षणस्य ज्योतिषः स्थानमित्यर्थः ।
सन्त्यन्यान्यपि स्थानानि तेष्वेतद्व्यक्तमित्युक्तममित्युक्तम् । मूलाधारं विदुरिति ।
यदाच घते—गुदात्तु ह्रड्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु ह्रड्गुलादधः । इत्यादि ॥ ३० ॥

अथ 'मातुर्भुक्तारसाभवत्' 'यदा समानः कायाग्निं सन्मुच्यति' 'तस्या ग्रहणां
गल्लतीत्याद्युक्तं सर्वमवधीधयितुमथाहृतमित्याप्यारम्भः । तत्र फलान्तरं दर्शयति
—दोषत्रयमिति । आहारोऽभ्यवहारः । पद्मसमपि मधुरीभवेदित्यन्वयः ।

श्लेष्मानुगतमिति स्वाशयगतेनेति श्लेष्मः । नाभेरधस्तादापादतलं वाताशयः ।
हृदयादधस्तादानामि पित्ताशयः । हृदयादूर्ध्वं मूर्धान्तं श्लेष्माशय इति विभागः ।
तस्य प्रभावादिति पवनप्रेरितस्य तस्य श्लेष्मण इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्र स्वाहिति । खादुर्मधुरः । भूतविकृत्येति तत्तद्द्रव्येषु कारणतयागुगतभूत-
विक्रियानुसारेणेत्यर्थः । यस्य भूतस्य विक्रियया यो रसस्तं तथा दर्शयति—
अवाधिक्य इत्यादिना । द्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वादन्यतमाधिक्येनैव रसमेदोप-
पत्तिरिति सर्वत्राधिक्यग्रहणम् । मतान्तरमाह—क्षाम्भ इति । 'इयोखणैः
क्रमोद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः' इति तत्पद्यस्योत्तरार्धं भवति ॥ ३२ ॥

तथैवामाशयगतमिति । तद्येवेति श्लेष्मानुगतं तस्य प्रभावात्प्रधुरीभवेदित्यर्थः ।
तदा तस्यानुगमनादिति । वायुप्रेरितस्य पित्तस्यानुगमनादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्रान्दान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिणेति । अस्यायमर्थः—तत्र पित्ताशयेऽ-
स्यान्तं नामोदर्याऽवयवः । तस्यान्तरं तदाहृतमन्नं प्राप्नोति । तदा तत्र
संश्लिष्टं तत् स्वास्पदगतेन पित्तजलेन पाकं प्राप्नोतीति पित्तस्य द्रवद्रव्यत्व-
मप्यर्थादुक्तम् । ननु—यदा समानः कायाग्निमधस्तस्याः प्रधानाग्निमित्यादि यदुक्तं
तस्य कथमिह संभव इति । उच्यते । तण्डुलपाकवदेतदुपपत्तिः । जाठराग्नि-
स्तावत् स्वाशयभाजा समानेन सन्मुच्यमाणः पित्तीदकक्षिन्नं तदन्नं पचति ।
पित्तस्य चान्नेयत्वात्तेनापि पित्तेन कश्चित् पाकविशेषः स्यात् । तदभिप्रायैव
च त्रयस्त्रिदोषगाः प्रोक्ता इत्युक्तमिति । पच्यमानादिति । पाकसमये स
व्यानो रसांशं ततो विविच्य देहं समन्ततो व्यापयति । यदुक्तं—तदा तत्पक्वसुक्तं
त्वित्यादि । ततश्च स रसधातुः स्वास्पदगवायव्निव्यापारतः क्रमेणासृग्मादिधातुतां
भजते । यदप्युक्तं—रसादितः क्रमात्पाक इति ॥ ३४ ॥

तत्र किष्टमिति । रसकिष्टविभागसमये किष्टं रसतः पृथग्भिन्नं संयद्दृष्ट्यां नाम
पात्रां वायुः सञ्चिनुत इति । विद्यामेति पुरीपतया प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सा तथेति । पायुमार्गेणेत्यन्तं वाक्यम् । तथेति विषा । तदेवाह—शक्नोतेति ।
बलन + + तत्रैवमवान्तरमाह—तत्पाक इति । तस्याहृतस्य पाकसमय
एव तस्य स्वच्छजलरूपेण च कणशो मलं भिद्यते । तदा तेजलकणैस्तत्रत्यासृ
सूक्ष्मसिरास्त्रावेश्य तन्मुखतो निर्गतैर्वस्तिं नाम पात्रं वायुरापूरयेत् । तदा च स
वस्तिस्तथा पूर्णः संस्तञ्जलं धारारूपेण विस्फुजतीत्यर्थः ।

अङ्गस्त्रेदवदभ्यन्तर्ध्यामैरिति कणविशेषणम् । यथाङ्गेषु स्त्रेदकणा ध्याता
भवन्ति । यदुक्तं—रोमकूपैः प्रवर्तते बहिः सर्वत्र कणश्च इति । तथैव कणा

देहाभ्यन्तरभागे व्याप्ता भवन्तीति भावः । वस्त्रेर्मेहननिर्गतमिति । वस्तेरिति पञ्चमो । मेहनं लिङ्गं भगो वा । वस्त्रेः सकाशान्नेहनद्वारेण पायुद्वारेण पुरीष-
मिव निर्गतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इहापि पायोर्धातुवद्विषमवयनसंभव इत्याह—अपथ्यभाजामिति । अन्-
योर्मागैरिति । मूत्रमार्गे पुरीषमार्गे च । दोषदुष्टयोरिति । त्रिदोषैर्वायु-
वशाद्दुपितयोरित्यर्थः । इह प्राक्—तदा प्रसृष्टमितिः स्त्रोयवायुभिरिति तावदा-
सन्नप्रसवावस्था प्रकृता । तत्र प्रसङ्गाद्दयोर्दग्धा गतस्य व्यापारकथनं तत्रप्रसङ्गा-
दग्न्यादीयत्पर्यन्तकथनमिति ॥ ३९ ॥

इदानीं तत्रकृतावस्थाशेषं बह्वुमित्यंभूतः स जन्तुस्त्रित्वारम्भः । इत्यंभूत
इति । दग्धागतैर्वायुभिः संपिण्डितशरीरावस्थ इति भावः । यद्वादि-
कर्मणीयं निष्ठा । एवं भवितुं प्रवृत्त इति गर्भेऽन्तरवस्था तावदस्यावसिता ।
वायुभिर्दग्धा गतैरित्ययं वह्निरवस्थाया आरम्भो वह्निरवस्था चेयं विस्तारयोक्ते-
त्येवमभिधानमुपपद्यत इति । जरायुच्छ्रद्भगाच्चवानिति । शुक्लशोणितमयेऽती-
ऽन्तर्भागः शरीरतया प्रवर्तते । वह्निर्भागस्तु त्वगाकारेण व्यावर्तते । स जरायुः
भवति । यदुक्तं—पद्भिर्जरायुणा बीत इति । अपत्यवर्त्मं सद्भ्येति । प्रजन-
नमार्गमित्यर्थः । यद्वा प्रजननप्रधानं जननमरणावस्थाबहुलं संसारमार्गं प्राप्तः
खल्वसौ भवतीति भावः । सञ्च्यत इति । प्रेर्यते पीड्यत इति वार्थः ॥ ४० ॥

जायतेऽधिकसंविग्न इति । ततोऽधिकं भीतः सन् प्रजातो भवतीत्यर्थः ।
जूर्त्वाखणं निखसितोति । जूर्तिपदं विवृणोति—जूर्तिः खर इति । भीत्या च
परिरोदितोति । यदिदमतिदुःसहं कृच्छ्रमतुभूतमधुनापि तयाविधमसुभवित-
व्यमिति भयोपपत्तिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

परिरोदनमिदं न भीतिजं विकृतिमात्रमपि तु स्वावस्थाद्योतकमनिर्वचनीयं
प्रथमतरं वाचो व्यापारमात्रमित्यभिप्रायेण तत्रैव परिरोदने वागव्यापारं कृच्छ्रं
दर्शयितुं मूलाधारादित्ययमारम्भः । तत्र सङ्घतिमाह—यदर्थं इति । महान्
प्रयत्नस्तावदियता प्रकरणेन कृतः । स चैतदर्थं एव । यत उक्तं—तस्याधिर्भाव-
प्रकारप्रदर्शनार्थं देहोत्पत्तिप्रकारमिति । मूलाधारमित्यस्यायं स्थूलोऽर्थः । अस्य
जन्तो रुद्धिर्पोर्मूलाधाराद्यस्तु प्रथममुदितो भावः स पराश्वः पश्चात् स एव
पश्चन्तो । अथ हृदयगो बुद्धियुतो मध्यमाश्वः स एव वक्त्रे वैखरीति ।
रुद्धिदयोरिति । स्वावस्थानिर्धारितामभिव्यञ्जितमिदं रोदनम् । यदुक्तं—
निर्धारितमर्थमेवा । यदा स्वपदार्थवचनम् । अथ सृष्टमर्थं दर्शयति—मूर्त्

जगन्मूलभूतेत्यादिना । चिदात्मनो जगन्मूलत्वम् । यदुक्तं—शारदैव तद्द्वारेण
जग्दुपादाननिमित्तं चेति । अथ उक्तं परिष्णामिनीति । मायाशक्तिरिति तत्रा-
ध्यस्तमचिद्रूपं गृह्यते । तस्याभिव्यक्तिस्थानत्वादिति । तदुक्तम्—तस्याधस्तात्
त्रिकोषाभं ज्योतिराधारमिति । तस्मादिति । तदुभयमपि सह गृह्यते । प्रथम-
मुदित इति । यः प्रथममुदितोऽर्थः यस्य भावः स परास्य इति सम्बन्धनीयम् ।

भावशब्दार्थमाह—जगद्भावयतीति । किमिच्छोक्तं भवतीत्याह—चैतन्याभास-
विशिष्टतयेति । चैतन्याभासस्य भावस्य चेत्येकतया प्रतिनिर्देशादयमर्थो
सम्भ्यते । चैतन्याभासयोगे फलं प्रकाशिकेत्युक्तम् । चैतन्याभासविशिष्टतया
तथाविधस्य स्वरूपस्य प्रकाशिकेति भावः । नित्यसिद्धत्वान्निष्पन्दत्वम् । सस्यन्दा-
वस्था इति । तस्या इति शेषः । स्यन्दः स्यन्दनम् चलनम् । सामान्यस्यन्द-
प्रकाशरूपिणीमिति । सामान्यशब्दः स्यन्दप्रकाशशब्दाभ्यां सम्बन्धनीयः । अध्या-
त्ममित्यधिदैवतमभिव्यक्तिः स्पृष्टिप्रभृतिनित्यैवाध्यात्मन्तु विवचायामेवाभि-
व्यक्तिभेदः सूचितः । यदुक्तं—निर्धारितमर्थमेतेत्यादि ।

मूलाधारादिति । परायास्तु मूलाधार एव स्थानम् । तत्र नित्योदित-
तयाभिव्यक्तेरित्यवबोधव्यम् । सामान्यज्ञानरूपत्वात् पश्यन्तीत्यन्वयार्थमिधानम् ।
दर्शनमिह स्वार्यस्याऽपरोक्षतयाऽवभासनम् । बाह्यान्तःकरणव्याप्तिकामिति ।
यदुक्तम्—इन्द्रियान्तं मध्यमा तदर्थात्मकमिति । विशेषस्यन्दसङ्ख्यादिसत्त्वा-
दिति । तत्तदर्थविशेषतयावभासनाद्विशेषस्यन्दः । सङ्ख्यादिशब्देन सङ्ख्य-
विकल्पनिश्चयविमर्शात्मनेत्येतदुक्तम् । सतत्त्वमपि तत्त्वमेव । प्रेरकवर्गः
सर्वोऽपीति । द्विविधः कालो मनोबुद्ध्यादिस्यानप्रयत्नादिरित्येतत्कर्षमुक्तम् ।
सुषुम्नावहः पवनप्रेरित इति चोभयं पश्यन्त्यादिष्वपि समानम् ।

अथवेत्येकचतुष्पद्यपेक्षया विकल्पः—सूक्ष्मा परेति । प्रथममुदित इति
सूक्ष्मा भाव इति च परित्यक्तवबोधव्यम् । सप्तपद्यपि नागिति । मूलशब्देन
संविद् आधारशब्देन च तत्पूर्वदशायाः शून्यस्य ग्रहणमित्यवबोधव्यम् ।
परादीनामाकारस्तावदभिहितः । शून्यादीनान्तु दर्शयति—तत्रानुत्पत्तेति ।
सा तत्त्वसंज्ञेत्युक्तानुत्पत्त्या भवति । निष्पन्देत्यनेनेह संविदाद्युत्तरावस्थानां
सस्यन्दत्वमपि सूचितम् । उत्यन्तावस्था परेति दर्शयति—मूलाधारात्प्रथममुदिता
परेति । पूर्वोक्तैवेयमित्येतावदुपादानम् । इह पञ्चपद्यभ्युपगमे सप्तपद्यभ्युपगमे
चाकचटतपयाद्यैरित्यत्र व्यापकत्वेनास्या न्यास इति परान्यासात्पूर्वमेवासां
न्यासोऽपि स्वमन्त्रैः कर्तव्य इति ज्ञेयम् । परादिपुष्पाञ्जलावपि समानमेतत् ॥४३॥

रोदनध्वजिनेति । स्वावस्थायोक्तकं शब्दरूपमेतदिति स्थितौ रोदनध्वनि-
स्तदुपाधिमात्रमेव स्यादिति भावः । किमप्युच्यत इति । शब्दरूपमिति भावः ।
किमपीति स्वत एवानिर्वचनीयाकारं वर्णपदाद्यनभिन्नत्वादुत्पन्नमात्रस्यैत्वभि-
प्रायः । कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति । तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि केनचिद्वर्णमात्रा-
कारेणावश्यं भाव्यम् । तस्य कथनमभिव्यक्तिरित्यर्थः । यद्वा किमपीति वर्णानां
सद्भावेऽप्यस्माभिरविज्ञानीयमिति भावः । कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति तत्र विद्य-
मानानामपि वर्णानां कथनमभिव्यक्तिरित्यर्थः । ननु कथं वर्णानां सद्भावो
रोदनध्वनाववसीयत इति । उच्यते । वाक्यात्मकस्यैव शब्दरूपस्य स्वावस्था-
भिव्यक्तकतोपपत्तेः वर्णपदतदर्थसम्बन्धाद्यनभिन्नत्वेऽपि खैच्छिकवर्णमात्रसंभ-
वात् । श्रूयते हि—ब्रह्मसते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरतनामधेयं दधाना इति ।

स्रोतोमार्गस्येति । वचःस्रोतो वर्णपदाद्याकारेण प्रवाहः । तस्य मार्गः
तत्स्थानलक्षण एव । तदाहाचराभिव्यक्तिस्थानस्येति । तत्र तावद्वर्णानां प्रकाशो
न जायत इति मूलेऽन्वयः । यावत्कण्ठमूर्धादिभेद इति । भेदो विभक्तत्वकृत्स्न-
स्वस्वाकारसंपत्तिः । कण्ठमूर्धाद्यवयवानां सम्यग्भेदे निष्यन्न एव तदन्तर्गत-
स्रोतोमार्गोऽपि विभक्तः स्यादिति भावः । कुत एवमित्यत्र यतो वर्णव्यक्तिस्थान-
संस्था अत इति । यस्माद्वर्णानामभिव्यक्तिः कण्ठमूर्धादिस्थानसंस्था तस्मा-
दित्यर्थः ॥ ४४ ॥

एवं तावज्जातमात्रेऽपि वाचः कृतृत्वा प्रवृत्तिरुक्ता । तदितद्वैखरीमात्रमेव ।
स यदा सन्निहितजनसंबन्धव्यवहारतो वर्णपदतदर्थसम्बन्धाभिन्नः स्यात् तदा विव-
क्षायां कृतृत्वा वैखरी स्यादिति । तदवस्थायां तथाविधया वाचो व्यापारविशेष-
मभिधिसुराचार्यो जातमात्रस्य तत्पर्यन्तामवस्थामाह—ज्ञातास्मीति । तत्राभि-
प्रायं दर्शयति—गर्भं इति । विवेकवत् इति । यदुक्तं—पुरा कृतानां पापानामद्युतं
संस्मरन्निति । मोक्षमेव किलेच्छतीति च । मायाभाववशादिति । माया-
निमित्तको भावोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो मायाभावः । मूले ज्ञातास्मीत्यादि-
नाऽहंभावबन्धोऽभिधीयते । जातस्य तावत्तदानीमेव वा स्वल्पकालेनापि वा
ज्ञातास्म्यहमित्वेवंरूपो मायानिमित्तको भाव उत्पन्नः स्यात् । स यदा तस्योत्पन्न-
स्तदा स जन्तुरहद्वारबुद्धिमान् जातो भवेदिति अहद्वारेण बुद्ध्या चातिशयेन
युक्तः । यदाहद्वारेऽहंबुद्धिरहद्वारबुद्धिः तद्युक्त इति । अत्राहद्वारग्रहणं
प्रापेन्द्रियदेहोपनक्षणम् । एतदाह—तदाहद्वारादावात्मबुद्धिर्दृष्टतरा जातेति ।
तत्र ज्ञातास्मीत्यहद्वारे बुद्धौ चात्मप्रत्ययः । प्राप्तिमीति प्रापे । द्रष्टास्मि श्रोता-

स्त्रीति इन्द्रियेण । स्थूलोऽस्मि कृशोऽस्मीति देहे । सम्मन्नोऽस्मि विषन्नोऽस्मीति वाह्यार्थेष्विति । मूले चित्पूर्वक इति बन्धुषु च क्रमादित्यन्तं वाक्यम् । तदभि-
प्रायमाह—अर्हकारवदस्येति । अहङ्कारपूर्वक इत्यहङ्कारादिव्यङ्गप्रत्ययपूर्वको
भाव इत्यर्थः । मूले क्रमवर्धित इति । कालक्रमेण परिचयक्रमेण च वृद्धिं प्राप्तः
सन्नित्यर्थः । पूर्वं मातापित्रोस्तु बभ्राति ततः क्रमाद्बन्धुषु च बभ्रातीत्यन्वयः ।

बन्धः सक्तिः ममायं ममायमित्येवं दृढतरप्रत्ययः । स पीत्वेत्यादिना मम-
भावबन्धस्य पौष्कल्यापत्तिरुच्यते । स्तन्यमिति स्तनभवं चीरम् । तां मातरं
स्तन्यदायिनीं वीक्ष्य स्तन्यमिच्छन् रोदतीत्यन्वयः । अनेन तत्र स्यादितरतरबन्ध
इत्यत्र निबन्धनमप्युक्तम् । तत्राधिकतारमिति तत्रापीत्यन्तं वाक्यम् । तत्रानु-
पङ्गमाह—तत्रापि ममत्वबन्ध इति । पितापुत्रयोरितरतरममत्वबन्ध इति भावः ।
प्रमोदत इति । ममत्वप्रत्ययकृता प्रीतिर्दृशिता इति ॥ ४५॥४६॥४७ ॥

विक्षेपशक्तिविलसितमिति । असति सत्त्वप्रत्ययकरी विक्षेपशक्तिः । तस्या
विलसितमियमुक्ता प्रमोदनपर्यन्ता स्वच्छन्दतो वृत्तिः । आच्छादनशक्तेरपि
तदिति । सत्यसत्त्वकरी पुनराच्छादनशक्तिः । तदिति विलसितम् । गर्भदशाया
विस्मरणात्यन्तासंभावनायामपि तद्विस्मरणपर्यन्ता स्वच्छन्दतो वृत्तिः । यद्यप्या-
च्छादनपूर्वको विक्षेपः स्यात् किन्तु विक्षेपकार्यं यत्संसारफलं नानाविधप्रमोदरूपं
तदास्त्रादक्रमेणाच्छादनप्रचयक्रमो भवतीति विक्षेपपूर्वकमाच्छादनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

मूल एवं सम्यङ्गसंसारबान्धव इत्यस्यैवं विग्रहः । संसारायैव नतु मोक्षाय ।
बान्धवा एत एव मात्पिष्टप्रभृतयस्त एव संबद्धा येनेति विस्मरणे हितुरयमुक्तः ।
यत्रैव बन्धस्तत्रैव मनसः प्रमोदलक्षणाभिरतिरिति विस्मरणोपपत्तिः । विस्मरि-
ष्यतीत्याच्छादनशक्तेर्व्यापार उक्तः । संभावनया त्वेतत् सूचितम् । यद्यपि जात-
मात्रस्य बुद्धेरेव (व)सुतयाभिविस्मरणसंभवः किन्तु स्वानुभूतगर्भवासक्लेशस्य तीव्र-
तरतया दुर्विस्मरत्वेन बुद्धौ चिरकालानुवृत्तिसंभवात् संसारत्रैरन्तर्याभिरतिवशादेव
तद्विस्मरणेन भाव्यमिति । पूर्वकर्म चेति पुराकृतानां पापानामित्येतदुक्तम् ।
अयमिह मूलाभिप्रायः । गर्भगतस्यैव तावत्परवैराग्यमुमुक्षातिशयोक्त्या
परदेवतात्मतत्त्वाधिगमाधिकारो जातः । किन्तु स एवोत्पन्नस्य मायाभावमद्विष्टा
तिरोहितः स पुनर्वर्धनोद्दोष्य वर्धनीय इति ॥ ४९ ॥

इदानीं वर्षणपदाद्यभिन्नावस्थायां विवक्षमाणस्य कृत्स्ना वैखरी स्यादिति तत्र-
सरप्रकारं प्रथमतः संभविनं दर्शयितुमथ स्ममित्यारम्भः । अविशदाक्षरमाह्वये-
दिति योजनीयम् । उत्तारणसुधारणम् । यदा कृच्छ्रशय्याद्यतिनयनम् । तदा

प्रक्रममाणाया वैखर्यवस्थाया मूलभूततया मूलाधार भाविर्भवन्त्याः शब्दब्रह्मा-
वस्थाया वाचो वृत्तिप्रकारं दर्शयितुमप्यव्यक्तमित्याचारम्भः । यदा स शिशुर-
व्यक्तमपि प्रलपति तदा कुण्डलिनी मूलाधारे सुपुत्रावेष्टनी सुहृर्विसरतीत्यन्वयः ।
अपिशब्दोऽव्यक्तप्रलापोपसंघर्षार्थः । किञ्च प्राङ्मूलाधारे प्रथममुदित इत्यनि-
र्वचनीयावस्थायामव्यक्ततया वेष्टनमपि सूचितम् । कुण्डलिनीति पश्यन्त्यवस्थाप-
र्यन्ता परा वागुच्यते । यदुक्तं—परापश्यन्त्यात्मको रवो भवेत् स एव कुण्डल्यादि-
शब्दैरभिधीयत इति । प्रत्यक्चित्तत्वं बलयाकारेण परिवेष्ट्योपरि स्वमुखेना-
वरणात् कुण्डलिनीव्यपदेशः । सकलोकरणे वक्ष्यति—सुपुत्रां कारणशक्तिकबली-
कृतजीवामिति । विविधं सरणमिति । कुण्डलिन्यामपि निर्घन्दांगः परा
वाक् तस्यांशस्य नानासन्दनं प्रसरणम् । कुण्डलिन्या एव पश्यन्त्यंशोऽयं भवति ।
वक्ष्यति च—नादसङ्गादित्यत्र पश्यन्तीमध्यमाभाव इति । विविधपद्मादिरूपे-
णेति । विसरणप्रकारस्याभिधानादवस्थानमित्येवं निर्देशः । विविधानि पद्मानि
त्रिदलचतुर्दलादिपद्मानि त्रिगुणितपद्गुणितादियन्त्रपद्मानि च गृह्यन्ते ।
वक्ष्यति च—त्रिचतुरित्यादि । यन्त्रमन्त्रदेवतादिसकलजगन्मयोति । मन्त्र-
देवतादिशास्त्रीयार्थानां सकललौकिकव्यवहारवाक्यतदर्थानामपि ग्रहणं स्यात् ।
तद्दलावच्छिन्नकर्षिकाभूपुराद्यंयानां तद्दलगतमन्त्रवर्णानां च तत्रप्रसरणैरेव सह
प्रसरणमित्येवं सर्वपद्मेपह्ननीयमिति । सुपुत्रावेष्टनीति सप्तमीसमासः । वेष्टनं
च विसरणविशेषणम् । तदाह—सुपुत्रायासिति । मूलाधारान्वयतः सुपुत्रापीह
मूलाधारगतैव गृह्यते । मूलाधारे सुपुत्राया मूलीद्देशान्तर्भाग एवात्मानं वेष्ट-
यति स्वस्वरूपमेव बलयाकारेण सन्दयति । यद्यपि निष्पन्दायाः परावाचा
भाविकार्यमूलतया तदवयवसङ्ख्यया प्रसरणमात्रमिह भवति । किन्तु तस्याः
कुण्डलिन्याकारेणैहाभ्युपगमात् प्रसरोऽपि बलयाकारिणैवाभ्युपेयते । गुणय-
तीति । कुण्डलिनीरूपा सती स्वाकारभाववर्तयत इत्यर्थः । स्थापयतीति ।
सम्बद्धं तथावस्थापयतीत्यर्थः । वेष्टनमिह न मध्यम्यस्य + + यन्त्रमन्त्रस्य
परिवेष्टनम् किन्तु बलयाकारापत्तिमात्रमेवेत्येतावदुक्तमित्यवसेयम् ॥ ५०॥५१ ॥

सुहृर्वेष्टनमेवेति । सुहृरिति वेष्टनाद्वृत्तिसङ्ख्या । तथाविधवेष्टनसङ्ख्या
चाभिप्रेता । तामुभयीमपि दर्शयतीत्यर्थः । मूले गुणयदिति कुण्डलिनी
स्वाकारमिति शेषः ॥ ५२ ॥

यदा त्रिगोऽथेत्यादेस्तात्पर्यमाह—एवमिति । यन्त्रेति त्रिचतुराद्यवयव-
युक्तो यन्त्राभिधः शब्दार्थसयोऽर्थः । मन्त्रेति तथाविधः शब्दप्रधानो मन्त्राभि-

शोऽर्थः । देवतेति तथाविध एव देवताभिधोऽर्थप्रधानोऽर्थः । एषामपि शास्त्र-
सिद्धानां जगति सद्भावाज्जगदर्थान्तर्भावः । वक्ष्यति चाचार्य एव—इत्थं मूल-
प्रकृत्यक्षरविकृतललिपिनातेत्यादि । ननु यदा त्रिशोऽथ गुणयेदिति सकृदेव त्रिशो
गुणनमुक्तम् । तदाकारस्य त्रिगुणिताद्यनेकविध उक्तः । कथमेतदुपपद्यत इति ।
उच्यते । येऽमी त्रिगुणितादयस्त्रयवयवशालिवर्गलक्षणा उच्चावचा अर्था उप-
लभ्यन्ते तेषां मूलस्त्वावत्तिस्रस्त्रिः शक्तयो भवेयुः । तासां याः सामान्यभूतास्त्रिस्त
एव मूलभूताः शक्तयस्तदाकारापत्तिरिह सकृत् त्रिशो गुणनं भवति । तासामपि
मूलभूतं शक्तिमात्रं कुण्डलिनीसतत्त्वं परा वाग् भवति । तत्र तिसृषु शक्तिषु
विद्यतासु पुनर्यस्य वर्गस्योत्पत्त्या तन्मूलभूता एव तिस्रो विशेषशक्तय उच्यन्ति ।
तदपि सामान्यशक्तिविसरणशेष एवेति सकृत् त्रिशो वेष्टनस्य सकलत्रयवयववर्गा-
त्मकत्वं सिद्धमिति । मूले विभुरिति नानाविभवनसामर्थ्यमुक्तम् । त्रिकोणसम्ब-
न्धानिति त्रैपुराभिप्रायम् । अस्या इति । सामान्यशक्तिव्याप्तिकायाः सकृत्त्रिशो
गुणनशालिन्या इत्यर्थः । गुप्तमूर्तिरिति । त्रैपुराणामत्यन्तगोप्यत्वमुक्तम् । यद्वा
त्रिकोणस्य रहस्यस्थानत्वात् तत्स्थायिनी मन्त्रदेवतापि गुप्ता भवतीति । यद्वा स्व-
वचने त्रिपुरोद्धाररूपे गूढस्वरूपेत्यर्थः । लोपामुद्रा नाम निष्कूलविद्या त्रिपुरेयम-
भिप्रेता । वक्ष्यति च—सरमार्धचन्द्रैरित्यत्र सकाररूपिणी शक्तिरित्यादि । अथवा-
ऽऽचार्यस्यैवायमभिप्रायः स्ववचनेऽकचटतपयाद्यैरित्यत्र गूढस्वरूपेति कामराजा-
भिध्या त्रिपुरेयमभिप्रेयते । कामः कामराजबीजमिति । वक्ष्यति च—वागैश्वर्या-
तिशयदत्तयेत्यादि । मध्यमबीजानीति । सर्वाण्यपीति शेषः । अग्निर्वाग्भव इत्यग्नि-
र्वाग्भूत्वेति श्रुतेरिति भावः । नादो नादप्रधानानीति । वक्ष्यति च—अन्वदद्युग्मीत-
करेति । त्रैपुराणां वाग्भवादिकत्वेऽपि वाग्भवमध्यकत्वाभिधानं सर्वप्रकारेणापि गुण-
नयोगादिति ज्ञेयम् । वक्ष्यति च—आदिमादिमनादिं चेत्यादि । बीजत्रयतया विव-
क्षायां त्रिगुणनम् । तदवान्तरवर्षभेदेन विवक्षायां तु यावत्तद्वर्षं गुणनवृत्तिरित्येव
बोद्धव्यम् । सर्वमन्त्रेषु सर्वदेवतास्वर्गान्तरैष्वपि समानमेतत् । तारशक्त्योरैकयोरपि
त्रिगुणनं सप्तगुणनञ्च मूलोक्तमेवोपपद्यते । मूर्तिमन्त्रोद्धारो वेति । त्रिमूर्त्तिसर्वेश्वर-
मन्त्राणामुद्धार इत्यर्थः । गूढमूर्तिपदस्यार्थोऽप्येवं प्रकटितः । यद्यपि तत्तदाकारा-
पत्तिमात्रमिह विवक्षितं तथापि मन्त्रसिद्धिसंभवात्तदुद्धारविरोध इत्युद्धारग्रह-
णम् । गूढमूर्तिरित्यत्र ब्रह्मादि मूर्तैर्गूढत्वं रहस्यत्वमुपदेशलभ्यत्वं तेनेह कामाग्नि-
नादात्मनामुपदेशत एव योग इति सूचितम् । तदाह हं हरिहरैत्येवं सिद्धं भव-
तीति । मन्त्रत्रयेऽपि वा त्रिन्दुयोगः स्यात् । हरिहरमन्त्रयोर्हकारो व्यञ्जनमात्र-

मेवेत्यति । मूल श्रीमात्मेति हरिमात्मेति च मन्त्रस्वरूपकथनम् । बहुश्रुता इति श्रुतिस्मृतिनिष्ठा इत्यर्थः । अपर इति आगमनिष्ठा इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

उक्तविद्यार्थरूपाणीति । पुरा त्रिमूर्तिप्रणवशक्तय उक्ता विद्यास्तासां वाच्यार्थरूपाणीत्यर्थः । रूपग्रहणन शब्दार्थभेदात्तदंश एवायमर्थ इत्युक्तम् । मूले विद्यित्यत इति भिद्यत इत्यर्थः । गुणदोषादिग्रहणमन्येषामपि प्राणान्यादीनां त्रयाणामुपलक्ष्यार्थम् । तदुक्तम्—सकलजगन्मयीति । चतुर्गुणनादिष्वपि समानमेतत् । बध्यति च—अत्र समात्मकात्तारादेरित्यादि । प्रणवशक्तयोरेकरूपतया विवक्षायां सङ्गदेव गुणनम् । अजपापरमात्ममन्त्रादिविवक्षायां द्विर्गुणनमित्याद्यप्यवबोध्यम् । त्रिप्रक्रमस्य प्रणवशक्त्यादिप्रथितनिबन्धनत्वादिति । प्रणवशक्तयोः सर्वमन्त्रानुस्यूतयोः देवतातत्त्वप्रधानत्वं निर्वचनेन दर्शयत्याचार्य एतेपामिति । त्रिगुणितानुस्यूतार्थानां तारणं स्थूलसूक्ष्मादिरूपाणामपि तन्मूलभूतवस्तुनि कुण्डलिनीसतत्त्वे देवतात्मचिद्रूपे प्रापणं स्वसामानाधिकरत्येन स्वनिष्ठैकपरताकरणं तद्वृत्तिशक्तिरैतेपामेव त्रिगुणितानां तन्मूलभूतवस्तु निर्हरणलक्षणं शकनमिति स्वरूपप्राधान्याच्चानयोर्विन्दुयोगापत्तिरिति । मूले तदा सूक्ष्मादिस्थानवाचिकीत्यन्वयः । सूक्ष्मादीनि वाचः स्थानानि । तदाह परादीति । केनाकारेण वाचकत्वमिति । सौरचतुरचरादिमन्त्ररूपेष्वेत्यवबोध्यम् । करणं चेत्यन्तःकरणग्रहणम् । तदा पञ्चपञ्चविभेदिनीत्यन्वयः । अयमन्त्राययः । भूतन्द्रियादिरूपेण पञ्चधा गुणनं स्यात् । तथाकाशवाट्वादिरूपेण वाक्पाण्यादिरूपेण चेत्येवं पञ्चधा गुणनं स्यादिति । एवं स्थर्गादिष्वपि ज्ञेयम् । तदाह—पञ्चविंशतितत्त्वादिकमुक्तमिति । पञ्चानामचराणां चेति भेदिनीति सर्वज्ञानुपद्भः । शैवपञ्चाक्षरपञ्चनद्यादीनि पञ्चाक्षरपदेन गृहीतानि । यदा नादपर्यन्तानां प्रणवशक्तयानां ग्रहणम् । वर्षमरुदादीनां पञ्चाक्षरवाच्यतया ग्रहणम् । यत उक्तमुक्तविद्यार्थरूपाणीति । तदा कोशोर्मिरसभेदिनीत्यन्वयः । त्वगादिपङ्घातवः पट्कोशाः । बुभुक्षापिपासादयः पडूर्मयः । पडचरादय इह मन्त्राः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

अङ्गा(हा)द्यैरित्यकारादिभिर्हकारादिभिश्चेत्यर्थः । अङ्गेभ्योऽस्यासु सप्तम्य इति सप्तधातुगुणनयोगिन्याः पडङ्गान्येतान्येव प्रणवङ्गैस्त्रैखाद्यवक्रपाणि । तेष्वस्तद्वाच्यतया विश्वं जगत् सप्तधा भिद्यत इत्यर्थः । तत्तदगुणितसङ्ख्यात्मन इति । कुण्डलिन्या इति शेषः । तत्तदात्मकजगदुत्पत्तेरिति । तत्तत्सङ्ख्यार्थवर्गात्मकजगदुत्पत्तेरित्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

यदाऽपि चेत्यत्राष्टाक्षरादेर्वाच्यतयाऽष्टप्रकृत्यादय इति ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥

मूले आशा दिशः । द्वादशार्णाख्यमभिधत्त इति । यद्यपि द्वादशार्णमन्त्रो वाचकमेव किन्तु सवर्णमात्रार्थरूपेणाभिप्रेतसन्मन्त्रान्तरवाच्योऽपि स्यात् । यथा वर्णशब्दादिशब्दैस्तदर्थोभिधानमिति । मन्त्रान्तरेष्वपि समानमेतत् । तत्सङ्ख्यं चेति यन्त्रपदविशेषणम् । तेन चैतत् सूचितम् ॥ ६५॥६६ ॥

* कुण्डलिन्यादिगुणनसङ्गावेऽपि त्रिचतुरादिगुणनाभिधानेऽभिप्रायान्तरं दर्शयति—त्रिगुणितादिष्वित्यादिना । मूलाधारं प्रसिद्धम् । स्वाधिष्ठान + + मणिपूरक + + अनाहत + + विशुद्धि + + लम्बिका + + आज्ञा + + कला + + । ब्रह्मरन्ध्रमूर्धप्रदेशः । तेषु त्रिचतुष्पञ्चेत्याद्युक्तसङ्ख्यापरिमिता वर्णाः स्युः । तदाह ऋष्य(?) इति । त्रिचतुरादिवर्णानामख्यवर्णा इहोपादीयन्ते । अवधिग्रहणायैति ज्ञेयम् । द्वादशदलपद्मे लवशाद्यष्टवर्णा विसर्जनीयजिह्वा-मूलीयोपधानीयदुसृष्टवर्णाश्च स्युः । तदाह—अः कः पहेति । पञ्चाग्रहले सर्वाश्च वर्णान् स्मरेत् । नात्र विसर्जनीयादिचतुर्वर्णयोगः । तत्परिवारत्वेनेक्तां विभूतिमिति । कर्णिकास्त्रकारादितारांशवाच्यतया इष्टदेवतादलेऽष्ट चाकारादिलिपिवर्णवाच्यतयोक्ता विभूतय इति ज्ञेयम् । प्रणवांशग्रहणं ह्रस्वेखांशविकल्पोपलक्षणम् । तदुक्तम्—अकारोकारहरमाया वेति । संहत्येति । चिदग्निशिखारूपेण कुण्डलिन्यपि सर्वानुस्यूता विभावनीया । यदा सा मूलाधारादि द्वादशान्तावधि सूक्ष्मतयावस्थिता सती तत्तदाधारे तथा तथा गुणिता तत्तद्विभूतिपर्यन्तं प्रसरन्ती विभावनीयेति । किञ्चैतदपि त्रिगुणितादिष्वभिप्रायान्तरम् । मूलाधारगतात् कुण्डलिनीसतत्त्वात्तारह्रस्वेखात्रिपुराद्यभिमतमन्त्रस्य तदुचितगुणनेनोदयस्तावद्भावनीयः । 'यदा सा सप्तगुणिता' 'शक्तिः कामाग्निनादात्म्यादि ह्युक्तम् । ततस्तस्योदितमन्त्रस्य तदुचितसङ्ख्यसकलनगद्गूपेण व्याप्तिरध्यनुसन्धातव्या । 'शङ्खेभ्योऽस्थानु सप्तभ्यः' 'सूक्ष्मादिस्थानवाचिकीत्यादि ह्युक्तम् । तदेतदुभयमर्थाभिमतमन्त्रपीठन्यासात् पूर्वमेव कार्यमित्यवबोधव्यम् । यह-प्यसि—मातृकान्यासं विधाय वक्ष्यमाणक्रमेण पीठन्यासं कृत्वेति । *

शिशुवाक्यगताक्षरन्यासानुसारेणैति शिशोर्वाक्यान्यव्यक्तं प्रलपति यदेत्युक्तान्येकद्वित्रयाद्यक्षरात्मकानि तद्वतान्यक्षराणि च मातृकाया विकृतिरूपाण्यनित्यस्तेषां स वाक्यरूपसङ्घातस्तदनुसारेणेत्यर्थः । कुण्डलिन्यवस्थानविशेषमिति । तद्वाक्यरूपं प्रणवह्रस्वेखात्रिपुरादिरूपं चावस्थानविशेषमित्यर्थः । यद्यपि तद्वाक्यरूपोऽवस्थाविशेषो यदा त्रिशोऽथ गुण्येदित्यादिप्रकरणेऽनुक्त एव किन्त्वप्यव्यक्तं प्रलपति यदेत्यत्रोक्तोऽसाविति तद्वाक्यरूपो ध्यवस्थाविशेष इह नृह्यति ।

घनुखारग्रहणेनैतदुक्तम् । प्रणवद्वन्द्वेखादिमन्त्राणां तावन्न शिशुवाक्यत्वमसंभवा-
 देव । किन्तु या तन्मूलभूता कुण्डलिनी त्रिचतुरादिगुणनयोगिनी तस्या एव
 सप्रणवद्वन्द्वेखादिमन्त्रोऽपि तच्छिशुवाक्यवदवस्थानविशेष इति सामान्यशक्तिषु
 विशेषशक्तिवर्गाणां स्फुर्तावपि यथाविवक्षमेव तत्तदर्थकारिण स्थूलीभाव इति ।
 नित्यसिद्धमात्रकाक्षररूपेणापीति । कुण्डलिन्यवस्थानविशेषमित्यनुपद्रवः । नित्य-
 सिद्धेति मात्रकाविशेषणम् । शिशुवाक्यस्थानित्यत्वात् ततो विशेषाभिधानमेतत् ।
 यद्वा शिशुवाक्येषु प्रणवद्वन्द्वेखादिमन्त्रेषु च यथासमनुस्यूततथावस्थितत्वात्त्रित्य-
 सिद्धत्वमिति । ननु पञ्चाशदक्षरगुणितेत्येतदपि मात्रकाक्षररूपेणैवावस्थानं तत्कोऽत्र
 विशेष इति । उच्यते । तत्र पञ्चाशदक्षरमात्रलक्षणस्थानित्यस्य शिशुवाक्यस्य
 मूलभूतायाः कुण्डलिन्या अवस्थानं तद्वाक्यं मात्रका च । इह तु मात्रकाया
 एव तदभिज्ञेन तेन पुनरुच्चार्यमाणाया मूलभूतायाः कुण्डलिन्या अवस्थानं सैव
 मात्रकेति विशेषः । पञ्चाशदक्षरगुणितेत्यत्रैव स्पष्टमेतदिति । अथ सा यदा
 पञ्चाशदक्षरगुणिता भवेत्तदा पञ्चाशद्वर्णानौरयतीत्यन्वयः । गुणनाष्टत्तीनां
 कृत्स्नरूपापेक्षयांशत्वमिति देवी सती ईरयतीति । देवीशब्देनाचिच्छृतेरपि
 कुण्डलिन्या आनैश्वर्यादियोगितया स्वात्मप्रसूतम् । तस्ममर्थकतयात्मविनिवे-
 शितदिव्यभावेत्येतत्पदं योजयति कथमित्यादिना विवृणोति । प्राप्तचिदानन्द-
 भावेति । आत्मनि स्वस्वरूपे विनिवेशितस्त्रादारभ्येन प्रापितो दिव्यभावो यथेति
 विशदः । दिव्यशब्देन कुण्डलिन्याः प्रकृतेरधिष्ठानभूतः पुरुष उक्तः । दिव्यत्वम-
 साधारणत्वम् । तच्चार्थाच्चिदानन्दलक्षणम् । यद्वा शुशब्देन दीप्तिसर्गवचनेन
 चिदानन्दग्रहणम् । दिवि भवो दिव्य इति नित्यसिद्धं धैतत् तादात्म्यमेव बोध-
 यम् । यद्वा प्राग्वर्णसङ्घातान्तररूपेण निष्पन्ना तद्विरत्या ततः स्वस्वरूपान्ततया
 प्रतिनिवृत्ता सती स्वाधिष्ठानचिदानन्दरूपपुरुषतां प्राप्नोतीति प्रतिपत्तव्यम् ।
 मन्त्रोदयसमवेऽप्यनुसन्धेयमेतत् । चिदानन्दापत्तिफलन्तु वर्षानामपि तत्कालानुस्यू-
 तत्वम् । यतो वक्ष्यति—यस्मात्प्राप्तचिदानन्दभावादित्यादि । परा सती कुण्डलिनी
 कथं स्थूलान्वर्णानौरयतीत्यत्र सौपुत्रवर्त्मसुपिरोदितनादसङ्गादित्युक्तम् । सौपुत्रे
 वर्त्मनि मूलाधारप्रदेशे स्थिता कुण्डलिनी तस्यास्तादृशर्मसुपिराहाड्मार्गप्रक्रमभूता-
 दुदितेन नादेन स्वकार्यभूतेन यः सङ्गः स्वात्मनोऽवच्छेदः तस्मादिति स्ववृत्तोपि
 पञ्चमो । सङ्गं प्राप्य वर्णानौरयतीति सम्बन्धः । नादशब्देन पश्यन्तीमध्यमाव-
 स्यस्थूलो नादो विवक्षितः । तदाह—पश्यन्तीमध्यमाभाय इति ॥ ६३ ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां द्वितीयः पटलः ।

अथ तृतीयः पटलः ।

पटलसङ्गतिमाह—एवमिति । वर्णनिष्पत्तिप्रकारमिति । यद्यपि 'यूयम-
क्षरसंभूताः' 'सर्वानित्यमुवाच ह' 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' इति वागर्थरूपतया
प्रकृतस्याक्षरस्योक्तसर्वात्मतोपपत्तये ततः साधकादिशरीरान्तार्थांशोत्पत्तिस्तदभि-
व्यङ्ग्यमाहकावर्णान्ता शब्दांशोत्पत्तिश्चाभिहित्वा किन्तु तन्नार्थांशव्याप्तिस्तत्त्वानां
विश्वव्यापितयाभिधानेनोक्तैव । शब्दांशव्याप्तिरेव त्विदानीं वक्तव्येत्येवमभिधानम् ।

तद्विभूतिकथनायेति । तेषां निष्पन्नानां वर्णानां विभूतिरग्नीषोमादिरूपेण
व्याप्तिः । यदिह वर्णानामीरणादिकथनं तदपि व्याख्यन्तराविष्करणार्थमेव ।
व्याप्तिश्च विद्यमानानामेवेति स्थित्ववस्थैवेयं भवति । तृतीयपटलारम्भ इत्यनेन
मूलगतायशब्दोऽपि दर्शितः । अस्यैवार्थान्तरमाह—अथशब्दो हेत्वर्थ इति ।
गतपटलान्ते देवीतदात्मविनिवेशितदिव्यभावेति यदुक्तं तदेवामुं हेतुं दर्शयति—
यस्मादिति । वर्णेषु तदीयपरमकारणस्थान्नीषोमतया तदनुगमात्तेषां तदात्मक-
त्वमिति भावः । ननु प्राप्तचिदानन्दरूपपुरुषभावेत्यत्रानन्दग्रहणं किमर्थमिति ।
उच्यते । चिदानन्दावेवाग्नीषोमी भवतः शक्तेस्तु तन्मात्रत्वमेव न सोमरूपत्वमिति
मतान्तरप्रतिपादनार्थमेतत् । अमृतदौघितिग्रहणममृतस्फारतावबोधनार्थम् ।
तेनैतदपि सूचितम् । प्रकृतकुण्डलिन्याः स्वरूपचिदग्नावु(व)परिमितामृततया
तादात्म्यपर्यन्ततया विनियोगं ग्रहणेन शक्त्या वा शान्तान्तोच्चारणेन विधाय ततो
माहकारूपेण मन्वान्तररूपेण बोधयः समुचितगुणततो विभावनीय इति ।

मूलेऽग्नीषोमभेदत इति । वर्णतदर्थानामग्नीषोमाभेदाभिप्रायेणोक्तम् ।
कथमिह विभाग इत्यत्राह—सर्ववर्णेष्वित्यादि । स्वरेष्वारम्भे व्यञ्जनेष्ववसाने
चातिसूक्ष्मत्वेनाकारस्य सद्भावादंशद्वयोपपत्तिः । तदुक्तम्—अकारस्य करणावस्थ-
यान्वानित्यादि । पुरुषप्रकृतिग्रहणमग्नीषोमयोः स्वरूपभेदप्रतिपादनार्थम् नात्र
प्रकृतिपुरुषभावतया सोमाम्नात्मकत्वम् किन्तु भोग्यभोक्तृरूपेणैति तदभिव्यक्त्यर्थ-
मपि चिदग्न्यमृतदौघितिपदोपादानम् । समविभागतो वेति । प्रायिकमेतत्
ठठान्ततया सोमांशस्य विभागात् । यह्यति—आदिठान्तमुक्तेति ।

गूढमर्थं दर्शयति—अनेन चेत्यादिना । प्रपञ्चयागादिविति प्राणाग्निहोत्र-
ग्रहणम् । निवेद्यविधौ देवनिवेद्ययोरन्तरग्नीन्दुभावनापि गृह्यते । तारशक्त्यादि-
पूर्वकमिति मूलमन्दादिग्रहणम् । नमः स्वः स्वाहेति वेति । तावत्येवांशेऽयं
विकल्प इति श्रेयम् । इतरोऽवशिष्ट इति । तारशक्त्यादिपूर्वकं आदिठान्तमुक्ता
अग्नये नमः स्वाहेति वाग्निमन्त्र इत्यर्थः । प्राणाग्निहोत्रे त्व(त्)श्रीत्विति(त)वर्णा

वैलीम्येन स्थुरिति बोद्धव्यम् । सोमेनाग्निविभागत इत्यत्र इनः सूर्यः । मित्यं रूप-
मिति । प्रकृतिपुरुषयोर्वर्णेष्वकारतदितरांशयोरपीति भावः । प्रकाशकप्रकाश्या-
शाभ्यां वेत्यत्रापि समानमेतत् । कालात्मैवेह सूर्योऽभिप्रेयते । स्वरस्यर्थाव्यापकभेदेन
वेत्यनेनोत्तरश्लोकस्य मुख्यार्थोऽपि दर्शितः । अनेन चेत्यादि पूर्ववद्दशस्येयम् ।
शोषणादिविधानान्नाभ्यादिपु सूर्यादिमण्डलभावनायामप्येषामुपयोगः ॥ १ ॥

स्वराख्याः षोडशेत्यत्र सूक्ष्ममर्थमाह—अष्टविंशत्कलान्यास इति । सोम-
सूर्याग्निक्लानामेतद्ग्रहणम् । मण्डलमन्त्रा इति व्यापकमन्त्राः । ते चेह
क्षरस्रतया पठिताः । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रकृत्स्निस्तु दीच्यामेव वक्ष्यते । ननु कश्चिदंश
इह सूचितः क पुनरंशान्तरमिति तदाह—असूचितमिति । उत्तरत्रेति तत्तत्कला-
कथने । किञ्चिदिति । सम्प्रदायलभ्योऽवग्रेप इति भावः ॥ २ ॥

एषु स्वरा इत्यत्र मुख्यार्थमर्थान्तरं च दर्शयति—स्वराणामैवेति । अत्रैवि-
त्येषु वर्णेषु मध्य इत्यर्थः । अत्र ऋक्षदीर्घशब्दाभ्यां मूर्तिशक्त्यात्मकपुंस्त्रीद्योतका-
कारग्रहणम् । तथा च मूर्तिशक्तिरूपेण व्याप्तिरियमुक्ता भवति वाच्यवाचकयो-
रभेदात् । तेषामष्टमूर्तितच्छब्दादिवाचकत्वावेत्यनेन चैतावद्भवत्यत इति । श्रैवे
भवादेशोऽष्टौ मूर्तयो वामदेवादेश्यशक्तयः । वैष्णवे विष्ण्वादिमूर्तयः + +
शक्तयः । आदिशब्देनाष्टप्रकृत्यादिग्रहणम् । सिधुनानामैवेह वाच्यतोपपत्तिः ।

मूले पूर्वा ऋक्ष इत्यादिना तद्विभागोऽप्युक्तः । स्वराणां द्वये द्वये पूर्वः पूर्वा
ऋक्षः परः परो दीर्घ इत्यर्थः । विन्दुसर्गान्तिकौ च ताविति ऋक्षानामन्ततो-
ऽनुस्वारो दीर्घाणां विसर्जनीयः । यदा यद्वक्ष्यति—दक्षसव्यस्थिते ऋक्षदीर्घाः
पञ्चोदयन्ति चेति । तद्विषयमेतत् । विन्दुविसर्गौ ऋक्षदीर्घाणामन्ततः संयुज्येते
इति । वक्ष्यति च—विन्दुविसर्गौ स्त्रीपुरुषाव्यनुगतविति ॥ ३ ॥

आद्यन्तस्वरपट्कस्येति श्लोकेन व्याख्यन्तरमुच्यते । तदाह—स्वराणामित्यादि ।
तद्वर्णानां मध्ये नपुंसकमीरितमिति । अत्रैतदर्थसिद्धमिति दर्शयति—अवशिष्टऋक्ष-
पञ्चकस्येति । ऋक्षदीर्घस्वराणां पुंस्त्रीद्योतकाकारतयेत्यं विभागसिद्धिरिति भावः ।

नन्वाद्यन्तस्वरपट्कस्येतीत्यं विभागाभिधानं किमर्थमिति । उच्यते । केवलं
पूर्वपट्कं व्यञ्जनमर्थमध्यमचतुष्कं तत्समवेतयोरेव फलकारयोर्बुद्धनमाद्यतयै-
वाभिप्रेतत्वात् केवलस्वरसंयोगरूपमुत्तरचतुष्कं स्वरव्यञ्जनपक्षयोः समी विन्दु-
विसर्गौ स्वरकार्याणि व्यञ्जनानि व्यञ्जनसंयोगरूपय चकारस्तस्य सकलसंयोग-
प्रदर्शनार्थत्वादित्येतत्प्रदर्शनार्थमित्यं विभागाभिधानम् । विन्दुविसर्गाविति ।
पुंस्त्रीनपुंसकानामन्तर्मण्डलतया विन्दुममी वडिर्मण्डलतया विसर्गानुमम इति

विभागः । अथेह स्वराणां पुंस्त्रीनपुंसकव्याप्ती—देवी तदात्मविनिवेशित-
दिव्यभावत्वमी हेतुः । अपितु अन्य एवेति तत्प्रतिपादनार्थमिहागमधने-
रीरितमित्येतदित्यभिप्रायेण विवृणोति—आगमधनैरिति अयमर्थ इत्यादिना ।

शिवदितत्त्वावस्थास्तावदमी वर्णाः । तदुक्तं प्राक्—सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्रेत्यादि ।
यस्मान्न किञ्चिदुत्तरं तदनुत्तरमन्तर्लं शिव एव । नाऽज्ञाहवानाहृतमेदी विव-
चितः । तस्य वाचकोऽयमकारः । तस्याभिधायकत्वात् तदीयविमर्शशक्तिमूर्त-
रूपत्वात् तदागमधनपदेनैतदुक्तम् । मूलाधारादकारशिवच्छक्तीच्छादिपूर्वकं
भोग्यार्थस्य ईपत्स्फुर्तावानन्देच्छादिमेलनपूर्वकं विसर्गशक्त्यभिव्यक्तावात्ममा-
यादिक्रमेण भोग्यवस्तुनो घटपटाद्याकारेण दर्शनदशापत्तिः । पुनस्तत्रैव शिवे
तच्छक्त्युत्क्रमेण प्रविलय इति । वाच्यवाचकयोरभेदादनुत्तरं तत्त्वमेवायमकारः ।
स च पुंस्त्रीनपुंसकेषु पुरुषः । स्नानन्दशक्तिधर्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च । किञ्च स
एवेह पुरुषः । अन्ये तु वर्णाः प्रकृतिरेव । ततश्चानुत्तराकार एव पुरुषः
तस्य चिद्रूपस्नानन्दितुरानन्द एव तद्वर्त्मत्वाच्छक्तिः । यद्यप्यस्य स्वरूपमेवा-
नन्दसिदानन्दैकरसत्वात्तस्य किन्तु स आनन्दस्तद्वर्त्मत्वेन विकल्पनीयः । यदुक्तं—
प्रकाशविमर्शरूपेण सिदानन्दरूपेण वेति । यद्वा तस्य स्वातन्त्र्यमेव शक्तिः सा
तत्स्वरूपविश्रान्ता । तस्यानन्दलक्षणे विमर्श इत्यानन्दः शक्तिरूपपदवति ।
वाच्यवाचकयोः सर्वत्राभेद एव । तदयोगिनः शिवस्य सकलतत्त्वोन्मेषो-
नतयोरिच्छा प्रथमः शक्तेः प्रसर इकारः । तत्प्रभविष्णुत्वमीशनमीकारः ।
ततः सकलतत्त्वानामुन्मेषस्फुरणमुत्पत्तिरुकारः । तेषामेव तद्वैलोभ्येन जनता
संज्ञतिरुकारः । तदाह—प्रथिव्यादिविलयादिति । शिवस्यैवाविद्यावशाद्-
वस्थाभेदा एव आनन्दादय इत्यवस्थाग्रहणम् । अवशिष्टतत्त्वावस्थारूपाणीति ।
शिवस्तावदनुत्तरः प्रथमं तत्त्वम् ततस्तत्त्वानन्दलक्षणा शक्तिः तत इच्छा
सदाशिवः ईशानमीश्वरतत्त्वम् ततस्तुन्मेष जनता च विद्यातत्त्वमेव । ततोऽ-
वशिष्टानि तत्त्वानि मायादीनि तदवस्थारूपाणि इतराक्षराणि तत्र कादीनि
पञ्चत्रिंशन्मायादितत्त्वाक्षराणि । तेषामपि पञ्चत्रिंशत्संख्यासम्भवाभ्यायातः पूर्व-
मात्मतत्त्वं प्रकृतेरुत्तरं त्रिगुणतत्त्वम् इकारस्तेषां गुणव्यतिकरजन्यभेदावस्थारूपः
क्षकारस्य पञ्चीकृतावस्थारूप इति तेषां तत्त्वानां परसामान्येनाचिच्छक्तिमात्रेषान्त-
स्फुरतीपलक्षणाभिच्छादिविशिष्टं शिवशक्ति तत्त्वमेव । त्वृवर्णादिचतुष्टयं न
तत्त्वान्तरम् । तथानन्देच्छादियोगरूपमेकारादिचतुष्टयम् । तथाविधस्यादि-
तत्त्वस्य कादितत्त्वसंहारावस्थारूपोऽनुस्वारः तत्सर्गावस्थारूपो विसर्जनैयः

नतु तत्त्वान्तरमिति । तत्र कादीनि साक्षादेवावशिष्टतत्त्वरूपाणि । तेषां सामान्यमात्रमृवर्णादिवतुष्टयम् । तस्य संहारसर्गावस्थौ विन्दुविसर्गौ शक्तिसदा-
शिवादियोगमात्रमेकारादिचतुष्टयमिति तान्यपि तत्त्वाक्षराणि स्युरिति ।

अकिञ्चित्कराणीति । न किञ्चिदपि साधयितुं समर्थानि । स्वयं साध्यत्वात्
शिवतत्त्वस्य भोगमोक्षार्थतया मायादितत्त्वसिद्धये शक्तिकलापयोगादिति ।
अयमाशयः । स्वरेष्वकार एव तावत् पुरुषः । स्वयं साधकत्वादाकारादिपञ्चकं
स्त्री तदर्थसाधनशक्तित्वात् एकारादिचतुष्टयमपि स्त्रेव । तदयोगरूपत्वात् । विन्दु-
विसर्गौ तु मायाद्यचिन्मात्रस्फुर्तिदशायामूनतोन्मेषरूपत्वात् स्त्रियावैव । व्यञ्जन-
मात्रलक्षणं त्वृवर्णादिवतुष्टयं साधकतदीयसाधनशक्तित्वाभावेन पुंस्त्रीत्वाभावात्-
पुंसकमिति । व्यञ्जनानामप्येवं नपुंसकत्वमेव । पृथिव्यादिविलयादित्यनेनैतदुक्तम् ।
कृतस्य शक्त्यादिसाधनपरिग्रहफलस्य जातत्वात् साधनान्तराम्भव एवेति ॥ ४ ॥

मूले तच्चतुष्कमित्यादिना व्याख्यन्तरमुक्तम् । ऋखाणां विभूतिर्दक्षिणायनम् ।
दीर्घाणामुत्तरायणम् । ऋलृवर्णयोस्तु तत्संक्रमः । विन्दुविसर्गयोस्तु तन्नि-
वर्तकी सूर्यसोमौ । तत्प्रेरकश्च प्राणः प्रवाहरूप इति । अस्य पूर्वोक्तव्याप्यु-
पपादकत्वमप्यस्तीति वदंस्तच्चतुष्कमित्यर्थस्यार्थान्तरं दर्शयति—स्त्रीपुरुषभागयो-
रित्यादिना । दक्षोत्तरस्ये प्राणस्य इति । देहस्य दक्षिणोत्तरभागाभिधानम् ।
तेन दक्षिणवामाभ्यां भामौ पुंस्त्रीविशेषावित्युत्तरपटलेऽवगमात्तयोः पुंस्त्री-
भागत्वम् । तयोर्मध्यभागः सुपुत्रा भवति स नपुंसकभाग इति । सुपुत्रास्ये सति
प्राण इति । वर्षचतुष्कस्याप्येतदेवाधिकरणं प्रवहस्थानोपत्वाद्वाच्यं प्राणसम-
वायादित्यवबोध्यम् । अयनयोर्दक्षिणोत्तरगतिरूपयोः स्थितिर्निवृत्तिरूपा ।
तदाह—अयनसंक्रान्तिरूपां स्थितिमिति । तेषां विनियोगमाहेति यदुक्तं तदपि
दर्शयति—तदानीमित्यादिना । ऋस्तदीर्घाणामुदयाभिधानादेपामप्युदयसिद्धिः ।
तेषामुदयाभिधानादेव तेषां मन्त्ररूपाणामुदयलाभः । तत्प्रधानानां चेति शास्त्र-
बीजादिग्रहणम् । नपुंसकात्मकमन्त्राणामप्युपलक्षणमेतत् । तेषां वीर्घोद्भवकाल-
मित्येतद् वक्ष्यमाणमिहापि समानम् । दक्षिणसंक्रमण इति दक्षिणायनारम्भ
उक्तः । स एवमुत्तरसंक्रमण इति । अत्रार्थं विगागः । प्राणस्योत्तरभागसञ्चारिणी
यदा दक्षिणभागप्रेषया सुपुत्रायां तन्मूलाधारे हृत्तिस्तदा तस्य प्रवेशप्रधान
ऋकारो निष्क्रमणप्रधान इतरः । तस्यैव तत उत्तरभागप्रेषया यदा सुपुत्रायां
तन्मूलाधारे हृत्तिस्तदा तत्प्रवेशप्रधान आकारो निष्क्रमणप्रधान इतर इति ।

अथ दक्षोत्तरस्य इत्यर्थस्यार्थान्तरमाह—अयनयोऽपीति । समप्रकृतेर्नाडी-

पञ्चकपरिमितोऽयमयनकाल इत्यभिप्रायेणाह—बाह्यघटिकापञ्चकेनेति । नारभ्ये नाडीपञ्चकं दक्षिणायनम् ततो नाडीपञ्चकमुत्तरायणमित्येवं तदव्यवस्था भवति । अनेनैतदपि सूचितम् । विषमप्रकृतेर्नाडीकृतं श्वासकृतं वायनं स्यादिति । उत्तर-
त्वेऽपीति । यद्यप्येतदिहोक्तं तथापीत्यर्थः । विडम्बसम्भवादिति । बाह्ययोरनयो-
र्विडम्बसम्भवात्तावदान्तरायनाभिधानम् । तत्रापि विडम्बसम्भवादिति भावः ।
यदैकस्मिन्नयने प्रवृत्ते सतीतरायनकार्यमुपस्थितं स्यात् तदा तत्कार्यप्रयुक्त्या तद-
यनप्रतीक्षणे तत्कार्ये कालविडम्बसम्भवः । कालावयवेति सामान्यतो ग्रहणमहो-
रात्रादिग्रहणार्थम् । अतएवाह—तत्रेत्यादि । श्वासोच्छ्वासात्मकानीत्यहोरात्रादिपु
श्वासोच्छ्वाससम्पादनम् । अहोरात्रात्मकौ वेति । श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रादिसंवाच-
कानुत्तरपदाद्युत्तरपदाद्युत्तरत्वात् तदुचितानुकरणरूपत्वाद्वाऽस्य तत्रप्रतिपादकत्व-
म् । अत्र श्वासोच्छ्वासग्रहणमिहोक्ताध्यात्मिकायनयोरुपलक्षणम् । मासग्रह्णेन त्वत्व-
वयवयोर्मासयोर्ग्रहणम् । इच्छावशेनेति । तत्तदुपस्थितकार्यप्रयुक्तापेक्षेत्यर्थः ॥५॥

अथ दक्षसव्यस्थित इत्यर्थस्य गूढार्थमाह—ऋक्षदीर्घाणामित्यादिना । तत्र-
धाना मन्त्राः ऋक्षदीर्घप्रधानाः ग्रहाश्च तत्प्रधाना एव । यथा सूर्यः सोमश्च दीर्घादिः
सन् दीर्घप्रधानः बुधः शुक्रश्च ऋखादिः सन् ऋक्षप्रधान इति । एवं नक्षत्रेष्वपि
द्रष्टव्यम् । तिथिराश्यादीनामादिग्रह्णेन ग्रहणम् । बाह्यसूर्योदयादिकालस्य
विडम्बसंभवे अयमान्तरसूर्योदयादिपरिग्रहः । इह ऋक्षदीर्घप्रधानमन्त्राणां स्वय-
मेव प्रतिपत्तिरित्यग्नीषोमात्मकाश्चान् प्रतिपादयति—तत्रेति । चहारादिप्रधाना
इति खफादिग्रहणम् । खठादिप्रधाना इति भ्रसादिग्रहणम् । तेषां वीर्योद्भव-
कालमिति यदुक्तं तत्र किं विषयं तद्वीर्यमित्यपेक्षायामाह—ते चेति । ऋक्षग्रहा-
नानां सौम्यानां च वश्यशान्तिकर्मसु प्रयोगः । स्त्रैणानां वश्ये पौंसानां शान्ती
इतरेषां क्रूरकर्मस्विति विभागः । भूतभूतकलाभिः सहोदय इति व्याख्यन्तराभि-
धानम् । तेषामुदयावगमोपायोऽप्यनेनैव दर्शितः । वर्षानां भूतसम्बन्धस्तु
प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्यमुना क्रमेण प्रतिपत्तव्यः । भूतलिपिविषये तु भेदः ।
सोक्ते नाडीपञ्चकात्मकेऽयने भूतोदयं तावद्दर्शयति—तत्रेति । राशिग्रह्णेन
स्वाभिहितमयनमुक्तम् । आध्यात्मिके तु कथमेषामुदय इत्याह—केनेति ॥ ६ ॥

स्वराणां सौम्यत्वे हेतुं वदन्निति तिथिकलाव्याप्त्युपपादनविषयमेव । सोमे-
नाग्निविभागत इत्यत्र तु—देवोतदात्मविनिवेशितदिव्यभावेत्ययमेव हेतुः स्यात् ।
चिदग्निप्रकृतिसोमतन्मेलनसूर्यात्पन्नतयैव तथात्वादिति । बिन्दुविगर्गयोस्तत्त्व-
मिति । बिन्दोरादानस्वभावतया चित्सूर्यत्वं विगर्गस्य विसर्जनस्वभावतया

शक्त्यनृताकारत्वं सूर्येन्दो रसादानविसर्जनसमाधत्वादिति भावः । कालनिर्वर्तकत्वेनेत्यनइयगतदिनमासकरत्वमुक्तम् । इतरस्वरवदित्यनइयगतदिनात्मकत्वमुक्तम् । पञ्चानामेव दिनानां प्राणाग्नीलाब्जुखात्मकतया तत्स्वभावानां पर्यायतः प्रवृत्तिरयनहृद्येऽपि लच्छत इति । सूक्ष्मार्थं दर्शयति—अनेनेति । कालरूपतिथ्यात्मकत्वमिति व्याख्यन्तरम् । कालोऽत्र मासावयवलक्षणः । अत्र विन्दीरुभयात्मकत्वमस्ति सोमस्य तिथिनिर्वर्तकत्वे तदङ्गतया सूर्यस्य तत्रोपस्थितत्वादित्यवबोद्धव्यम् । कार्यानुसारेणेति । शान्तिकर्मसु विन्दुयोगः समृद्धिकर्मसु विसर्गयोगः मिथ्यप्रयोग उभययोग इति भावः । तयोर्विकारविस्तार इति । केवलयोर्विन्दुविसर्गयोर्विभूतिविस्तारः ॥ ७ ॥

स्पर्शानां शीरत्वमिति मासकालादिव्याप्त्युपपादनविषयम् । व्याप्तिं च वदन्निति । तदन्त्य आस्तेत्यतः प्रभृति तत्स्वरूपेण व्याप्तिकथनम् । ततः प्राक् स्पर्शानां तदौचित्यकथनमिति विभागः । तेषां भूतेन्द्रियमात्रादिसम्बन्धयोग्यतार्थमिति । मात्रास्तन्मात्राः । मनोऽहङ्कारबुद्ध्यात्मवर्गस्यादिशब्देन ग्रहणम् । वाचवाचकलक्षणोऽत्र सम्बन्धः । यद्वा कवर्गस्य भूतेरित्यादिलक्षणः तत्सम्बन्धकथनमेव चार्थाद्व्याप्तिकथनं भवति । पाञ्चविध्यमिति । कखादीनां पुंस्त्रयादिसाधारणाकारतया तादृशे पृथिव्यम्बुदिसामान्यसम्बन्धे सति तद्गर्वविशेषसम्बन्धस्य तदुचितपाञ्चविध्याधीनत्वादिति भावः । तदन्त्य आत्मा रविः स्मृत इति । मकारस्य जीवसूर्यात्मकत्वमुक्तम् । चिदादित्य एवाध्यात्मम् जीवात्माधिदैवतं च सूर्य इति । तदुक्तं—जीवादित्यस्तमहमतनुमिति । तदाहोऽन्व्यो मकार इति । परे क्रमादित्यत्र विवक्षितं क्रमं दर्शयन्नाह—भादय इति । चतुर्विंशतितत्त्वयोग इति । योगस्तद्वाच्यतया सम्बन्धः । यद्वा मन्त्रदशायां संयोगः । तेन स्पर्शाक्षराः शीरा इत्येतद्विज्ञेति—स्पर्शानामित्यादिना । मासान्तिका व्याप्तिरपीहाभिप्रेता । यद्वाच्यति—शर्यादिकलारूपतिथिमासभ्राजकादिसम्बन्धेनेति । अत्र तपनतापनादयो मासमूर्तयः तेन कभादिद्विद्विर्णवाच्याः । वक्ष्यति च—कभाद्या वसुदाः शीरा इति । तेषां प्रचइयलक्षणत्वात्तदुपपत्तिरिति । प्राणाग्नीलाब्जुखात्मका इत्येतत्प्रचवृत्तिविभेदत इत्येतद्विभागाभिप्रायम् किमनेनोक्तमित्यत आह—न चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धक्रम इति । उक्त इति शेषः । तथाहि सति नषादीनां स्पर्शत्वादिभिः सम्बन्ध आपद्येतेति भावः । भूतैः सहोदयक्रम इति । कचटतपादिक्रमेण सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः । तत्प्रधानमन्त्रग्रहणचक्राद्युदयोऽत्रापि समानः । स्पर्शानां व्याख्यन्तरमेतदर्यादभवति ॥ ८ ॥ ८ ॥

पञ्चशो वर्गइयत्वमिति । तदुचितस्थूलसूक्ष्मभूताद्यन्वयार्थमैतत् । तेन तादृ-
ग्व्याप्तिर्लभ्यते । प्राणान्यादिक्रम इति । प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्यर्थं क्रम
इत्यर्थः । प्राग्बुध्याद्यन्तरमेतत् । तत्र प्रधानमन्त्राद्युदय इहापि समान एव । ननु
भ्राजकादिदशाग्निरूपेण व्याप्तिरेतदुपपादनार्थतया हेतुरपीह दर्शयितव्य इति ।
तत्राह—व्यापकानामपीति । कालाग्निरेव नृसिंहरूपः । अत्र चकारस्याग्यात्म-
कत्वं तदंशात्मकत्वं चेयने । तस्य कालाग्निरूपतया पूर्वेषां समष्टिरूपत्वेन तेष्वनु-
गमोऽत्र प्रतिपिपादयिष्यति इति ज्ञेयम् । पञ्चाशद्वर्णैर्भ्यः कथमिति तन्निभेद-
समुद्भूता इति एतावद्वर्णैर्भ्योऽष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिरुद्देश्या । तदा चेयमाशङ्का स्या-
दिति भावः । वर्णानां पञ्चाशत्सङ्ख्यत्वेऽपि प्रकारभेदेनाष्टत्रिंशत्सङ्ख्यत्वादिति
परिहारः । स च प्रकारः शश्यादिकलारूपेत्यादिनोक्तः । शशीनाग्निकलारूपा-
स्तावत्तियिमासाग्नयः मासानां भूर्तित्वेन भावप्रधानतया सधुमाधवादित्वेन
तपनतापनादित्वेन च व्यवहारः । शक्तिभावप्रधानतया च तपनीतापन्यादिव्यव-
हारः । एवं तिथीनामग्नीनामप्यवगन्तव्यम् । तत्र भ्राजकादयोऽग्नेर्मूर्तयो
धूम्राचिरादयः शक्तयः अमृतो मानद इत्यादयः शशिनो मूर्तयोऽमृतामानदेत्यादयः
प्रतिपदाद्याश्च शक्तय इति तत्सम्बन्धस्तद्वाचकभावः । मूले स्वरस्पर्शव्यापकाचरा
इति स्वरस्पर्शव्यापकवर्णानां ग्रहणम् । मण्डलत्रयमन्त्रैर्व्यापकमिति । शशीना-
ग्न्युत्थिता इति मण्डलानां स्रकलापेक्षया समष्टिताभिधानादेवमुक्तम् । कलानां
वर्णसंयोगं चेति तन्निभेदसमुद्भूता इति वर्णैर्भ्यस्तदुत्पत्त्यभिधानात् ॥ १० ॥

मूले स्पर्शभूमैरिति कभादिग्रहणम् । वक्ष्यति च—कभाद्या वसुदाः सौरा
इति । सोमादिकलारूपेण वर्णानां व्याप्तिरियमुक्ता ॥ ११ ॥

अथ ब्रह्मादिरूपेण तेषां व्याप्तिरुच्यते—वर्णैर्भ्य एवेति । पञ्चाशत्संख्यकाः
कलाः समुत्पन्ना इत्यन्वयः । तारस्य भूतगैः पञ्चभेदैस्त्विति । भिन्नेभ्य इति शेषः ।
वर्णानां विशेषणं चैतत् । प्रणवस्याकारादिनादान्तैः पञ्चभिरंशैर्वर्णानां समुदि-
तानां पञ्चवर्गतया भेदः । ते च प्रणवांशाः पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मका इति भावः ।
अत्र प्रणवांशानां भूतानां च वर्णकलाभिः समष्टितया सम्बन्ध इत्यवबोद्धव्यम् ।

सर्वगास्त्विति । पञ्चभूतानां सकलपञ्चविधार्घादुगमात् तत्कलात्वाच्चासामिति
भावः । गूढमर्थं दर्शयति—पञ्चाशत्कलान्यास इत्यादिना । पञ्चप्रणवांशयोगोऽका-
रादियोगः । स चार्घात् कलानां समुदायतः स्यात् । भूतयोगः पृथिव्यादियोगः ।
स च समुदायत एव । तत्सम्बन्धिवर्णयोगः कटपटाकारादियोगः । स तु प्रत्येकमेव
संभवति । तत्सम्बन्धिसर्वयोगं चेति । पञ्चप्रणवांगभूतसम्बन्धिनां तन्मात्रीभेन्द्र-

यभूतकलाबीजानां सर्वेषां योगं चेत्यर्थः । सर्वंगा इत्यस्यार्थोऽयमुक्तः । दीचा-
पटले तु मन्त्रकृप्तिं वक्ष्यति—लं पृथिव्यात्मने इत्यादि । वर्णप्रणवांशभूततत्संबन्धि-
वर्णयोगमिति वा विवरणपाठः । तदा रत्नस्रन्धिवर्णा लं वसित्यादिबीजानि
वर्णासु कटवपाकारादय इति । मूले तेभ्य एव त्विति वर्णानां केशवकीर्त्यादि-
व्याप्तिरुद्दिश्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

तावत्य इति श्रीकण्ठपूर्णींदर्यादिव्याप्तिः । मातृभिरिति रुद्रशक्तीनां तथा
प्रथितत्वादुक्तम् । तेभ्य एव त्विति वर्णोपधिरूपेण व्याख्यन्तरमुद्दिश्यते । इह
सर्वत्र यस्मान्नामचिदग्निभावाच्छक्त्यमृतदीधितेर्जाता वर्णास्तस्मादिति प्रागुक्त
एव हेतुः प्रत्येतव्यः ॥ १४ ॥

यामिच्छति कलाहयमूर्तिशक्तिद्वयीपधिरूपाणां वर्णविभूतीनां प्रयोगमेदतो-
ऽभिमतसकलसिद्धिरुक्ता । मन्दिष्य इति । वर्णोपधिप्रयोगेऽपि तत्तद्दर्शनं भावनाजपा-
दि सूचितम् । वाञ्छितार्थदामिति कलादिमन्त्रेषु तत्परफलोचितबीजयोगोऽपि
सूचितः । वक्ष्यति च—मेधाकामस्य ह्सीर्योग इत्यादि ॥ १५ ॥

अथ यथोद्देशं कलादीनामान्त्रानम् । तत्रामृतमानदेत्यादिना तेजस्त्रयकलाः ।
इह प्राग्यदुक्तम्—असूचितमंशमुत्तरत्र सूचयिष्यतीति तदाह कामदायिन्य इतो-
त्यादिना । मूले कभाद्याः ठडान्ता इति वर्णतत्कलानामसेदाभिप्रायेण तद्योग-
कृप्तिरुक्ता । इव्यकव्यवहे अपीति इव्यवहा कव्यवहा च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सृष्टिर्द्विरित्यादिना पञ्चमूर्तिकलाः । अत्राकारोत्या इति तारस्य पञ्चभेदे-
रित्युक्तानुवादः । तत्राभिप्रायमाह—अकारोत्या इति । तत्कलान्यास इति ।
तत्कलासु प्रत्येकं कखादिवर्णतः पूर्वमकारादिवर्णतोऽभिप्रेयते । कखादिवर्ण-
योगनियमसु नादकलानां षोडशसंख्यतया स्वरयोगप्रतीतेर्विन्दुकलानां च चतु-
संख्यतयाऽष्टादिशेषवर्णयोगप्रतीतेषावसोयते । वक्ष्यति च—कलाः कला नादभवा
वदन्यजा इत्यादि । ब्रह्मजाता इत्यादिनापीति । ब्रह्मणे सृष्ट्यात्मन इत्येवं समु-
दायतो योग उक्तः । विन्दुनादकलासु योज्यमाह—विन्दुजा ईशजा इत्यादिना ।
या विन्दुजास्ता ईशजा अपि स्युः । प्रकरणात् । तथा या नादजास्ताः सदाशिवजा
अपि स्युरिति । भुक्तिमुक्तिप्रदायिका इत्युभयासामप्युक्तानां कलानां विशेषणमिति
मत्वाह—भुक्तिविन्दुकलासु योज्येति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

मूले केशवो नारायण इत्यादिना वैष्णवमूर्तिशक्त्यभिधानम् । मृतयो
इलामिति व्यञ्जनानामित्यर्थः । मूर्त्वाद्या इत्यादिना मन्त्रकृप्तिकथनम् ।
यथा—अं केशवाय कीर्त्यं नम इत्यादि । यहा अं केशवकीर्तिभ्यां नम इत्यादि ।

सधात्वित्वधेन यादिषु विशेष उक्तः । यादिसप्तसु त्वगादिधातुयोगः हादित्तिषु प्राणशक्त्यात्मयोग इति विभागः । यत्तु वक्ष्यति माहकापटले—केशवादिन्यासे विशेषमाहेत्यादि । तद्विस्तराभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम् ॥ २७—३८ ॥

श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ चेत्यादिना शैवमूर्तिशक्त्यभिधानम् । मूर्त्याद्या इत्याद्युक्तमिहापि समानम् ॥ ३९—५२ ॥

अथ वर्णोपधिकयनं चन्दनं कुचन्दनेत्यादि । कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । घुसृणं कुडकुमम् । चौरं कञ्चरम् । शन्धि(?) कर्णी वर्चिलगुहमूलं दणं चोर्वेरि फुल्ल कुम्भी वदनी गजवदनी । कार्भरी अञ्जमुत्तमं आदर पुष्पी शङ्खपुष्पी अग्निमन्यं सिंही कृष्णदरपुष्पी शंखपुष्पी रोहिणं वृहती चिचा तुलसी हिरणं मुसलिनी अञ्जली श्रीदेवी तनसहं सदाभद्रं(?) ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इह यन्मागुक्तं—याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुरिति तत्रौपधिविषये विशेषो गुलिकाकपायेत्यधेनोक्तः । तदाह—ओपधिकयनप्रयोजनमिति । उत्तरत्रेति लिपिपटले वक्ष्यते—पञ्चाशदोपधिविपाचितपञ्चगव्यजात इत्यादि । कलादीनामुपयोगोऽपि तत्रैव वक्ष्यते—कलाः कला नादभवा इत्यादि ॥ ५७ ॥

ननु वर्णानां व्याप्तिकथनमिह प्रकृतम् यत्र कथं यथा भवन्ति देहान्तरिति तदीरणादिकथनं स्यादित्युक्तं शङ्क्य एतदपि प्राक् प्रकृतमेव । किन्तु तदवसरे जात इदानीं तत्कियत इत्यभिप्रायेणाह—पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्रेति । किञ्चेहाप्यवान्तरव्याप्तिरस्येव । वक्ष्यति च—अकारेकारयोर्योगादित्यादि । यदुक्तमाचार्येण—तयोर्विकारविस्तारः परस्तात्प्रवक्ष्यत इति । किञ्च पञ्चाशदंशगुणितेति या कुण्डलिनीव्याप्तिरुक्ता तत्रप्रकारोऽप्ययं भवतीति । अपि च शक्तयस्य सत्त्वारभूतस्य केवलहकारस्य व्याप्तिस्तावदिह पटले प्रतिपिपादयिषिता । सा च व्याप्तिर्वर्णानां व्याप्ती प्रतिपादितायां तत्सोपामपि वर्णानां तद्विभूतितायां प्रतिपादितायां कृत्वापि प्रतिपादिता स्यादिति वर्णानां विभूतिकथनान्तरमिदं प्रकरणमारभ्यते । वक्ष्यति च—एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमित्यादि । तथा च पटनोपसंहारः—पूर्वाक्ताहिन्दुमात्रादित्यादि इति । तदीरणादिप्रकारमिति । पञ्चाशदीरयतीत्यत्राकाङ्क्षिततया प्रकृतमेवेति भाषः । देहान्तर्यथा भवन्तीत्येतस्यार्थमाह—स्वरूपतो यथा भवन्तीति । देहान्तरैव येन येन प्रकारेण भवन्तीत्येतद्विद्वेषीति—स्वरमात्रेति । स्वर उदात्तादिः । मात्रा अर्धमात्रादिः । सन्धिरित्वादिः । स्यानं फण्डतात्यादिः । प्रयत्नः स्पर्शनमात्रादिः । भूतं प्राणहुताद्यादिः । पट्कर्मापि स्तम्भनादीनि । स्वरमात्रादीनां भावी क्रमोऽपीह दर्शितः ॥ ५८ ॥

यभूतकलाबीजानां सर्वेषां योगं चेत्पर्यः । सर्वंगा इत्यस्यार्थोऽयमुक्तः । दीचा-
पटले तु मन्त्रकृतिं वक्ष्यति—लं पृथिव्यात्मने इत्यादि । वर्णप्रणयांशभूततत्संबन्धि-
वर्णयोगमिति वा विवरणपाठः । तदा तत्सम्बन्धिवर्णां लं वमित्यादिबीजानि
वर्णांस्तु कटवपाकारादय इति । मूले तेभ्य एव त्विति वर्णानां केशवकीर्त्यादि-
व्याप्तिरुद्दिश्यते ॥ १२ ॥ १३ ॥

तावत्य इति श्रीकण्ठपूर्णादर्यादिव्याप्तिः । माहभिरिति रुद्रयज्ञीनां तथा
प्रथितत्वादुक्तम् । तेभ्य एव त्विति वर्णोपधिरूपेण व्याख्यन्तरमुद्दिश्यते । इह
सर्वत्र यस्मान्प्राप्तचिदग्निभावाच्छुक्त्वमृतदोषितेर्जाता वर्णास्तस्मादिति प्रागुक्तं
एव हेतुः प्रत्येतव्यः ॥ १४ ॥

याभिस्त्विति कलाद्वयभूर्तिशक्तिद्वयौपधिरूपाणां वर्णविभूतीनां प्रयोगमदतो-
ऽभिमतसकलसिद्धिरुक्ता । मन्त्रिण इति । वर्णोपधिप्रयोगोऽपि तत्तद्वर्णभावनाजपा-
दि सूचितम् । वाञ्छितार्थदामिति कलादिमन्त्रेषु तत्तत्फलोचितबीजयोगोऽपि
सूचितः । वक्ष्यति च—मेधाकामस्य हृषीर्योग इत्यादि ॥ १५ ॥

अथ ययोद्देशं कलादीनामान्नातम् । तत्रानृतामानदेत्यादिना तेजस्त्रयकलाः ।
इह प्राग्यदुक्तम्—असूचितभंशमुत्तरत्र सूचयिष्यतीति तदाह कामदायिन्य इतो-
त्यादिना । मूले कभाद्याः ठडान्ता इति वर्णतत्कलानामभेदाभिप्रायेण तद्योग-
कृतिरुक्ता । हव्यकव्यवहे अपीति हव्यवहा कव्यवहा च ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

सृष्टिकर्त्रिदिरित्यादिना पञ्चभूर्तिकलाः । अकारोत्या इति तारस्य पञ्चभेदे-
रित्युक्तानुवादः । तत्राभिप्रायमाह—अकारोत्या इति । तत्कलान्यास इति ।
तत्कलासु प्रत्येकं कखादिवर्णतः पूर्वमकारादिवर्णतोऽभिप्रेयते । कखादिवर्ण-
योगनियमस्तु नादकलानां पौड्गसंख्यतया स्वरयोगप्रतीतिर्विन्दुकलानां च चतुः-
संख्यतयाऽष्टादिशेषवर्णयोगप्रतीतिश्चावसीयते । वक्ष्यति च—कलाः कला नादभवा
वदन्यजा इत्यादि । ब्रह्मजाता इत्यादिनापीति । ब्रह्मणे सृष्ट्यात्मने इत्येवं समु-
दायतो योग उक्तः । विन्दुनादकलासु योज्यमाह—विन्दुजा ईशजा इत्यादिना ।
या विन्दुजास्ता ईशजा अपि स्युः । प्रकरणात् । तथा या नादजास्ताः सदाशिवजा
अपि स्युरिति । भुक्तिमुक्तिप्रदायिका इत्युभयासामप्युक्तानां कलानां विशेषणमिति
मत्वाह—भुक्तिविन्दुकलासु योज्येति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

मूले केशवो नारायण इत्यादिना वैष्णवभूर्तिशक्त्यभिधानम् । सूतयो
हनामिति व्यञ्जनानामित्यर्थः । मूर्त्याद्या इत्यादिना मन्त्रकृत्तिकथनम् ।
यथा—शं केशवाय कीर्त्यं नम इत्यादि । यद्वा अं केशवकीर्तिभ्यां नम इत्यादि ।

सधात्वित्त्वर्धेन यादिषु विशेष उक्तः । यादिसप्तसु त्वगादिधातुयोगः हादिविषु प्राणशक्त्यात्मयोग इति विभागः । यत्तु वक्ष्यति मातृकापटले—केशवादिन्यासे विशेषमाहेत्वादि । तद्विस्तराभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम् ॥ २७—३८ ॥

श्रीकण्ठोऽनन्तसूत्री चेत्यादिना शैवमूर्तिशक्त्यभिधानम् । मूर्त्याद्या इत्याद्युक्तमिहापि समानम् ॥ ३९—५२ ॥

अथ वर्षाधिपिकथनं चन्दनं कुचन्दनेत्यादि । कुचन्दनं रक्तचन्दनम् । पुष्टणं कुङ्कुमम् । चौरं कञ्जरम् । ग्रन्थि(?) कर्णी वचिलगुहमूलं त्वणं चोर्वेरि फुल्ल कुम्भी वदनी गजवदनी । कार्पासी अद्भुत्तमं आदर पुष्पी शङ्खपुष्पी अग्निमन्थं सिंही क्षण्डरपुष्पी शंखपुष्पी रोहिणं वृहती चिचा तुलसी हिरणं मुसलिनी अञ्जली श्रीदेवी तनसहं सदाभद्रं(?) ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इह यत्रागुक्तं—यामिषु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुरिति तत्रौपधिविषये विशेषो गुलिकाकपायैत्यर्धेनोक्तः । तदाह—श्रीपधिकथनप्रयोजनमिति । उत्तरत्रेति लिपिपटले वक्ष्यते—पञ्चाशदौपधिविपाचितपञ्चमव्यजात इत्यादि । कलादीनामुपयोगोऽपि तत्रैव वक्ष्यते—कलाः कला नादमवा इत्यादि ॥ ५७ ॥

ननु वर्षानां व्याप्तिकथनमिह प्रकृतम् तत्र कथं यथा भवन्ति देहान्तरिति तदीरणादिकथनं स्यादित्याशङ्क्य एतदपि प्राक् प्रकृतमेव । किन्तु तदवसरं जात इदानीं तत्कथित इत्यभिप्रायेणाह—पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्रेति । किञ्चेहाप्यवान्तरव्याप्तिरस्येव । वक्ष्यति च—अकारेकारयोर्योगादित्यादि । यदुक्तमाचार्येण—तयोर्विकारविस्तारः परस्तात्प्रवक्ष्यत इति । किञ्च पञ्चाशदंशगुणितेति या कुण्डलिनीव्याप्तिरुक्ता तत्रकारोऽप्ययं भवतीति । अपि च शक्त्यंशस्य तस्मारभूतस्य केवलहकारस्य व्याप्तिस्तावदिह पटले प्रतिपिपादयिष्यता । सा च व्याप्तिर्वर्णानां व्याप्तिं प्रतिपादित्वायां तत्रस्तेषामपि वर्षानां तद्विभूतितायां प्रतिपादित्वायां कृत्स्नापि प्रतिपादिता स्यादिति वर्षानां विभूतिकथनान्तरमिदं प्रकरणमारभ्यते । वक्ष्यति च—एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमित्यादि । तथा च पटनोपसंहारः—पूर्वाक्ताहिन्दुमात्रादित्यादि इति । तदीरणादिप्रकारमिति । पञ्चाशदीरयतीत्यत्राकाङ्क्षिततथा प्रकृतमेवेति भाषः । देहान्तर्यथा भवन्तीत्येतस्यार्थमाह—स्वरूपतो यथा भवन्तीति । देहान्तरैव देन देन प्रकारेण भवन्तीत्येतद्विदूषोति—स्वरमात्रेति । स्वर उदात्तादिः । मात्रा षडंशमात्रादिः । सन्धि-रित्यादिः । स्थानं कण्ठतात्यादिः । प्रयत्नः स्पर्शनमात्रादिः । भूतं प्राणहुतागादिः । पट्कमापि स्तम्भनादीनि । स्वरमात्रादीनां भावो कसोऽपीह दर्शितः ॥ ५८ ॥

स्वरूपनिष्पत्तिप्रकारमाहेति । वर्णानामिति शेषः । मूलाधार एव ताव-
द्वर्णाः सूक्ष्मशक्तिमात्रतया निष्पन्नाः । तदुक्तमधस्तात्—अध्यव्यक्तं प्रकृततीत्यादि ।
तेषां ततस्तत्परेकप्रमाणवायुप्रयत्नतो निःसरणं सुपुन्यारम्भनिर्गता इत्युक्तम् । पञ्च-
न्यादिक्रमेण घटनं प्राप्तानां स्वस्वाकारिणाभिव्यक्तिरुत्तरार्धेनोक्ता । यदुक्तं—मूला-
धारात् प्रथममुदित इत्यादि ॥ ५८ ॥

अथोच्चैरुन्मार्ग इति श्लोकेन स्वरविषयः प्रकार उच्यते । अत्र सूक्ष्ममभिप्रायं
दर्शयति—वर्णानामिति । उदात्तो वर्णः पुरुषवाचकः अनुदात्तः प्रकृतिवाचकः
स्वरित उभयवाचकः । स्वरितविषये च प्रतिपत्तिं वक्ष्यति—मुद्राभयेत्यादि । तत्र
पुरुषत्वे प्रकृतित्वे च तदुचितो विशेषः कल्पनीय इत्यवबोधव्यम् । प्रयोग इति ।
प्रयोगस्तु प्राग्दर्शितः । ते च वक्ष्यगान्तिक्रूरकर्मसु प्रायेण प्रशस्ता इति ॥ ६० ॥

अथार्धकेत्वमेव मात्राविषयः प्रकार उच्यते । अथार्धमात्रं व्यञ्जनमित्यादि
ज्ञेयम् । अत्राप्यभिप्रायमाह—पापक्षयेति । ऋत्वादीनां पापक्षयादिषु यथाक्रमं
विनियोगः । व्यञ्जनानां तु त्रिष्वपीत्वबोधव्यम् ॥ ६१ ॥

अथाकारकारयोरित्यादिभिः मन्थिविषयः प्रकार उच्यते । तस्यैवेत्यकारग्रह-
णम् । एकारयोगेनेति वृद्धादेशादैकारसिद्धिः । एवमीकारयोगेनेत्यत्रापि दृष्टव्यम् ।
अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायमाह—सर्वेषामेवेति । यद्यपि सर्वेषामपि द्वात्मकं प्रागु-
क्तम्—सर्वेष्वकारोऽन्यात्मकपुरुषांश इतरः प्रकृत्यात्मकसोमांश इति । किन्त्वह
तत्तद्वर्णस्यार्धद्वयेन पुरुषप्रकृतिवाचकत्वं सम्यक्परेषु त्वकारिकाराद्यर्धद्वयेनेत्येवं
विभागोऽभिप्रेतः । इडाकारादेरेकारादिषु व्याप्तिरप्युक्ता भवति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मूले सम्यक्चराणां मन्त्रताभिधानं प्रदर्शनार्थमेव । सर्वेऽपि वर्णाः केवलाः
संयुक्ताः समुचिता अपि सर्वार्थसाधका मन्त्रा एवेति । सर्वार्थसाधकपदस्यार्था-
न्तरमाह—प्रकृतिपुरुषात्मकोऽर्थ इति । मन्त्रत्वादेपामृष्यादिक्रमेषुपदेष्टव्य-
मित्याह—एषामिति । तत्तद्वर्णादियुतैः स्वरैरिति । यो यो वर्णमन्त्रो भावनी-
यस्तेन तेन वर्णेनादौ युक्तोर्ध्वचतुःषड्हादशचतुर्दशान्यस्वरैरित्यर्थः । यथा इका-
रस्य यायोमित्यादि । कादीनां कांकीं खांखीमित्यादि इति । मुद्राभयेति ।
मुद्रया महाभयं शक्तेन सह धर इत्येवं हिभुजतोपपत्तिः । शुक्लरक्तभागद्वय
इति । वामदक्षिणभागद्वयाभिप्रायम् । कोऽपीति । ब्रह्मा विष्णुः शिवः
सर्वेश्वरो वाऽन्यो वा गणपत्यादिः । अथवा त्रिपुरामरमन्त्रादिरिति भावः ।
परमात्मनः सर्वदेवमामान्यरूपत्वात् कोऽपि देव इत्येतदुपपत्तिः । तत्र ब्रह्मादिषु
स्त्रीभागः कम्पने त्रिपुरादिषु पुंभाग इति भेदः । यथा तत्तन्मन्त्राणामपि वर्णाः

पृथङ्मन्त्राः स्युः तदापि समानमेतत् सकलमित्येव बोद्धव्यम् । तत्रार्थादिसर्वं
 श्लोक्तमेव । स स देव इहीक्तलक्षणो ध्येयः । सकलवर्णमन्त्रभावनासु न्यासप्रपञ्चः
 तत्तन्मन्त्रसमान एव । पूजा चाङ्गेन्द्रवज्रादिभिरिति । एवमवर्णस्येवर्णादिभिः सह
 सन्धिरुक्तः । अथ केवलयोर्ऋत्त्वर्णयोः स्वांशेन सन्धिरुच्यते त्ववर्णऋत्वर्णयोरिति ।
 व्यक्तिः स्फुटता । लरोस्तदीयस्थूलावस्थारूपत्वादिति भावः । इहायमभिप्रायः ।
 यदेतद्वर्णान्तरमिति सूक्ष्मं किञ्चित्स्वराकारविलक्षणं लक्ष्यते तदेवोद्दिश्यमान
 मितरांशन्यभावादसौ रेफो भवति । एवं लकारोऽप्येति । अत्र स्वरमात्राया मध्ये
 रलमात्रासन्धानमुक्तं भवति । लरोः सम्यगिति । व्यञ्जनान्तरेषु तु न तद्वदिति
 भावः । तेनैतदपि सूचितम् । सर्वव्यञ्जनतन्मात्रमेव ऋत्त्वर्णान्तर्गतमिति ।
 चिदानन्दात्मकपुरुषप्रकृत्यंशप्रधानतया तु द्विवर्णोपपत्तिरिति ।

अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायमाह—ऋत्वर्णत्वर्णयोरिति । व्यक्तिरित्यस्य लरोरि-
 त्युपरि सम्बन्धः । व्यक्तिपदमन्तरा विवृणोति—व्यज्यतेऽनेनेति । मन्त्रमूर्तिरिति
 शेषः । अङ्गसामान्यमिति । पडङ्गेष्वदितो योजनीयो वर्णः लरोर्वर्तमानमित्यर्था-
 दगम्यते । कुत्र दृश्यत इत्याह—मूलागमेष्विति । यकारादिभिरिकाराद्यङ्गान्यपि
 तेष्वेवेति मूलागमेष्वित्येतावदुक्तम् । अत्र इ ए ऐ इत्येषां यां यीमित्यादि उ ऊ
 औ इत्येषां वां वीमित्यादि इति ॥ ६४ ॥

अथ बिन्दुविसर्गयोरपि स्वांशेन सन्धिरुच्यते—बिन्दुविसर्गात्मनोरिति ।
 बिन्दुविसर्गवर्णयोः स्फुटं रूपमजपां स्वांशयोः अं अः इत्यनयोर्वदेदिति तदर्थः ।
 बिन्दुविसर्गमात्रयोरकारेण सन्धानमेतदुक्तम् । अत्राप्यभिप्रायान्तरं दर्शयति—
 बिन्दुविसर्गाङ्गेष्विति । बिन्दुविसर्गस्वरूपयोः अं अः इत्यनयोः स्वरयोरङ्ग-
 सामान्यमजपां हकारसकारात्मिकां क्रमेण वदेदिति तदर्थः । यथा बिन्दोः
 हांहीमित्यादि विसर्गस्य सांघोमित्यादि इति । नन्विकारादीनां यकारादिस-
 ख्यस्ये निबन्धनं तावत् स्पष्टमस्येव किं पुनरिह निबन्धनमिति तदाह—हका-
 रसकारयोरिति । बिन्दोः कार्यसंहारशक्तितया चिद्रूपनिष्ठत्वात् पुरुषत्वं हकारस्य
 च घोषवत्त्वात् विसर्गस्य तु कार्यसर्गशक्तित्वेनाचिद्रूपनिष्ठत्वात् प्रकृत्यात्मकत्वं
 सकारस्य चाघोषत्वादिति । अघोषपक्षान्तरमपि दर्शयंस्तदुपपत्तिवशादवर्णमन्त्र
 योरप्यङ्गेषु हकारयोगसिद्धिरित्यपि दर्शयति—स्थानसाम्यमकारयोगस्येत्यादि ।
 तदुक्तम्—अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ इति । बिन्दोरपि नासिकया सह कण्ठ-
 स्थानत्वमिष्यते । अकाराङ्गेष्वपीत्यवर्णयोर्घञ्णमिष्यते । प्रुतप्रयोगेऽपि सर्वत्र
 समानमेतदवबोद्धव्यमिति । इद्वैवं सन्ध्यभिधानं प्रदर्शनार्थम् । तत्तद्वर्णानामपीत्य

भूतकलाभिः' 'प्राणान्नीलाम्बुखात्मका' इत्येवमुक्तमपीत्यर्थः । विशदयन्निति । तत्रास्यटत्वादिह स्यटीकरणोपपत्तिः । मूले ऋखाः पञ्चेत्यत्र परे चेति पञ्चेत्यनु-
यङ्गः । तदाह—परे च दोर्घा आदयः पञ्चेति । सन्धानेन विज्ञताः सन्धिविज्ञताः ।
यदुक्तम्—अकारिकारयोर्दोर्घादिति । बिन्दुसर्गात्मनोर्ब्यक्तिममसीरिति च । परोक्ष-
सन्धिर्बिन्दुरित्येव भेदः । बिन्दन्तिका इति विसर्गनिवृत्त्यर्थमुक्तम् । यद्वा चत्वारि
सन्ध्यचराणीति बिन्दुपरिग्रहार्थमुक्तम् ।

मूले क्वाद्या इत्युपलक्षणम् । चाद्याष्टाद्यास्ताद्याः पाद्या इति । कश्चिन्नेन
जलग्रहणम् । पृथग्भूतात्मकाः क्रमेण कथिता इति सम्बन्धनीयम् । तैस्तैः पञ्चभि-
रेव वर्षदशकैरिति । तैस्त्रैरिति पार्थिवैराप्यैरित्याद्युक्तम् । यथा अत्राएकचटप-
यपेतीत्यादि । स्तम्भनाद्यमित्याद्युक्तविवरणम् । स्तम्भनाद्यमिति रक्षादियग्रहणम् ।

तदुक्तम्—रक्षास्तम्भनकर्माणि वर्षैः कार्यं धरात्मकैः ।

शान्तिकं पौष्टिकं कर्म वर्षणं सलिलात्मकैः ॥

दाहमोहाङ्गभङ्गानि चाक्षुष्टिं दहनात्मकैः ।

सेनाभङ्गभ्रमोक्षाट्टेपकर्माणि वायुजैः ॥

कालभस्मानि चूर्णानि विविधान्यथ मारणम् ।

सुद्राणां स्थापनं वर्षेर्नाभसैवर्गसंस्थकैः ॥ इति ।

शून्यता ग्रामनगरादीनामत्यन्तं मनुष्याद्यभावकारणम् । सन्तान्तरैरपि स्तम्भना-
द्युपपत्तावेतैः संपुटीकरणं कार्यम् । वक्ष्यति च—संयजेन्नन्वीति ॥७०॥७१॥७२॥७३॥

स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारमिति । स्तम्भनाद्युचितेषु सीसादिषु मध्ये त्रिकोणं
तद्वह्निः स्तम्भनाद्युचितं पार्थिवादिमण्डलमप्यालित्य तत्र त्रिकोणमध्ये पञ्चीकृत-
भूतादि विलिख्य भूतबीजैर्द्वन्द्वशो मध्यादिषु संपूज्य जप्त्वा निखननादि कुर्यादित्ये-
वंविधः प्रयोगप्रकारोऽवबोद्धव्यः । स्तम्भनाद्यर्थं कल्पितेषु कुण्डेष्वप्येवं कल्पनीयः ।
संयजेदित्येतद्विद्वधीति—संलित्य सञ्चिन्त्य वा पूजयेदिति । लेखयेत् चिन्तयेत्
पूजयेदेति वा पाठः । अत्र लेखनं, चिन्तनं, च, त्रिदन्त्येनोपलब्धिमिति, । पितृसन्तः-
स्यायं प्रयोग इति । सञ्चिन्तनेनापि स्तम्भनादिकार्यस्य साधनीयत्वादिति भावः ।
मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजमिति । स्वं स्वं भूतबीजमिह विवक्षितम् । भूतबीजानि
ध नादकलादिभूता इत्यत्र प्रतिपादितानि । तद्विन्दुर्ध्वाधोभागादिष्विति ।
भूतबीजस्य मध्योद्देशे तदोद्यन्दिन्दुर्लेखनीय इत्यर्थोदवसेयम् । तस्य बिन्दोरन्तर्वा
बहिर्ध्वाधोभागग्रहणमिष्यते । तत्रोर्ध्वभागे साधकः । अधोभागे साध्यः । कर्म च
यथास्तं तपोभाग्योः स्यात् । तदसंभवे पार्श्वदिशि कर्म लेखनीयम् । कर्म च

कदाचित् साधकस्य यथा स्यात् । यथा चैत्रो मैत्रं जयत्विति । कदाचित् साध्यस्य । यथा चैत्रार्थे मैत्रो नश्यत्विति । कदाचिद्देवताया एव कर्म भवति । चैत्रं रचेति । कदाचित् तु साध्य एवास्ति । यथाऽत्रैवेत्यादि सर्वमूह्यमिति । यन्त्रजीवादियोग-
शैत्यत्र प्रागुक्तमादिपदं संबध्यते । तत्र नियमस्तु वक्ष्यत एव । एतच्चैत्येवमुक्तलक्षण-
मित्यर्थः । पार्थिवभूतलिपियोगस्वर्याद्भवति । यन्त्राणीत्यभिधानं पार्थिवयन्त्र-
परिग्रहनिवृत्त्यर्थम् । तत्तद्भूतयन्त्राणीत्येतदर्थम् ।

इदानीं यन्त्रजीवमाह—हृषीरिति । मध्यबीजाधोभाग इति । तस्यान्तर्बाहि-
र्वाधोभागोऽभिप्रेतः । ह्रिमिति लिखेदित्यन्तं वाक्यम् । गुणशोऽष्टद्वित्विति
लेख्येति शेषः । गुणश्च इति द्वित्विवर्णाभिप्रायम् । यन्त्रप्राणबहिरेतत्लेखनमित्यते ।
दलेख्विति सत्स्वष्टदलेपु तेषु गुणशो लेखनं चतुर्दलेपु पट् च इत्याद्यूह्यम् । तद्बहि-
रिति यन्त्रहृदयमिति संबध्यते । लेख्यमिति च शेषः । मध्यबीजे गायत्री चेत्
तद्बहिरेतदलेपु गायत्री चेद्यन्त्रप्राणबहिरेतदित्यवबोद्धव्यम् । प्राणप्रतिष्ठामन्त्र
इति । स तु कलासु वक्ष्यमाणप्रक्रियया प्रतिपत्तव्यः । यन्त्रसामान्यमपीति
यन्त्रजीवादि । यदुक्तं—तदन्येष्वपि वक्ष्यमाणयन्त्रेषु समानमिति भावः । वक्ष्यति
च—व्योमाविःसचतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कर्णिकमित्येवमादि । येन शेष प्रका-
रेणेति यत्रागारब्धं तदिह परिसमाप्तमिति ॥ ७४ ॥

पूर्वाक्ताङ्घ्रिन्दुमात्रादित्यन्यश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति—एवमिति । पटलत्रयोक्तां
सृष्टिमिति । 'प्रकृतेश्च क्वचित् काल' इत्येवारभ्योक्तां सृष्टिमित्यर्थः । ततोऽर्वाक् तु
हकारस्य सवाच्यार्थस्य नित्यत्वं स्वरूपं व्याप्तिर्यैवोक्तेति । यद्यपीह स्थितिरिह
पटलेऽभिहिता तथापि वर्णनिष्पत्त्यभिधानं सृष्टिरैवेति तथाभिधानम् । यद्यपि
स्थितिरपीहाभिहिता न सृष्टिरिव किन्तु संहारप्रतिपादनार्थतयैवार्थं सर्गानु-
वादस्तदव्यत्ययरूपत्वात् संहारैरिति सृष्टिरिव गृह्यते । अत एवानुवदन्निति
निर्देशः । प्रकृतिः स्वयं पूर्वाक्ताङ्घ्रिन्दुमात्रादथ रवतन्मात्रतामभ्युपेतति सम्बन्ध-
नीयम् । स्वयमित्येतदभिप्रायमाह—निस्तरङ्गा तत्त्वसंज्ञेति । प्रकृतेर्यैस्त्रित्वं
स्वरूपं तदभिप्रायमेतदिति भावः । परस्मादुत्पन्नस्य प्रकृतितत्त्वस्येति इयम-
यस्यैह व्याहृत्या भवति । यद्वा प्रकृतिरिह 'प्रकृतिः पुरुषयैव' 'प्रकृतेश्च क्वचित्काल'
इत्युक्तेव स्यात् । स्वयमेवेति तु कालपुरुषयोस्तस्यामन्तर्भावः स्वकीयनिस्तर-
ङ्गाकारस्य विन्दादिविकारापत्तावप्यनपायो विक्रियायामन्वनिर्पेत्त्वमित्यादि
सर्वमुक्तम् । गण्डवद्भ्राजतामिति । तदुक्तं—विन्दीस्तष्माङ्घ्रियमानाद्रव इत्यादि ।
मूले षकारादीन् ह्रष्टेत्यत्राप्यभ्युपेतति सम्बध्यते । तथा तदनुगतान् फादीन्

पञ्चविंशदित्यत्रापि पञ्चविंशदिति पञ्चविंशतिमित्यर्थः । तेषां स्वरैरनुगतिरकार-
नित्ययोगात् ककादिवैचित्त्राच्च भवति । तथैव संयुक्तधातून्पि यादीनित्यन्वयः ।
तदनुगतानित्येतत्तथैवेत्युक्तम् । अभ्युपेतिति चानुपङ्ग इति । अत्र 'विन्दी-
स्तास्मादित्यत आरभ्य 'पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्षानित्यत उक्ता शब्दसृष्टि-
रनूदिता । 'यथा भवन्ति देहान्तरित्वादि तु प्रकरणमेतदन्तर्गतमेवेति । गुणसहितैः
पञ्चभूतैस्ताभिस्तन्मात्राभिष्येत्यन्वयः । तदर्थं दर्शयति—अर्थात्मकतासुक्तामित्या-
दिना । यादीनिति सन्निधानादुक्तम् । यद्वा यादिशब्देन सर्ववर्णग्रहणम् ।
अथवा गुणसहितैस्ताभ्यात्राभिष्य सहितैर्भूतैः सह यादीनिति संबन्धनीयम् । गुण-
सहितैरित्यत्र सकलकरणैरित्युपस्कारः । गुणकरणतन्मात्राभूतान्वितान् विन्दु-
वर्णानभ्युपेतिति तात्पर्यार्थः । अत्र 'विचिकीर्षुर्धनीभूतेत्यत आरभ्य 'भीत्या च
परिरोदितौत्यत उक्तार्थसृष्टिरनूदितेति सर्गानुवादोऽयमेतावान् भवति ।

मूले अथ व्यतीत्य व्याप्य हसंज्ञा भवेदित्यन्वयः । तदभिप्रायं दर्शयति—
संहारमाहेति । व्यत्ययो यद्योक्तव्यापारविपर्ययः । तदाह—कार्यजातमुक्तं स्वात्म-
न्वैव संहृत्येति । स्वस्वरूपाद्येन क्रमेण कार्यजातमुभयविधमुत्पन्नमुक्तं तत्सर्वं तद्-
व्युत्क्रमेण स्वस्वरूपोपसंहृतं कृत्वेत्यर्थः । विश्वं व्याप्येत्येतद्विद्वषोति—विश्वं
सर्वमित्यादिना । परिपूर्णस्वभावत्वाद्दिश्वमिति देवतातत्त्वमुक्तम् । अत एव
ब्रह्मपदोपादानम् । तेनाभिन्नतामिति । सा तत्त्वसंज्ञेतीमामिव प्रकृतामवस्थामिति
भावः । यद्वा विश्वं व्याप्य व्यतीत्य हसंज्ञा भवेदिति संबन्धनीयम् । तथाच सृष्टानां
व्याप्तिरपीह पटल उक्तोपसंश्लेषिता भवति । ह इति संज्ञा वाचकं यस्याः सा
हसंज्ञा । सर्वानित्यमुवाच ह इति प्रागारभ्य एवोक्ताचरलक्षणा प्रकृतिरिति ॥७॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां तृतीयः पटलः ।

अथ चतुर्थः पटलः ।

इह 'के वयं केन भाविता' 'यूयमचरसंभूता' इत्यादित एवाचरस्य तदिव
साधकस्य च प्रकृतत्वादुभयोश्चातोऽगृह्यत्त्वादुभयोरपि स्यात् पटलसङ्घतिरिति ।
पूर्वं तावदचरोचितां पटलसङ्घतिमाह—एवमिति । पूर्वोक्तादिन्दुमात्रादित्यनूदितः
प्रकार एवमित्युक्तः । हकारस्येति वाच्यवाचकामेदात्मकस्याचरस्य प्रकृतत्वेऽपि
वाचकांगस्यैव ग्रहणम् । केवलस्येति रेफाद्यपेक्षयोक्तम् । विश्वयोनित्वमिति ।
सङ्घतिमात्रमेतदुक्तम् न तु हेतुतया सङ्घत्यभिधानमिति द्वैयम् । तेन संहारस्यो-
क्तत्वेऽपि तदनुपादानमिति । आदाविति प्रपञ्चसारारम्भ एव—मूलार्णमर्ण-
विकृतिरित्यन्वयः । प्राप्तस्येति । हकारस्य रेफादियोगतस्तत्प्राप्तिर्भवति ।

विश्वयोनित्वमिति । नास्मिन् शक्तिपटले विश्वस्य स्थितिसंहाराभिधानमित्येव-
मुक्तम् । चतुर्थपटलारम्भ इति मूलगतायशब्दार्थोऽप्युक्तः ।

मूल एवं व्यवस्थिते त्वस्य शक्तित्वमिष्यत इत्यन्वयः । विश्वस्य जगतो ह-
लक्षणादुत्पत्तिः तत्र स्थितिः तस्मिन्नेव च प्रलय इत्येतत्तावदेवं व्यवस्थितम् । तथा
च सत्यस्य प्रकृतस्य परावाक्यदर्यात्मकस्य हस्याचरस्य शक्तित्वमिष्यत इति तद-
चरार्थः । तत्र जगति कृतकत्वस्य जगत्वेव सततं रूढसंस्थितेरिति हेतुगर्भं विशे-
षणम् । हादचराज्जगत उत्पत्त्यादिनियमे सति तज्जगद्विषयतया यत्किञ्चित्तस्य
कर्तव्यं स्यात् तत्सर्वमविकृतमेव । येन न किञ्चिदकृतमशक्यमवशिष्यते स तथोक्तः ।
तथा तस्मिन्नेव जगति सततं सर्वस्मिन्नपि काले देशे च रूढाचरमेवायं घटशब्दः
तदर्थो वेत्येवं निरूढा संस्थितिर्यस्य स तथोक्तः । जगतस्तत्त्रैव कल्पिताकारत्व-
मनेनोक्तम् । यत एवमसौ ह्ये भवति अतोऽनेन शक्त्या भाव्यमित्यवसीयत इति
भावः । स्वस्मिन्नेव स्वरूपे स्वस्वातन्त्र्येणैव विश्ववैचित्र्योत्पादनतदवस्थापनविलय-
नकरत्वं हि तावच्छक्तित्वनिबन्धनमिति । साधकाभिप्राये तु विशेषः । हाचरमेव
जीवतापन्नितो जन्तुभावप्राप्तौ साधकदशां प्रतिपद्यते । तस्वरूपभूताच्च तदच-
रतो वाङ्मनसोर्यावद्विश्वसुक्तिप्रतीतिरूपेण प्रसर इत्येतत्तावदेवं व्यवस्थितम् ।
तथा च सत्यसौ साधको जगति कृतकत्वो जगत्वेव रूढसंस्थितिश्च सच्छक्तिरेवाव-
सीयत इति महतोऽचरस्य कालैव तावदसौ साधकस्तस्य चैतावदेव कृत्यम् यत्तेनैव
कृते विश्वस्मिन् जगति स्वाधिकारानुरूपतोऽवभासनमभिधानं च । यदुक्तम्—
इत्वं विश्वं प्रतीयतेऽप्यव्यक्तं प्रलपतीति । नातोऽधिकं तदयोगात् तत्सर्वमप्यनेन
कृतमेव भवति । तत्र च जगत्वस्य सततं निरूढैव संस्थितिः । तत्तदुक्तिप्रतीतिषु
स्वरूपचितोऽपि तत्तदर्थेष्वनुगमात् । अन्यथा तत्रतीत्यनुपपत्तेः । तथा च
स्वरूप एव स्वस्वातन्त्र्येणैव तत्तज्जगद्वैचित्र्योत्पादनतदवस्थापनविलयकरत्वमे-
तदेव हि शक्तित्वनिबन्धनमिति महतोऽचरस्य जगतोऽपूर्वस्यावभासः । साधका-
चरस्य तु स्वरूपे तस्य विद्यमानस्यैवावभास इति भेदः । एवं च साधकस्य
महागर्भगमात्रत्वात्तद्गुणसिद्धये तत्रासजपञ्चानाद्युपदेशस्तावदिह कर्तव्य इति ।
अस्यैव शोकस्य सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अथशब्दो ह्येत्यर्थ इत्यादिना । स्वयमे-
षेति । नेहाचरतो जगदुत्पत्त्यादिमार्गं तस्य शक्तित्वमिदं निबन्धनम् । तच्च
न ध्यमेव याप्यमिति भावः । उक्तेन प्रकारेणेत्येवंशब्दविवरणम् । 'प्रकृतेश्च
काश्चिन्मान' इत्यत आरभ्य 'इमंज्ञा भवेदित्यत उक्तः प्रकारोऽयं गृह्यते । कारण-
त्वेनेति हाचरत्वेनेति विशेषणतयाऽप्याहारः । व्यवस्थित इत्युपपादनेन ध्यवस्था

हि सिध्यतीति भावः । तृगन्दोऽवधारणार्थं इति प्रकारान्तरेण जगतः सर्गाद्युप-
पत्तेरवधारणसिद्धिः स्यात् । अस्य हकारस्येति । जगतो निमित्तोपादानधारणतया
प्रकृतस्येति भावः । शक्तित्वमिति । ननु हाक्षरस्य नित्यतां सर्वात्मतामपि चोप-
पादयितुं ततो जगतः सर्गाद्युक्तम् तथा च तदुभयमपीहैपितव्यमिति । नैप
दीपः । यदुपपादयितुमेतदुक्तं तत्त्वं प्रकृतिरथ हसंज्ञेत्यत्रार्थादुपपन्नं सिध्यति ।
किन्तु तत्र शक्तित्वमिह तदीयविभूतिविवचयाऽनूयत एवेति ।

ननु जगतो हाक्षरत्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमवसीयतामिति । उच्यते ।
हाक्षरस्य तदुचितशक्तित्वव्यतिरेकेण जगतस्तद्भावानुपपत्तेरेतच्छक्तित्वसिद्धिरिति ।
अतएव हेतोरपि कारणत्वेन व्यवस्थित इति समस्योपादानम् । शक्तिवाचकमन्त्रत्व-
मिति । ननु वाच्यवाचकरूपस्य हाक्षरस्य शक्तित्वं तावदिहावसीयते । प्रकृतिरथ
हसंज्ञेत्युक्तत्वात् रूढसंस्थितेरित्यत्र रेफिकाराभ्यां शक्त्यसाधारणरूपयोः कार्यशक्ति-
तदीयानयोरपि ग्रहणसंभवाच्चेति । नैप दीपः । वाच्यांशस्य शक्तिमात्रत्वमेवाव-
सेयम् । वाचकायै तु रेफादियोगोऽपि तद्योगोपपत्त्या त्वपि तस्यां वाच्यशक्तौ
कार्यशक्तितदीययोगप्रतीतिः स्यादिति । गुणतयात्मकशक्तिवाचकत्वमिति ।
सत्त्वादिगुणात्मकत्वमचरत्वेऽप्यस्या भवेदेव न तच्छक्तित्वनिवन्धनमिति भावः ।
रेफिकारयो रजस्तमोवचनत्वेऽपि कार्यशक्तितदीयानाभिधानत्वमविरुद्धमेव ।
वर्णवाचकानामनेकशक्तित्वाभ्युपगमात् । यत उक्तम्—अथोभयात्मका वर्णास्त
एव स्युः त्रिधा भूय इत्यादि । वर्णान्तरसंयोग इति कर्तव्यतयाभिप्रेतो विशेषोऽ-
यमुक्तः । मन्त्रत्वेष्टेरिति । मन्त्रत्वस्येष्टत्वादित्यथः । हकारं विगिनटीति ।
दुर्विग्रहत्वादिशेषणस्यैतदुक्तम् । रेफोऽह इति । रेफसूढवान् धृतयानिति यावत् ।
ईरित्ययसीकारः । संस्थितेरिति आद्गुण इति सन्धौ प्रथमैकवचनमिति श्रेयम् ।
अत्र लीकारस्य डीवादिस्त्रोप्रत्ययमात्रतयाभिप्रेतत्वात् गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति
ऋक्षभावोऽपीधत इत्यवबोधव्यम् । तथा च रूढसंस्थितेरित्वादिनिर्देशोपपत्तिः ।
व्यासत्वात् तस्येति पूर्वज्ञानव्य इति ।

इदानीं साधकौचितां पटलसङ्घातमपि दर्शयति—जातसेत्वादिना । साधक-
स्याद्यादित आरभ्यानुवृत्तत्वेऽपि गतपटले तस्यादर्शनादस्येति तत्परामर्शानुयोग
इत्यत एतावदुच्यते । अत्रायमाशयः । ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य
साधकस्य हाक्षरांशतयोत्पत्तिस्त्रयोत्पन्नाश्च ततस्तेदचरप्रसरतया वर्णानामुत्पत्ति-
स्तदवस्थायामेव च तेषामग्नीषोमादिरूपेण व्याप्तिरित्येतत्त्वं गतपटलैरुक्तम् ।
ततश्च गतिपटलेऽपि साधकौऽनुवृत्त इति । जातस्य निर्गतानामिति पदान्यासाय-

पटलयोरपि तदनुगतिरुक्ता । व्याख्यादिकमिति । व्याप्तिस्तदुत्पत्तिर्निष्पत्तिरन्य-
 चेत्यर्थः । अभिहितमिति । ततश्च मूल एवमस्येति च निर्देशोपपत्तिरिति भावः ।
 अथैवमिति प्राग्बदशब्दो हेत्वर्थः । स चैवं व्यवस्थित इति स्वयमेव दर्शितः ।
 एतद्विद्वधोति—एवं वर्णानामिति । वर्णास्तावदग्नीषोमादय एव । ते च वर्णा
 हकारस्यैव विकारो ह्याक्षरमेव साधकस्य स्वरूपमित्यसौ गतपटलगतः प्रकार
 एवमित्युक्तः । तेन च तथाविधानां वर्णानां हाक्षरत्वलक्षणमेव तत्त्वं व्यवस्थितं
 भवति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । तेषां प्रसिद्धाकारमात्रत्वायोगादुक्तव्यवस्थावधृतिः
 स्यात् । वर्णाक्षारकस्येति । एवमनुवृत्तस्य साधकस्येति भावः । यद्यपीह जातः
 गिशुरैवानुवृत्तस्तथापि ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्याक्षरांश-
 तोपपिपादयिष्यैव तस्य जीवजन्तुपुरुषतापत्यभिधानाच्छिशुत्वेऽपि न्यासयोगादि-
 समुचितवयोऽवस्थादिप्रतीक्षणोपपत्तेश्च साधकतोपपत्तिरिति ।

ननु वर्णानामेवं तत्त्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमित्यतामिति । उच्यते ।
 साधकस्वरूपस्य शक्तित्वव्यतिरेकेण ततो विस्तृतानां वर्णानामित्यं व्यवस्था नोप-
 पद्यते । तथा चास्य शक्तित्वमवसीयते । किन्तु मलिनं परिच्छिन्नं चैतत् शक्ति-
 तत्त्वमतोऽस्य विशुद्धत्वं महत्त्वं चैपितव्यमेव । एतदभिप्रायेणैव च जगन्मूलकारण-
 शक्त्यात्मकत्वमित्यत इत्युक्तम् । तथा प्राकृतस्य परिच्छिन्नस्येति चोक्तम् । स्वतो
 विशुद्धमपरिच्छिन्नमपि हि तत्त्वं भवति । योग्यत्वस्येति । शक्तित्वं हि तावत्साध्यम्
 तस्य न्यासादिः साधनम् । तेन च स्वशक्तिगतमालिन्यपरिच्छेदादिचयतो महा-
 शक्त्याकाराभिव्यक्तिरित्येवमुक्तम् । किञ्च न्यासानां भूयस्वात्तेषामेव चाहत्या-
 नुष्ठेयत्वात् तद्भूटियोग्यताप्रधानो न्यासादिरिति चैवमुक्तम् । सम्पाद्यमानत्वादित्य-
 त्त्वस्मिन्नेव शक्तिपटल इति भावः । सम्पादितत्वाच्चेति (गत)पटलेष्विति भावः ।
 तेषु छणयोगादय उपदिष्टा इति तथा च तत्रोक्तं—दृश्या देशिकदर्शितैरिति ।

ननु स्वस्वरूपे शक्तितत्त्वे महाशक्तेरनन्यतयाऽनुसन्धानमेव कार्यम् ननु न्यास
 इति । नैप दोषः । क्रमसाध्यमेव ह्येतदनुसन्धानम् । ततश्च प्रथमं तावत्स्वदेहे
 स्वशक्तिविभूतिरूपे महाशक्तिविभूतिरूपस्य विश्वजगद्विग्रहस्थानन्यतया सन्निधानं
 न्यासेन कार्यम् । ततस्तथा जपो ध्यानम् ततस्तन्मूलभूतशक्तिसात्पर्यन्ततया
 योगश्चेति । एतदभिप्रायेण च मूले जगतीत्येतत्पदमुपात्तमिति मन्यमानो
 विद्वधोति—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीरे इति । कृत्स्नमपि स्थूलसूक्ष्माकारेण
 सामान्यसाक्षिनचणमचरशक्ते रूपमिह सम्पादयितुमुचितमित्यनेन सूचितम् ।

सततं रूढसंस्थितेरित्यनेन न्यासादिभिर्व्यक्ततो जगत् शक्तिषिद्धिपूर्वावस्थादुर्पं

द्वि सिध्यतीति भावः । तुगन्तोऽवधारणार्थं इति प्रकारान्तरेण जगतः सर्गाद्यनुप-
पत्तेरवधारणसिद्धिः स्यात् । अस्य हकारस्येति । जगतो निमित्तोपादानकारणतया
प्रकृतस्येति भावः । शक्तित्वमिति । ननु हाक्षरस्य नित्यतां सर्वात्मतामपि चोप-
पादयितुं ततो जगतः सर्गाद्युक्तम् तथा च तदुभयमपौष्टैपितव्यमिति । नैप
दोषः । यदुपपादयितुमेतदुक्तं तत्सर्वं प्रकृतिरयं हसञ्ज्ञेत्वात्पादुपपन्नं सिध्यति ।
किन्तु तत्र शक्तित्वमिह तदीयविभूतिविवक्षयाऽनूद्यत एवेति ।

ननु जगतो हाक्षरत्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमवसीयतामिति । उच्यते ।
हाक्षरस्य तदुचितशक्तित्वव्यतिरेकेण जगतस्तद्वावानुपपत्तेरैतच्छक्तित्वसिद्धिरिति ।
अतएव हेतोरपि कारणत्वेन व्यवस्थित इति सप्तम्योपादानम् । शक्तिवाचकमन्त्रत्व-
मिति । ननु वाच्यवाचकरूपस्य हाक्षरस्य शक्तित्वं तावदिहावसीयते । प्रकृतिरयं
हसञ्ज्ञेत्तुक्त्वात् रुढसंस्थितिरित्यत्र रेफकाराभ्यां शक्त्यसाधारणरूपयोः कार्यशक्ति-
तदीयानयोरपि ग्रहणसंभवाच्चेति । नैप दोषः । वाच्यंशस्य शक्तिमात्रत्वमेवाव-
सीयम् । वाचकाशे तु रेफादियोगोऽपि तद्योगोपपत्त्या त्वपि तस्यां वाच्यशक्ती
कार्यशक्तिवदीशयोगप्रतीतिः स्यादिति । गुणत्रयात्मकशक्तिवाचकत्वमिति ।
सत्त्वादिगुणात्मकत्वमक्षरत्वेऽप्यस्या भवेदेव न तच्छक्तित्वनिबन्धनमिति भावः ।
रेफकारयो रजस्तमोवचनत्वेऽपि कार्यशक्तिवदीशानाभिधानत्वमविरुद्धमेव ।
वर्णवाचकानामनेकशक्तित्वाभ्युपगमात् । यत उक्तम्—अयोभयात्मका वर्णास्त
एव स्युः त्रिधा भूय इत्यादि । वर्णान्तरसंयोग इति कर्तव्यतयाभिप्रेतो विशेषोऽ-
यमुक्तः । मन्त्रत्वेऽप्येति । मन्त्रत्वस्येष्टत्वादित्यथः । हकारं विशिनष्टीति ।
दुर्विग्रहत्वादिशेषपणस्यैतदुक्तम् । रेफोऽ इति । रेफमूढवान् धृतवानिति यावत् ।
इरित्ययमोकारः । संस्थितेरिति आद्गुण इति सन्धी प्रथमैकवचनमिति ज्ञेयम् ।
अत्र लीकारस्य डोवादिस्त्रोप्रत्ययमात्रतयाभिप्रेतत्वात् गोश्रियोरुपसर्जनस्येति
ऽन्वमायोऽपीथत इत्यवबोधव्यम् । तथा च रुढसंस्थितेरित्वादिनिर्देशोपपत्तिः ।
व्याप्तत्वात् तस्येति पूर्वचान्वय इति ।

इदानीं साधकोचितां पटलमङ्गलमिति दर्शयति—जातस्येत्वादिना । साधक-
स्याप्यादित आरभ्यानुवृत्तत्वेऽपि गतपटले तन्वाटर्गनादस्येति तत्परामर्गानुयोग
इत्यत एतावदुच्यते । अत्रायमाशयः । ब्रह्महरीग्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य
साधकस्य हाक्षरागतयोत्पत्तिस्तुथोत्पन्नाश्च ततस्तदक्षरप्रसरतया वर्णानामुत्पत्ति-
स्तदवस्थायामेव च तेषामग्नीषोनादिरूपेण व्याप्तिरित्येतत्सर्वं गतपटलेऽहम् ।
ततश्च शक्तिपटलेऽपि साधकोऽनुवृत्त इति । जातस्य निर्गतानामिति पदाभ्यामाद्य-

पटलयोरपि तदनुगतिरुक्ता । व्याख्यादिकमिति । व्याप्तिस्तदुत्पत्तिर्निष्पत्तिरन्य-
 च्चेत्यर्थः । अभिहितमिति । ततश्च मूल एवमस्येति च निर्देशोपपत्तिरिति भावः ।
 अथैवमिति प्राग्ब्रह्मशब्दो हेत्वर्थः । स चैवं व्यवस्थित इति स्वयमेव दर्शितः ।
 एतद्विद्वन्प्रोति—एवं वर्णानामिति । वर्णास्तावदग्नीषोमादय एव । ते च वर्णा
 हकारस्यैव विकारो हाक्षरमेव साधकस्य स्वरूपमित्यसौ गतपटलगतः प्रकार
 एवमित्युक्तः । तेन च तथाविधानां वर्णानां हाक्षरत्वलक्षणमेव तत्त्वं व्यवस्थितं
 भवति । तुग्ब्रह्मोऽवधारणार्थः । तेषां प्रसिद्धाकारमात्रत्वायोगादुक्तव्यवस्थावष्टतिः
 स्यात् । वर्णाक्षरकस्येति । एवमनुवृत्तस्य साधकस्येति भावः । यद्यपीह जातः
 विश्वेवानुवृत्तस्तथापि ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्याक्षरांश-
 तोपपिपादयिष्यैव तस्य जीवजन्तुपुरुषतापच्यभिधानाच्छिशुत्वेऽपि न्यासयोगादि-
 समुचितवयोऽवस्थादिप्रतीक्षणोपपत्तेश्च साधकतोपपत्तिरिति ।

ननु वर्णानामेवं तत्त्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमित्यतामिति । उच्यते ।
 साधकस्वरूपस्य शक्तित्वव्यतिरेकेण ततो विस्तृतानां वर्णानामित्यं व्यवस्था नोप-
 पद्यते । तथा चास्य शक्तित्वमवसीयते । किन्तु मलिनं परिच्छिन्नं चैतत् शक्ति-
 तत्त्वमतोऽस्य विशुद्धत्वं महत्त्वं चैपितथ्यमेव । एतदभिप्रायेणैव च जगन्मूलकारण-
 शक्त्यात्मकत्वमित्यत इत्युक्तम् । तथा प्राकृतस्य परिच्छिन्नस्येति चोक्तम् । स्वतो
 विशुद्धमपरिच्छिन्नमपि हि तत्त्वं भवति । योग्यत्वस्येति । शक्तित्वं हि तावत्साध्यम्
 तस्य न्यासादिः साधनम् । तेन च स्वशक्तिगतमालिन्यपरिच्छेदादिघटयती महा-
 शक्त्याकारामिव्यक्तिरित्येवमुक्तम् । किञ्च न्यासानां भूयस्त्वात्तेषामेव चाहृद्या-
 नुष्ठेयत्वात् तद्रूढियोग्यताप्रधानो न्यासादिरिति चैवमुक्तम् । सम्पाद्यमानत्वादि-
 त्वस्मिन्नेव शक्तिपटल इति भावः । सम्पादितत्वाच्चेति (गत)पटलेष्विति भावः ।
 तेषु ह्यणुयोगादय उपदिष्टा इति तथा च तत्रोक्तं—दृश्या देशिकदर्शितैरिति ।

ननु सस्वरूपे शक्तितत्त्वे महाशक्तेरनन्यतयाऽनुसन्धानमेव कार्यम् नतु न्यास
 इति । नैप दोषः । क्रमसाध्यमेव ह्येतदनुसन्धानम् । ततश्च प्रथमं तावत्स्वदेहे
 स्वशक्तियिभूतिरूपे महाशक्तिविभूतिरूपस्य शिखरजगद्विग्रहस्थानन्यतया सन्निधानं
 न्यासेन कार्यम् । ततस्तथा क्षणो ध्यानम् ततस्तन्मूलभूतशक्तिमात्रपर्यन्ततया
 योग्येति । एतदभिप्रायेण च मूले जगतीत्येतत्पदमुपात्तमिति मन्यमानो
 विद्वन्प्रोति—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीरे इति । ह्यस्त्रमपि स्थूलसूक्ष्माकारिण
 मामान्यसाधिनक्षणमक्षरशक्ते रूपमिह सम्पादयितुमुचितमित्यनेन सूचितम् ।

सततं रुढसंस्थितैरित्यनेन न्यासादिभिर्घटयती जन्यं शक्तिविद्विपूर्वावस्थारूपं

फलमुक्तम् । प्रसिद्धेति । स्वात्मन्येव प्रथितेत्यर्थः । संविद्रूपप्रकृत्यात्मकत्वेनेति ।
 विद्रूपस्य पुरुषस्य स्वात्मवियान्तिलक्षणमानन्दरूपं ज्ञानं संविद्रुच्यते । तदेव च
 प्रकृतिशक्तिरूपम् । तदुक्तं—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । चिदा-
 नन्दयोरेकार्थत्वेऽपि तथा विकल्पत्वादेतदुपपत्तिः । यद्वा जगति सततं रूढ-
 संस्थितेरिति संबन्धनीयम् । व्यध्यात्मके स्वदेहे समष्टिदेहन्यासतस्तत्प्रतीती
 तदनुसन्धानप्रचयतस्तत्र समध्यात्मनि सततं रूढा संस्थितिः स्यात् । ततश्च सततं
 रूढा प्रसिद्धेत्याद्युक्ता स्थितिर्भवेदिति ।

यद्वायैवं व्यवस्थित इत्यत्रायशब्दः पूर्वाज्ञानन्तर्यार्थः । तत्राभिप्रेतं पूर्ववृत्तं
 तावद्दर्शयति—जातस्येति । वर्णानां व्याख्यादिकथनानन्तरमिदानीमस्य तदुच्चार-
 कतयानुवृत्तस्य साधकस्य शक्तित्वमिष्यते । तत्संपिपादयिष्या तद्विभूतिकथन-
 मारभ्यत इति तत्र हेतुरेवं व्यवस्थित इत्युक्तः । एतद्विद्वष्टेति—एवं वर्णानां तत्त्वे
 व्यवस्थित इति । वर्णानां तत्त्वमग्नीपोमाद्यात्मकत्वम् । अयं भावः । वर्णानां तत्त्वं
 तावत् तेषामग्नीपोमाद्यात्मकत्वम् । तच्च साधकान्तर्गतायास्तत्स्वरूपभूतायाः
 शक्तेरेव कार्यमर्थादवसीयते । तथा च सति वर्णानां व्याप्तावभिहितार्थां तेषु वर्णेषु
 साधकस्याग्नीपोमादिरूपेण स्वान्तर्गतशक्तिकार्यतयाऽवभासमानेषु केवलं सा शक्ति-
 स्तस्य स्वरूपभूता हसती न तथावभासत इत्येतावदेव जातम् । ततस्तत्सिद्धये तस्य
 साधकस्य शक्तित्वमिदानीमिष्यते । शक्तौ तु तथाऽवभासमानायां स्वविभूतितया
 मन्वन्त्याधजपादिषु सा वर्णविभूतिरवभासत इति । अनेन पुरा गुणितप्रकरणे
 ह्रस्वेखादिविभूतीनामिह च वर्णविभूतीनां तत्तत्रासजपादिषु तथावभास उपयोग
 इत्यपि सूचितम् । तत्र ह्रस्वेखादीनां विभूतयस्तत्तन्मन्वन्त्याधजपादिशेषा एव ।
 वर्णानां विभूतयस्तु भाद्रकान्यासजपादिशेषाः सर्वमन्वन्त्यासजपादिशेषाश्चेति
 भेदोऽवबोद्धव्यः । जगन्मूलकारणशक्त्यात्मकत्वमिष्यत इति । वर्णविभूतीनां समष्टि-
 त्वात् तत्कारणशक्त्यापि समष्टिभूतया भाव्यमिति भावः । प्राकृतस्येति । शक्ति-
 विपरीततया निरूढात्मनस्तच्छक्त्युपदेशभावेण तदात्मकत्वमुपपन्नमिति भावः ।
 न्यासयोगादिभिरिति । न केवलमिह हस्तत्रायाः शक्तेरभिधानं तदवबोधार्थमेव ।
 अपितु तथा न्यासयोगाद्यर्थमपीति भावः । न्यासयोगादिभिश्चात्मनः प्राकृत-
 रुढिप्रचयपूर्विका हस्तत्रे शक्त्यात्मन्यपरिच्छिन्नाकारे निरूढिः स्यादिति जगति
 सततं रूढसंस्थितेरित्युक्तम् । ततश्च शक्तिरेवाप्तौ साधकः सम्पद्यत इति ॥ १ ॥

एवं तावत्साधकस्य न्यासयोगादिक्रमेण ह्रस्वेखात्मकशक्तित्वसिद्धये तदुच्चार-
 कथनन्यासमन्वन्त्यानादिप्रतिपादनं चेह प्रसृतं भवति । तत्र प्रथमं तावद्दृष्टेखायाः

त्रंशप्रधाना साधकगतप्राणतद्वर्माद्यर्थशक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । प्राणात्मकं हकारास्थमिति । एतदाह—उक्तस्याचरत्रयस्येति । रूढसंस्थितेरस्येत्युक्ताया हृत्तेखायास्त्रयाणां वर्णानामित्वर्थः । प्रकृत्यात्मकत्वसिद्धय इति । न्यासयोगादि-भिस्तन्त्रिरुडिद्वारा तदात्मत्वसिद्धय इत्यर्थः । कालपुरुषाविभक्ता प्रकृतिशक्तिरिहा-भिप्रेयते । षोडशशब्दस्यासमिति । वक्ष्यति च—इतीदं षोडशशब्दवदिति । प्रथमतो ऽस्याभिधानोचित्यमप्यनेन सूचितम् । साधकस्य तावद् बुभुक्षादयः प्रथिताः । ततस्तेषां शक्त्यंशतयाऽनुसन्धानं सुकरं स्यादिति भावः ।

मूले हकाराख्यं बीजं प्राणात्मकं स्यात् तदुद्भवाः पडूर्मयः स्युरिति योजना । हकार आख्या यस्य ह्येतस्य तत्तथोक्तम् । बीजशब्देन वाचकवर्णत्वमुक्तम् । प्राण आत्मा खं रूपं यस्येति समासः । बुभुक्षा च पिपासा चेत्युक्ताः पडूर्मयः । बुभुक्षादीनां हकारकार्यतायां निबन्धनं तस्य प्राणात्मकत्वमेवेति तेनेत्युक्तम् । ननु कथं शोकादीनां प्राणधर्मत्वमित्यत आह—प्राणे सत्येवेति ॥ २ ॥

मूले रेफोत्या गुणा इति । के त इत्यपेक्षायां पवनाद्या इत्युक्तम् । तदाह—गुणचतुष्टयमिति । स्वर्गाद्यैरितीति । स्वर्गादिगुणयोग इति भावः । पारतन्त्र्याद्वा गुणशब्दस्तेष्विति । प्राणस्तावदादिगतेः क्रियाशक्तिः । सा च बुभुक्षादिगतीनां समष्टिः । तस्या ज्ञानशक्तिर्मनश्चादीनां समष्टिः । तस्या एव कार्यशक्तिराकाशः । स च वात्वादीनां समष्टिः । प्राणस्य ग्रहणादाकाशस्य च गुणेऽप्यगणनाद्रेफिकार-स्वरूपतया आकाशज्ञानशक्त्योरपि ग्रहणं लभ्यते । तत्र च ज्ञानक्रियाशक्तितन्मत्वं कार्यशक्तेरस्त्येति पारतन्त्र्याद्वेत्युक्तम् । तेष्विति । यद्यपोकारस्य गुणा इति मनसादयोऽपि गुणा एव । किन्तु तेषां गुणत्वं मनसादिबुद्धिप्रधानत्वात् न तु पारतन्त्र्यादिति दर्शितम् । विगिटः कार्यकरणसहात इति । अत्र शोकादीनां करणेष्वन्तर्भावोऽभिप्रेतः । विगिटः शरीराकारेण व्यवस्थितः । अवगिट इति वा पाठः । प्राणायामेषु गृहीतेषु तेषां सहाताकारमवगिष्यते स इत्यर्थः ।

मूले बुधैरिति । बुभुक्षादिगतीनां सर्वप्रापिगततया समष्टित्वं प्राणाकाश-ज्ञानगतीनामादिगतेष्वेष्टित्वम् आदिगतेरपि कालपुरुषाविभक्तत्वमित्येतत्पर्य-मुक्तम् । वक्ष्यति च—प्रणवशक्तिभ्यां ध्यापकमिति । न्यासविषये विगेषः । प्राणा-त्मरूपदेन मन्त्र आत्मपदयोग उक्तः । तदभिप्रायेण विवृणोति—प्राणशरीरमिति । षोडशत्वादेव तस्य विन्दुयोगो लभ्यते । तदाह—विन्दुमङ्गितमिति । आदिति गेयः । किं विवृणोति भवतीत्याह—हं प्राणात्मन इति । लक्षणत्वसंज्ञकत्वादेव म्यागो बुधैरिति निर्देशाय तस्य म्यानमपि विवृणोत्यवगेषम् । तेनेति सहायं तृतीया ।

तदाह—तेन प्राणात्मकेनेति । यथायोग्यमिति । प्राणस्य देहान्तर्ध्यापित्वात्तया व्यापकतया बुभुक्षापिपासयोर्न्यासः मनसो हृद्गतत्वाद्बुद्धि शोकमोहयोरित्ययोर्देह एव व्यापकतया न्यास इत्यभिप्रायः । करणान्यपीति । अत्रापिशब्दात् ज्ञान-शक्तिसिद्धिरिति भावः । मनआदिव्यति । हृद्येव तत्तदुबुद्ध्येति भावः । सङ्घातस्य शरीरे व्यापकं भवतीति । अथ मूल ककारान्तास्त्रिव्यादिना बुभुक्षादिशक्तवृ-गतेश्चो हकारादिभ्योऽकारादिस्वराणां बुभुक्षादिशक्तिवाचकतयोत्पत्तिरुक्ता ।

हकारस्य महात्मन इति । तस्य जाल्या प्राणवाचित्वेऽपि व्यक्तिसिद्धौ बुभुक्षादि-वाचकत्वमिति सूचितम् । न्यासविषये विशेषः । बुभुक्षादिभ्योऽकाराद्युत्पत्तिकथ-नेन मन्त्रेषु तत्तद्योग उक्तः । तत्र विशेषसुगन्देनोक्तः । तदाह—सुगन्द इति । अत्र केवलहरमायायोगे तद्युतस्वरयोगे च बुभुक्षादिशक्तीनां सूक्ष्मसूलतया भेदी द्रष्टव्यः । ऋं वायुस्पर्शाभ्यां नम इत्यत्रापौत्यादयो मन्त्रा इति सम्बन्धनीयम् । ऐमित्यपीकार एकारादिश्च संहित इति ज्ञेयम् । अत्रापि न्यासे प्राग्वत् प्राणाकाशज्ञानशक्तिन्यास इत्यत एव । मूले हकारस्य महात्मन इति । महात्मत्वं स्वव्यष्टिसहितत्वम् । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन रेफमाययोरप्येवं महात्मत्वं लभ्यते । न्यासप्रकरणत्वाच्च न्यासार्थमेतदपि स्यात् । तदाह—हकारस्येत्यादिना । ऋं ऋं लृं रेफात्मने नमः । यं यं यौ यौ थं थं यः ईकारात्मने नम इति मन्त्रद्वयमादिग्रहणेनोक्तम् ।

मूले इतोर्दं षोडशाङ्गवदित्यस्यायमर्थः । यदिदमुक्तं तत् षोडशाङ्गवच्च स्यात् । षोडशाङ्गानि यस्य शक्तिबीजस्य तच्च षोडशाङ्गमिति । एतदभिप्रायिण तत्तद्बीजयुतेत्याहुक्तम् । प्रणवीऽत्रापौष्यते । ॐ हं हां हिं हीं हुं हूं ऋं ऋं लृं लृं यं यं यौ यौ थं थं यः ईं नम इत्यसौ महाव्यापकमन्त्र इति ॥ ३॥४॥५॥६ ॥

अथ मूले एभ्यः सञ्चञ्चिर इत्यासां सूक्ष्मानामपि बुभुक्षादिशक्तीनां प्रत्येकं षट्त्रिंशद्भिर्दिधावान्तरभेद उक्तः । हकारादीनामेवैभ्योऽङ्गैश्च इत्यकारादि-विशिष्टानां बुभुक्षादीनां ग्रहणम् । सर्वंगा इति । यावन्तो बुभुक्षादीनामवा-न्तरभेदाः तान् गच्छति वाचकतयेति सर्वंगाः । तत्र बुभुक्षागतेस्तावत् सच्च-रजस्तमोभेदेन त्रयो भेदाः । तत्र सच्चभेदेऽपि केवलसत्त्वेन रजःसृष्टेन तमः-सृष्टेन तदुभयसृष्टेन च सत्त्वेन भेदचतुष्टयम् । तत्रापि तीव्रमध्यमन्दतया भेद-त्रयम् । एषं हादशविधा सात्त्विकी बुभुक्षा स्यात् । तथा राजसी तामसी चेति । एषं पिपासादिव्यपि संभव इति । न्यासविषये विशेषः । तदाह—एभ्य उक्तेभ्य इत्यादिना । पूर्वोक्तस्वरपारायणन्यासवदित्यनेन षोडशङ्गानि पदानि सच्चिस्थे तेषां दक्षेण न्यास उक्तः । तानि च पदानि यथास्थानेष्वेव विस्त-

नीयानि नतु प्राणादिस्थानेष्वित्येवकारिणीकृतः । अयमिह प्रयोगः । शिरसि
पोडशदलं पञ्च सञ्चिन्त्य तत्कर्णिकायां हं बुभुक्षायै नमः विन्यस्य तत्र पूर्वादिदलेषु
हं अं बुभुक्षायै नमः हां आं पिपासायै नमः इत्यादिपोडशमन्त्राग्रसेत् । पुनः
काम्बुज एव न्यासः । कखादिचान्ताक्षरसंयुक्ताः स्वरा इत्युक्तत्वात् । तस्मिन् पद्मे
कर्णिकायां हं बुभुक्षायै नम इत्येव विन्यस्य पूर्वादिदलेषु हं कं बुभुक्षायै नमः
हां कां पिपासायै नम इत्यादि पोडश मन्त्रान् न्यसेत् । एवं चान्तमूह्यम् । अयं
कर्णिकायां बुभुक्षान्यासेनैकः पर्यायः । एवं पिपासादिन्यासेन पञ्चदश पर्यायाः
स्युः । पिपासादिन्यासभेदा इति वक्ष्यमाणत्वादेतदवसीयत इति ।

अथ मूले तेभ्यो वर्णान्तराः सर्वे इत्येष्वन्तरभेदेष्वपि प्रत्येकं विषयावान्तर-
भेदसंभवाद्वान्तरभेद उक्तः । वर्णान्तरा अकारादय एव । ते च सर्वे भवन्ति । य
एतेषामपि भेदानां विषयेषु प्राग्बद्गुणतत्संगतत्तै(यै)वादिभेदतो भूयोऽपि षट्-
त्रिंशद्वान्तरभेदास्तद्भेदास्तद्भेदात् सर्वत्वमिहाभिप्रेयते । न्यासविषये विशेषः ।
तदाह—तेभ्य इत्यादिना । अकारपद्मदलेष्विति । शिरसि प्राग्बत् पोडशदलं पञ्च
प्रकल्प्य कर्णिकायां हं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य पूर्वदलमध्ये हं अं बुभुक्षायै
नम इति विन्यस्य हं अं अः बुभुक्षायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् तत्परिवारत्वेन
तत्र परितो न्यसेत् । ततो द्वितीयदलमध्ये हा आं पिपासायै नम इति विन्यस्य
परितः हं अं बुभुक्षायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् न्यसेदित्यादि प्रतिपत्तव्यम् ।
काम्बुजदलेष्वित्यत्रापि आकारादिविसर्गान्तस्थानेषु न न्यासः । आदौ हां
हिमादिगुक्ता इति । पिपासावर्गे हायोगः । शोकवर्गे हिं योग इत्यादि । आदि-
ञ्चस्त्रैरेवेति । प्राग्बदेवेति भावः । पिपासावर्गे तावच्छिरसि पद्मे कर्णिकायां हां
पिपासायै नम इति विन्यस्य पूर्वदलमध्ये हा अं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य हां
अं कं पिपासायै नमः हा आं कं पिपासायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् परितो
न्यसेत् । द्वितीयदलमध्ये हां आं पिपासायै नम इति विन्यस्य परितः हां आं
कं पिपासायै नमः हां आं खं पिपासायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान्
विन्यसेत् । एवं शोकादिवर्गेष्वपि जघ्नमिति ।

द्वितीयदीर्घादिशंयुता इति । द्वितीयो दीर्घ आकारः । आदिग्रन्थेन तृतीय-
ञ्चस्त्रादिपोडशविसर्गान्तस्वरग्रहणम् । यद्यपि द्वितीयादिस्वरसंयुता इति वाच्यम्
तथापि द्वितीयदीर्घादिग्रहणं द्वितीयस्वरयोगेन एको वर्गस्तृतीयस्वरयोगेनैक
इत्यादिवर्गविभागस्फूर्त्यर्थमिति ज्ञेयम् । त्रिबीजं श्लोके न्यासा भवन्ति । तत्र तृतीय-
बीजेष्वयं ब्रह्मविष्णवादिस्वरयोगो दर्शितः । ततो मूलमिदं विदुरित्यस्यार्थमाह—

प्रतिपर्यायमिति । प्रतिदलन्यासः प्रतिपद्यन्यासो वात्राभिप्रेयते । ततश्च प्रणव-
शक्तिभ्यां तत्र तत्र व्यापकं भवति । अत एव व्यापकन्यासा इति बहुवचनमिति ॥७॥

अथ गतो वो बीजतामिप इत्यस्या एव शक्तेस्त्रिवीजप्रधानैव साधकगतव्यक्ता-
व्यक्तार्थशक्तिलक्षणव्याप्तिरुच्यते । तदाह—गतो व इति । पङ्धन्यासः सूचित
इति । तथा व्याप्तिं वदतेत्यर्थाङ्गभ्यते । साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्वसिद्धय इत्येतदिह
समानम् । गतो वो बीजतामिप इति ब्रह्मादीन् प्रत्यभिधानाह इति तेषां ग्रहणम् ।
एय मन्त्रः स्वांशैर्हकारादिभिर्ब्रह्मादीनां त्रिसूर्तीनां बीजतां प्राप्तस्तदात्मकः संपृक्त
इत्यर्थः । न्यासविषये विशेषः । तदाह—वो युष्माकमिति । ईश्वरसदाशिवयोरपीति ।
विन्दुनादयोरेतद्वीजत्वमुक्तम् । यद्यपि त्रंशकोऽपि विपङ्ध्वा विद्यत एव । किन्तु
नात्रातिसंक्षेपो नाप्यतिविस्तार इति पञ्चांशकः पङ्ध्वा परिगृहीत इति ज्ञेयम् ।

अयमिह प्रयोगः । हं ब्रह्मणे नमः रं विष्णवे नमः ईं रुद्राय नमः ह्रीं ईश्वराय
नमः ह्रीं सदाशिवाय नमः इति पादगुह्यह्नमुखमूधसु न्यसेत् । यतो वक्ष्यति—
मूर्तिस्थानेषु न्यास इति । अथ प्राणिवेवं व्यवस्थित इत्यस्य त्रिसूर्त्यात्मकस्याक्षर-
त्रयस्य सकलप्राणित्देहपर्यन्तं व्याप्तिरुच्यते । एवमित्यनेनैतदुक्तम् । यथा पूर्वं
हकारादिचयं प्राणाद्यात्मकं तत्कार्याभ्यांदिद्वारा प्राणिशरीरे व्याप्तमेवमिह त्रिसू-
र्त्यात्मकं तत्कार्यार्थद्वारा प्राणिशरीरे व्याप्तमिति । तदेतदुक्तम्—एवमुक्तेन प्रकारेण
पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सतीति । तत्र प्राणाद्यात्मकम् इह तु ब्रह्माद्यात्मकमिति भेदः ।
कार्याणामनुगमे कार्यार्थानामप्यवश्यमनुगमादेवमुक्तम् । न्यासविषये विशेषः ।
तदाह—प्राणिविति । अधपट्कविशिष्टेषु जीवेश्विति । तेषां शरीररत्नभावत एव
पङ्ध्वात्मत्वमिति भावः । तथा च सकलजगदधीशेत्यत्रोक्तं कलाभिरवयवैरित्यादि ।
एवमित्यत्र सतीत्युपस्कारः । पञ्चमूर्त्यात्मकत्वं चेह विशेषः । तदाह—एवमुक्तेन
प्रकारेणिति । यद्वा प्राणिवस्मिन् युष्माकं बीजे सतीति मूलार्थः । तदाह—एव-
मुक्तेनेति । बीजस्य पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सतीति भावः । अध्वाभिमानित्वेनेति । मूर्त्य-
भिमानित्वात् रुद्रैरेतदिवस्थितम् । किमिह सिद्धं भवतीत्याह—अध्वोपाधिकेति ।
विस्तरस्याशक्यत्वादिति । पङ्धन्यासस्त्विह संप्रहेण विस्तरेणापि या कार्य इत्यपि
सूचितम् । शिवायै इति धेति सकलगतिमन्त्रविषयं द्रष्टव्यम् । सद्योजातादय
इति । सद्योजातं प्रपदोामीत्यादिपहणम् । पृथिव्यादीनीति पञ्चभूतपहणम् ।
अथ ब्रह्माण्डं अम्भमेतेनेति सकलप्राणिशरीरात्मकस्य ब्रह्माण्डकयन्त्रोकारेण
व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषः । तदाह—प्रथमेन तानिति । क्रमेणिति ।
वर्णानां तत्त्वेभित्यादिक्रम उक्तः । कयमिह वर्णतत्त्वाध्वनामपि संहारो

सभ्यत इत्याह—ब्रह्माण्डमितीति । अथ व्याप्तस्थावरजङ्गममिति ब्रह्माण्ड-
व्यापिनोऽपि तदन्तर्गतसकलप्राणिषु सूर्याद्यनुगमव्यतिरेकेणैकरूपतयाऽन्तर्मुख-
तया प्रसरलक्षणा व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—सूर्यधिष्ठेयतयेति ।
तत्तत्तत्त्वादिर्वर्तिन इति । तत्त्वेषु वा भुवनेषु वा वर्तमानस्येत्यर्थः । तत्रापि
पृथिव्यवादीनां भूम्यन्तरिक्षादीनामपि भावात्तत्तच्छब्दोपादानम् । ननु प्राणिव्यध्व-
षट्कं प्रागुक्तम् ततः कथमिहाध्वसु प्राणिसंभव इति । उच्यते । समष्टिव्यष्टिमेदात्
समष्ट्यध्वसु प्राण्यवस्थानं प्राणिषु च व्यध्वध्वसंभव इति शक्तेर्विन्दुदशेयमुक्ता ॥ ८ ॥

अथ नादादिदशाभिः स्वरूपपर्यन्तमन्तर्मुखतया व्याप्तिर्नादः प्राणश्चेत्यर्धेनोक्ता ।
न्यासविषये विशेषमाह—भूर्तिलयानन्तरमिति । न्यासयोगाविति । सर्वान् क्रमेण
न्यस्योत्तरोत्तरस्मिन् संहारेण योगं कुर्यादिति भाव इति ।

अथैष पुंस्त्रीनियमितैरिति । हृल्लेखायास्त्रयप्रधानैव देहाकृतिशक्तिलक्षणा
व्याप्तिरुच्यते । अत्रैष इति हृल्लेखामन्त्र उक्तः । लिङ्गैरिति सहार्थं तृतीया ॥ ९ ॥

रेफो माया बीजमिति प्रधानविभूतिकथनम् । तद्विभूतयोऽन्यानि । पुरुष-
प्रकृत्यादिघटशिलाफलान्ताः सर्वेऽप्युच्चावचपदार्था इति लिङ्गैरिति बहुवचनेन
सूचितम् । अत्र रेफपदेन हृल्लेखाया रेफांशवाच्यता पुंशक्तिग्रहणम् । एवं माया-
बीजमिति स्त्रीनपुंसकशक्तिग्रहणम् । तच्छक्तीनां कार्यक्रमेण सर्वेऽपि पुंस्त्रीनपुंस-
कार्था विकाराः स्युः । अत्र तरुवल्गुदयो घटशिलादयोऽपि स्ववाचकलिङ्गवशाद्
ग्राह्या एव । रेफो माया बीजमित्यभिधानात् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—
लिङ्गन्यासमाहृति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणात्सभ्यते इति । अथ शक्तिः श्रीरित्या-
दिना शक्तेः सर्वप्रधाना शक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तदाह—शक्त्यादिन्यासमिति ।

मूल इत्याद्यैरित्यत्रैष समभिधीयत इत्यनुवर्तते । शब्दैरिति च विशेषाध्या-
हारः । आदिशब्देनान्येऽपि शक्तिवाचिनः सावित्रीशब्दादिशब्दा गृह्यन्ते । अत्र
शक्तिः स्वयमेव प्रकृतिः । श्रीसन्नत्यादयस्तद्विकारशक्तयः । सावित्र्यादयस्ततोऽपि
बाह्याः शक्तय इत्यवबोधव्यम् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—इत्येतामिरिति ।

अथ स्वार्थवाचकैरित्यासामेवास्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यशक्तितया व्याप्तिरुक्ता । स्त्रीऽर्थः
शक्त्याद्युक्तलक्षणा स्वयमेव प्रकृतिरेव तद्वाचकाः शब्दाः संवेदनादयः प्रणवादि-
मन्वाद्य तैरपि समभिधीयत इति । न्यासविषये विशेषः । तदाह—एतेषामेवेत्या-
दिना । कुण्डलिन्युच्यत इति शक्त्यादीनां स्वरूपं कुण्डलिन्येवेत्येवमुक्तम् । त्रयसराः
प्रणवादयः । त्रिबीजात्मका ऋत्युञ्जयादयः । विद्याधेति त्रयशालिन्यस्त्रि-
पुरादयः । कुण्डलिनीशक्तेर्विश्वोनिवादिच्छादित्रिशय्यात्मकत्वाच्च त्रयशालिनी

मन्त्रवाचकाः स्युः । प्रथममेकैकबीजमिति । ॐ अं ऐं शक्त्यै नमः । ॐ अं ह्रीं शक्त्यै नमः । ॐ अं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । एवं प्रणवमृत्युञ्जयादिवपि स्यात् । पुनर्द्विबीजमिति संयोज्येत्वायनुपङ्गः । ॐ अं ऐं ह्रीं शक्त्यै नमः । ॐ अं ह्रीं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । समस्तसंयोगेनापीति । ॐ अं ऐं ह्रीं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । अथ नानाविकारतां प्राप्तेरिति । तथाविधानामप्यासां ब्रह्मादितया व्याप्तिरुक्ता । स्वावान्तरमेदैः सह स्वार्यवाचकैः समभिधीयत इति भावः ।

न्यासे विशेषमाह—एवं न्यास इति । एकैकबीजादिसंयोगेन न्यासेऽपीति भावः । सर्वमन्त्राणामिति निर्देशेनैतद्दर्शितम् । त्र्यक्षरादिसंयोगतो न्यासः सर्वमन्त्रसाधारणः । ब्रह्मादिसंयोगतो न्यासस्तु तत्तन्मन्त्रविषय इति । सर्वमूलमौलिकमन्त्रेष्विति । मूलमन्त्रा एत उक्ताः । मौलिकमन्त्रासु तेषामपि विभूतयो ब्रह्माष्टाक्षरदादशाक्षरादयः । अत्रैतदप्यर्धादवसीयते । ब्रह्मादीनां बीजानां तु संयोगतो न्यास एकैकं बीजं संयोज्येत्त्वेनेन समान एवेति । अथ स्त्रैः स्त्रीभावैरिति । ब्रह्मादिभावापन्नानामप्यासां शक्त्यीप्रभृतीनां गुणव्यतिरेकनिबन्धनरूपतया व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—अथैवंविधानामेवेति । अकारककारादिसंबन्धिमिरिति पञ्चाशद्वर्णग्रहणम् । ॐ अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नम इत्याकारपद्मकर्षिकायां ॐ अं अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नमः ॐ अं अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नम इत्यादि षोडशमन्त्रांस्तदीयदलेष्वित्यादि । अथ विकल्पितैरित्येवंविधानामप्यासामवस्थादिभेदतो भूयोऽपि व्याप्तिरुक्ता । स्त्रैः स्त्रीभावैरित्येतद्विशेष्यते सह स्वार्यवाचकैः समभिधीयत इति । पूर्ववदेव न्यासे विशेषमाह—व्यञ्जनपारायण- (न्यास)मिति । प्राग्वद्ब्रह्मब्रह्मादिभेदेन षोडशविधो विस्तारः प्रतिपत्तव्यः । सर्वत्र चैव समभिधीयत इत्यनुवृत्तेः मूलेन व्यापकं लभ्यत इति ॥ १०॥११ ॥

अथ तामेनामिति । हृत्तेखायाः केवलहकारप्रधाना मूर्तिशक्तिचक्षणा व्याप्तिरुच्यते । सन्त इत्यनेनैतदुक्तम् । साधकस्य हृद्यहमिति रुटियोगादिदं तावच्छ्रुतथाश्रुतनिर्दिष्टकरमिति । एके विटुरिति । केचित्पूजाधारगतां विटुरिति सूचितम् । तथा साधस्तादुक्तं—कुण्डलिनी तदा मूलाधारे विसरतीति । कुण्डलिन्येकैव तावत् प्रधानविभूतिरिच्यते । न्यासविषये विशेषं दर्शयति—कुण्डलिनीन्यासं यक्तुमिति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणात्प्रथमे । अन्य इति मूलाधारादियु प्रत्येकं योजनीयम् । मूलाधारनाभिहृदयभूमध्यहादगान्तरानि क्रमेण स्थानानि सिद्धानि भवन्ति । मूलाधारग्रहणात् षोडशान्तोऽपि ग्राह्यः ।

अथ सा रोतीति । कुण्डलिन्याः शक्तेर्नादगतिरूपेण व्याप्तिरुक्ता । सततमिति ।

प्राणिनां बहिर्मुखतया व्याप्तियु तूष्णीमवस्थासु सुषुप्तावपीति भावः । न्यास-
विषये विशेषमाह—सा रीतीति । सर्वस्थानानुगतेति सततशब्दाभिप्राय उक्तः ।
नादज्योतिरिति । रीति देवीत्यनयोरभिप्राय उक्तः । मूलाधारगतत्रिकोण-
मध्यादतिस्वल्पसूत्राकारेण नादज्योतीरूपेणापोडशान्तं चिन्तनमिति भावः ।
शुद्धीसद्गीतकध्वनिरिति । तस्य ज्योतिष आनन्दाभ्युत्पत्तकत्वमपि षोडशान्त-
गतादभ्युत्पत्तिसारयोगादुक्तम् ॥ १२ ॥

अथाकृतिमिति । नादशक्तेरपि नानाविधमूर्तिशक्तिरूपेण व्याप्तिरुक्ता । तस्या
इत्यर्थादुपस्कारः । सौ भावः स्वकीयनादस्वरूपस्य नानाविधो विकारः । पिण्डन-
सुपचयः । बहुधेति परब्रह्मसाक्षिचतुर्मूर्त्यादिरूपेण परशक्तिसाक्षिणी चतुर्मूर्त्यादि-
शक्तिरूपेण चानेकविधतयेत्युक्तम् । तस्या नादशक्तिरूपायाः शक्ते रूपं स्वेन
विकारजातेनोपचितं तत्तद्वाच्यनानाविधमूर्तिशक्तिरूपेण बहुधावस्थितं विदुरिति
भूलार्थः । अत्र च ब्रह्मसरस्वत्यादीनामपि ये प्रतिस्वं विभूतयः ता अभ्युपसंहार्याः ।
धराचरस्य जगती भूलत्वादिति निर्देशात् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—न्यास-
माहेत्यादिना । स्वेन भावेन चेति । समुच्चयार्थस्यकारः । तत्र कुण्डलिनीवाचक-
हकारेणेति स्वशब्दार्थ उक्तः । कुण्डलिनीबीजेन चेति भावशब्दार्थ उक्तः । भव-
त्यन्मात्कार्यजातमिति बीजं भावः । पिण्डितामुपचिताम् । स्रमिति कुण्डलिनी-
बीजम् । ह्रस्वं ह्रस्वीमिति मूर्तिशक्तितया च तद्विधान्नातम् । तदाह—ब्रह्माणं सर-
स्वतीषु सञ्चिन्येति । न्यसेदित्यधःसम्बन्धः । द्वादशान्तभ्रूमध्यहृदयनाभिष्वित्येकः
पक्षः । त्रिकोणमध्यकोणत्रयेषु वेति पश्चान्तरम् । प्रकृतनाभिविषयमेतत् । एत-
च्छेष एव चैवं नाभौ न्यसित्वेत्यादि वक्ष्यते । तत्र द्वादशान्तादिषु न्यासविधावेवं
प्रयोगः । द्वादशान्ते त्रिकोणं विचिन्त्य तन्मध्ये सर्वेश्वरं मूलप्रकृतिं च स्मरन् ह्रस्वं
ह्रस्वीमिति विन्यस्य परब्रह्मपरशक्त्यादित्रयं व्यापकतया विन्यस्य सर्वेश्वरमूलप्रकृ-
तिन्यासं कुर्यात् । पुनः रुद्रसर्वेश्वरोमामूलप्रकृत्यादित्रयं कोणत्रये न्यस्य तेषां यथा-
स्वं परिवारत्वेन रुद्ररुद्रोमोमादित्रयत्रिकं विन्यसेत् । ततो भ्रूमध्ये रुद्रसर्वेश्वरोमा-
प्रकृतिबुद्ध्या बीजहयं विन्यस्य परब्रह्मपरशक्त्यादित्रयं रुद्रसर्वेश्वरोमामूलप्रकृति-
तदावरणत्रयञ्च न्यसेत् । एवं हृदये नाभौ चोहनीयमिति । नाभौ न्यासविधी तु
नाभिहृदयभ्रूमध्यद्वादशान्तेषु समान एव न्यासः । तदाह—हृदयादिष्विति ।

अथ कुण्डलिनीं सर्वथा ज्ञेयेति सकलमूर्तिशक्त्याभिकायाः शक्तेरन्तर्मुखतया
स्वरूपपर्यन्तमनेकावान्तरक्रमवती व्याप्तिरुक्ता । सर्वधेति सर्वप्रकारेण । सन्ति
तत्र बहवः प्रकाराः तैर्ज्ञेयेत्यर्थः । सुषुम्नानुगतैव वेति । तेषां स्वरूपनिष्ठानां

प्रकारभेदानां सुपुत्रान्तर्वर्तित्वमुक्तम् । ते च भेदाः केवलब्रह्मसर्वेश्वरपरस्वती-
मूलप्रकृतिचतुष्कप्रभृतयोऽवबोद्धव्याः । न्यासविषये विशेषमाह—कुण्डलिनी
सर्वधेत्यादिना । चतुर्भूतियोगस्तावदयमुक्त एव । ब्रह्मयोगादय एव तु पुनः
कार्याः । किं च चतुर्भूतियोगग्रहणेन तत्रापि योगप्रकारः प्रागुक्तः सूचितः ।
यदुक्तं—चतुर्ष्वपि स्थानेष्वित्यादि । ननु तत्रोक्ताच्चतुर्दशयोगादस्य कुण्डलिनी-
योगस्य को भेद इति । उच्यते । तत्र चिदवष्टम्भादियोगानां व्याप्तत्वम् । तदुक्तम्
—तेजसा बाह्यं स्थूलादिशरीरमित्यादि । इह तु सुपुत्रायामेव सर्वं चिन्तनीयम् ।
तदिहोक्तं—सुपुत्रानुगतैव सेति । चिदवष्टम्भयोगे सुपुत्रानुगतकुण्डलिनीचित्तेजसा
स्रदेशावष्टम्भः स्यादिति । योगानुक्तानिति या युष्मानपीत्यत्रेति भावः ॥ १३ ॥

मूले धराचरस्य जगत इति । ततो मूलमिदं विदुरित्यादिवद्विषयोनितयोप-
संहारः । अनेन बहुधा विदुरित्युक्तमूर्तिशक्तिवद्विभूतीनामपि विभूतितान्तर्वर्द्धि-
करणभूतदेहविषयाणां सूचितम् । न्यासविषये विशेषमाह—केन मन्त्रेष्वैव-
मित्यादिना । बीजमेव तदित्यत्रापिशब्दोऽध्याहृतः । तत्र चार्थात्सिद्धं प्रणवस्य
तावद्बीजत्वमिति मन्यमानो विवृणोति—न केवलमिति । तदपि बीजमेवेत्यन्वयः ।
किमिह तदपोत्युक्तमिति तद्दर्शयति—शब्दब्रह्म हकार इति । तच्छब्दलिङ्गोप-
पत्तये शब्दब्रह्मोक्तम् । किञ्चात्र बीजमेव तदिति हृल्लेखाप्यभिप्रेयते । तेन
योगावसाने हृल्लेखया स्वरूपमनुसन्धेयमित्यपि सूचितम् । पञ्चयोगाद्यवसानेऽपि
समानमेतदित्यवबोद्धव्यमिति ।

अथ मूलस्य विन्दुयोगेनेति शक्तेर्हकारप्रधानैव मूर्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते ।
मूलशब्देनेह शक्तिगतो हकारो गृह्यते । वच्यति च—हकाराख्यो भवानित्यादि ।
यतानन्देति ब्रह्मण आमन्त्रणम् । त्वदुद्भव इति । त्वदायत्त्वादिति भावः । न्यास-
विषये विशेषः । तदाह—मूर्तिन्यासमाहृति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणात्प्रभ्यते ।
त्वदुद्भव इति ब्रह्मशब्दस्य पञ्चाश्रयोगोऽपि सूचितः एवमितरयोरपि ॥ १४ ॥

अथ हकाराख्यो भवांस्तेनेति ब्रह्मादिविभूतीनामात्मप्रकृतोत्तररूपेषु व्याप्ति-
रुक्ता । तेनेति यस्मादिन्द्रियुक्तहकारात् त्वदुद्भवस्तस्माद्भवान् हमित्येवं लोके प्रथित
इत्यर्थः । हकार आस्या प्रसिद्धिर्यस्येति समासः । हमित्येतदहमित्येतदेव ।
अत एव यच्यति—सोऽंभावमुपागतेत्यादि । अहमिति च सकलधराचर-
जातस्यात्मनि प्रसिद्धम् । ततश्च त्वं सकलचेतनानामात्मतयाहमिति प्रथितः ।
अत एवेत्युक्तं भवति—हरिरित्येष शब्दश्च इति । लोका इति शेषः । हरति
मायारूपेषाम्मनां स्वरूपमप्यितिमिति हरिर्मायावी विष्णुः । अनेन तदु-

भुवनाद्यात्मकमायाप्रकृतिविग्रहो विष्णुर्हरिः । तथास्य प्रसिद्धिः । अत एवेत्युक्तं भवति—हरत्वमस्य तेनैवेति । लोकाप्रथितमिति शेषः । हरति विश्वं संहरतीति हरः कालतनुरोश्चर एव । तदुक्तम्—ईश्वरस्य सर्वज्ञतां चाहेत्यादि । सर्वात्मत्वं ममापि चेति । हकारस्य इकारबिन्दादिसवरयोगादहं भवामि अत एवात्म-प्रकृतोश्चराणां समष्टितया मम सर्वात्मत्वमपि लोके प्रथितमिति भावः । अनेनैतत् सिद्धं भवति । शक्तेः प्रधानविभूतिः सर्वेश्वरः तद्विभूतयो ब्रह्मादयः तेषां सहाविभूतयश्चराचराणामात्मजातं तदुपाधिजातं प्रकृतिलक्षणमोश्चरश्चेति ।

ननु रुद्रस्य कथमोश्चरो विभूतिरिति । नैष दोषः । रुद्रत्वेऽपि तावदश्यासि-संभवात् । तथा चोक्तम्—ईश्वरः शर्वं ज्ञेयान इति । न्यासविषये विशेषमाह—उक्तेऽर्थ इति । न्यसेदित्यर्थ इति । श्लोकइयाभिप्रायोऽयमिति भावः । बीजत्वमेव प्रपञ्चयन्नित्यत्र यदप्यभिप्रेतं तद्दर्शयति—एतदेवेति । ब्रह्मादिकारणत्वादपि कुण्डलिनोवाचकं हकारोऽपि बीजमेवेति एतदभिप्रायः । तेनैहापि प्रणवयोग-सिद्धिरिति । इह मूर्तिन्यासमित्याह । ह्रस्वखापटले तु योगप्रकरणे हं हरिहरादि-चतुष्प्रणवादि वक्ष्यति । तत्रार्थादयं नियमोऽवसीयते । तत्र न्यासविधावित्यं हरिहरादिचतुष्प्रणवस्यासौऽपि कार्यः । न चैकस्थोभयथापि प्रयोगयोगः । अज-यापरमात्मप्रणवस्यासानित्यजयापरमात्मप्रणवयोगस्यासानिति चोभयथाभिधानात् । तत्रैषां योगविधानादिह न्यासविधानानन्तरं तच्छेषतया योगप्रकारोऽपि कुण्ड-लिनीयोगवदुपलक्षणीयः । ततश्च मूर्तिलिङ्गचिदवष्टभास्यविकल्पयोगान्तं सर्वं कार्यम् । यद्वा मूर्तियोगमात्रमेव सामान्यसिद्धं कार्यम् । यदुक्तं प्रथमपटले एव—चतुर्ष्वपि स्थानेषु सपरिवारमित्यादि । 'बीजमेव तदित्येतदिहापि समानमेवेति ।

अथास्य बिन्दोरित्यादि विवरोत्तमारभते—विभूत्यन्तरमिति । मूर्तिन्यासे षडङ्घन्यासादिषु चोक्तेषु व्याप्तिरपि दर्शितेवेति विभूत्यन्तरपदेन दर्शितम् । अजया-परमात्मप्रणवस्यासानिति सहाभिधानं सहप्रयोगसूचनायम् । तेन यद्वक्ष्यति—हंसपूजां सङ्ख्येति । तत्रैषां त्रयाणामपि न्यासयोगौ स्यातामिति । यद्वा स्थूल-सूक्ष्मपरत्वमेधां सूचितम् । तेन मन्त्रविग्रहसंहारसर्गादिभिः क्रमोत्क्रमन्यासाभ्यां कार्यमिति । तदभिप्रायेण वेह न्यासमात्राभिधानम् । सर्वमन्त्रभावनासु मानस-पूजानन्तरमजयापरमात्मप्रणवस्यासैः स्थूलाद्युपाधित्वयं देवतातत्त्वे संख्यं सच्चित्सु-खाद्वैतमात्रस्वरूपो भूत्वा प्रणवपरमात्माजपान्यासैस्तन्मूर्ततामात्रकल्पमुपाधित्वयं यद्वा सकृन्मन्त्रन्यासं कृत्वा मन्त्रजपं कुर्यात् ।

यद्वा बीजबिन्दादिक्रमोऽत्र विवचितः । तत्र षोडशाङ्गन्यासादित्रयाणामन्य-

तमेन वाचक्रामि बीजसंहारः । शक्तिः श्रीरित्यादिन्यासेन विन्दुसंहारः कुण्डलिनी-
न्यासेन नादस्य पुनः शक्तिन्यासेन शक्तिसंहारः ततो हं हरिहरादिचतुष्प्रणवन्यास-
योरैकतरेण वाच्यामि स्थूलसंहारः । अजपापरमात्मन्यासाभ्यां सूक्ष्मकारणसंहारः
पुनः शक्तिन्यासेन सामान्यसंहारः । ततः प्रणवन्यासेन निरुपाधिकदेवतातत्त्वभावः ।
तदनन्तरं ताराहिमक्तादितिन्यासेन वाच्यवाचक्रामकदेवताविग्रहः ततः सकृन्मन्त्र-
न्यासं कृत्वा मन्त्रजपं कुर्यादिति । तदुक्तं—मन्त्रात्मा भूत्वा भक्तं संहृत्वेत्यादि ।
पौडगाङ्गान्यासादीनां स्थूलसूक्ष्मक्रमोपपत्त्या चायमप्यभिप्रायो लभ्यत इति ।

किञ्चाऽजपापरमात्मप्रणवन्यासानिति सङ्घामिधानं तामां व्याप्तोनां हकारैकार-
प्रधानत्वादपि भवति । तत्र पौडगाङ्गादिव्याप्तियु शक्तेर्वर्णत्रयमपि प्रत्यक्षमेव । तथा
शक्तिः श्रीरित्यादिव्याप्तौ शक्तिः कुण्डलिनीचतुर्मूर्त्तिसु हकारः प्रत्यक्षः । अजपा-
परमात्मव्याप्तेर्हकारः प्रत्यक्षः । ईकारसु परोक्षः । प्रणवव्याप्तासुभयोरपि परोक्षत्वम् ।
गायत्र्यादिव्याप्तियु त्रयाणामपीति । यत एवं भेदोऽत एवायं व्याप्तिक्रम आश्रित
इति । तत्र प्रथममस्य विन्दोरिति पुरुषप्रकृतितनन्तया व्याप्तिरुच्यते । तत्रास्य विन्दो-
रिति शक्तेः प्रधानविभूतिसाचक्रांगोऽभिहितः । अख्येति प्रकृतस्य शक्त्ययस्य हका-
रस्य अङ्गत्वम् । विन्दुः 'क्षविदभ्येति विन्दुत्तमिति पुरोक्तं विन्दुत्त्वं तस्मादस्य समु-
द्भूति । 'तस्माद्भिद्यमानात्' 'तदा तु विन्दुस्फुटनोद्भवस्येत्याद्युक्तप्रकारेणाभिव्यक्तिः ।

यद्यपि परावाङ्मसतत्त्वमेवायं हकारः तथापि तस्याकार दीतरवर्णवद्विन्दो-
रुत्पत्तिर्भवः । तदुक्तं गुणितप्रकरणे—तामेव शक्तिं ब्रुवत इत्यादि । यस्मादस्य
हवर्णस्य विन्दोरुत्पत्तिस्तस्मादसौ स्वकारणानुगमाद्भिन्न्तः सन् हमित्येवमुच्यते
इति । स इत्यत्राप्येतत्त्वमनुपपद्यते । विन्दोरेव विसर्गावस्यात्ममुत्पन्नस्तावदर्थ
सकारः । कुतः । विसर्गस्य स्थूलदशा सकार इत्यभ्युपगमात् ।

यदुक्तम् - श्रीभावय विवृत्तिय गणसा रेफ एव च ।

जिह्वाभूनमुपध्मेति गतिरष्टविधोक्षणः ॥ इति ।

तस्मादभावपि स्वकारणानुगमाद्भिन्नाः सन् स इत्येवमुच्यते इति । विन्दोरेव
समुत्पन्नो हकारः । कुतः । विन्दुत्त्वादेव सकलवर्णोत्पत्त्यभिधानाङ्गेषु हकार-
स्येतरकारणताभिधानाच्च । यदुक्तं—स सर्गः श्रेयितः कण्ठ इत्यादि । विन्दुरन्तर्मूर्त्तः
स एव बहिर्मूर्त्तः सन् विसर्गा भवति । निगिरणोद्गिरणप्रयत्नाभ्यां तयोरीर्य-
मापत्वादिति ॥ ११ ॥ १० ॥

हकारः पुमानित्येतदाख्यप्रधानविभूतिरुक्ता । प्रोक्त इत्यनेनैतदुक्तम्—
हमित्येतदहमित्येतदेव । तस्य विन्दोः स्थूलदपत्त्वादर्शरूपेण प्रत्यगर्थनिष्ठत्वाच्च

पुरुषत्वमिति । मतेत्यनेन चैतदुक्तं—स इत्यस्य विसर्गस्य स्थूलरूपत्वान्नित्यप्रकृत-
परागर्थनिष्ठत्वाच्च प्रकृतत्वमिति । न्यासविषये विशेषः । तदाहास्य हस्येत्या-
दिना । तत्त्वं वदन्निति । ह्रस्वेखाया यः पुरुषः हकारः स एव ईकारो या
प्रकृतिरोकारः । स एव स इत्ययं वर्ण इति तयोस्तत्त्वमुक्तम् ।

अथाजपेयं स्मृता शक्तिरिति ह्रस्वेखाशक्तेरियं प्रकृतिपुरुषमयी शक्त्यंशप्रधानैक-
मूर्तिरूपैव प्रधानविभूतिरित्येतदुक्तम् । शक्तिरियमजपा स्मृतिरिति योजनीयम् ।
शक्त्यंशप्रधानत्वादजपेत्वेवमभिधेया भवति । तथा दक्षिणवामत इत्येकमूर्तित्वेऽपि
प्रकृतिपुरुषविभाग उक्तः । इयं स्मृतित्यनुपपन्नः ।

तत्र व्यवस्था बिन्दुदक्षिणभागस्त्वित्युक्ता । अस्याः शक्तेरिति शेषः । बिन्दु-
शब्देनान्तर्मखशक्त्यात्मा हंकार उक्तः । विसर्गशब्देन च ब्रह्मिर्मुखशक्त्यात्मा स इत्ययं
वर्णः । तौ च पुरुषप्रकृत्यात्मकाविति । तेन दक्षिणवामाख्याविति तदाकारो-
ऽप्युक्तः । अस्याः प्रधानविभूतेः शक्तेरिति शेषः । तेन बिन्दुविसर्गोर्दक्षिणवाम-
भागत्वमिह हेतुत्वेनोक्तम् । पुंस्त्रोविशेषिताविति । पुंस्त्रोरूपेण मित्रावित्यर्थः ।
न्यासविषये विशेषः । तदाह—देवतात्वनेत्यादिना । तथा दक्षिणवामत इति
न्यास इति शेषः । मूलशिरसोरिति मूलाधारमूर्धाभिप्रायम् । मूलशिरोग्रहणं तु
देहस्याधकर्ध्वांशग्रहणायम् । सर्वं चिति । सकलप्राणनामपोत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ बिन्दुः पुरुष इति प्रधानविभूतिरर्धयोर्ध्विभूती पुरुषप्रकृतो इत्युक्तम् ।
पुंप्रकृत्यात्मको हंस इत्येवमियमजपाशक्तिः पृथगपि पुंप्रकृत्यात्मको भवतीत्यर्थः ।
तदात्मकमिदं जगदिति । बिन्दुविसर्गयोरेव दक्षिणवामभागनियमेनापीत्यर्थः ।
अत इति । यत एवमतोऽर्धनारोखरदैवत्यो हंसमन्त्रः अतएव तथा ध्येयो न्यास-
विधावित्यर्थः । सर्वात्मकत्वं वदन्निति । पुंस्त्र्यात्मकत्वाद्ब्रह्मस्येति भावः । न्यास-
फलमिति जगन्मूलशक्त्यात्मकत्वमभिप्रेतम् । यदुक्तं—साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्व-
सिद्धय इति । योगविधौ त्वेकलिङ्गयोगश्चिदवष्टभयोगादि सर्वं कार्यम् । न्यासे
तु किञ्चिदभ्यधिकमुपदिशति अयमत्रेति । द्वितीय इति । मूलमूर्धदक्षिणवाम-
भागन्यासानन्तरमयं न्यास इति भावः । द्वितीयशब्देनैतत्सूचितम् । सामान्यन्यास
उक्तो विशेषन्यासस्तु तत्रायमुच्यत इति । मूलेनैवान्ततो व्यापकं सामान्यसिद्धम् ।
यदुक्तं—ततो मूलमिदं विदुरिति ॥ १९ ॥

अथ पुंरूपं चेति पुरुषप्रधाना ध्यामिरुच्यते । तत्र सङ्गविमाह—एवमिति ।
प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकमिति शक्तेरेव प्रत्यक्षपरोक्षावयवत्वेऽपि हंसस्य
हं हरिहरादिवद्व्यन्तत्वम् । तदा च तदर्थयोर्लौकिकपदाकारतया समुचितार्थमिति

पादकत्वादात्माष्टाक्षरदशमशवगायत्रादिब्रह्माक्षत्वम् । तदा च तत्पदयोः प्रत्यक्-
 परागात्मनिष्ठतयान्वये प्रत्यगात्मनोऽनुवादेन तस्य परमात्मताविधानात् प्रत्यगा-
 त्मनः परब्रह्मलक्षणदेवतातत्त्वैक्यप्रतिपादकोऽयं भवतीति भावः । शक्तेरीकारस्य
 सकारपरिग्रह एतदेव निवन्धनं यदुक्तार्थाभिधानम् । अतएव प्रकृत्यंशप्रधानत्वमस्या
 विभूतेरिति । ननु इं पुरुषः सद्य प्रकृतिरुक्ता तत्कथं प्रत्यगात्मपरब्रह्मात्मत्वमनयो-
 रिति । नैष दोषः । वर्णतया पुरुषप्रकृत्योः पदतया जीवपरयोश्च वाचकत्वात् ।
 यदा पुरुषस्यैव प्रकृत्यैक्यापत्तावपि स पुरुषः स्वान्तर्गतं प्रत्यगात्मानं प्रकृत्यन्तर्गते
 परब्रह्मलक्षणेनावेशयेत् । तदर्थं त्वारस्वात्मनः प्रकृत्यैक्यप्रतिपादनस्येति । ननु कदा
 पुनरनेन मन्त्रेष्वैकमैक्यानुसन्धानमिति । योगावसान इत्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं—
 ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाहेति । यदाऽजपासन्नाहृत्तावेतदित्येते । गायत्रेव तदा-
 हृत्ताविति । तस्यानेन तत्र प्रतिपादकमिति । परब्रह्मलक्षणः प्रत्यगात्मनैक्यप्रतिपादक-
 मित्यर्थः । योगावसान इदमनुसन्धानमिष्यते । यदा प्रत्यगात्मनः परब्रह्मतया
 तस्य च प्रत्यगात्मतया व्यतोद्धारिणानुसन्धानमिहाजपापरमात्ममन्त्रवाक्येन विव-
 चितम् । इंसपुजां सहस्रयेत्येतदप्येतदर्थमेव ।

अथवा सौरपटलेऽजपाविधानानन्तरमेतद्विधानमपि तद्वदभिप्रेतम् । तत्र-
 पविधौ चैतदनुसन्धानं भवति । यत्तावच्छ्रुत्यत्रयवयोर्विन्दुविषर्गयोगाद्युक्तमस्य
 विन्दोः समुद्भूतेत्यादिना तत्सर्वमिहापि तदेव । किन्तु इकारपरोक्षकारयोः क्रम
 एव भेद इति तन्निवन्धनमेव वदन् तत्सर्वं सूचयति—पुरुषं सेति । सा हृत्तेषा-
 शक्तिरजपालक्षणा विषर्गः प्रकृतिर्मतंत्युक्ता । स्वावयवेन तेषु परोक्षकारलक्षणेन
 सामिधेया सतो स्वावयवेनैव हमाभिधेयं पुरुषलक्षणं विन्दुः पुरुष इत्युक्तं सत् स्व-
 स्वरूपं प्रतिपद्यमाना स्वात्मनोऽनुवादेन पुरुषताविधानात् तदुपपत्त्या स्वावयवार्था
 सोऽभावं प्राप्नोति भवति । साधकार्यतयेवेयं प्रकृतेः पुरुषैक्यापत्तिः । सकलमन्त्र-
 देवतोत्पत्तेरप्येवमनुसन्धेयं तथात्वादित्यं विषयं प्रतीयत इत्यभिधानात् । तथाच
 साधकप्रतिपत्त्यनुसन्धेतया प्रकृतिः स इत्यात्मनस्यमिति च पुरुषं मृषादिति ।

ननु कथं स इति पुंनिद्रं कृतं स्यादिति । नैष दोषः । प्रकृतिलक्षणस्यात्मनो
 विवचितत्वात्प्रकृतौ पुरुषेऽनन्तरान्तर्भावाच्च प्रकृतेः पुरुषनिष्ठत्वादिह पुरुषांशप्रधान-
 त्वमिति । इह सोऽभावमुपागतित्युक्तत्वाद्अपायां हसभावेन स्थितिरपि लभ्यते ।
 अत एव प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैक्यप्रतिपादकमित्युक्तमिति ।

स एव परमात्माप्यो भवति । सैवं प्रधानविभूतिरुपलक्षणा सती
 परमात्मा नाम भवति । तदभिप्रेतया तदाप्येवमं मन्त्रो भवतीति मूलायः ।

प्रकृतिपुरुषयोस्तद्विभूतित्वमग्रेपस्त्रीपुरुषाणां तद्व्यापित्वं च पूर्ववदेव ।

पुरुषं सैत्यभिप्रायान्तरमाह—सा तावदुपाधिको जीव इति । अत्र सेति द्वल्लेखाशक्तिरुच्यते । सा चेह हंस इत्यनेन प्रकृत्यात्मैक्यमापन्नो जीवः । स च तदेक्यमापन्नोऽपि व्युत्थानसंस्कारबलात् ततोभिन्नस्वरूपं पुरुषरूपं विद्वान् स्वात्म-
तया प्रतिपन्नः प्रकृतेः स्वरूपपर्यन्ततामनुसन्धत्ते सोहमित्येवमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे स इति प्रकृत्यात्मनो यथास्थितं निर्देश उपपद्यत इति । न्यासविषये विशेषः । तदाह—अस्यापीति । सोहंरूपोपपत्त्या मन्वो न्यासस्थानं चेति न्यासस्योक्तप्रायत्वम् । व्यापकध्यानादिकमादिशब्देनोक्तम् । तत्र सोहं प्रकृतिपुरुषा-
त्मने नम इति व्यापकम् । परमात्मा देवतात्वेन ध्येयः । व्यापकध्यानादिकमादि-
शब्देनोक्तम् । अजपायां शक्तिरेवाधेन पुरुषकारं धत्ते । इह तु पुरुषाधेन शक्त्या-
कारमिति भेद इति ।

अथास्य महामनोरिति प्रकृतिपुरुषामेदलक्षणा विभूतिरुच्यते । तदाह—
पुनरेकत्वानुभवसाधनमिति । महामनुशब्देन स्वर्गात्मावध्यातताधामशाखेतीयमव-
स्थानेन पूरितेति सूचितम् । अस्य सकारं च हकारं च लोपयित्वा पूर्वरूपाख्यं
सन्धिं प्रयोजयेदिति योजनीयम् । प्रकृतिपुरुषयोरसाधारणरूपज्ञानात् सकार-
हकारलोपः । तयोर्व्यतिहारमहिम्नैक्यप्राप्तेः सन्धानमित्यवबोद्धव्यम् । पूर्वरूपाख्य-
मित्येहः पदान्तादतीत्ययं सन्धिरभिप्रेतः । अत्र द्वल्लेखाया हकारसकारावुभावपि
परोच्चावेव । तद्वाच्यः परमात्मैव प्रधानविभूतिः । तस्य प्रकृत्यभिन्नः पुरुषः
तदभिन्ना च प्रकृतिः । तयोरग्रेपस्त्रोपुरुषजातं भोक्तृभोग्यांशभिन्नं व्याप्तिरित्यर्था-
क्षभ्यते । न्यासस्तु व्यापकमेव । ज्योतिरेवोभयामेदलक्षणं ध्येयम् । 'ततो मूलमिदं
विदुरित्येतदिहापि समानम् । एकत्वानुभवसाधनमिति एकावसान एतदनु-
सन्धानम् । यद्वा प्रणवजपविधाविति ज्ञेयमिति ॥ २० ॥ २१ ॥

अथ ताराद्विभक्तादिति शक्तेरर्थप्रकाशविमर्शलक्षणा विभूतिरुच्यते । तदाह
उद्धृतस्येति । ननु गुणितप्रकरण उद्धृतस्तावदसौ प्रणवः—तदा तां तारमित्याहुरो-
मात्मैति बहुश्रुता इति । नैष दोषः । बहुबिन्दन्तोऽसौ विवक्षितोऽस्य बिन्दोः
समुद्भूतैत्युक्तत्वात् । ततश्च हकारेकारयोरेवेह परोक्षत्वम् । शक्तेर्बिन्दुस्तु स एव ।
यद्वा सोहंभावमिति सकारान्तत्वमित्यतः । द्वल्लेखाविकारतयेहोद्धार इति तु भेदो
द्रष्टव्यः । न्यासयोगादिकमित्यादिशब्देन ध्यानादिकं शृङ्खते । गायत्रोपटले
वक्ष्यति—मन्दानां सप्तपञ्चार्थत्वमाह प्रकाशितादाविति । ताराद्विभक्तादित्यादि ।
विभूतिमित्यर्थप्रकाशविमर्गरूपामिति भावः । ननु कथमिह सकारहकारयोग-

लक्षणस्य प्रणवस्य त्र्यंशत्वमिति । उच्यते । इकारात्तावदकारो भवति । सकारा-
दकारस्तु पूर्वविसर्गान्बगदुकारः स्यात् । कुतः । अकारविसर्गयोरोत्थापत्तावनन्त-
राकारस्य तदन्तर्भावे चाकारस्य पृथग्भावात् । तत्र मध्ये उकारस्यावस्थितत्वात्
मकारस्तु चरमांश इति । ततश्च शक्तेरोकारहकारविन्द्व एवैते परोच्चा इति
ज्ञेयम् । ताराद्विभक्तादिति । अ उ म इति वर्णरूपेणैव विभागः । ते च वर्णा
अर्थप्रकाशविमर्शैः प्रधानविभूतिभिरभिन्नाः । कुतः । भूतानां तेजसां शब्दानां च
व्यष्टीनामभिधानात् तदीयसमष्टित्वाच्चैषामिति । प्रभवन्ति लोक इति सकल-
भौतिकतैजससमासादिशब्दानां तद्व्याप्तित्वमपि सूचितम् । न्यासविषये विशेषः ।
तदाह—आकाशात्मने नम इत्यादिना । 'ततो मूलमिदं विदुरित्खेतदिहापि
समानमिति ॥ २२ ॥

अथैवमेवेति ह्यङ्गेषुखायाः परोक्षसमस्तप्रधाना सविदलक्षणा व्याप्तिरुच्यते ।
तदाह—गायत्रीतत्त्वन्यासमिति । गायत्रीदेवताप्येवैव शक्तिरिति प्रधानविभूति-
कथनम् । गायत्री नाम देवता गायत्रीदेवता । पुरुषाभिप्रायेण सविता शक्तवि-
प्रायेण गायत्रीति भेदः । सहेतुकमित्यनेनैवमेपां जगत्सूतिरित्येतद्विदितम् ।
अत्रैवेति प्रकृता ह्यङ्गेषुशक्तिः । एवं जगत्सूतिरिति नानाविधो विश्वजगत्सुद्व-
प्रकारो ह्यत उक्तः । तेन जगतः सवित्रीयं शक्तिर्यतो भवति ततः सा सवितेति
प्रथितेति मूलार्थः । सूतिशक्तेः स्वातन्त्र्यप्रधानतायां सविदत्वमित्यवबोध्यम् ।
सा च जगत्सूतिरपि सती प्रतिदिनोत्पाद्यार्थयोनिताया मण्डलाकारिणावस्थितः
सवितेति च प्रतिपत्तव्यम् । वक्ष्यति च गायत्रीपटले—आदित्यमण्डल इत्युपलक्षणं
कारणमण्डलस्थापीति । यदेति । यदा सवितेत्यभिधीयत इति पूर्वत्वान्चयः ।
तदा स्तैस्तत्त्वैश्चतुर्विंशतिधा भिदामेतीति । सविद्विभूतितया प्रकृतितुष्ट्यादि-
तत्त्वाभिधानम् ॥ २३ ॥

तद्वर्णभिन्नेति सविदलक्षणा जगत्सूतिर्विशेष्यते । तेषां तत्त्वानां वर्णास्तत्त्व-
वितुरित्वादयश्चतुर्विंशतिः वैभिन्ना च सा चतुर्विंशतितत्त्वैर्भिदां प्राप्नुवतो भवति ।
ह्यङ्गेषुखायाः समस्ताया एव परोक्षं रूपं गायत्रीमन्त्रः । तदाद्या प्रधानविभूतिः
सविता । तस्याद्यतुविशतिवर्णवाच्यानि तत्त्वानि च तद्विभूतयः । जगत्सूतिरित्यनेन
तत्प्रविक्तारस्य जगदर्थजातस्य तद्व्याप्तित्वमपि सूचितम् । गायत्रीत्यत्रापि
पूर्वैश्चजगत्सूतिर्विशेष्यते । गायकत्राणनाइवेदिति तदारस्याफलं हेतुतयोक्तम् ।
गायको जापकः । न्यासकाद्युपनघणनेतत् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—
तत्त्वन्यासमिति । तद्वर्णभिन्नेत्यत्र तच्छब्देन किं विवक्षितमिति तत्राह—तच्छब्द

इति । अथमत्र मन्त्रप्रयोगः । प्रकृत्यात्मने नमः बुद्ध्यात्मने नम इत्यादि । न्यासान्ते
 कृष्णां गायत्रीमुक्त्वा सवित्ते गायत्री नम इति व्यापकम् । 'ततो मूलमिदं विदु-
 रिल्लेतदिहापि समानमिति । अथ सप्तग्रहात्मिकेति शक्तेः सप्तांशप्रधाना ग्रहलक्षणा
 व्याप्तिरुच्यते । तदाह—सप्तग्रहात्मकत्वमिति । यदेयं सप्तमेदिनो तदा सप्तग्रहा-
 त्मिका प्रोक्तेति मूलान्वयः । न्यासविषये विशेषमाह—हकारादिशान्तात्कैरिति ।
 पट्सु च कोणेषूपूक्तमन्त्रैः सप्तग्रहन्यासः । ततो व्यापकमन्त्रेण देहे व्यापकं च ।
 षड्यग्रहस्यासि तु मध्ये सूर्यमन्त्रं शक्तिबुद्ध्या विन्यस्य पट्सु कोणेषु तद्विभूति-
 तया षड्यग्रहमन्त्रान् विन्यस्य तदीयव्यापकमन्त्रेण देहे व्यापयेदिति ॥ २४ ॥

तदा स्वरेव इति । हकाराद्यंशविक्रतितया खरादिसप्तवर्गाणां हकारादिवाच्य-
 त्वाच्च सूर्यादीनां तदीयत्वमुक्तम् । न्यासे विशेषमाह—मन्त्रशेषमिति । मूल
 इति सप्तगुणा त्रिव्यमित्युपसंहारः । शक्तिरिति च शेषः । गुणशब्दस्तस्याः प्रधान-
 भूतायाः विभूतिवचनः । सप्तास्या एवं प्रधानविभूतयः । तद्व्याप्तियं तत्तदभिव्य-
 ङ्ग्यफलमयं चराचरजातमित्यवबोध्यम् । वक्ष्यति च—सर्वव्याप्ता हि सा शक्ति-
 रिति । न्यासविषये विशेषमाह—इति सप्तगुणेति । अत्राक्षमित्याद्यन्तग्रहणं
 सर्ववर्णग्रहणार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथ शक्तेरेव रेफादिपङ्कप्रधानां षड्यग्रहलक्षणां व्याप्तिं वक्ष्यंस्तेषां सवित्रा-
 त्मकत्वमिह विशेषं दर्शयति—यथेति । नान्ये स्युरिति । त एव तदनुगता एवेति
 भावः । व्यञ्जनानामन्वर्णकार्यत्वात् तदनुगतस्वरांशस्यैव च तदुत्पत्त्युपयोगिशक्तितया
 तदव्यतिरेकात् तस्य च व्यञ्जनदशायां तेष्वनुगमोपलम्भात् परा नकारोदयवह्नि-
 वक्षेति च स्वरणादेवमुक्तम् । न संशय इति । सोमादीनां सवित्तरंशावेशादेव
 भास्करस्वरूपत्वं तद्विषु प्रसिद्धमिति सूचितम् । न्यासविषयेऽभिप्रायभेदमाह—
 तस्या व्यापकत्वमिति । तस्या इति प्रकृता छलेखाशक्तिः गृह्यते । सूर्यात्मकसंवि-
 द्व्याप्यत्वमिति । न केवलायास्तस्या व्यापकत्वं किन्तु सवित्रात्मिकाया एव तस्या
 इत्युक्तम् । सप्तग्रहन्यासविषयमेतत् । यद्वा षड्यग्रहस्यासविषयमेव । तत्र चायं
 व्यापकमन्त्रः । ह्रीं खरानुक्त्वा खराधिपतये सर्वेश्वराय संविद्रूपाय सवित्रे नम
 इति । नान्ये स्युरिति । तत्कार्यतया तदनुगमनित्यत्वात् तत्कार्यत्वं च षोडशाङ्ग-
 व्याप्त्युक्तम् । तदाह—उक्तं हीति ॥ २७ ॥

अथ सोमादीनां सवित्रात्मकत्वमुक्तं शुक्तिसिद्धं वदन् षड्यग्रहलक्षणां व्याप्तिम-
 प्याह आचार्य—इति संलीनसूर्यांग इति । शक्तेर्यः सूर्यांगो हकाररूपः स एवं
 सोमादिषु संलीनः तदाकारतां प्राप्नो भवति । तदा सोमादिषु षड्यग्रहभेदत इयं

शक्तिः पद्गुणापि भवतीति तदर्थः । वर्गपट्क इति । तदीयसोमाद्यमेदाभिप्राये-
 षोक्तम् । तदा यन्त्रमिति पद्गुणितमर्थादवसीयते । तस्याप्येतद्विभूतित्वमनेनोक्तम् ।
 स्मृतिकोविदैरिति । सोमादिविभूतिभूतयन्त्रावयवविज्ञिरिति भावः । न्यासविषये
 विशेषमाह—सप्तग्रहत्यासार्थमिति । हृदयमध्यमिति । अयमाशयः । हृत्प्रदेशे
 हृत्तमालिख्यांसहयगुह्याग्रं जानुहयमूर्ध्वग्रं च त्रिकोणद्वयं मियः फुटितं विलिख्य
 तद्विद्वेदेष्यन्ते हृत्तं भावयेत् । हृदहृत्तमध्ये शक्तिं विन्यस्य तां परितः शक्त्या
 श्रीबीजेन कामबीजेन च व्याप्य धामजान्वादिपञ्चिषु ह्रीं श्रीं क्लीं इति विन्यस्य
 तदन्तरालेषु शक्तिं विन्यस्य हृत्तवाह्येऽनुलोमया च मातृकया परितो व्यापये-
 दिति । यन्त्रग्रहणादियानाशयोऽवसीयत इति ॥ २८ ॥

अथ सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिरिति ग्रहाणां व्याप्तिः शक्तेः सर्वजगन्मूलत्वं चोक्तम् ।
 सा शक्तिर्भास्कररूपिणी शशत् सर्वव्याप्ता हीति योजनीयम् । भास्कररूपिणीति ।
 जगत्सृतिः सवितेत्युक्तप्रधानविभूतिरूपा सतीत्यर्थः । सा सदापि स्वयमेव च
 सोमादिपद्ग्रहविभूतिद्वारा च सर्वमपि जगद्व्याप्य स्थितेति मूलार्थः । तस्य
 तस्य ग्रहस्य यदभिव्यङ्ग्यं शुभाशुभरूपं फलं तन्मयमेव सर्वं जगदिति तथैव
 व्याप्तिर्विवक्षिता । हिगन्धेन ग्रहविल्लु प्रसिद्धमेतदिति सूचितम् । तस्या सूर्यतया
 पृथगपि व्याप्तिः स्वभासेत्युक्ता । स भास्करः शक्तिविभूतिस्वभासा यत्र क्रमते
 तत्रास्याः शक्तेः स्थितिर्यावृत्तिरिष्यत इति मूलार्थः । यत्रेति ग्रहमण्डलानि
 ग्रह्याण्डोदरभाग्याभिप्रेतः । पर्यायेण क्रमणोऽपि व्याप्तिर्निर्वैवेति स्थितिरि-
 त्युक्तम् । न्यासविषये विशेषमाह—न्यासस्येति । सवितरूपेण ध्यानम् । स च
 पद्गुणितयन्त्रव्याप्तविग्रह इति ध्यानप्रकारः । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदपीह
 सूचितम् । देवताव्याप्तिं चेति । सर्वन्यासेषु समानमेतदवबोधयम् ॥ २९ ॥

अथास्यासु रजसा चैवेति । हृत्तेखायासुतुरंगप्रधानाहोरात्रादिलक्षणा व्याप्ति-
 र्च्यते । तदाह—अहोरात्रन्यासमिति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणात्प्रभ्यते । मूले
 दिवानिगमित्वहोरात्रे भवत इत्यर्थः । सस्वावष्टभ्यविन्दाक्तेति विन्दुग्रन्थेन विन्दु-
 सक्षरं गुणसाम्यं विवक्षितम् । विन्दुग्रहणाद्रजसाद्याकतया हृत्तेखाया रेफा-
 दयोऽपि प्राच्याः । तदाह—रेफेकारश्चकारा इति । सस्वस्यावष्टभ्यकताभिधाना-
 त्तदेव मेहरिति अभ्यते । सत्त्वेन मेहरूपेणावष्टभ्योऽवपातादिनिर्मुक्तः स्थिरोऽतो
 विन्दुरेवात्मा मण्डलाकारं रूपं यस्य स तथोक्तः । रेफादिरूपा रजसादिलक्षणा
 चहारादयोऽध्याः प्रधानविभूतय इति मूलाभिप्रायः । 'सर्वव्याप्ता हि सा शक्ति-
 रित्येतदिहापि समानम् । तदीयाहोरात्रयोसु पिष्टदेवाद्यहोरात्रेषु व्याप्तिरिति ।

न्यासविषये विशेषमाह—रं अङ्गे नम इति । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति ॥ ३० ॥

अथास्या विकारादिति शक्तेरेव समस्तप्रधाना राश्यादिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तदाह—राशिव्याप्तमिति । तत्रास्या विकारादित्यर्धेन राशिरूपा प्रधानविभूतिः कृता । अस्या इति प्रकृता ह्रस्वेखाशक्तिः गृह्यते । विकाराद्वर्णभ्य इति सामानाधिकारण्यमभिप्रेतम् । वर्णानां तद्विकारत्वं षोडशाङ्गव्याप्तौ 'ष सर्गः श्लेषितः कण्ठ इत्यादौ च प्रतिपादितम् । यद्वा शक्तिस्वरूपादेव सर्ववर्णोत्पत्तिरिहेष्यते । अथ वा राशयस्तावद्गुणलक्षणा हकारादिरूपाः स्युः । वक्ष्यति च—

चरस्थिरोभयात्मानं चातुर्वर्ख्यं गुणात्मकम् । इति ।

तथा च यस्य राशेर्ये वर्णा वक्ष्यन्ते तदीयाच्छक्त्यवयवात्तेषामुत्पत्तिः स्यात् । तदा च शक्तेर्विकारादकारादेर्ये वर्णाः स्युस्तेभ्यो जाता इत्ययमर्थः । न्यासविषये विशेषमाह—राशिन्यासे वर्णयोगमिति । लवादिकालोपचितैरिति लवादीनां राशिविभूतित्वं चक्रस्य च तत्कार्यत्वं तस्य च त्रित्वमुक्तम् । न्यासे विशेषमाह—कालचक्रमध्य इति ॥ ३१ ॥

ऋत्तराश्यादियुतयेति नक्षत्रादीनां राशिविभूतित्वमेवं विव + + दर्शितः । गतिर्व्यवगमः संहार एवेति भावः । जगतः स्थितिरित्येतद्विद्वेषीति—जगतः परमात्मरूपेण स्थितिरिति । चक्रसंहारे तद्विभूतेरपि जगतः संहारादेतदुपपत्तिः । वक्ष्यामीति सूचीधमिति । व्याप्तिविषय एतदुक्तम् । वक्ष्यामि चक्ररूपं चेत्याद्या-पटलान्तं कालचक्रप्रकरणम् । तच्च महदित्येतदभिप्रायेणैवमभिधानमिति ज्ञेयम् ।

मूले चक्ररूपमिति कालचक्रस्य संस्थानं राशिभिः प्रबद्धं यथा भवति तथा वक्ष्यामीति सोपस्कारमन्वयः । राशिग्रहणं नक्षत्राद्युपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

षोडशाङ्गादिविभूतीना रूपं प्रथितमेव नैवं कालचक्रविभूतेरित्येतद्वारम्भः । तत्रान्तर्बहिरित्यादिप्रकरणस्य न्यासविषयेऽनुष्ठानसंग्रहप्रतिपत्त्यर्थं तात्पर्यार्थं दर्शयति—अन्तर्बहिरित्ययमर्थ इत्यादिना । चतुरश्रत्रयात्मकं सकोणसूत्रमित्यनेन अन्तर्बहिरिर्विभागेनेत्यस्यार्थोऽपि दर्शितः । पूर्वं समं चतुरश्रं कृत्वा पुनस्तस्य चतुर्षु कोणेषु द्वाद्वादः संसृष्टं चतुर्दिगतकोणावसानरेखा लिखेदिति विवरणाशयः । अत्रान्तर्बहिरित्यतुरश्रैस्तत्त्वैर्वा द्वादशभिस्त्रिकोणै राशिमण्डलस्य विभागो मूल उक्तः । पट्कोणाद्युपलक्षणं चैतत् । यद्वा पट्कोणादितिधिचक्रान्तं कृत्वा मध्यन्तर्बहिरिर्विभागेनेति गृहीतमेव राशिमण्डलग्रहणं चैवमुपपन्नं स्यादिति । राशिचक्र इति । द्वादशत्रिकोणपट्किलक्षणे भाग इत्यर्थः । तत्र चतुरश्रकोणेष्विति

++++ राश्यादि मण्डलरचनाप्रकार इति । राशिनक्षत्रतिथिलवजादि-
मण्डलं तदेव । रचयेद्वाशिमण्डलमित्युक्तम् । तस्य चैयानभिप्रायः । तस्मिन्
मण्डले च कालत्रयं सुव्यक्तं प्रतिपत्तव्यमिति । मूले भूचक्र एव इति । 'चक्रगति-
स्त्रिधेत्युद्दिष्टं भूचक्रं प्रस्तुतम् । एव इति वक्ष्यमाणग्रहणम् । मानुष इति मनुष्याणां
शुभाशुभफलाभिव्यञ्जकत्वं मनुष्येषु तथा व्याप्तिश्चोक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—
भूचक्र इतीति + + + ॥ ३३ ॥

मूले आद्यैर्मेषाद्ययो राशिरित्यादिना वर्षेभ्यो जाता द्वादश राशय इत्येतन्ना-
गुद्दिष्टं विव्रियते । अम.शवर्गलेभ्यश्च बिन्दुविसर्गीष्वचतुष्टयलकारा उक्ताः ।
शक्तिजृम्भणादिति ह्रस्वेखाया मूलशक्तेः स्वस्वरूपावस्थानतो बहिर्मुखतया वर्षना-
दित्यर्थः । तदुक्तम्—अस्या विकारादहर्षेभ्य इति । मीनग इति । तत्कारणत्वादिति
भावः । न्यासविषये विशेषमाह—तेषामेवेति । राशिव्यापकमन्त्राणां तच्छब्देन
ग्रहणम् । प्रथमत इत्यारम्भ एव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अथ स्यातामिति राशीनां विभूतितया तत्तदवयवा नाद्य उक्ताः । पादाधिका
इति पञ्चनाडिकग्रहोऽनुवर्तनीयः । युगमिति मिथुनग्रहणम् । पादोनाविति
पञ्चनाडिकी । वणिककन्ये च पञ्चक इति । तुला कन्या च पञ्चनाडिकेत्यर्थः ।

त्रिपादोनाविति पञ्चनाडिकावित्यनुपङ्गः । संख्योक्तेति नाडीनामिति
शेषः । न्यासविषये विशेषमाह—संख्याया इति । तेष्वेव मन्त्रेषु राशिनाडिका-
संख्याया इत्यर्थः । नीरगो मीनः । युद्धिथुनम् । वणिक् तुला । कुलीरः
कर्कटकः । चरा इति पूर्वत्र सम्बन्धनीयम् । वशिष्टा इत्यकारलोपः । यदुक्तम्—
वष्टिवागुरिरहोपमवाप्योरुपसर्गयोः । इति ।

वृषसिंहवृश्चिककुम्भाना ग्रहणमेतत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अथ स्युः कर्कट इति राशीनां ब्राह्मणादिरूपतया तद्रूपेण व्याप्तिरुक्ता ।
न्यासविषये विशेषमाह—चरादिपीताद्योरिति ॥ ४१ ॥

अथाङ्गाराविति राशीनामिवाङ्गारकादीनां निजनिजग्रहणतया तथा व्याप्ति-
रुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—राश्वधिपतिन्यासमिति । गोपतिः सूर्यः । धिपथी
बृहस्पतिः । मन्दः शनैश्वरः । बलेद्य कलय इति । दीक्षाकलत्रपूजायां यो बलिस्त-
स्येत्यर्थः । वप्यति च—दुते तु देगिकः पद्यान्मण्डले बलिमाचरेदित्यादि ॥ ४२

अथ क्षम इति । राशीनामिवाभिव्यङ्ग्यफलात्मकतया तथा व्याप्तिरुक्ता ।
न्यासविषये विशेषमाह—राशिनाम्न इति । राशिव्यापकमन्त्रेष्वेव एतदपि
भवति । भूधकमेयमुक्तम् । इदानीमित्यं मन्त्राणां निष्पन्नत्वात् तैर्न्यासप्रयोगं

दर्शयति—अयमत्रेत्यादिना । त्रिकोणायकोणस्तेषां मध्ये त्रिकोणानीत्युक्तस्य त्रिकोणस्य शिरोदेशगतकोण उक्तः । एवं सर्वत्रेति । स्त्री ऋपभराशिप्रथमघटिकायै नम इत्याद्युद्धम् । तत्र चायं विशेषः । स्त्री ऋपभराशिप्रथमपादाय नमः । स्त्री ऋपभराशिद्वितीयपादाय नमः । स्त्री ऋपभराशिद्वितीयपादाय नमः । इति कोणत्रये न्यासः । मिथुनराशौ तु स्त्री मिथुनराशिपञ्चमघटिकायै नम इति चतुरश्रमध्ये न्यासः । यद्वा पञ्च घटिकाश्चेत् पञ्चाश्रा राशयः स्युरिति ॥ ४३ ॥

अथ ततस्तदूर्ध्वभागस्य इति भुवश्चक्रमुक्तम् । स्वसमाख्ययैवान्तरिचवर्तित्वमप्यस्य लभ्यते । सम इति । भूचक्रेणेति शेषः । यस्मिन् पैलकी नियता गतिरिति तथा व्याप्तिरुक्ता । यदुक्तं—चक्रगत्या जगत्स्थितिरिति । न्यासविषये विशेषमाह—मूलाधारचक्रवदेवेति ॥ ४४ ॥

अथ तदूर्ध्वभागसंस्थः स्यादिति स्वश्चक्रमुक्तम् । तादृश इति भूचक्रतुल्यः । न्यासविषये विशेषमाह—मूर्धस्थस्वश्चक्रेऽपीति । त्रैनाभिकस्वयमिति त्रिधोक्तचक्रविशेषणम् । तद्दर्शयन् न्यासविषये विशेषमाह—चक्रत्रयन्यासानन्तरमिति । + + + + ॥ ४५ ॥

धनुस्त्विति धनुषी लग्नतया प्रसिद्धिनिबन्धनकथनेन देवराशीनां लग्नादिफलं प्रधानमित्युक्तम् । समासादिति संघहात् लग्नमित्येव व्यवहारविधौ तत्तद्विशेषव्यवहारे मेपसिंहयोरपि लग्नत्वं मनुष्यलग्नं पितृलग्नमितीति भावः । देवलग्न्यादिफलानुगतमितरलग्नादिफलं देवानामितरनियामकतोपपत्तेरित्यनेन सूचितम् । न्यासविषये विशेषमाह—धनुर्मासायेति । समासादित्यत्रापि धनुःशब्दो योज्यः । मासपदसहितान्धनुःशब्दादनन्तरमित्यर्थः । देवलग्नत्वादित्यस्याभ्यधिकपदस्य मन्वेपु योजने हेतुः । देवलग्नं हि महन्मासमात्रलक्षणम् । तस्माद्दनुर्मासयोग इति भावः । मकरमासादियोगोपलक्षणमेतत् । तदेतद्दर्शयति—मासादूर्ध्वमिति । बध्युरिति मिथो बध्नीयुरित्यर्थः । येनैकस्य राशिः शुभे दोषेऽपि वा सतीतराऽपि तदनुविद्धाः स्युः सम्बन्धः स एव च वैधः । न्यासविषये विशेषमाह—वैधन्यासप्रकारमिति । उक्तमित्यथ राशिवैधन्यास इत्यादिना पूर्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ मूलेऽतो वैधस्तु भात्मक इति नक्षत्रप्रकरणारम्भः । तदाह—नक्षत्रन्यासमिति । वदन्निवृत्तो वैधस्तु भात्मक इत्यादिप्रकरणेनेति शेषः । व्याप्तिमपि दर्शयन्निति प्रकरणात्प्रसिद्धम् । मूलेऽत इति । राशिवैधो हेतुतया परानृतः ॥ ४७ ॥

यथा धनुर्मेपसिंहानां मिथो वैधात्तेषु प्रथमनक्षत्राणां मिथो वैधो द्वितीयनक्षत्राणामपि मिथ इत्यादि तदभिप्रायेण वैधसाम्यादित्युक्तम् । धनुर्मेपादीनां मिथो

विधस्तदगतनक्षत्राणां मियो विध इत्थेवं साम्यं विवक्षितम् । इह प्राग्यग्न्यास-
स्तदग्र्यविवरणपूर्वमुक्तः । इदानीन्तु नक्षत्रन्यासकथनपूर्वकं तु तदग्र्यविवरणं
प्रतिपत्तिवैचित्र्यादिति ज्ञेयम् । मूलाग्निन्यादिक्रमेणेति विधग्र्यभाविक्रमेणेत्यर्थः ।

नक्षत्रन्यासे प्रकारान्तरमाह—राशिचक्र एव वेदिति । मन्त्रांश इति शक्ति-
तद्वर्णनमःशब्दाद्ययीगादिति भावः । देवतान्यासस्तावदिह दुर्वह एव । विध-
न्यासस्तु राशिवेधन्यासवत्संभवति । तृतीयं प्रकारमपि दर्शयति—प्रथममिति ।
राशिगतेति । तत्तद्भागौ येऽन्तस्त्रिकोणास्तेपामग्रकोणः पूर्वपादकोणस्ततोऽप्राद-
क्षिण्येन त्रिपादकोणोऽर्धकोणश्च पूर्वं प्रादक्षिण्येन घटिकापादानां न्यस्तत्वादिति
नक्षत्रदेवताविधन्यासावपि संभवत इति । इदानीं मूलाग्निनीमखा बन्धुरिति ।
एवमिति । त्रिविनक्षत्रैरेकैकवेधप्रक्रियेति भावः । याम्यपूर्वादिषु यथान्यासं वा
धनुर्मेपाद्युचितकृत्या वा त्रिविनक्षत्रयोगः । याम्यं भरणी । पूर्वा पूर्वफल्गुनी ।
अनुपूर्वा पूर्वापाठा । अहिर्बुध्निरुत्तरप्रोष्ठपदा । पादं पादत्रयैर्व्यादिति । उत्तरा-
पाठाक्षतिकोत्तरफल्गुनीषु विशाखापूर्वप्रोष्ठपदापुनर्वसुषु च पादत्रिपादानां
पर्यायेण वेधः स्यादिति भावः । योजयेदधर्मकौरिति । अविष्टामृगशिरधिता-
स्वर्धानां मियो विध उक्तः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

मूले चरस्थिरोभयात्मानमिति गुणदोषवेधोऽयं ग्रहकृत इत्युच्यते । राश्याधिपा
एवं यथोक्ततो वेधविधानतो बन्धुरिति । यथा धनुषि तदधिपतिः गुरुः स्थितयेत्
धनुर्मेपसिंहा गुणविधाः स्युः । मेपे तदधिपतिरङ्गारकथेत् ते दोषविधाः स्युरिति
राश्याधिपग्रहणम् । वेधतारतम्यसूचनार्थं शुभाशुभग्रहयोगमात्रे वेधमात्रमिति ।
चरस्थिरोभयात्मानमिति पूर्वोक्तानुवादेन चरादिवेधः सूचितः । तत्कालविशेषणं
चेतत् । राश्याधिपाः सर्वराशिं चरात्मानं स्थिरात्मानमुभयात्मानं विधेयुरिति । यथा
धनुषि गुरुः स्थितः तद्राशिवशाभेपसिंहावध्युभयात्मानौ कुर्यात् । मकरे स्थिते
उपक्रान्ते चरात्मानौ कुम्भे स्थितो मियुनतुले स्थिरात्मानौ मीने स्थितस्य कर्कटक-
दधिक्राकुभयात्मानावित्यादि । अयं चरादिवेधः । चातुर्वर्ष्यगुणात्मकमिति पूर्ववत्
तत्कालविशेषणम् । चातुर्वर्ष्यात्मकमिति वर्षवेधः । नात्र 'स्युः कर्कट इत्याद्युक्तं'
वर्षग्रहणम् किन्तु वर्षग्रहसंसर्गनिबन्धनं वर्षत्वं विवक्षितमित्यवबोधयम् । यथा
हृदयतिर्ग्राहणग्रहः तत्संसर्गादनुव्राहणः तद्वेधान्नेपसिंहावपि ब्राह्मणाविति ।
गुणात्मकमिति गुणवेधः । स चरादिवेधवद्द्रष्टव्यः । इह राशिग्रहणमुपसत्तणम् ।
नक्षत्रमपि राश्याधिपास्त्वेवं वेधविधानतो बधीयुरिति । अत एवायं नक्षत्रवेधाव-
गितादुक्त इति । न्यासविषये विशेषमाह—पूर्वोक्तराशिव्यापकमन्त्रमिति ॥ ५० ॥

मूल एभ्य एव त्विति राशीनां विभूतितया नक्षत्राभिधानम् । मेपात्तावदश्वि-
नी भरणी कृत्तिकायाश्च पादो जात इत्यादि प्रतिपत्तयम् । न्यासविषये तु नक्षत्र-
वेधोक्तपादत्रिपादार्धप्रयोगसिद्धयर्थमेतदिति राशिवर्णानां नक्षत्रेषु तत्कार्यतयानु-
गमविशेषः स चापीत्यादिनोक्तः । न्यासविषये विशेषमाह—नक्षत्रन्यास इति ।
अक्षरयोगक्रममाह्वेति । नक्षत्रोत्पत्तिकथनपूर्वकमित्युपस्क्रियते ॥ ५१ ॥

मूल आभ्यामिति अ आ इत्येताभ्यामित्यर्थः । एर्जातिवीकारात् । लिपितया-
दिति ई उ ऊ इत्यत्र इत्यर्थः । तदन्याभ्यामित्योकार औकारद्योक्तः । अमसो-
रिति बिन्दुविसर्गावुक्तौ । केवलो योग इत्ययमेक एव योग इत्यर्थः । रेवत्यर्थ-
मिति । वक्ष्यति च—ताभ्याममोभ्यामिति ॥ ५२॥५३ ॥

कत इति ककारात् । चतः पूर्वा चेति । चवर्णात् पूर्वफलगुनीत्यर्थः ।
भक्तयोस्तथा हस्त इति वाक्यम् । बतस्तथा पूर्वापाडेति बकारादित्यर्थः ।
भतोऽन्येति भकारादुत्तरापाडेत्यर्थः । मत इति मकारात् । शतभिषक् लत
इति लकारात् । पसहैभ्यः परा स्मृतित्युत्तरप्रोष्ठपदीक्ता ॥ ५४॥५५॥५६॥५७ ॥

ताभ्याममोभ्यामिति । यौ पूर्वं रेवत्यर्थं पृथक् स्थितावुक्तौ ताभ्यामित्यर्थः ।
लकारो रेवत्या वर्णः । बिन्दुविसर्गां च सूर्याचन्द्रमसौ । तथा च तेषां योगो
रेवत्यां सूर्येन्दुसङ्गम एव स्यात् । तथा च विद्युवति नक्षत्रमण्डलान्ते तिथिमा-
सान्तसम्पन्न इति भावः । + + वत्स्यत इति संभावनया न नित्योऽयं योग इति
सूचितम् । सह वत्स्यत इति चाभिधानमप्यमावास्याव्यवहारनिबन्धनमप्येतदिति
सूचनार्थम् । सहार्थोऽस्माशब्दो भवतीति ॥ ५८ ॥

अथ चकारस्य पसहैः सह वासो भुवनं कथत इत्युक्तम् । कपणमीपदीपहि-
लापक्रमेण प्रलयप्रापणम् । मत्त इति शार्ङ्गिणः स्वाक्परामर्थः । वर्णव्यष्टीनामे-
वोत्पत्तिः गुणितप्रकरणादौ साधकस्वरूपादुक्ता । वर्णसमष्टीनासुत्पत्तिस्तु शार्ङ्गिणः
स्वरूपादेव सकलभुवनमूलभूतादखिलक्षेत्रज्ञतत्त्वात्मकाङ्गवति । वर्णानां च
स्रतोभिन्नानामेकार्यान्वयितया मिथो योगे पदतापत्तिः । ततश्च शार्ङ्गी यदा
भुवनं कषामीति प्रलये प्रवृत्तो मन्यते तदा तद्गतौ कषवर्णीं संवृत्तिक्रियैकार्या-
न्वयितया पदतापत्तौ कषलक्षणं संयोगं प्राप्नुतः । कषामीत्यत्र कषावयवमात्र-
वृत्सिंहस्वस्य देवतेति तदभिमानो मदंगो नरसिंह एवेति शार्ङ्गीणोऽभिप्रायः ।

तदुक्तम्—हंसो वराहो विमलो वृत्सिंहो मूर्तयो हलाम् । इति

श्वेतो ऋगुल्लङ्गुलीयः शिवः संवर्तकस्तथा । इति च ॥ ५८ ॥

स पुनरित्यत्र चायमाशयः । यदा बिन्दुविसर्गयोर्लकारस्य च योगस्तदा

देवत्वाममावास्या स्यादिति तावदुक्तम् । स च तावदद्धान्तः सन् कालस्य कश्चिदवधिर्भवति । तदा चेदसौ चकारोऽप्युपस्थितः स्यात् । तदा विश्वस्य प्रलय आपतेदित्यतोऽयं चकारः ततोऽर्वागवस्थित इति ॥ ६० ॥

अथ कारस्कराप्येत्यादिना नक्षत्रविभूतितया वृक्षकथनम् । अत्राभिप्रायान्तरमाह—नक्षत्रवृक्षकथनमिति । उत्तरत्रेति यथा ऋक्षवृक्षप्रतिकृतिमित्यादि । कारस्करं काञ्चीरं कृष्णं रोहिणं अश्विं शत्रं वज्रुलं मधुकम् । अङ्घ्रिणा इति नक्षत्रवृक्षाः । आयुस्कासः खर्चं वृक्षमिति प्रासङ्गिकमुक्तम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

अश्विनमेत्यादिना नक्षत्रविभूतितयैव देवताकथनं नक्षत्रेभ्यस्तदधिपतितया देवतोत्पत्तिसंभवात् । सुरेभ्यो वृक्षस्यतिः । इन्द्रान्नी इत्येका देवतेत्यति । भानामिति नक्षत्राणाम् । न्यासविषये विशेषमाह—नक्षत्रदेवतान्यासमिति ॥ ६४—६६

मूल एभ्योऽमावास्यान्ता इति राशीनामेव विभूतितया तिथय उक्ताः । एभ्यो राशिभ्य इति संबन्धः । तत्रविभागस्त्वत्र तिथीनामित्युक्तः । न्यासविषये विशेषमाह—तिथिन्यासमिति । राशीनामेव विभूतिं दर्शयन्निति प्रकरणात्प्रथ्यति । इह तु अन्यविवरणमध्ये न्यासकथनं प्रतिपत्तिवैचित्र्यादेवेति ज्ञेयम् । इं शुक्लपक्षाय नम इति । तदेन्दुसूर्ययोरीगादित्यत्रार्थाहंसवर्णयोरिह पञ्चमोजत्वमवसेयम् । इं अं शुक्लप्रथमकालायै नम इति खरव्यञ्जनभेदादेवं पञ्चदशतिथिष्वन्वयः । तत्र विन्दुविसर्गयोः हंसावयववर्णतया तिथिद्वयीष्वन्वयेऽपि विन्दुस्वरान्तराभावात् पञ्चदशमन्वेति । व्यञ्जनानामर्थोद्दिशिस्तियोगः । तत्र वशपाणां पञ्चदशान्वयः । सही तिथिद्वयीष्वन्वयं भजेति इति । यद्वा व्यञ्जनानामेव तिथिष्वन्वयः ।

तदुक्तम्—तिथयः प्रतिपत्पूर्वाः ककाराद्यक्षरैरिह ।

+ स्तेर्जाताः खरैः पौर्णमासी तस्यङ्ख्यकैरभूत् ॥

णादिवर्णयोरुद्भूता प्रतिपत् कृष्णपक्षजा ।

परा दादिवर्णयोरुद्भूता पवर्णात् तत्परा अपि ॥

चतुर्धिवभार्णेभ्यः पञ्चम्याद्या यथाक्रमम् ।

मादित्थान्ताक्षरोत्याः स्युरभावास्या खरान्त्ययोः ॥ इति ।

राशिचक्र एव वेति प्रकारान्तरमुक्तम् । पूर्वार्धत्रिपादकोषिष्विति पूर्वपादकोषि-
र्धकोषत्रिपादकोषि चेत्यर्थः । पूर्वत्रिपादाधर्कोषिष्विति वा पाठः । अस्मिन् पक्षे
ततोयाद्या भङ्क्ता न्यस्तव्या । इं इं ततोयार्धकलायै नम इति मेषगतत्रिपाद-
कोषे न्यस्य पुनस्तमेव मन्त्रमृषभगतपूर्वपादकोषेऽपि विन्यसेत् । एवमटम्यादि-
ष्वपि द्रष्टव्यम् इति । यतोयं प्रकारमाह—पक्षवेति । पक्ष तिथिचक्रे तिथि-

न्यासो विकल्पनीय इति । इदानीमेभ्योऽभावास्यान्ता इत्यत्राभिप्रायान्तरमप्याह
—एभ्य इति । अत्रैभ्य इति न्यस्ततया प्रकृतानां राशीनां ग्रहणम् । तेन राशिवक्र
एव तिथिन्याससिद्धिरिति भावः ॥ ६७ ॥

तेनेति उक्तस्य हेतुत्वेन निर्देशः । वर्षभेदतो भिन्ना इति । राश्यनुगतवर्णानां
तत्कार्यतया तिथिष्वप्यनुगम उक्तः । वर्षविशेषयोगमिति । हंस इति वर्ष-
सामान्ययोगः । पञ्चदशस्तराणामेकत्रिंशद्व्यञ्जनानां च योगो वर्षविशेषयोगः ।
मूले ता एव स्युरिति तिथीनां पञ्चदशं विभूतिरित्युक्तम् । अन्यपक्षोऽपरपक्षः ।
न्यासविषये विशेषमाह—ता एवेति ॥ ६८ ॥

पक्षव्याप्ती नियममाह—पक्ष इति । न्यासविषये विशेषमाह—प्रतिपदादिक
इति । न्यासमन्त्रांश इति । हं अं शुक्लप्रथमाकलायै नम इत्यादावित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ननु पञ्चदशभिरेव तिथिभिः पक्षसिद्धिः स्यात् पक्षाभ्यां च माससिद्धिरित्या-
ग्रहायां संज्ञासाम्ये सत्यपीत्याद्युक्तम् । सौम्यात्तु ज्ञासहदित इति । सोमस्य
शुक्लपक्षे द्विद्विपरपक्षे ज्ञासः । ततस्तिथयो द्वय एवेति मूलार्थः ॥ ७० ॥

अग्न्यञ्जीति तिथिविभूतितया देवताकथनम् । न्यासविषये विशेषमाह—
अग्न्यञ्जीति ॥ ७१ ॥

मूले राशिभ्य इति तिथिविभूतितया करणाभिधानम् । दिनशब्देनादित्यादि-
वाराणां ग्रहणम् । राशीनामेव करणपर्यन्तं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण राशिभ्यः
सदिनेभ्य इत्याद्यभिहितम् । यद्यपि वाराणां कुतश्चिदुत्पत्तिर्नीत्ता तथापीह
सदिनग्रहणात् संख्यासाम्याच्च तिथिभ्य उत्पत्तिरित्यवबोध्यम् । शक्तिजृम्भण-
समुत्पादिति । हृल्लेखाग्रत्तेरेव प्रचोभाद्राश्याद्युत्पत्तिरकाराद्युत्पत्तिश्चेत्येवमुक्तम् ।
अक्षरभेदविकारादित्यक्षरभेदलक्षणाद्विकारादित्यर्थः । अनेन तिथ्यनुगतवर्णानां
करणेष्वप्यन्यत्र उक्तः । न्यासविषये विशेषमाह—करणन्यासमिति । विभूतिं
दर्शयन्निति प्रकरणात्प्रभ्यते । राश्यादिपदोपादानाभिप्रायमाह—राशिभ्य इती-
त्यादिना । करणपञ्चकन्यास इति सप्तानां करणानामष्टाहृत्या षट्पञ्चाशत्
करणानि संपद्यन्ते । ततः पश्चिन्मृगसर्पकीटैः सह षष्टिः करणानि स्युः । तत्र
च पञ्चभिः पञ्चभिः करणैरेकैकराशिसंभव इत्येवमुक्तम् । गत इत्याषष्टि-
संख्यापूर्तैरेवमित्युक्तम् । तिथियुक्तराशिमन्त्रेणेति । अं अं इं शुक्लप्रथमाद्वितीया-
द्वितीयार्धकलात्मने मेषराशये नम इत्यादिना प्रायुक्तेनेति भावः । प्रतिपर्यायमिति
सप्तानां करणानामष्टाविह पर्यायाः । तेषु सर्वेष्वपि पर्यायेष्वित्यर्थः । सप्तग्रह-
योग इति शब्देन तदधिपग्रहणादिति भावः । षष्टिसंख्यानामिति । शुद्धित-

प्रकारणे तावत् पञ्चपञ्चाशद्वर्णा उक्ताः । तत्र हवर्णानन्तरं चत्वारो यमाख्या वर्णाः सामवित्रसिद्धो भकारश्च स्यात् । यद्वा मातृकायामेवावर्णादिपञ्चानामेकारादि-चतुर्णां च पुनस्तस्यैवावर्णात्तास्मात्तदनन्तरं स्युः । एवं षष्टिवर्णाः सिध्यन्ति ॥७२॥

मूले सिंहव्याघ्रवराहा इत्यत्रान्याभ्रतिपदार्थादिति संबन्धनीयम् । प्रतिपदिह पूर्वपक्षगतैव गृह्यते । कृष्णगोरित्त्वपरपक्षाभिप्रायम् । चतुर्दंश्या इति च तदीय-पूर्वार्धग्रहणम् । अभिविधौ चाकारः । प्रतिपञ्चकापरार्ध इति चक्रग्रन्थेनेह त्रिकोण-ग्रहणम् । सर्वेषु त्रियचक्रेषु द्वार्धतया विभागः कल्पनीयः । तत्र प्रतिपञ्चक-पूर्वार्धे षष्टितमं करणं न्यसनीयमिति तदपरार्धे इह करणन्यासोपक्रम उक्तः । इह च करणचतुष्क एव गते भेपराशिमन्त्रेण व्यापकं स्यात् । पुनर्गजादित्रये सिंहे व्याघ्रे च गत ऋपभराशिमन्त्रेण व्यापकमित्याद्यवगन्तव्यम् । अथ कृष्णचतुर्दंशुत्तरा-र्धाभ्रमृति यावच्छुक्लप्रतिपदुत्तरार्धतियर्थेषु करणान्याह—पश्चिमगसर्पकोटकरणा-नीति । केतुराह ग्रहाविति । तयोर्दोषं पर्यायावित्यवबोधव्यम् । अत्र उपे कुङ्कुरे पथ्यादित्रये च गते मीनराशिमन्त्रेण व्यापकं भवति । पुनः कीटन्यासः ॥ ७३ ॥

मूल एवं सग्रहेति प्रकृतकालचक्रोपसंहारः । दिनग्रन्थेन नचत्रग्रहणम् । प्रभेदकग्रन्थे स्वार्थे कप्रत्ययः । अस्मात्पञ्चविभागादिति तेषामपि विभूतिकथनम् । पञ्चवर्णनिष्पत्तिरिति । वर्णग्रन्थेन तल्लक्षणानां पञ्चभूतानां ग्रहणम् । अत एव क्वाद्या इत्युक्तम् । कुः भूमिः । न्यासविषये विधिप्रमाह—केवलसमष्टिव्यापक-मन्त्रमिति । चक्रत्रयेऽपि व्यापकमिति ॥ ७४ ॥

मूल इति मूलाक्षरविकृतमिति ह्रस्वेखायाः कालचक्रतयोक्तविभूत्युपसंहारः । मूलाक्षरं ह्रस्वेखा । तस्य विकृतं विक्रिया । इदमिति—अस्या विकाराहर्षेभ्य इत्यादि क्वाद्या इत्यन्तेनोक्तपरामर्गः । वर्णविकृतिवाङ्मूल्यमिति ह्रस्वेखायास्तावद्वि-कारो वर्णस्तदुक्तम्—ककारान्तास्त्वकाराद्या इत्यादि । स सर्गः श्रेयितः कण्ठ इत्यादि च । तेषां वर्णानां विकृतयो ग्रहराश्यादयः । तदप्युक्तम्—थाद्यैर्मेपाहयो रागिरित्यादि । वाङ्मूल्यं विस्तारः । पञ्चभूतानां ग्रहराश्यादिविकारत्वात् तद्विभू-तित्वाच्च क्षरस्य जगती वाङ्मूल्यग्रहणम् । वक्ष्यति च—सचराक्षरस्य जगत इति । तथा च मूलाक्षरविकृतिरेवैवं ग्रहराश्यादिलक्षणस्तद्विकृतवर्णविक्रिया विस्तार इत्येवमभिधानोपपत्तिः । न्यासविषये विधिप्रमाह—सर्वमन्त्रेष्विति । तथा च न्यासाक्षरं ह्रीं लयाय नम इत्यादि । षोडशाङ्गादिन्यासमन्त्रेषु न तद्योगः तदवय-वानां हरमायानां योगादित्यवबोधव्यम् । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति सचराक्षरस्येत्युक्तम् । भूतविकारत्वाक्षराणां भूतानाञ्च कालचक्र-

विभूतित्वात् सचराचरग्रहणम् । न्यासविषये विशेषमाह—व्याप्तिन्यासकथनफल-
मिति । अत्रास्येति साधकग्रहणम् । बीजस्येति हृत्क्षेत्रग्रहणम् । जगत इति
साधकशरीरग्रहणम् । तदुक्तमधस्तात्—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीरे इति । चराचर-
शब्देन कृत्स्ना कालचक्रविस्तृतिरुक्ता । तत्रासतो जगतः सचराचरत्वम् । तदेवमाह
—अस्य साधकस्येति । बीजशब्दार्थी मन्त्रस्येत्युक्तः । हृत्क्षेत्रामिप्रायं चैतत् ॥ ७५ ॥

मूले यां ज्ञात्वेति शक्तिप्रकरणोपमंहारः । यामिति । 'प्राणात्मकं हकाराख्य-
मित्यादि 'मूलतास्य बीजस्येत्यन्तमुक्ता हृत्क्षेत्राशक्तिः गृह्यते । ज्ञात्वेति । स्वरूपतः
षोडशाङ्गादिकलाचक्रव्याप्तितश्च तद्रूढिपर्यन्ततया विज्ञानमुक्तम् । नन्वेकव्याप्तिकथ-
नेनैव तद्विज्ञानं स्यात् किं बहुव्याप्तिकथनेनेति । नैप दोषः । साधकानां विचित्रा
हि प्रतिपत्तिर्भवति । यदा कृत्स्नापि व्याप्तिरेवं सिद्धा भवति । यदा विज्ञाना-
वृत्तिरेवेयं फलतो भवति । सा चावृत्तिरनेकविधेति भेदः । अथवा प्रकृतिपुरुष-
कालभेदोऽपीह विवक्षितः । प्रथमपटलोक्तयोगवत् तत्र षोडशाङ्गादिव्याप्तिचतुष्टयं
प्रकृतिप्रधानं कुण्डलिन्याद्यष्टकं पुरुषप्रधानं पुनः सप्तग्रहव्याप्त्यादिचतुष्टयं काल-
प्रधानमिति । अथवा व्याप्तिन्यासोऽपीहीत एव । तदुक्तं—कृतकत्वस्य जगतीति ।
न्यासप्रचयजन्यात् संस्काराच्च तद्रूढिसिद्धिरिति बहुव्याप्तिकथनोपपत्तिरिति ।

सकलं कर्मबन्धमपास्येति । यत्कर्मजातं प्राग्भवेत्प्राजितं शुभाशुभमित्यलक्षणं
भूयोऽप्युच्चावचभवनिमित्तं तस्य तद्विज्ञानप्रचयमहिम्नेव तद्रूढिलक्षणैः संचयो-
ऽयमुक्तः । तदुक्तं—तदधिगम उत्तरपूर्वाद्योरग्रेष्विनाशौ तद्व्यपदेशादिति ।

ननु किमर्थमेतदुक्तमिति । उच्यते । साधकस्य शक्तिव्याप्तिविज्ञानपूर्वकं तत्रात्वेन
तच्छक्तितापत्तिस्तावत्पटलारम्भ उक्ता । तत्र चोच्चावचसंसारोपभोगकरकर्मसङ्गावे
तदसिद्धिरित्याशङ्कयामेतदुक्तमिति ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति । तदित्युपनिषत्सु प्रथितम् । यदा 'यूयमक्षरसंभूता
इत्यादित एव प्रकृतम् । यदा 'अस्य शक्तित्वमित्यत इत्येवैहारभे शक्तिपदेनोक्तमिति ।
विष्णुशब्देन शार्ङ्गिणः स्वात्मन एव परोक्षतयाभिधानम् । शक्तिमतो ममैवेति
भावः । शक्तिशक्तिमतोरभेद इह विवक्षितः । तदुक्तं—साहं यूयमिति । युंरुपं सा
विदित्वा स्त्वमिति च । कृत्स्नाया देवताया ग्रहणार्थमित्यमभिधानमिति ज्ञेयम् ।
परमपदमिति विभूतिलक्षणमपि पदमेव किन्तु तद्वरं चिदानन्दैकरसममृत-
मभयं परब्रह्मपरदेवतादिपदवाच्यं परमं पदं स्थानमिति शक्तितापत्तेरपि फलाव-
स्थेयमुक्ता । त्रिजगति जन्तुजीवभूतामिति सकलचराचरात्मस्वरूपभूतामित्यर्थः ।

जपत च नित्यमर्चयतीति च मध्यमपुरुषवद्भवचनम् । शार्ङ्गिणो ब्रह्मादीन्

प्रति नियोजनमेतत् । ननु तां ज्ञात्वा तत्परमं पदं प्रयातीति तावदिहोपसंहार उचितः । तद्विज्ञानस्यानन्यमेपत्वात् तद्विज्ञानपूर्वकन्यासेन तद्द्रष्टवशाच्छक्तित्व-
सिद्धौ पुनर्यापारान्तरायोगाच्च । तथा च कथं यां ज्ञात्वेत्यादिप्रकरणोपसंहार इति । उच्यते । शक्तेर्विज्ञानन्यासतस्तद्द्रष्टवशात् तदापत्तिस्तत्रसादसाध्या भवति । प्रसादश्च जपार्चनाद्याराधनसाध्नेत्येतन्नतिपादनार्थमित्यमुपसंज्ञियते । तत्र जपतार्चयतीति चाभिधानं तयोरेवाहत्तिविस्ताराभ्यामदृष्टप्रचयप्रकार्यकरत्वान्न-
हता यत्नेन भाव्यमित्यवबोधनार्थम् । न्यासविषये विशेषमाह—कालचक्रयोग-
मिति । जपादिकश्चेति हृत्क्षेत्रापटलभाविरोत्येति भावः ।

त्रिजगतीति । यद्यपि प्रकृतं प्रकरणमनेनोपसंज्ञियते किन्तु त्रिजगति जन्तु-
जीवभूतामित्येतद्विशेषेण तु कालचक्रयोगार्थमेवेति भावः । चक्रात्मके जगत्त्रय इति भूचक्रस्य कृत्स्नायां भूमौ व्याप्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । तदुक्तम्—अस्मात्पञ्च-
विभागादित्यादि । तत्र ये जन्तव इति पद्यं च भूतविकारात्मकगरीरभाजो राश्याद्यनुगता इति भावः । तेषु प्रविश्येति । तदुक्तम्—अत्रापि चेतनाघातोरागतिं बहुधा विदुरिति । जीवभूतामित्यनेन जीवावस्था ततः पूर्वापरावस्था च गृह्यते । तदाह—जीवात्मतां प्राप्तं परां चिन्मात्ररूपामिति । ननु 'चक्रसंहारेण स्वरूप-
स्थितिं सूचयतीति तावदुक्तम् । क इह विशेष इत्यत आह—कालचक्रयोगक्रमः सूचित इति । चक्रत्रयन्यासानन्तरं चक्रत्रयात्मकं जगदात्माभेदेनाऽनुसन्धाय तदनु-
गतशक्तितेजसा तस्य स्थूलांशस्य तद्गतजीवसमष्टितन्मात्रे संहारं विभाव्य तस्यापि तच्छक्तिमात्रसंहारं भावयेदित्यनेनोक्तमिति । सकलं हृत्क्षेत्रं ज्ञात्वा जपतेति च । हृद्यमिति । हृद्यं हृदयस्य प्रियोऽभिप्राय इत्यर्थः । हृत्क्षेत्राशक्तिरेव यथोक्तरूपा सती तत्तन्मन्त्ररूपापि भवतीति ज्ञात्वा तत्तन्मन्त्रमपि जपेदिति चात्राभिप्रेतमिति विवरणार्थम् । अत्र जन्तुजीवभूतामिति तत्तन्मन्त्रदेवताया जीवतादात्म्यापन्नाया अहणम् । यामेवमुक्तस्याप्तिमयीमपि तत्तन्मन्त्रदेवतारूपेण सकलजन्तुजीवात्मिकां ज्ञात्वा तत्पदं याति तां जपत चार्चयत चेति मूलार्थः ।

ननु शक्तिभावनयेव ह्यस्त्रं कैवल्यं सिद्धम् किं तदवान्तरभेदभावनयेति । नैप दोषः । साधकानां रुचिचित्रवशात् तदनुसारतः शक्तेरवान्तरभेदात्मिका साष्टका त्रिपुरादिमन्त्रदेवतास्तावदिह भावनीयाः । तासां प्रतिस्त्रं सर्वात्मत्वमपि प्रति-
पत्तव्यम् । इतरथा कृत्स्नापवर्गप्राप्त्यभावात् । तत्र यत्सकलमन्त्रदेवतानां विशेषरूपं तत् स्यन्प्रकारेण यत्तव्यम् । यत्तु सामान्यरूपं तत्सावदिह शक्तिलक्षणं शक्ति-
पटमेऽभिहितमिति हृत्क्षेत्राशक्तेः सामान्यरूपत्वेऽपि तन्मन्त्रव्याप्तिं विशेषरूपत्व-

मिति हृत्त्रेखापटलोपपत्तिः । अत एव—तामिनां जपत च नित्यमर्चयतेत्युक्तम् ।
तत्तन्मन्त्रजपादिरेवेह प्रधानतयाभिप्रेत इति हृद्यशब्दोपादानमिति ॥ ७६ ॥

* इह तत्तन्मन्त्रजपस्यापि विहितत्वात् साधकानां तत्तद्बुद्ध्यावपि तदानुकूल्यमपि
परीक्षणीयमिति तदप्रतिपादनार्थमारभते—अत्र लग्न इति । राशिनक्षत्रनामाणां-
नुकूल्यमिति । राश्यानुकूल्यं नक्षत्रानुकूल्यं नामानुकूल्यं कुलानुकूल्यमृषानुकूल्यं
चेति पञ्चविधमानुकूल्यमुक्तम् । तत्र राश्यानुकूल्यं तावदाह—यस्मिन् राश्यक्षरगण
इत्यादिना । षोडशकोष्ठमण्डलं कृत्वा मध्ये चतुष्पदीं मार्जयेत् । तदा परितो
मेपादिराशयः संभवन्ति । तेषु वर्षानाद्यैर्मेषाह्वयो राशिरित्याद्युक्तकृत्या लिखेत् ।

तदुक्तम्—वेलागुरुखरः शोणः शर्मणैवेति भेदिताः ।

लिप्यर्णा राशिषु ज्ञेयाः पष्ठे शार्दींश्च योजयेत् ॥ इति ।

तत्रैकस्मिन् राशौ साधकस्य नामाद्यक्षरं स्यात् । कस्मिंश्चिद्वाशौ च मन्त्राद्यक्षरमपि
स्यात् । तत्र साधकनामाद्यक्षरयुक्तराशिमारभ्य मन्त्राद्यक्षरयुक्तराशिपर्यन्तं
लग्नादिरूपेण गणनमिति । तदेतदुक्तम्—यस्मिन् राश्यक्षरगण इति ।

यन्मन्त्राद्यक्षरयुक्तराशिवर्णा इति । तेषां मन्त्राणामाद्यक्षरैर्युक्ता राशिवर्णाः
स्युः ते मन्त्रा ग्राह्याः । धनभ्रात्रादिरूपेणात्मनोऽनुकूलत्वादित्यर्थः ।

अन्यथापीत्यत्रैवापरः प्रकारोऽपीत्यर्थः । तत्र गणनकृतिं दर्शयति—स्वराशि-
मारभ्य गणनमिति । स्वजन्मराशिमारभ्येत्यर्थः । नक्षत्रानुकूल्यमाह—त्रिनवखण्ड-
मित्यादिना । तेष्वश्विन्याद्यक्षराणोत्वाभ्यामश्वयुगित्यत्रयुक्तानीत्यर्थः ।

तदुक्तम्—राज्यलाभोपकाराय प्रारभ्यारि खरः कुदः ।

गोपालकज्जुटीं प्रायात् फुल्लापीत्युदिता लिपिः ।

नक्षत्रेषु क्रमाद्यौज्या स्वरान्त्यौ रैवतोयुजाम् ॥ इति ।

स्वनामाक्षरं स्वनक्षत्राक्षरं चेति प्राग्प्रकारद्वयमुक्तम् । एकैकान्तरमिति । षोडश-
कोष्ठमपि पदचतुष्टयात्मकवान्तरखण्डचतुष्कतया विभजेत् । तत्र चैशानादिचतुर्षु
खण्डेषु यान्यैशानानि पदानि तेषु प्रादक्षिण्यक्रमादकारादिवर्णचतुष्टयं लिखेत् ।
एवमेकैकपदान्तरितत्वं वर्षानां स्यात् । पुनस्तेषु यान्याग्नेयानि पदानि तेषूकारादि-
चतुष्टयम् । यानि नैर्ऋतानि तेषु स्वकारादिचतुष्टयम् । यानि वायव्यानि तेषो-
कारादिचतुष्टयमिति स्वरलेखनप्रकारः । पुनः खादीन् थादीनपि लिखित्वा हल-
घानपि ऐशाग्नेयनैर्ऋतखण्डगतैशानपदेषु लिखेदिति विवरणाग्रयः । खण्डचतु-
ष्टयमिति । पदचतुष्टयात्मकखण्डग्रहणम् । जानीयादिति गणयित्वा धारयेदित्यर्थः ।
पुनः सिद्धखण्डादिखण्डचतुष्टयेऽपि पदचतुष्टयानि सिद्धादित्वेन ज्ञेयानि । सिद्ध-

सिद्धादिनिर्देशोपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् । तस्माच्च इति सुसिद्धसाध्य इत्येवं तत्सुसिद्ध-
स्तदरिरित्यत्रापि ज्ञेयम् । अरिसिद्धादय इत्यरिसाध्यतत्सुसिद्धतदरीणां ग्रहणम् ।

नामानुकूल्यं न नित्यमित्याह—नृसिंहाकारवराहाणामिति । वैदिक इति ।
गायत्रीत्रिष्टुबादयः । पिण्डमन्त्रे चेति चिन्तामणित्रिपुरादयः ।

कुलानुकूल्यमाह—अथ कुलाकुलविभाग इत्यादिना । एकभूतसम्बन्धित्व
इति । भूतलिपिकृत्स्निस्तावद्भ्रसाः पञ्चेत्यादिनोक्तैव । नानाभूतसम्बन्धित्वे तु
कुलाभेद इत्यर्थोक्तम् । प्रकारान्तरमाह—आग्नेयानामिति ।

ऋणानुकूल्यमाह—अथर्षधनविभाग इत्यादिना । अङ्गुलिभागिति । यथा
नारायण इत्यस्मिन् नान्नि नकार आकारो रेफ आकार इत्यादि । अष्टशः
परित्यक्त इति । परित्यागापर्याप्तौ तु तान्येव शेषवद्दृष्टव्यानीत्यवबोद्धव्यम् ।

दोषाणामपि सूचितत्वादिति । न केवलं वच्यमाणानामेव छिन्नरुद्धादिदोषाणां
विनाशः किन्तु शत्रुमरणादिदोषाणामपि महता यत्नेन प्रशास्यादिति सूचितम् ।
प्रयोग इति । वीर्ययोजनजननादिरूपो दशविध इत्यर्थः । तत्र प्रथमं वीर्ययोजन-
माह—योनिवन्धपूर्वकमिति । बीजबिन्दादिक्रमेणेति । स्वात्मनस्तन्मन्त्रसकली-
करणं कृत्वा तन्मन्त्रमुच्चरन् तदीयबीजबिन्दुकलानिरोधिकानादानादान्तस्म-
ध्यापिनीसमन्वृत्तनीक्रमेण दुष्टमन्त्रसंहारं विधाय तत्र तदीयस्वरूपे तदभेदेन
स्थितः संस्तन्मन्त्रं स्रष्टवन्मावर्तयेत् । एतन्मन्त्रे तद्बीर्ययोजनम् । तत उन्मन्यादि-
बीजान्ततया तस्योत्पत्तिं भावयित्वा मानसपूजामाचरेदिति विवरणाभिप्रायः ।

माटकापद्ममिति । वच्छति च—व्योमाविःस्रचतुर्दशस्वरविषर्गाविस्फुर-
त्कार्षिकमित्यादि । तत उदरेदिति । दुष्टसंहारोऽपोथ्यत एव । पूर्ववत् स्वात्मनः
सकलीकरणं माटकापद्मे माटकामिद्धा दुष्टमन्त्रस्य माटकागतनिजवर्णद्वारा
तन्मूलभूतोन्मन्यां विलापनं विभाव्य केवलावस्थां कश्चित्कालमनुसन्धाय ततो
माटकागतनिजवर्णतयोत्पत्तिं विभाव्यान्वत्र सूचितपद्मे स्ववर्णांस्तान् क्रमेणो-
द्धरन्नास्त्रिय तत्र मन्त्रं पूजयित्वात्मजि नश्येदिति विवरणाभिप्रायः । प्रणयान्त-
रितानिति । प्रणवेन नित्यशुद्धवाक्स्वन दुष्टमन्त्रस्यानुस्यूतताकरणमेतत् । तेन
तत्तैजसा तद्विन्दोपसंहारः तद्बीर्येण मन्त्रवर्णानामुपवृंहणं च कार्यम् । यायु-
बीजेनेति । तदीयदोषशोधकरं ह्येतदिति भावः । अग्निबीजेनेति । तदीयदोष-
दहनकरं तदीयतेजसशोधकरं च ह्येतदिति भावः । स्वतन्त्रोक्तप्रकारेणेति + + ।
सञ्चित्य मनसेति । मन्त्रं गिद्यवदपतः स्थितमनसा विचिन्त्य ज्योतिर्मन्त्रमुच्चर-
न्तस्य तदनुप्रयोगं विभाव्य तत्तैजसा तस्य मन्त्रव्यदहनं भावनीयम् । प्रतिवर्ण-

मिति । भूर्जपत्रे लेखनमिहापि समानम् । प्रोक्षणमिहाष्टशतवारं स्यात् । नाम्ना
खेनेति । जले मन्त्रं मन्त्रिधाय तत्र तर्पणमेतदिष्यते । प्राग्बत् संख्या स्यात् ।
सर्वत्रापि स्वात्मनः सकलीकरणं मन्त्रभावनेत्यादि समानमेव । तारमायारमायोग
इति । प्रतिवर्णमेतैरेष्टशतवारं संपुटीकरणमेतदभिप्रेतम् । अन्येषामप्रकाशनमिति ।
दोचितानामदोचितानां च पत्रलेखनेनोष्ठपरिस्यन्दनादिना वा न प्रकाशनमिति ।
दशधा शोधित इति । दोषभेदानुसारेणान्यतमः कतिपये सर्वे वा प्रयोगाः स्युरिति
भावः । छिन्ना रुद्धा इत्यादय इति ।

तदुक्तम्—अपूर्णरूपाच्छिन्नाः स्युः स्तम्भिताद्यानुनासिकाः ।

दग्धाः पट्कर्णगा मन्दाः स्त्रस्ताः स्युरधिकैर्जपात् ॥

गर्वितास्त्वविधिप्राप्ताः श्रवणो वैरिकोष्ठगाः ।

बाला लघ्वक्षरप्राया वृद्धा गुर्वक्षरान्विताः ॥

निर्जिताः कर्मबाहुल्यादहसाः सत्त्ववर्जिताः ।

अकान्तिविनियोगेन मूर्च्छिताः स्नापगा जवात् ॥

मत्ताः पत्रेषु पठनादन्यवर्णेषु कीलिताः ।

रुद्धा विसन्विताः प्राप्तदुःखा वैरिसमन्विताः ॥

खण्डीभूतास्त्वंगजवाद्गहीनास्त्वसंहताः ।

अपूर्णोपदिष्टा ये हीनवीर्यास्तु ते मताः ॥

मदा प्रयोगात्कण्ठत्वं क्षिष्टयातिविडम्बनात् ।

रुग्णः प्रलेपनैर्जापादन्यमन्त्रैः सहाविज्ञाः ॥

उपेक्षावस्थया जापाद्यैर्म्यादयमानिताः ।

पञ्चविंशतिरुहिष्टा दीपाम्नाञ्छमयेद् गुरुः ॥ इति ।

इति प्रयोगक्रमदोषिकायां चतुर्थः पटलः ।

अथ पञ्चमः पटलः ।

इह तावत् 'शून्यमक्षरसंभूता' इति प्रकृतस्य यावथावकीभयामेदङ्गपस्याक्षरस्य
शक्तित्वमित्यं समुत्थितम् । भाष्यकस्य तदापत्तिय तद्व्याप्तिन्यासिनोक्ता । ततस्त-
दापत्तिकरतया जपार्चने शोक्ते । तत्र कथं तन्नामजपावर्चनादिकार्यमित्यवेक्षायां
तत्प्रकारप्रतिपादनार्थमापरिमार्शेर्षन्यजेपारम्भः । तत्र प्रथमं दीक्षा । ततोऽपि
पूर्वं तदीयाङ्गजातकथनम् । तदाष्ट—अदोचितानामिति । तस्मिन् इत्यधि-
कारसिद्धय इत्यर्थः । साङ्गोपाङ्गेति पञ्चमपटलार्थो दीप्तेति पठपटलार्थोक्तः ।

अत्रोक्त्यासादिविति सामान्यन्यासानुवादेन दीक्षाया अपि सामान्यैवेयमित्यपि सूचितम् । सामान्यदीक्षैव च सकलविशेषार्थापि भवतीति ।

मूले मन्नां दीक्षाविधानमित्युक्तम् । ननु शत्रेरेव प्रकृतत्वे कथं मन्नामिति तदवान्तरभेदमन्त्रग्रहणमिति । उच्यते । मन्त्रभेदा एव तावदिह प्रतिपिपादयि-
यिताः । साधकमतिवैचित्र्यात् सर्वानुग्रहार्थत्वाच्चास्य प्रपञ्चसारस्य । तेषु यत्सामान्यं
शक्तिलक्षणं तदृथगभिहितं तत्तन्मनुषु विशेषणतया विनियोजयिष्यते । वक्ष्यति
च—सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति । तत्र च सामान्यकथनानन्तरं
तद्भेदकथनोपपत्तिरिति । पञ्चमपटपटलारम्भ इति मूलगतायशब्दार्थोऽप्युक्तः ।
अर्थान्तरमप्याह—अतोऽयमशब्द इति । खोक्त एवासौ हेतुरित्यत उक्तं—विधिव-
दिति । मूलागमोक्तरीत्येत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—वेदाविरुद्धत्वमुक्तमिति । विधयो
वेदगताद्येदनास्तदर्थतयेति भावः । येनोपलब्धेनेति उपलब्धोऽपीह लाभ एव ।
यदाह—दीक्षालाभमात्रेणेति । साधकेशा इति तत्कालविशेषणम् । तदभिप्रायं
दर्शयति—न केवलमिति ॥ १ ॥

मूले दिव्यभावमिति । मन्त्रदेवतात्मतापत्त्या स्वात्मनोऽसाधारणरूपत्वमुक्तम् ।
दुरितानीति तत्रातिवन्धनिचय उक्तः । तत्त्ववदस्येति । विश्वजगदसुभूतं देवता-
तत्त्वलक्षणं स्वस्वरूपमुक्तम् । भयतस्त्रायत इति च सम्यन्वनीयम् ॥ २ ॥

देवादिकस्य वत्सरस्येति । देववत्सरस्येत्यर्थः । एतद्दर्शयति—दैवशब्दादय
इति । ते च वत्सराः कालचक्रप्रकरण उक्ताः । वत्सरस्यादिद्य पूर्वपक्ष एव ।
तदाह—आदिं पूर्वपक्षमिति । समग्रसम्पदिति तदपेक्षितपरिकरजातसम्पदिरुक्ता ।
दीक्षाकानार्थतयैतद्विवरणम् । अथाचार्यस्य नियमार्थतया विवृणोति—देवा
इति । दैवेत्यत्र स्वार्थे तद्वित । ब्रह्माद्या ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाः । ते च
विशेषसामान्यतया वीजइयविन्दुकल्पानिरोधिकात्मकाः । वत्सरो नाद इति
निर्देशात् । हृदयादिस्थानानि हृदयगलनलम्बिकाभूमध्यमध्यरन्धाणि । मूर्तयथा-
चार्ये साधके चायगन्तव्याः । वक्ष्यति चाभिपेक्षविधौ—पटुरवाष्पां मुखे भवेत्यादि ।
पित्रेत्यत्रापि स्वार्थं तद्वितः । एषामिति गुरुगिष्ययोस्तदन्तर्गतायाय ब्रह्मादि-
रूपाया मन्त्रदेवताया इत्यर्थः । वत्सान्देवादीनिति कार्यत्वात्कत्वम् । वक्ष्यति
च—कुण्डलिनीमुखाभिप्यततामित्यादि । श्याप्येति । वक्ष्येपु रीतोत्यर्थाद् व्यापनं
सिद्धमिति भावः । रक्षणं नदनम् । समारभ्येतेतत्कमाश्रित्येति विवृतम् । समः
गिष्यात्मन इति । समिति जीववाचकम् वीजम् गिष्यजीवपरिग्रहस्वर्यादिति
भावः । तस्याधर्कनेतीह यत्रग्रह्येन समाम इत्यपि नभ्यते + + + ॥ ३ ॥

मूले शुभकर्मणीति दीचामण्टपकरणाङ्गतया वास्तुपूजाप्रकरणारम्भः । शुभ-
कर्मणीति + + दीचाम्यामिति + + मण्टपकरण इतीहैव तावदिति भावः ।
गृहादिविधिष्विति गृहनिर्माणगृहप्रवेशनादिग्रहणम् ॥ ४ ॥

अभवत् पुरेति । वास्तुपूजानादरेऽप्यापदिष्वादिस्मभ्वोऽपि सूचितः । विश्रुतो
दितिज इति सम्यन्वनीयम् । चतुरश्रसंस्थितिरिति निहितविशेषणम् ॥ ५ ॥

तद्देहसंस्थिता य इति सुरगणैरित्युक्तस्य ग्रहणम् । ते यथा मण्डलमध्याद्यर्था
विश्रुतास्तथा वक्ष्यन्त इति योजना । तत्क्रमेणेति तदुचितः क्रम उक्तः ॥ ६ ॥

अष्टाष्टकोद्यतपदां चेति । अष्टानामष्टकेनोद्यतानि सुनिर्मितानि पदानि यस्या-
मिति समासः । प्रागग्रैरुदगग्रैश्च नवनवसूत्रैरास्फालितैरष्टाष्टकसंख्यासिद्धिः ।
अत्र चकारो ह्यत्तपूरणार्थः । अर्थान्तरमाह—चकारेणेति । कोणचतुष्क इति
+ + चतुष्पदसमन्वितमध्यकोष्ठ इति चतुर्णां पदानामेकीकरणेन समन्वयः ।
ब्रह्मा त्विति तुशब्दो ह्यत्तपूरणार्थः । पद्ममात्रे खनाममन्त्रेष्वैवाचर्जनं भवति ।

अर्थान्तरमाह—तुशब्देनेति । ब्राह्मणीठादिपूजनमिति तदुपरि मूर्तिपूजोक्ता ।
अणिमादिसर्वसिद्धान्ता इति । अणिमा महिमा लघिमा गरिमा ईशिता वशिता
प्राप्तिः प्रकामता सर्वसिद्धिद्येत्यर्थः । अणिमायै नमः महिमायै नम इत्यादि-
प्रकारेण प्रयोगः । सुक्स्तुवदण्डकमण्डलुधर इति । + + साधकवरेणेत्यनेनै-
तत्सर्वं सिद्धम् ॥ ७ ॥

प्राग्याम्येति । ब्राह्मणखण्डस्य चतुर्दिक्षु चतुष्पदैकीकरणेनैकेखण्डं कार्यम् ।
तदा च तत्खण्डस्यार्वागर्धप्रान्तयोर्द्वे अर्धकोष्ठे स्याताम् । परागर्धप्रान्तयोर्द्वे पदे
तदनन्तरं द्वे अर्धकोष्ठे स्याताम् । तत्र यदर्धपदं तत्कोणद्वयार्धकोष्ठेष्वित्युक्तम् ।
यत्तु पदं तदस्ये पाश्चीत्यपदइन्देस्वित्युक्तम् । सर्वत्रापि पद्ममात्रेषु खनाममन्त्रैरेव
पूजा । ॐ अर्थकाय नमः ॐ विवस्वते नम इत्यादि ।

कोणद्वयार्धकोष्ठेष्विति । कोणेषु यानि द्वयान्यर्धकोष्ठानि तेषु द्वौ विशेषलक्षणा-
ववयवौ यस्य तस्मान्मान्यलक्षणं द्वयम् । तदेतदाह—कोणेष्विति । तज्जयो रुद्र-
जयः । साप आपेन सहितः । अस्ये पाश्चीत्यपदे इन्द्र इति । अग्निशब्देन कोणानां
ग्रहणम् । अन्याद्या इत्येतदिहानुवर्तनीयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अर्धपदाद्यन्तासु चेति । वाह्यदिकचतुष्टयपङ्क्तानां प्रान्तयोर्द्वे अर्धपदे स्या-
ताम् । ताभ्यां सह प्रतिदिशं पदान्यष्टावष्टौ स्फुरितौत्थिवमुक्तम् । वहिर्वासवयम-
जलेशशशिनां चतष्टय दिक्ष्विति च योजनीयम् । मन्त्रिणेत्यत्राभिप्रायान्तरमाह
—ब्रह्मण इति । अनयोः पृथक्पूजादिकमपि कार्यम् । पीठमूलाङ्गादि तु सर्वं

स्वस्वपटलाग्रतिपक्षयम् । मूले प्रागुदीरिता इति पूर्वदिश्युक्ता ॥ ११—१५ ॥

इतीरितानामित्यपि गब्धो ब्रह्मकार्यादिसमुच्चयार्थः । अभिप्रायान्तरमाह—
अपिशब्द इति । अत्र साध्वितिगब्धेनैव ब्रह्मादिसर्वाङ्गदेवताग्रहणम् । रजसा
चित्राणि पदानि कृत्वेति । द्विवर्णः त्रिवर्णः पञ्चवर्णेषां ह्यस्या संपूरणं स्वस्तिककरणं
चोक्तम् । तां तां देवतामावाह्येति । पद्ममात्रे स्वनाममन्त्रैरित्यवबोद्धव्यम् ।
तेषां च पदैश्चतुर्भिर्मन्त्रार्धाभ्यां च पडङ्गानि न्यसनीयानि । मन्त्रविशेषसिद्धैरिति ।
पाशुपतादितन्त्रेषु विशेषसिद्धैः प्रतिदेवतमुक्तैरित्यर्थः । अत्र प्रतिवर्गंतन्त्रेषु
सिद्धान्त्युपदिशति—दध्यान्त्येति । पायसादीनि सप्तानानि । आर्यकसावित्रवर्ग-
शानाग्निनिर्ऋतिवायुवायुश्च सप्त वर्गा इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

वास्तुबलिस्तावदुक्तः । अथ भूय इति मण्डपाभिधानम् । तदभिप्रायं दर्शयति
—रोमादिकमिति । खात्या रोमादिपरिहारो भवति । एककलयपक्ष इति ।
वच्छति च—प्रोक्तेनैवं कलयविधिनेकेन वानिककुम्भैरित्यादि । पञ्चहस्तमिति ।
मण्डपोऽयं सर्वाऽप्येकयोनिरित्यवबोद्धव्यम् । ततश्च पञ्चहस्तत्वेऽपि पादोनर्त्नं
दशाङ्गुलाधिकत्वं चैपितव्यम् । एवं सप्तहस्तादिव्यवगन्तव्यमिति । सप्तपञ्चक-
मिति । सप्त च पञ्च च सप्तपञ्च चेत्येकशेषोऽत्राश्रितः । मूले परीणाहृत इति
चतुर्दिक्षु पृथग्योगजनयेति भावः । मण्डपविस्तारप्रमाणमेवैतदुक्तम् न पर्यन्तपरि-
माणमिति ज्ञेयम् । स च षोडशस्तम्भयुत इति । कथमित्यत्र—मध्य इति ।
प्रान्तेऽवशिष्टा इति । कोषेषु चत्वारो दिक्षु द्वौ द्वौ संभूय द्वादशेति भावः । तेषा-
मित्यभयेषामपि ग्रहणम् । फलका इति तोरणस्तम्भयोरुर्ध्वदिशि तन्प्रोताग्रतया
निधेयस्य फलकस्य ग्रहणम् । ध्वजाटकमिति । मूले तोरणग्रहणमेतदुपलक्षण-
मिति भावः । लोकपालप्रभमिति श्वेतरक्तादिवर्णपताकोज्ज्वलत्वमनेनोक्तम् । मूले
पयोभूरुहः क्षीरिद्रुमाः । दर्भस्त्रक्परिवीतमिति । दर्भमालया नीत्रदेशे परिवीतं
त्रिगुणसूत्रपरिवीतमपोच्यते । उज्ज्वलतरमिति । वितानसंभवपरिवेष्टनादिभिरिति
भावः । सङ्गतं समन्ततश्चादितम् सपरि च कटादिभिश्चरन् ॥ १७ ॥

इदानीं मत्साहचो वेति मण्डपकरणोद्यदोचोपयोगितया मङ्गलाङ्कुरसम्पादना-
भिधानम् । पुण्याहादिपुरःसरमिति । स्थलशुद्धिनान्दीमुखपुण्याहपीठपूजादिसमु-
चितकर्तव्यजातमुक्तम् । मूले सपानिकेत्यत्र चतुष्टयशब्दः प्रत्येकं संबन्धनोयः ॥ १८ ॥

कथमेतद्वोजवपनमित्यपेलायामन्यधिन् भवन इत्यारम्भः । तदर्थमाह—
अन्यधिमिति । मूले शुद्धे स्थल इति । लौकिको मृत्वादिकार्यां च स्थलशुद्धिता ।
पदचतुष्कोपेतभानूदरमिति । भातुगब्धेन दादगपदान्यभिप्रेयन्ते । पदचतुष्कै-

र्मिथो विभक्तस्त्रिभिरुपेता भानवो द्वादश पदानि उदरे यस्य । अयोक्तं तर्कवाद-
प्रकारं दर्शयति - पञ्चदशप्रमाणानीत्यादिना । पालिकादिमुखविस्तारस्य द्वाद-
शाङ्गुलत्वात् तदुपपत्त्या द्वादशाङ्गुलान्तरत्वमित्यादि प्रतिपत्तव्यम् । दक्षिणो-
त्तरसूत्राणीति । तान्यप्येवं द्वादशाङ्गुलान्तराणि भवन्ति । पङ्क्त्या सर्वत इति ।
पदचतुष्काणां परित इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । तत्र मध्यगतस्याष्टाष्टशालिनः
प्रागायतपङ्क्तियुगलस्य परितश्चतुर्दिक्ष्वेकां बाह्यां पङ्क्तिं विलोप्य वीथीं संपाद्य
पुनस्तास्रष्टसु तत्पङ्क्तियुगलगतासु उदगायतासु द्विद्विपदशालिषु पङ्क्तिषु
द्वितीयां पठौ च पङ्क्तिं च विलोप्य बाह्यवीथ्यवगाहिन्या वीथ्या विदध्यादिति ।
मूले प्रतिपदं पीतारक्तसितासितमित्यन्वयः । वज्रादिशर्वान्तिममिति । तद्र-
जोविकिरणक्रम उक्तः । तदुक्तम् - ततश्चोत्तरजसापूर्येति । वीथ्यः श्यामिनेति ।
तस्य पञ्चवर्णास्त्रिहावशिष्टत्वादिति भावः । याम्योदीच्यसमायातमित्यत्राप्येतत्सर्वं
योजनीयम् । मन्त्रिण इति + + ॥ १८ ॥

मूले वैरिञ्च इति । विरिञ्चो व्रद्धा । जलचालिता इत्यस्त्रेणेत्यर्थाङ्गभ्यते ।
पश्चिमादि विन्ध्यसेदिति । पश्चिममध्यमपूर्वपदचतुष्केषु क्रमाद्विन्ध्यसेत् । पालिका-
दिचतुष्काणीति भावः । वज्रादिशर्वान्तिक इत्येकैकस्मिन् पदचतुष्केऽपीति
भावः ॥ २० ॥

मूले पृथगपीत्वार्यायाः पूर्वार्धं पङ्क्तिष्वित्येतस्य विशेषणम् । पृथगपीति
प्रतिपदमित्यर्थः । उत्तरार्धं विन्ध्यसेदित्यनुपङ्गः । विशेषाभिधानं चैतत् ।
कङ्गुश्यामानिप्यावखुल्लाढकीप्ररोहयोग्यानीति । प्ररोहोऽङ्कुरः । योग्यानीत्य-
भिधानं देवताविशेषानुसारेण यवशिम्बाद्युपसंग्रहार्थम् । यद्वा प्ररोहयोग्याना-
मेवैषामुपादानार्थम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

मूले मूलबीजेनाभिमन्त्र्य निर्वपेदित्यन्वयः । मूलबीजं हृत्क्षैव । यदुक्तं -
मूलार्णमर्णविक्रतीरिति । ननु मनूनां दीक्षाविधानमिति तावदुक्तम् । तत्र कथ-
मिति तत्रापि हृत्क्षैवैव बीजावापः । यद्वा तत्तन्मन्त्रोपलक्षणेति । तदुक्तम् -
मूलबीजेन तत्तन्मन्त्रेणिति । विप्राशियेत्यत्र सहाय्यं तृतीया । ब्राह्मणानां गोहिर-
ण्यादिसमर्पणेनाशिपः संपादनीयाः । विधिवत्प्रतिपद्यमानैः शङ्कादिभिर्मुख्यतरैः
पञ्चमहास्त्रनैवेति समासः । सहाय्यं एव तृतीया । प्रतिपादनं शब्दनं मुख्यतर-
यद्व्यमितरेषां यथायोगमुपसंग्रहार्थम् ।

शङ्कं च काहनं चैव तानकांसी तथैव च ।

दृक्का चेति च संप्रोक्तं पञ्चवाद्यं मनीषिभिः ॥

यद्वा—पपवं मर्दं चैव तालकांसौ तथैव च ।

काहलं चैव संप्रोक्तं पञ्चवाद्यं मनीषिभिः ॥

पद्मिन् पद्मे शङ्खादिभिः पञ्चमहास्त्रनैथेति हन्तः । यद्वा महान् प्रभूतः स्वनः शब्दो शेषामिति समासः । नात्र रूढिरिष्यते । तदाह—दुन्दुभ्यादय इति । तत्र दुन्दुभ्यादयश्चर्माघातयोगिनो दुन्दुभिपणवटकागोमुखादयः । तालादयः कांस्याघातयोगिनः तालजयमङ्गलादयः । वीणादयस्तन्त्रीशालिनो वीणाविपञ्चीरावणहस्तादयः । सुखवाद्यादयो सुखवाद्यकरवाद्यदण्डवाद्यभूमिदुन्दुभ्यादयः । शङ्खादयस्तु पूरणयोगिनः शङ्खकाहलशृङ्गवंश्यादय इति ।

चचित्तालशब्दविशेषेणेति + + + यद्वा विधिवदित्यनेन पात्रेषु विष्णवादिपूजनं बीजेषु मूलबीजिनावाद्य पूजनं चोक्तम् ॥ २३ ॥

हरिद्राङ्गिः सम्यग्भ्युच्च वस्त्रैराच्छाद्येति प्रकृततद्भ्रात्रिकर्तव्यशेषकथनम् । हरिद्राप्यो हरिद्राचूर्णविलोहितजलानि । सम्यगिति प्ररोहानुगुणतयेत्यर्थः । वापमन्त्र एव प्रोक्षणमन्त्रोऽपि स्यात् । वापवदेव चात्र क्रमो ज्ञेयः । अङ्गिः सिद्धतां पञ्चघोषैः सायंप्रातरिति । ततो द्वितीयादिदिवसेषु कर्तव्यमुक्तम् । अङ्गिरिति हरिद्राद्यभिप्रायम् । पञ्चघोषैरित्युक्तपञ्चमहास्त्रनशृङ्गणम् । सायंप्रातरिति कालाभिधानम् । त्रिपवणं प्रोक्षणमेके मन्यन्ते । मूलबीजसपर्यां प्रोक्षणदशायामिष्यत एव । शर्वरीष्वित्यादिशेषेण सर्वरात्रिषु रात्रिदेवतानां बलिदानमुक्तम् ॥ २४ ॥

नयसु वेति । तत्र विरात्रिषु विष्णुयद्वा एव देवताः । वक्षति च—वैश्वेयं यदि नवरात्रमिति । नक्षरजो हरिद्रचूर्णम् । द्रैपत्स्फुरिता उडुम्बाः । सम्यक् स्फुरिता लाजाः । केरोदं नालिकेरजनम् । कसरं तिलान्नम् । दुग्धान्नं कसरं च वैश्वेयं यदि नवरात्रमिति वाक्यान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

पात्राणि त्रिविधान्यपि परित इति । वाद्यबीधेरपि बहिः समन्तादित्यर्थः । बलिहृत्परिति । तिलगन्ध्याद्यर्चनादुपलक्षितो बलिरित्यर्थः । सार्वकामिकमिति । अथ यन्प्रागुपक्रान्तं भूयो भूमितल इति तच्छेषः प्रागेवेत्यादिनोच्यते । तत्र प्रथमं कुण्डप्रकरणम् । प्रागेवेति प्रथमं तावदित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—मण्डलनिर्माणादिति । सम्यगिति कौयलेनेत्युक्तम् । आखण्डनादय इन्द्रयमवरुणसीमाः दिशाभित्यनेन च सम्प्रत्यः । + + बिलसद्गुणमेखलानीति गुणाश्रयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

विधिश्चिति । विंशद्विचतुरधिकाभिरङ्गुलीभिरिति परिमितं भूमिभागमिति सम्बन्धनीयम् । कुण्डावटस्थायाममानमेतदुक्तम् । ताभिचेति विंशद्विचतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः परिमितं + तमेव भूमिभागमित्यर्थः । तत्र विशेषमाह—

मेखलोच्छ्रयेणेति । तावतीभिरित्यङ्गुलीभिः परिमिता इत्यनुपङ्गः । एकामङ्गुलिं त्यक्तेति । खातस्य तटोद्देशे परितोऽपीति भावः । तावतीभिरित्युभयतटापेक्षया परिमाणाभिधानम् । यदा मेखलात्रयापेक्षयैव । तदाह—मेखलाविस्तार इति । उच्छ्रययैवमेवेत्यन्तर्मेखलोच्छ्रयो द्वादशाङ्गुल इत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३१॥३२ ॥

मूले सकलविद्धिदा इति मेखलात्रयमावश्यकमिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

योनिस्तत्पश्चिमस्थामथ दिशीति स्यादित्यनेन सम्बन्धः । तच्छब्देन मेखलाग्रहणम् । चतुरस्रखलारब्धनालेति । चतुरस्यात् खलादारब्धो नालो यस्या इति समासः । चतुरस्रशब्देन पृथिवी लक्ष्यते । तदुक्तं—वज्रोद्यञ्चातुरस्रं धराया इति । यदा मेखलात्रयमेकाङ्गुलपरिमितं कुण्डाङ्गुलतया चतुरस्रं परिकल्पनीयम् । अथ वा मेखलात्रयवाह्यतोऽङ्गुलमात्रं द्व्यङ्गुलं वीथितं चतुरस्रं स्थलं कार्ष्णम् । तदुपर्येव मेखलेत्येतदप्यर्थ्यात् सूचितं भवति । सैवैह कुण्डाङ्गुलतया भूमिरिष्यते । तदाह—पृथिवीस्थानारब्धनालेति । तन्मध्येज्ञासिरश्चेत्यत्र तच्छब्देन नालग्रहणम् । प्रकृतमेखलाग्रहणं वा । तदाह—तस्य नालस्येति । मेखलेह विस्तारत एव गृह्यते । द्वादशाङ्गुला तावद्विस्तारतो मेखला । तस्याः षडङ्गुलावधिप्रदेशयोने रत्नं परिस्तरणार्थं स्यात् । तच्चार्थान्मध्यमेखलोपरि स्यादिति भावः ।

उपरि परिविततेति । सा योनिरुपरि प्रदेशे सम्यग्विस्तीर्णा च स्यात् । ततोऽर्थादधः किञ्चित् षडङ्गुलित्यपि गम्यते । अश्वत्थपत्रानुकारेति तदाकलिकथनम् । यथा सनात्मश्वत्थपत्रं तद्वदभ्याः संस्थानमिति भावः । नालस्य पश्चिमतोऽभिहितत्वादस्य कुण्डान्तर्भागमपि लभ्यते ।

उत्तरेधायामकाभ्यामिति । उत्तरेधेन प्रकृत्यङ्गुला आयामेन विस्तृत्यङ्गुला च । यद्यपि द्वादशाङ्गुलीत्रता मेखला किन्तु तत्र मूले चतुरङ्गुलीत्सेधो नालोऽष्टाङ्गुलस्य योन्युत्सेधः । यद्यपि द्वादशाङ्गुलवितता मेखला किन्तु योनिस्ततः प्राक् पश्चाच्च द्व्यङ्गुलाधिका नालस्य द्व्यङ्गुलनिष्क्रमाद्योन्यग्रस्य कुण्डे प्रवेशादिति । यद्वोत्सेधतः प्रकृत्यङ्गुल आयामसु प्रकृतिविस्तृत्यङ्गुलः सप्ताङ्गुल एव । अस्मिन् पक्षे योनिष्टम्भसुपर्णुपर्यन्तराविशनीयं स्यात् । यदाष्टौ प्रकृतयः षोडश विस्तृतयश्च संभूय चतुर्विंशतिः गृह्यन्ते । समविभागेनोत्सेधायामौ द्वादशाङ्गुलौ भवतः । पञ्चत्रयेऽप्यष्टाङ्गुला स्यात् । विस्तृत्येति समानमेव । योनिरुपरि विस्तृतिः । यदुक्तमुपरि परिविततेति । द्वादशार्धाङ्गुलमित-
नमितायेति । द्वादशार्धशब्देन षष्ठां ग्रहणम् । यत्पाष्टाङ्गुलविस्तारः ततोऽग्रे षडङ्गुलविस्तारोऽनेन क्रमेणाङ्गुलमितं कुण्डावटेन मितं चाग्रं स्यादिति ।

प्रकारान्तरेण विवृणोति—उत्सेधायामकाभ्यामितित्यादिना । प्रकृतिविकृतयः सप्त । तासामष्टभिर्योगे पञ्चदशसंख्यासम्पत्तिः । प्रत्येकं पञ्चाङ्गुलेति त्रयङ्गुल उत्सेध आधामे च मेखलामानती वर्धनीयमिति । मूले निविष्टैव कुण्ड इति क्रमावगतत्वमप्युक्तमिति । सर्वं चैतदर्थंचन्द्राकारादिकुण्डेष्वपि समानम् ॥ ३४ ॥

चतुःकुण्डकरणं कलगादिद्विविधेभ्यो स्यात् । अन्यत्रैकमेव कुण्डं कार्यम् । तदुक्तमथवा दिगोति । गदितैरपि लक्ष्मणैरिति मेखलादिज्ञासो मा भूदिति भावः । अपघनमङ्गम् । दृष्टिमनोहरं च कान्त्येति सर्वकुण्डसमानं ज्ञेयम् । हस्तमित-
कुण्डमेवमुक्तम् । तस्य द्रुतसंख्याभेदेनाल्पत्वं महत्त्वं च विवरणकृदभिधत्ते—
शतार्धहोम इत्यादिना । + + अथ कुण्डप्रमितभेदेन तदवयवप्रमितभेदमाह—
सर्वेष्वपीत्यादिना । प्रथममेखलोच्छ्रयेण तुल्यमिति । मेखलोच्छ्रयेण सार्धमिति
यदुक्तं तत्र विस्मर्तव्यम् । कण्डोऽष्टयव इति । यन्मूल उक्तमेकां त्यक्त्वा चाङ्गुलि-
मपीति स इह कण्डोऽभिप्रेयत इति ॥ ३५ ॥

अथ ततो मण्डपमध्ये त्वित्यादिना मण्डलमुच्यते । यत्स्विह मण्डपसंस्कारादि
कर्म तत्सर्वमुत्तरस्मिन् कर्मपटले वच्यते । ईशानकीर्णावसानत्वमिति अग्न्यादी-
गान्तातया स्थण्डिलोपलेपनमुक्तम् । अभ्युक्षणादिकं चेति + + + ॥ ३६ ॥

मूले प्राक्प्रत्यगात्तार्थं सूत्रं निधापयेदित्यात्तं गृहीतम् । सूत्रस्य ह्यग्रहयं
गृहीत्वास्त्वालनं क्रियते । तत्रमाणं तु चिकीर्षितमण्डलचतुरस्रप्रमाणतोऽधिकमिति
ज्ञेयम् । विप्रागीर्षचनेः सहेति पूर्ववत् । गुणितेनेत्वेर्धेन दक्षिणोत्तरसूत्रास्त्वालनो-
पाय उक्तः । मध्यादारभ्य गुणितेनाभितो मत्स्यो विन्ध्यसेदित्यन्वयः । तत्सूत्रमध्ये
गृहीत्वाग्रहययोजनया द्विगुणितं कुर्यात् । तेन गुणितेन सूत्रेण प्रागास्कालित-
सूत्रमभितो दक्षिणत उत्तरतश्च मत्स्यो कुर्यात् । तदा तत्सूत्रमूलविधानं तु पूर्वसूत्रे
तन्मत्स्योपपत्त्या यत्र संभवति तत्रेति द्रष्टव्यम् । प्रकारान्तरेण विवृणोति—सूत्र-
मित्यादिना । मध्यादभितोऽभितो मध्यादभितो मत्स्यो विन्ध्यसेदिति एवमाहत्या
योजनीयम् । तत्र मध्यादभित इत्यत्र प्रकृतं प्रागास्कालितं सूत्रं संबध्यते । तदाह
प्राक्प्रकृतसूत्रस्याभितो मध्यादिति । तस्य मध्यदेशादभितो दक्षिणतद्योत्तरत-
थेति मत्स्यो विन्ध्यसेदित्युपरि संबन्धः । कथं तत्र मत्स्यो संभवत इत्यत्राभितो
मध्यादभित इत्युक्तम् । अभितोऽपि कस्य मध्यादित्यत्र प्रागास्कालितसूत्रे पथिमा-
र्धस्य पूर्वार्धस्य च मध्यादित्वर्यास्यते । तदेतदाह—द्विगुणितस्याप्युभयतो मध्या-
दारभ्योभयत इति उभयत इत्युत्तरपदं धामदक्षिणभागाभिप्रायम् । मूलयोजना-
शुभारादेवमभिधानम् । अयमिह प्रयोगः । गुणितसूत्रमूलं प्रागास्कालितसूत्र-

पश्चिमार्धमध्ये निधाय तदग्रेण दक्षिणतो वामतश्च प्रागास्फालितसूत्रस्यैव मध्यो-
देशमभितो रेखे कुर्यात् । पुनः प्रागास्फालितसूत्रपूर्वार्धमध्ये निधायपि तद्रेखा-
भेदिन्यौ रेखे कुर्यात् । तदा तस्य प्राक्पश्चादायतसूत्रस्य मध्यमभितो द्वौ मत्स्यौ
भवत इति । यद्वाभितो मध्यादारम्य मत्स्यौ विन्यसेदिति मूलान्वयः । कस्याभित
इत्यत्र प्राक्प्रसृतसूत्रस्य गुणितसूत्रस्य चेत्यर्थात् संबध्यते । तदाह—प्राक्प्रसृत-
सूत्रस्येति । प्रागास्फालितसूत्रस्य दक्षिणतद्योत्तरतश्च यन्मध्यं तत आरभ्य मत्स्यौ
कुर्यात् । द्विगुणितसूत्रस्य च यत्रागास्फालितसूत्रे पूर्वतः पश्चिमतश्च मध्यं तत्र
सूत्रमूलं निधायान्नेभ्योभयतस्तौ मत्स्यौ निष्पादयेदिति ॥ ३७ ॥

मूले तन्मध्यस्थितेति । तच्छब्देनोक्तमत्स्यद्वयग्रहणम् । सपद्मस्तमानेनेति
भाविचतुरथोचितमानमुक्तम् । सपद्मस्तः पादाधिकहस्तः त्रिंशदङ्गुलम् । दिग्
प्रतीति चतसृष्वपि दिक्षित्वर्थः ॥ ३८ ॥

मकरानिति । यथा प्रागायतसूत्राग्रमत्स्यनिहितमूलेन दक्षिणायतसूत्राग्रमत्स्य
निहितमूलेन च सूत्रेणाग्निर्कोणे रेखासम्पाते तत्र मत्स्यसंभव इत्यादि ॥ ३९॥४० ॥

प्राग्याम्येति यथा ततो मध्यादित्युक्तमत्स्येषु मध्ये प्राग्दक्षिणमत्स्ययोरेकं सूत्रं
दक्षिणपश्चिममत्स्ययोरेकं सूत्रमित्यादि ॥ ४१॥४२ ॥

एषु प्राग्वारुणान् सूत्रानिति । प्राक्पश्चिमायतसूत्रस्योभयतो द्वे प्राग्वारुणायते
सूत्रे पातयेत् । एवं याम्योदगायतमध्यसूत्रस्योभयतो द्वे याम्योदीचायते सूत्रे
पातयेदिति । बहुवचनं त्वाहृत्त्वपेचम् । तेनैतत्किञ्च भवति । पुनरपि कोष्-
कोष्ठेपूजनयेन मत्स्यान् विधाय प्राग्वारुणादिसूत्राणि पातयेत् । पुनरप्येवं पुनरप्ये-
वमिति तथा यत्र पूर्वापरा दक्षिणोत्तराश्च मत्स्याः संभवेयुः । तत्रापि सूत्राणि
पातयेदिति । षट्पञ्चाशदिति । यदा शतद्वयादधिकानि षट्पञ्चाशत्पदानि
स्युरित्यन्वयः । यदा तस्त्रैर्षोडशवर्गात्मकं संपद्येतेति भावः । सुधीरितिपदाभि-
धानि तदुचितचेन्नप्रतिपत्तिकुशल इति भावः ।

पदैः षोडशभिरिति चतुर्वर्गात्मकं क्षेत्रमुक्तम् । वृत्ततयावितमिति + +
तैरष्टचत्वारिंशद्भौ राग्निः स्यादिति । तच्छब्देन पदग्रहणम् । पद्मक्षेत्रत्राद्यपङ्क्ति-
द्वयगतपदाभिप्रायमेतत् । वीथ्यश्रीतिभिरिति । ततोपि बाह्यपङ्क्तिद्वयगतपद-
ग्रहणम् । श्रीभायुग्द्धारकोणकमिति । श्रीभयोः युगं श्रीभोपश्रीभा च ।
तद्विभागो द्वाराणीत्यादिनोक्तः ॥ ४३॥४४॥४५ ॥

पदपट्टकानीति । बाह्यपङ्क्तौ मध्यतद्यतुर्भिः पदैरान्तरपङ्क्तौ हाभ्यां च द्वार-
मेवं चतुर्दिक्ष्वपि कार्यमित्यर्थः । गोभास्याः स्युश्चतुष्पदा इति । द्वारपाश्र्वयोर्बाह्य-

पङ्क्तौ पदेनान्तरपङ्क्तौ त्रिभिर्य पदैः शोभा स्यादित्यर्थः । चतुष्पदाद्योपशोभा इति । शोभयोः सन्निधौ तद्विपरीतपदकृत्योपशोभा स्यादित्यर्थः । पट्पदं कोणकं भवेदिति । पङ्क्तिद्वयेऽपि त्रित्तिपदैरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वृत्तवीथोरिति । वृत्तशब्देन वृत्तत्रयान्वितमित्युक्तवृत्तग्रहणम् । प्राग्याम्य-
वारुणोदीचं सूत्रचतुष्टयमिति कोणसूत्रं वर्जयित्वाष्टचत्वारिंशत्पदानि संमार्ज्यं
चतुर्दिशं मध्यसूत्राग्रेषु प्राग्याम्यं याम्यवारुणं वारुणोदीचं प्रागुदीचं च सूत्रचतु-
ष्कमास्फालयेत् । तदा त्रयस्या द्वादश राशयो निष्पद्यन्त-इति भावः ॥ ४७ ॥

कर्णिकायाः केसराणामिति पञ्चविभागोऽप्युक्तः । कर्णिकादीनां मानं तु
भवेन्नण्डलमध्यार्धं इत्येतदुपपत्त्या कल्पनीयम् । मध्यराशिमण्डलादीनां चतुष्टयो-
रन्तरं द्वादशधा विभज्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां कर्णिकादिचतुष्टयमेकैकेन दलाग्रादि-
चतुष्टयमिति वृत्तशब्देन वृत्तत्रयग्रहणम् । शोभोपशोभाभ्यामेव द्वारकोणयोः
सिद्धिरिति तयोरग्रहणमिति । एवं बाह्यमानप्रकृतितया पद्मादितदंगमानपत्र
उक्तः । यदुक्तं—ततो मध्यात् सपञ्चस्तमानेनेति ॥ ४८ ॥

अथ पद्माद्यंशमानप्रकृतितया बाह्यमानपत्र उच्यते—भवेन्नण्डलमध्यार्धं इति ।
तत्पदं विवृणोति—मण्डलस्य मध्यमित्यादिना । राशिमण्डलान्त इति । भाग
इति शेषः । तस्याप्यर्धं इति । मध्यसीम्न आरभ्यैकस्मिन्नेव भागे राशिमण्डल-
पराचीनवृत्तपर्यन्तमंगमानमेतत् । तददन्त्यस्मिन् भागेऽपि मानं स्यादिति मध्य
इत्यर्थसिद्धमुक्तम् । तत्र मध्यसीमोद्देश इति भावः । तदङ्गुला इति चतुरङ्-
गुलाः । तथेति चतुरङ्गुलम् । एवं षोडशाङ्गुलानि गतानि । तदग्रमिति
दलानामग्रम् । वृत्तत्रयस्यान्तरालं तत्तदन्तर्भावः । एवं पूर्वं सह चतुर्विंशति-
रङ्गुलानि स्युः । स्वस्ववर्णविभूषितमिति पूर्वीक्तपक्षेऽपि तुल्यमेव । स्वस्रो
वर्णः । तदुक्तं कालचक्रप्रकरणे—चापो नीरजयुक्त्या इत्यादि । पङ्क्तिर्नवभिरेव
वेत्येतदर्थमाह—पङ्क्तिरिति । यद्यपीह त्रयो राशिरुक्तौ वृत्तवीथोरारचये-
दिति । किन्तु पङ्क्तिगुणस्य वृत्ततायां प्रायो नवाङ्गुलं त्रयं तत्रममिति
वृत्तराशिपक्षे पङ्क्तिरित्युक्तम् । पङ्क्तिरष्टाभिरेव वेति पाठान्तरम् । त्रये
वृत्ते च सम एवायं विकल्पः । द्वात्रिंशदङ्गुलं श्रेतदिति । पूर्वीक्तचतुर्विंशत्यङ्-
गुलानां राशिमण्डलाङ्गुलानां च योगादेवं संश्लोषयति । राशिरष्टाङ्गुलत्वं
सुखमित्यप्यनेन सूचितम् । पङ्क्तिर्नवभिरेव वेत्यत्र त्वेतद्विवृणोति—द्वात्रिंश-
दङ्गुलमिति । अत्र दिग्दर्शय द्वाभावो न लौकिक इति ज्ञेयम् । राशिः
पङ्क्तिगुणपक्षेणैतदुक्तम् । नन्वेवं त्रिंशदङ्गुलमेवैकमर्धं भवति । सत्यम् । इयर्थ-

मानयोगिनैतदुक्तमिति बोद्धव्यम् । परस्तात्तावद्विद्यत इति मण्डलमध्याधं हि तावदुभयत एतन्मानमुक्तम् । तस्य बाह्यार्थेऽप्युभयत एतावदेव मानं स्यादित्यर्थः । तत्र पञ्चदशाङ्गुला वीथयः पञ्चदशाङ्गुलमेव द्वारादिकमिति विभागोऽव-
गन्तव्यः । इह मण्डले पञ्चदशत्रययोः वृत्तत्वं तावदुक्तम् ॥ ४८॥५०॥५१॥५२ ॥

अथ राशिभागस्य संस्थानविकल्पो वृत्तत्रय + + मित्युक्तः तद्विद इति । तत्र राशिभागस्य वृत्तत्वपक्षे राशीनां संस्थानं यदि वा वर्तुलमित्युक्तम् । यदि वर्तुलं वृत्तं राशिचक्रं स्यादिति तत्राराणामपि द्विधा संस्थानं ते स्थिरित्युक्तम् । अथ राशिभागस्य चतुरश्रत्वपक्षे राशीनां संस्थानं चक्रं च चतुरश्रं चेत्युक्तम् । अत्रापि द्विधा संस्थानमुक्तम् । यदिह पूर्वमुक्तं वृत्तराशिपक्षे पङ्क्तिरिति तत्पङ्क्तदल-
निभा वेत्तेतदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा पङ्क्तदलाभानामग्रवृत्तत्वमेव वृत्तं पुनरर्धवृत्तं तच्च बुधैः कथिता इत्यत एव लब्धव्यमिति । अथ तद्वहिरिति वीथ्यलङ्काराभि-
धानम् । चतुरश्र इति प्रतिदिशमिति भावः । वीथीबाह्ये चतुरश्रसंपादनीयमिति तद्वहिरिति पार्थिवमित्युक्तम् । कृष्यकोणकमिति शुक्लद्वाराद्युपलक्षणमिति ॥५१—५८

मण्डलानि चेति सर्वसामान्यतयोक्तस्य राशिचक्रस्य सकलविशेषमण्डलेष्वन्वय उक्तः । मण्डलानि चेति भाविमण्डलाभिप्रायम् । वक्ष्यति च—व्योमाविःसचतु-
र्दशस्वरेत्यत्र प्रविधाय पञ्चमितीति । तथा—वक्त्रेः पुरहितयवासवयोनिमध्येति । दीक्षावाग्धै पुरोक्ते रचयतु विधिवन्मण्डलमित्यादि । रुचिराष्टपत्रमथ वारिरुहं गुणवृत्तराशिचतुरश्रयुतमिति च । तत्त्वन्न इति । कालात्मिकां मन्त्रदेवतां विद्वा-
नित्यर्थः । राश्वन्तान्धेवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । राशावन्यत्रेति । विपर्यये दोषोऽप्यभिहितः । राशेरन्यत्रेति राशिचक्रव्यतिरेकेणेत्यर्थः । उभाभ्यामित्युत्तरत्र संबन्धः । आवाह्येति दृष्टान्तार्थमुक्तम् । उभाभ्यामिति देवताभ्यामित्यर्थः । राशावन्यत्रेत्वत्रीभाभ्यामिति मण्डलशक्तिभ्यामित्यर्थः । तरलघञ्चलः स एव दुर्मतिश्च तरलदुर्मतिः । यदिह तत्त्वन्न इत्युक्तं तस्यैव विवरणम् ॥ ५८ ॥ ६० ॥

कालात्मकस्येतत् + + तस्मादित्युपसंहारः । राशीन् साधिपतीन् मण्डलानि चानुरूपाख्यवगम्य सर्वदेवतामर्चयितुं होतुं वोपक्रमेदिति योजनीयम् ॥ ६१॥६२ ॥

अथ मण्डलोपयोगिनां स्वस्ववर्णविभूषितमिति प्रसन्नरजसां तत्त्वं रजांसि पञ्चवर्णानीत्युक्तम् । भूतग्रः पञ्चपञ्च द्रव्यात्मकानि चेत्यन्वयः । रजसां साधनं द्वारिद्रं स्यादित्यनेनोक्तम् । ताण्डुलं तण्डुलानां विकारः । दीपारजो रजनीचूर्णम् । घार + + दग्धपुलाकोत्यमिति + + विपर्ययेति सास्त्रिकत्वं सूचितम् । शुक्लपीतरक्ताश्च केसरा इति + + दलान्यच्छानोति सितानि । चित्राकारायेति ।

पूर्वाह्नचतुर्दिग्गतकल्पद्रुमावशेषभागेषु विचित्रलतादिलेखनेनेति भावः । सितरक्त-
निशासिता इति । निशाशब्देन पीतवर्णग्रहणम् । राशिचक्रावशिष्टानोति । ननु
राशिवीथोरन्तराभावात् कथमेतत्संभव इत्यत्राह—वृत्तराशिपक्ष इति । वृत्तं
चक्रमुगन्धेक इत्यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । तत्र चतुरथतया सूत्रिते पुनः वृत्तता-
मापादिते कोणदेशानां बहिरेवावस्थानादिति ॥ ६३॥६४॥६५॥६६॥६७॥६८॥६९ ॥

वैश्यावादाविति दुर्गाश्रीप्रभृतीनां ग्रहणम् । इह सपक्षस्तमानेनेति सार्धद्वि-
हस्तमानं मण्डलमुक्तम् । द्वित्रिंशद्गुणं ह्येतदिति पञ्चहस्तमानम् । यद्वा तथापि
कार्यकाचतुरङ्गुलेत्यादीनामुभयार्धयोगतोऽभिधाने सार्धद्विहस्तमानं स्यात् ।
तदेतदेककलशविषये भवति । नवकलशादौ तु मण्डलमेतद्वर्धयितव्यम् । तदुक्तं
—पञ्चहस्तं मण्डलं नवहस्ते मण्डप इति । कदाचिद्वाश्वन्तमेव मण्डलं स्यात्
तदुक्तम्—असंभवे तु स्थानानि नैम्यन्तानि न ह्यापयेत् । इति ।
तदभिप्रायेणैव च राश्वन्तानीत्युक्तम् + + ॥ ७० ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां पञ्चमः पटलः ।

अथ षष्ठः पटलः ।

पटलसङ्गतिस्तावत् प्रागुक्तैव साङ्गोपाङ्गदीक्षाकथनायेति । साङ्गदीक्षाकथना-
रभ्यार्योऽयं मूलेऽयशब्दः । अर्थान्तरमाह—एवमिति । मूले पुनराचम्येति गुरो-
र्दीक्षाप्रक्रमे तदङ्गतया द्वितीयमाचमनमुक्तम् । स्नानमपि तदङ्गतया कार्यमेव ।
स्रुतिप्राप्तत्वादिति ज्ञेयम् । विटरोपविष्टः सन्निति । मण्डपे प्रविश्य तत्र नैर्ऋते
स्नायतन आसन उपवेशनमभिप्रेतम् । प्राणायामं सलिपिन्यासमिति । प्राणायामो
देहशुद्ध्यर्थः । वक्ष्यति च हस्तरेखापटले—अग्नीन्दुयोगविकृता इत्यादि । प्रणव-
पटलेऽपि—अथवा गोपणदहनेत्यादि । यद्यपीहैव तावत्प्राणायामो वक्तव्यः । किन्तु
सोऽनेकविधः संस्तत्तन्मन्त्रप्रकरणे वक्तुमुचितः संप्रदायान्तरसिद्धोऽप्यसाविह याद्य
एवेत्यभिप्रायेण हेयदेवीत्वं लिपिन्यासस्वप्ने मन्त्रन्यासाङ्गतयैवाभिप्रेतः । न्यसेत्-
दृष्ट्यादीनिति । तच्छब्देन मनूनामिति प्रकृतस्य दीक्षान्वयिनोऽभिमतमन्त्रस्य
ग्रहणम् । न्यासान्तरसंभवेऽपि ऋणादिमात्रकथनं तस्यावश्वन्तमत्वप्रतिपादनार्थम् ।

पुनराचम्येत्याभिप्रायान्तरमाह—पुनराचम्येत्यादिना । प्राप्ते सुहर्ष इति ।
रात्रां दशमो सुहर्षोऽर्षो भवति । तन्पयनासिद्धात्तथैतदुत्थानमभिप्रेतम् ।
पूर्वेषु निर्वायमरेऽभिमतमन्त्रदेवतामनुसन्ध्यायाऽजपापरमात्मप्रणयमन्त्रैर्देवतातत्वेऽ-
वस्थाय हि निद्रा कृता । ततः प्रबोधे तदवस्थानुसन्धानपूर्वकं मन्त्रेणोत्थानं

कार्यम् । देवतां ध्यात्विति । कृताचमनः स्वासने समुपविश्याभिमतमन्त्रदेवतामनु-
सन्दधीत । कियदत्र ध्यानमभिप्रेतमिति नातिसंक्षिप्तम् । तदुक्तमधस्तात्—स्नाना-
दावकया(चा)दिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेष्विति । तदुपपत्त्या शुरुवन्दनादिकं चतु-
र्मूर्तिभावनादिकं च कार्यम् । यद्वा विस्तारोऽपीच्छ्या स्यात् । तदप्युक्तमधस्तात्—
देशकालाद्यपेक्षया सर्वे वा सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति । तदेतदभिप्रेयता ध्यात्वेत्येता-
वदेवाभिहितम् । कर्मसमर्पणं विधायेति । ह्यस्तनं श्वस्तनं च लौकिकं शास्त्रीयं
च कायिकं वाचिकं मानसं च सकलमपि कर्मजातमिह समर्पणीयमभिप्रेतम् ।
तन्मन्त्रेण समर्पणं भवति । यद्वा तन्मन्त्रपूर्वं पूर्वदिने कृतमद्य करिष्यमाणं च
सकलमपि कर्माऽह्मत्स्वामिने सदाशिवाय नारायणाय वा समर्पयामोति । यद्वा
विभज्य कार्यमेतत् । तदा च भोजनवद्देवतां ध्यात्वोक्तमन्त्रेण ब्रह्मार्पणमन्त्रेण वा
ह्यस्तनकर्मसमर्पणं करिष्यमाणस्य तु न वा समर्पणमित्येतदभिप्रेयैव च कर्म-
समर्पणमित्येवोक्तम् । हंसपूजां सङ्कल्पेति । हंसशब्देनाऽजपात्मिका देवतोच्यते ।
तदुक्तम्—अस्य चिन्दोः समुद्रभूत्वेत्यादि । तथा—सर्वमन्त्रशेषतया जपादेर्न्या-
सयेति । तस्य पूजा मानसी । सपर्यायन्तु ह्येखापटले वच्चति—अजपापरमात्म-
प्रणवयोगन्यासानिति । तत्र योगः प्रधानम् इह तु पूजाऽवश्यकार्येति पूजाग्रहणम् ।
ततश्च तज्जपोऽपि सिद्धो भवति । परमात्मप्रणवावपि वा ग्राह्यौ । अजपापरमात्म-
प्रणवस्यासानित्येवमभिहितत्वात् । ततश्चायं प्रयोगः । स्नाभिमतमन्त्रदेवतामनु-
सन्धाय संपूज्य कर्मसमर्पणं विधायासंहरत्तन्मन्त्रमास्ताव्य तन्मन्त्रयुक्ताजपाव्यापकेन
हंसो भूत्वा मानसीं पूजां विधाय स्वात्मने देवतातत्त्वपर्यन्तं व्याप्तिमनुसन्धानः
तदुक्तमन्त्रं चतुर्वारं जप्त्वा संहरत्तन्मन्त्रमास्ताव्य परमात्ममन्त्रेणाप्येवं कुर्यात् । तत्र
देवतातत्त्वस्य स्वात्मपर्यन्तं व्याप्तिरनुसन्धेया । पुनः प्रणवेनाप्येवं कार्यम् । तत्रा-
खण्डा मियो व्याप्तिरनुसन्धेया । ततस्तं रूपं संहरत्तन्मन्त्रमास्ताव्याङ्गन्यासं विदध्या-
दिति । पृथक् समर्पणसंभवे हंसपूजापि पृथगित्यत इति । सुशुद्ध इत्यावश्यकगी-
चाचमनमुक्तम् । स्नाचान्त इति । भाविरीत्या मन्त्राचमनमुक्तम् । सकलीकृत्येति ।
स्नानाङ्गतया सकलीकरणमुक्तम् । यदुक्तम्—स्नानादावकया(चा)दिवर्गत्रयस्येत्यादि ।
तत्र च स्नानकाले स्नानं भवति । हृत्विति स्थापनमुक्तम् । मूलेनाभिमन्त्रेति । भाग-
त्रयमप्येति शेषः । भागेनेत्यन्यतमेनेति भाषः । आपादमस्तकमिति संवीध्यम् ।
ह्यन्मन्त्रानीत इति । सूर्यमण्डनाहृन्मन्त्रेण तीर्यावाहनमुक्तम् । साङ्गेन मूले-
नेति । ततश्चमज्य तत्रैव तिष्ठदिति ज्ञेयम् । सकलीकृत्येति । जने मन्त्र-
देयतायाः सकलीकरणमभिप्रेतम् । यद्वा स्वात्मनि मानसपूजापूर्वकं पूजां समा-

पथेत् । पुनस्तूर्णार्थमपि सकलीकुर्यात् । पूजाक्रमेण सन्तर्प्येति । पीठमन्त्रैः मूल-
मन्त्रेणान्तर्मूर्तिमन्त्रैरावरणमन्त्रैः मूलमन्त्रेणाहृत्वा पुनर्ब्रह्मार्पणमन्त्रेणापि तर्पण-
सुक्तम् । उदास्येति । प्रागावाहनाद्यपि गम्यते । सूर्यसुपस्यायेति । तन्मन्त्रेणार्थं
दत्त्वा तन्मन्त्रमाहृत्य जप्त्वा पुनरपि तेनार्थं दद्यादित्यभिप्रायः । ततोऽर्थात्तीर्थार्थ-
हासनपूर्वकमात्मनि निष्कलीकरणमपि स्यात् । मन्त्रजप्तजलपानमपीष्यते ।
वक्ष्यति च । इदानीं पुनराचमनकृतिं दर्शयति—वेदमन्त्रैरित्यादिना । ऋग्वेदाय
स्नाहेत्यादिभिस्त्रिभिरप आचम्य अथर्ववेदाय नमः अङ्गेश्यो नम इत्योऽसार्जनम्
अग्नये नम इति मुखमार्जनं च कृत्वा सूर्याय सोमाय प्राणायामाय दिग्भ्यो
विदिग्भ्य इति नेत्रनासिकाश्रोत्राणि उपसृश्य जीवात्मने नमः परमात्मने नम
इति हृदयं ब्रह्मरन्ध्रं चालमेतेति प्रयोगक्रमः । पुनः सवित्त्रेऽर्घ्यं दत्त्वेति । ॐ
सवित्त्रे नम इत्येव मन्त्रः । सामान्यार्थेणेति । गन्धपुष्पमात्रान्वितेन मन्त्रमाच-
जसेनोदकेनेत्यर्थः । द्वारपूजां कुर्यादिति । कथमित्याह—अस्तजप्तोदकेनेति ।
ऊर्ध्वभागेऽपि दक्षसव्यभागयोरेव पूजा मध्ये गणपतिक्षेत्रपालयोरधश्च गङ्गायमुन-
योरित्येव बोद्धव्यम् । देहल्यामित्यलिन्दग्रहणम् । द्वाराभ्यन्तरभागे स्थण्डिल
एतद्विचक्षितम् । दिव्यादिव्यविधानिति । दिव्यान्तरिक्षभौमानां क्रमेण ग्रहणम् ।

देहर्नीं लङ्घयित्वेति + + । निःकृत्तिकोण इति । प्रदक्षिणतया लिन्ददेगेन
गत्वा नैऋतकोणोद्देशे स्थित आसीनो वा सन्निति भावः । मण्डपमिति । मण्डप-
वेदिकाभिप्रायम् । कुण्डोपलक्षणं चैतत् । तोरणादीनां मण्डपालङ्कारत्वाच्च
विशेषतः पूजोक्ता । यद्वा वास्वीशत्रुपूजानन्तरं वह्निर्निष्क्रम्य प्रणवेन हृत्क्षेत्रया
वा दर्भमालावस्त्रनतोरणध्वजपूजामपि विधायान्तरागत्य वेद्यभ्युक्षणं कार्यम् ।

पुण्याहं वाचयित्वेति । वासुदेवताः प्रीयन्तामिति तत्र देवतापरिग्रहः ।
शुक्रीतीति गौणोऽयं गुरुगन्धः । क्रियाविज्ञानतो गरिमूणाद्यः सन्नित्येवभिप्रायः ।

प्राग्वदनो विष्टरोपविष्टः सन्नित्यभिप्रायमाह—पुनरस्तमोक्षित इत्यादिना ।
सन्निति शब्दत्वं देवताविग्रहत्वं च गुरोरुक्तम् । तत्र शब्दत्वमस्तमोक्षित इत्यादि-
नोक्तम् । देवताविग्रहत्वं च निपिपद्यमध्यगत्यादिनोक्तम् । विन्दूपरि तदीयनादादि-
भूत्वाकारतयाऽवस्थानमिहाभिप्रेतम् । निपिपद्यकर्षिकायामभिमतमन्त्रपद्यमपि
या चिन्तनीयम् । यद्यपोह मध्ये प्रणवो नास्ति 'द्योमाविःसचतुर्दशस्वरविषमैति
निर्देशात् किन्त्वह तद्विजहदयतया प्रणवोऽप्यत एव निर्देशात् कल्पनीय इति
बोध्यम् । प्रणवमध्ये चेह विन्दुरिष्यते । एतच्च प्रागघमर्दणघमवेऽपि समानम् ।
यदुक्तं—निमज्य भूलं गतितोऽनुमशयिति । जनपानेऽपि कस्तन एतत्पदं भाव-

नीयम् । वक्ष्यति च—लिपिपद्वं हस्ते सङ्कल्पेत्यादि । ब्रह्मभन इत्यासनकृतिः । प्रणवपटले वक्ष्यते—जर्वीरुपरि विन्यसेत्यादि । कथं विष्टरोपविष्टपदे गुरु वन्दनादिचतुष्टयप्रतीतिरिति । तद्दर्शयति—विष्टर इति । विष्टरपदस्य गौणार्थेषु मुख्यमध्यमादिभेदक्रमेण परमात्मादिग्रहणमित्यवबोधयम् । अत्र ॐ ह्रीं परमात्मादीत्यर्थं गुरुसमष्टिमन्त्रः । व्यष्टिमन्त्रास्तु परमात्मसाक्षिसर्वेश्वर(?)चतुष्टयं हिरण्यगर्भसदाशिवेश्वरादित्यं विराङ्गिरीशोन्मत्ता गोविन्दगङ्गारानन्दा' सगुरुत्वं चेति ज्ञेयम् । तदेतद्वक्तारमजमयक्तमित्यत्र सूचितम् । प्रणवानुष्ठाने चैवमुक्तम् । त्रिपुरापटले चैतदभिप्रायेण वक्ष्यति—परप्रकाशानन्दनाथश्रीपादुकामित्यादि । अंशोर्विति । वामदक्षिणांसयोर्दक्षिणवामोर्वीच ग्रहणम् । अयेति । पुरोदेगग्रहणम् । विधिवदित्यभयकनिष्ठादिषु करतलयोस्तत्पृष्ठयोश्चास्त्रव्यापकमूलेन करपुटयोर्व्यापकं चोक्तम् । अकारादिमन्त्रैरिति । अथाभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यत्रोद्गतानां पञ्चमन्त्राणां ग्रहणम् । यदुक्तं—सृष्ट्यादौ विनियुक्ता इति ।

प्राणायामं सलिपिन्यासमित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—अथ प्राणायाम इत्यादिना । प्राणायामान्तर्गतोऽप्यस्ति लिपिन्यास इत्यपीह सलिपिन्यासमिति सूचितम् । यतो वक्ष्यति—स्पर्शवर्णान् विन्यसेत्यादि । तथा यादिन्यासेन तान् सञ्चित्वेत्यादि । पुनरप्यस्ति प्रथितरीत्या लिपिन्यास इत्यपि सूचितः । तदपि वक्ष्यति—सर्वं सृष्ट्वा मातृकान्यासं विधायेति । सूर्यमण्डलद्वयं विवक्षितम् । रेचकादिषु मन्त्रो वायुबीजम् । मात्राय षोडशतद्विगुणतद्विगुणाः स्युः । वक्ष्यति च प्रणवपटले—मुञ्चेद्दक्षिणयाऽनिलमित्यादि । अग्निमण्डल इति द्वयोरपि ग्रहणम् । तस्यामिति मूर्धनि चेत्युपस्कारः । मूर्धस्येनामृतमण्डलेनेति तत्रापि स्वरा न्यमनीयाः । यदा त एव प्रागपि बाह्य एव । सूर्यमण्डलेऽग्निमण्डले च स्पर्शव्यापकन्यासो भवेदिति ।

सधातुप्राणगन्तात्मसु न्यसन्निति मंहारोत्थाऽयं न्यासो विवक्षितः । नात्र प्राणादिगन्तानां सुत्यार्थग्रहणम् । पञ्चीकृतभूतेषु मंहारायोगादित्यभिप्रायेणाह—अत्र प्राणगन्तेनेति । कथमयं मंहार इति । तद्दर्शयति—यादिन्यासेनेति । उत्कृष्टयेत्युत्कर्षणमूर्ध्वं कारणाभिमुखतयाकर्षणं योजनम् । मंहारव्यापकनैतदित्यते । पञ्चीकृतभूतबीजानीति । तान्यधस्तात्पादकनादिभूता इत्यवोहारितानि ह्रीं ह्रीं हूं ह्रीं ह्रां इति । आप्यायेति सर्गव्यापकमिहेत्यते । प्राणायामपञ्चकमिति । प्रणयेन कुम्भकप्राणायामोऽयमुक्तः । मनषजडादिपञ्चकान् न्यसयति । तत्तत्स्थानेष्वेवायं न्यासः । तत्र नाभिः हृदयं ममानः । उदराद्येवात्मसुदानः । देहे व्याप्तो ध्यानः । नासिकादिपादतन्त्रां पृष्ठतोऽपानः । पादतनादिनासिकात्प्रसृतः

प्राण इति मादिस्थानानि । देहान्तर्व्याप्तौ धनञ्जयो वह्निर्याप्तौ देवदत्तो नासिकायां
 एकलो नेत्रे कूर्मो वदने नाग इति नागादीनां स्थानानि । अन्तःकरणानि मनो-
 बुद्धाहंकारचित्तचेतना हृदय एव । अपञ्चीकृतभूतबीजानि हौं ह्रौं ह्रूं ह्रीं ह्रामित्ये-
 तानि । प्राणायामपञ्चकमिति पूर्ववत् । नाभ्यादिगतत्रह्नत्रह्नादिष्विति । तदुक्तं
 कुण्डलिनीव्याप्तिकथने—द्वादशान्तभ्रूमध्यहृदयनाभिष्वित्वादि । अकारादित्थं
 नाभिहृदयभ्रूमध्येषु ओकारादिचतुष्टयं मूर्धन्येति तेषां स्थानानि । प्राणायामपट-
 कमित्यपि प्राग्वत् । निरवद्यादिमन्त्रैरिति पञ्चभिरिति शेषः । मूर्तिं सङ्कल्प्येति
 व्यापकेन कल्पनमुक्तम् । वक्ष्यति च—पीठन्यासमूर्तिन्यासानन्तरमिति । न्यास-
 प्रकारोऽपि तत्रैवावगन्तव्यः । तद्व्यादीनित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—अङ्गर्थादिक्रं
 न्यसेदिति । हृदयशिरसोरित्याद्यनन्तरकथनादेतदवगमः ॥ १ ॥

मूल ऋषिः गुरुत्वादिति सोपपत्तिक्रमस्थादिन्यासस्थानमुच्यते । मन्त्रस्य द्रष्टृ-
 त्वादादिगुरुस्तावदृषिः । ननु परमात्माद्येषुगुरुपारंपर्यक्रमेणेति हि गुरुमन्त्रः
 समान्नात इति । सत्यम् । परमात्मैव हि तत्तदवस्थायां स स ऋषिर्भूत्वा मन्त्रं
 पश्यति । स एव परमात्मा साक्षादिक्रमेण मन्त्रसंप्रदायं प्रवर्तयति । श्रूयते च—
 तस्माद्गृह्णमदमाचक्षत एतमेव सन्तिरित्यादि । वक्ष्यति चेहैव—स गुरुः
 स्यादपिवाचक इति । गुरुत्वादिति । तं प्रत्यात्मनो नित्यप्रवणत्वाच्छिरसि तन्नास
 इति सूचितम् । धार्य इति जपाद्यवसानपर्यन्तं तदनुसन्धानमपि सूचितम् ।

छन्दोऽक्षरत्वादिति । संख्यादिनियमितोऽक्षरसङ्घातश्छन्दो नाम तद्विद्विष्य-
 पदिभ्यते । जपविधौ रसनायां तस्य नित्यप्रवृत्ततयावस्थानात् तत्र तन्नास इति
 भावः । रसनागतमिति धार्य इतिवद्वद्व्यम् ।

धियाऽवगन्तव्यतयेति । बुद्ध्याहंभावेनानुसन्धेयत्वादित्यर्थः । बुद्धौ तस्याः
 समुपारुढत्वात्तत्र न्यास इति भावः । हृदि प्रविष्टेत्यपि पूर्ववदिति ॥ २ ॥

अथैषामनुसन्धिविशेषप्रतिपादनार्थं निर्वचनमृषिवर्णादिकावित्यादिनोच्यते ।
 तत्रपिर्वर्णादोतिपूर्वां धं विवृणोति ऋगतावित्यादिना । मूल ऋषि इति च वर्णावादी
 ययोरिति समासः । ऋधातोराद्यन्तवदेकध्वनिति तदादिकत्वसंभवः । आभ्यामिति
 पृथक्पदपूर्वाधानन्तरं योज्यम् । तदुपस्कारेण विवृणोति आभ्यां निष्पन्न इति ।

शेषमपि पूर्वोक्तार्थयोः संबन्धं वदन् विवृणोति—अथेत्यादिना । यातीत्येत-
 आत्रोतीत्यभ्याप्युपलक्षणमेव बोद्धव्यम् । ततश्च हयोभ्ररम्बरूपापत्तिर्भवति । तदभि-
 प्रायेणाह—गिण्यो गुरुचेति । यस्मिन्रूपमिति । यच्छब्दोपात्तस्यैव स गुरुरिति
 तच्छब्देन परिपद्यः । तदभिप्रायं दर्शयति—स परमात्मैवेति । गुतोर्मन्त्रयोगतः

परमात्मतापत्तावजपापरमात्मप्रणवोक्तनयेन तस्य पुनः गुरुतापत्तिरपि स्यात् । यद्यपि शिष्यस्यापि सममेतत् । किन्तु गुरुः सिद्ध एव । शिष्यस्तु साधकः । स इदानीं तद्ग्रासेन तदापत्तिभाग्भवतीति तद्रूपेण न न्यासोपपत्तिः । अतएव गुरुरूपेण स्थित एवेत्युक्तम् । ननु मन्त्रदृशि गुरौ कथमेतदुपपत्तिरिति । उच्यते । स हि तदवस्थायां साधकः संस्तान्मन्त्रयोगतः परमात्मतापन्नः तस्य पुनः स्वतापत्तौ सिद्धः सन् गुरुतामेवापन्नो भवति । अतएव शिष्यो गुरुद्येत्ययं क्रमो गृहीतः । तदीयैकाम्यस्य गुरुपरम्परासु नित्यत्वात् । गुरुरूपेणेति सामान्यतो गुरुग्रहणम् । मन्त्रं प्रतिपत्ता शिष्यः प्रयोक्ता साधकः । मन्त्रदृशस्तु न शिष्यत्वम् । स्वयंभातमन्त्रतन्प्रयोगत्वादिति । देवतागुर्वात्मनामैक्यमुक्तमिति तद्यानुसन्धानं कार्यमिति भावः । तथाविधस्य वस्तुनः + स्वात्मता तद्ग्रासेन साध्यते । ननु यद्येवं व्यापकेन भवितव्यमिति । नैष दोषः । शिरसि विशेषतः सन्निधानात् तत्र न्याससंभवः । तदुक्तम् ऋषिः गुरुत्वाच्छिरसैव धार्य इति । तद्वारेण चेतोऽनुसन्धेः संभव इति यस्वरूपं याति प्राप्नोति च शिष्यः स गुरुः स्यादिति । स गुरुरिति गुरुदेवतयोरैक्यमुक्तम् ।

अयमिहाशयः । शिष्यस्य मूलाधारादात्मतेज उद्भव्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानमेव गुरुं प्राप्नोति । तत एव च तन्मन्त्रं प्राप्नोति । पुनस्तथा स्वायतनमूलाधारमायातीति मन्त्रोदयक्रमोऽनेन सूचितः ॥ ३ ॥

इच्छादानार्थकाविति पूर्वार्धं विवृणोति—छन्द इत्यादिना । मूले छदाद्यो दादिकस्य धातू स्त इत्यन्वयः । तयोरित्येतद्दिदुपस्कारेण विवृणोति—तयोरूपमिति । शेषं विवृणोति—समुदायार्थमिति । साधकाभिमतसकलफलामृतमयाचरात्मकत्वं छन्दसोऽनुसन्धेयमित्यनेन सूचितम् । यद्वा यस्वरूपं याति प्राप्नोति च शिष्यः स गुरुरिच्छां ददातीति छन्द इत्यत्रायमादेशः । शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्भव्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानमेव गुरुं प्राप्नोति । ततः तस्माच्चिदादित्यरूप्यामन्त्रमयममृतं प्राप्नोति । तेन च तदायतने मूलाधारे हृदये वा स्रवता कृच्छ्रं वपुर्व्याप्रवता सकलावमन्त्रं सकलफलसिद्धिं च लभत इति मन्त्रोदयाभ्यागियमधिकारभावना स्यादिति ॥ ४ ॥

आत्मनो देवताभावेत्यत्रापेक्षितं देवतापदावयवार्थमभिधत्ते—दिशु क्रीडेत्यादिना । समुदायार्थस्तु सप्रतिपाद एव । देवतानक्षत्रो भावयिमेव इह देवताभाव इत्युक्तः । देवतापदे देवतेत्येतत्क्रीडाव्यर्थस्य दीयते रूपम् तिति च तस्य भावस्त्वतनाशिति तन्मन्तनोत्तेशैकं रूपम् । तन्ननं च कृच्छ्रं प्रदानमेव । देवतायाः स्वरूपत्वेनाविर्भवत्तयात्मन्ययस्यानमप्यनुसन्धेयमित्यप्यनेन सूचितम् ।

यद्वा अयमिह प्रकरणाभिप्रायः । शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्गत्य हादशान्तस्य परमात्मानं गुरुं प्राप्नोतीति ऋषिन्यासे विभाव्य तस्मान्मन्त्रमयं महो लब्धा वाक्पथमवतरतीति हृन्दोन्यासे विभाव्य तन्महो देवतात्मकं सच्छिष्यद्वयवतीर्य तस्मिंस्तदात्मतयावस्थितं भवतीति देवतान्यासेऽपि भावयेदिति । मन्त्रोदये कृते पुनः कार्दमेतत् । समस्तमन्त्रेष्वित्यादि सर्वं पूर्वचापि समानम् । तन्नाष्टागमाः । यदुक्तं—समस्तागमसारसंग्रहेत्यादि । अनेनर्थादितत्त्वानुष्मरणमावश्यकमिति सूचितम् । हृदयादिष्वपि समानमेतदवबोधव्यम् ॥ ५ ॥

मूले हृदयगिरसोरित्वङ्गमन्त्रेषु सामान्यांग उक्तः । अत्रात्रि नैत्रम् । हृदयादिचतुर्थ्यन्तपदेषु नत्यादिपदैर्योजितैः हृदयादिपदङ्गप्रयोग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

पङ्क्तानामेव प्रतिपादयार्थं वक्तुं हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्याद्यारम्भः । तत्र हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । हृदयमिह देवताया एव । तेन च तद्व्यस्य तदात्मनो ग्रहणम् । तदाह—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति । तं प्रति साधकस्य सर्वात्मना प्रवणता नमःशब्दार्थः । तदाह—प्रणामः स्यान्नमःपदमिति । तथा च हृदयमन्त्रेण देवताया निजहृदयगम्याय क्षेत्रज्ञभूतायात्मने साधकेन नमस्कारः क्रियते । तदाह—क्रियत इति । अत्र सूत्रमर्थं दर्शयति—हृदयमितीत्यादिना । परमात्मेति देवतायास्तत्त्वमात्रं हृदोऽयं हृदयम् इण् गतावित्त्वस्याऽयमिति रूपम् । हृच्छब्देन च तस्या बुद्धिः गृह्यते । तदाह—हृत्स्यबुद्धिगम्यत्वादिति । बुद्धियेह साधकस्यैवाभिप्रेयते । शब्दगम्यत्वं तावदवगतिमन्त्रेण बुद्धिगम्यत्वं त्वन्वयव्यतिरेकैरनेकविधैरेव । तथा तस्मिन्नवगते तस्योपादेयत्वेन तदभिमुखतया गतिर्नतिः । सा चात्मनो देवतात्मनश्चैकत्वात्तस्याहंभावेन प्राप्तिरेव । तदाह—हृदयमन्त्रेणिति । विविचेति बुद्ध्यावगतिरप्युक्तैवेति ज्ञेयम् । ततश्चायं हृदयमन्त्रार्थः । मम हृदोऽयं बुद्धेरेव यदन्वयव्यतिरेकैरेवगतं तस्मै नमः तं प्रति प्रहो भवामि तदात्मतापत्त्या तत्र न्यम्भवामि तदेवाहं भवामिति । सर्वमन्त्रेषु तदचरन्त्यासादिषु नतरेवमुभयार्थोऽवगन्तव्यः । स्नाहाकारादिव्यपि समानमेतत् ॥ ७ ॥

सुहार्थं स्यादित्यत्रायं मूलोऽर्थः । गिरःशब्देन देवताया देहो गृह्यते । गिरसः प्रधानाद्गतया स्नाहाङ्गोपलक्षकत्वात् । यद्वा निरतिशयशौन्दर्यादियोगितया सक्रम-
देहतो विप्रकटलागत् । तदाह—सुहार्थं स्याच्छिर इति । तस्मिन्नात्मोपं सर्वमुप-
भोग्यतया समर्पयितुं स्नाहाकारः । तदाह—स्ने एव इति । आत्मोपस्यार्थं ज्ञातस्य
नामाविधिविषयात्मकत्वात् तदुपभोगस्य च मतिशुभ्यादिभेदात् स्ने एव इत्युक्तम् ।
विषयस्याहरणमुपाहरणम् । द्विष्ट इति स्नाहाकार उक्तः । उक्तुश्च विषयाद्गतिरिति ।

देवतादेहे स्त्रीयार्थजातस्य सत उपाहृतिरित्यर्थः । सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—तुङ्गार्थमित्यादिना । पूर्वं हृदा विवेके देवतातत्त्वस्योपादेयतया प्रतिपन्नत्वादेयापेक्षया तस्योत्तुङ्गत्वं भवति । स्त्रे स इत्यनाकार्यस्य स्थूलसूक्ष्माद्यनेकविधत्वात् तत्तदुपाहरणे भेदादुक्तम् । तदुक्तम्—उभयोरप्यात्मन्येव संहारादिति । आहरणं च फलतो विलापनमेव । तदाह—हृन्मन्त्रेण विविक्षस्येति । हेयतया पृथगवस्थितस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

शिखा तेज इत्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । शिखाशब्देन देवतायाः केशकिरीटाद्युपाङ्गजातं गृह्यते । शिखायाः प्रधानोपाङ्गतया सकलोपाङ्गोपलक्षकत्वात् । यद्वा विद्यहोत्यतेजोरूपत्वात् । तदाह—शिखा तेजः समुद्दिष्टेति । तस्यां स्वदेहमप्युपभोग्यतया समर्पयितुं वपट्कारः । तदाह—वपडित्यङ्गमुच्यत इति । अङ्गस्याहरणमिति भावः । स्नाहाकृतौ प्रदीयमानं द्रव्यमात्रमिह तु द्रव्यं महदिति भेदः । यद्वा नम इत्यत्र देवतात्मशक्तेः स्वदेहाप्यायनं तापाद्युपशमनं वापि ह्रिमित्यत्र कवचशक्तेः साधकं प्रति बलवतां बाधकानां दहनमपीति भेदः । तत्र नत्यादिषु साक्षादात्मात्मीयसमर्पणं मदीयोऽसावित्यादिविशेषोत्पत्तिस्तु परोक्षेण ह्रुंफडित्यनयोस्तु समर्पणं परोक्षेण बाधकानां व्यवासनम् दहनविशेषोत्पत्तिस्तु साक्षादिति भेदः । प्रणामादेरनुष्ठीयमानत्वाच्च समर्प्यमाणस्यात्मादेरनुपादानम् । यथा नमो महद्भ्यां स्वाहाग्नये वरुणायेति चावबोद्धव्यम् । तत्तेजोऽस्य तनुरिति । तदात्मतया तदुपभोगोऽपि सूचितः । समर्पणदशापेक्षया शिखायै वपडिति समर्पितदशापेक्षया तत्तेजोऽस्य तनुरिति च निर्देश इत्यवबोद्धव्यम् । सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—एवमित्यादिना । तत्त्वस्य ह्यध्यारोपापवादाभ्यां स्वरूपसिद्धिः स्यात् । तदुक्तम्—अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चत इति । नन्वेवं पूर्वमारोपेण भाव्यमिति । नैष दोषः । स्वात्मतत्त्वे परमात्मनि जगती नाद्यारोपिततया तदपवादस्यैव त- + स्वरकार्यतया प्राप्तत्वात् । तदुक्तम्—विश्वप्रतीती हि यतः प्रपञ्चस्त्ववगम्यते ॥ इति । पुनरारोपयैतदनारोपिततत्त्वस्थितवै स्यात् । यद्वा कर्तव्यपवादे पूर्वसंस्कारेणोद्बुद्धमानस्य जगतस्तत्रारोपमात्रसिद्धताप्रतिपत्तिः पुनः क्रियत इति । तेजश्चिदात्मकमिति । यस्मिन् सर्वविषयहृतिः कृता तस्य महतो दीप्तिः स्यादित्येवमुक्तम् । कार्यकारणात्मकं शरीरमिति कृत्स्नस्य देहाद्यर्थग्रहणार्थमुक्तम् । यद्यपि वपडिति समर्पणं किन्तु कर्तव्यपवादे देहादेरभावात् समर्पणं नाम तस्मिंस्तदध्यास एवेति शरीरं वपडित्युक्तम् । स्वरूपभूतं तेजस्तनुरिति चिदचिद्भेदापेक्षया शिखायै वपडिति नानात्वम् । तदन्यतापेक्षया चाभेद इति प्रतिपत्तव्यम् । ननु कुत इहाध्यासलक्षिरिति तत्तेजोऽस्य तनुरिति सामानाधिकरस्यस्यान्यथानुपपत्तेरित्याह—तनोस्तवेति ॥ ९ ॥

कवग्रहण इत्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । कवयति सर्वतो गृह्णाति देहमिति कवचम् । तदाह—कव ग्रहण इति । तत्र स्वदेहमात्मीयं च सर्वं रक्ष्यतया समर्पयितुं वृषीषट्फडित्येतन्नयं भवति । तत्र परभौतिकरमभिमतपरिगुति-प्रधानं तेजो हुमिति प्रवर्तते । तदाह—हुन्तेज इति । तेजसा देहो गृह्यत इति । तेजसेति सहायं तृतीया । तेनैतदपि लभ्यते । हुमित्येतत्कवचस्यैवोक्तविधं तेजोऽभिधत्त इति । गृह्यत इति कवचेनेत्यर्थात्लभ्यते । साधकस्य देहः कवचेनोक्त-विधतेजसा सह सर्वतो गृह्यत इत्यर्थः । अत्र कवचायेति प्रयोगः । समर्पणं सम-र्प्यमाणस्य च । तेन सर्वतो ग्रहणमिति ज्ञेयम् । सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—आत्मनीत्या-दिना । सुक्तानां परमात्मनश्च नास्वारोपः । जीवन्मुक्तानां साक्षिणश्चात्मन्यनारो-पोऽस्ति । बहानां ब्रह्मादीनां च तस्मिन्ननात्मन्यारोपितेऽपि पुनरात्मारोपोऽप्यस्ति । देहादावेवाहमाद्यभिमानोपपत्तेः । तदुक्तमधस्तात्—मयि कल्पितत्वेनेति । गुणार्कं विपयवत् प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादिति च । कवचेनाहेति योज्यम् । अत्र कर्मणि कवचशब्दः स्यात् । देहः पूर्वोक्त इति । तत्तेजोऽस्य तनुरित्यात्मन्यध-स्ततयोक्त इत्यर्थः । कवचाय वृं तेजसा देहो व्याप्यत इति च भेदः पूर्ववद्दृश्यः । कवचमित्युच्यत इति कवचमन्त्राभिप्रायम् ॥ १० ॥

नेत्रं दृष्टिरित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । देवताया दृग्निन्द्रियं नेत्रमित्युच्यते । तदाह—नेत्रं दृष्टिः समुद्दिष्टेति । तत्र स्वदेहार्थमुपभोग्यतया रक्ष्यतया च समर्पयितुं वीषट्-कारः । स च प्रदानार्थोऽपि तस्य यत्साधकदेहाद्याह्लादपरं तद्साधकतापादिकरं सोमान्याद्यात्मकरं तेजस्तदप्यभिधत्ते । ततश्च तद्दृष्टिसुभयविधं दर्शनमप्यभिधत्ते । तदाह—वीषड्दर्शनमुच्यत इति । दर्शनं दृशीति । येन तेजसा देवताया दृग्निन्द्रे साधकतद्साधकसमुचितं दर्शनं स्यात् तस्य नेत्रमन्त्रो वाचकमित्यर्थः । नेत्राभ्यां वीषडित्यादि भेदः प्राग्बदेव ।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अथाध्यासनिवर्तकमित्यादिना । ननु अपवादेनैव तत्रि-ष्टतिः स्यात् । यदुक्तम्—अन्वयव्यतिरेकैरनात्मनो विविच्यात्मप्रतिपत्तिरिति । नेत्युच्यते । वसुमात्रविषयं तद्योक्तिकज्ञानम् । इदन्तु शाब्दं तदोपयायारम्यविषयं ज्ञानम् अतएव दर्शनम् तदाकारं ज्ञानमित्यभिधानम् । तेनैव च तस्मिन्-त्युपपत्तिरिति । नेत्रमन्त्रेणाहेति योज्यम् । दृष्टेः दृष्टिरिति । दृष्टी तत्त्वतः समोप्यमाथायामस्ति तदन्तरतिसूक्ष्मं तदीयं तत्त्वं साक्षिचिद्रूपं तदेव तस्या दृष्टिकार्यमायहति तदित्यर्थः । दृष्टिरूप इति साक्षाद्दृष्टिरूप इत्यर्थः । येन स्यादिति दर्शनं यस्य हस्तिनास्य ग्रहणम् ॥ ११ ॥

असुत्रसादिकावित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । अस्यति बाधकं स्वविषय आक्षिपति
 त्रासयति च तं स्वावस्थान्त्यालयतीत्यस्त्रम् । तदाह—असुत्रसादिकाविति । ताभ्या-
 मित्यस्त्रसंभव इति शेषः । तत्र स्वदेहाद्यर्थं रक्ष्यतयैव समर्पयितुं फट्कारः । स च
 प्रदानार्थोऽपि तस्य यत्साधकदेहाद्यव्यापत्तिपरं तद्बाधकदाहादिप्रधानं तेजस्तदप्य-
 भिधत्ते । तच्चिह्न फट्पदाग्निनेत्येवोक्तम् । अनिष्टमाक्षिप्येति । साधकोऽस्त्रमन्त्रेण
 स्वदेहाद्यर्थमस्त्रगतौ रक्ष्यतया समर्पयंस्तेन स्वबाधकं चेतनसकलं तद्विषयेऽवपात्य
 फडग्निना स्वावस्थातः संहारान्ततया चालयतीत्यर्थः । अत्राक्षेपं चलनं चास्त्रस्य
 स्वाभाविको व्यापारः । चालनस्य च दाहसंहारपर्यन्तत्वं फडनिर्योगाल्लभ्यते ।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—उत्पन्नज्ञानस्येत्यादिना । अस्त्रेणाहेति धीन्यम् । ताभ्या-
 मित्यादि सर्वं विद्वत्प्रायमित्यभिप्रायेण नैह विव्रियते । अत्रानिष्टं संसार एव
 तापत्रयासदत्वादिति बोद्धव्यम् । ननु किमिहास्त्रं विवक्षितमिति । उच्यते ।
 फडग्निस्त्वावत्परमात्मन एव सकलसंसारदाहकं तेजः । तस्यैवाक्षेपचलनरूपो
 व्यापारोऽस्त्रमित्युक्तम् । अत एव फट्पदाग्निनाक्षिप्य चालयेदित्येवोक्तम् ।
 फडग्निना स्वव्यापारेणैवास्त्रेणाक्षिप्य प्रचान्य संहरेदिति । ननु देवतातादात्म्यं
 हि तावदिहाह्नव्यासेऽपि साध्यम् 'अस्य शक्तित्वमित्यत इत्याद्यभिधानात् । तथा च
 पुनः स्वकीयोऽसावित्याद्युक्तविशेषोत्पत्तिरनुपपन्ना । पुनर्भेदावभासमन्त्रस्याङ्ग-
 मन्त्रेष्वविवक्षितत्वादिति । नैष दोषः । सकलदेवताविषयतयाङ्गमन्त्राणां प्रवृत्तौ
 फलभावनाद्युपपत्तेः । तदुक्तम्—प्रकृतिं पुनरद्वये तदन्तःस्फुरित इत्यादि । ननु
 मन्त्रभावनायामात्मन्यनात्मरूपोपापवादादिति प्रतिपत्तिर्नोपपद्यते । अन्वयव्यति-
 रेकादौनामसंभवादिति । नैष दोषः । तथाप्यनुसन्धानस्य तदा शक्यत्वात् विवेक-
 तयापि प्रतिपत्तिर्संभवात् । तदुक्तमधस्तात्—उक्तविवेकप्रकारेण स्वं वेत्तीति ।

यद्वा ऋषिवर्णादिकावित्यादि फट्पदाग्निनेत्यन्तस्य प्रकरणस्यायमभिप्रायः ।
 शिथ्यस्याकतेजो मूलाधारादुद्गत्य हादशान्तस्थपरमात्मानं गुरुं प्राप्य ततो वर्ण-
 सङ्घातदेवताभेदलक्षणं मन्त्रं प्राप्य स्वायतनं प्राप्नुवन्मुखोद्देशे तदीयवर्णाभिव्यक्तिं
 हृद्गुद्देशे तद्वाच्यदेवतातत्त्वाभिव्यक्तिं च लब्ध्वा तदैकात्म्याच्चिद्विद्विवेकसमर्थः
 संस्तत्तेजोऽग्नौः हृदयाद्यङ्गानि संपादयन् हृदयेनात्मचितः स्थितिं शिरसा कार्या-
 चिदंगस्य शिखया कारणाचिदंगस्यात्मन्येव संहारं कृत्वा कवचेन विप्रहयहणं
 नेत्रेण सर्वघ्नत्वमन्त्रेणाऽज्ञानान्शैश्वर्याद्यनिष्टचपणञ्च करोति । तत्र हृदयादिपदैरङ्ग-
 संपादनं तदनुगतनमःस्वाहादिपदैरात्मचितः स्थापनादिकमिति विवेक इति ॥१२॥

मूले प्रोक्ता इत्युपसंहारः । सर्वतन्त्रेष्विति सर्वांगमग्रहणम् ।

मन्त्रिभिरित्येतद्विद्वेषोति—मन्त्रिभिरित्येत्यादि । सर्वज्ञादिपदयोग इति । सर्वज्ञादिपदानां हृदयाद्यङ्गमन्त्रेषु योग इत्यर्थः । कानि सर्वज्ञादिपदानोति । उच्यते । सर्वज्ञो नित्यवृत्तसोऽनादिवोधः स्वतन्त्रोऽलुप्तशक्तिरनन्तशक्तिरिति । वक्ष्यति च पञ्चब्रह्मप्रकरणे—इन्द्रियतारसमेतं सर्वज्ञायेत्यादि । अयमिह प्रयोगः । हृदयादिविहितमन्त्रांमुक्त्वा सर्वज्ञाय हृदयाय नमः तथा नित्यवृत्ताय शिरसे स्वाहेत्यादि । देवतालिङ्गान्धेतानि पदानि । न तु हृदयादिलिङ्गानीत्यवबोधव्यम् । तेन ह्रन्नेषादिषु भेदः यथास्त्रद्वारा ह्रत्स्वबुद्धिगम्यताद्युचितं निष्कलज्ञानमात्रं लक्षयति । एवं नित्यवृत्तादिष्वपीति भावः । तत्र सर्वज्ञपदेन ज्ञानमात्रं नित्यवृत्तपदेनानन्दमात्रमनादिवोधपदेन स्वातन्त्र्यमात्रमलुप्तशक्तिपदेन कालाद्यनवच्छिन्नत्वम् अनन्तशक्तिपदेन च देगाद्यनवच्छिन्नत्वमिति । इह ज्ञानादेः हृदयादेश्च सामानाधिकरण्यासंभवः । कवचे तु इहेतदप्यर्थादवसोयते । निष्कलनिष्ठस्य मन्त्रेण तदंशैरपि वर्षापदादिभिस्तदङ्गभूतैश्च षोडशान्यासादिमन्त्रैरपि देवतायास्तत्त्वमेव तत्तदुचितं लक्षयमिति । देवताया ध्यानेऽपि समानमेतत् । वक्ष्यति लिपिपटलादिषु—तामिति परं चिदात्मकमित्यादि । गायत्रीपटलेऽपि—एवं केवलनिर्गुणनिष्ठानामित्यादि । प्रागप्युक्तम्—एवं वागर्थ्यात्मकचतुर्विधविषयकथननैवेत्यादि । ततश्चैवं प्रयोगः । तत्तद्वर्णादिभ्यासे तत्तदर्थद्वारा तत्साक्षिणि प्रतिपत्तिः । यथा 'मूलपुटितां मातृकां विन्यसेत्यादि । तत्तन्मन्त्रैर्देवताभिधानेऽपि लक्षणया तत्तत्स्यूलादिरूपान्तर्गतसाक्षिणि प्रतिपत्तिः 'यथाङ्गमन्त्रेष्विति । सगुणनिष्ठस्य त्विति तैरुच्यत इत्यन्तं वाक्यम् । सर्वज्ञत्वादिगत्यात्मकत्वमिति । ज्ञानानन्दादीनामखण्डावस्था देवतात्वत्वं परं ब्रह्म । तेषामेव सर्वार्थभाजामखण्डावस्था स्यूलादि च रूपः सकलो देवतात्मा । तथाविधानां च ज्ञानादीनामुपाधयः सर्वज्ञत्वादिगत्याः । ताभिर्विभक्त्वा ज्ञानादयस्तदंगाः सर्वज्ञत्वादिगत्यात्मकानः सर्वज्ञनित्यवृत्तादिपदवाच्या विवक्षिताः ।

केचित्तत्त्वत एव निर्देगात् सर्वज्ञात्मने हृदयायेत्यादिरौत्या हृदयादिमन्त्रान् यदन्ति । तदात्मकत्वमिह ज्ञानानन्दानामिति बोद्धव्यम् । शक्तियहमेतदपि सूचितम् । देवतायाः सर्वज्ञत्वशक्तिः हृदयाद्वतां प्रतिपद्यते । नित्यवृत्तत्वशक्तिः शिरोऽङ्गतामित्यादिगतिताभ्युपगमे च तेषामावरणभावोऽपि संभवति । वक्ष्यति च—हृदयं शिरस्तथा शिखेत्यादि । धर्माधर्मादीनामपि समानमेतत् ।

हृदयादिगणैरपीति । ननु हृदयादिगणानामर्थस्तावद्विहोक्त एवेति । सत्यम् । किन्तु त्रिपिधो षोडशमन्त्राणामर्थः स्वतन्त्रः कर्मभाङ्गित्वेन । तत्र यः शब्दतः परमतयाऽवगम्यते स स्वतन्त्रः । यथा ह्रन्नेषायां हरतीति । महागणपतौ सर्वजनं

मा वशमानयेति । क्रियमाणकर्मान्वयी कर्मभाक् । यथा हृत्तेखायामाकर्षणादा-
वाहरतीति । महागणपतौ नित्यसेवायां सर्वजनशब्देनेन्द्रियाद्यभिधानमिति ।
वर्णाव्यभिचारी नित्यो यथा हृत्तेखाया प्राणात्मकं हकारमित्यादि । महागणपतौ
च तद्वर्णानां पदाद्यनपेक्षयापि तद्देवतात्मनिवृत्तिरिति ।

तत्र हृदयादिशब्दानां स्वतन्त्रोऽर्थोऽयमुक्तः—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति । हृद-
याद्यङ्गतया प्रसिद्धानामर्थानामनुपादानात् तदुपादानेऽपि नित्यादीनामङ्गान्यासेऽनु-
पयोगित्वात् । अयं तु कर्मभाग्योऽभिप्रेयते । हृदयादिशब्दैरिति । हृदयाय नमः
शिरसे स्वाहृत्वेवमादीनां वाक्यात्मकानां ग्रहणम् । सर्वज्ञादिपदानां यदुभययोक्तं
तदन्वयार्थश्चापिशब्दः । अत एवैह सर्वज्ञत्वादिशक्तैक्यमित्युक्तम् । साधकगतत्वेन
परिच्छिन्नानां देवतागतत्वेनापरिच्छिन्नानां च सर्वज्ञत्वादिशक्तीनामैक्यं परिच्छेद-
क्षपणेन तदात्मत्वमुच्यते इति । तत्र हृदयादिशब्दैरपरिच्छिन्नशक्तिग्रहणम् । नमः
स्वाहादिपदैः स्वात्मनस्तासु तादारब्धेन समर्पणम् । तच्चार्थत्वात् स्वगतपरिच्छिन्न-
शक्तिसमर्पणं भवतीति । ननु हृदयादिशब्दैरपि कथं सर्वज्ञत्वादिशक्तिग्रहणम् ।
उच्यते । सर्वदेवतात्मनि याः सर्वज्ञत्वादिशक्तयस्ता एव तस्य हृदयाद्यङ्गतयाव-
स्थिताः । तथा चाङ्गेषु हृदयाद्यर्थानां तेषु सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां तासु च ज्ञानानन्दा-
दीनामपि सद्भावः । तथा हृदयादिपदैर्यदपेक्षं विवक्षेति सर्वज्ञाय हृदयाय
नम इति सर्वज्ञपदेन देवतायाः सर्वज्ञत्वशक्त्यात्मलक्षणमंशमुक्त्वा हृदयपदेन तमेव
हृदयावस्थस्यात्मनोऽन्तर्गतत्वमुक्त्वा नमःशब्देन तत्र स्वं तथाविधमंशं तदात्मतया
समर्पयतीत्येवं सर्वाङ्गेषु ज्ञेयम् । ननु यद्येवं नमःस्वाहादिशब्दभेदेन किं प्रयोजन-
मिति । तथा तथा संस्कारार्थमिति ब्रूमः । यदुक्तं—विशेषसंहारकमचिन्तायाः
कर्तव्यत्वादिति । सामान्येनैतदुक्तम् । तेन निष्कलनिष्ठस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्न-
ज्ञानानन्दाद्यैक्यमित्यपि लभ्यते । अत्र हृदयादीनां ज्ञानादिलक्षणायामुपयोग इति
सकलनिष्ठस्य स्वङ्गैक्यमेवोच्यते इति । पूर्वोक्तान्तु सकलनिष्कलनिष्ठविषयम् ।
वक्ष्यति च माहृकापटलादिषु—भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितमि-
त्यादि । यथा हृत्तेखादेवतात्मनिष्ठविषयम् । यदुक्तं—स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाधि-
लक्षणः पञ्चविध इति । अथवा स्थूलादिसाक्षिपर्यन्ततया प्रतिपञ्चविषयम् ।
यदप्यति—सगुणद्वारा निर्गणपर्यन्तं गच्छतामिति । सकलनिष्ठस्य त्विति केवल-
सकलनिष्ठो विवक्षितः । अङ्गैक्यमिति । सर्वज्ञत्वादिशक्तयवसारूपाणां हृदयाद्य-
ज्ञानामैक्यं स्वकीयहृदयादीनां देवताहृदयाद्यात्मतेत्यर्थः ।

मूले पञ्चैव यस्येति । पञ्चाङ्गविषये नेतन्तोपविधानम् । तस्य नेतन्तोप

इत्यध्याहारेण योजनीयम् । मन्त्रिण इत्येतदभिप्रायमाह—मन्त्रिण इतीति । न मन्त्रित्वहानिरिति । नेत्रशक्तिकार्यस्याह्लादेः शिखास्त्रशक्तिभ्यामपि लब्धेरनुपगत्ये-
द्यानन्तशक्तावन्तर्भावसंभवादिति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥

मूलेऽङ्गुलिषु क्रमादित्यादिना संचितं सकलीकरणमुक्तम् । करयोरङ्गुठा-
दिष्वङ्गुलिष्वित्यन्वयः । करयोरित्युभयोः युगपत्प्राप्त उक्तः । तद्वाद्यतलयोरिति ।
तच्छब्देन करयोर्ग्रहणम् । अस्त्रन्यासोऽयमुक्तः । पञ्चाङ्गविषये तु नायं न्यास
इत्यवबोधव्यम् । सुधीरित्येतद्विद्वेषीति—कस्यचिदिति । कस्यचिन्मन्त्रस्येत्यर्थः ।
एतच्च कनिठादिक्रमत्वमित्यादिषु प्रत्येकं संबध्यते । यथा + + ॥ १४ ॥ १५ ॥

मूले तेनैव दश दिशः क्रमाद्बन्धयेदित्यन्वयः । क्रमशः प्राभिप्रायमाह—दिशो
दशेति । चकारेण कस्यचिदित्येतदाह्वयते । तत्तदुचितक्रमेण बध्नीयात् । सर्व-
मन्त्राणां पूर्वान्नेयादिक्रमेण बन्धनम् । कस्यचित् तु दिग्ूर्ध्वविदिग्धोभागक्रमे-
षेति मूलाशयोऽत्र दर्शितः । पञ्चकमेवेति । पञ्चाङ्गयोगिष्वेतदिति । सामान्येयं
प्रकल्पनेति । कर्माङ्गतथाचमनं विष्टरोपवेशः प्राणायामलिपिन्यासाद्यथादिन्यासो
ऽङ्गुलिष्वङ्गुलिन्यासस्तालत्रयदिवन्धनं हृदयादिष्वङ्गन्यास इत्येतत्सर्वं सर्वमन्त्राणां
समानम् । किञ्चित्सर्वमेकैकस्य सामान्यम् । विशेषान्तु वर्णन्यासादयस्तत्र तत्राव-
गन्तव्या इत्यभिप्रायः । क्रमोऽन्य इत्यनेन विष्टरोपवेशनानन्तरमेव तालत्रयादि-
करणमित्यसौ वा क्रमोऽभिप्रेतः । तदुक्तम्—विष्टरोपविष्ट इत्यनेनैवेत्यादि ॥ १६ ॥

किञ्चिल्लपित्वेति + + मूले शङ्कमित्यस्यायमर्थः । शङ्कं सपादमस्त्रेण
प्रसाध्यात्मनो वामभागे मण्डले निधाय तस्मिन् मूलेन पुष्यगन्धाक्षतं निक्षिप्य
जलेनापूर्यं मूलेनावाहनाङ्गन्यासादि विधाय पूजयेदिति । गुरुपदश्रेनेति । साङ्ग-
मन्त्रन्यासे विगेषी वीक्तः । तदुक्तं—मूलेन संपूर्यं हृदयेण चन्दनं शिरसा पुष्पा-
क्षतक्षेपः शिखायाङ्गुष्ठेन विलीलनं कवचेनावकुण्ठनं नेत्रेणावलीकनमस्त्रेण
दिवन्धनं पुनर्जनं संशोध्यादित्यात्तेजोऽमृतमावाह्याह्वानि च कृत्वा मूर्त्तं जपेति ।
गुरुपदश्रेनेत्यत्राभिप्रायमेदमाह—वामभ्रासायत इत्यादिना । अर्घ्यमण्डलमर्घ्य-
पात्रस्य गद्दस्योचितं मण्डलम् । तच्च वृत्तम् । तत्र शङ्कपादवलये । गन्धाक्षता-

दिकमिति पुष्यग्रहणम् । गान्धिनीं प्रदर्शयेति । मुद्रान्तक्षणं तूक्तम्—

अन्योन्यमावध्य कनिष्ठिकादयं ष्येष्ठादयं चाप्यथ शेषिताङ्गुलीः ।

अधोमुञ्जीकृत्य निक्षुब्धितायिकाः परिभ्रमय्य प्रकरोतु गान्धिनीम् ॥

इभ्यो पराहस्य कनिष्ठिकादयं तर्ज्यादयं च प्रकरोतु गारुडीम् ।

बभ्रातु मुद्रामवलम्बितापञ्जा धनसदन्याङ्गुलिक्रमपत्रिकाम् ॥

कनिष्ठिकानामिकयोः करद्वये प्रदेशिनीमध्यमयोर्युगं मिथः ।

व्यत्यस्तवद्वाग्रमधोमुखीकृतं प्रकल्प्य सुद्रां प्रकरोतु सौरभीम् ॥ इति ।

तीर्थमावाह्येति अर्कविम्बाहादशान्तादित्यवबोहव्यम् । लोलिन्येति । गालिन्येव परिभ्रममात्ररूपा लोलिनी भवति । नेत्रेणावलीक्येति । पञ्चाङ्गसंभवे तु जलादिभिः संपूज्येति मूलेन पूजोक्ता । भगवन्तमिति । लब्धत्वेऽप्यादरार्थमुक्तम् । करकोदक इति । सामान्यार्घ्यपात्रं करको गृह्यते । ततः किञ्चिदादायेति । करकादेव शङ्खे जलं किञ्चिन्निषिच्येत्यर्थः । त्रिधा प्रोक्षयित्वेति । पूर्वं फडन्तकारेण पूजोपकरणानां गन्धमुप्यादीनां प्रोक्षणमिष्यते । सर्वं सच्चिदानन्दरूपमिति । प्रणवाग्न्यमृतवीजैरभिमर्गनमुक्तम् । यद्वा गन्धमुप्यादिकं सद्रूपेण दीपादिकं चिद्रूपेण निवेद्यादिकमानन्दादिरूपेण भावनीयमित्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

लौकिकमात्मालङ्करणम् । यद्वा यथावत् प्रयजेदिति सूचितम् । यदाह—निज-सम्यत इति । न्यासस्थानेष्विति । यथावदित्यात्मपूजापूर्वकमित्यनेनोक्तम् । लिपितस्त्रवर्णाद्वादिन्यासस्थानेषु तत्तन्मन्त्रैरिति भावः । पीठन्यासस्थानेष्वपि पूर्वं पूजा क्रियते चेत्तदनन्तरं मूर्तिमिद्वावाहनाद्यपि कृत्वा मन्त्रन्यासस्थानेषु पूजा कार्येत्यवबोहव्यम् । आत्मानमलङ्कृत्येति । मूलेन चन्दनेन ललाटादिव्यनुलेपनादिकमुक्तम् । सासनमूर्तिपूजापूर्वकमिति । पूर्वं गुरुगणेशस्थाने ॐ गुर्वांसनाय नमः ॐ गण-पत्यांसनाय नमः इत्यासनपूजां कृत्वा तद्वन्मूर्तिपूजामपि कृत्वा तत्तन्मन्त्रेण तांस्तत्र सङ्कल्प्य पूजयेदिति भावः । यथावदित्यनेनैवेतदपि सूचितम् । देवमयानिति । 'यात्याभ्यां यस्वरूपं स गुरुः स्यादित्येतदेवामिषेतम् । अभिप्रायान्तरमाह—गुरु-ध्यानमुक्तमिति । स्नानं महागुरुनिति । महद्दृषद्वर्णं तयानुसन्धानार्थम् । अभि-प्रायान्तरमाह—गुं परमगुरुभ्यो नम इत्यादिना । गुरुसमष्ट्यादयोऽप्यत्र यथाक्रमं पूजनीया एव । स्रग्भेनाध्वद्गुरुपूजनमिति ज्ञेयम् । अयमिह प्रयोगः । गुरुणां चत्वारि स्थानानि विभाव्य पूर्वाङ्गमष्टिमन्त्रेण सामान्येन पूजयित्वाभिप्रायतुभिर्यतुर्गु-स्थानेषु पूजयित्वा परपटकादिभिरपि तत्तत्स्थानेषु यथासं पूजयेदिति । मूलेऽन्यत-चेति निजदक्षिणत इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

रत्नं धर्मं हृद्यतनुमिति । धर्मादिभिरेव पीठपूजोक्ता । अत्रापि वा यथावदित्यनुपपन्नः । यथावदजत्विति सम्प्रथते । तदभिप्रायमाह तत्रेत्यादिना । मूलेऽनेन धर्म-मित्यन्ययः । हृद्यतनुर्चयभासतिः रत्नोदिमि प्रानमित्यन्ययः । हरिमिति सिंहाभि-प्रायम् । महति भूताकारं वैराग्यमित्यन्ययः । अत्राधारशब्दे नमः धर्माय नमः इत्या-दयो मन्त्रा ऊह्याः । गातयश्चाङ्गमादीनां पीठपादत्वं सम्भ्यते । गात्रापीथीकाः ॥ १९ ॥

तारवर्णैर्विभिन्नैरिति । अं सूर्यमण्डलाय नमः इत्यादिमन्त्रा उक्ताः । सत्त्वादी-
येति चकारेण तारवर्णैर्विभिन्नैरित्येतदनुकृत्यते । आत्मयुक्तानित्यत्रापि समान-
मेतत् । आत्मशब्देनात्मान्तरात्मपरमात्मान उक्ताः । शक्तीरिति नवशक्तिष्वष्टौ
केसरेषु । नवमी मध्ये कर्णिकायामित्यर्थः । शक्तयस्तत्तत्रकरणे वक्ष्यन्ते । यथा
लिपिपटले—मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्येत्यादि । सूर्यमण्डलादिवर्णाः सिद्धा एव । श्वेता
कृत्येति सर्वपीठं सामान्येन नवशक्तिवर्णाभिधानम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

विन्ध्यस्य कर्णिकोपरोति सनियमं कलशनिधानमुक्तम् । तत्र प्रयोगक्रमं
दर्शयति—शालिविन्ध्यसनादिकमिति । मूले तदुपरौति वस्त्रान्तरितत्वं सर्वत्र
द्रष्टव्यम् । त्रिगुणेन चेति सत्त्वादिग्रहणम् । तेन तन्मन्त्रैस्तन्तुवेष्टनं लभ्यते ।
यथावदिति तिलयवमापमात्रान्तरेणेत्यर्थः । यद्वास्त्रं घ्रासनमूलगन्धालेपनादि
सूचितम् । लघुनेति गुल्गुलुग्रहणम् । अलक्ष्विति पदं + तारजापीति तेन पूजापि
कार्या । शोषणाद्यनन्तरं चैतद्भवति ॥ २३ ॥ २४ ॥

न्यस्येति कुम्भस्थोत्तानीकरणमर्थसिद्धम् । अक्षताद्यायुतमिति गन्धपुष्पाक्षत-
शुद्धधान्ययुतमित्यर्थः । सनवरत्नकमिति । नव रत्नानि प्राणाग्निहोत्रन्यासे वक्ष्यन्ते
—घाद्यास्ते सप्त वर्गा इत्यादि । सहकपादिकान्तर्गैरिति । कपेति चकारो
विवक्षितः । अ इत्ययमन्ते गता येषां त आन्तर्गाः । कपादिकाय त आन्तर्गाद्येति
समासः । लिपिवर्णानां प्रतिलोमपठितानां ग्रहणमेतत् । तैः सह जलेः पूरयेदिति
तेषां सकृदुच्चारणमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—त्रिय इति । कपादिकान्तर्गेन
माष्टकामन्त्रेण सह पूजयेत् । बहुवचनं तु तस्य त्रिरुच्चारणार्थमित्यभिप्रायः ।
अक्षरौपधिषिपाचितैरिति । तदुक्तं व्याप्तिपटले—चन्दनकुचन्दनेत्यादि ॥ २५ ॥

दशमूलपुष्पदुग्धाङ्घ्रिपचर्मात्कथितैरिति । दशमूलानि + + दुग्धाङ्घ्रि-
पचर्माणि चौरहृष्टाः अश्वत्थवटोदुम्बरहृष्टाः तेषां त्वचः उत्कथनमग्नौ पचनम् ।
त्रयाणां मूलपुष्पत्वग्यर्षाणां पृथक् सह वा कपायजलमभिप्रेतम् । तेषां च यावत्तुरी-
यांगं कथनं भवति । स्तनजट्टमचर्मसाधितैर्वेति । चौरहृष्टत्वगभोरुपितं जलमभि-
प्रेतमिति श्रेयम् । संयतधोरित्येतदाशयं दर्शयति—विनापीति ।

मूले कपायोदकपूरित इत्युपलक्षणम् । येन कक्षयपूरणं कृतं तदवशेषेण पूरित
इति । विनोषा सम्मगिति यथावद्विलोडनमुक्तम् । विधिना विलोषेति शङ्-
पूरणोक्तप्रकाराभिप्रायम् । तदाह—समूलेन हृदयेनेत्यादिना । शङ्पादन्वासादि-
सूर्यमण्डलमर्गनाम् गान्निनीप्रदर्शनादिषोममण्डनाभिमर्शनास्तं च न कार्यम् ।
अन्यत् सर्वमानन्दरूपान्तं कार्यमित्यभिप्रायः । कपायोदकापूर्णमुख इति । कपाया-

वृक्तजलानामन्यतमेनापूर्णमुखे ईपरपूर्णमुख इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

त्रिविधमिति । वक्ष्यमाणमन्त्रदेवतानां शक्त्यादित्रयेऽन्तर्भावादिति भावः । मन्त्रिणा गन्धाष्टकेन कृते कलशेऽनन्ता तस्य शक्तिः स्यादिति । गन्धाष्टकेन करणं सम्पादनं तल्ललिनिक्षेपेण तन्मयीकरणम् । कपि कण्ठीकर्चूरम् । सान्निध्यकरणमिति प्रतिमाद्यभिप्रायम् । लोकरञ्जनकृदिति साधकस्यानुलेपनाद्यभिप्रायम् । स्त्रीवरं बाला अष्टक् कुङ्कुमम् । अपरं वैष्णवम् । दलं + रुधिरं कुङ्कुमं कुशीतं रक्तचन्दनं रोमं जलम् । अपरं शैवम् । सान्निध्यकरं चेत्येतदिहापि समानमवबोद्धव्यम् ॥ २८—३० ॥

प्रागुदीरिता इति व्याप्तिपटल इति भावः । गुरुपदेगममत इति न प्रागु-दीरित इह क्रम इति भावः । तद्दर्शयति—आग्नेयघोरघौम्यक्रमेणेति । विद्वानित्यावाहनप्रतिपक्ष्यभिज्ञत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—मण्डलमन्त्राणामिति । मूले विनियोजयेदिति । कपायोदकपूरित इत्युक्ते शङ्खोदक इति शेषः ॥ ३१ ॥

याः पञ्चाशकला इति ता अपि शङ्खोदके विद्वान् विनियोजयेदित्यभिप्रेयते । ताद्यापि प्रागुदीरिता एव । तारपञ्चभेदसमुत्थिता इति । तदुक्तं—वर्षेभ्य एव तारस्येति । अनेन तारांशैः शङ्खोदके कलात्रयतया पूजनमपि सूचितम् । अभिप्रायान्तरमाह—अकारादिकलान्यासान्तरमिति । तत्त्ववेदिन इत्यनेन भूतेन्द्रियार्थैरुद्दिष्टस्तत्त्वपञ्चविंशतिक इत्येतत्पञ्चकं लभ्यते । यथा ब्रह्मकलासु पृथिवी-वाग्नाथवचनगन्धयोग इत्यादि । केचिद्वचनादि हित्वा मनोबुद्धरङ्कारचित्तचेतनां योजयन्ति । मतान्तरमाह—सं पृथिव्याम्बुन इत्यादिना ॥ ३२ ॥

मूले सप्ताक्षकस्येत्यस्यायमर्थः । सप्ताक्षकस्तावत्प्रणवस्तस्य यौ पञ्चभेदत उत्तरी भेदौ शक्तिशान्ताख्यौ तौ यतः परावत्यन्तसूक्ष्मौ तत इतरैः स्थूलसूक्ष्मांगैः सह न सर्वत्र पश्येते । इह तु तावपि विनियोजनीयादिति ।

अभिप्रायान्तरमाह—शक्तिशान्तकलावाहनमिति । यतः परी ततः शक्तिशा-न्ताख्याविति यतोऽत्यस्तसूक्ष्मौ ततः शक्तिशान्ताख्याविव । शक्तय इच्छाज्ञानक्रियाः शान्तौ चिदानन्दौ त एवानयोराख्याः । न त्वकारादीनामिव सृष्टि षट्चिरित्याद्या षास्या इति । तदेतद्दर्शयति—एवमिति । विनापि मन्त्रेरिति व्युत्प्रेमन्त्रैरित्यर्थः । न पठेते परैः सङ्घैस्त्राप्यभिप्रायान्तरमाह—तत्रेति । प्रागुक्तकलानामपराणि पञ्चकान्यपि सन्ति शक्तिशास्त्रयोस्तपराणि न सन्तीति मूलागयः ॥ ३३ ॥

मूले प्रथमप्रकृतेरिति । शक्तिशास्त्रयोः पञ्च मन्त्रा उक्ताः । प्रथमप्रकृतेरिति शक्तिप्रथमम् । प्रथम इति या पदम् । इंस इति इंसः शुक्तिपदित्येव उक्तः । चतुर्थंस्तत्पदादिक इति शान्तस्य मन्त्रद्वयमुक्तम् । तत्पदादिकस्ताक्यित्तरित्येव ।

इच्छादिकलाभ्युपगमे त्वकारादिपञ्चानामेवैते मन्त्राः स्युः । तत्र प्रथमप्रज्ञतिरकारः
तारस्य प्रथमोऽयं इत्यवबोधव्यम् ।

चतुर्णवतीत्युपसंहारः । इहाटत्रिंशत्पञ्चाशच्च कला उक्ताः । पञ्च च मन्त्राः ।
तथा च त्रिणवतिरेव मन्त्राः सन्ति । अत्रापरापि कलार्थाद् याद्या सा मातृकैव ।
यद्वा विन्दुकलानामन्या चकारकलानन्ता । अथवा सोमकलास्वमाकलान्येति ।

अभिप्रायान्तरमाह—त्रिणवतिकलावाहनानन्तरमिति । अयमिह मूलार्थः ।
चतुर्णवतियन्त्रेण चतुर्णवतितमस्य ग्रहणम् । त्रिनवतिमन्त्रावाहनानन्तरं चतु-
र्णवतितमः । तेषामात्मा सती स्वयं देवतापि शब्दे आवाह्य कलये पूर्यतामिति ।
देवताग्रहणं च मूलाभिप्रायम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

मूले अत्र या इति हंसः शुचिपदित्याद्यृचां विनियोगकृतिरुक्ता तास्तरस्य
पञ्चभिः कलाप्रभेदैः पृथग्रयुज्यन्त इति सम्बन्धनीयम् । एकैककलावाहनानन्तर-
मिति । पृथगित्यस्यार्थोऽयमुक्तः । अकारकलादिष्वित्यकारकलासु ब्रह्ममन्त्रे
तदीयपञ्चकमन्त्रे चेत्यर्थः । यद्वैकैककलाशब्देनैकैककलावर्गो गृह्यते । अत्र
पृथगिति पञ्चानां पृथगेव योगो न संभूयैकैकत्रेत्यर्थः । अकारकलादिष्विति
विकल्पाभिप्रायम् । अकारकलासु ब्रह्ममन्त्रे तदीयपञ्चकमन्त्रे वा योग इति ॥ ३६ ॥

मूले कुर्यादिति । तत्र तत्र प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणप्रतिष्ठां च कुर्यादित्यन्वयः ।
समाहित इति + + ॥ ३७ ॥

प्रोक्तापूर्वमिति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोद्धारः । अत्रामुष्येति यस्य प्राणाः प्रतिष्ठा-
ख्यास्तस्य तथा निर्देशार्थमुक्तम् । यथाऽकारकलानामित्यादि । एतच्च सकली-
करणेऽप्युक्तं भविष्यति । यथा तत्रैव व्यापककलानामन्त्रेण प्राणप्रतिष्ठां कुर्यादि-
त्यादि । प्राणका इति प्राणा इत्युक्तम् । यथा अकारकलानामित्यादि । अमुथशब्दं
प्रोच्येत्यर्थः । स्थितेति स्थित इत्युक्तम् । तथेत्यमुथशब्दं प्रोच्येत्यर्थः । तद्वदित्यपि
तथा । एवं चतुर्भागोऽयं मन्त्र उक्तः । अत्रार्थभेदं दर्शयति—प्रोक्तेत्यादिना ।
आपूर्वमित्याकारः पागमन्त्रः तत्पूर्वकं भावमुक्तेत्यर्थः । तत्तत्पदव्योतनार्थं इति
साध्यानामभिप्रायम् । तथा सर्वेन्द्रियाणीत्यपि तथेति वाक्यम् । तथेत्यापूर्वं तत्तत्पदं
चोक्तो त्वर्थः । वाङ्मनसप्रहणमिति । यथा वाङ्मनसहृद्यःश्रोत्रघ्राणप्राणा इति ॥ ३८ ॥

सुत्रामवक्षतीतण्डुलानीति चक्रिकागतानां ग्रहणम् ॥ ३९ ॥

मूले पुनस्तोयगतं देवमिति । चतुर्णवतिमन्त्रात्मा देवतावाह्य पूर्यताम् इत्यु-
क्तस्य तथावाहितस्य ग्रहणम् । साध्यमन्वानुरुपत इति तोयगतमित्यधःसंबन्धः ।
यो मन्त्रस्तदा साध्यवितुमिष्यते तदानुरुप्येण कलया आवाहितमिति मन्त्रवाच्य-

त्वाद्देवस्येत्यं निर्देशोपपत्तिः । सकलीकृत्येति सर्वमपि न्यासजातमुक्तम् । तत्र कलान्यासः सकलीकरणभाविरीत्या कर्तव्य इति ज्ञेयम् । अभिप्रायभेदमाह—सकलीकृत्येतीत्यादिना । आवाहनादिन्यासान्तमिति हृल्लेखापटलभाविप्रक्रिययेति भावः । कलान्यासस्त्वह कलावाहनानन्तरमिष्यते । तत्पूजानन्तरमेतदावाहनं भवति । इह मूर्तिकल्पना तु कलावाहनतोऽपि पूर्वं स्यात् । यदुक्तं—तत्तन्मूर्ति-मन्त्रेण मूर्तिं सङ्कल्प्यावाहनेत्यादि । उपचारानित्यर्घ्यादिग्रहणम् । शङ्खपूरण-वदिति । तदुक्तं—समूलेन हृदयेनापूर्येत्यादि । अर्घ्यादिपुरणक्रम इत्यनुष्ठानक्रम उक्तः । द्रव्यदेवतासम्बन्धस्यैकारम्यलक्षण इति । द्रव्याणामर्घ्यादीनां देवतया तैरु-पचर्यमाणाया यः संबन्धः स तथा तेषामेकात्मभावात्मक इत्यर्थः । + + + ॥ ४० ॥

मूल आसनस्त्रागत इत्युपचाराभिधानम् । पूजितं पीठमासनतया प्रयोजयेत् । आचम आचमनीयमेव । वसनं + सुमनः पुष्पम् । वन्दनं नमस्कारः । यत्तु सपर्या-सप्तकमुक्तम् तज्जलाद्यमुपहारविधानमिति तद्विकल्पाभिप्रायम् । तदा च स्त्रागतस्य न षोडशसु ग्रहणमिति ज्ञेयम् । तासामेकांशमाश्रयेदिति । देशकालाद्यनुसारेण पूज्यभेदानुसारेण चेति भावः । श्यामाकं [श्यामा] । अन्नं पद्मम् । पद्मशब्देन पिष्ट-माद्र्भूतमुक्तम् । तुलस्याविति + + एतानि द्वयं पुष्पाणीति + + तथेति रत्न-नीलोत्पलाभ्यां सह हादशसंख्यायुक्तम् । पार्थं + । स्वागमोक्तानि यानि चेति ।

तथा चोक्तम्—खेटार्कं करवीरकं च कमलं धुत्तूरकारग्वधे

राजाकं च सिताम्बुजं च तुलसीसाशोकसञ्जम्बकैः ।

कङ्कारं बकपाटले वकुलकं द्वे मल्लिके मालती

पालाशस्थलपद्मदभैदमनापामार्गदूर्वाङ्कुरैः ॥

तद्वदप्रन्यिशमीहृदम्बरुवकैः पुन्नागनागासनै-

र्नन्द्यावर्ततमालकुलविजयामन्दारकाश्मीरकैः ।

शस्तान्युत्पलकर्णिकारकुसुमैः कादम्बवैल्वान्यथो

नीलं चोत्पलमित्यमूनि कुसुमान्युक्तानि शैवान्यलम् ॥

अभोजोत्पलवन्धुजीवविजयापुन्नागनागान्यथो

जातीकुन्दकुरण्डचम्पकजपायूथीरसापाटनैः ।

त्रिल्याशोकहयारिकुञ्जदमनैर्मन्दारदूर्वादलै-

र्नन्द्याह्वाप्यपराजितेति कुसुमान्युक्तानि शक्तान्यलम् ॥

यस्ते द्वे तुलसी सिताम्बुजमथो रत्नाक्षपान्नाशके

जातीकुञ्जकमाधवीदमनकैः पुन्नागनागासनैः ।

नन्द्यावर्तशमीस्यन्नान्नविजयासम्पत्तिकाचम्पकै-
 र्विल्वं चोत्पलकेतकानि च नवं कुन्दं तथा पाटलम् ॥
 खल्लीदेविसहासभृङ्गसुसलीभीतीन्द्रवह्नयः सदा-
 भद्रा श्रीपतिलङ्घिता च दशमी दूर्वाथ जम्बुच्छदम् ।
 कङ्कारं करवीरमेकदलकं पद्मं कुशं कैरवं
 रक्तं चेति विलोमतोऽधिकफलं पुष्पं भवेद्वैश्वम् ॥
 सूर्याग्न्योस्त्रिविधानि चापि कुसुमानीष्टानि विप्रेणितुः
 शाक्तान्यप्यथ शाश्वानि च तथा स्कन्दार्थचण्डादिषु ।
 शाक्तान्येव मनोजयागिरिसुतादुर्गाष्टमाष्टप्रिया-
 खम्बोजासनदेवराजकमलाः पूज्यास्तथा वैष्णवैः ॥ इति ।

तत्तन्मन्त्रैरेव सर्वत्र पूजा भवति ॥ ४१—५३ ॥

मन्त्री नीचैरित्यत्राभिप्रायमाह—धूप इति । अत्र ॐ नमः परावैत्यत्र मूलं वा
 प्रयोक्तव्यम् । गन्धादिदान इत्यन्तं वाक्यम् । आसनाद्युपचारेषु तु सर्वत्र मूलमेव
 भवति । अभिप्रायान्तरमाह—अथवेत्यादिना । शक्तिषु तु स्वात्मसंस्थामजां
 शुद्धामित्याद्युद्धम् । अयमत्र स्नानक्रम इति । यदा मण्डले सा सा प्रतिमा कस्यते
 तदैवं प्रयोगोऽर्थाङ्गभ्यते । यानेनेति । यानमप्यश्वादिकं प्रतिमाहं तैजसं गृह्यते ।
 सोपचारमिति । स्नानोपचारैर्विच्छमाणैः सहैत्यर्थः । पीठं समर्प्येति । पूजितं स्नान-
 पीठमित्यर्थः । अर्घ्यादिकमित्यर्घ्यादित्त्रयग्रहणम् । प्रागुपचाराणां यत्पीडशानां
 विधानं तत्प्रधानतयैवेत्यवबोध्यम् । तेन तेपामन्याङ्गतया प्रयोगोऽन्येषामपि केश-
 प्रसाधनादीनामवान्तराणां प्रयोगोऽपि स्यादेव । केशप्रसाधनादीनि लौकिकान्येव ।
 तानि पञ्च दत्त्वा कपायोदकेन स्नापयेत् । तत्र कलशपूरणोक्तमेव । पञ्चगव्यपञ्चा-
 नृताभ्यां स्नानमित्युभयोः कलशतया पूजापि सूचिता + + गन्धशब्देन चन्दन-
 ग्रहणम् । यदा “चन्दनागुरुकर्पूरपङ्कं गन्धमिहोच्यते” इत्येतदभिप्रेतम् । अष्ट-
 गन्धशब्देन प्रागुक्तं स्वं स्वमष्टगन्धं गृह्यते । दिव्यगन्धशब्देन + + पुष्पादिगन्धैः
 पञ्चभिरुदकशब्दः सम्बन्धनीयः । पुष्पाणि पशानीति । फलानि कादलादीनि ।
 मन्त्रीदकमञ्जिल्लशुशुयाक्याद्यभिमन्वितमुदकम् । अर्घ्यादिपूर्वकमिति । यथा
 केशप्रसाधनादिपञ्चकं दत्त्वा अर्घ्यादित्त्रयं दत्त्वा कपायोदकेन स्नापयित्वा अर्घ्यादित्त्रयं
 दत्त्वा पञ्चगव्येन स्नापयेदित्यादि । गन्धानुलेपनगन्धोदकस्नानादिषु सकृदेवा अर्घ्यादि-
 त्त्रयं भवति । मन्त्रीदकस्नानान्तरमप्यर्घ्यादि देयम् । कलशपूजायान्तु तत्रैव
 भावनया स्नानप्रयोगः । स्नानान्तरं यानमारोप्य स्वस्थानप्रापणमर्थसिद्धं भवति ।

इतिशब्दः स्नानप्रकरणसमाख्यर्थः । भूषणन्यासानन्तरमिति । यत्र तु भूषणानि न संभवन्ति तद्विषयमेतत् । यद्वा त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेदित्येतद्विच-
चितम् । तेनैतदपि सूचितम् । यत्र भूषणानि समर्पयितुमुचितानि तत्रैहैव भूषण-
न्यासो न न्यासावसान इति । यद्वा अयमपर एव तत्तत्कल्पप्रसिद्धो भूषणन्यासः ।
तदुक्तम् + + + । मूले सुसितेनेति प्रसङ्गादिह निवेद्यमुक्तमित्यवबोद्धव्यम् ।
कृते निवेद्ये चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

वर्णैर्ननुप्रपुटितैरिति । दीपमुच्चैः प्रदापयेदिति यद्देवे दीपेन मूलमन्त्रेण वा
पूजनमुक्तं तदनन्तरं मूलपुटितैर्मातृकाचरैर्गन्धादिभिर्न्यासक्रमात् पूजयेदित्यर्थः ।

सकलासु मनुदेवतास्त्रिति । विष्णुशिवशक्त्यादिषु सर्वासु समानमेतदिति
भावः । मन्त्रोति वर्णानां विन्दन्तत्वं मूलपुटने प्रणवादिद्वं प्रणवनमोन्तत्वं
चोक्तम् । प्रथमत इति परिवारपूजातोऽपि पूर्वमित्यर्थः । अनेन परिवाराणामपि
गन्धादिभिः स्वस्त्रमन्त्रेण पूजा सूचितेति ज्ञेयम् । अयं प्रयोगस्त्रैलोक्यमोहनमिति
प्रथित इत्युपस्कारेण सम्बन्धनीयम् । सौम्यपूजास्त्रेतदुचितं न क्रूरास्त्रित्वनेन
सूचितम् । यद्वा काम्यपूजास्त्राहत्तिरपि सूचिता । अत्र मातृकायां केवलवर्णैरेव
पूजनमर्थोद्भवति । अत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—पुनः पुष्पाञ्जलिमित्वादिना ।
पुष्पाञ्जलिरयं मूलेनाहत्या स्यात् । यद्वाच्यैरपि स्वागमान्नातमन्त्रे स्ववाचक-
पारायणादिभैरप्यभिप्रेयते । प्रसरपुष्पाञ्जलिमिति । स्वावयवशक्तीनां स्वान्तर्मूर्ति-
शक्तीनां स्वावरणशक्तीनामपि क्रमेण स्वात्मतः प्रसरकृते तु पुष्पाञ्जलिमिति भावः ।

एकाक्षरादिमन्त्रैरिति परादिमन्त्रोपलक्षणम् । यद्वा यद्यपि वर्णैर्ननुप्रपुटितै-
रित्युक्तम् तथाप्येकाक्षरादिमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिरवश्यकार्यः । समष्टिमूर्तिनिष्पन्नत्वाद्
व्यष्टिमूर्तिनिष्पन्नार्थत्वाच्चास्य पुष्पाञ्जलेरिति । यद्देकाक्षरेण परादिमन्त्राणामपि
प्रणवप्रश्रुतीनां ग्रहणम् । परादिक्रम इति । पूर्वं परापुष्पाञ्जलिस्ततः पश्यन्ती-
पुष्पाञ्जलिरित्येवंविधः क्रम इत्यर्थः । परादिकलायोग इति । विश्वयोनिमहास-
त्तेत्याद्याः कलाः । अत्र प्रणवादीनां व्यापकाद्ब्रह्मा हृदये पुष्पाञ्जलिः । महासत्ता-
दीनां मूर्धादीन्वेव स्थानानि । तदभिधानं तु प्राप्तस्थानानवसानार्थं तेन यन्प्रागुक्तं
मूर्धस्तनहयमूलाधारेष्विति तस्यापि विकल्पेन परिग्रहो भवति । शक्तिषु वा
स्तनहयनियम इति अं नम इति पूर्ववद्ब्रह्मदेवे हं नम इत्यप्येवमेव । तथेति मूर्धादि-
ष्वेवेत्यर्थः । शून्यादीनां पुरोक्तान्येव स्थानानि । तानि च मूलाधारलिङ्गमूलनाभि-
हृत्कण्ठलम्बिकाभ्रमध्यजलाटेषु न्यस्तव्यानीति । मूर्धादिविति मूर्धभ्रूमध्यहृत्ना-
भिग्रहणम् । पुनः समस्तव्यस्येति । अत्र तत्सवितुरित्येवैव ब्रह्मगायत्रीष्वने ।

वक्ष्यतीति । नरसिंहपटलेऽनुष्टुप्पटले चेति भावः । तस्मान्मान्यमन्त्रैरित्यङ्गेभ्यो नमो लोकपालेभ्यो नम इत्यादिभिरित्यर्थः । प्रसरपुष्याञ्जलिरिति । इह गन्धादिभिरभियजेदित्यभिधानात् पुनः पूजापि कार्येति ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

मूले हृदयं सशिर इत्याद्यावरणप्रकरणम् । दिशास्त्रं चेत्यस्त्रस्य चतुरावृत्तिर्भवति । मन्त्रीत्यङ्गमन्त्राणामन्ते नतियोगोऽप्युक्तः ॥ ५८ ॥

हारो मौक्तिकम् कलायं + ललनाशब्दः स्त्रीवचनः । प्रधानतनवः प्रधानामि-
मुखाः । यद्वा प्रधानदेवताकृतयः । तदाह—पदान्तरमिति । निशाचरो निर्ऋतिः ।
अहिपतिरनन्तः । जात्यधिपेति सुरतेजःप्रभृतयो जातयः । अयमिह प्रयोगः । इन्द्राय
सुराधिपतये वज्रायुधायैरावतवाहनाय सपरिवाराय नम इत्यादि ॥ ५९—६२ ॥

रथचरणं चक्रम् । अचिरप्रभा विद्युत् । करविन्दं [नीलवर्णम्] । आवरण-
पूजान्तरमिति । परादिपूजामन्तर्मूर्तिपूजामपि कृत्वा पुनरावरणपूजेत्यपि
सूचितम् । यद्वा न्तर्मूर्तिनामपि स्यादावरणपूजा । प्रसरपुष्याञ्जलिवैलोन्धेनेति ।
यथा लोकपालेभ्योऽङ्गेभ्यो नमः । पुनर्थस्तसमस्तानुष्टुप्त्रयमित्यादि यावद्विज्ञेयान्यै
नमः । अहन्नम ॐ नमः । पुनर्मूलेन पुष्याञ्जलिरिति । अर्घ्याद्यष्टकमित्यर्घ्यादित्ययं
जलगन्धादिपञ्चकं चोक्तम् । निवेद्यपात्रमिति । देवताशतो निधानमर्थाहभ्यते ।
मूलमन्त्रतेजसीति । पात्रोदरे मूलाभिमर्शनमूलयन्त्रभावना वोक्ता । लिपियन्त्र
कर्णिकायां वा मूलयन्त्रं भवति । अमृतीकरणमिति । पूर्वमस्त्रेण प्रोक्षणमपि
कार्यम् । शङ्खपूरणवदमृतीकरणादि कार्यम् । कवचास्त्राभ्यामिति । कवचेनाव-
कुण्डनमस्त्रेण सतालन्नयदिग्बन्धनं चेति विभागः । परिपेकादिकमिति । परि-
पेकोपस्पर्शनाचमनग्रहणम् । सुरभिसंहारिति । तदुक्तम् + + ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

मूले कृते निवेद्ये चेति परिपेकादिकं प्राणाहृतययेत्येतावदेव प्रसिद्धैर्लभ्यत
इति । अङ्कुरार्पणगतक्रमेणेति । यदुक्तं—वङ्गादिशर्वान्तिममिति । यद्वा श्वेन
क्रमेण तत्र न्यस्तानि तेनैव क्रमेणहानीय प्रागादिपरितः स्थापनीयानीति ।
विष्णवे नम इत्यादिप्रत्येति । यदुक्तं—वैश्वानरस्य अदिकाः, वैश्वानरे अदिकाः
शैवाः शरावाह्वा इति ॥ ६५ ॥

मूले उपलिप्य कुण्डमिति होमप्रकरणमारभ्यते । प्रधानकुण्ड उपलेपनमात्मैव
संस्कार उक्तः । अत्राभिप्रायं दर्शयति—उपलिप्येत्यादिना । चकारेण्युपलिप्य
चेति मूले पदान्वयोऽप्युक्तः । खननोद्धारविति । वस्त्राकारेण कोठेन कुण्डतले
खननं तदुद्धारमृदयोहरणमभिप्रेतम् । पूरणं हृदेति । शङ्खमृदा खातपूरणमुक्तम् ।
समीकरणमस्त्रेणैति । पृत्तिमृदो हस्ताग्रेण समीकरणमेतत् । अस्त्रेण कुण्डनमिति ।

दृष्टीकरणम् । वर्मणेत्यादि चेत्यन्तं वाक्यम् । कलारूपतत्त्वकल्पनमिति । शान्त्यतो-
तायाः पुरोक्ताः पञ्च कलास्तद्रूपाणां तत्त्वानां कल्पनं तत्त्वार्थान्तन्मन्त्रैर्भवति । अक्षेण
वक्षीकरणमिति + + हृदयेन चतुष्पथीकरणमिति + + कवचेनाक्षपाठनमिति
+ + कुण्डसंस्कारा इति । विस्तारोऽयमिति भावः । मूले त्वतिसंक्षेप उक्तः ।
मध्यमकृतिमाह—अथवेति । मूलेन वीक्षणमस्त्रेण प्रोक्षणमस्त्रेण कुट्टनं वर्मणा-
भ्युक्षणमित्येधामिह ग्रहणम् । स्वचरणयोग्या इति । तदुक्तम्—उदगायतां पद्यादि-
त्यादि । प्रकल्पयेद्योगविष्टरमिति दर्भनिर्मितविष्टरन्यासः । तत्र शाक्तपीठपूजा-
प्युक्ता । योगग्रहणान्मन्त्रिशब्दाच्चैतदवगमः । अभिप्रायान्तरमाह—योगविष्टरमित्या-
दिना । पीठसमष्टिर्वायं मन्त्रो विवक्षितः । तदा तु शाक्तपीठे तेषां पूजनं स्यात् ॥६६

मूलेऽथवेति । प्रकारान्तरेण रेखाविधानमुक्तम् । प्रकल्पयेद्योगविष्टरमित्य-
नुपङ्गः । यद्वा समुच्चयोऽत्राभिप्रेतः । षट्कोणास्रवत्रिकोणके स्वचरणयोग्या रेखा
विलिख्येति तदनुपङ्गेण संबन्धः । गुप्तोक्तविधिनेति । गुप्तं त्रैपुरम् । वक्ष्यति च—
वज्रैः सुरहितयेत्यादि । महागणपतिपटलोक्तविधिना चेति । वक्ष्यति च—त्रिषट्को-
णोल्लसित इति । त्रिकोणत्रयमिति । + + + मन्त्रविशेषानुसारेणिति + + +
प्राणाग्निहोत्रविधिनापीत्ययमपि विकल्प एव । वक्ष्यति च—शक्तेः सत्त्वनिबन्धन-
मित्यादि । अनलस्थाने योगविष्टरं कल्पयेदित्यनुपङ्गः । यद्वा स्वचरणयोग्या रेखा
विलिख्येत्यनुपङ्गेण संबन्धः ।

अत्राभिप्रायान्तरमाह—मूलाधारेऽपीत्यादिना । अत्र त्वपिण्यन्तः समुच्चयार्थः ।
मूलाधारे हि तत्रानलस्थानमुक्तम् । ततश्चायमर्थः । न केवलं कुण्ड एव योगविष्टरं
कल्पयेत् अपि तु मूलाधारे प्राणाग्निहोत्रन्याससिद्धे श्रावसथीयकुण्डेऽपीति ॥ ६७ ॥

मूले तत्राथो सद्वतुमतीमिति । हृत्क्षेत्रया शक्तेरेवावाहनसकलीकारणादि पूर्व-
मुक्तम् । सद्वतुमतीमिति । विशिष्टफलयोग्यतुयुक्तमित्यर्थः । सौन्दर्यकान्त्याद्यति-
शयेनातीन्द्रियाभा भवति । सकलजगत्सथीमिति । शक्तिपटलोक्तलक्षणामित्यर्थः ।
गुरुरेव वागीश्वर इहाभिप्रेतः । अत्राभिप्रायान्तरमाह—उभयत्रापीति । अत्र वागी-
श्वरोऽपि पृथक् तत्र विष्टरे मूलमन्त्रेणावाहनसकलीकरणपूर्वकं कल्पयति । सद्वतुम-
तीं ब्राह्म इति । सच्छब्देनैव तदीयाकारवेषावुक्ताविति भावः । मूले तद्योनाविति ।
प्रणवेनैव देवभूतस्त्रैन्द्रियात्मकानुसन्धानमन्त्रेण्यते । अत्राभिप्रायान्तरं गुरुजनो-
पदेशेनेत्येतदनुपङ्गसिद्धं दर्शयति—मस्यादिप्रमित्यादिना । पात्रेणानीयेति शरा-
वेषानीय नामी दर्भसंस्तरे निधायैतत्सर्वं क्रियते । क्रत्यादांगं परित्यज्येत्त्वद्भारकं
दर्भोद्योतं वा क्रत्यादांगबुद्ध्या नैर्कृतभागे जघ्नादित्युक्तम् । वीक्षणदिगिरिति ।

वीक्षणप्रोक्षणताडनाभ्युक्षणग्रहणम् । शिवशक्त्यात्मककुण्डनिन्देति । यदुक्तम्—
 उभयत्रापि वागीश्वरी कल्पयेदिति । तत्र प्रथमं वागीश्वरान्तर्नीत्वा ततो वागीश्वर्या
 निपिक्तं तत उत्पन्नं च विभावयेदित्यभिप्रायः । प्राणाग्निहोत्रविधिनेति । ॐ ह्रीं चं
 मूलमुक्त्वा परंज्योतिपि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहेत्याद्युकारान्तं होम उक्तः । तम-
 ग्निमिति कुण्डलिन्यात्मकस्य ग्रहणम् । वैन्दवाग्निनेति त्रिकोषान्तर्गतावसथीया-
 ग्निरुक्तः । यद्वक्ष्यति—मूलाधारत्रिकोणशक्तिविन्दुमध्येत्वादि । तदग्निमध्ये कुण्ड-
 लिन्योशक्तिरवस्थिता । सैव शिवः शक्तिश्च भवतीत्येषां भेदः । शिवग्रहणं तत्तच्छक्ति-
 मदभिप्रायमेव । यदुक्तं—शक्तिमत्समुच्चयार्थं इति । वागीश्वरोवागीश्वरासनाय नम
 इति च । अमृतमास्त्रायेति । तारशक्त्युच्चारणेन हादशान्तादेतदित्यवबोधव्यम् ।
 पात्राग्नाविति । इदानीं पात्रगतोऽग्निः कुण्डकल्पितवागीश्वरान्तस्तदिन्द्रियरूपेण
 कल्पनीयः । गुरुरेव वागीश्वरश्चेत् तदन्तरिन्द्रियरूपेण कल्पयेदिति ज्ञेयम् ।
 परिभ्राज्येति । तदिन्द्रियमयनबुद्धेरिति प्रतिपत्तव्यम् । शिवबीजबुद्धेरिति । शिवोऽसौ
 वागीश्वर एवेति । अत्र गुरुपदेगेनेत्यन्यो वाभिप्रायः । प्राणाग्निहोत्रविधिनेत्ये
 तच्छ्रुत्ये गुरौ च विवक्षितम् । ततश्च तमग्निं शिथस्य नासिकादारेण तदोय-
 मूलाधारं नीत्वा तत्रोक्तप्रकारेणानृतस्रावणान्तं विधाय तमग्निं शिथस्य क्रिया-
 शक्त्यभिमान्यात्मरूपं स्वासमागंणानीय स्वान्तर्मूलाधारं नीत्वेतत्सवं कृत्वा वागी-
 श्वरान्तर्नीत्वा तदिन्द्रियरूपेण विभाव्योक्तप्रकारेण देव्या योनौ क्षिपत्विति । यदुक्तं
 तस्माध्रकेन यत्नविशेषणयुक्तः सन्निति ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

ततः प्रविन्द्यसेदित्यादि सप्तर्षाङ्गेष्वित्यन्तं वाक्यम् । अत्र विभावसोर्जिह्वामन्त्रै-
 र्देहे गुरोः स्त्रदेहे विन्द्यसेदित्येतदपि अभिप्रेतम् । तेनाधुना स्वात्मन्यग्नेः पीठन्यास-
 मूर्तिकल्पनावाहनादिपूर्वकं जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासं मानसपूजाञ्च कृत्वाग्न्यात्मा संस्त-
 स्मिन्नग्नावपि सर्वं कुर्यादिति सिद्धं भवति । तदुक्तं—पूर्वसाध्यमन्वन्त्यस्तदेहो-
 ऽग्निमन्वजिह्वादिन्यासं च कृत्वारभतेति । कल्याणरेतस इत्यग्नेः ।

अनलेरार्घीत्वादिपदं जिह्वानां विशेषणम् । अनलो रक्तः । इरो यकारः ।
 अर्घी अर्घीश्च जकारः । यथा सूं हिरण्यायै । पूं गगनायै इत्यादि ।
 दिव्यपूजास्त्विति । तत्तन्मन्त्रदेवतैकात्म्यसिद्धयार्थं मूर्त्नास्त्वित्यर्थः । यदुक्तम्—अस्य
 शक्तित्वमिष्यत इत्यादि । स्वर्ग्यापिन्यादिशक्तिं समारभ्येत्यादि च । क्षिपत्येति ।
 तास्यप्यवान्तरभेदत्वमुक्तम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

सुरा इति । जिह्वासु देवादीनां क्रमेण पूजनमप्युक्तम् । जिह्वास्त्विति काम्यकूर-
 कर्मविषयमेतत् । दिव्यकर्मस्वीश्वरस्यैव पूजा । तदा चान्नेरास्यगतायां कृत्वा-

स्थायामिव जिह्वायां हीमः । कुतः । वक्तैकौकरणादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । काम्यादिष्वपी-
श्वरविषय एवमेव स्यात् । देवादिविषये तु तां तु जिह्वां कृष्णायाः स्थाने कृष्णां
चेतरस्याः स्थाने कल्पयेत् । तदुक्तं—यद्देवतात्वेन विवक्षिता या जिह्वा तद्देवतार्चने
तां मध्ये संस्थाप्येति । मध्ये च कोणपटके चैत्रत्रापि समानमेतत् सर्वमित्यवगन्त-
व्यम् । मता इति तत्तन्मन्त्रजपपूर्वकत्वं सूचितम् । इहैतदपि सिद्धं भवति । यत्
कल्पान्तरसिद्धं तत्तदभिप्रेतफलकरं देवपितृगन्धर्वादिवाचकं मन्त्रान्तरं तदपीहो-
पलक्षणीयम् । किन्तु सामान्यपटलोक्ता न्यासा न कार्याः । तेषाम्नीश्वरात्मक-
त्वादिति । ततश्च यत्तद्व्यवहारादीनां प्रयोग एव वक्ष्यते तदप्युपपन्नं भवति
इति । प्राय इति विश्वमूर्त्यादीनामनिर्वाच्याभत्वमपि सूचितम् ॥७८॥७९॥८० ॥

मन्त्री प्रविन्दसेदित्यङ्गन्यास उक्तः । मन्त्रीति वक्ष्यमाणान्निमूलमन्त्राभिज्ञत्व-
सुक्तम् । यद्वा हृदयाय नम इत्यादीनां पटलारम्भ उक्तानां योग उक्तः । अभिप्राया-
न्तरमाह—सर्वज्ञादिप्रयोग इति । सहस्राचिषे सर्वज्ञाय हृदयाय नम इत्यादि ।
यद्वा मन्त्रीत्यग्निमूलमन्त्रस्य षष्ठां खण्डानां योगोऽपि सूचितः । यथा ॐ वैश्वान-
रसहस्राचिषे सर्वज्ञाय हृदयाय नम इत्यादि । पीठमूर्तिपूजादिकं चाङ्गन्यासात्
पूर्वमिति वाक्यम् । कर्तव्यमिति शेषः । आदिशब्देनाग्निमूलमन्त्रेषावाहनादिक-
सुक्तम् । सर्वं चैतदिह सकलौकरणविधिनेवार्थादेवसेयमिति ज्ञेयम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

मूले विन्दस्येदित्यष्टमूर्तीरिति भावः । यथावदिति चतुर्थीयोग उक्तः ।
अभिप्रायान्तरमाह—यथावदित्यादिना । अग्न्यादिपदाष्टकम् 'अग्निं प्रज्वलित-
मित्येतन्मन्त्रगतसुवन्तपदाष्टकम् । यथा ॐ ह्रीं अग्नये जातवेदसेऽग्नये नमः । ह्रीं
अग्नये सप्तजिह्वाय प्रज्वलिताय नम इत्यादि । यद्वा ॐ ह्रीं अग्निं वन्दे अग्नये
जातवेदसे नमः । ॐ ह्रीं प्रज्वलितं वन्देऽग्नये सप्तजिह्वाय नम इत्यादि । विश्व-
देवमुखाद्भयाविति । विश्वमुखो देवमुखश्चोक्तः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

पुनरित्यादि यजेदित्यन्तं वाक्यम् । सम्यगिति परिस्तृती परिस्मूहनपर्यु-
क्षणयोः पुनः परितो गन्धपुष्याराधनमग्नेः समूलमन्त्रेण पूजा चोक्ता । अभिप्राया-
न्तरमाह—सम्यगिति त्यादिना । परिषेको दक्षिणादिदिकत्रये जलेन सेचनपूर्वक-
मैशानादि परितः सेचनम् । तेष्विति पूर्वदिशि न परिधानम् । ततस्तत्र परिस्त-
रण एव पूजा स्यात् । सर्वेश्वर इह चतुर्थो भवति । मध्ये च कोणपटके च
जिह्वाभिरिति वाक्यम् । गन्धादिभिर्यजेदिति चानुपङ्गः । केसरेषु चाङ्गमन्त्रैरिति
वाक्यम् । तेषां क्रमश्च 'हृदयं सशिर इत्यत्रोक्तः । ततो वाङ्म इति दक्षामिप्रायम् ।
इह पटकोष्ठाष्टतत्रिकोणक इत्यत्र पटकोष्ठाः सन्ति । तद्वह्निस्त्वष्टौ दक्षानि

चिन्तनीयानि । यद्वा तान्यपि पूर्वमेव पटकोष्ठादिसेखनसमय एव लेखनीयानि । यद्वा तु स्वचरणयोग्याः प्राणाग्निहोत्रविधिनापीति वा तत्र सर्वाण्यपि भावनीयान्येवेति बोद्धव्यम् ।

ततोऽग्निं मनुनानेनेति पुनरपि प्रधानपूजोक्ता । सा त्वर्वागिव कार्येति दर्शयति—पुनर्वेखानरमन्त्रेणेति । मातृभैरवाहृतिरपीति । वक्ष्यति च त्रिपुरापटले—संपूज्य योनिषु च माष्टगणमित्यादि । तद्वह्निर्लोकपाला इति सामान्यसिद्धमेतदिति भावः । मन्त्रीति प्रणवयोग उक्तः । अभिप्रायभेदमाह—मनुनेति । वैजाड्लोससा इत्यादिवर्णैः पडङ्गानि कल्प्यानि ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

माशब्दे जटावचनः । नमतेति शार्ङ्गिणस्त्रिभूर्तीन् प्रति वचनमिति ज्ञेयम् । जिह्वा ज्वालावचः प्रोक्ता इति । नतु प्रागुक्तहारस्यटिकादिवर्णा इति भावः । वराभययुतानि चाङ्गानीति वाक्यम् ॥ ८९ ॥ ९० ॥

संस्कृतेन घृतेनेति स्वचरणोक्तसंस्काराभिप्रायम् । यत्र चरणेऽभियोतनाभावस्तत्राप्यभियोतनार्थमभियोतनेत्येतितेन चेत्युक्तम् । सुवादिसंस्कारोऽपि स्वचरणोक्त एव । अत्राभिप्रायभेदं दर्शयति—आवरणपूजानन्तरमित्यादिना । निरुद्धवायव्येऽङ्गारानिति वाक्यम् । आच्ये क्षिपेति तत्र संस्पर्गनमुक्तम् । सर्वत्राव्यसंक्रियायामेव मन्त्रोऽवबोध्यः । एतदेवेति ताभ्यामेव कुमाभ्यामस्त्रेषेवेति ज्ञेयम् । आव्य इति आच्यस्य मध्य इत्यर्थः । हुदा सहेति । + + सर्वे मन्त्रा इत्युक्तानां सोमादिमन्त्राणां ग्रहणम् । स्नाहेतीति + + संस्कृतेन घृतेनेत्यग्न्यस्य संस्कारपट्कमुक्तम् । अभियोत्यत इत्यभियोतनम् । नेत्रं वक्तं च तदुद्द्योतिवं प्रकाशितमुद्घाटितं येन घृतेन तत्तथोक्तम् । तेन मनुनेति । पूर्वीहुताग्निमन्त्र उक्तः । त्रिंश इति मात्र नियमः । तेनाष्टादिसंख्यापि भवति ।

वेदव्रतचतुष्टयेति । महान् + + महाव्रतमौपनिषदं गोदानमिति तत्तच्चरणवशाद्गृह्यम् । समुदाहावसानिका इति समुदाहोऽवसानिको यासामिति समासः । समुदाहेऽग्न्याधानमुपलक्षणीयमिति केचित् । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—तत्तत्कर्मसमाप्तय इति । समुदाहवावसानिकाश्चेति समासः । समुदाहोऽपि कार्य एव । न समावर्तनमात्रमिति समुदाहग्रहणम् । आवसानिका गर्भाधानादीनामवसानभाविन्यः पूर्णाहुतयः । तदाह—तत्तत्कर्मसमाप्तय इति । कार्या इति च शेषः । क्रियाशब्देन तु पञ्चदशानामेव ग्रहणम् । पूर्णाहुतिसु मूलेन भवति । ततः पितरावित्यन्तेरिति च शेषः । वागीश्वरं वागीश्वरीं चेत्यर्थः । आत्महृदये स्थापयित्वेति । नामन्युदासनमात्रमपि तु + + + ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

मूले जिह्वाङ्गमूर्तिमनुभिरिति । पीठपूजा प्राग्ग्नेः कृता चेत्यीठमन्त्रैरपि पूर्वं सकृत्सकृज्जुहुयात् । पुनरग्नेः मूलेन हुत्वा जिह्वाङ्गमूर्तिमन्त्रैर्हीमः । पुनर्लोकपालादिमन्त्रैरपि कार्यं इत्यवबोधयम् । जिह्वायामित्यादि दशाहुतीरित्यन्तं वाक्यम् । जिह्वायां मध्यसंस्थायामिति । मध्ये च कोणपटके च जिह्वाभिरित्युक्तत्वाद्द्विरण्या मध्यसंस्था भवति । तथा सलिङ्गगुदमूर्धास्येत्याद्युक्तत्वात् कृत्वा च मध्यसंस्था भवति । ततश्चायमर्थः । हिरण्मया तत्रापि तन्मध्यस्थान्निमूर्त्यास्त्ववर्तिन्यां कृत्वायामिति । यत उक्तम्—इदं नेत्रवल्लोदृघाटनमिति । ज्वालावलीतनाविति तस्या विशेषणम् । ज्वालावलय इतरा जिह्वाः । तास्तनुरेव यस्या मध्यसंस्थायाम् आकस्यानीयाया जिह्वायाः सा तथोक्ता । ज्वालाग्रहणेनेतरासां ज्वालात्वेनावस्थानम् । मध्यस्थायाम् रसनात्वेनेत्यपि उक्तम् । अत एव जिह्वायां मध्यसंस्थायामिति जिह्वाग्रहणम् । ज्वालानामावलिग्रहणमने कथाऽवस्थानप्रतिपत्त्यर्थम् । अयमिहाशयः । यदिदं स्वायतनस्यमग्निमण्डलं तत्रावदग्नेर्विग्रहस्तत्र मध्ये या ज्वालार्ध्या व्यवस्थिता द्विरण्या सा तदात्मा तन्मध्यगता त्वग्निर्देवतात्मा तत्रापि मध्यस्था या जिह्वा तदास्त्ववर्तिनी कृत्वा सैवात्मा । इतरास्तद्विग्रह एव । तस्यां च होम इति । मन्त्रिशब्देन तन्मन्त्रेण तदानुसन्धानं सूचितम् । अभिप्रायान्तरमाह—समस्ताग्निमन्त्रैरिति । न केवलमिहैव प्रायुदृष्टतेन अपि तु तत्पटले वक्ष्यमाणैरपि समृद्धादिमनुभिरन्यैरपि यथायोगमग्निमन्त्रैरित्यर्थः । यदा मन्त्रो ज्वालावलीतनाविति जिह्वामन्त्रैस्तदधिष्ठातृसुरपितृादिमन्त्रैश्च हुत्वा षष्ठां मध्योचितजिह्वयैकीकरणमिह प्रतिपादितम् । तदुक्तं—पुनरन्यजिह्वासम्यजिह्वायामायोज्येति । सर्वा जिह्वास्तनुः स्वाकृतिरेव यस्या इति समासः इति ।

गाणपत्येन मनुनैवभूतेन दग्नाहुतीः जुहुयात् । कथंभूतेनेति । ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः सतेति योज्यम् । पूर्वंः पूर्वैः संभवद्भिर्भेदैः समन्वितैरिति तेषां विशेषणम् । तत्र प्रणवादीनि पञ्चबीजानि पञ्चभेदाः स्पष्टा एव । शेषान् भेदानभिधत्ते—गणपतय इत्यन्त इत्यादिना । अयमिह प्रयोगः । ॐ स्वाहा । ॐ ह्रीं स्वाहा । ॐ श्रीं स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रीं स्वाहेत्यादि । अत्र वयमानय स्वाहेत्यर्थं दग्मो भेदः । स च पूर्वैः समन्वितः सन् समस्त एव संपद्यत इति ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

सकृदेतद्बुद्ध्या हुत्वा पुनर्जुहुयाच्च चतुर्वारमित्येतत्कर्तव्यमिति ज्ञेयम् । पुनः साध्येन मनुनेत्येतन्मूलमन्त्रपूजां विधाय कर्तव्यम् । 'पूजायामप्यग्निऋषौ द्विठान्त इत्यभिधानादिति । सर्वहोमेष्विति । + + अनन्तस्य इत्यन्यात्कदेवस्य तर्पणमेतदिति भावः । अत्र विशेषमाह—ततश्चर्चयमित्यादिना । चर्चयित्वा

वक्ष्यति च—सर्पिःसंयुतेन पयोऽन्धसेति । साध्यचरुणा वेति च । यदा चरुरन्ध
 एवायमभिप्रेतः । वक्ष्यति च—ततश्चर्वथं स्थापितेऽग्नाविति । पीठपूजादिकमिति
 मूर्तिकल्पनमादिशब्देनोक्तम् । अग्निरूपान्तामिति । जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासं मूलाक्ष-
 रादिन्यासं च कुर्यात् । जिह्वाङ्गाद्यावरणं मन्त्रदेवतावरणं चार्चयेदित्यप्युक्तम् ।
 वक्तोकीकरणमित्यग्निमन्त्रदेवतयोरिति भावः ।

सुधीशब्देनैतत्सर्वं लब्धव्यमित्यभिप्रेयन्नाह—सुधीरितोति । तस्यैवार्थान्तरमाह
 —आत्मवर्तिदेवतैक्यमिति । वक्त्रिदेवतैक्यं तावत् पूर्वं कल्पितम् । तेनात्मनो
 नाडीद्वारैक्यमेतदिति भेदः । जिह्वाङ्गादिमन्त्रैरित्यग्नेर्देवस्य च परिवारमन्त्रैर्हीम
 उक्तः । महाव्याहृतिपश्चिममित्यादिसमापनमिहापि समानमेव । तदुक्तं—परि-
 वारमन्त्रहोमव्याहृतितारहीमानन्तरं पूर्णाहुतिं कृत्वाग्निजननसमाप्तिरिति । पुनः
 सावरणां देवता तेषु संपूज्येति विधानादिह प्रसन्नपूजादिक्रमेण प्रागारब्धपूजा-
 परिसमाप्तिरपि कार्यत्वबोधव्यम् । मूले तान्त्रिकाणामिति + + ।

पुनः साध्येन मनुनेति दोष्ताङ्गतया प्रधानहोम उक्तः । तदर्थं पुनरपि विधि-
 वत्पूजा कार्या । होमवहुत्वे तु तमग्निं विहृत्य पृथक् पूजयित्वायं होमो भवति ।
 तदाह—कुण्डान्तरैस्वग्निमिति । कुण्डान्तराणि प्रागुक्तानि कुण्डाग्नि । कारयतु
 सम्यगिति मूलेन । पञ्चविंशतिसंख्यं हुत्वेति पीठमन्त्रहोमानन्तरमेतत् । पुनर्जिह्वा
 ङ्गादिहोम उक्तवत् पूर्णाहुत्यन्तं कर्तव्यम् । यदा प्रधानद्रव्यहोमानन्तरमेव जिह्वा-
 ङ्गादिहोमः स्यात् । विवरणं आज्येनेत्यादि हुनेदित्यन्तं वाक्यम् । प्रागुक्त-
 स्याद्यथेन साध्यमनुनेत्याज्यस्यानुवर्तनात्तद्विकल्पोऽत्रोक्तः । इत्यादीति विधान-
 प्रोक्तद्रव्यहोमविकल्पो महाव्याहृतिहोमादिकं चाभिप्रेयते । मूले सुधीरनलत्तय
 इति सुधीशब्दः साध्येन मनुना हुनेदित्यत्रापि सम्बन्धनीयः । तेनैतत् सूचितं
 भवति । इयमानं द्रव्यं रसान्तररूपेण देवविग्रहे त्वगाद्यात्मान्तं समर्थ्यमाणं ततश्च
 फलान्तररूपेण त्वदादित्यगन्तं गिःसरत्तदिन्द्रियरोमकूपेभ्यो वहलसुधाधारा-
 रूपेण प्रवर्तमानं स्मरंस्तदाज्ञाव्यमानविग्रहं देवपादाब्जगतमौलिं साध्यं च स्मरन्
 जुहुयादिति । यदा पूर्वोक्तनाडीसन्धानप्रक्रियया साध्यं देवेनैकीभूतं स्मरंस्तेन
 फलान्तरैनाद्भुतं विभाषयेदिति । द्रव्यमपि तदीयसामान्यरूपं वा तदीयान्तःकरणा-
 दिवर्गविशिष्टं वा प्रतिपत्तव्यम् । मूले त्वियती शक्तिः साधकस्यार्थादुक्ता । विवरणे
 तु पृथक्विस्तारेण शक्तिव्ययनमित्यवगन्तव्यमिति ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

द्रव्यैर्विधानप्रोहेयैति । सर्वास्त्रपि मन्त्रदीचासु सर्पिःसंयुतेन पयोऽन्धसेत्येतत्
 सामान्येनोक्तम् । तन्मन्त्रविधानप्रोक्तेर्द्रव्यैर्वैति विधिपेणैति भेदः । ततश्च यत्र स्ववि-

धाने द्रव्यभावस्तत्र सामान्यद्रव्यमेवैतद्दोष्यं भवति । यथा मातृक + + त्वि । अथ तत्तद्विधानेषु विविधानि सन्ति द्रव्याणि । तेषां केन परिमाणेन होमः स्यादित्य-
पेक्षायामेतद्विवरणमारभ्यते—द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैरित्यत्रेति । अथ यजमाननाशादि-
दोषसूचनसंभवे तद्दोषनिवृत्तिकरं नैमित्तिकं दर्शयति—एवंविधेष्विति । पञ्च-
विंशतिवारमित्युपलक्षणम् । दोषगरीयस्त्वे संख्याद्वयिरिति ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

मूले भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहृतीनामुद्धारः । प्रथमं भूः भुवः स्वरिति पदानि
त्रौणि पुनरेकमिति ज्ञेयम् । तेषामग्नये चेत्यादि चतुर्णामर्धानां च क्रमेण योजना ।
अयमिह मन्त्रप्रयोगः । भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहेत्यादि । सर्वशो
देवतामया इति + + ॥ ८८ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

पुनरष्टाविति । महाह्र(व्याहृ)तिहोमानन्तरमित्यर्थः । कर्मबन्धविमुक्तय इति
+ + । इतः पूर्वमिति ब्रह्मार्पणमन्त्रोद्धारः ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

हुते त्विति । बलिकरणारम्भः । मण्डल इति । यत्र मण्डले कलशो वर्तते
तत्रैव । वक्ष्यति च—बलिस्त्वेवं संप्रोक्तः कलशात्मक इति । तत्र नक्षत्राणामिति ।
बलिदेवतायुक्तम् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

ताराणामिति । बलिमन्त्रोक्तिर्होप्यैकैकराश्वन्वयितया नक्षत्राणां प्रदिभाग
उक्तः । ताराणां पादाधिकं द्वयं राशिः स्यात् । द्वे कृत्स्ने नक्षत्रे तृतीयस्य चैकः
पादः । अयमेतावानेको राशिरिति । परिमाणप्रदर्शनार्थं चैतत् । तेन पादत्रयमेकं
कृत्स्नं तृतीयस्य चार्धमेको राशिरित्येवं सर्वमपि सिद्धं भवति । मेपादिमुक्तेति
यावदन्तराल इति । विनियोगोऽयमुक्तः । अत्र व्यवहितमन्त्रयमाह—नक्षत्र-
संज्ञामिति । नक्षत्रसंज्ञापूर्वमिति समासपदं वा । तदा नक्षत्रसंज्ञापूर्वं राशि-
मुक्तानन्तरं देवताभ्यः पदं प्रोच्येत्यन्वयः । सिद्धं मन्त्रमाचष्टे—अश्विनोति । इत्या-
दय इति । कृत्स्नकाराशिपादरोहिणीमृगशीर्षापूर्वार्धेनक्षत्रद्वयभराशिदेवताभ्यः सग-
शीर्षोत्तरार्धाद्राशिपुनर्वसुत्रिपादनक्षत्रमित्युनराशिदेवताभ्यः । पुनर्वसुपादपुष्याश्लेषा-
नक्षत्रकर्कटकाराशिदेवताभ्य इत्यादि । श्रेयमूह्यमिति भावः ।

केचिदन्यथा योजयन्ति । मेपादिमुक्तानन्तरं नक्षत्रसंज्ञापूर्वं देवताभ्यः पदं
प्रोच्येति । तद्वैवं मन्त्रः । मेपाश्विनोभरणीकृत्तिकापाददेवताभ्यः । ह्यभकृत्तिका-
त्रिपादरोहिणीमृगशीर्षार्धदेवताभ्य इत्यादि ॥ १०८ ॥ १०९ ॥

मूल एवं राशौ तु संपूर्णं तस्मिन्निति । राशिमण्डले संपूर्णं इत्यर्थः । तद्वदि-
त्यादि तत्र तत्र त्वित्यन्तं वाक्यम् । बलिं प्रयोजयेदित्यध्याहारेण योजनीयम् । तद्व-
दिति गन्धसुप्पादिपूजोक्तम् । तथेति मन्त्रप्रकार उक्तः । तं दर्शयति—राश्वधिप-

मन्त्रेष्विति । अयमिह प्रयोगः । अग्निनीभरणीकृतिकापादमेपराश्रयधिपत्यङ्गार-
कदेवताभ्य इत्यादि । तथा राश्रयधिपानां चेत्यत्र च न राश्रयादियोगः । अङ्गारक-
देवताभ्यो दिवान्तं चारिभ्यः शुक्रदेवताभ्य इत्यादि तत्तद्वाशिष्येव बलिः राश्रयधि-
पलिङ्गाद्भवति । यद्वा मेपाधिपत्यङ्गारकदेवताभ्य इत्यादि । केचित्त्वाचक्षते ।
राशिचक्र एव चैत्रचक्रकल्पना । तदैवं तन्मन्त्राः स्युः । यदा तु पृथङ्मन्त्रचक्रं
भवति तदा पृथङ्मन्त्रा ऊह्याः । यथा मेपराशिदेवताभ्य इत्यादि । अग्निनी-
नचक्र इत्यादि तदा च पृथगेव तिथिमन्त्रैरपि भाव्यम् । वारमन्त्रा अप्येवं
स्युरिति । नचत्राणां सराशौनामित्येतन्मूलं साधारणं भवति ॥ ११० ॥

मूले समानामित्याद्यन्तराल इत्यन्तं वाक्यम् । सिंहकरणदेवताभ्य इत्यादि
करणबलौ कृते तत्रैव वारबलिरित्येके हरदुर्गागुहविष्णुब्रह्मलक्ष्मीधनदवार + +
देवताभ्य इत्यादिश्च मन्त्रो भवति । शुद्धानेन चार्थं बलिरिति ज्ञेयम् । बलिस्त्वैव-
मित्युपसंहारः । कलशात्मक इति कलशगतदेवताप्रधानं तच्छेषत्वेनैता देवताः
प्रतिपत्तव्या इति भावः ॥ १११ ॥

पुनर्निवेद्यमुदधृत्येति कलगकृतदेवतायामर्धकृतपूजाशेष उच्यते । तत्रार्थसिद्धं
सर्वं दर्शयति—पानीयमित्यादिना । यथाविधानमिति स्वरूपविहितवदित्यर्थः ।
गण्डूपदन्तधावनादिकमिति पुनराचमनहस्तमृज्जानुलेपमाख्यभूपाग्रहणम् । पूर्व-
वत् परिपूज्य चेत्येतदभिप्रायं दर्शयति—दर्पणादिकमिति । अत्र मुखवासकर-
वासताम्बूलादिदानं गण्डूपाद्यन्तरं वैश्वेव वा स्यात् । दर्पणादिकं त्विहैवेति
मूलाग्रयः । दर्पणादिसङ्घे तेषां तदा तदा प्रदानमपि कार्यम् । तदसंभवे तथा
कल्पनमात्रमेव भवति । राजोपचारं दत्त्वेति दर्पणादीनामेव तथा प्रतिपत्त्यर्थ-
मुक्तम् । तद्युक्तया मुत्या पुनः सृष्ट्वेति समुचितपुण्याञ्जल्याद्युपलक्षणम् । तदाह—
पुण्याञ्जलिं विधायेति । यद्वा यथावत् सृष्ट्वेति सम्बन्धनीयम् । तदभिप्रायस्यायमुक्तः ।
पूजायां प्रवरौ त्विमाविति । यथायोगमनयोरन्यतरः कार्यं इति भावः । किञ्च
प्रवरग्रन्थेन निवेद्यतीऽपि श्रेष्ठत्वमस्य नैवेद्यावन्दनानीति प्राशुद्दिष्टस्य चरमोपचार-
स्याभिहितमिति ॥ ११२॥११३॥११४॥११५ ॥

मूले गुर्वाद्या इत्यस्मिन् पूजाप्रकरणे पूजनीयतयोक्तानां मन्त्रप्रकार उक्तः ।
गुर्वाद्या लोकेयान्ताः सर्वे पूजामन्त्रास्ते ताराद्याद्यतुर्थनिमोऽन्ताः पूजायामपीति-
योजना । बनावपीत्यपिग्रन्थेनोक्तम् । यद्वाप्यग्निकार्ये द्विठान्ता इति सम्बध्यते ।
तदा निवेद्ये बनावपीत्युक्तम् । पूजा स्याद्विभक्त्या वियुक्तेरिति वाक्यान्तां + +
मूले तु तदैवामिपेकारम्भ उक्तः । यद्वा यद्व्यति 'अभिपिञ्चेद्यावदिति' तत्राय-

माशयः । पूर्वद्युः स्नातमुपोपितं शिष्यं वाससी च पुनरित्यादिप्रकारेण दत्त-
दक्षिणमात्मसमीपमानोय संहारक्रमेण संहृत्य दिव्यं देहं समुत्पाद्य सकली-
कृत्याभ्यर्च्य भद्रासने संस्थाप्याभिषिञ्चेदिति ।

अत्रैवाभिप्रायभेदं दर्शयति—देवतानुज्ञया त्वित्यादिना । उत्तरत इत्येतदेव
ऐशानकोण इत्युक्तम् । तत्र स्वस्तिकलेखनसामान्यसिद्धम् । हेमवस्त्रादिसंगुक्ता-
मिति । हेमरत्नादि तस्यां सकूर्चं निक्षेप्तव्यम् । वस्त्रं तु पीठार्थं परिवेष्टनार्थं च ।
अस्त्रदेवतामिति । तत्तन्मन्त्रास्त्रदेवतामिति भावः । तत्र पीठपूजा निजैव ।
अस्त्रस्याङ्गानि + + अङ्गलोकपालादिरावरणपूजेत्यवबोधव्यम् । चलासनेनेति ।
प्रागावाहनसमये प्रतिपत्तिषिद्धमेतदिति ज्ञेयम् । प्रदक्षिणं नयन्निति । मण्डपालिन्द-
पर्यन्तदेशे तां कर्करीं नयन्निति भावः । लोकपालानामिति + + आवायित्वेति
तत्तद्दिग्भावप्राप्तिसमय इति भावः । तत्राभिधारमित्याज्येनोपस्वारणमुक्तम् । मण्डल
इति तदर्थं स्वस्तिकादिमण्डलं कार्यमिति गम्यते । सकलीकृत्येति प्रागुक्तरीत्येति
भावः । शिखावन्धाभिरक्षितं कृत्येति + + नैमित्तिकीमपि मण्डलगतकलशे
पूजोक्ता । शुद्धं शिष्यमिति कर्माङ्गतया स्नानादिकृतवन्तमित्यर्थः । दिव्यदृष्ट्या
विलोक्येति । + + । मूले ततः पराब्जने तनुभृते गुरुवे स्वं दत्त्वा निजतनुमर्धये-
दित्यन्वयः । स्वमित्येतदिह सर्वस्वपदेन विद्वतम् ॥ ११६॥११७॥११८ ॥

संज्ञेपतोऽध्वशुद्धिमभिधत्ते—मन्त्रपदेत्यादिना । संहारक्रमेणैवाध्वानस्तेषां + +
न्यासस्थानान्यप्युक्तानि । सष्टतैस्त्रिलैरिति । पीठपूजादिसर्वमर्थात् कार्यम् । असु-
कमिति । ॐ मन्त्राध्वानं शोधयामि स्नाहा । ॐ पदाध्वानं शोधयामि स्नाहे-
त्यादि । पूर्वं पदाध्वादिस्ररणैऽपि ॐ मन्त्राध्वने नम इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः ।
क्रमेण विलाप्येति मन्त्राध्वनि होमेन शुद्धे तं पदाध्वनि विलापयेदित्यादि ज्ञेयम् ।
तत्रेति शिष्यशरीर इति भावः । देवतामिति कुण्डगतोक्ता । जिह्वाङ्गादीना-
मित्यग्निबंधन्धिनां पूर्वपूजितानामिति भावः । पुष्याञ्जलिमित्यमन्त्रकमिति
ज्ञेयम् । मूले वाससी चेत्यादि यदुक्तं तदिदानीं भवेदित्याह—सर्वस्वादिक्रमेणेति ।
यथावदित्येतस्याभिप्रायतथैतावत्कर्माङ्गम् । पुनरपि तदभिप्रायतथैव कर्मशेष-
माह—तं दर्भसंस्तर इति । आत्मयागक्रमेणेति । पुनरस्त्रप्रोक्षिते शुद्धे विष्टर
इत्याद्युक्तं सर्वं गृह्यते । साध्यमन्त्रन्यासादिकमिति स्नानावधिपूर्वमभिप्रेयते ।

मूलेऽथ पटुरवेत्यभियेक उक्तः । मुख्यवाद्यान्यादौ व्याख्यातानि । द्विजहोम-
कृतोऽन्धे च दत्तादानाः + + सहायं च तृतीया । अत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—
अभिषिञ्चतो गुरोरित्यादिना + + + ॥ ११९—१२५ ॥ इति पष्ठः पटलः ।

अथ सप्तमः पटलः ।

अथ विशेषप्रकरणं विद्वत्तन्मन्त्रविशेषेषु मातृकायाः प्रथमतोऽभिधेयतामाह—सर्वमन्त्रजपादेरिति । पूजाहोमादीनामादिग्रन्थेन ग्रहणम् । न्यासेऽपि लिपेरनुगमाज्जपस्यैवादितयाभिधानम् । लिपिन्यासादिपूर्वकत्वादिति । तदुक्तं—प्राणायामं सलिपिन्यासमिति । प्राणाग्निहोत्रादीनामादिग्रन्थेन ग्रहणम् । सर्वमन्त्रमयज्ञानशक्तिरूपत्वेनेति । ज्ञानशक्तिस्तावदियं मातृका ज्ञानं च सकलपदवाक्यादिभयमर्थावभासकत्वात् । तथा च तत्सर्वमन्त्रमयमपि भवति । समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इति । मन्त्रग्रहणेनैतदुक्तम् । मन्त्रविशेषास्तावदिहाभिधेयास्तेषामियं मातृकासमष्टिरिति । प्राधान्याच्चेति स्वव्यव्यपेक्षयेति भावः । वक्तुमारभत इति । मूलगतायग्रन्दार्योऽप्युक्तः । अर्थान्तरं वदन् प्रकरणसङ्गतिमप्याह—सर्वमन्त्रसामान्यदीक्षाकथनानन्तर्यमिति । सामान्यदीक्षायामुक्ताया हि तत्र विशेषस्तत्पूर्वको न्यासजपादिश्च वक्तुमुचित इति भावः । प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेन सर्वमन्त्राणां स्वरूपन्यासिन्यासजपेषु दीक्षापूजाहोमेषु च सामान्यं तावदुक्तम् । विशेषस्त्विदानीं वक्तुमुचित इति । पञ्चाशदक्षरणामधिदेवता तदभिमानिनी शक्तिः । ननु यद्येवं कथं मातृकाविधानमित्युक्तमिति । नैप दीपः । ज्ञानशक्तेः स्वयं मूर्तभाव सामान्यवैखरीरूपोऽकारः । यदुक्तं—अवर्णविग्रहं देवमिति । तस्या एव सर्वमन्त्रविशेषलक्षणव्यव्याविकाया तत्पर्यायवस्था स्यात् । तदवस्थायाम्तस्य मूर्तभाव एव मातृकाव्यापिनो मूर्धं(तं)दशा नार्थान्तरम् । तदुक्तम्—व्याप्तिमात्रं शुणोन्मेषो मूर्तिभाव इति त्रिधा । इति । अथ एव वक्ष्यति—वर्णजाप्यकारजापो वेति ।

समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इत्यधिकारफलमुक्तम् । त्रिविधं देवतातः फलं भवति । तत्र यदवश्यं स्यात् तदधिकारफलम् । साधकाधिकाराशुरूपतया विभूत्यपवर्गसिद्धिर्नित्यफलम् प्रयोगजन्यं काम्यफलमिति । समस्तानां बोधानां विज्ञानानां स्थितयो वेदागमकाव्यप्रभृतयस्तेषां दीपिका साधकचित्तं प्रकाशिका तस्या इति सकलवेदागमकाव्यायभिन्नत्वादिरूप फलमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—समस्तबोधित्यादिना । कस्या एतदक्षराधिदेवतात्वमुपपाद्यत इति । तस्या अक्षराधिदेवताया एव । का पुनः सा भवतीति तदिहोन्ननीशक्तिरित्युच्यते । ज्ञानशक्तिप्रसरात्मका इति । ज्ञानशक्तिरिव स्वान्तर्गतं तत्तदर्थकारं स्वाकारेणाभिव्यञ्जती । तत्तद्विभक्त्यंशकारेण प्रसरतीति भावः । स्थितय इति तन्मात्रसामान्यविशेषमूर्ततया क्रमेण व्यवस्थितानि पदोणि । तासां दीपिकेति । स्वान्तर्गतानां तासां स्वेच्छया

बहिर्भावेन प्रकाशिकेत्यर्थः । उन्मनीशक्तिरिति । भवतीति शेषः । स्वेच्छ्याचाराणां तदीयावस्थाविभावनया प्रसारिका हि तदधिदेवता भवतीति भावः । समस्तानां बोधानामिति । पूर्ववज्ज्ञानशक्तिप्रसारात्मकानां शब्दानामित्यर्थः । तस्य प्रकाशिकाया इति । कथमित्याह—अस्ति हीति । वाक्यशब्देन तदनुगता वर्णप्रदात्मकज्ञानशक्तिप्रसरसमष्टिलक्षणा ज्ञानशक्तिर्विवक्ष्यते । समस्ता बोधा इति । ज्ञानव्यक्तौनामेव ग्रहणम् । तस्य सर्वस्य दीपिकाया इति । कथमित्याह—शब्दानुविद्धं हीति । शब्दं च तस्याः स्वाभाविको व्यापार इति भावः । स्वेच्छ्याचरैर्देवतातत्त्वं परं ब्रह्म कृत्स्नं विश्वं चाभिधापयन्ती तदधिदेवता भवतीत्यभिप्रायः । विनियोगोक्तिरिति । मातृकालौकिकदुःखप्रशमने क्लृप्तदुःखप्रशमने चापवर्गे विनियोगोऽयमुक्त इत्यर्थः । बिन्दुविसर्गाविति । पञ्चदशयोडशौ स्वरावित्यर्थः । इसाविति त्रयस्त्रिंशद्वात्रिंशयोर्व्यञ्जनयोर्ग्रहणम् । स्वसंप्रदायमाह—तत इति । मूले प्रवरमित्यन्यदप्यस्ति कर्मेति सूचितम् । तद्यथावसरं वक्ष्याम इति । यदिह नित्यफलमधिकारफलं चोक्तम् तदुचितमर्थान्तरमप्याह—अथवेत्यादिना । अत्र जपादेः समस्तबोधस्थितिदीपिकायाथाधिदेवतायाश्च अथाचाराणामिति योजनीयम् । जपादिशब्दश्चावर्तनीयः । प्रणवानन्तर्यमपीति । जपानामादिः प्रथमो ह्यसौ भवतीति भावः ॥ १ ॥

मूले सुमतिभिरीरित इत्यनुवादमात्रम् । अभिप्रायान्तरमाह—सुमतिभिरिति । मातृकासरस्वतीति । तन्नेष्वित्यस्याभिप्रायान्तरमेतदवबोद्धव्यम् । आद्यन्तेति । आदिस्वरपट्केऽन्तस्वरपट्के च यौ लक्षववरी ज्ञस्वदीर्घौ तयोरन्तर्मध्ये स्थितैरिति । यथा अकखगघड अं ह्रदयाय नम इत्यादि सर्वज्ञादिपदयोगोऽपि स्यात् । तदुक्तं—मन्त्रभिरिति सर्वज्ञादिपदयोगः सूचित इति । ज्ञामादियोग इति । ज्ञां ज्ञीमित्यादिग्रहणम् । नचायं योगो मातृकाज्ञेषु नित्य इत्याह—भुवनेश्वर्यादियोगे चेति । ननु प्रणवादियोगे चेति वक्तव्यमिति । नैप दीपः । व्यस्तयोगस्यापीहाभिप्रेतत्वात् ॥ २ ॥

मूले भास्वत्पदैति दीप्तिमद्ग्रहणम् । चिन्ता व्याख्यानसुद्रा लिखितं परं पुस्तकमेव दक्षिणवामोर्ध्वयोरधःकरयोश्चैतच्चतुष्टयमवबोद्धव्यम् । अच्छाकल्पामिति । स्वच्छाभरणम् । अतुच्छयश्चो महद्बचनः । भारतीमिति मातृकासरस्वती ।

अर्थान्तरमाह—भारतीमितीति । भाषि नादनादान्तप्रभृतिषमनोपर्यन्तावस्थायां रमत इति भारतीति भावः । परमिति रूपमित्यनुपङ्गः । किं तदित्याह—चिन्तात्मकमिति । उन्मनीस्वरूपलक्षणमित्यर्थः । तामित्यथपदेश्यरूपाभिधानादिति भावः । भुवनेश्वर्यादियोगे विग्रेषं दर्शयति—भारतीं तामिति ।

तच्छब्देन भुवनेश्वरी गृह्यत इति भुवनेश्वरीरूपिणीमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

मूले काननवृत्तेति । कं शिरः । न इति नासिका । अपरगलो गलपृष्ठभागः । जठराननयोरित्यत्रापि हृदयादिपदानुपङ्गः । व्यापकसंज्ञानिति हृदयादिपदैरन्वयः ।

सन्दीक्षित इति दीक्षापटलादनुष्ठानक्रमः । पूजा त्विह वक्ष्यत इत्यवबोधव्यम् । विमलधीरिति शुद्धचित्तः । अभिप्रायान्तरमाह—विमलधीरित्येति । चित्तस्याप्यन्वेषणं हि स्मृतिसंभव इति भावः । तत्पारायणव्याख्यवस्थानमिति पारायणमपि प्रथमपटलोक्तमन्त्राणां व्याप्तिरेव तदविस्मरणेन तत्प्रतिपत्तिर्यथावसरं तन्प्राप्तय लक्षितः । गुरुणानुशिष्ट इति । मन्त्रोपदेशानन्तरं तज्जपकृत्याद्यप्युपदेशनीयमिति सूचितम् । करयोरङ्गन्यासस्तु प्रागुक्त एवाङ्गुलिषु क्रमादङ्गैरिति ।

अभिप्रायान्तरमाह—गुरुणेत्यादिना । तलादिष्विति । तलयोः पृष्ठयोः पार्श्वयोश्चेत्यर्थः । दक्षकनिष्ठाद्यङ्गुलिष्विति । व्यतीहारेणेति ज्ञेयम् । दक्षज्येष्ठाद्यङ्गुलिषु वायं न्यासः । अङ्गुलिपर्वस्वित्यग्रोपलक्षणम् । यद्वाङ्गुलिपर्वान्नेष्विति पाठः । कासामेवाङ्गुलीनां पर्वान्नेषूपभयाङ्गुठपर्वहयाग्रेषु चेति भावः । व्यतीहारेण क्रमेषैव वायं न्यासः । सृष्टिन्यासोऽयं भवति । चादिव्युत्क्रमेण संहारन्यासः । यादिकाद्यादिक्रमेण स्थितिन्यासः इति चावबोधव्यम् । एवं काननवृत्तेत्यत्रापि स्यात् । भूतलिपिन्यासे तु विशेषः । अ इ उ ऋ लृ ए इत्यादि पञ्चकं कादिपान्तं च ल सहेत्ययं वर्णक्रमः । तेषां स्त्रे स्त्रे स्थाने न्यासः । बिन्दोश्च विसर्गाभावादुभयत्र सह न्यासः । यवर्गकादिपञ्चवर्गैः पङ्क्तिविधिरिति ।

न्यासान्तरमाह—सामान्यपटलोक्ता इति । सर्वत्रेति सर्वेष्वपि मन्त्रेषु न केवलमिदमेवेति भावः । तत्क्रमस्तु हृत्तेखानुगमौचित्यात्तदीयपटले वक्ष्यते । तेषु च न्यासेष्वकारो योजनीयः । तत्तन्मन्त्रयोगेन तद्विधानादकारस्य मातृकासंग्रहरूपत्वात् । यद्वक्ष्यति । गुरुणानुशिष्ट इति । ब्राह्मे सुहृत्तं उत्यायेत्यादि सर्वमपि सिद्धं भवति । गुरुसमष्टिमन्त्रेण गिरसि वन्दनं कृत्वा स्नानादावित्युक्तनयेनाकथादिवर्गाद्येण मुखमध्यपादेषु व्यापय्याऽङ्गन्यासादि कृत्वा शक्तिमायारेफहकारैरकारान्वितैर्दादगान्तादियु चतुर्मूर्तीरपि विभाष्य मानसपूजां विधाय कर्मसमर्पणादि विदधीत । तथा स्नानादावपि द्रष्टव्यम् । नित्यलिपिन्यासे कृते प्राणाग्निहोत्रादिव्ययं विधाय मन्त्रोदयादि सर्वं देहस्थाने मातृकान्यासं पञ्चविंशतितत्त्वन्यासं च कृत्वा शक्तिःश्रीःमन्त्रतिरित्यादिन्यासं कुर्यादित्यादि । श्योकण्डादिन्यासं केगवादिन्यासं च कुर्यात् । यद्वा शहवापि सविन्दुक इत्यादिन्यासाः कार्याः । ततो मातृकायाः सर्गादिन्यासं गाततत्त्वन्यासं चेत्यादि प्रणवन्यासानन्तरं पङ्क्तिवर्गैः शैवयद्गोत्रक-

न्यासं सप्तमवर्गेण तत्र तत्र व्यापकान्वितं कृत्वाङ्गव्यादिन्यासं विदध्यात् । पुनरा-
वरणन्यासः । परादिन्यासमेकाचरादिन्यासं च कृत्वा चतुर्मूर्तयः स्वशक्त्या भाव-
नीयाः । जपानन्तरं गुणितयोगादिसर्वमप्याचरेदिति । लक्षं न्यसेदिति सर्वन्यास-
जातं कृत्वा प्रागङ्गादिन्यासादयं न्यासः कार्यं इत्यवबोधव्यम् । यावता कालेन
चतुर्मासादिलक्षणेन संख्या सम्पादयितुं शक्यते । तावतः कालस्य यावद्दिनं सा
संख्या विभज्य प्रतिदिनन्यासजपयोः संख्या सम्पादनीयेत्यवबोधव्यम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—सुनियत इतीति । स्थानासनयोज्ये विकल्पः । आदि-
शब्देन मूलेऽन्तेऽयुतमिति जपसंख्यायां पूरितायां जपशेषतया होम उक्तः । अपि
यजेदिति । न जपमेव केवलं कुर्यादिति भावः । अभिप्रायान्तरमाह—अपि
यजेदित्येति । पुष्याञ्जलिनमस्कारादीनामादिशब्देन ग्रहणम् ॥ ४१५॥६ ॥

मूले व्योमाविःसेति यजनार्थं पद्ममुच्यते । व्योम्नि हकारे आविर्भूतः सकारो
व्योमाविःसः । तदाह—हकारसकारावुदृष्टताविति । हसौरिति बीजेन व्यक्ततया
दीप्तकर्णिकमिति पदार्थः । किञ्जल्कालिखितस्वरमित्यष्टदलेष्वित्यर्थाङ्गभ्यते ।
तेषु केसरस्थाने ह्रस्वः स्वरा लेखनीया इति भावः । प्रतिदलं प्रारब्धवर्गाष्टक-
मिति । प्रतिदलं प्रारब्धानां वर्गाष्टकं यत्रेति समासः । किञ्जल्कालिखितस्वर-
मित्येवं प्रारब्धानां वर्णानामष्टौ वर्गाः अष्टसु दलेषु लेखनीया इत्यर्थः । कचट-
तपयशादयः सप्तवर्गा लक्षावष्टम इत्यवबोधव्यम् । प्रारब्धशब्दस्याभिप्रायान्तरं
दर्शयति—प्रतिदलमिति । वर्गाष्टकमुक्तमेव । वर्गाष्टकस्यारम्भः क्रमेण तेन तद्-
व्याप्त्यादिरूपयेपवर्णस्वभावोऽपि गम्यत इति भावः । किञ्जल्कालिखितस्वरमित्य-
त्तापि समानमेतदर्थोद्भवति । यन्वान्तरेष्वपि समानमेतत् । यथा 'आस्यां मध्ये सतारे
मनुमय शतसंयुक्तविंशत्युटेऽप्यित्यत्र प्रतिवर्णं परितः स्वाम्बन्ववर्णानपि शक्तितो
लिखेदिति । ऋग्वेदादिगतित्यत्र लेखनं सूचितमिति चशब्दार्थः । यद्वा किञ्जल्का-
लिखितस्वरमिति किञ्जल्कशब्देन तत्स्थानोपदलानां ग्रहणम् । तेनैतदपि सूचितम् ।
केसरदलसन्धिदलतदग्रस्थानीयाद्यतस्रोऽत्र दलपङ्क्तयः सन्ति । कर्णिकां परितो
बहिर्बहिरिति स्वरशब्देन स्वराः सगर्गा व्यापका लक्षाविति चत्वारोऽपि वर्णभेदा
लक्ष्यन्ते । चतुर्षु दलेष्वमी चत्वारो वर्गा इति भावः । प्रतिदलमिति । तद्बहि-
रष्टसु दलेष्वकचटतपयशाद्यष्टवर्गलेखनमुक्तम् । किञ्च प्रतिदलं प्रकर्षेण अ
इत्यारब्धवर्गाष्टकं यत्रेति समासः । प्रकर्षसाटानां इन्द्रानामपि पृथक्त्वम् । तेन
तद्बहिः षोडशदलेष्वकारादिविभक्तान्तलेखनमुक्तम् । प्रकर्षेण प्रारब्धानां वर्गाष्टकं
यत्रेति च समासः । वर्गाणामष्टकं वर्गाष्टकम् । वर्गाद्यतुर्वर्गाः द्वाविंशद्वर्णाभिप्राय-

मेतत् । तेन तद्वह्विर्द्वात्रिंशद्वले कादिमान्तलेखनमुक्तम् । तयारध्वानामैव प्रक्रान्तानां वर्णानां वर्णाटकमित्यं लिखितमलिखितं च यत्रेति समासः । प्रकर्षय वर्गवर्णानां पृथक्कम् । तेन तद्वह्वियत्तुःपट्टदले चतुःपट्टिवर्णलेखनमुक्तम् । तत्र षोडशसु स्वरेषु द्वयोदश भूता अधिकाः व्यञ्जनेषु चत्वारो यमा जिह्वामूलीयोपधानीयो चाधिकाविति चतुःपट्टिः लकारदोर्वाभावे लकारो योग इति । अथाग्रासु च सप्तमार्णवयुजा क्ष्माधिव्येन संवेष्टितमित्यन्वयः । चतुर्ध्वयिषु सप्तमार्णः । कौऽसी तदाह—ठकार इति । द्विस्तु वकारः । वर्णात्मित्यन्तमेकं वाक्यम् । शेषं प्रासङ्गिकं वाक्यान्तरं वर्णात्मित्यनुवर्तते । सर्पदष्टस्य गिरसि स्मृतं विपध्वंसी-त्यादि द्रष्टव्यम् । स्मरणं चैतत् स्वरदम्भतधाराद्भुतमाध्यविग्रहमित्यवबोद्धव्यम् । अथार्थसिद्धं विशेषमाह—विपध्वंसे गारुडयोग इति । क्षीमिति गरुडबीजाभि-प्रायमेतत् । कुत्रास्य योग इति कर्णिकायामेव वा दलेषु प्रतिवर्षमपीति श्रेयम् । गदो व्याधिः । उपलक्ष्यं चैतत् । यद्योऽप्यार्थस्यामृतबीजयोगः गिरोरुजार्थस्य चिन्तामणियोग इत्यादि । स्मृतमिति केवलं स्मृतिमात्रं वा वामकारतले यन्वमा-लिस्य तदभिमर्गने स्मरणं वा स्वर्णपटादिषु विलिप्त्य तद्वारणे स्मरणं वा जल-तैलादिषु यन्त्रं विभाव्य तदा सेकादौ स्मरणं वा स्यादिति ॥ ७ ॥

प्रविधाय पद्ममितीत्येवमित्यर्थः । दन्तवाद्ये राशिचक्रमासिस्य तद्वह्विर्भूपुरादि कल्पनीयम् । मण्डलानि च तच्चक्षो राश्वन्तानीति द्युक्तम् । कथितक्रमेणेति । प्रथमं निजसम्बन्धतो यथावदित्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । विधिनेति । तत्रोक्तमनुष्ठान-मुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—पृथिव्यन्तरमिति । विधिनेत्येतत् प्रविधायेत्यत्रापि संबन्धनीयम् । तदाभिप्रायमाह—प्रविधायेति । विधिनेत्यनुपलभ्यते । यन्त्रजीवादि सर्वं तृतीयपटलान्तेऽभिहितम्—इत्सीरिति यन्त्रजीवमित्यादि । अमुत्रेति पूजितं पीठ इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—अमुत्रेतीति । नित्यपूजाविधिरयमुच्यते । यदुक्तं—यजेद्दिनगोऽन्तरेणैमिति । दीचापूजायां तु कलशं पूजयित्वा तत्र पूजिति भेदः । मूर्तिपूजिति सूचितेत्वनुपपन्नः । तनुगन्दस्य मूर्त्यर्थत्वादिति भावः । अं सरस्वती-मूर्त्ये नम इति मूर्तिमन्त्रः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तदनु च कलायुग्मग इति कलाः स्वराः । यथा अं आं नमः । इं ईं नम इत्यादि । चकारः समुच्चयार्थः । अष्टवर्गायेति वान्वयोऽभिप्रेतः । तदाभिप्राय-ान्तरमाह—आष्टवर्गानितीति । अष्टवर्गाय पूर्ववत् । कचटतपयशाद्या लक्ष्मी च । यथा कं खं गं घं ङं नम इति । अत्र सरस्वतीगङ्गादीनां व्यञ्जनवर्गशक्तीनां च प्रधानवदाकारोऽभिप्रेतः । ब्रह्मास्त्रादीरिति । मातृरित्यध्याहारः । तासामाकारं

दर्शयति—अक्षवलयेत्यादिना । शतमुखमुखानप्यथो लोकपालानितीन्द्राद्या-
नित्यर्थः । शतमुखमुखाद्यानिति वा पाठः । तद्विद्वेषोति—शतमुखमुखा इति ।
वर्णान् जापोति वर्णानाभौद्धख्येन जपितुं शीलमस्येति तथोक्तः । सुनियतः
प्रजपेच्च तावदित्यस्यैव अयमनुवादः । अर्थान्तरमाह—वर्णान् जापोति । कृत्स्नां
मातृकां वा जपेत् । यद्वा तत्समध्यात्मकमकारमेव जपेदित्यर्थः । लक्षणं न्यसेदि-
त्येतत् कृत्स्नाया एव । तथा होमोऽपीति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ ११ ॥

वर्गस्त्रेरत्यादि प्रयोगप्रकरणम् । वर्गशब्देन स्पर्शग्रहणम् । स्पर्शस्त्रयाद्यंशा
इति वा पाठः । कलधौतं सुवर्णं स्पर्शवर्णान्मानं सुवर्णमित्यादि द्रष्टव्यम् ।
इतीत्युक्तोन्मानानुवादः । रुचकमङ्गुलीयकम् । रुचकत्वादेव बालानां श्रीवाया-
मितरेपामङ्गुली च धार्यमवशीयते । तस्य च शोधनपूजाजपसंपातयोगोऽर्थसिद्ध
एव । साधकसर्वार्थदायीति ।

तदुक्तं—इयं रक्षःक्षुद्ररोगविपञ्चरविनाशिनी ।

व्यालचोरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।

युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्मनुजेश्वरः ॥ इति ॥ १२ ॥

त्रिवारमन्त्र इत्यत्र हि तथा विद्यया त्रिवारमपि परिजप्तमन्त्र इत्यन्वयः ।
मातृकाद्येत्यर्थः । सुधीरिति । देव्याः पादपद्मगलदमृतमयध्यानमुक्तम् । विद्यये-
त्यत्राभिप्रायान्तरमाह—कर्णिकात्रेजयोग इति । व्योमाविःसिंख्याद्युक्तेन बीजिन
योग इत्यर्थः । सहार्थं हृतीयेत्यपि सूचितम् । योगद्यायं कृत्स्नायास्तद्दर्शाणां
वर्णानामेव बोधयती योजनम् । पुनरप्यभिप्रायान्तरं दर्शयति—अथवेति ।
दशाक्षरीयोग इति । वक्ष्यति च—मध्ये वद्यक्षरयोरित्यादि । चैपुराणामिति ।
शुद्धादिभेदभिन्नानामिति भावः । आधारेष्विति । मूलाधारादिग्रहणम् । स्वयं
देवताविग्रहो भूत्वेत्यादि पूर्वोक्तेऽपि समानम् । परिजप्तमित्यत्र परेः सर्वतोऽर्थत्वात्
विसर्गादियोगतस्त्रिजपेन सक्तत्पानं भवति । त्रिवारमित्यनेन चैवं त्रिवारं
पानाहस्त्रिरपि भवतीति ज्ञेयम् । सप्त त्रेकवर्गेवेति । क्रमेण वा प्रत्येकं वा त्रिवार-
जप इत्यनेन संबन्धः स्यात् । अनेडमूकोऽपीति । जाल्या मूकः + + ॥ १३ ॥

मूले कमलोद्भवौषधिर्ब्राह्मी । सर्पिरपीति न केवलमुक्तारम्भः । पानेनेति भावः ।
अभिप्रायान्तरमाह—अप्ययुताभिजप्तमितीति । पूजाहोमादिकमितीति + + +
दशाक्षर्यादियोगोऽत्रापि जपे यद्यार्थमुचित एव । इह वचा कल्कत्वेन विवक्षिता ।
ब्राह्मीरसं पयोयुक्तं वचापङ्कं वा पयोयुक्तं प्रतिदिनमयुतसंख्यं विभज्य जप्त्वा पिबेत् ।
यद्वा ब्राह्मीघृतान्तरोपलक्षणेमेतत् ।

यदुक्तम्—पलं श्वेतवचाचूर्णं कर्पं तुरगगन्धिनी ।

कृष्णा हरिद्रासिन्धूर्त्वा धात्री रुग्विश्वमेपजम् ॥

प्रतिनिष्कन्तु संयोज्य घृतप्रस्ये विनिक्षिपेत् ।

ब्राह्मीरसचतुष्प्रस्ये पचेन्मृदग्निना शनैः ॥ इति ।

सिद्धार्यसिन्धूर्त्वाकृष्णामयोप्रात्राह्नीसुगन्धोत्पलकस्तसिद्धम् ।

ब्राह्मीरसे सर्पिरिदं तु रक्षामेधाष्टतिश्रीष्मृतिवान्तिदं स्यात् ॥ इति ।

लेहोपलक्षणं चैतत् । यदुक्तम्—

ब्राह्मी वचा हिरण्यं सरसिजकन्दं च सर्पिंपा मधुना ।

पृथग्धवाद्यावन्त्या मेधाद्ये लेहयैदलं बालम् ॥ इति ।

कविर्भवतीति । कवित्वमेतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्णोपध्या श्रुताभिरिति । वर्णोपधयो व्याप्तिपटल उक्ताः । श्रुताभिः पक्ताभिः । अमलधीरिति सावधानत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—कमलमित्यादिना । कामना इह मेधेन्द्रिरागुरित्वाद्युक्ता एव । दशगतपरिज्जसनेत्यवैपां योगः स्यात् । पूजाभिषेकयोरपि तद्योगो भवति । आदिशब्देन वीजैर्मातृकया च पृथक् पूजादिकं गृह्यते । जूस, योग इति मृत्युञ्जयोपादानम् । कामनान्तरेष्वपि तत्तदुचित-वीजोऽभिप्रेयते । यथा अगदे नृसिंहवीजयोगः । + + इत्यादि । नानागुणगण-निलयमिति । मेधेन्द्रिराप्रभृतय उक्ता अनुक्ता अप्यारोग्यादयो गुणा विवक्षिताः । सर्वयोग इति । त्रीं कलशेऽपि होमादिकार्यमिति ज्ञेयम् । नानागुणेत्यत्रैवामलधीप-दयोजनायामभिप्रायान्तरं दर्शयति—अथवेत्यादिना । सर्वैर्वीजैरिति । मेधेन्द्रिरादि-सर्वगुणानुगुणतया सप्तभिस्तद्वीजैः द्वंद्वीजनं चेत्यर्थः । प्रागुक्तवत् तद्युक्तमातृकया पृथग्वा पूजा भवति । शान्तिन्या + + + इत्यष्टमी शक्तिरुक्ता । तस्या अनुक्त-गुणानुगुणतया द्वंद्वीजनं पूजा भवति । + + + नवरत्नमुद्रिकायामप्यस्य कलशस्य विनियोग इति तद्वदन् प्रागुक्तत्रिलोहमुद्रिकायामपि । तदाह—त्रिलोहमुद्रिकेति । मुद्रिकाङ्गुलीयकम् । नवरत्नानोहोक्तान्येव मुक्तामाणिक्यादीनि । तेषां क्रमोऽप्य-यमेव भवति । अकन्तिसद्व्रतेति + + + कलशत्रयपूजा होममहिता चेति । स्यादिति शेषः । + + पटलारम्भे प्रवरं विधानमित्यन्यदपि विधानं सूचितम् ।

यदुक्तम्—शान्तिके तु पयःसर्पिंस्तान्चौरद्वमेधकाः ।

अश्रुतागकलां चैव पायसं तत्र कीर्तिताः ॥

गोक्षीरमधुसर्पिर्मिरटाष्टाष्टतयः पृथक् ।

तैर्मिथितैस्त्रयाष्टौ च खादिरेध्मेस्य पौष्टिके ॥ इति ।

राज्यं विश्वदलैः सजातिकुसुमैः कन्याञ्च लाजैः श्रियं
 दध्नाधोनिधिमाज्यविल्वसतिलैर्धान्याम्बुषी स्नेन तु ।
 सम्पत्तिं पयसा धृतेन मधुनाद्रौल्लैश्च कीर्तिं लभे-
 ताज्येन श्रियमम्बुजै रमृतया त्वायुर्लिपिर्हीमतः ॥
 वशयेज्जातीकुसुमैराकर्षेणवणकङ्कुभिर्हन्त्यात् ।
 गरलाक्तोन्मत्तफलैर्बीजैर्विद्वेषयेच्च कार्पासैः ॥ इति
 कुत्वा लक्षं तिलैः शुद्धैर्मुच्यते सर्वपातकैः ।
 पायसाद्येन जुहुयाद्मन्त्री सर्वसमृद्धये ॥ इति ॥ १५ ॥

मूल आधारीद्यदित्यादिश्लोकेन योग उक्तः । मूर्धेन्दुं प्रसन्त्याः प्रभाया वक्त्रे
 पातयेदिति योजनीयम् । मूलाधारचतुर्दलकमलकर्णिकायां त्रिकोणे प्रादुर्भवन्ती
 शक्तिः भुवनेश्वरीरूपा । तस्या मध्ये गताह्निन्दोरुत्थिताऽतिसूक्ष्मरूपा या प्रभा । सा
 सुषुम्नान्तर्वर्धना मूर्धानं तल्लक्षितं द्वादशान्तं वा प्राप्ता मतो तत्र साधोमुखसहस्रदल-
 कमलकर्णिकागतं सीमं वेधपूर्वकं व्याप्नोति । तदेव तस्य प्रसन्नम् । तस्या वक्त्रं च
 तदा तदधोभाग एव । तत्र तस्मात्सोमान्मातृकां प्रतिश्लोमासुच्चरन् चकाराव्यकारा-
 न्तवर्णान् पातयेत् । तेषां विशेषणं वक्त्रेसीमप्रोतानित्येतत् । प्रोतत्वं व्याप्तत्वम् ।
 तदाह—अग्नीषोमात्मकानिति । द्विद्विबिन्दुतया वर्णानां पातनम् । यद्वैकैक-
 बिन्दुतयेव तदा चार्धद्वयेनोभयात्मकत्वमिति ज्ञेयम् । मन्वोति । सङ्कच्छ्लोर्लिपि-
 प्रतिश्लोमस्य चोच्चारणसुक्तम् । अभिप्रायभेदमाह—मन्वीतौति । अत्र प्रतिवर्ण-
 माहृत्तो र्शकवकारयोगश्चेति भेदः । मुच्यते रोगजातैरिति । जातग्रन्धः समुद्भ-
 वचनः । अत्र पतद्भिर्वर्णैः मूलाधारपर्यन्तं तस्याः प्रभाया दीप्तिरपि विभावनीया ।
 ततश्चाशेषदेहव्याप्तिरपि । तत्रान्यंशेन दुरितरोगदाहः सोमांशेनाप्यायनमित्य-
 वबोद्धव्यम् । लिपेः सकलीकरणं कृत्वायं प्रयोगः कर्तव्यः । किं च शुण्ठितयोगा-
 त्पूर्वमपि नित्यतयायं योगः स्यादिति ॥ १६ ॥

मूले विन्यासैरपेति फलान्तराभिधानेनोपसंहारः । लक्षं न्यसेदित्युक्तत्वाहि-
 न्यासैरिति बहुवचनोपपत्तिः । ध्यानैश्चेति । पञ्चाशद्वर्णभेदैरिति परसूक्ष्मध्यान-
 योरप्युक्तत्वादाधारोद्यच्छक्तीति च नित्ययापि योगस्याभिप्रेतत्वात् बहुवचनसंभवः ।
 जरापमृत्युरोगैरिति विमुक्तो भवतीति शेषः । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—विन्या-
 सैरित्येत्यादिना । अथ विन्यासैरिति संबन्धनीयम् । वक्ष्यमाणन्यासभेदापेक्षया च
 बहुवचनम् । तदाह—शुद्धविसर्गेति । वक्ष्यति च—शुद्धयापि सविन्दुक इत्यादि ।
 कलाः कला इत्यादि च । अन्यैश्चेत्यात्माश्रययोगः कामरत्यादियोग इत्यादिप्रह-

णम् । सजपैरित्येवद्विष्टणोति—जपाद्येति । केवलन्यासा एवेति चकारिणीकृतम् । न्यासजपयोः संख्यापि पूर्वोक्तैव भवति । हुतार्चनाद्यैरित्येतदाशयमाह—हुतार्चना-
विधी इति । आद्यशब्देन + + + ध्यानैश्चैतदभिप्रायं न्यासे विशेषञ्च दर्शयति
—शुद्धन्यास इत्यादिना । सरस्वत्येवेति । न तु मातृकासरस्वतीति भावः । अक्ष-
गिष्टाः गक्तय इति । देव्यै इत्येतस्य स्थाने पठनीया इति भावः । शक्तेः ऋष्या-
दिकमिति तद्ब्रह्मेखापटले—शक्तिः स्यादपरस्य त्वित्यादि । हिरुक्तेर्वीजैरिति ।
ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं श्रीं क्लीमित्येभिः पङ्क्तिभिः क्रमेणेत्यर्थः । इदानीं स श्रीमानित्यादि-
शेषस्याभिप्रायमाह—स श्रीमानित्येत्यादिना । ज्वरापमृत्युरोगादिजय इति बहु-
वचनाशयोऽप्युक्तः । सर्वं सर्वत्र वेति । तत्तदुचितबीजयोगोऽपि वेत्येति ॥ १७ ॥

वर्णयोगक्रममिति । व्याप्तिपटनोक्तादयमिह भेद इति भावः । सर्वत्र संयोज्ये-
त्युपस्कारः । कलाः संयोज्य नादभवाः कला वदन्तीत्येवं सर्वत्रान्वयः । कलाः
संयोज्येति अकारादिस्वरान् संयोज्येत्यर्थः । कचादिवर्णान् संयोज्याञ्जा इत्यका-
रजाः कला वदन्तीत्यर्थः । पादिकान् संयोज्यानन्तावधिका विन्दुजाः कला
वदन्तीत्यन्वयः । पीताम्बेत्वारुणाऽसिता अनन्तेतीमान् कला इति भावः । प्रसङ्गा-
च्चान्यदिति सान्निध्यकृदित्यादेर्मन्त्रोद्धारविधान इत्यादिष्वेह निबन्धनमुक्तम् ॥ १८ ॥

पागाहुशत्राचरादियोग इत्यजपापरमात्वादिसमन्वाषां ग्रहणम् । मूले सान्नि-
ध्यकृत् स इति तच्छब्देन न्यासग्रहणम् । कस्य सान्निध्यकृदिति प्रकृतत्वात् कला-
शक्तेरिति गम्यते । प्रतिमाग्रहणात् तत्तन्मन्त्रसंयोगतस्तत्तद्देवताया अपील्यवसी-
यते । मर्त्यैः साधकैः । प्रतिमाशिवविष्णादिविम्बकलशो दौचायामभ्युदयार्योऽपि
शास्त्रः । आदिशब्देन यन्त्राज्यादिग्रहणम् । सान्निध्यफलाभिधानाश्चासाहसिरपि
सप्तपर्यन्ता लभ्यन्ते ॥ १९ ॥

मन्त्रोद्धारविधान इति । तत्तन्मन्त्रस्य वर्णाब्जादुद्धारानुष्ठान उद्धारविधाने चे-
त्यर्थः । आभिर्वर्णव्यत्यासकृत्तिर्विशेषज्ञैरुद्दिष्टेत्यन्वयः । आभिरिति कलाग्रहणम् ।
वर्णाना व्यत्यासो विनियमः । तत्तन्मन्त्रवर्णस्य स्थाने नामान्तरयोजनम् । यथा
—घनवर्त्मकृष्णगतिशान्तिविन्दुभिरिति । श्रीकण्ठादिमोक्तैर्नामभिर्वेति । वर्ण-
व्यत्यासकृत्तिरित्यनुपङ्गः । यथा तारोमायामरेगोद्विषीठ इति । मन्त्रोद्धारकथनं
त्वन्वैरपि नामभिः स्यात् । यथा घनवर्त्मकृष्णगतिशान्तिविन्दुभिरिति । कदाचित्तु
न व्यत्यासः । यथा मध्ये वक्ष्यन्त्योरिति । मन्त्रोद्धारानुष्ठाने त्वयं नियमो भवति ।
यथा वर्णाब्जादकारं निष्ठस्यै नम इति वा श्रीकण्ठाय नम इति वीक्षरन् सपुण्य-
मादानसुद्रयान्त्र निपानसुद्रया न्यसेत् । तत्र त्वकारं च लिखेदिति । मलसंहार-

रूपत्वमिति मन्त्रवर्णानां क्लिप्ता रुद्धा इत्यादिरूपं मूलं कलाशक्तिभिः श्रीकण्ठादि-
मूर्तिभिर्वा तादात्म्यापत्तौ संचलत्वं प्रतिपत्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

केशवादिन्यासे विशेषमिति ध्याने विशेष इहोक्तः । मन्त्रितमो यथावदिति
वर्णयोगो नाम्नां चतुर्थीनतियोगश्चोक्तः । अभिप्रायान्तरमाह—अष्टाक्षरपटल इति ।
अष्टाक्षरपटलयोगोऽपीति न केवलं ध्येयाकार एवेति भावः । त्रिपुटादियोग इति ।
त्रिपुटा वक्ष्यते—अथ रमाभुवनेशिमनोभवैरिति । आदिशब्देनाजपादिग्रहणम् ।
यथा ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं हंसः सोहं अं नमो नारायणाय कोल्यै नम इत्यादि । ध्येयत्व-
मिति सूचितमिति शेषः । मूले पुरेव चेति व्याप्तिपटलोत्तरीत्येत्यर्थः । कीर्त्यादि-
शक्तिभिरपि युतैरित्यनेनोक्तं विशेषमाहेत्येतद्रुद्रादोन्मित्यत्रापि समानमेव ॥ २१ ॥

श्रीकण्ठादी न्यासे रुद्रादीन् शक्तियुताश्वयेदिति सोपस्कारमन्त्रयः । रुद्र-
शब्देन श्रीकण्ठग्रहणम् । पूर्णादर्यादयश्च तेषां शक्तयः । विद्वानिति मन्त्रोचित-
तयाऽर्धनारीश्वरं शक्तियुतमोश्वरं वा ध्येयं जानन्नित्यर्थः । वर्णानां योगस्तु प्रकरणा-
दिभिर्भवति । वर्णान् प्राग्बीजसंयुतान् वापोति श्रीकण्ठादावित्यनुपङ्गः । बीज-
मिह प्रासादः । अभिप्रायान्तरमाह—रुद्रादीनितीति । रुद्रादीन्वर्णानित्यन्वयः ।
सर्वन्यासेष्विति कलान्यासे केशवादिन्यासे च तथा शुद्धादिन्यासेष्वपि चेत्यर्थः ।
पञ्चाक्षरोविद्यायोग इति विद्याग्रहणं देवीमन्त्रस्यापीच्छ्रया परिग्रहार्थम् । अज-
पादियोग इति परमात्ममन्त्रादिपरिग्रहार्थम् । यथा ॐ ह्रीं हंसः सोहं अं नमः
शिवाय शिखायै श्रीकण्ठाय पूर्णादर्ये नम इत्यादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

अथ मूलं चाक्साष्टाक्षरन्यासः अथानयेत्यादिप्रकरणेनोच्यते । स च मन्त्रो
द्विविधो ब्रह्मयागमन्त्रः प्राणाग्निहोत्रमन्त्रश्चेति । तत्र ब्रह्मयागमन्त्रस्य द्विधा
प्रयोगः । प्रपञ्चयागो न्यासमात्रं च । तत्र प्रथमं प्रपञ्चयागः प्रस्तूयतेऽथानयेति ।
पञ्चविभेदभिन्नयेति पृथिव्यादिभूतलिपिविभेदेन बीजविन्दाद्यंयविभेदेन च भिन्न-
शैत्यर्थः । कथं माण्डक्यैवानया प्रपञ्चेन योगोपपत्तिरिति तदर्थमेतदुक्तम् । तेन
वर्णहोमे क्लृप्ता प्रतिपत्तिरपि सूचिता भवति । अभिप्रायान्तरमाह—पञ्चाग-
दिति । पञ्चागदादिपञ्चसंख्याभेदयुक्त्येत्यर्थः । प्रपञ्चयागस्थेत्यनेन प्राणाग्निहोत्रे तु
शुद्धादिसप्तविभेदभिन्नयेत्यपि सूचितम् । वक्ष्यति च—शुद्धसविन्दादिमाण्डक्यै-
संयोगक्रमविदामिति । मून इह कृत इति न जन्मान्तरापेक्षेत्युक्तम् । प्रपञ्चया-
गादाविति द्विविधः प्रपञ्चयागो द्विविधश्च प्राणाग्निहोत्रं गृह्यते । तत्त्वसृष्टा-
मिति । परदेवतात्मतत्त्वं परमपुरुषार्थतयाधिजिगमिषतामिति भावः ॥ २५ ॥

मूले पूर्वमहागणपतिमिति तदङ्गतया पुरस्ताद्गणपतिभावनोक्ता । द्विविधोऽयं

प्रपञ्चयागोऽभिप्रेयते । स्वतन्त्रोऽभिमतमन्त्रन्यासाद्भूतयः । तत्र स्वतन्त्रतया प्रपञ्चयागोऽभिमतमन्त्रन्यासजपादो कृत एतद्भवति । मन्त्रन्यासाद्भावे तु काली वक्तव्य इति । तदर्थमभिप्रायमाह—पूर्वमितीति । समुनिच्छन्दोदैवतमित्याद्युच्यमानास्त्रिपिन्यासात्पूर्वमित्याद्युक्तावर्थादन्यस्मास्त्रिपिन्यासात्प्रत्यादित्वपि गम्यत इति भावः । मूले त्रिविधानसिद्धरूपमिति । वक्ष्यति च—मन्दाराद्यैरित्यादि । निजैष्टविषय इति । यजनस्य वाचिकत्वात्तदङ्गतया गणपतिपूजापि वाचिकीति भावः । अवहितो यथावदिति प्रामानुवादः । अभिप्रायान्तरमाह—अवहित इतीति । सिद्धरूपमिति बीजस्य । साङ्गमिति ऋचः । साङ्गमित्यद्वावरणपर्यन्तं विवक्षितम् । सावरणमिति मानामन्त्रस्य । स च महागणपतिमन्त्र एवेति ज्ञेयम् । अङ्गादिन्यासपूर्वकत्वमिति निजोऽङ्गन्यास इत्यवबोधव्यम् । तत्र तु ऋचः पादैर्धर्म्यां चाङ्गानि । आदिशब्देनर्थादीनां संभवे सति वर्णन्यासादेरपि ग्रहणम् ॥ २६ ॥

मन्त्रितम इति खण्डलभाविमन्त्रत्र इत्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—मन्त्रितम इतीति । सकृदस्य जपः स्यात् ॥ २७ ॥

मूले प्रागभिहितेनेति । यथा ब्रह्मा स्यादपिरस्येत्यादि । ध्यानमपि तदेव भवति । मूले तथेति । विन्यसेदिति भावः । नवग्रहन्यास इति । सप्त च न्यसेदित्युक्तौ तत्रतीतिरिति भावः । प्राणाग्निहोत्रार्थमित्यधःसंबन्धः ॥ २८ ॥

मूले वदन इत्यत्रैवं मन्त्रः स्यात् । ॐ स्वराधिपतये सूर्याय नम इत्यादि । अत्राभिप्रायान्तरं वदनं प्रथमं प्रयोगकृतिं दर्शयति—अथमत्रेत्यादिना । मङ्गलायेत्यादियु चवर्गन्यासतद्वचनादिमर्बं प्रकरणाद्गम्यत एव । प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोग इत्यजपादियग्रहणम् । स्वतन्त्रेऽपि प्रपञ्चयागोऽभिमतमन्त्रभाजा मूलयोगः स्यादेव । यथावदित्यस्त्रैवाभिप्रायान्तरमाह—स्वरानुक्तेत्यादिना । ग्रहांश्च सप्त तथैत्यनेनैव प्राणाग्निहोत्रार्थं नवग्रहादिन्यासोऽपि सूचित इति मन्यमानो नवग्रहादिन्यासमपि दर्शयति—अथ नवग्रहन्यास इत्यादिना । प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोगोऽत्रापि समानः । पूर्वोक्तवैपरीत्येनेति । यथा प्रणवशक्तिमूलाद्यनन्तरं चादियान्तमुक्त्वा अग्निमण्डनाय नम इति पादादिनाभ्यन्तं व्यापयेदित्यादि । ईसन्यासे तु भेदः । चायकारान्तमुक्त्वा सोऽहं प्रकृत्यात्मने नम इति पादादिगिरोऽन्तं व्यापकत्वेन न्यस्येत् । वैपरीत्याभिधानाद्देवैतदपि लभ्यत इति प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागन्यासक्रममूलसिद्धमभिधत्ते—इत्येत्यादिना ॥ २९ ॥

मूले सप्तग्रहन्यासं कृत्वा प्रपञ्चयागं कुर्यादिति तारय शक्तिरित्यनेनोक्तम् । परमात्मजीवमिति सोऽहमित्येतदुक्तम् । तृतीयनिपिभिरिति । यथा ॐ ह्रीं अं

हंसः सोहं स्वाहा । ॐ ह्रीं आं हंसः सोहं स्वाहेत्यादि । सकलार्थदायीति गुणफलाभिधानम् । तत्त्वसृष्ट्यामधिकार इति द्युक्तम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्येषां पञ्चमन्त्राणां योगस्य मन्त्रान्तरतामापन्नस्येत्यर्थः । सकलपदार्थसदर्थ इति परंज्योतिषो विशेषणम् । सकलः पदार्थोऽयमेव जुह्व-
पितः प्रपञ्चः । तत्र यत्सन्नात्ररूपं वस्तु तत्साक्षितयाऽनुगतं तदित्यर्थः । अत्रास्ये-
त्यभिप्रायान्तरमाह—अस्येति । परमान्विता चेत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः । तदभि-
प्रायमाह—स्वयमन्वितेति । प्रकरणसिद्धमभिप्रायं दर्शयति—स्वयं ज्योतिरिति ।
ब्रह्मा स्यादित्यत्राप्येतदुभयं प्रकरणसिद्धमभ्युपेयम् । वक्ष्यति च—परमपदेन
प्रकाशितः प्रवर इति । यथा परंब्रह्मा ऋषिः परमगायत्री कन्दः परंज्योतिर्देवता ।
स्वयं ब्रह्मा ऋषिः स्वयं गायत्री कन्दः स्वयं ज्योतिर्देवतेति ॥ ३१ ॥

मूले जायाग्नेरित्यात्माष्टाक्षरस्याङ्गकथनम् । स्वयं च वर्मेति शक्त्यभिप्रायम् ।
हरिहरवर्णमस्त्रं स्यादित्यन्वयः । इह मूल एकमेवाष्टाक्षरं विनियोगमात्रे तु भेदः ।
ततोऽङ्गार्यादौ न विशेष इत्यर्थोऽवगम्यते । अङ्गमन्त्रेष्वप्यभिप्रायान्तरमाह—शिरसे-
त्यादिना । सोहं च शिर इत्यन्वयः । चकारः समुच्चयार्थः । तदभिप्रायमाह—
प्राणाग्निहोत्र इति । हंसात्मा त्वथ च शिखित्वाप्येवमेव चकाराभिप्रायः । तदाह
—अथ चेति । अथमिहाङ्गमन्त्रप्रयोगः । स्वाहा हृदयाय नमः । सोहं शिरसे
स्वाहा । हंसः शिखायै वषट् । ह्रीं कवचाय हुम् । ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् ।
हरिहर अस्त्राय फडिति । तथा स्वाहा हृदयाय नमः । हंसः शिरसे स्वाहा ।
सोहं शिखायै वषट् । ह्रीं कवचाय हुम् । ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् । हरिहर
अस्त्राय फडिति । शक्तेः ध्येयत्वमिति । तारस्य शक्तिरित्युक्तशक्तेरेव । जायाग्नेः
हृदयमित्यादि व्युत्क्रमतो गम्यमानायाः स्वयमिति मन्त्रात्माभिधानादिति भावः ।
ततश्च 'उद्यद्वास्वस्तमामाभिमित्येतदेव ध्यानमिति लभ्यते ॥ ३२ ॥

मूले चकारहकाराद्यावित्याद्युक्तमन्त्रव्याप्तिप्रकरणम् । अत्रार्थो मन्त्र प्रकार-
हकारादौ शान्ताश्लिकावित्यन्वयः । आद्याविति । तारस्य शक्तिरित्युक्तयोः
ग्रहणम् । व्याख्येयतयैतत्सप्तमङ्गकथनम् । व्याप्तिस्य गुणितप्रकरण उक्तैव । यथाङ्गे-
भ्योऽस्यासु सप्तम्य इत्यादि । अत्राभिप्रायान्तरमाह—मन्त्राणामिति । ततश्चेह
प्रणवस्य तन्मात्रमहदङ्गाराः शक्तेर्ह्रस्वगादिधातवस्य समुचिता पाद्याः । अथमत्र
मन्त्रप्रयोगक्रमः । अं शब्दतन्मात्रात्मने नमः । अं स्वर्गतन्मात्रात्मने नमः । अं
रूपतन्मात्रात्मने नमः । अं अष्टगात्मने नमः । ईं मांसात्मने नमः । ह्रीं भेद-
पात्मने नमः । ह्रीं अस्थ्यात्मने नमः । ह्रीं मज्जात्मने नमः । ह्रीं शक्तात्मने

नम इति तत्तत्स्थानेषु न्यासः । सर्गा च साक्षरः साकारश्चेति । सकारोऽकारो
विसर्गश्चेत्यर्थः । आत्ममन्त्रो जीवमन्त्रोऽजपेति यावत् । पडिन्द्रियात्मक इति
श्रीत्रादीनां मनसश्च ग्रहणम् । हं श्रीत्रात्मने नमः । अं त्वगात्मने नमः । थं
चक्षुरात्मने नमः । सं जिह्वात्मने नमः । अं घ्राणात्मने नमः । अं मनप्रात्मने
नम इति । इकारेति ह अ इत्यनयोर्थग्रहणम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

करणात्मसमायुक्त इति । सं मनप्रात्मने नमः । ओं बुद्ध्यात्मने नमः । हं
अहंकारात्मने नमः । अं चित्तात्मने नमः । अं आत्मात्मने नम इति । सवाकारै-
रिति स व आ इत्येषां ग्रहणम् । वागादीन्द्रियसंभिन्न इति । सं वागात्मने नमः ।
वं पास्यात्मने नमः । अं पादात्मने नमः । हं पादवात्मने नमः । अं उपस्थात्मने
नम इति । ते चेति । गुर्वादिशब्देन गणपत्यादिग्रहणम् । करशुद्धादिकमिति
तालत्रयादिग्रहणम् । प्राणायामादिकमिति । मन्त्रप्राणायामाभिप्रायम् । शोष-
णादीनामिहासंभवात् । आदिशब्देन कराङ्गुलियु प्रणवशक्त्यादिन्यासोऽङ्गन्यासो
देहे ध्यापकमात्माष्टाक्षरमुटितलिपिन्यास इत्येतत्कर्तव्यमुक्तम् । प्रपञ्चयागमन्वानु-
सारेणैह न्यास उक्तः । तेनैव प्राणाग्निहोत्रेऽपि न्यासः कृतो भवति । यदा प्राणा-
यामादि सर्वं यथाक्रमं पृथक् कर्तव्यम् । यदा पीठन्यासमूर्तिकल्पनावाहनाद्य-
पौष्यत एवेति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मूले ब्रह्मा वृहत्तया स्यादित्यादि ऋष्यादिनिर्वचनप्रकरणम् । यत् पूर्वमृष्या-
दिपदनिर्वचनेन तेषां तत्त्वमुक्तमृषिवर्णादिकाविनि तदन्वयचितं ब्रह्मादिपदवाच्य-
मिहोच्यते । ततश्च गुरुणा प्राप्तस्वरूपः अतएव गुरुरूपः शिष्येण च प्राप्यमाणस्वरूपः
सन् परमात्मा तावदृषिः स एव वृहत्तया ब्रह्मा स्यात् । तस्य च विज्ञोत्कृष्ट-
त्वात् परमत्वमिति । ब्रह्मा वृहत्तयेत्यत्र प्रतिपत्तव्योऽर्थः । एवं ह्यन्दोदेवतयोरप्य-
वबोधव्यम् । प्रवर इति । ब्रह्मणो विशेषणतया पुंलिङ्गनिर्देशः । गायत्रीविशेषण-
त्वेऽपि स एवार्थः । गायकसन्न्धानत इति । यत् पूर्वमुक्तमिच्छां ददातीति ह्यन्द
इति तत्सामान्यम् । इदं त्वस्या विशेषफलमिति तयोरन्वयोपपत्तिः ॥ ३७ ॥

परमन्यदतिशयं वेति । परमन्दो विकल्पेन निरुक्तः । अतिशेत् इत्यतिशयः ।
कर्तारि प्रत्ययः । ज्योतिस्तेज इति ज्योतिःशब्दार्थं उक्तः । निरूपित इत्यादिना
तयोर्वाक्यार्थं उक्तः । तेजःशब्दस्त्विह विशेष्यतयानुवर्तनीयः । यन्निरूपितेऽन्यत्
नितरामतिशायि च निरूपिताद्भवति तदित्येवं परं ज्योतिर्देवता कथितित्यन्वयः ।
निरूपित इति बुद्धेयमिदमित्येवं निरूप्ये विश्वस्मिंस्तेजसोऽतीत्यर्थः । तत्र हि तद-
निरूप्यतयान्यदेव ज्योतिर्देवतातत्त्वं भवति । तस्य तस्माद्विश्वतस्तेजसोऽतिशयय

स्वतःसिद्धचिरप्रकाशयोगात् स्यात् । मन्वान्तरेष्वप्येषामृष्यादि निर्वक्तव्यमित्यपीह दर्शितमिति ॥ ३८ ॥

अथाहमन्वाणां निर्वचनम् । खेति स्वर्ग इति स्वाहेत्यत्रेति शेषः । स्वर्गशब्दे-
नेह स्वतो निरतिशयानन्दरूपं परमसिद्धानां तदानन्दानुभवस्थानं देवतातत्त्वं
विवक्षितम् । खेति चात्नेति । स्वशब्दस्यात्मात्मीयादिवचनत्वादिति भावः । आत्मा
चेह साधकस्य प्रत्यगात्मा भवति । तदेतदभिप्रयन् स्वशब्दं हाशब्देन योजयन्
विद्वेषोति—हेत्याहुतिरित्येति । स्वाहेति युगपत् क्रमेण वैतदुभयं क्रियत इति
भावः । वाक्यार्थस्तावदेवं लब्ध एव । तात्पर्यार्थस्तूत्तरार्धेनोच्यत इति दर्शयति
—हृदयमन्त्रेणेति । मूले धामशब्दश्चिन्मात्रवचनः । तस्य साधकगतव्यतिहारदृष्ट्या
प्रत्यक्परागात्मपर्यन्ततया व्याप्तिः । सैव च तस्य धाम्नः शिखाभिप्रेयते । शाखा-
शब्द इह शिखावचनः । हृदयमन्त्रेणेत्यनेनैतत् सूचितम् । यत् प्रागुक्तं 'हृदयं
बुद्धिगम्यत्वादिति तेन सहान्वयोऽप्यस्यैवमुपपन्नो भवतीति । सोऽहमित्यादिष्वप्ये-
तत् प्रतिपत्तव्यम् । होमेष्वपि स्वाहाकारस्येवमेव प्रक्रिया । देवतायाः द्रव्यरस
आहुतिः द्रव्यरसस्य देवतायां गतिरित्येवं व्यतिहारस्य तादात्म्यं सम्बन्धनिष्ठ-
त्वात् । उपपत्तिमिति । स्वाहाकारो हि होमादिकरणोद्देशपूर्वकं तत्र द्रव्य-
विनियोगार्थो होमेषु प्रसिद्धः । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्ब्रह्मणोऽहारादेकत्वे सति तत्र तद्व्यव-
धानलक्षणं विश्रमपि जगद्धोमतया चपयितव्यं भवतीति देवतायामपि रसवती
द्रव्यस्यैवं विनियोगसम्भव इति च ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

त्वंपदार्थपर्यन्ततत्पदार्थत्वमिति । तत्त्वमसीति एतावन्महावाक्यं प्रसिद्धम् ।
तच्चाचार्यस्य शिष्यं प्रत्युपदेशरूपम् । तत्र त्वमिति शिष्ये प्रत्यगात्मा गृह्यते । तदिति
च तदा प्राग्वर्णितः परमात्मा । तयोरेकमसीत्युपदिश्यते । ततश्च त्वंपदार्थः प्रत्यगात्मा
प्रथितः । तत्पदार्थश्च परमात्मेति ज्ञेयम् । ननु ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वप्रत्यगात्मप्रति-
पादिकत्वमिति हि वाच्यम् । यथा शक्तिपटलेऽजपापरमात्मप्रणवप्रकरण इति । नैष
दोषः । तत्त्वमसीत्याद्युपनिषद्महावाक्यव्यापार एव । एवं तत्त्वसृष्ट्यामनुसन्धानानु-
शुणतया परिणत इति प्रतिपादयितुमेवमभिधानम् । मूले परिततमिति सर्वतो
व्याप्तम् । परं तु तेजस्त्विति । तुशब्दो विशेष्योतनार्थः । परिततत्वं परत्वं चेह विशेषः ।
तदुक्तं—परमन्वदतिशयं वेति । मय्यदितिऽस्य मनो यत्र सोहमित्युपस्कारेण संबन्धः ।
तदहमित्येष वा योजनीयम् । मयीति शार्ङ्गिणो वक्तुः स्वात्मपरामर्शः । एतद्दर्शयन्
विद्वेषोति—देहेन्द्रियादिभ्य इति । प्रत्यग्ब्रह्मणोः शबलशब्दान्वयैकत्वमेदेन चतस्रोऽ-
वस्थाः । तत्र प्रत्यगात्मनो देहेन्द्रियादितादात्म्यं परब्रह्मणो विराडादितादात्म्यं च

शबलावस्थातः स्त्रीपाधित उद्गतिरितराः । तत्रोपाधितः पृथग्भावे यद्यप्येकत्व-
मेवाखण्डचिह्नचर्णं भवति किन्तु तदुपाधिद्वारेतरदवान्तरावस्थाद्वयं स्यात् । तत्र
स्त्रीपाधिसाक्षितया स्थितिः शुद्धावस्था तदान्योन्यैकतान्वयावस्था तदन्योन्याकार-
विलयादेकत्वमिति भेदः । तत्र देहेन्द्रियादिशब्दस्य ततः पृथग्भावे निष्पन्नैकत्वा-
वस्था मय्युदित इत्युक्ता । मनोस्य यत्रेति ततः पूर्वतरा शुद्धावस्थोक्तं परिततं परन्तु
तेज इत्यपि शुद्धावस्थैव तदर्थं परग्रहणम् । यद्यप्युपाधिपृथग्भाव एकमेव देवता-
तत्त्वमर्थान्निष्पद्यते किन्तु तत्रापि यत्र मनो वर्तते सोहमर्थो यत्र माया वर्तते स
सौर्य इति भावः । तयोः शुद्धयोरयत्नसिद्धमेकत्वमिति मय्युदित इत्युक्तम् । मूले
तदिति सकलचिन्मकारूपमिति वाक्यार्थकथनम् । सकलचिन्मकारूपदेन परि-
ततपरतेजोग्रहणम् । तस्य रूपमेव रूपं यस्येति समाप्तः । ब्रह्मणो रूपमेवास्यापि
रूपम् । ब्रह्मैवोक्तप्रकारेण तदहंबस्त्विति मूलार्थः । कथितमित्याद्युपसंहारः ।

प्रकारभेदेन विवृणोति—सकल इति । मूलयोजना त्वेवम् । इत्येवं तदिदं
सकलचिन्मकारूपं शिरसोऽपि मन्त्रं कथितमिति । अत्र यः परिपूर्णचिन्मकारुः
परिततं परं तु तेज इत्युक्तः तं रूपयति । साधकचिद्रूपतयाहमर्थतयाभिष्यनत्वीत्यर्थो
विवक्ष्यते । सोऽर्थ एव च वाक्यार्थमाहेत्वभिप्रेत इति ज्ञेयम् । सोहमर्थस्य सकल-
चिन्मकारुत्वात्तुद्धार्यं स्याच्छिर इति शिरसे स्वाहेत्यनेनान्वयोपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

भ्रजपाया इति प्रत्यगात्मनः परमात्मपर्यन्तताप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अह-
मिति पूर्ववच्छार्दिणः स्वात्मनिर्देशः । मनोऽस्य यत्रेत्येतदिहापि समानम् । सकल-
प्रकाशनिर्वाणमिति । सकलः परिततः प्रकाशः परं तेजस्तदेव च निर्वाणसुप-
गान्तरूपम् । अतुलमिति । तदतुलमनुष्णमशीतं यत्तदित्युपकारेण मूलान्वयः ।
तच्छब्देनाहमर्थग्रहणम् । तस्यातुलादिरूपं परब्रह्मत्वमनेनोक्तम् । पूर्ववच्छिन्नायै
वपडित्यनेनान्वय इति ॥ ४१ ॥

न केवलमनयोरर्थकथनमद्वोपयोगि । किन्तु प्रपञ्चयागहुतेषुपयुज्यत इति
दर्शयन्नाह—एवमिति । परदेवतात्मतत्त्वं तावदिहाग्निरिष्यते । स चाग्निः
स्वाहाकृतौ प्रतिपत्तव्यः । स एव च प्रपञ्चयागहुतेऽधिकरणं भवति । यत्र इयते
तद्वोमाधिकरणम् । स चाग्निदेवतातत्त्वस्य साधकात्मनश्च भेदेनावभासात्मलिनो
वर्तते । तस्य शोधनं चारमैव देवतातत्त्वं न ततो भिन्नमन्यत्तदेव चात्मा न ततो
मिथोऽन्य इत्येवमवस्थापनम् । तत्र यद्देविद्वन्धनं स्युनसृष्ट्यादिलक्षणं प्रपञ्चयन्तु
तस्य होमद्रव्यं भवति । नन्वग्निशोधनमपि तावत् स्वाहाकृतावस्थैव । यदुक्तं—स्वेति
धर्म इत्यादि । नैव दोषः । क्रमेणान्योन्यात्मतया संहितयोः युगपत्तयाशुभ्रान-

मखण्डैकत्वरूपमेवैतत् । अतएवोक्तं—स्वर्गात्मावध्यातता धामशाखेति । द्रव्यसंशो-
धनार्थस्येति । न केवलं कवच एवास्योपयोग इति भावः । होमद्रव्यं तावत्प्रपञ्च-
रूपम् । तस्यामृतभावे सत्त्वेवाग्नौ होमः स्यात् । अवरप्रकृतितायामेव च ब्रह्मणि
विलापनसंभव इति तदापादनमिह शोधनमभिप्रेतम् । मूले खगुणैः गुणत्रयानु-
बन्धं सकलं प्रतिमथ्येत्यनेनैतदपि दर्शितम् । हरतीति शक्तिवीजं निर्वाच्यमिति ।
स्यावरजङ्गमाभिपूर्णमित्येतज्जगदित्युक्तम् । निजबिन्दुसन्ततात्माखिललोकस्थि-
तीति । निजबिन्दौ सन्तत आत्मा स्वरूपं यस्या इति समासः । तादृश्यखिललोक-
स्थितिर्यत्रेति पुनः समासः । बिन्दुग्रहणं संहारक्रमेण नादाद्युपलक्षणम् । अखिल-
लोकस्य प्रतिमथ्येत्युक्तस्य स्थितिस्तन्मात्रतयावस्थानं यत्र तदाश्रयत्वात्तत्तथोक्तम् ।
तदाह—सर्वलोकेति । प्रकरणादमृतत्वसिद्धिरित्यवबोध्यम् ॥ ४२ ॥

प्रणवस्येति । न केवलं नेत्र एवास्योपयोग इति भावः । अमृतरूपद्रव्योत्पाद-
कस्येति । प्रकृतिरेव तावदमृतं तत्कार्यं तत्तन्निपिवर्णतदर्थजगद्रूपं द्रव्यमपि तत्-
स्थूलाकारत्वादमृतरूपमेव । तस्योत्पादकं प्रणवोऽनुज्ञाचरत्वात् । यद्वा अवेतीति
निर्वचनं स्यात् । अवनं चेह भावनं स्यात् । अनेकार्थत्वादवतेः । तथाच वक्ष्यति—
अवरक्षणगतिप्रीतीत्यादि । सर्वभावक इति च । ननु यद्यमृतरूपमेव द्रव्यमुत्पद्यते ।
तदा शक्तिमन्त्रेण तस्य शोधनासंभवः शुद्धोत्पन्नत्वादिति । नैष दोषः । सत्यप्यमृतत्वे
स्यावरजङ्गमादिरूपेणान्ययाभिमानात् पुनः शोधनोपपत्तिः । ब्रह्मत्वेऽपि द्रव्यतया-
भिमानाद्दोषोपपत्तिरालम्ब्यतया भेदाभिमानाच्च तस्यापि शोधनोपपत्तिरिति ।

मूले आद्यैरित्यकारोकारभकारा उक्ताः । तयनान्तिकैरित्यग्नीयोमसूर्याणां नेत्र-
त्रयशक्त्यात्मनां ग्रहणम् । गुणात्मन एते । तैरेव चास्य प्रपञ्चस्य भावः । स्यावर-
जङ्गमाद्यात्मकं स्वरूपं तत्कारणात्मा सृजति । सर्वथाप्यर्थानामुत्पत्तियोगादजस्र-
मित्युक्तम् । सन्ततमिति च तदर्थः । अभिप्रायभेदमाह—प्रतिहोममिति । माहका-
न्यासवदिति पञ्चाशदारं होमविधानात् प्रतिहोमं चाष्टाक्षराहृत्तेरेतदुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

मूले ह्रद्गारास्य इत्यस्तांशनिर्वचनम् । ह्रद् हरण इति धातुरयमुक्तः । साधक-
स्यानभौष्टान्यनिष्टान्येव । हरिहरेति ह्रद्वाहृत्तिरेव । सा च सर्वांनिष्टसंहरणार्थेति
चायांदुक्तम् । तस्यास्त्याय फडित्यनेन संबन्ध इति । तारस्य शक्तिरिति तावत्प्रणवा-
दीनां पञ्चमन्त्रतया निपिसंयोगेन प्रपञ्चयागार्थत्वमुक्तम् । तेषामेव स्त्रप्रधानतयैक-
मन्त्रत्वं यदा लिपिविहीनोऽयमित्युच्यते । सर्वप्रपञ्चस्य मूलमिन्द्रस्य विनिर्गोमसूत्र-
नार्यम् । सकलपुरुषार्थकरमेतदिति भावः । प्रपञ्चयागस्त्वमुनेति पूर्वोक्तानुवाद एव ।
तस्य द्विधा प्रयोगो षण्दंष्ट इत्युक्तः । प्रपञ्चात्मकैरित्यर्थोक्तमभ्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

मातृकान्यासवदित्वात्प्राचरयोगेन लिपिन्यास उक्तः । यदुक्तं—शुद्धसविसर्गे-
 त्वत्रान्यैथेति । पञ्चाशदारमुत्तममिति त्रिसप्तादिवारमधमादिकमित्यप्यर्थोत् सू-
 चितम् । शुद्धादिन्यासेऽपि समानमेतत् । अभिप्रायान्तरमाह—पञ्चाशत्तन्त्रैरिति ।
 यद्यप्येक एवायं मन्त्रः किन्तु पञ्चाशत्त्रिपिवर्षसंयोगभेदतः पञ्चाशदेव मन्त्राः
 स्युरिति भावः । पञ्चाशदारमित्यस्यार्थोऽनेनोक्तः । यद्देहापि लिप्यपेक्षयैव पञ्चाश-
 दारत्वं स्वप्रधाने प्रपञ्चयागे त्वेवं संभवतीति चावबोद्धव्यम् । प्रपञ्चयागस्वरूपं
 तावदेभिस्तृतीयलिपिभिरित्युक्तम् । तत्र मातृकान्यासवदित्यकारादिकमोऽत्रोच्यते ।
 तदाह—प्रपञ्चयागक्रममिति । सप्तग्रहमण्डलत्रयादिहोममिति । तुशब्दस्य विशेष-
 सूचनार्थत्वादिति भावः । प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागयोरिति तदीयमन्त्राभिप्रायम् ।
 ऋष्यादिकमिति । ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्यत्र विद्वत्तरीत्येति भावः । मूलाधारेति ।
 मूलाधारे चतुर्दलप्रदेशे कर्षिकात्रिकोणं तन्मध्ये शक्तिः हृत्त्रेखा । तस्या मध्ये तदीय-
 विन्दुः वृत्ताकारस्तत्रापि मध्यभागे मध्यादिपञ्चदिक्षु कुण्डानि । वक्ष्यति च—शक्तेः
 सत्त्वनिविष्टमध्यमित्यादि । मध्येन्द्रवरुणेत्यादि च । अग्नीन् प्रक्षाल्येति । विदग्नि-
 स्वाहाकारगोचरतयोक्त एकोऽपि सन् होमद्रव्याणां पञ्चत्वात्तथा विद्वतो गृह्यते ।
 वक्ष्यति च—कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकेष्वित्यादि । पादादिमस्तकान्तं
 व्याप्येति । तदावृत्तिमाह—स्वशरीरात्मकमिति । परमामृतेनेत्यवरप्रकृत्यात्मनेति
 प्रागुक्तरूपेणेति भावः । एकीकृत्येति + + + ॐ ह्रीं चमिति । अत्रैवं प्रति-
 पत्तिः । प्रणवेन परामृतभूतात् स्वदेहादकारतद्वाच्यरूपं वस्तुत्पाद्य शक्त्या तस्य
 प्रतीतिसिद्धार्यान्तरताविलापनेनामृतात्मकतामापद्य तदेव चमिति होम्यतया
 प्रतिपद्य परं ज्योतिषि जुहोमीति विनियुञ्जानः सोहं हंस इति तद्व्याश्रयविद्रूपं
 ततो विविक्तं प्रत्यग्रन्नरूपं विभाव्य स्वाहेति तस्मिन्नेकवस्तुन्यग्नौ जुहुयादिति ।
 मध्यादिकुण्डेष्विति । मध्यप्राग्वाक्पणसौम्यदक्षिणकुण्डेष्वित्यर्थः । शाय्याकारास्त-
 मिति । पञ्चपञ्चभिर्वर्षैरेकैकपर्यायेणेति भावः । अकारमिति । स होकपञ्चाशो वर्षं
 इति भावः । प्रणवशक्तिबोजाभ्यामिति । प्रणवव्यापकेनोत्पादनं शक्तिव्यापकेन
 तस्यामृतोत्पादानमिति भेदः । शरीरशब्देनानभिव्यक्तावयवस्य ग्रहणम् । साभ्या-
 भेय वर्षाभ्याममृतपिण्डमिति । अग्नेनेकोक्त्येति । कुण्डेकीकरणेनेति भावः ।
 ॐ ह्रीं चमिति उक्तहोमद्वयेऽपि योऽव्यपितोऽकारस्तस्यायं होमो विवक्षितः ।
 इत्यादिनेति । सोहं हंसः स्वाहेत्ययमेव मन्त्रयेवोऽभिप्रेतः । नवग्रहस्यासमन्त्रै-
 र्निधिवद्भवेति । ॐ ह्रीं चं हं हं अरकतयर्णाधिपतिं केतुं भगवन्तं परं ज्योतिषो-
 र्यादिरूपेण मन्त्रान्नाममुक्तम् । एवमन्यादिमण्डलत्रयन्यासमन्त्रैर्विधिवदित्य-

चापि द्रष्टव्यम् । अग्नीषोमन्यासमन्त्राभ्यां हंसन्यासमन्त्रेण चैत्यत्रापि समानमेतत् । मूलमन्त्रादियोगस्तु सर्वहोमेष्वपीष्यत एव । सप्तग्रहन्यासवदित्यत्रापि विधिवदिति संबन्ध इष्यते । मण्डलत्रयादित्थपि समानमेतत् । प्रणवेन स्वात्मस्यो भवेदिति सक्तत् प्रणवमुच्चरन्निति भावः ॥ ४७ ॥

इह प्रपञ्चयामे प्रणवशक्त्यादियु प्रतिपत्तिस्तावदुक्ता—आद्यैस्त्रिभेदैरिति । न तु तद्गतवर्णेषु प्रतिपत्तिरिति प्रतिपादनार्थं पञ्चज्ञानेन्द्रियावहा इत्याचारभ्यते । यद्यपि वर्णानां काननहत्तद्वाचीत्यत्र स्थानसम्बन्ध उक्तः किन्त्वयमेवेन्द्रियसम्बन्धोऽपि स्यात् । तत्र इदं इत्यनयोश्चक्षुषा सम्बन्धः । उज इति श्रोत्रेण । ऋ ऋ इति घ्राणेन । विसर्गस्य रसेन । एतेषां सर्वेषां त्वगिन्द्रियेण सम्बन्धः । तस्य व्यापित्वात् बहुवर्णसम्बन्धसंभवः । वर्णानामेवेन्द्रियसम्बन्धात् तद्वात्सल्यकार्यसम्बन्धोऽपि स्यात् । ततश्च तथाविधैर्लिपिवर्णैः स्वसंबन्धात्तदिन्द्रियगोचरं सद्रूपं भवमित्तरदपि सर्वं वस्तु ब्रह्माग्नी जुहुयादिति सम्बन्ध्यते । प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम् । यत्तावदयानया पञ्चविभेदभिन्नयेति वर्णानां पञ्चभूतरूपत्वं तेषां प्रत्येकं स्थूलसूक्ष्मादिरूपत्वं चोक्तम् तद्देह प्रतिपत्तव्यम् । यद्वाभ्यात्मिकाधिदैवतविग्रहयोरेकतया काननहत्तादिस्थानामेवापरिमितत्वं प्रतिपत्तव्यमिति सोऽग्निरपि व्याप्त एव । तस्य मुखमात्रमेतद्दोमादिकरणत्वेनाभिप्रेतमित्यभिप्रायेण विशेषणमुक्तम् ।

अर्तव्येति । अर्तव्याशेषलोकाग्रधेन तत्तदिन्द्रियगोचरस्यैव ग्रहणम् । यावान् अर्तुं शक्योऽशेषो लोकास्तावानेवायं तत्तदिन्द्रियगोचरोऽर्थो भवतीति तदभिप्रायः । यदैश्वरं तेजस्तस्मिन् ब्रह्माग्नाविति सम्बन्धः । देवतेविश्वरस्तदीयं चिह्नसंघं स्वरूपमेव च तेजः । यदुक्तं—स्वर्गात्मावध्यातता धामगात्रेति । सदा सर्वत्र वर्तिनीति कालदेशाभ्यां तस्यानवच्छिन्नत्वमुक्तम् । यदुक्तं—स इति परिततं परन्तु तेज इति ।

अभिप्रायान्तरं दर्शयति—एवं समन्त्रकमित्यादिना । विदुषामयज्ञसाध्यमिति । मन्त्रान्यासत्रययोगादिभिर्विहितदेवतात्मसत्त्वादिहांसः । अनेन तैरप्येवमयस्येयं यज्ञेनानुसन्धेयमनुष्ठानावगिष्टकालेष्वित्यपि सूचितम् । मूले पञ्चज्ञानेन्द्रियावहा इत्यप्यायमर्थः । श्रोत्रादीन्द्रियगोचर एवायं विश्वः प्रपञ्चः स च वैश्वरोवाच्य इति सर्वेऽपि लिपिवर्णाः प्रपञ्चवदिन्द्रियसम्बन्धा इति । यद्वाहानाहत्तगिवादिविपथान्ततया वर्णसम्बन्धोऽत्र विवक्ष्यते । तदाह—याचकधर्मस्येति । याच्यवाचकभेदेन वर्गद्वयमिहाभिप्रेतम् । वाच्यम्यापीति । यर्गस्येत्यनुपपन्नः । स च तत्त्वगणरूप इति तत्त्वगणस्येत्युक्तम् । तदित्तोन्द्रियसम्बन्धमिति भावः । त्विति विशेषार्थः । समुच्चयार्थं वा । यद्य गच्छन्त्या पतन्त्येत इति भावः । तत्तदिन्द्रियगोचरमिति

श्रूयमाणमसृष्ट्यमानादिलक्षणम् । ततः प्रपञ्चमिति मूलार्थः । आरात्तन्नं सर्वमिति तद्विशेषणम् । तद्व्याचष्टे—दूरात्तनमिति । दूरभवमिति तदर्थः । दूरग्रहण-
मन्तिकोपलक्षणमाराच्छब्दस्योभयार्थत्वादिति दर्शयंस्तद्विभागमपि दर्शयति—
दूरमन्तिकं चेति । दूरमधिदैवतमन्तिकमध्यात्ममिति च द्रष्टव्यम् । योत्रादि-
भिरुभयथाऽप्यर्थग्रहणादेवमुक्तम् । घटादिविषयदर्शनसमय इति प्रचुरसंभवादेतदु-
पादानम् । अथवादिसमयेऽप्येतत् सर्वमिष्यत एव । तत्त्वगणस्येति वर्षविशिष्ट-
स्येति च द्रष्टव्यम् । ननु कथं स्वस्मादुत्पत्तिः कथं वा लय इति । तत्राहतशिवतत्त्व-
मिति स्वयमवाच्यमवाचकं ब्रह्मेति यदुक्तं तदनाहतशिवतत्त्वमित्यवबोद्धव्यम् ।
तदुक्तमधस्तात्—अधिष्ठानमात्रिलक्षणावनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थाविति ।
प्रमातेत्यनाहतदशायां न प्रमादत्वमपीति भावः । तदप्युक्तं—विश्वं प्रमेयप्रमाण-
प्रमादरूपात्मविद्याशिवतत्त्वरूपमिति । प्रमादप्रमाणादिक्रमप्रतिपत्त्यर्थं च प्रमाद-
ग्रहणम् । तद्विभागश्च तत्रैवोक्तः—तत्र मायान्तं मेयरूपमात्मतत्त्वं सदाशिवान्तं
ज्ञानरूपं विद्यातत्त्वमाहतशिवान्तं प्रमादरूपं शिवतत्त्वमिति । अकारवाच्यार्थं
इति तत्त्वप्रसरक्रमेण सह तदविभक्ततद्वाचकवर्णप्रसरक्रमोऽपि सूचितः । तेन
सदाशिवानीनामिहादिवर्णयोगोऽपि लभ्यते । तदुक्तं—इह सवाचकानि सदाशिवे-
श्वरशुद्धविद्यातत्त्वानीत्यादि । ननु तत्रैव तावत्तत्त्वानां रूपं सिद्धान्ततः किमिह
तदभिधानेनेति । नैष दोषः । + + + ; परिणामिन्यपरशक्तिरिति धर्मभि-
प्रायः । परशक्तिरनाहतं वस्त्वित्यवरग्रहणम् । परिणामसामर्थ्यमिति धर्माभि-
प्रायम् । अकारतदर्थरूपिणीति वाच्यवाचकाविभागाभिप्रायम् । विमर्शप्रका-
शाभ्यां वेति + + + वेति । तत्तद्विज्ञेय इति । मत्तः परिणममानार्थतया विज्ञेय
इत्यर्थः । अन्याच्छादन इत्यनुवर्तमानस्य चिद्रूपाच्छादन इत्यर्थः । विषयसप्तम्येवा ।
अवस्थितमिति चान्वयः । एतदुत्तरत्वापि समानम् । सर्वविषयेचित्यवस्थितं
प्रसिद्धमेवेत्यनुपपन्ने च सम्बन्धनीयम् । तत्तदवस्थितिव्यपगमेन विलयक्रमोऽप्युह-
नीय इति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

मूले ब्रह्मात्मभिरिति प्रपञ्चयाग एव सूत्रा प्रतिपत्तिरुक्ता । मन्त्रकर्त्रग्नि-
द्रव्येषु ब्रह्मतया प्रतिपत्तिरिधं भवति । मन्त्राणामर्थतोऽपि सहत्वात्तद्वात्मन्त्रै-
रित्युक्तम् । तदुक्तं—स्वेति स्वर्ग इत्यादि । ब्रह्मविद्विरिति । देवतातत्त्वं ब्रह्म तदेवा-
त्मानं विद्वद्विरित्यर्थः । ब्रह्मापणमिति मासादेवेति शेषः । अभिप्रायात्तरमाह—
पमन्त्रक इति । सर्वेषां वस्तुतो ब्रह्मरूपत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

मूले एयं वर्षविभेदभिरिति प्रपञ्चयागोपमं हारेणाभिमतमन्त्रत्रपाद्यधिकारो

दर्शितः। वर्णविभेदभिन्नमिति। यदुक्तं—मालकान्यासवत् सार्धं लिपिनेत्यादि।
वाच्याद्यवस्थायोगाद्देहस्यादृढत्वम्। सांसान्द्रमज्जाहतमिति जुगुप्सितत्वमुक्तम्।
तत्तदिन्द्रियेभ्यो ज्ञानक्रियाप्रसरणात् चरत्वम्। अनेन होमद्वारा देहस्य तद्विपरीते
ब्रह्मात्मनि विलापनमुचितमित्युक्तम्। सुविशदत्वं निर्मलत्वम्। विमलधीरिति
+ + +। तेजःस्वरूपी स्वयं भूत्वेति। तद् ब्रह्मैवेह तेजः। सर्वमन्त्रं जपेदिति
प्रपञ्चयागानन्तरं तदङ्गर्थादि विन्यस्याभिमतमन्त्रोदयाद्यारब्धव्यम्।

अभिप्रायभेदमाह—एवमित्यादिना। तेजःशब्देनेह कलानां ग्रहणम्। तदाह
—सकलीकरणन्यासेनेति। परतेजसीति। तदुदरभाग इति भावः। ताभ्यामेव
सुपुन्नामिति। सुपुन्नाकारेण न्यासोऽभिप्रेतः। कारणशक्तिकबलीकृतजीवामिति।
सुपुन्नान्तर्गते मूलाधार एवैतद्भवति। ताभ्यामेव वर्णात्मकमिति। व्यापकेनेत्यव-
बोद्धव्यम्। तावहलानीति दशहादशयोऽशदलानि। न्यासेनेयं चिन्ता स्यात्।
व्यापककलाय धूम्रार्चिषे नम इत्याद्याः। पादयोर्न्यसित्वेति। तच्चतुःसन्ध्येष्विति
भावः। एवं हस्तयोरित्यत्रापि द्रष्टव्यम्। गलास्यनेतादिविति मूर्धग्रहणम्।
विसर्गाद्यकारान्तस्थानेष्विति। मुखे काननहत्तेत्येतद्वैलोम्येनेत्यर्थः। शक्तिशान्त-
कलान्याससु विकस्यत इत्यर्थादवसीयते। मूलाधारे त्रिकोणकोणेषु शक्तिकला-
न्यासः। मूर्धनि द्विदलपद्मे शान्तकलान्यासः। प्राणप्रतिष्ठा चोभयविधा कार्येति।
जीवकलानामिति जीवस्योपलक्षणम्। तासामिति परस्योपलक्षणम्। पाशाङ्-
कुग्रत्रचरेति। न कलास्त्रैवैतद्योगोपि तु ऋक्समष्टिप्राणप्रतिष्ठासु वा कलास्त्रपीति
त्रेयम्। मालकां न्यसित्वेति। यदादावेव हतं समुनिच्छन्दोदैवतमित्यादि तस्यैवानु-
सन्धानार्थमेतत्। तेन तदङ्गर्थादिन्यासो गणपतेरङ्गर्थादिन्यासोऽपि स्यात् ॥ ५१ ॥

प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागशेषत्वेनेति स्वतन्त्रयोरभिमतमन्त्रशेषभूतयोरप्येतत् सं-
भवति। नन्वभिधायेति तस्यै तदभिहितमिति। उच्यते। सशक्तिकमलामारन्यासा-
दीनां तावदधानया पञ्चविभेदभिन्नयेत्यत्राभिधानम्। एहादीनां त्वय हितविधये
विदुयामित्यत्र। यद्यप्येतद्वाच्येव किन्तु तस्यापीह गतत्वेनाभिमान इत्यभिधायेत्युक्त-
मिति बोद्धव्यम्। स्वातन्त्र्येणपीति। ननु स्वातन्त्र्येण फलसम्बन्धोऽपि तावदुक्त
एव। यथा—विन्यासैरद्य सज्जपरित्यादि। केशवादियोगे श्रीबीजयोगे च श्रीरेव
फलमित्यादेति। गैय दीयः। तत्र तत्तदर्शनां तत्तश्चासज्जपादिकमभिप्रेतमिह
तु फलविशेषार्थिनां दग्धविधन्यास इति भेदः। केशवाद्य इति केशवादियुतः।
शक्तिकमलामारैरेति युतशब्दोऽनुवर्तने। कमन्वा श्रीबीजम्। मारः कामबीजम्।
एकैक्य इति तेषां पृथगपि योग उक्तः। याकारो विक्रमार्थः। सविद्युः सविन्दुः

सर्गा मारकमलाशक्तियुतयेत्येषां योगः । तेषां पृथग्योगो न ग्राह्य इत्येवं वा दशधा न्यास इति भावः । पृथङ्निगदिता इति । न प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चसहिततया किन्तु स्वतन्त्रतयेति भावः । न्यास एवैवं स्यात् । प्रबन्धेन चैपामाहृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥५२॥

मूले तेजःस्वरूपी स्वयं भूत्वेति प्रपञ्चयागस्याभिमतमन्त्रशेषतया प्रयोग उक्तः । स्वतन्त्रतया प्रयोगः प्रपञ्चयागस्त्वित्युच्यते । तदाह—समन्त्रकप्रपञ्चयागस्येति । विशेषत इति शुद्धादिन्यासादितोऽभिमतमन्त्रतोऽप्यतिशय उक्तः । मूलेऽपि यत्-प्रपञ्चस्य यापको विनाशकः संसारविशेषस्य सम्पद्रूपस्य यापको नेता परस्य चार्थस्य परो निवेदक इति योजनीयम् । परोऽर्थो मोक्ष एव । प्रकारान्तरेण विद्वषोति—विपत्प्रपञ्चयापनमिति । मोक्षापेक्षया विपत्प्रपञ्चो बन्धक + + तत्कार्यप्रपञ्चः । परचेत्यर्थः । अमन्त्रकप्रपञ्चयागपरतया विद्वषोति—अमन्त्रकप्रपञ्चयागस्येति । वर्णैः प्रपञ्चयागस्तावदेवमुक्तः । अथ द्रव्यैः प्रपञ्चयाग उच्यते—द्रव्यैर्येति । तानीति द्रव्याणि । तथैवेति तत्प्रकारः ॥ ५३॥५४ ॥

पष्ठपटलोक्तक्रमेणेति । ताराद्यैर्दशभिर्भेदैरित्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । मातृका-विधानेनाग्निजननं पूजा च । तदुक्तं—हुतार्चनाविधौ मातृकोक्ताविति । तत्र कला-युग्मगयाष्टवर्गानित्यावरणद्वये प्रतिवर्णमात्माष्टाचरयोगो विशेषः । मन्त्रितम इत्ये-भिस्तृतीयलिपिभिरित्येतद्विद्वानित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—बीजेनेति । शुद्धया च चतुर्वारमित्यतोऽर्वांगीतदर्यादेवसीयते । संख्या तु सचतुस्रत्वारिंशद्वारमित्युक्तैव । यद्वा विघ्नान्तिकमिति साध्यमन्त्रस्य पीठपूजादिकं कृत्वेत्यादि मूलेन पञ्चविंशति-संख्यं हुत्वेत्यतो यदुक्तं तत् सर्वं कृत्वा ततो गणपतिमन्त्रेण चतुर्वारं होमोऽयमभि-प्रेतः । ततः पूर्वमयं बीजेन ऋचा च होमो भवति । पर्याद्विभूतिमन्त्रेणापि सक्रहोमः स्यादिति । मूल एकाहृत्त्येति मातृकाहृत्त्यभिप्रायम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

नियुताधिकलक्षसंख्यमिति । नियुतं विंशतिसहस्रम् । लक्षसंख्यमित्येव वा पाठः । मन्त्रीत्यनुवादः । अभिप्रायान्तरमाह—सिद्धिकामस्येति । स त्वैद्धिकीं सकलसिद्धिमवाप्स्येत्येतदभिप्रायमेतत् । वाञ्छायोग्यामिति । पुत्रार्थाद्यभिमत-विशेषप्रधानामिति भावः । सुक्तिकामस्येति । परतरं च परत्र यातोत्येतदभि-प्रायम् । सिद्धिपदमनुपपद्यते । प्रणवादित्वं सर्वमन्त्रेषु नित्यमिति तत्पुष्टनमुक्तम् । मातृकाहृत्तिभिरिह सर्वत्र लक्षादिसंख्या भवतीत्ययमोहव्यम् ॥ ५७ ॥

एकद्विकेति पञ्चगताद्यपि ग्राह्यमेव । अभिहृत्तिराहृत्तिः । विकृतिमिति शुद्ध-पहादिकारितामिति शेषः । प्रकीप इति शरीरेन्द्रियादिविक्रियावेगः ॥ ५८ ॥

दादगसहस्रमयवेति पूर्वाहृत्शेषः एव । तदाह—होमविधिमिति ॥ ५९ ॥

अथयाप्रतिपत्तिं प्रजपादिति । तत्तद्विहिता प्रतिपत्तिर्यथाप्रतिपत्तिः । न तथेत्यथयाप्रतिपत्तीति क्रियाविशेषणं चैतत् । सहस्रहृत्चेति सहस्राहृत्चेत्यर्थः । वसुशब्दो द्रव्यवचनः । रात्रौ तिलहीमयेति + + + तृसिंहयोगश्चेति सूचित इत्यनुवर्तते । सविष्मृतीयेति दुर्देवतादिकारिता इति शेषः । सापस्मृतिरित्यप-
स्मृतिरपस्मारः । शापभवानिति गुर्वादिकोपकृताः शापाः । मूले यो मन्वीत्यनु-
वादः । अभिप्रायान्तरमाह—मन्वीति । सूचित इत्यनुवर्तते एव । मूले मह-
हृत्चेति । महत्या ऋद्धेत्यर्थः । लक्षं तदर्धकं वेत्यत्र + + + ॥ ६०—६३ ॥

सद्रथैरिति सद्भिर्द्रथैरित्ययमनुवादः । अभिप्रायान्तरमाह—सद्रथैरिति ।
समुचितद्रव्यविशेषसहितैरेभिरित्यर्थः । तत्तत्कर्मयोग्येति । यथा + + +
कार्येत्यत्र व्यञ्जनशियिलोच्चारणेन मात्रापुरणमित्यवबोद्धव्यम् । योग्यपरिमाण-
मिति संख्याभिप्रायम् । जुहुयादिति च संबन्धः ॥ ६४॥६५ ॥

मूले श्रितधीरिति महदवधानमुक्तम् । न्यासोक्तक्रमत इति तत्तत्स्थानं
भङ्गामभङ्गेति भावः । मञ्चिन्ति क्षिप्रमित्यर्थः । विधिना तेनैव लोचनेन
वेति । सप्तरात्रं त्रिमधुराक्तया लवणपुत्तल्या वेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

पञ्चाशदोपधिविपाचितेति । जनिते कुण्डाम्नी घटे पञ्चगव्यं योजयित्वा तत्र
वर्षोपधीर्निक्षिप्य यावत्तस्मिन्मिन्नरुत्पद्यते तावत्तत् पाचयेत् । तस्मिन्नग्नी होमः ।
तदापि पूजादि सर्वं कर्तव्यमेव । तदावद्दस्य संपद्यते तावत्तूष्णीमवस्थाय
तस्मिन् भस्मनि विधिनाभिसमर्चनं जपस्य भवति । जपोऽप्यस्यैव मन्त्रस्येति
श्रेयम् । विधिनेत्येतत् सूचितम् । वर्षोपधीनां तत्तद्वर्णनं संपूज्य जपः कार्यः ।
फलविशेषोपापेष्टायान्तु तस्मिन् भस्मनि तदनुरूपमन्त्रस्य यन्त्रविलेखनं पूजा तस्यै-
वायुतजपोऽपि कार्यं इति ॥ ६७ ॥

मूल एकादशार्धकणिकेत्येकं पदम् । सार्धंकादशकणिकामित्यर्थः । अभि-
प्रायान्तरमाह—एकेति । दशार्धकणिकेन सार्धंकादशग्रहणम् । दशार्धकणिकां दद्यात् ।
सैका दक्षिणेत्येवं योजनीयम् । अर्धंशपञ्चकणिकेति । सार्धंशपञ्चग्रहणम् । दि-
कणा च सार्धेति । सार्धंशकणिकेत्यर्थः । निक्षिप्तमिति द्रव्यप्रपञ्चयागोपसंस्कारः ।
तथा प्रपञ्चयागादपि करप्रक्षेपा इति सम्बन्धः । प्रचयनमुपार्जनम् । यथा करेण
वृक्षगात्रातः फलान्दुपाज्यन्ते तददितोऽपीति भावः । प्रभूतत्वमयमनभ्यत्वं
घरानेनोक्तम् ॥ ६८ ॥ ७० ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां सप्तमः पटलः ।

अथ अष्टमः पटलः ।

लिपिरेव पटलद्वयेऽपि प्रतिपाद्या । अत इह प्रकरणसंगतिरेव बह्व्ये-
त्यभिप्रायेणाह—प्रपञ्चयागादिति । क्रमगोपनार्थमिति । परमरहस्यत्वादनयो-
रिति भावः । मूलगतायशब्दार्थोऽप्यनन्तरमित्युक्तम् । मूले विदुषां हितविषय
इति । खेति स्वर्ग इत्याद्युक्तविदामित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—उद्वेति । मूले
वदध्वा पद्मासनमिति तदुचिततया विशेषत आसनमुक्तम् । यद्वा स्वतन्त्रप्राणान्नि-
होत्रापेक्षमेतत् । स्वासनपूजनमिति + + + ॥ १ ॥

मूले शक्तेः सत्त्वनिबद्धमध्यमित्यग्निहोत्रानुसन्धानमुक्तम् । शक्तिः हृत्तेजा ।
तस्याः सत्त्वं इकारः । तेन निबद्धं संबद्धं मध्यं यस्य तत्तथोक्तम् । मूलाधारमित्यनेन
सम्बन्धः । तस्या एव माया ईकारः स तमोरूपः रजो रेफरूपं ताभ्यां परितो
वेष्टितम् । प्रायश्चोन्निलदिक्षु गतास्त्रिकोणस्याश्रयो यत्र तत्तथोक्तम् । त्रिकोणमध्ये
इकारः । त्रिकोणबहिर्मायारजोवेष्टनं तदन्तरेव वा । जठरं मध्य इति जठरस्य
मध्य इत्यर्थः । तदभिप्रायमाह—अशनकाल इति । वक्ष्यति च—अनुदिनममुना
भजतामित्यादि । योगकाल इति प्राणान्निहोत्रहोत्राभिप्रायम् । नाभेरित्यत्र निष्कर्ष-
माह नाभिर्निर्द्धमिति । लक्षणवेति भावः । त्रिकोणान्तर्भागे शक्तेर्विन्दुस्तदन्तरेव
कुण्डानीति ज्ञेयम् । तदुक्तं—मूलाधारत्रिकोणशक्तिविन्दुमध्येत्यादि । कुण्डैरित्युप-
लक्षितमिति श्रेयः । अनारतमित्याहोमान्तमित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—अने-
नेति । क्रियादिशक्त्यात्मनेति पञ्चतत्त्वात्मनो ग्रहणार्थमेतत् । क्रियाभेदा एव हि
पञ्च तत्तयः । आदिग्रन्थेन ज्ञानेच्छादिग्रहणम् । तदुक्तमधस्तात्—ज्ञानक्रियाशक्त्या-
त्मकः प्राण इति । प्राणानामेवात्राग्निभावः । तेषां समष्टिरेकोऽग्निरिति चाव-
बोधव्यम् । समतलमृत्तुलमित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—समी जीवस्येति ।
सं प इत्याभ्यामुभयोर्यहणमित्यर्थः । तदुक्तं—खेति स्वर्गः खेति चात्मा समुक्त इति ।
तयोरैकतत्त्वमेव प्राणरूपेणान्यात्मनावस्थितमित्यर्थ्यादवधीयते । प्रपञ्चयागे तु
समयोद्देशे व्याप्ततयावस्थानमत एव सम्भ्यते । तयोरैकतत्त्वे हि स योगो भवति ।
तदुक्तं—सर्वत्र यतिर्न्यघ हुत्वा ब्रह्म हुत्वाग्न इति । मूले योगीति प्राणान्निहोत्रा-
धिकार्यभिप्रायम् । सिद्धय इति । ते रक्षैरित्यादिषकलफनाभिप्रायम् ॥ २ ॥

मूले मध्येन्द्रेत्यादिभिधानं वैदिकपञ्चाग्नितयैषां प्रतिपत्त्यर्थम् । कुण्डनाम-
कथनमित्यभिप्रायान्तरमुक्तम् ॥ ३ ॥

मूले सकलप्रभाप्रभवकादिति । सकलनामकैन्दादिप्रभाषामुत्पत्तिस्थानमूला-
दित्यर्थः । कक्षाकादिति । प्रलयकालीनादित्यादृष्टादशान्तस्थादित्यर्थः । आस्ता-

वितां जुहुयादिति च सम्बन्धः । अमृतमयीमित्यानन्द एवानृतं भवति । चिदि-
वाकींऽग्निरिति । तदाह—आनन्दमयीमिति । मूलेऽच्छामिति । निर्मलामित्यर्थः ।
त्विति प्रतिकुण्डं क्रमतो हुतावकाशोऽवशिष्यत इति सूचितम् । तदभिप्रायमाह
—त्वितौति । कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुञ्जरकेष्विति । मूलाधारे तावच्छिदग्नि-
वर्तते । तदुक्तं—तस्याधस्तात् त्रिकोणाभमित्यादि । तस्य पञ्च शिखा एव पञ्च-
कुण्डोदरेषु स्फुरन्तीति भावः ॥ ४ ॥

आद्यास्त इति वर्णहोमानन्तरं ग्रहहोम उक्तः । पञ्चानामग्नीनामिकोकरण-
मर्थसिद्धम् । अत्राभिप्रायान्तरमाह—नवग्रहहोममिति । अन्यग्रवर्गेति द्वितीय-
होमः । त्विति तृतीयहोमः । मन्वीति चतुर्थहोमः । अयं पञ्चम इति ज्ञेयम् ।
आद्यग्रहणं प्रतिलोमयोगाभिप्रायम् । पशुमेदो गोमेदः । व्यापकस्पर्शसंज्ञा इति
आद्यानां विशेषणम् । अभिप्रायान्तरमाह—व्यापकेत्यादिपदैरिति । स्वराख्या
इत्येतदादिशब्देनोक्तम् । सुमतिरिति मन्त्रप्रयोगाभिज्ञत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तर-
माह—परमानन्दतत्त्वविद्धिरिति ॥ ५॥६ ॥

मूल इत्येवमित्युपसंहारः । दिनादाविति । प्रातरित्यर्थः । शतार्धमिति । पञ्चा-
शदारमित्यर्थः । वर्णसंयोगतोऽष्टाचरावृत्तिरियमुक्ता । तदुक्तं—पञ्चाशन्वैरिति ।
यद्वा मातृकावृत्तिरियमभिप्रेयते । स्वतन्त्रे प्राणाग्निहोत्र एव संभवतीत्यवबोधव्यम् ।
शुणफलमिति । प्रधानफलं तु वक्ष्यति—नित्यानन्दमयस्त्वनादिनिधन इति ॥ ७ ॥

मूलेऽन्वयेति कुण्डेषु तेषु क्रमादित्युक्तस्यैव विशदीकरणम् । अभिप्रायान्तर-
माह—दशभिर्दशभिरिति । अन्यः चकारः । वर्गाख्या मनणञडाः । असिति
विसर्गः । वामश्रवणमूकारः । असिता लकारः । अं इत्यनुस्वारः । हलयुतेति
हकारलयुतेत्यर्थः । औ इत्यौकारः । परा + + कारः । फादिपञ्चकं फयठ-
ह्रस्वाः । वर्गादिकाः पतटचकाः ॥ ८॥९॥१० ॥

व्योम्ना मध्यस्थितेऽग्नाविति तस्मिन्नेव वर्णहोमे प्रतिपत्तिरुच्यते । व्योम्ना
शब्दमध्यस्थितेऽग्नी हुनेदिति सम्बन्धः । तन्मात्राणां स्थूलभूतैवेह होम उच्यते ।
सकलजगद्दोमसिद्धिरेवं स्यादिति । प्रपञ्चयोगेऽप्येवमुक्तम्—पञ्चज्ञानेन्द्रियावहा
इत्यादि । स्वेनैव रूपमित्यग्नाविति प्रकृतापेक्षम् । अग्निना सह रूपमित्यर्थः ।
अभिप्रायान्तरमाह—व्योम्नेत्यादिनेति । भूतमन्त्रोद्धार इति । भूतमन्त्रैर्होम-
मित्युक्तानामित्यर्थः । कथमविरतशब्देन सामान्यमुक्तमित्याहाविरतमिति । स्पर्शा-
दिष्वपि समानमेतद्द्रष्टव्यम् । इह व्योम्ना शब्दमिति प्रदर्शनार्थम् । तेन तत्त-
द्गर्भाजामिन्द्रियादीनामपि ग्रहणं भवति । तदुक्तम्—आकाशशब्दश्रीत्रेत्यादि ।

उभयरुचिरुचिरेष्विति कुण्डेष्वित्यर्थाद्भवति । तद्विद्वेष्योति—चिदानन्दात्मकेति ।
चिदात्मकः कल्याग्निः मूलाधारगतः आनन्दात्मकः कल्पाकीं द्वादशान्तगतः ।
ननु तस्यापि चिदात्मकत्वमुक्तम्—चिद्रूपात्मकत्वप्रभांप्रभवकादिति । नैप दीपः ।
ज्योतीरुचा सृष्टाममृतमयीमास्रावितामित्यभिहितत्वादिति । उभयो रुचिभो
रुचिरेष्विति विग्रहः । कल्यान्ताग्नियोगेऽपि कुण्डानां कल्पाकीं प्रकाशयोगादतीव
परिदीप्तत्वमनेनोक्तम् । पुनरप्यभिप्रायान्तरमाह—उभयरुचिरुचिरेष्विति । चिदा-
नन्दात्मकाग्नीषोमदीप्तेष्वित्यग्नीषोममन्वाभ्यां सप्तहोमः सूचितः । अक्षरौघैरिति ।
समस्तया मादृकयाटमो होम इति भावः । मूले स स्यादित्युपस्कार उत्तरपदेन
चान्वयः । सर्वेषां विद्यानामर्थानां प्रतिमद्यनं होमतो विलापनं तेन समुद्भासितोऽ-
परोक्षतया प्रकाशितो ब्रह्मलक्षणः प्रत्यगात्मा यस्येति समासः ॥ ११ ॥

सतारगत्तयादीति प्राणाग्निहोवमन्वोद्धारस्तदनन्तरं प्रपञ्चयागद्योक्तः । प्रपञ्च-
शक्त्याद्यनन्तरमित्येभिः ढतोयलिपिभिरित्युक्तमादृककायहणम् । मूलमन्त्रादियोग
उक्त इत्येतदग्रहणं च । सूत्रमात्राकृतिरिति । यद्देवार्थेषु सूत्रमनुगतवसुमात्रं
चिन्मात्रं तदाकारः । नित्यतनुरिति तस्यैव विग्रहत्वान्नित्यतनुत्वं वेद्यं ह्यनित्य +
तनुरिति । तदुक्तं—मांशान्धमज्जाहृतं देहं तत् क्षरमिति । अनयोरभिप्रायान्तर-
माह—सूत्रमात्राकृतिरिति + + पूर्वमेवोक्तमिति । कथमित्याह—स्वयं च
वर्मेतीति । तदुक्तं—गक्तेर्ध्वंयत्वं सूचितमिति । ध्यातस्यैव फलत्वादिति नित्यफल
एव नियमादिति भावः । अनेनेति सूत्रमात्राकृतिर्नित्यतनुश्च भूयादित्येतदभि-
प्रायं सकृन्नापत्तिरपि फलमेवेश्यते । अस्य शक्तित्वमिष्यत इति कृतस्त्रगत्तयापत्तेर-
भिहितत्वात् । अत एवोक्तं—परमां विभूतिकाठां प्राप्त इति ॥ १२ ॥

समुच्चित्येति तयानुसन्धानस्य कार्यत्वादिति भावः । मूले कल्यादित्यमुख
इति पदं सुत्रगच्छेऽयवचनः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहतया भण्डलतया चान्तःस्फुरणं
भूततत्कार्यसकृन्नापत्तिरन्तर्गतब्रह्मादिमूर्तीनां द्वितीयहोमभाजामप्यन्तःस्फुरणं
भवति । मंहारोन्मुञ्चतया मञ्जिषमाणया वैतद्विषयते । कल्यादित्यमुखादि-
रूपत्वेऽपि तस्य कश्चित्त्वाद्भुतमु तदभावादप्यहत्वं लिपिसमष्टित्वादनगरत्वा-
च्चाघरत्वम् । तेजोद्वयोद्यत्प्रभ इति + + + नित्यानन्दमयस्त्विति तत्राप्यन्तर-
रूपमुक्तम् । यः स्यात् स इंशाम्क इति । इंसगच्छेन इंसः मोहमयंरूपं देवता-
तत्त्वं प्रज्ञोच्यते । य एवमनुसन्धानदृष्टतया स्यात् स इंसस्वरूपो भवतीत्यर्थः ।
पञ्च म्यूनायं दर्शयति—विष्णवादिक इत्यन्तेनेति ॥ १३ ॥

मूले षडुदिनमिति । प्राणाग्निहोवात्तरारम्भः । तत्राभिप्रायभेदमप्याह—

उक्तेति । अस्ति ह्यशनकालेऽपि प्राणाग्निहोत्रम् तत्रोक्तप्राणाग्निहोत्रयोगिनामे-
वाधिकारोऽप्यनेनोक्त इत्यर्थः । अनुदिनममुना विधिना देवतां भजतामिति सोप-
स्कारमन्वयः । प्राणाद्याः स्युरिति । प्राणापानादय एव गार्हपत्याद्यग्नयो भाव-
नीया इत्यर्थः । केचन मन्त्रा इति । यथार्त्नं प्राणमन्त्रमपानमाहुरित्यादि । यद्यपि
मूलविवरणपूर्वकं प्रयोगक्रमो वक्तव्यः किन्तु प्रयोगक्रमे प्रतिपाद्यमाने मूलोऽर्थो-
ऽपि स्फुटो भवेत् । न विवरणापेक्षेत्यभिप्रयन्नाह—अयमत्रेति । खेष्टदेवतेत्युप-
स्थितेऽशने पादप्रक्षालनमन्त्राचमनपूर्वकमेतद्भवति । लिपिन्यासस्तु प्रागुक्त एव—
भोजनकाले समस्तस्येत्यादि । इत्यारभ्येति । यथा—यज्ञायामपाने निविष्टोऽसृत्तं
शुहोमीत्यादि । दक्षिणोत्तरेति पष्ठमन्त्रेषापि मध्यकुण्ड उज्ज्वलनम् । सप्रणव इति
स्वामीष्टमन्त्रस्यापि यन्त्रलिपिपद्मकर्णिकायां कल्पनीयम् । परिपिच्योपसृष्ट्येति
स्वकल्पोक्तरीत्येति भावः । श्रीन्तद्ब्रह्मेत्यारभ्याचमनमन्त्रः । ॐ गार्हपत्ये प्राण
इति । मूले तु गच्छत्वित्यन्ते तदन्ते स्वाहाकारोऽभिहितः । मन्त्रविदामित्यनेन
तु मन्त्रशेषोऽपि सूचितः । नारायणेत्यत्र स्वामीष्टदेवताख्या चतुर्थ्यन्ता प्रयोक्तव्या ।

मूले पञ्चाग्नीनित्यादिना पञ्चाग्नीनामेकीभाव उक्तः । ततः पञ्चाग्नीन् संयुक्त-
रोचिषः स्मरेदित्यन्वयः । तदर्थोऽग्नीनेकीकृत्योक्तः । मूले गार्हपत्यादिकमिति
पञ्चानामग्नीनां प्राणानां च समासेनोच्चारणम् । ततो हिरण्यादिषमासपूर्वं वर्ष-
शब्दोच्चारणम् । शुचयः पावका अग्नीनित्याद्युपचर्येत्यन्तमुच्चारणं चोक्तम् ।

मन्त्रं सर्वमनुक्तस्येति ऊर्ध्वादिस्वाहा ?]न्तोच्चारणमुक्तम् । जिह्वाः संख्येति
तासामनुसन्धानमुक्तम् । बहुरूपां तु सङ्ख्येति पठोप्रधानजिह्वानुसन्धेयोक्ता
इत्येवंविधानेन हुत्वापूर्णं तूर्णीं हुत्वेति योजनीयम् । मूले पचाम्यन्ते स्वाहाकारः
प्रकरणसिद्ध एवेति ज्ञेयम् । आपूर्णमिति पूर्णान्तमीपत् पूर्णमिति वार्थः ।

उपसृष्टश्च विधानत इत्येतदर्थमाह—गण्डूपादिकमिति । वृष्टिरधीत्यादि सर्वं
मन्त्रविदामिति सूचितमेव । उदयं चित्रमित्यादिनेति । उदयं तमसस्यरीत्यादिना
चित्रं देवानासुदगादित्यादिना च षट्ङ्मन्त्रेणेत्यर्थः । मूल आरभ्येत्यस्यायमर्थः ।
तमग्निमात्मानं स्वमूलाधारगतमपि तत आरभ्यामस्तकमाहादशान्तं सूक्ष्मसूत्रा-
कारिणानुस्मरेदिति । अत्राभिप्रायभेदमाह—अथ प्रणवेनेति । मूलादारभ्येति
द्वादशान्तस्थेन्दुमण्डलान्तमूलाधारान्तेः सूक्ष्मशिखारूपेणोद्गमनमुक्तम् ॥ ४—२१

चेत्रसंस्रक्तमित्यनेन तस्य व्याप्ततयानुसन्धानमुक्तम् । चेत्रसंस्रितममुना
मस्तकमुद्गतमपि व्याप्तद्विसप्तभुवनात्मकमुक्तहोमर्तपितमनुस्मरेदित्यर्थः । प्रकृति-
स्थमिति प्रकृतावस्थानादि प्राणादिभावोपपत्तिरिति भावः । आद्यमिति साक्षात्

देवतातत्त्वमेवेति भावः । अनन्यमित्यनारोपितरूपम् । पञ्चाननेति पञ्चाननानि
 कुण्डानि । तैश्चमय एव रसना जिह्वास्तासु दत्तेन प्रकृतमयतया शुद्धेन सान्ना-
 थ्येन तदुचितहविषा तथा भुक्तेन स्वरूपानन्दपर्यन्तं व्याप्तिमुपगतं तर्पितमिति
 व्याख्येयम् । केन तर्पितमिति । साधकेनेत्यर्थाद्गम्यते । अतर्कितमिति । तर्क-
 यितुमशक्यम् । युक्तिभिरपरिच्छेद्यमित्यर्थः । आत्मरूपं क्षेत्रज्ञमिति । हंसः सोह-
 मर्थभूतमित्यर्थप्रतिपत्तिमात्रमत्रोक्तम् । प्रकृतिस्थमिति । तत्र सोमेऽद्येणाविशनम् ।
 पञ्चाननाग्नीति पदेन तस्यान्नस्य तच्छिखाहारतां प्रकृत्यवस्थामुपगतस्यामृततया-
 स्त्रावणं तेन तस्याग्नेः सन्तर्पणं चोक्तम् । व्याप्तद्विसप्तैति पदेन तस्य तदमृतसंपर्कतो
 वर्धमानस्य व्याप्तिरप्युक्ता । प्रणवो मन्त्रस्तु मन्त्रविदामित्येव सिध्देदिति
 क्षेत्रज्ञसंज्ञकममुमिति श्लोकेन सह सम्बन्ध इत्यारभ्येत्यादिनेत्येवमुक्तम् ॥ २२ ॥

सञ्चिन्येति पदस्यार्थं दर्शयति—मातृकयापीति । यत्तद्विस्तृप्तिं क्षेत्रज्ञे
 हुतं तमेवं तर्पयद्वर्तते तत् पुनरमृतरूपाणामक्षराणां शताधमयेनाभ्रसावसिक्तं
 सिध्देदिति व्याख्येयम् । मूलादारभ्येत्याद्युक्तावस्थयैव द्वादशान्तां मातृकया तद्वर्ण-
 रूपाणामृतास्त्रावणमेतदभिप्रेतमिति विवरणागयः । तैर्जम्ब्वेत्यक्षरैर्जप उक्तः ।
 प्रयोगान्तरमाह—तत इति । मूले जम्ब्वेत्यक्षरैःसंहरेदित्यध्याहार्यम् । अकुटिला-
 न्तराधिः भोज्यानि नित्यं भजन्त्रित्यनेन संबन्धः । मध्यशरीरमन्तराधिरित्युच्यते ।
 सोऽकुटिल ऋजुर्यस्येति समासः । भोजनोचिततयासनमनेनोक्तम् । सन्दीपपञ्चा-
 नल इत्यग्नीनां क्षुब्धक्षणा लौकिकी सन्दीप्तिरुक्ता भोजनोचिततयावस्थानेनोक्ता ।
 सार्थं प्रातरिति । नक्तं दिवा चेत्यर्थः । प्राणी न प्रमदोदरं प्रविशतीति । य एव-
 मुभयविधं प्राणाग्निहोत्रं नियमेनानुतिष्ठति स पुनः प्राणी सन् स्त्रिया उदरं गर्भ-
 तया न प्रविशति । पुनरावृत्तिहीनां सिद्धिमेव प्रपद्यत इति मूलार्थः ॥ २३ ॥

मूल इति तथेति मातृकोपसंहारः । विरिञ्चेत्यामन्त्रणम् । तदाह—गार्गी
 ब्रह्माणं प्रत्याह्वेति । मूले शास्त्रादीत्यागमकाव्यादिग्रहणम् । तैरुपहिताः सर्वे
 विकारास्तदाचार्यास्तेषां सहः समूहो वाचकवाच्यप्रपञ्चः । तस्य माता जननी
 मूलप्रकृतिः— विम्बस्मितिलयसर्गं करोति + + + ॥ २४ ॥

मूल इति जगदनुपत्तामित्युक्तानुष्ठानोपसंहारः । तामिमां वर्षमालामित्युक्त-
 प्रकारेण न्यसेदिति योजनीयम् । बहुवचनं त्रिमूर्त्यभिप्रायम् । तदाह—सर्वाङ्ग-
 प्रत्याह्वेति । गार्गीत्यनुपदः । जगदनुपद्नी ध्यातिः । यदुक्तं—सपद्भ्रष्टवेदशास्त्राद्यु-
 पहितेति । षडोभयात्मका वर्षाः स्युरित्यादि च ॥ २५ ॥

वर्षमालापहणागय इतीरितेत्युक्तम् । इतीरितार्थमालिका क्रमोत्क्रमक्रम-

गुणिता मनुप्रतिपुटिता मन्विणामभीष्टसाधनविधयेऽचमालिका भवेदिति योजना । क्रमोत्क्रामाभ्यां क्रमेण गुणितेति । गुणनमिह द्विरावर्तनम् । तत् प्रथमं क्रमात् पुनरुत्क्रामाच्च क्रमेण भवेदिति भावः । मनुप्रतिपुटितेति प्रत्यचरं मन्त्रेषामभिमतेन प्रतिपुटनञ्च कर्तव्यम् । प्रतिपुटनं चैतद्वर्णद्वयापिचया सकृत्प्रयोगरूपमेव न प्रतिवर्णापिचया द्विःप्रयोगरूपमिति ज्ञेयम् । यथा मन्त्राकारो मन्त्र इकार इत्यादि ।

अत्र विशेषमुपदिशति—अचमालाया इति । मेरुत्वेनेत्यचरमालानां महदन्तं मध्ये न्यस्यते । स मेरुरित्युच्यते । मन्त्रसंयोग इति । तत्प्रतिपुटनाभिप्रायेणेति भावः । मन्त्रिणामित्यभिमन्त्रजापिनामित्यर्थः । अभीष्टसाधनविधय इति । शीघ्रसिद्धय इति भावः । इह लिपिवर्णाः शतं संपद्यन्ते । तदन्वयेन मन्त्रस्यैकशतमाहृतिः स्यादेवमचरमालाया मन्त्राहृतिः कार्येति ॥ २६ ॥

मध्ये वयञ्चरयोरिति । ननु माळकाप्रकरणमुपसंहृतम् । ततः कथं तत्पटलशेषतयाऽयमारम्भ इत्याशङ्क्याह—सरस्वतीदेवत्वामिति । अवश्यं क्वचिद्वक्तव्यमेतत् । तथा चायमेव तदवसर उचित इति भावः । सदवदवाग्वाचराणीति दव इत्याभ्यां संहितानि दवाग्वा इत्यचराणीत्यर्थः । चन्द्रयुगमिति । चन्द्रष्ठकारः तद्द्वयं स्त्राहाकार इति यावत् । ऋषिप्रमुखा इति ऋषिच्छन्दोदेवताः ॥ २७ ॥

श्रोत्रेति । श्रोत्रनयननासानां द्वयं द्वयं ग्राह्यम् । अश्रुः गुह्यम् । ब्राह्मे मुहूर्तं उच्यते देवतां श्राव्येत्यादि सर्वमिह योजनीयम् । चतुर्मूर्तिषु हरमायासमस्तयोगे वदेत्यादिपदयोगः स्यात् । करन्यासे षण्णवपुटितैर्दशभिर्वर्णैर्दक्षिणाङ्गुष्ठादि-वामाङ्गुष्ठान्तमङ्गुलिषु न्यासः । पञ्चपदान्युभयाङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तन्यासः । देहन्यासे मन्त्रन्यासावसरेऽयं न्यासो भवति । सृष्टिन्यासोऽयमुक्तः । विपर्ययेण संहारः । नासादिनयनान्ता स्थितिः । ईश्वरपुरुषाष्टप्रकृतयोऽचरतत्त्वानि । वदा-व्यष्टवर्णैर्दशाङ्गन्यासः स्त्राहाकारेण तत्र तत्र व्यापकं चेति विशेषः । भूषणावरण-न्यासानन्तरं संपूज्य जपः पुनर्गणितयोगादि सर्वं कर्तव्यम् । सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति श्रुतम् । सर्वत्र दशाक्षरयोगो विशेष इति । स्वरपुटितैरथ हल्भिरिति माळकाङ्गान्येव अस्या अप्यङ्गानि इत्युक्तम् । मन्त्रीति सर्वज्ञादि-योगः । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—अङ्गानीति । अङ्गेषु मन्त्रयोगः सूचित इत्युपरि संबन्धः । यथा अक्षखगवड आं वदहृदयाय नम इत्यादि ॥ २८ ॥

मूले भवभयानां भङ्गिनोति विनियोगोऽपि सूचितः ॥ २९ ॥

अक्षरलक्षमिति । पुरश्चरणमुक्तम् ॥ ३० ॥

माळकोक्तविधिनेति । पीठं विनियुष्येति संबन्धः । अक्षरास्त्रुज इति + +

+ शक्तिभिरिति मेधादि नव शक्तय उक्ताः । पीठमूर्तिमन्त्राविति । वर्षाञ्जासनाय नम इति पीठमन्त्रः + + + मूर्तिमन्त्रः । मूले मनोजदूर इति कामविवर्जितः । वनितां शीरवेण द्वागधिपेत्यवगच्छन्नित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

न्यासान्वितमिति । न्यासेऽपि सहस्रवारमिष्यते । तस्यन्विता अप इति तथैति सहस्रपदानुकरणार्थः । तयाशब्देन ध्यानं वोक्तम् । बालया सहैति बालाश्रीगोऽशु-
लीमविलोमबालापुटितत्वं वोक्तम् । मूले हृदयहृदयस इति हृदयमात्रे । चतुर-
ङ्गुलं को + + कमलीद्वयी ब्रह्मा ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

आद्यन्तप्रणवगैति मन्त्रान्तरमुक्तम् । आदिप्रणवगाथा अन्तप्रणवगाथाश्च शक्ते-
र्मध्यर्गस्थिता वाग्वाग्भव ऐकारः तारशक्तिवाग्भवशक्तितारा इत्यर्थः । भुवि भजमान-
पारिजात इति । भूमावयं तावद्भजतामभिमतफलदतया पारिजातइत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नवक इति दृक्श्रुतिनासादयवदनगुह्यपायूनां ग्रहणम् । दक्षिणाङ्गुष्ठादि-
वामाङ्गुष्ठान्ताङ्गुलिषु तलद्वये युगपच्च करन्यासः । सुपुत्राप्रादिषु सृष्टिः
पाश्यादिषु संहारः नासादिश्रुत्यन्ता स्थितिः । परमात्मेश्वरपुरुषाष्टप्रकृतयोऽश्वर-
तत्त्वानि पूर्ववत्पदैर्दशाहत्तिन्यासः । अङ्गानि षट्क्रमाद्वाचेति वाग्भवेनैवेत्यर्थः ।
अभिप्रायभेदमाह—एँ ज्ञामिति । तदा च तद्युक्तेन तेनाङ्गानोत्पन्नोद्देश्यम् ॥ ४० ॥

भसितं भस्म । हरहासः शिवस्य हसितम् । सर्वेषामवदातित्वेनेन सम्बन्धः ।
विद्यावीणैति । दक्षिणयामाधः करयोरेतदुभयम् । विद्या ज्ञानमुद्रा वा । असृत-
मयघटाक्षरगिति दक्षिणयामोपरि करयोः । भवदभिमतप्राप्तय इति सकलभोग-
कैवल्यलक्षणं नित्यफलमुक्तम् ॥ ४१ ॥

संयतेन्द्रियो मन्त्रीति मन्त्रश्रवणमुक्तम् । गूढमर्थमाह—बालायोग इति ।
वाग्भवानन्तरमितरयोर्वीजयोरपि योग इति भावः । तदा च त्रयोदशाक्षरोऽयं
मन्त्रो भवति । तदा च न्यासे भ्रूयुगमध्य इति स्थानत्वं प्रत्येतव्यम् । सितसरसि-
जनागचम्यकैरिति विकल्पाभिप्रायम् ॥ ४२ ॥

पूजायामिति पीठमन्त्रास्त + + + टिमूर्तिमन्त्रस्य मातृकोक्ता एव च
लिपिपत्र एव च पूजा भवति । संस्कृता प्राकृता शक्ती भवतः ।

तदुक्तम्—दक्षिणे संस्कृता पूज्या योगमुद्राकरदया ।

मस्ततं नि.सरच्छब्दवदनाऽन्या च वागतः ॥ इति

केयनयाङ्गमयरूप इति तयोर्विशेषणम् । प्रधानदेयतारूप इत्यर्थः । लिपि-
पत्राभिप्रायं वेत्तु ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इदं यागीश्वर्यं मन्त्रदयमुक्तम् । तयोरिति निगदित इति सद्योपसंहारः । तेन

न्यासान्वितं निश्चितधीरित्यादि यद्दृशाच्चर्याः प्रयोगजातमुक्तम् तदिहापि योजनीयं भवति । सकलदुरितैः परिमुच्यत इति सम्बन्धनीयम् । परमपरमां भक्तिमित्यन्त-परमामित्यर्थः । मन्वीति मन्त्रद्वयग्रहणार्थमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—दुरित-मोक्ष इति । प्रणवशक्तिवाग्भवानामन्यतमानन्तरं योग इत्यर्थः । लक्ष्म्यास्तुहीज-स्येति लक्ष्म्या लामे श्रीबीजस्य योग इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं दैतत् । फलान्तरविषये तत्तदुचितबीजयोगः स्यादिति ॥ ४५ ॥

माहकाविभेदानिति । केवला शुद्धसविन्दादिभेदा भूतलिपिरित्येतत् सर्वं गृह्यते । मन्त्रद्वयं चेति वागीश्वरोमन्त्रद्वयम् । चकारस्याभिप्रायान्तरं दर्शयति—मन्त्रान्तरेष्वपीति ।

तदुक्तम्—हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं ततः ।

वाग्देविविभक्त्यायान्तं वाग्भवाद्यं समुद्धरेत् ॥ इति पङ्क्तिः पदैरङ्गानि ।

शुभ्रां स्वच्छविलिपमाल्यवसनां शीतांशुखण्डोज्ज्वलां
व्याख्यामक्षगुणं सुधाव्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैः ।
विभ्राणां कमलामनां कुचनतां वारदेवतां सुस्मितां
वन्दे वाग्भिवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम् ॥

वसुलक्षं जपस्तद्दृशांशमाख्याक्तितिलैर्हीमः । माहकापद्ये दशाक्षरीवत् पूजाक्रमः । तद्दृशप्रयोगास्तज्जलजलपानादभियेकात् तर्पणाच्च मेधा भवति । तज्जलगन्ध-पुष्पादिधारौ सभायां पूज्यते वादे विजयी जायते चेति ।

वाचस्पतेऽमृते भूयः झुवः झुरिति कीर्तयेत् ।
वागाद्यो रुद्रसंख्यायां वागाद्यैस्त्वद्गपञ्चकम् ॥ इति ।
आसीना कमलोत्करे जपपटौ पद्मद्वयं पुस्तकं
विभ्राणा तरुणेन्दुनडमकुटा मुक्तेन्दुकुन्दप्रभा ।
भावोन्मीलितलोचना कुचभरस्तान्ता भवद्भूतये
भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेथ्यमानाऽनिशम् ॥

रुद्रलक्षं जपस्तद्दृशांशं हृतेन च हीमः । एकादशाक्षरीवरपूजाक्रमः । पनाश-पुष्पैर्हीमे परावाक्मिहिः । कटम्बपुष्पैर्विल्वफलैर्वा हीमे याचः श्रीर्भयति । कुन्दनद्यावत्पुष्पैर्हीमे वाग्भक्तभो भयति ।

घ्राघ्नोरसे स्वकल्पाद्यो कपिलान्धं पचेत्पपन् ।
विधेहिनादौ तन्निख्यं सर्वगाप्तार्थविद्भयेत् ॥ इति ।

विन्द्वर्धिशयुतो वज्रिर्विन्दुसद्योभ्युमान् भृगुरिति तत्रचरीद्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि ।

मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कृतां बाहुभिः स्रैः

व्याख्यावर्णाचमालामणिमयकलशं पुस्तकं चोदइत्नीम् ।

आपीनोत्तुङ्गवचोरुहभरविनमन्मध्यदेशामधोर्गा

वाचामीडे चिराय त्रिभुवनविनतां पुण्डरीके निपषाम् ॥

त्रिलक्षं जपः तद्दशांशं पायसेन च होमः । प्राग्वत्पूजाक्रमः । जातिपद्मनन्द्यावर्त-
कुन्दपुष्पैश्चन्दनाद्रैर्हीमेन वाक्सिद्धिर्भवति इति । एवमन्यदपि ग्राह्यमिति ।

प्रतिश्लोकं वाग्भवयोग इत्यादावाद्यन्तयोरादिमध्यान्तेषु वेति बौद्धयम् । वाक्-

सूक्तादिजपो वेति । चत्वारि वाक् ससर्परी हे । यद्वाग्वदन्ती हे । वृहस्पते प्रथममहं

रुद्रे + + दिति वाक्सूक्तानि । नमो वाचे या चोदितेति । वाग्यजुःसारस्वतसु-

क्तानामादिशब्देन ग्रहणम् । पावका नः सरस्वतीति । यस्ते स्तानः सरस्वति त्वमिय-

मददादिति सूक्तम् । प्रचोदसेति सूक्तद्वयम् । सरस्वतीन्देवयन्तस्तिस्त्र इति ।

ध्यानमिति तत्तत्सारस्वतमन्त्रोचितसूक्तम् ॥ ४३ ॥

मूले अचलात्मजा पार्वती । कमला त्रीः । श्रोतुं वक्तुमशिक्षितोऽनेडमूकः ।

मूलाधारमुखं तद्गतशक्तिसुखम् । प्रभावशब्दो व्याप्तिवचनः । व्रातशब्दः

समूहवचनः । योगीन्द्रैरपीति सम्बन्धः ॥ ४७—५४ ॥

अविद्यानाशनीतिच्छेदः । त्रिमुखी त + + त्रयीस्वरूप इति । त्रयी

वेदः । पडङ्गानीन्द्रियाणि चेति ज्ञेयम् । तदुक्तं—कन्दःपादौचित्यादिति । भक्तिं

प्रसीदिति सम्बन्धः । सकर्मकोऽयमिहेष्यते । जपार्चनाहवनवृत्तिष्विति ध्याना-

द्युपलक्षणम् । देहापदीति । स्वदेहचयसमये नित्यशुद्धं पदं स्थानमेति । यन्मन्त्र-

जपादिशेषतयायं स्तोत्रजपस्तस्य सकलसिद्धिसाधनत्वादेवसूक्तम् ॥ ५४—६० ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायामष्टमः पटलः ।

अथ नवमः पटलः ।

एवं ज्ञानशक्तिप्रधानानिति । ज्ञानशक्तिस्तावत् सरस्वती । तदुक्तम्—समस्त-

बोधस्थितिदीपिकाया इति सर्वमन्यमयज्ञानशक्तिरूपत्वेनेति च । तस्याः स्वरूप-

भूता सा शक्तिः परादिक्रमेण स्युन्मार्थविषयतया कार्यदशापन्नेह ज्ञानशक्तिर्विष-

यिता । तत्रप्रधानानिति । यद्यप्येवं ज्ञानशक्तिरूपा एवामो मन्दाः । यत् सत्तं—

ज्ञानशक्तिप्रसारात्मकानां शब्दानामिति । किन्त्विक्षाक्रियाशक्तयोरपि तेषु गुणतया

सद्भाव इति प्रधानग्रहणम् । तेन ज्ञानशक्तावपि सरस्वत्यां तयोर्गुणतया सद्भावोऽ-

वसीयते । मातृका भूतलिपिः सविन्दादिविकाराः कलादियोगिन्यः शक्त्यादियुक्ता वागीश्वर्यादय इति सर्वापेक्षं बहुवचनम् । वागीश्वर्या बदेवदादियोगेऽप्यर्थाभिधानप्रधानतया ज्ञानशक्तिप्रधानत्वमिति ज्ञेयम् । मन्वानिति । सारस्वतानिति शेषः । यद्यप्येवं ज्ञानशक्तिप्रधानां सरस्वतीमित्येव वाच्यम् । किन्त्वेवमचराणामधिदेवताया इति प्रक्रमत्केवलमातृकैव स्वप्रधाना स्यादिति सर्वेषामप्यमौषं समं सामान्यमिति प्रतिपादनार्थमित्यमभिधानम् । क्रियाशक्तिप्रधानानिति सर्वं पूर्ववदेव । क्रियाशक्तिस्त्वावत् त्रिपुरा । वक्ष्यति च—त्रिमूर्तिसर्गाद्येत्यादि । प्रधानग्रहणात् तस्यामिच्छाज्ञानशक्त्योः गुणतया सद्भावोऽवसीयते । हृल्लेखायामपि समानमेतत् । यतो वक्ष्यति—इच्छाशक्तिप्रधानां भुवनेशोमिति ।

ततश्चैतदपि लभ्यते । एकैवोन्मनीशक्तिरिच्छाशक्तिप्रधाना भुवनेशी ज्ञानशक्तिप्रधाना सरस्वती क्रियाशक्तिप्रधाना च त्रिपुरेति । क्रियाशक्तिप्रधानानां अग्रादीनां सद्भावात् त्रिपुरग्रहणम् । मध्यमपञ्चकूटः शुद्धा बालेत्यादिसर्वापेक्षं बहुवचनम् । यद्यप्येवं क्रियाशक्तिप्रधानां त्रिपुरामित्येव वाच्यम् । किन्त्वेवं त्रिपुराभिधानां विद्यामिति प्रक्रमान्मध्यमपञ्चकूट एव स्वप्रधानः स्यादिति सर्वेषामपि त्रिपुराणां समं प्राधान्यमिति प्रतिपादनार्थमित्यमभिधानम् । ननु यद्येवं किं मध्यमपञ्चकूटस्य विधानं परिगृहीतमिति । उच्यते । शुद्धा मिथ्या द्विकूटेत्येवमाद्यास्त्रिपुरास्तासां मध्येवर्तिनीयं विद्या । किं च ताः समकूटा विषमकूटाश्च भवन्ति । तथा च मध्यमपञ्चकूटपरिग्रहे सर्वासामप्यासां त्रिपुराणां विधानमुपसंगृहीतं भवतीति ज्ञेयम् । ननु त्रिपुरायाः त्रियद्यास्ति क्रियाशक्तित्वम् । तत्र कुतस्त्रिपुरायां विशेष इति । उच्यते । यत्तावदुक्तं—समस्तबोधस्थितिदोषिकाया इति । तत्र या क्रियाशक्तिः सेयं त्रिपुरा भवति । सा च विमर्शलक्षणा । तदुक्तं—संविदाख्या विमर्शशक्तिरिति । भूलार्णमर्णविक्षतिरित्यत्र चोक्तम्—ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेणेति । ततश्च त्रिपुरायाः सर्वमन्त्रमयविमर्शशक्तिरूपत्वेन प्राधान्याच्छ्रीत्रिपुटादिभ्यो पूर्वमभिधानं ज्ञानान्तर्गतत्वाच्च विमर्शस्य सरस्वत्याः पद्यादित्ववसेयम् । सर्वमन्त्रमयत्वाच्चैवं त्रिपुरायाः सामान्यविशेषमन्त्रत्वमपि मातृकादिवद्भवति । सर्वमन्त्रेषु हृल्लेखायाः शक्तिमात्रतया प्रवृत्तिः । तदुक्तम्—अस्य शक्तित्वमिष्यत इति चराचरस्य जगत इत्यादि च । मातृकायास्तु स्वाविभक्तार्थवाचकतया सर्वमन्त्रेषु प्रवृत्तिः । तदप्युक्तम्—त्वगादिपरमात्मान्त्येत्यादि । स च मातृकायाः स्वार्थवचनव्यापारो विमर्शमयज्ञानलक्षण एवेति गतपटलेषु प्रस्तुतैवार्थादियं त्रिपुरा भवति । किन्तु सरस्वत्याः स्वरस्पर्शादिक्रमनियमो नैवं त्रिपुरायाः कूटाकूटादीनामेव विधाना-

दिति । किञ्च त्रिपुराशक्तिरेव शब्दब्रह्म भवति । प्रसुतं—स रवः श्रुतिसम्बन्धै-
रित्यादि शब्दोच्चारणकाले तस्माच्चित्तयेत्यादि चेति । तथा सर्वमन्त्रेषु सामान्य-
तया प्रवृत्तानां हृत्क्षेखादोनां स्वस्वप्रधानतायां विशेषमन्त्रतेति सर्वमुपपन्नमिति ।

प्रस्तौतीति मूलगताशब्दार्थोऽप्युक्तः । मूले विद्यामिति मन्त्रविशेषा-
भिप्रायम् । यदुक्तं—उत्सार्धभाजः पिण्डबीजादानः पंचाच्याध्यासिताय मन्त्राः
संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपवाच्याध्यासिताय विद्या इति । या
विभेदा इति तां विद्यामित्यधः संबन्धः । त्रिवीजतया त्रिप्रभेदत्वम् । तदुक्तम्—
यदा त्रिगोऽथ गुणयेदित्यादि । तद्व्याख्यपेक्षया त्रिंशत्प्रकारत्वम् । तदप्युक्तम्—
त्रिगुणा सा त्रिदोषा सेत्यादि । तथा—देवाः सश्रुतय इत्यादि । इह त्रिंशत्सङ्ख्या
तु यथेच्छं सम्पादनीया । त्रिप्रधानत्वात् त्रिपुरायास्त्रिंशत्प्रकारित्वभिधानम् । व्याप्ते-
र्जगदात्मकत्वाज्जगत्ववाप्तेति विशेषणम् । अभिप्रायान्तरमाह—बीजत्रयरूपेषु-
त्यादिना । तद्गतबीजबिन्दादिभिरिति बीजबिन्दुकलानिरोधिकानादनादान्त-
स्पर्शव्यापिनीसमन्तुन्मनीनां ग्रहणम् । तथाणां दशभिर्विभागे त्रिंशत्सङ्ख्या-
सम्पत्तिः । बीजबिन्दादोनां जगद्व्यापित्वाज्जगत्ववाप्तेत्येतदुपपत्तिः । यदुक्तम्—
जगति सततं हृदसंस्थितेरिति । त्रिपुरेह मध्यमपञ्चकूटैव । तस्या बीजरूपेण
बिन्दुकलाद्यवसानतया पृथगुच्चारणसंभवात् प्रकारनानात्वोपपत्तिः । यत् उक्तं—
योगौचित्येन बिन्दादियोगः सूचित इति । सर्वास्वपि त्रिपुरास्त्रेत्वंभवति । सर्व-
ेष्वपि मन्त्रान्तरेष्वेवमुपपद्यत इति चावबोद्धव्यम् । मूले सुदुर्लभासिमिति । सुतरां
दुर्लभा यस्या उपदेशसिद्धिः गूढमूर्तित्वादिति समाप्तः ।

अभिप्रायान्तरमाह—अथवेति । त्रिंशत्प्रकारविषयतयैवायं विकल्पो भवति ।
त्रिप्रभेदत्वं प्राग्बदेव । वक्ष्यति च—सर्वेषां त्रिवीजात्मकत्वेनेत्यादि । व्याप्तिरुच्चा-
रणमिति । वाचा व्यापनमस्य विवक्षितत्वादिति भावः । केवलेति मध्यमपञ्च-
कूटाया विवक्षितत्वात् सैव गृह्यते । खरान्ततयावस्थानात् केवला सा भवति ।
कूटस्यप्रयगतौ वेति । द्वित्रादिव्यञ्जनमुपर्यधीभावेन संपिण्डितं कूटो व्यपदिश्यते ।
कूटे मङ्गदुश्चार्यतया वर्णानां स्थितौ स मन्त्रः कूटस्थो भवति । यथा हूमरे इति ।
कूट एव पृथगुच्चार्यतया वर्णानां स्थितौ स मन्त्रः पृथगगतो भवति । यथा हूमरे इति ।
कूटस्थो दुर्वाण्यः पृथगतः सुवाच इत्यर्याइवति । कूटाकूटपञ्चयोरपीति कूटस्थ-
पक्षे पृथगतपक्षे चेत्यर्थः । पञ्चानां पङ्क्तिः संभेदे त्रिंशत्सङ्ख्यासम्पत्तिरिति मन्त्र-
मान पाह—पुनयेति । आदिमादिमनादिं चेति त्रिपुरायामादिं वर्षं वाग्भवमादिं
प्रथममनादिं च मध्यमोक्तमयोरन्यतरं च कुर्यादित्यर्थः । कामराजगणकवर्षयोश्च

तदितरस्थानयोः इत्तिरर्थात् सिद्धा भवति । एवमितरपादद्वयमपि व्याख्येयम् ।
तथा च प्रतिपादं मिथो भिन्नौ द्वौ द्वौ मन्त्रौ सिध्यतः । संभूय च षट्प्रकारभेदा
भवन्ति । यथा आदिमादिमनादिं चेत्यत्र तावद्वाग्भवकामराजशाक्तानि शाक्त-
वाग्भवकामराजानि च । मध्यं मध्यममध्यमित्यत्र शाक्तकामराजवाग्भवानि
वाग्भवशाक्तकामराजानि । अन्यमन्थमनन्थं चेत्यत्रापि कामराजवाग्भवशाक्तानि
कामराजशाक्तवाग्भवानिति । त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदेति सर्वाप्येवं क्रमभेदभिन्ना
त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदेव । न त्वेकैवोद्धारक्रमेतिन्यायेनेति केवलसविन्दादिपञ्चसु
व्यापित्वादुक्तम् । कूटपत्त इति कूटस्थपत्ते । अकूटपच्च इति पृथग्गतपत्ते । सर्वेषा-
मिति द्विविधानामप्येषां त्रिंशन्मन्त्राणामित्यर्थः । सिद्धमिति । सुदुर्लभाभिं
या त्रिभेदापीति संबन्धादिति भावः । जगत्प्रवाप्तेति तु तथा मन्त्रवित्तु प्रथित-
त्वमभिप्रेतम् । मूले विशिष्टामिति प्रशंसार्थमुक्तम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—विशिष्टामितित्यादिना । भेदपदेन विशिष्टामित्यत्र
विशेषांशो विवृतः । चकारोऽध्याह्नियते । न केवलं त्रिपुरामिधानां प्रधानभूतां त्रिपु-
राम् किन्तु विशिष्टां च विद्यामभिवच्छामोति । विशिष्टामित्येतदुपलक्षणमिति
मन्यमान इहाभिप्रेताश्चन्त्यानाह—अविशिष्टेति । केनापि व्यञ्जनेनासंपृक्ता त्रिष्वपि
स्थानेषु केवलस्वरूपेत्यर्थः । व्योमेन्दुवङ्गराधरविन्दुभिरित्यत्राधरादिलरैरियं भवति ।
शुद्धा बालित्वन्यापि बालास्तीति सूचितम् । सा च गतपटले त्रैपुराणामन्यतमयोग
इत्यत्रोपदिष्टा । अतएवास्याः प्राधान्यमपि गम्यते । शुद्धा सङ्केतविद्या । अन्यं तु
कुलसुन्दरीति भेदः । हकारादिव्यञ्जनविशिष्टेति । सैव बालिति शेषः । हका-
रादिप्रहणेनैतदुक्तम् । रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरित्यमीभिर्हंसकलरैकैरेकहरादिक्रमेण
संयोगो विवक्षितः । स चायं व्यञ्जनसंयोगस्त्रिधा भवति । त्रिष्वपि स्वरेषु संयोगो
द्वयोरपि संयोगेनैकस्मिन् प्रथमे मध्यमे उत्तमे वा एकस्मिन्नेव संयोगः न द्वयोरा-
द्यन्तयोराद्ययोरन्ययोर्वेति । तथा च सप्तधा विशिष्टा एका च शुद्धेत्यष्टौ भेदा
भवन्ति । तत्र द्वित्रयादिव्यञ्जनसंपिण्डितरूपं कूटाक्षरं व्यपदिश्यते । ततश्च
शुद्धा सैकव्यञ्जना कूटस्था पृथगर्तति चतुर्भेदसंभव इति । सभेदानामेतेषामिति
भेदपदेन विशिष्टानां ग्रहणम् । ते चाविशिष्टा च संभूय बहवो मन्त्रा इति
बहुवचनम् । यद्वा भेदशब्देनैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा स्वरेषु व्यञ्जनसंयोगसंभावि-
नामवाप्तरभेदानां ग्रहणम् । कूटाकूटत्वमिति द्वित्रयादिसंयोगे कूटत्वमसंयोग
एकसंयोगे चाकूटत्वं सिद्धमिति शेषः । विशिष्टामित्यत्र एवैतत्सिद्धिरिति बोद्ध-
व्यम् । यद्वा समानमित्यनेन संबन्धनीयम् । यथोक्तम्—कूटस्थपृथग्गती या

सुदुर्वाच्यौ मन्त्राविति । यथायोगमिह कूटस्थपृथगतविवदेति ज्ञेयम् । सुदुर्वचत्व-
मिति । यदुक्तं—सुलभा दुर्लभा चासिखित्वादि । सर्वेषामिति विशिष्टामित्यभि-
प्रेतानामित्यर्थः । सिद्धमिति या त्रिभेदापीत्याद्यन्वयादिति भावः ।

पारायणभेदेन चेति शब्दादीनामेषामवान्तरसकलभेदोपसंघट्टार्थमेतत् । लिपि-
पारायणवच्चैतदूहनोयम् । तत्राकूटद्विकूटादिव्येव पारायणसंभवो न शब्दायान्
केवलस्वरूपत्वात् । तत्राकूटे तावत् ऐकारं कादित्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनयुतमुच्चरेत् ।
एवमीकारमिति । शब्दादिभेदोऽत्राप्येत एव । द्विकूटे तु कै इत्येतत् कादि-
त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपिण्डतमुच्चरेत् । एवं खै गे प्रभृति सै हे पर्यन्तम् । एवमुत्त-
रबीजयोरपीति । त्रिकूटे तु तेषामेकैकस्यापि त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपिण्डनमित्याद्यु-
हनीयम् । पारायणन्यासो वेदाभिप्रेतः । मूलाधारहृदयमूर्धसु दशदादशपोड्य-
दलकमलकर्णिकासु त्रिकोणानि विभाव्य तेषां रेखासु तिसृषु बहिरेकादशैकादश
त्रिकोणानि स्मृत्वा मध्ये शब्दायास्त्रीन् वर्णान् क्रमेण विन्यस्य परितस्त्रिकोणेषु तत्त-
दनुबद्धानि कठवाद्येकादश व्यञ्जनानि न्यसेत् । एवमकूटपारायणन्यासः । द्विकूट-
पारायणन्यासे तु बाह्यत्रिकोणरेखात्रयेषु बाह्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्रिकोणानि विभाव्य
तत्तदकूटानुबद्धानि त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानि तेषु न्यसेत् । यथा खुकैं खखैमित्यादि ।
एवमुत्तरेष्वप्युह्यम् । लज्जितायां पञ्चदशवर्णाक्षरस्य कूटस्थ विधानाद्विचारादि-
पञ्चदशान्तं कूटसंभव इत्यवबोद्धव्यम् । व्यञ्जनमध्ये स्वरोऽपि कूटतया गृह्यते
कामराजविद्यायां तथा दर्शनादिति । अनन्तप्रकारत्वमिति । लिपिपारायणे
तावत्परब्रह्मपारायणपर्यन्तत्वात् कथंचित्पर्यन्तो दृष्ट एव । तथा बुभुचादि-
पारायणेऽपि । त्रिपुरापारायणे तु नैवम् । प्रतिकूटं तत्तन्मन्त्राणां त्रयस्त्रिंशद्व्य-
ञ्जनानुबन्धयोगादिति भावः । जपो ध्यानमध्येवं भवति । तदुक्तं—न्यसेच्च
न्यासप्रिय इत्यादि । त्रिपुरायोगतस्तु यस्मिन्पारायणं यदुक्तमुक्तपारायणमन्त्रान्ते
तांस्तान्मन्त्रानुद्धार्य न्यासादिकं कर्तव्यमिति तदन्यदेवेति । त्रिपुराभिधानामित्य-
त्राप्यभिप्रायान्तरमाह—पुनरपीत्यादिना । सत्त्वादिपदेन त्रिगुणशक्त्यादियद्व्यञ्जनम् ।
विष्ण्वादिपदेन च त्रिमूर्तीनां लक्ष्म्यादीनामपि ग्रहणम् । तत्तन्मन्त्रपदेन बीज-
मन्त्राणामेकाक्षरद्वयरादीनां सर्वेषामपि ग्रहणम् । त्रिभेदादिसर्वे तदनुगत-
त्रिपुराश्रयमेव । न तु स्वस्वाश्रयमसंभवादिति प्रतिपत्तव्यम् । संयोगेनेत्यत्र
मित्यामित्युपस्कारः । भेदमाहिति प्रक्रमादेतन्नभ्यते । किंचेह सर्वत्रादिमादि-
गनादिं चेति क्रमभेदे फलभेदो भवति । तत्र वाग्भवकामराजगाहकक्रमः सर्गक्रमो
विपरीतः भंडारक्रम इतरः सर्वस्यतिक्रमः । तेषु फलभेद उक्तः—

धर्मवाक्सिद्धिकामानां जपे सृष्टिक्रमो भवेत् ।

अर्थकामार्थिनां गीतो जपे सद्भिः स्थितिक्रमः ॥

मुमुक्षूणान्तु सर्वेषां संहारक्रम ईरितः ।

मन्वाचरन्यासविधावपि न्यायमिमं विदुः ॥ इति ।

केवलादिष्वपि फलभेदः । यदोक्तफलं प्रतिबन्धप्रचुरं तदा बिन्दन्ता मकारान्ता च स्यात् । यदा तत्फलं मन्दं तदापि सर्गान्ता । उभयसंभवे बिन्दुविसर्गान्ता । सामान्येन न तु केवलेति शुद्धा ऋटद्वित्रिकूटादिषु च यद्योत्तरं फलवृद्धिर्भवति । क्लिष्ट सङ्घेतविद्यादिषु विजयादिषु च फलभेदः । पारायणसिद्धेष्वपि च समान भवति । पारायणन्यासे तु धीर्यप्रकर्षो भवति । त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगे तु तत्तत्फलयोग इति ॥ १ ॥

त्रिमूर्तिमन्त्रेष्विति । ननु विद्यायां त्रिमूर्तिमन्त्रयोग इति वाच्यम् । विद्या-
श्रेष्ठतयैषामुक्तत्वादिति । नैष दोषः । विद्यायां त्रिमूर्त्यादिश्रेष्ठत्वमपि स्यादिति ह
सूच्यते । तेन त्रिपुरान्यासे त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगः तत्रासेषु त्रिपुरायोगश्च यथा-
संभवं मिद्धो भवति । यद्वा स्वतन्त्रतया मन्त्रभेदोऽयं विद्यात्रिमूर्त्यादिसंयोगरूपो
विवक्षितः तदा चोभयथापि वचने नास्ति विरोध इति । त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति ।
तदुक्तम्—अथाभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादि । त्रिमूर्तयो विश्वसृष्ट्यादिशक्ति-
विशिष्टात्मानः तेषां सर्गादपि पुरा सती ह्येषा । अतोऽस्यास्त्रिपुरेति नाम प्रायो
भवति । त्रिमूर्तिभ्यः पुराभवत्वात्तन्त्रेभ्यः प्रागस्याः प्रयोगः स्यात् । यद्वा
त्रिमूर्तिषु कारणत्वेनानुगमात्तन्त्रेष्वस्या अनुगमः स्यादिति विवरणाभिप्रायः ।
प्रायोऽशङ्केनैतदुगम्यते । तेनैतावता नामनिबन्धनं परिपूर्णमिति । तेनैतदवसीयते ।
न केवलं बाह्यैस्त्रिभिरेव संबन्ध एव त्रिपुरात्वे निबन्धनम् किन्तु तदर्थगम्यं स्वान्त-
रगतं चित्तमपीति । तेनायमिदार्थः । त्रिभ्यः पुराभवाः स्वयं च त्रयः सती त्रिपुरेति ।
त्रिमूर्तिसर्गात् पुरा सती तदीयसृष्ट्यादिशक्तिः । समष्टिशक्तिः तच्छ्रुतीनामाद्यव-
स्यायोगिनी स्वयमपि चरणा भवति । तदुक्तं—यदा त्रियोऽथ गुणयैदित्यादि ।
त्रयीमयत्वाच्चेति । देवताकर्माद्यभिधायिन ऋष्यजुःसामलक्षणा वेदाश्चर्ये । सा
च स्वार्थाभिधानक्रियायोगिनी क्रियागक्त्याब्जिता भवति । पुरैव त्रयीमयी ह्येषा ।
शेषं पूर्ववत् । तत्समष्टिशक्तावस्थां तदाद्यवस्थासद्भावात् व्रंगमयोगः । नय इति ।
भूर्भुवः स्वरिति लोकाः त्रिनीकी । सा च महत्त्वपि प्रत्येकं देगकालादिपरि-
च्छिन्नैव । तस्याः प्रलयदशायां पूरणी ह्येषा । शेषं पूर्ववदेव । प्राक् स्वस्वरूपतया
परिपूर्णत्वेनावस्थितस्यार्थस्य देगकालादिविगटतया परिच्छिन्नत्वेन व्यवहार-

योग्यतापादनमेव सर्गः । तदुक्तम्—एष सर्गः समुत्पन्न इत्यादि । तस्य पुनस्तद्वि-
 पर्ययेण प्रागिव परिपूर्णतापादनमेव संहारः । वक्ष्यति च—एवमुच्चारणात् पूर्वं
 पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य प्रणवस्येत्यादि । तत्समष्टिशक्तौ तदाद्यवस्थासद्भावात्
 तस्याः त्रंशयोगः तदाद्यवस्थापादनमेव हि त्रयीति भावः । परशक्तिविवक्षायां
 सच्चिदानन्दरूपत्वम् । तदुक्तम्—स्वसंवेद्यस्वरूपा वेति । स्वापरप्रकृतियोगविवक्षायां
 गुणसाम्यात्मकत्वम् । तदप्युक्तम्—पुरा प्रधानादिति । यद्वा त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति वामा-
 शक्तिरुक्ता । विश्ववमनयोगात् तस्या विश्वस्रष्ट्रादिसर्गशक्तियोगतः त्रंशयोगः ।
 त्रयीमयत्वाच्चेति ज्येष्ठा शक्तिः । सा हि कर्माद्युपचयतो विश्वं पुष्पती तदुचित-
 देवताकर्मादिसर्वमनुष्ठानपर्यन्ततयोपदिशन्ती त्रयीशक्तिर्भवति । सा च पुरुषाणां
 नियोगकारिणी ज्येष्ठाभिधीयते । त्रये त्रिलोक्या अपोति रीद्री शक्तिः । विश्व-
 निरोधयोगात् पूर्ववत् त्रंशयोगः । तस्यां समष्टिरम्बिका । सा च वामादित्रंश-
 योगतस्त्रिपुरेति । अथवा त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति त्रिमूर्तिशब्देन वागर्थज्ञानप्रपञ्चानां
 ग्रहणम् । तेषां परशक्तौ व्याप्ततया स्थितानां मूर्त्तावस्था हि सा भवति । तत्र वाचः
 स्वार्थं प्रतिवचनं व्यापारस्तत्र ज्ञानं तद्विमर्शमयमेव वाक्प्रधानाच्चेति भवति ।
 तेषां सर्गः परशक्तेः पदादिक्रमेण स्वस्वारनिरूप्यतथोत्पत्तिः । ततोऽपि पुरा सती
 ह्येषा । श्रेयं प्राशुक्तवत् । वागादिसमष्टिशक्तेश्च तदादिदशायोगितया त्रंशयोगः ।
 वाक्प्रधानानामर्थानां प्रभवस्थानत्वादस्या वाग्भवत्वं चार्थादुक्तम् । वाग्भवत्वे
 चार्थात् स्वयं वायूपत्वं स्वरूपप्रकाशविमर्शस्वभावत्वम् । अतएव चिद्रूपत्वमपि
 सिद्धं भवति । तदुक्तम्—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । त्रिपुरायाः
 परविमर्शशरीरिणा इति च । त्रयीमयत्वाच्चेति स्वरूपरसविषयानन्दास्त्रयस्त्रयी पुरै-
 वानन्दत्रयीमयो ह्येषा । श्रेयं प्राशुक्तम् । सर्वानन्दकरत्वाच्चास्याः कामराजत्व-
 मप्यर्थादुक्तम् । कामराजत्वे चार्थं स्वयमानन्दत्वं च सिद्धं भवति । विमर्शचिदेव
 स्वात्मवियान्तावानन्दः सम्प्रद्यत इति वाग्भवात्परं कामराजोपपत्तिः । ह्यय इति ।
 त्रिलोक्या वागर्थज्ञानप्रपञ्चत्वेऽप्यर्थप्रधानत्वं भेदः । प्रकृत्ये त्रिलोक्या अपि पूरणी
 ह्येषा । श्रेयं प्राशुक्तम् । तदादिदशायोगितयास्याः त्रंशयोगः । स्वयं पूर्णव सती
 स्थापत्या त्रिलोक्यमपि पूर्णां विदध्यादिति तस्याः पूर्णत्वम् । त्रिलोक्या अपोत्युक्त-
 विधार्थप्रपञ्चनिदानतया शक्तित्वमप्यर्थादुक्तं भवति । विमर्शचिदानन्दतां प्रातः
 अतएव तत्रैव पर्यवसितः पूर्णा भवतीति कामराजात्परं शाक्तोपपत्तिः । वागा-
 नन्दपूर्णतायोगाद्वाग्भवकामराजशाक्तयोगाच्च त्रिपुरात्वम् । वागादयः शक्ते रूपाणि ।
 तेषु च विसर्जनस्य शिवस्य चिदानन्दरूपास्थिविशिष्टानि । तेषां स्वीरावस्था वा

वासास्यदत्वाद्वागादिरूपाणां पुरत्वम् त्रिमूर्त्यादीनामावासास्यदत्वाद्वाग्भवादीना-
मपि पुरत्वम् । ननु वाग्भवादीनां प्रत्येकं त्रिपुरात्वमिहोक्तमिति । नैव दोषः ।
शक्तेस्त्रिपुरात्वे तदंशानामपि तथात्वं संभवदुचितमेव हि भवतीति । प्रायोयहणे-
नान्यान्यपि सन्ति त्रिपुराभिधाननिबन्धनानीति सूचितम् ।

तदुक्तम्—शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात् ।

त्रिलोकजननी वाय तेन सा त्रिपुरा स्मृता ॥ इत्यादि ॥ २ ॥

मूले ध्योमेन्दुवज्रधरविन्दुभिरिति प्रसृतमध्यमपञ्चकूटविद्योहारः । ध्योमेन्दु-
वज्रयोऽधरविन्दू चेति समासः । इन्दुः सकारः । एकमिति प्रकरणाद्भोजमिति
लभ्यते । एवमन्यदित्यपि । रक्तो हकारः । अञ्छः सकारः । क इति स्वरूपग्रहणम् ।
इन्द्रो लकारः । रमा ईकारः । अन्यदित्यपि बीजम् । युशोतकरौ मन्वमन्तौ चेति
समासः । द्यौर्हकारः । शीतकरः सकारः । मनुरौकारः । अमन्तो विमर्जनीयः ।
बीजैरमीभिरिति कूटस्थतया पृथगततया वा योजितैरिति भावः । अत्रैकमन्यद-
पीत्येवं निर्देशेनैतदपि सूचितम् । यद्यपौह वाग्भवकामराजशाक्तक्रमः परिगृहीतः
तथापि नैवं नियम इति तेनैषां बीजानां व्युत्क्रमोपक्रमश्च सिद्धो भवति । तदुक्तम्
—आदिमादिमनादिं चेत्यादि । अत्रामन्तेति विन्दुविसर्गयोर्वा ग्रहणम् । विकल्पा-
भिप्रायं चैतत् । तेन तृतीयबीजमन्तमेदेन विन्द्वन्तमप्युक्तं भवति । इहाधरविन्दो-
रमार्धचन्द्रयोर्मन्वमन्तयोश्च पृथक्करणात् शुद्धोहारोपिता (पपत्तिः ?) सेयं सङ्केत-
विद्येत्युच्यते । इह सन्नात्रं परशिवः स एवापरशक्तिप्रवृत्तिद्वारा निरूप्यमाणः परशक्ति-
र्भवति । तदपरशक्तिमात्रं शब्दार्थपरसमष्टिः स एव स्वाधिष्ठानपरशिवशक्तिविमर्श-
लक्षणः सन्नकारः । तदुक्तम्—अनाहृतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थाविति । स चैयं
परशिवशक्तिविमर्शमात्रतयान्तर्मुखोऽपि संस्तदा ह । अनेनैव त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति उक्त-
विधवाक्प्रपञ्चप्रसवस्थानतया तदुचितयोन्मा खैकारपरिश्रयोऽपि सन् वाग्भव ऐकारो
भवति । विमर्शयोगितया च सद्रूपः परशिवः प्रकाशलक्षणोऽपि भवति । स च
प्रकाशविमर्शस्य स्वरूपवित्यान्ततयानन्दो भवति । तदीयो विमर्श एवानन्दनम्
तदुचिततया सोऽकारो वाङ्मात्ररूपोऽवस्थान्तरं प्राप्नुवन्नकारः । स चैवमन्त-
र्मुखोऽपि संस्तयीमयत्वाच्चेत्कृत्स्नस्वरूपपरसविपयानन्दतया विष्टदत्वाच्छक्त्यात्मकत्वात्
तदुचितमौकारं परिगृह्यन् कामराज ईकारो भवति । स चानन्दरूपः प्रकाश-
स्तदीयानन्दनरूपविमर्शस्य तत्रैव पर्यवसितत्वात्पूर्णा भवति । तदीयश्च विमर्श
इकाररूपोऽवस्थान्तरं प्राप्नुवन्नकारः स चैवमन्तर्मुखोऽपि सन् नये त्रिलोक्या
अपीत्युक्तप्रसक्तार्थनिदानगतिस्तरलभावभूतोभेदीनतारूपत्वाच्छक्तित्वात् तदु-

चित्तमूकारं तथानुवृत्तस्वप्रकाशरूपा + + रोधित्वायादितोकारं वाङ्मातरूपं च परिगृह्यब्रौकारः शक्तिर्भवति । सेयं शुद्धा सकलवर्णेषु स्वस्वार्थप्रत्ययपरेषु नित्यत्वादेकहित्वादिवर्णयोगिनी स्यात् । सर्वन्यासेषु च वर्णपदादिवाचकानामियान् द्विरूपो विमर्शव्यापारोऽभिप्रेत एव ।

तदुक्तम्—कृतकृत्यस्य जगति सततं रूढमस्थितिः ॥ इति ।

वागैश्वर्यातिशयदत्तयेत्यत्र बालासिद्धिः वाग्भवं बीजमित्युक्तविधे वाग्भवं प्रतीयते । कामराजमुक्तमिति चाजकलाप्रथमावशान्तिभिरिति वक्ष्यमाणं कामबीजमपि प्रतीयते । शाक्तमिति च शक्तिसमूहस्य सकारीकारविसर्गरूपस्य प्रतीतिरिति । यदुक्तं—सकाररूपिणी शक्तिरिति । विसर्गः प्रकृतिर्मतेति च । सेयं कुलसुन्दरीत्युच्यते ।

बालायास्त्रिषु बीजेषु विजयोपरि ही यदि ।
 जीवविद्या सकारशेच्छिवविद्या ह्यसौ यदि ॥
 सहै चेच्छक्तिविद्यैषा कामाख्या त्रिष्वपि युक् ।
 मायाया मोहनी बाला तन्मन्त्रा चोभयो मता ॥
 तदन्ता क्लेदनी सैव श्रोकण्ठाद्या महोदया ।
 शोधनीत्वं प्रतिष्ठाद्या प्लेमन्ता मोहनी तु चेत् ॥
 मालिनी पञ्चकूटं चेत् सिद्धा बीजेष्वपि त्रिषु ।
 शुद्धा त्रिष्वपि बीजेषु निष्कला वाग्भवे तु वाक् ॥
 सिद्धैर्बोध्यं त्रिरेफेभ्यो उकारे त्वं विका भवेत् ।
 सिद्धा याष्टककारोर्ध्वं भूमिरेवोनलाम्बरुत् ॥
 त्रिषु बीजेष्वपि स्याच्चेत् + + + + ।
 बालैव कामवाक्छक्तिष्वनन्तानुत्तरारुणाः ॥
 प्राक्कान्तियोनिशुद्धेभ्यो यदि सम्पत्कारी भवेत् ॥

[अत्रादशपुस्तके श्लोकैकः पठितः]

सरमाध्वन्द्रेरित्यत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—सकाररूपिणीत्यादिना । सो रमते-
 ऽस्मिन्निति सरो हकारः । कथमियता हकारसिद्धिरिति । तत्रकारोऽपीहोच्यते ।
 मन्त्रावच्छक्तिः । तदुक्तम्—स इति प्रकृतिर्मतेति । शक्तिय शिवे रमते ।
 हकारस शिवः । तदप्युक्तम्—हकारः शिव इत्युक्त इति । तथा च सरो हकारो
 भयतीत्यर्थः । निष्कूलविद्योद्धारप्रकार इति । कूलमाविलम् । तदुक्तम्—वाग्भवः
 सचिराविल इति । तद्द्रष्टव्यं निष्कूलविद्या सा च प्रकृतविद्यैव । सा च मध्य-
 मपञ्चकूटा विग्रविद्योच्यते । त्रिंशत्प्रकारापोत्युक्तनवेन सर्वपञ्चकूटा सिद्धा विद्यापि

निष्कीला संभवति । तस्यामुत्पत्तिविद्यायामपि कीलयोगः अत एव गम्यते । तदुदारे तद्विपरीतवर्णयोगे च कृते सैव निष्कीला भवति । यथा वनदुर्गायां वक्ष्यति—वातन्म इत्यक्षराणीत्यादि । मन्वशक्तीनां नित्यावदाततया कीलासं-
भवेऽपि कार्यविशेषापर्याप्तिवर्णविशेषतः स्यात् । तत्र तत्कार्यकरवर्णयोगोऽपि कार्य एवेति कीलोदारीपपत्तिः । इह सरद्वयस्य तन्मन्वेणोपादानमित्यवबोधव्यम् । सरः सर इति रेफान्वितः सन् हकार इति च तदर्थः । तस्य चेकारबिन्दुयोगः । तथा चेयं भुवनेशी भवति । तदवयवेन छेप्ये केवलरेफस्य कीलतयोदारे इह विवक्षितः । वक्ष्यति च अङ्गाभिधाने—हसकलङ्कामित्यादि । यद्वा निष्कील-
विद्याग्रहणं ललिताभिप्रायम् । त्रिपुरसुन्दरीविद्यायामिह कीलोदारेः । ललिताया वाग्भवमात्रमेतदुद्धृतम् । श्रेष्ठं समानमेवेति ।

तदुक्तम्—दावन्चौ कामशक्त्याप्तौ वर्णौ निष्कीलकौ मतौ ॥ इति ।

यद्वा कामराजशक्त्योरपीहोदारीऽभिप्रेत एव । रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरित्येत-
दावर्तनीयम् । क्वचिद्रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिः सङ्गी रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरिति च योजना । क्वचिदिति चास्यामेव मध्यमबीजाभिप्रायम् । रक्तः सकारः । तेन शक्तिस्तृतीयबीजं लक्ष्यते । शक्तिबीजे यो हकारो रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरिति सामान्यविधानप्राप्तः सोच्छेरक्तो रक्ताच्छः स के शिरस्तुपरि यस्य स रक्ताच्छकः । इन्द्रशिखी चेन्द्रशिखिरक्ताच्छक इन्द्रशिखी येष्विति विशेषणपदस्य समासः । तेनैतदुक्तं भवति । ललितायां शाक्तबीजे नास्यादितो हकारः । कामराजबीजे तु स लकारात्पूर्वमधिकृतोऽस्तीति । ततश्च क्लृप्ता ललितेह सिद्धा भवति । तदेत-
दधस्ताद्गुणितप्रकरणे सूचितम्—शक्तिः कामाग्निनादात्वा गूढभूर्तिः प्रतीयते । इति । किञ्च तत्र सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनिरित्यत्र कामराजविद्यो-
दारीऽपि सूचितः । तत्र सकलजगदधीशेति शाक्तमुक्तम् । सकारादिवर्णत्रयं भुवनेशी चेति । शाश्वतेति विशेषणयोगे कामराजमप्युक्तम् । सकी लजगदधीशेति समासः । शाश्वतेत्याद्यस्या विशेषणद्वयं भवति । शाश्वतं शिवो हकारस्तद्योगादिद्यं शाश्वता भवति । तद्योग्य सति द्यक्करणात् तदुपरीत्यवसीयते । पुनः शाश्वत + यस्याः सा शाश्वतेति समासनीयम् । च इति तरास्यानस्य शिरसो ग्रहणम् । तेनादावपि हकारयोगः सिद्धो भवति । वाग्बोदारे तु शाश्वता विश्वयोनिरैकारो यस्यामिति समासः । तद्योग्यानेनो + कृति च + कारोपरि भवति । सका ककारसहिता लजगदधीशेति समासः । अत्र कारस्य द्यक्-
करणात्तदुपरि तद्योगोऽवसीयत इति ॥ ३ ॥

मूले वागैश्वर्यातिशयदत्तयेति त्रिवीजानां वाग्भवादितया प्रसिद्धिस्तन्निश्चयं चोच्यते । त्रैलोक्यलोभणेत्यादिपदमपि हेतुगर्भं विशेषणम् । त्रैलोक्यपदं वगता-
 क्टोत्वत्रापि सम्बध्यते । स्वैलापहरकविताकारकमित्येतदपि हेतुगर्भमेव ।
 स्वैलयहणं दुष्प्रतिहरमकलदुरितरोगभयाद्युपलक्षणम् । तथा चात्राप्यतिशय उक्तो
 भवति । अत्राभिप्रायान्तरमाह—व्यस्तविनियोगोक्तिर्वागैश्वर्येतीति । त्रिपुरावीजानां
 त्रयाणां व्यस्तानामपि साधनमस्तीत्यनेनोक्तम् । विश्वविद्यायां बालायां शुद्धा-
 यामन्या + मपि त्रैपुरविद्यानां वाग्भववोजं केवलमेव वागैश्वर्यातिशयार्थिभिः
 साधनीयम् । तासामेव कामराजं विश्वलोभणाद्यर्थिभिरित्यभिप्रायः । त्रिपुर-
 सुन्दर्यामपि समानमेतत् । किन्तु कामराजप्रधाना सा भवति । तदुक्तमिदं
 मध्यमवीजप्रधाना विद्या वोजत्रयेऽपि कामराजसंयोगादिति । तत्र वाग्भवशाक्तयो-
 रपि जगत्लोभणादिसमुच्चयो द्रष्टव्यः । मन्त्रमित्यादिशेषस्याभिप्रायमाह—
 धर्मेति समस्तविनियोगोक्तिरिति । त्रिपुरसुन्दरी तु + + समस्ता द्विधा
 भवति । तत्र त्रिवीजोक्ताया भुवनेश्वर्याः सकृदन्त एव योग एकवीजा भवति ।
 तत्र सरमार्धचन्द्रैरिति सकृद्योजनायां सिद्धं भवति । तदुक्तं + + ॥ ४ ॥

मूले नाभेरथाचरणमित्यादिन्यासप्रकरणम् । तत्र यत्कामान्यकर्तव्यं तद्दीक्षा-
 पत्र उक्तम्—अथ पुनराचम्य गुरुदित्यादि । तत्र लिपिन्यासानन्तरमङ्गुलीषु
 क्रमादङ्गैरित्यादिन्यासानन्तरं नाभेरथाचरणमित्यादि सर्वं कार्यम् । पुनरङ्गुल्यादि-
 न्यासः । तदाह—अङ्गुल्यङ्कममुना विधायेति । मूले त्वह्यादिन्यासो नावश्यक
 इति तदकथनम् । किं पुनस्तदिति तदाहादिनाथेति । त्रिपुराभैरवी सर्वेषां
 त्रैपुराणां देवता । यदा मध्यमपञ्चकूटस्थैव + + बालादीनां तु सा सा देवता
 आह्ला । यथा बालायाः कुलसुन्दरी शुद्धाया अपि सैव । विजयायास्त्रिपुरविजया
 मोहिन्यास्त्रिपुरमालिनी सिद्धायास्त्रिपुरसिद्धा कामराजनिष्कोलविद्ययोस्त्रिपुर-
 सुन्दरीत्याद्युद्यमिति । तथा ब्रह्मादिमन्त्रयोगेऽपि ब्रह्मरूपिणी त्रिपुरभैरवीत्या-
 द्युद्यमम् । यच्चति च श्रीपटले । वाग्भवकामराजाविति । ह्रस्वं बीजम् । [मध्यमस्थं
 या] शक्तिरिति भावः । तत्तन्मध्येषु तत्तद्वाग्भवकामराजयोरेव भवति । नाभेरथा-
 चरणमित्यथगन्धो न्यासप्रकरणारम्भार्थः । अभिप्रायान्तरमाह—पोठमूर्तिन्यासे-
 त्यादिना । वाङ्मे सुहृत् उद्याय देवतां ध्यात्वेत्यादि सर्वमिह समानम् ।
 तत्र प्रबोधसमये स्वनासमहावाक्यमूलमन्त्राजपापरमात्ममन्त्रप्रणवेशात्मानुसन्धानं
 क्तवोत्थानं कार्यम् । पुनरुत्तदिनकर्मसमर्पणविधौ च गुरुसमष्टिमन्त्रेण गिरस्यध्वनिं
 कृत्वा ऋत्यादिन्यासं विधाय देवतां ध्यात्वा मानसपूजां कृत्वा गतदिनकृतकर्म-

समर्पणं कृत्वा योगं विधायोपसंहरेत् । पुनस्तथा शिरस्यञ्जलिं कृत्वा गुरुगणपति-
मन्त्रं स्वास्त्रेण तालत्रयादि च कृत्वा प्रणवप्राणायामं सक्तन्वाहकान्यासं मूलप्राणा-
यामं तदङ्गैरुभयाङ्गुष्ठादिकलान्तन्यासं मूलेन देहश्यापकं च कृत्वा मूलं समस्त-
व्यस्तसमस्तसमन्तं मूलाधारादिषु न्यस्याङ्गार्थादिन्यासं विधाय मानसपूजापूर्वकं
मूलं त्रिवारं परिजप्य प्रागुक्तवैलीम्येन षोडशान्तादिध्वानन्दार्णवादीन् विभा-
वयेत् । सर्वेश्वरादयः सर्वत्र स्वशक्तिभिर्मूलप्रकृत्युमालस्त्रोसरस्वतीभिर्युक्ताः
स्युरिति विशेषः । मानसपूजां कृत्वा त्रिवारं मूलं परिजप्य तद्दिनकरिष्यमाण-
कर्मसमर्पणमपि विधाय योगं विधायोजपापरमात्मप्रणवयोगानपि कृत्वाङ्गार्थादि
कुर्यात् । ज्ञानेऽप्येवं सर्वं योजनीयम् । जपस्थानं कृत्वा लियिपञ्चकर्षिकागत-
मैपुरमध्ये तल्लीवतञ्जीवतयोपयिष्य गुरुवन्दनमाचरेत् । तत्र ॐ ह्रीं परप्रका-
शानन्दाद्यश्रीपरगुरुपारम्पर्यक्रमेण स्रगुरुपादाद्भुजं यावत्तावत् प्रणमामीति गुरु-
समष्टिमन्त्रेण शिरस्यञ्जलिं कृत्वा ॐ ह्रीं परगुरुपादुकाभ्यो नमः । ॐ ह्रीं
परावरगुरुपादुकाभ्यो नमः । ॐ ह्रीं श्वपरगुरुपादुकाभ्यो नमः । इति त्रिगुरु-
मन्त्रैरपि । ॐ ह्रीं परप्रकाशानन्दनाथयोपादुकां पूजयामीत्यादि वक्ष्यमाण-
गुरुस्यष्टिमन्त्रैरपि शिरस्यञ्जलिं विधाय गुं अक्षद्गुरुभ्यो नमः । गं गणपतये नमः ।
दुं दुर्गायै नमः । सां सरस्वत्यै नमः । चं चैत्रपालाय नमः इत्यंशोर्वपेषु । ह्रीं
परशक्त्यै नम इति हृदये च नत्वास्त्रेण कराङ्गुलिशोधनतालत्रयादिस्वर्षं कृत्वा
करादिमन्त्रैः पादादिमस्तकान्तं व्यापकं विधाय जीवरक्षां विभाव्य + +
प्राणायामं सल्लिपिन्यासमित्यत्र विवृतप्रकारेण वा वक्ष्यमाणवैधकप्राणायामैर्वा
भुवनेश्वर्यादिपटलभाविरीत्या वा देहशुद्धिं विधाय नित्यलिपिन्यास + +
प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागसकलीकरणान्यपि कुर्यात् । तत्र च मूलमनुवर्तनीयम् ।
तदुक्तं—प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोग इत्यादि । ततो मन्त्रोदयमन्त्रप्राणायामा-
हत्यादिन्यासबीजादिप्रतिपत्तिमन्त्रश्यास्यनुष्मरणानि च कृत्वा पीठन्यासमारभेति
दीक्षापटलेऽतः सिद्धमिति । पीठन्यासादिषु विशेषमभिधत्ते—पीठन्यासमित्या-
दिना । यद्दीक्षापटल उक्तमाधारशक्तिमूलप्रकृत्यौत्यादि तत्सर्वमिह प्राप्तम् । तत्रा-
स्तार्णवादिविशेषोऽयमभिधीयते । यद्वा सर्वविधानेषु विकल्पाभिप्रायमेतत् ।
धर्मादिकं वरदानमिति धर्मादिचतुष्टकं वरदं चेत्यर्थः । पीठमध्ये पादो वरद
इति ज्ञेयम् । अधर्मादिकमित्यवरदानमित्यर्थादवधेयम् । पीठमध्यकनकमवरद
इति ज्ञेयम् । मूले तु वरदावरदौ नोक्ताविति पुनरनन्तपद्मपङ्कतगुणात्मवय-
न्यासं कृत्वा नवमशक्तीन्धरेत् । तदाद्देक्षाज्ञानेति । वक्ष्यति च—वामादि-

शक्तिसहितं परिपूष्य पीठमित्यादि । मूलबीजैरिति यस्या विद्याया मन्त्रोदयादि
 कृतं तस्या वाग्भवादिबीजैस्त्रिभिरित्यर्थः । तेषां व्युत्क्रमे प्रक्रमे च तदुपपत्त्या
 न्यासो द्रष्टव्यः । हृदीति । हृदि हि पीठपद्मकर्णिका भवति । तत्र च नवयोनिचक्रं
 तन्मध्ये च त्रिकोणमित्येवमुक्तम् । त्रिकोणरेखात्रय इति । प्रागादिरेखासु
 प्रादक्षिण्येनेति भावः । कोणवाद्येष्विति । अग्न्यादिकोणानां वाह्यप्रदेशेष्विति
 भावः । कोणत्रितय इति । अग्न्यादिकोणप्रदेशेष्वन्तरिति भावः । वामादी-
 नामष्टाश्रमध्ययोगिस्थानपक्षे तु तथा न्यासः स्यात् । पुनश्चतुष्पीठन्यास इति ।
 समस्तयोगादोद्याणपीठस्य प्राधान्यमवसोयते । इह धर्मादीनां नवयोनिनां चतु-
 ष्पीठानां च यद्यप्यन्यथा स्थितिर्भवति किन्तु तेषामेषु स्थानेषु सन्निधानमित्येव
 न्यासोपपत्तिः । पूजितानां योगो युक्तानां पूजेति विशेषसंभवः । पीठसमष्टि-
 मन्त्रमाह—ऐं पराधै इति । एवं पीठन्यास उक्तः । अद्यान्तरा पादुकान्यासमाह
 —पादुकाः समेत्यादिना । न्यसेदित्यस्य कुत्रेत्यपेक्षायां मन्त्रान्त्रानानन्तरमाह
 —गिरसीति । संप + ते । अथ मूर्तिन्यासमाह—ऐं ह्रीं स्रीः इति ।

तत्र आवाहनादिकमिति । तदुक्तमावाहनस्यापनेत्यादि । ततः करन्यासाद्-
 गुलिन्यासाविति । करयोस्तलपृष्ठपार्श्वेषु मूलेन व्यापय्य बीजैस्त्रिभिर्न्यसित्वित्यमुं
 न्यासं च कुर्यात् । अयं करन्यासः । तत्राङ्गुलिन्यास इति । मध्यमादिकनिष्ठान्त-
 मङ्गुष्ठतर्जनीतलेषु च त्रिवीजानां न्यासः पूर्वं कार्यः । त्रिपुरसुन्दर्यान्तु विशेषः ।

न्यसेद्बीजानि विद्यायाः पञ्च शङ्खतलद्वये ।

पृष्ठयोर्मूलमध्यायस्थानेषु तलयोरपि ॥ इति ।

मध्यबीजस्यङ्कारेणेति । निष्कीलपञ्चकूटाभिप्रायमेतत् । अन्यत्र तु ह्रस्वकारो
 गृह्यते । यद्वा सर्वास्त्रपि भुवनेश्यात्मकतया ङ्कार एव आह्वयः । विनपुंसक-
 ङ्गन्वयुतेनेति थो ए उ इ अ इत्येषां ग्रहणम् । मन्त्रानप्यप्रतिपत्त्यर्थं पठति
 ह्रीं ईशानेति । ननु यद्येवं किमेषा लक्षणकथनेनेति चेत् । उच्यते । देहन्यासे
 मन्त्रसिद्धयर्थमेतदित्यवगन्तव्यम् । वक्ष्यति च—मूर्तय ईशानमनोभवाद्या इत्यादि ।
 पुनः पठतेनेति । तत्रकारमपि दर्शयति—सवाम्भवमध्यदीर्घेणेति । मध्यबीजगतेः
 आ ई इत्यादिदीर्घं पठद्भानि । ते दीर्घा वाग्भवास्ताः स्युरित्यर्थः । यद्वक्ष्यति—
 मूलबीजमध्यबीजदीर्घानन्तरमिति । तेन सहायं विकल्प इत्यवशोद्वयम् । यथा
 ह्रस्वकलङ्गा ह्रस्वं ह्रदयाय नम इत्यादि । शुद्धादिषु न्यानि स्नान्यङ्गानेति ज्ञेयम् ।
 मूलपुटितमायका न्यसित्वेति । तदुक्तं—बीजत्रयासुनोमप्रतिश्लोममध्यगतां माय-
 कामिति । प्रत्येकं बीजेः पुटिता द्विधा अस्ता च मायका न्यस्यते । श्रीऋष्यादि-

न्यासं कुर्यादिति । यच्छ्रीकण्ठादिन्यासानन्तरमित्युक्तं तदिति भावः । ननु
 ऋग्वेद्यापटले यद्वक्ष्यति—शैवतस्वन्यासयन्तिश्रीसन्नतिरित्यादिन्यासबुधुषादिन्यास-
 श्रीकण्ठादिन्यासिति । तच्च सर्वमन्त्रसामान्यतया विवक्षितम् । तेनैह कार्यं भाष्य-
 मिति । उच्यते । नैह तदुपेक्ष्यते । किन्तु यदिहावग्रहकं तदुच्यत इति । इहै-
 तदपि गम्यते । शैवतस्वादीनां सर्वमन्त्रेष्वपि यावद्विच्छान्यास इति । मूले
 नाभेरयाचरणमिति मूलबीजन्यास उक्तः । बीजैस्त्रिभिर्न्यसत्विति संबध्यते । सव्ये
 दक्षाङ्गये च हस्ततले द्वितयमपोति संबन्धः । वोजहयन्यासोऽयमुक्तः । तृतीयं
 बीजमुभयोर्हस्ततलयोः सह न्यसत्विति योजनीयम् । त्रिखण्डन्यासोऽयमुक्तः ।

मूर्धनि गुह्यद्वारपोति पञ्चाहृत्तिन्यासः ॥ ५ ॥ ६ ॥

वाग्भवेन पुनरित्यङ्गन्यास उक्तः । पुनर्वाग्भवेनाङ्गुलिपु न्यसेत् । अथो
 पुनरुक्तमार्गं इत्यन्वयः । पुनरिति पृथक् पदम् । तान्त्रिकतयादि कुर्यादिति
 च शेषः । तदुक्तमथस्तात्—अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरित्यादि । इह यत्रागुक्तं हस्त-
 तले च सव्य इत्यादि यच्चैदमङ्गुलिष्वङ्गन्यासादिकमुक्तं तदाथोक्तकालं कार्यम् ।
 यदा प्राग्वाङ्गुलिन्यासविधाविति ज्ञेयम् । वाग्भवेन पुनरिति प्रथमबीजेनैव
 पङ्कजमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—वाग्भवेन पुनरितोति । पुनर्वाग्भवेनेति
 संबध्यते । मूलबीजानि द्विरुक्ता पङ्कजानि संपादनोद्यानि । तैरेव पङ्कजान्येके
 वदन्ति । मध्यमबीजस्य दोर्षा आ ई इत्यादयः पङ्कजान्ते । तान्येव सुप्रति-
 पत्यर्थं पठति—ह्रस्वैर्मित्यादिना । निष्कूलविद्याविषयेऽयमङ्गुलिः । बालादि-
 क्षप्यनेन न्यासेनाङ्गानि कल्प्यानि । पुनरुक्तमार्गं इत्येकं पदमभिप्रेयन् विवृणोति
 —पुनरुक्तं पुनर्वचनमिति । वाग्भवेन विन्यसेदित्यत्र विशेषणमेतत् । वाग्भवस्य
 पुनःपुनराहृत्तिरेव पङ्कजेषु स्यात् । न त्वाकारादि तदुचितदोर्धयोग इति
 तदाशयः । चशब्देनेति । विन्यसेदित्यमुनेति भावः । प्रा(वा)णादिन्यास इति
 मूर्तिन्यासो गृह्यते । बहुवचनं तु बीजन्यासाद्यभिप्रायमित्यवबोधव्यम् । मूले
 तद्देवतां विशदधीरिति । स्वच्छमतिः समार्हितः समस्तमन्त्रदेवतां ध्यायेदित्यर्थः ।

अभिप्रायान्तरमाह—धीवैश्वदेहेतुभूतेत्यादिना । न्यासविशेषणमेतत् । न्यासे
 हि नानाविधे क्रियमाप्ते देवतायामास्तिक्यवृद्धौ तदनुष्ठानयोग्यता धियः
 स्यादिति न्यासानां धोवैश्वदेहेतुत्वमुक्तम् । न्यासान्तरोपसक्तत्वं चैतत् । तेन
 श्रीकण्ठन्यासानन्तरं कामरत्यादिन्यासः—

कामय कामदः कान्तः कान्तिः कामाङ्ग एव च ।

कामचारः कामकन्दः कामुकः कामवन्दकः ॥

रामणी रामरमणी रतिनाथो रतिप्रियः ।
 रात्रिनाथो रमाकान्तो रममाणो निगमचरः ॥
 नन्दको नन्दनश्चैव नन्दी नन्दयिता ततः ।
 पञ्चबाणो रतिमखः पुष्पधन्वा महाधनुः ॥
 भ्रमणो भ्रामणश्चैव भ्रममाणो भ्रमस्तथा ।
 भ्रान्तश्च भ्रामकश्चाथ भ्रान्ताचारो भ्रमावहः ॥
 मोहनी मोहको मोहो मोहो मोहविवर्धनः ।
 मन्मथो मदनश्चैव मातङ्गो भृङ्गनायकः ॥
 स्याद्गायको गोतिकरो नर्तकः क्षे(खे)लकस्याया ।
 उन्मत्तो नृत्तजश्चैव विलासो कामवर्धनः ॥
 रतिः प्रीतिः कामिनो च मोहिनो कमलप्रिया ।
 विलासिनो कल्पलता श्यामवर्णा शुचिस्मिता ॥
 विस्मिताविस्मिता चैव लेलिहाना दिगम्बरा ।
 वामा कुजा परा नित्या कल्याणो मोहनोत्तमा ॥
 सुरोत्तमा सुनावणा मालिनी कलहप्रिया ।
 एकाघो चैव जटिलाजटिला नीलिमालिके ॥
 शिखा दग्धा रमा पथाद्भ्रामिणो चारुलीचना ।
 रतिप्रिया पलाशाक्षी गृह्णिणो विकटापि च ॥
 मदारूपधरा माला ज्जादिनी विश्वतोमुखी ।
 नन्दिनी चरमा कालो का(क)लकण्ठा च कन्दरा ॥
 मेघश्यामा मदोन्मत्ता लिपिवर्णः सह न्यसेत् ॥ इति ।

गणपतिविधानवह्निप्रेशादिन्यासः । पुनर्ग्रहण्यासः ।

सूर्यः सोमोद्धारकश्च बुधः शुक्रो बृहस्पतिः ।
 शनैःशरश्च राहुश्च केतुश्चैषा तु शक्तयः ॥
 ऐशका च सुधा धात्री ज्ञानरूपा यशस्विनी ।
 गार्हरी चैव शक्तिश्च धूम्रा कृष्णा नव क्रमात् ॥
 स्वरान्तस्थाः पञ्च वर्गा कृष्णो लक्ष एव च ।
 हृदयश्च शिरोनेत्रहृदये हृदुपरि न्यसेत् ।
 शीवानाभिमुख्येव क्रमात्पादद्वयेऽपि च ॥ इति ।

पुनर्नक्षत्रन्यासः । दिगी वर्णा योज्या हस्तसास्त्रेकम् एव ।

भाले नयनयोः कर्णद्वये नासापुटद्वये ।
कण्ठे स्तनद्वये पश्चात्कर्णयोर्मणिष्वन्वयोः ।
स्तनयोर्नाभिकटूरुजानुजङ्घापदद्वये ॥ इति ।

ततो योगिनीन्यासः ।

कामरूपं थाराणसो निपालं पौरुडुवर्धनम् ।
वरस्यिरं कान्यकुब्जं पूर्णशैलमद्यानुदम् ॥
आम्नातकेश्वरैकान्त्रे त्रिस्रोतं कामकोटकम् ।
कौलासं भृगुकुंदां पीठं चन्द्रपुरं पुनः ॥
श्रीपीठमेकवीरं च जालन्ध्रमथ मालवम् ।
कुलान्तं देवीकोट्टं च गोकर्णं मारुतिश्वरम् ॥
अट्टहासं च विरजं राजशृङ्गं महापथम् ।
कोलागिरिरलकापुरमीकारं च जयन्तिका ॥
लज्जयिनो त्रिरात्रा च चीरकं हस्तिनापुरम् ।
श्रीडुर्डीशपुरं प्रयागं पठौशं मायापुरं तथा ॥
श्रीशैलं च मलयं श्रीशैलं मेरुसंज्ञकम् ।
गिरिवरं महेन्द्रं च वामनं हिरण्यपुरं पुनः ।
मङ्गलक्ष्मीपुरोद्याणं क्षयाच्छ्रुचमिति क्रमात् ॥ इति ।

ततो नामेरयाचरणमित्युक्तम् । त्रिखण्डन्यासः । स च संहारकनेषोक्तः । तत्
सूर्ध्वस्तथा हृदयमित्यादिक्रमेण सर्गः । नामेराचरणं सूर्ध्वं आहृदयं हृदयादानामि
च स्थितिरित्यवबोधव्यम् । मूलन्यासान्तरमप्याह—तत्रेति । स्थितिन्यासोऽयम् ।
सर्गसंहारावपीडयेत् । ततः शाक्ततत्त्वन्यासः । तदाह—हृत्क्षैमित्यादिना ।
निष्कौलत्रिव्याविषयमेतत् । शुद्धादिषु तु स्वबोजानि ग्राह्याणि । स्वबिलोमे-
नाभ्येर्षा न्यास इत्यति । पुनरहोरात्रत्रिलिङ्गाजपापरमात्मप्रणव्यासान्तरमा-
हृत्तिन्यासः । स इह त्रिविधः । तदाह—पादजानुगुह्येत्यादिना । नाभिद्व्यकण्ठेषु
आस्यभ्रूमस्तकेषु च विभागः । सूर्ध्वशुद्धत्स्वित्यादिन्याससु भ्रूलोक्त एव ।
नवाहृत्तिन्यासो नवयोनिवदिति । तदुक्तम्—भ्रूलबोजैः श्रीब्रह्मचिबुक्तेष्वित्यादि ।
ततश्चतुर्दशाहृत्तिन्यासः । तदुक्तम्—शिरोऽपरभागे दक्षोत्तरद्वारमध्येषु भ्रूलबोजानि
व्यस्तानि विन्यसेत् । एवं तैरेव दक्षादिशुद्धहृदयभ्रूमध्येषु नेत्रहृदयत्राणेषु श्रीन-
हृदयास्त्र्येभ्यंसहस्रसु स्तनहृदयनाभिषु पपदहृदयाधारेषु जानुहृदयत्राधिष्ठानेषु कटिहृदय-
जठरेषु पार्श्वहृदयत्रयसु स्तनहृदयकण्ठेषु शंभुहृदयास्त्रेषु श्रीब्रह्मचर्यमस्तकेषु नेत्रहृदय-

भ्रूमध्येपु विन्ध्यसेदिति । पुनः शृङ्खलान्यासः ।

केशान्ते चिबुके वक्त्रे वक्त्रे कण्ठे च चैबुके ।

चिबुके हृदये कण्ठे कण्ठे नाभौ तथा हृदि ॥

हृदि गुह्ये तथा नाभौ नाभौ गुह्ये च मूलके ।

मूलबीजत्रयं न्यसेदिति । अमृतेश्वर्यादिन्यासमाह—ह्रस्वमिति । रत्यादिन्यास-
माह—ह्रस्वमिति । मूर्तिन्यासमाह—मूर्तय इति । सुप्रतिपत्त्यर्थं मन्त्रप्रयोगं
दर्शयति—ह्रस्वमिति । पुनरङ्गानि विन्ध्यस्वेत्यावरणभूतान्यभिप्रेतानि । वच्छति
च—तेनैव चाङ्गानि विदिन्दिशास्त्रित्यादि । मूर्तिन्यासवदिति । मूर्ध्नास्थान्येव
स्थानानि । सुभगादिन्यास इति । ललाटभ्रूमध्यलम्बिकागलहृदयनाभिलिङ्ग-
मूलमूलाधाराष्टाधाराणि विन्ध्यस्वेत्यनेन संबन्धः । बीजपञ्चकं च प्रत्येकं
संयोजनीयम् । यथा ऐं ह्रीं व्लूं ख्रीं सः सुभगायै नम इत्यादि । आवरणान्तरस-
ञ्जाये केपामप्यनथा दिशा न्यासः स्यात् । तदुक्तम्—या + + । मूलाधाराष्टाधा-
रेष्वित्युक्ताधाराणामेव वैलोक्येन ग्रहणम् । भूषणन्यासं विधायेति । यत्तु ह्रस्वैखावि-
धाने वच्छति—त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेत् अथावरणन्यास इति । ततयो-
भयत्रापि क्रमविकल्पोऽवधीयते । ननु किमिहैव भूषणन्यासोऽभिधीयत इति ।
उच्यते । इहैव भूषणन्यास आवश्यको मन्त्रान्तरेषु तु प्रकारान्तरेण भूषणन्यासोऽपि
स्यादित्येतत्प्रतिपादनार्थमेतत् । विशदधीर्ध्यायेदिति । मूलगतविशदधीपदाभि-
प्राय इयानुक्त इति भावः । अतएवेत्यर्थं इत्युक्तमिति । भूषणन्यासं दर्शयति—श्रीरो-
ललाटेत्यादिना । तत्पठेति । पाणिपृष्ठहृदयनेकमेव पृच्छते । कटकहृदयमप्येकमेव ।
भूषणन्यासानन्तरमायुधन्यासोऽपि कार्यः । तदुक्तं विधृतजपवटीत्यादि ॥ ७ ॥

मूल आताम्राकार्यायुताभामित्यातान्त्रं रक्तम् । मागब्दे जटापर्यायः । जपवटी
माणिक्याक्षमाला दक्षिणोपरिहस्त एतत् पुस्तकं वामोर्ध्वेह्रस्वे । अमीतिरमीष्टं
चेतरयोः । बलिलसितविलम्बामिति बलिभयशोभितमध्यप्रदेशाम् । असृक्पद्मे-
राजन्मुण्डसूड्मालिसाङ्गीमिति । मुण्डानामेवासृक्पदं सान्द्रमसृक् पद्मः । तेन
राजतां मुण्डानां स्त्रग्भिरनङ्गतशरीरामिति । यदा असृक् कुड्कुमं तस्य पद्मे
द्रवः तर्हाहराजतां मुण्डानां स्त्रग्भिरिति । अत्राभिप्रायान्तरमाह—असृक्पद्मेत्या-
दिना । मुण्डपदेनोत्तमाङ्गं लक्ष्यते । तदाह—उत्तमाङ्गरूपाभिरिति । तेन च सर्वो-
र्ध्ववर्तिनीनां गल्लोनां ग्रहणम् । तदाह—शक्तिश्यापिनोसमनीभिरिति । त्रिन्वायु-
धनक्षणमेतत् । विन्धादिसमन्यस्तस्य सूक्ष्मतया विवक्षितत्वात् । अतएव निपि-
पटन उक्तम्—भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितमिति । त्रिधा दिभागे

हि वैराजं स्थूलमितरद्वयं त्रयं वा सूक्ष्मं तदुत्तरं परं च रूपं स्यादिति । ननु तर्हि शक्त्यादिग्रहणं किमर्थमिति यावदिच्छं विन्दादोनां संख्यापरिग्रहः शेषाणां च तदन्तर्भाव इति प्रतिवादाद्यर्थमेतत् । परंपरापरध्यानजननमेतदिति परं परापरं च ध्यानं समुच्चयेनोक्तमित्यर्थः । परं देवतातत्त्वमुद्भवोद्यक्तिरेव परं रूपम् । तदुक्तं—तामिति परं विदात्मकमिति । तदेव त्रिपुरायाः स्वरूपम् । तस्या रूपमिह शरीरं विवक्षितम् । तत्र सम्बन्धपूर्वादिपादान्तमविच्छिन्नतया वर्तमानाः शक्ति-ध्यापिनोऽसमन्वसासामाकारश्च कुङ्कुमसान्द्रोपम इत्येतद्विह सिद्धं भवति । यच्च परं रूपं स्थूलरूपहृत्कामलोऽतिसूक्ष्मतद्गुणमं चिन्तनीयम् । शरीरग्रहणादिति । प्रकारान्तरं दर्शयति—अथवेति । असृजिति असृजतोति कदन्तमेतत् । तदा द्वाकारः स्रष्टेति । परावागकार इत्येते । तदुक्तम्—अनुसाराकारपुरुषस्येति । तस्य सर्गस्तु चिन्मात्रापेक्षया संभवति । तदुक्तम्—वैश्वरोमध्यमापस्थन्तीपरालक्षणा-स्तासां होपिकोऽसनेद्यक्तिरिति । पर इति परमात्मैत्यर्थः । परग्रहणमेतदेव चिन्मात्रात्मकं परं रूपमिति प्रतिपादनार्थम् । सान्द्रोभाव इति । चिन्मात्रपरा-वाक्तदर्थगतविशुद्धांशवचनतः सान्द्रोभावः स्यादिति भावः । आभास इति । चैतन्याभासाभिप्रायम् । तदुक्तं—सूतिर्माया आभासस्तदभिश्चकथैतन्याभास इति । तेन राजन्तीति तद्योगः । सापि चिन्मयी परिदोषा स्यादिति भावः । मुण्डकुण्ड-लिनीति । मुण्डजसुत्तमाङ्गरूपत्वात् परापस्थत्वात्किंवा हि शक्तिरध्यात्मवर्तिनी कुण्डलिनी । सा च स्थूलप्रपञ्चमिदःस्थानोया भवति । असृजित्वकारोऽपि सैव भवति । तस्यामिति मूलाधारात्सर्वतिन्यामिति भावः । स्रग्वदविच्छिन्नतयेति । समन्यादीनां मन्त्रजपवेलायामविच्छिन्नतया प्रसरोपरमयोः स्रगावादिति भावः । तदुक्तम्—अव्यक्तं प्रलपतीत्यादि । शक्तिमेदा इति । सामान्यशक्तिः कुण्डलिनी तस्या विशेषांश विन्दादिसमन्वन्ताः शक्तय इत्येवमुक्तम् । मुण्डसृज इति । मुण्डानां सृजो मुण्डसृज इति समासः । तैरलङ्कृतप्ररोरामिति कुण्डलित्यन्तर-तिसूक्ष्मतया व्यवस्थितोन्मन्यभिप्रायमेतत् । पूर्वस्मिन् विवरणे सूक्ष्मशरीर-वत्युद्भवो । तस्याः स्रग्वसानान्यादयः । इह तु विवरणे सूक्ष्मतेजोऽरूपोद्भवो । तस्याः समन्तादविच्छेदेन प्रसरोपरमभाजस्तेजोमात्राः समन्यादय इति मेदः ।

पुनरपि प्रकारान्तरं दर्शयितुमारभते—यया नृतो वायं इति । स्थूलरूपविषय-मेव वीतत् । परादिरूपस्तु यदान्तरगम्यमिति भावः । आताम्रेत्यनेनैवेति । एकमे-वैतत्पर्यं रूपद्वयपरमित्येवकारिणोक्तम् । आताम्रेतामर्कायुवामां चेत्येवं विवरणोप-मेतत् । तद्यार्कायुतामामिति स्थूलविषयम् । निरतिगयरता तदपेक्षयेति न्यूनतया

च रक्ता आभा ज्योतिर्यस्याः सैवमातास्त्राभेत्युक्ता । तत्र निरतिशयरक्तं स्थूलरूप-
हृदन्तर्वर्तिज्योतिरुत्तमो चिन्मात्रं परं रूपम् । तदुक्तं—तदन्तःस्फुरिते तेजसि बोध-
मात्ररूप इति । तत ईष्यन् न्यूनस्थूलरूपाभापेक्षया च प्रकर्षार्थं रक्तं पररूपप्रभा-
स्थानीयं परापरं रूपम् । तदप्युक्तम्—भगवत्यनलाकृत्ते विदध्यादित्यादि । तदेतत्
सर्वं भारतीं तामस्यिकां तामित्यत्रापि समानमेव ध्यानमित्यवबोद्धव्यम् । निष्कील-
पञ्चकूट इति । पञ्चकूटविद्या द्विविधा मध्यमपञ्चकूटं सर्वपञ्चकूटं चेति । तयोर्द्वयोः
सहेतुं ग्रहणम् । ललिता तु पञ्चकूटग्रहणात् षट्छरे । सा तु पाशाङ्कुम्रेषुधनुः-
पुष्पग्रधरा भवति । पाशाङ्कुम्रशूलकपालधरा वेति + हृदं ग्रहणम् ।
ललिता तु पञ्च । सर्वासामपि रूपभेदविकल्पोपलक्षणमेतत् । शृङ्गायास्तावत्—

शुभ्राक्षयां त्रिणैत्रामभयवरकरां कुन्दमन्दारगौरां

पद्मालीमङ्गलाद्यामतिरुचिरविचित्राकल्पवस्त्रभूषाम् ।

वन्दे देवीं कुमारीं शशिशकलसमोपेतमौलिं वहन्ती-

मञ्जानोद्भेदिनीं तां प्रवरधनधान्यप्रदां कान्तिदां च ॥ इति ।

बालायाम् मूलीक एव धवलत्वं विशेषः । यद्वा—

पौष्पकुम्भवरदाभयपुष्टाक्रोद्यद्वाहामयुगलनयनाममलाम्बुजस्यम् ।

अच्छाङ्गरागवसनापघनां नमामि बालेन्दुमौलिमनिशं वचसामधीशम् ॥ इति ।

ध्वस्तविधाने तु वामभवे ।

धवलनलिनराजचन्द्रसंस्थां प्रसन्नां धवलवसनभूषामाल्यदेहां चिनेत्राम् ।

कमलयुगवराभीत्युल्लसद्वाहुपद्मां कुमुदरमणवृहां भारतीं भावयामि ॥ इति ।

कामराजे च + + शक्ते च ब्रह्मादिमन्त्रयोगे तु तत्तदायुधादियोगो विशेषः ।
मिश्रणयोगे तु ब्रह्मादीनां रक्ताभानां वामाङ्गे सरस्वत्याद्याका हिकरा देवी श्रेयाः
त्रिपुरसुन्दरीयोगेष्वपि समानमेतत् सर्वमिति ॥ ८ ॥

मूले दीक्षां प्राप्येति पुरश्चरणमुक्तम् । विशिष्टस्तत्रणयुत (ज) इति + +
सम्पदायाद्गुरोरिति । द्विविधः त्रैपुरः संप्रदायः साधुरसाधुश्च । तत्र देव्याः
स्थितो प्रेतासनयन्त्रबन्धः पूजायामासत्रादिसंयोगः मन्त्र्यां त्रैपुरगायत्रीप्रवृत्तिरिति
सर्वमस्ति सोऽसाधुः । श्रुतिस्मृतिविरोधात् प्रत्यवायकरत्वाच्च । यत्र सरस्वत्यादि-
देवतास्तरोचितमेव सर्वं स साधुः वैदिकपरिग्रहात् । स संप्रदायो यस्य स सास-
प्रदायो गुरुः । अभिप्रायास्तरमाह—वैदिकादितोत्वादिना । वेदसंप्रदायेनेव
साधं प्रवृत्तः संप्रदायोऽयमभिप्रेतः । तद्दर्शयति—परप्रकाशानन्दनाथेत्यादिना ।
त्वरितादितित्याम्बुधयमेव गुरुक्रमः । नित्यानां विद्यानामविगीपात् । यद्वा

वासु प्रागुक्त एव सर्वसामान्यभूतः क्रमो भवति । ननु कथमिह गुणसमष्टिमन्त्रः स्यादिति । ॐ ह्रीं परप्रकाशानन्दनाथाद्यशेषगुरुपारम्परीक्रमेणित्येवमूह्यम् । परगुरुश्रीपादुका पूजयामीत्यादि च प्रतिपत्तव्यमिति । मूले सुनियत इति सकलनियमजातमुक्तम् । अभिप्रायभेदमाह—ब्रह्मचर्यादिमानिति । कामराज-बीजादियोगतो मन्त्रमहिम्नैव कामचोदसंभवात् तत्परिहाराद्यवश्यविधानार्थ-मेतदुक्तम् । तत्त्वार्धलक्षावधोति द्वादशलक्षग्रहणम् । अभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वानीति । तत्त्वशब्देन चतुर्विंशतिसंख्याग्रहणम् । तत्त्वार्धलक्षावधोति द्वादश-लक्षग्रहणम् । व्यस्तसाध[निऽ]पि समस्तोत्तैव संख्या विमूर्त्यादिमन्त्रयोगे तु सर्वेषां द्वादशलक्षमेव स्यादिति ज्ञेयम् । मूले स्नादित्तरिति । त्रिमधुराष्टैरित्यर्थः । सम्यक्स्मिद् इति जननाद्यभिप्रायम् । अश्रारि करवीरम् । अपिशब्दो विकल्पार्थः । अभिप्रायान्तरमाह—अपिशब्देनेति । भानुसहस्रक्रमयीति योज-नीयम् । द्वादशलक्षजपपेत्तले तद्भानुसहस्राभिधानमिति भावः । काम्यहोमि-त्त्विति । पुरचरणाह्वोमे मन्त्रविशेषवित्त्वस्थानुपयोगादिति भावः । तत्तत्काम-नोचितबीजयोग इति । पलाशपुष्पैर्धुरवयात्तरित्यादिवच्छमाणहोमविधयमेतत् । तत्र सौभाग्ये + + लक्ष्म्यां शोबोजयोग इत्यादि । यदा स्नादित्थे न वैरिती-होममेव होमद्वयं तत्तत्कामनयापि कार्यम् । तत्र तत्तदनुगुणबीजयोगोऽय मभिप्रेतः । तत्र लक्ष्म्यां शोबोजयोगो मूल्यञ्चये तथोग इत्यादि ॥ ८ ॥

मूले प्राणायामैरित्यन्तर्यागाभिधानम् । दोचितमातस्य योनिमुद्रादिबन्धा-समर्थात्प्राणानन्तरमेतदभिधानमिति ज्ञेयम् । प्राणायामैरिति । प्रणवपटल-भाविभिरन्यत्र सिद्धैश्च शोदणादिरूपैरित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—विधक-प्राणायामसूचनमिति । वर्णविधः कलाविधो योगिनीविध इत्येतदपेक्षं मूले बहु-वचनम् । वर्णादीनां विधो नाम शक्तिचिदावेशेन तद्वाच्यापत्तिः । तत्र वर्ण-भेदमाह—मूलेनेति । प्रागुक्तरीत्या जीवरत्नान्तं विधायैतदारब्धव्यम् । कुम्भकोऽपि प्रतिसोमवर्णपूर्वकेषु मूलेन स्यात् । वर्णाश्च काननङ्गतादिव्यापिनः । तेषां स्तवाचार्यैः सह संहारः । पर इति प्रकाशमात्रे शिव इत्यर्थः । कलाविध-विकीर्षया सर्गमाह—पुनरिति । बीजानि तु नादकलादिभूता इत्यत्रोक्ताः । भूतस्थानेत्त्विति शिरोमुखद्वयगुह्यपादेषु । सर्वं सृष्टेति तत्तत्रासि तथानुसमान-मुक्तम् । इदानीं कलाविधमाह—पञ्चोक्ततापञ्चीकृतबीजानीति । इतरा षपोति । रसतन्मात्राबीजं ज्ञान्वादिनाभ्यस्तं विन्दसेत् । रूपतन्मात्राबीजं नाभ्यादिकण्ठान्तं स्पृशतन्मात्राबीजं कण्ठादिकर्णास्तं शब्दतन्मात्राबीजं कर्णादिमूर्धास्तम् ।

प्रतिन्यासं मूलेनैव प्राणायामेन संहारः । परे सर्वं संहरेदित्येतस्मिन्नेव च सर्वं
 संहार्यमिति । योगिनीवेधचिकोर्षयापि पुनस्तन्मात्रा पञ्चोक्ततेत्याद्युक्तरीत्या सर्वं
 स्रष्टव्यम् । योगिनीवेधमाह—पूर्वाक्तेति । पूर्वशब्देन 'प्रकृतिः पुत्रपद्वैवेत्यत्र
 भूतयोगो गृह्यते । तत्र चैवमुक्तम्—द्वक्कण्डतातुभूमध्यत्रघ्नरन्वहादशान्तेषु
 मण्डलबोजाधिष्ठातृसहितान् पृथिव्यादिकारणान्तान् कुण्डलिनोप्रभाविनैकवर्णा
 ध्यात्वेति । तेष्वधिष्ठातृगो निड्यादियुक्तयः । तदुक्तम्—भूताभिमानिनोरिति ।
 कारणे तु शक्तिरेवाधिष्ठात्री । तासामेव च योगिनीवेध इति योगिनोपदेन
 ग्रहणम् । मूलयुक्तेर्लक्ष्मिद्वयै नम इत्यादिमन्त्रैस्तथासेन तासां तेषु यथोक्तं
 कल्पनं पडाधारेषु योगो दृढमनुसन्धानम् । मूलयुतैः स्वैर्मन्त्रैः प्राणायामः संहारश्च
 षोडशान्तस्थिताधोमुखकमलकर्णिकागतन्दुमण्डलानन्दसंवित्रलक्षरूपे परे शिवतत्त्वे ।
 यदुक्तम्—अकारलक्ष्ये पर इति । प्रागपि समानमेतत् । तत्रतु द्वादशान्त एवैवं
 कल्पनोपम् । यदा पूर्वशब्देन 'त्रिवारमन्त्रः परिजप्तमेतथेत्येतदुगृह्यते । तत्र
 चैवमुक्तं—मूलाधाराद्याधारेषु चतुःषड्दशद्वादशषोडशद्विदलपद्मेषु वर्णानां वादि-
 वादिडादिकाद्यादिहादोनां दोषशिखावदुध्यानमुक्तमिति । योगिनीवेधग्रहणाच्च
 तत्कर्णिकास्वधिष्ठातृगो योगिन्योऽपि भावनौयाः । ताश्च सकलरडहाया [योगि]न्यो
 हसकलरडाया [योगि]न्यो वा प्रथिताः । ब्रह्मरन्ध्रे तु प्राग्बदानन्दसंविन्मात्रं कल्प-
 नोपम् । योगिनोनां पट्टकोषान्तस्त्रिकोणे स्थितियेत् पट्टस्वपि कापिपु स्वादिवर्णाः
 पड्दोर्घयुता आवरणशक्तयः स्युः । नवयोनिमध्ययोनौ स्थितियेदोकारवद्विः
 युग्मसंरन्विताः स्वादिवर्णा नत्रस्वपि योनिषु स्युरिति चावज्ञोद्वयम् । सं कं लं
 रं डं हं मूलं च न्यसंस्तासां समानामपि कल्पनं कृत्वा तन्मन्त्रैः प्राणायामच्छ्रवणानन्द-
 संविच्छक्तिरक्षणै परशिवे संहरेत् । सं पं शं वं सां सों सूं सुं सुल्लं सें सें सीं सः
 मूलं साकिन्ये नम इत्येवं मन्त्रप्रयोग इति । उरलक्षसहाया [योगि]न्यो वा
 योगिन्यः स्युरिति । प्राणायामत्रयमिति वेधकप्राणायामत्रयाभिप्रायम् । प्राणा-
 याममन्त्रैरेवेति । योगिनीवेधप्राणायाममन्त्रैरित्यर्थः । धृष्टक्रमेष्विति मन्त्रावयवा
 नामाधाराणां व्युत्क्रमो विवक्षितः । न्यासश्रेयार्थाद्भवति । अयमिह प्रयोगः ।
 मूलं ब्रह्मरन्ध्रे विन्यस्य मूलं हाकिन्ये हां हों हूं हे हों हों हं हं चं नम इत्याद्यायां
 न्यसेत् । यदा मूलं हाकिन्ये नम इति मध्ययोनौ हां होमित्यादि वर्णावयव
 योनिषु हं चमिति दलद्वये च न्यसेदित्यादि । यदा पुनस्तन्मात्रापञ्चोक्तभूतबोज-
 न्यासं स्रष्टमपिन्यासमपि विदध्यात् । वेधकप्राणायामद्वयमेकमेव वा कार्यम् ।
 तदा तु तत्तन्मन्त्रैरेव सर्गन्यासेन सृष्टिरिति ज्ञेयम् । यदा निरवयादिमन्त्र-

व्यापकैरेव सृष्टिः स्यादिति । मूले निजाधारराज्योनिस्थामिति मूलाधारे नव-
योनिमध्ययोनौ स्थितां विभाव्येत्युक्तम् । परादिमन्त्रन्यासमेकाक्षरादिमन्त्रन्यासं च
कृत्वा पुनश्चामेव मूलाधारे साक्षरणां कल्पयित्वा जलादिभिरन्तर्यागः कार्य इति ।
दिव्यरूपामिति निरतिगयसौन्दर्यादियोग उक्तः । अभिप्रायान्तरमाह—व्यापि
न्यादिप्रभामिरिति । सर्वमन्त्रेष्वपि समानमेतत् । न चैतत्परापरध्यानम् । अपि
तु सकलरूपस्यैव व्याप्तिरित्यवबोधव्यम् । प्रभाषणं चात एवेति । मूले प्रमुदित-
मनवेति हर्षादियोग उक्तः । जलगन्धादय इहोपचाराः । यद्वावरणन्यासानन्तरमेव
परादिन्यासमेकाक्षरादिन्यासं च कृत्वा मूलाधारे विभाव्यासनस्त्रागताब्द्यांशुप-
चारादद्यादिति । पुनः प्राग्देव ध्यात्वा योनिमुद्रामाश्रय्य जपं कुर्यात् । योनि-
मुद्रा च द्विविधेत्याह—बाह्योऽभ्यन्तरे चेति । तत्र मूले निजगुदलिङ्गान्तरस्था-
मित्याभ्यन्तरलक्षणम् ।

तदुक्तम्—गुदमेष्टान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रपञ्चयेत् ॥ इति ।

बाह्ये च—मध्यमे कुटिलाकारतजंन्युपरि संस्थिते ।

अनामिकामध्यगते तथैव हि कनिष्ठके ॥

सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।

एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति सा स्मृता ॥ इति ।

श्रीद्यायजामन्त्रखेचरीत्रयार्थ इति । बाह्ये खेचरी ।

सर्वं दक्षिणदेशे तु दक्षिणं सव्यदेशतः ।

बाहुं कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥

कनिष्ठानामिके देवि युक्ता तेन क्रमेण तु ।

तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥

अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरत्वावपि ।

इयं सा खेचरी नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये ॥ इति ।

आभ्यन्तरे तु—चिबुकं योजयित्वा तु षोडशक्षरमण्डले ।

चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात् ॥

रसनामन्तरा कृत्वा अ[व्यक्ते] धारयेन्ननः ।

एषा सा खेचरी ख्याता उन्ननात्वं प्रथच्छ्रुति ॥ इति ।

माजसयोगान्तेऽनुष्टुभादिन्यासं वैखर्यादिन्यासं च कृत्वा ह्रस्वेषामाविरीत्या योगान्

विदधीत । तत्र प्रथमं स्त्रीया योगाः स्युः । वक्षति च—अष्टाऽर्चयित्वादि ।

सर्वयोगान्तेऽणयोगेन ज्ञानान्तर्यागं समापयेदिति । इदानीं वद्वियागं बहुभार-

भते—भूयो द्रव्यैरिति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेति नवयोनिविरचनपीठसपर्यादिसर्वं
देवतायागार्थं हि भवतीति तस्यारम्भरूपत्वमुक्तम् ॥ १० ॥

मूले वामादिशक्तिसहितमिति विशेषणं संपद्यते । तदाह—वामादिशक्ति-
साहित्यमिति । पीठमित्यत्र नवयोनिचक्रान्तमेव पीठमभिप्रेतम् । पुनस्तद्गत-
नवयोनेरप्रथितत्वात्तन्मध्ययोनी कलगनिधानस्य च वाच्यत्वात्प्रकल्प्येत्यादि-
वचनसम्भव इति । वामाद्या द्वादश शक्तयो वक्ष्यन्ते । तास्वष्टावष्टदलेषु तिस्रो
मध्ययोनिकोणेष्वन्या मध्यत इति ज्ञेयम् । अभिप्रायान्तरमाह—वामादिशक्ति-
साहित्यमिति । तत्रकारसु प्रायुक्तः—द्वादशशक्तिन्यासं कुर्यादित्यादि । यदा
वामाद्यष्टी प्रागाद्यष्टयोनिषु तिस्रो मध्ययोनिकोणेष्वन्या मध्यत इति । नवशक्तय-
स्त्रिहान्या एव स्युः । तदुक्तं प्राक्—इच्छाज्ञानाक्रियेत्यादि । ननु पीठं परिपूज्यात्र
नवयोनिचक्रं प्रकल्प्येत्येवमभिधानं कथं संभवतीति । नैष दोषः । नवयोनिचक्रा-
न्तमेवैतत् पीठमभिप्रेतम् । तस्य चक्रस्य त्वप्रथितत्वात्प्रकल्प्येत्याद्यभिधानं
स्यात् । नवयोनिचक्रयानान्तरमेव वामादिक्रयनं चैवमुपपद्यत इति । विधिवदिति
वद्वेः पुरइयेत्याद्यभिप्रेतम् । अभिप्रायान्तरमाह—विधिवदित्यादिना । माह-
भैरवबीजानामिति आं क्षामित्यादीनां ग्रहणम् । राशित्रिक्रविरचनन्तु सामान्य-
सिद्धमेव । चतुरस्र इति तस्याष्टदिक्षु लेखनमिति । यन्त्रान्तरम्—

मध्याद्यन्नवयोनियु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णांस्त्रिंशो
गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वालिख्य लिप्याहृतम् ।
भूविम्बद्वितयेन मन्मथयुजा कोषेषु संवेष्टितं
यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रचोभकं त्रीपदम् ॥

युद्धे यादे च जयं कवितामायुर्विष्टद्विमरोग्यम् ।

पुत्रसुहृद्वनष्टं कुर्यादेतदष्टतं यन्त्रम् ॥ इति ।

कामं षट्कोणमध्ये लिखतु पुनरिमं षट्सु कोषेषु पद्यात्

पत्रेष्वष्टसंख्येष्वसुमथ परतो व्योमबीजेन वीतम् ।

धौनीविम्बान्तरस्थं भुजदललिखितं रोचनाकुङ्कुमाभ्यां

प्रोक्तं सौभाग्यसम्पन्निरुपमकविताकीर्तिदं यन्त्रमेतत् ॥ इति ।

शुद्धा षोडशभिः स्त्रैः सुमिलिता तावद्विधा स्याच्छिष्टत्

तान्तः गन्धुदरे बुधो लिखतु तास्त्राद्यां द्वितीये ततः ।

उत्ते भूतनिर्पिर्दग्नाभिमतकार्या[त]स्तृतीये पुनः

निष्या येष्टयतु प्रकार इतराशामप्यभाविणताम् ॥

सा मिथ्या यदि षोडशस्वरयुतं स्यात् तत्स्वरव्यञ्जनं
 प्राग्वत् षोडश तान्यथ प्रथम आलेख्यः स्वरः पूर्ववत् ।
 कृत्वा ह्युत्तमयाधिकं स्वरपुरोभागे लिखेद्व्यञ्जनं
 दे चेत्ते दलयोर्द्वयोर्यदि पुनस्त्रीणि त्रिकोणाश्रियु ॥
 चत्वार्यब्धिलेषु पञ्च शरपत्रेष्वेव षट् चैत्पुनः
 षट्कोणेष्वथ सप्त पर्वतदलेष्वष्टावधाष्टाश्रियु ।
 शिपाणाभियमेव रीतिरुदिता नाहत्तवर्णः पुनः
 गणः स्यादिह भूपुरालि तु वृद्धिः स्याद्वा फलीचिह्नतः ॥
 औदर्योऽथ शिरोऽक्षिकर्णकरजाः पादान्तराण्डुद्भवा
 धीकर्मेन्द्रियजाश्च वातजनिताः पित्तोद्भवाः श्लेष्मजाः ।
 नाशं यान्यथ सन्निपातजनिता रोगाः पित्राघादयो
 यन्तैः षोडशभिर्भूतैरथ मन्त्रारोगा अकाले मृतिः ॥ इति ।

यन्त्राणां धारणं वा स्याद्यन्त्रेष्वर्चनमेव वा ।

अभिपिकोऽथ वा तेषां स्थापनं वा विधीयते ॥ इति ॥ ११ ॥

मूले वज्जेरित्यस्यायमाशयः । अष्टदलपद्मकर्णिकायां पूर्वापरं सूत्रमास्फाल्य
 तत्षोडशधा समं भङ्ग्या प्रागारभ्य चतुःसप्तद्वादशभागान्तधीमासु दक्षिणोत्तराणि
 घृत्वाष्वास्फालयेत् । तत्र द्वितीयसूत्राश्रययात् पूर्वापरसूत्रपश्चिमाश्रावधि सूत्रद्वयं
 तृतीयसूत्राश्रययात् तरपूर्वाश्रावधि च सूत्रद्वयमास्फालयेत् । तदा पुष्टितं वज्जिपुर-
 दितयं संपद्यते । यत्तु प्रथमं सूत्रं तरपूर्वदिमातत्रिकोणमध्यगतमेव भवति ।
 तद्वासवयोनिर्बद्धेत्युक्तम् । पुनस्तदयद्वयात् पूर्वापरसूत्रे यत्र तृतीयसूत्रं संलग्नं
 तदवधि सूत्रद्वयमप्यास्फालयेत् । पूर्वनिष्पन्नदक्षिणोत्तरगतत्रिकोणपुरोभागे परं
 त्रिकोणद्वयं मध्यभागे पश्चिमायं योन्याकारं नवमं त्रिकोणं च संपद्यते । तद्वज्जि-
 वरुणेशसमाश्रिताश्रीत्युक्तम् । सुनिभिः पुरैव विहितमिति वैदिकपरियाह्वल-
 सुक्तम् । लोकेऽतिदुर्लभमिदमिति गोप्यतरत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

मूले वामा ज्येष्ठेति वामादिगणधमिधानम् । तासां न्याससु प्रागुक्तः 'द्वादश-
 यन्त्रिन्यासं कुर्यादित्यादि । यद्वा वामाद्यष्टोपप्रागाद्यष्टयोनियु । वि[पद्मग]दि
 तिस्रो मध्ययोनिकोलेषु सर्वानन्दा मध्य इति ॥ १३ ॥

प्राङ्मध्ययोन्योरित्यन्तरा पादुकापूजोक्ता । वाग्भवादिमिति सर्वासां वामादी-
 नानपि च विशेषणम् । तदुक्तम्—एवं वामादये नम इत्यादि । यद्वा पराभिधाना-
 मित्यत्रैवेतत्संबध्यते । तद्वाह—वाग्भवादिमिति । परावरादिपङ्क्तयोरिति

क्रमोऽप्यर्थसिद्ध उक्तः । मूले परावरास्यामपीत्वपिशब्देनाण्डजा[दि] चतुष्टयं वा सूचितम् । तदुक्तमधस्तात्—पादुकासप्तकं न्यसेदित्यादि । चतुष्पीठपूजा च प्रागिष्यते । ततो दीक्षायां योनौ निधायेत्यादि कार्यम् । नित्यपूजायां त्वावाह्यं तामित्याद्येव कार्यम् । तत् सर्वं प्रागभिहितम् । त्रिपुरभैरवीमूर्तये नम इत्यादि । कामेश्वर्यादौ रत्यादौ च सति देव्या वामदक्षिणाग्रकोणेष्वन्तर्वाह्य-क्रमेण तदर्चनमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं—वामकोणे यजेद्देव्या इत्यादि ॥ १४ ॥

ततोऽद्वावरणमाह—तेनैव चेति । वाग्भवग्रहणमेतत् । तच्च वाग्भवेन पुनरद्भुलिष्वित्युक्तम् । यथोक्तक्रमत इति । तदुक्तम्—हृदयं सशिरस्तया शिखे-त्यादि । मूलयोग इति पट्स्वप्यङ्गेषु समस्तमूलयोगोऽभिप्रेतः । यत्तु प्रागुक्तं 'मूलबीजमध्यमबीजदीर्घानन्तरमिति । तत्र व्यस्तयोग इति भेदः । तन्मध्ययोनै-रिति वाणावरणमुक्तम् । अभित इति वहिः परितः प्रागादिदिक्षिति यावत् । भगाभगसर्पिणिभगमालिनीरित्वेकं समासपदम् । तत्पूर्वत्वान्नङ्कुसुमा अनङ्-मेखला अनङ्गमदना चोक्ता । प्रागादि योनिषु चेत्यधः संबध्यते । त्रिपुरा-श्विकायां त्रिपुरसुन्दर्यां चावरणान्तरौचित्यसंभवे तत्पूजापि कार्या । तत्र त्रिपुरसुन्दर्यामष्टयोनिषु वगिन्याद्यष्टौ स्युरिति ज्ञेयम् । दलेषु माह्वगणं सचण्डि-कान्तमसिताङ्गकाथैः सहाभियजेदिति संबन्धः । दलेषु ब्रह्माखादिचण्डि-कान्ता मातरः । दलापेष्वसिताङ्गभैरवादयः । सह चैषां हन्तव्यः पूजा स्यात् । तदुक्तम्—आं घामादिदीर्घयुता इत्यादि । तैरङ्गवाणादिभिर्भैरवैश्च सह भगवती-मभियजेदित्यपि योजनीयम् । कृत्स्नापि पूजा सामान्यसिद्धेति ज्ञेयमिति ॥१५-१८

मूले क्रमाप्ल्वेति । सहिति शेषः । गुरुसकाशादेव जपपूजादिक्रमस्य प्राति-रभिपेकसमये कार्येति । तदाह गुरोरिति । मूल उक्ततयेति जपार्चाद्वृत्तेषु संबध्यते । ततश्चैतदपि लभ्यते । योगेषु फलाभिधानेऽपि नित्यतयापि ते कार्या इति । व्यस्त-साधनेऽपि समानमेतदवबोध्यम् ॥ २० ॥

वाग्भवसाधनक्रममिति जपहोमादिसद्भावात् क्रमग्रहणम् । मूलेऽच्छाभ इति देहनिर्मलतोक्ता । धरषिमयगृह इति गुहापवरकाथभिप्रायम् । वाग्भवमिति केवलवाग्भवाभिप्रायम् । यदा तत्प्रधानस्य कृत्स्नस्य ग्रहणम् । तदाह तदादिक्र-मिति । गुहादिसर्वसाधारणमेतत् । केवलवाग्भवजपे तु ध्यानविकल्पः—

नवकुम्भनिमां देवीं मुक्ताजालविभूषणाम् ।

सुद्राकपालविद्याधमाम्भाराजचतुर्भुजाम् ॥ इति ।

मन्त्रज्ञानान्तरादिरिति तिलककुसुमचूडनादिग्रहणम् ॥ २१ ॥

मूले रक्ताकस्य इति कामराजसाधनक्रम उक्तः । भूस्रग्नि पूर्ववद्गुहादि-
पद्वणम् । रतिप्रतिमयं बीजं यो जपतीति संबन्धनीयम् । केवलकामराजाभिप्राय-
मेतत् । मन्त्रिपदस्याभिप्रायान्तरमाह मन्त्रस्येति । केवलकामराजे ध्यानविकल्पः—

रक्तां सुरतरोर्मूलविलसन्मणिषोठगाम् ।

सृणिपाशकपालेक्षुमातुलङ्गधनुष्कराम् ॥ इति ।

शुद्धकामराजस्य तु प्रतिपत्त्यन्तरम्—

कर्ध्वबिन्दाव्यक्तं वक्त्रमधोबिन्दुदयात्मकम् ।

कुचद्वयं च तच्छेषैः श्रेयाङ्गानि च भावयेत् ॥ इति ॥ २२

मूले ससुरासुरेत्याद्यापि प्रकृतफलप्रकरणमेव । तदाह—मध्यमबीजस्येति ।
मूले ससुरासुरादीनां प्रमदा एवमवस्थाः सत्यः तदुद्दिष्टपातमपि सन्नमन्तीत्येवं
योजनीयम् । मदवेगत इति कामजमदग्रहणम् । प्रथितान्तरित्यत्रान्तर्ध्यातव्य-
सुक्तम् । घनेति भूमामिप्रायम् । घर्मजतीयेति खेदजलग्रहणम् । श्रीसुक्यभाराद्यः
पुण्यवेष्युः ततो यः खेदस्तेन मित्रस्य + + निभृत(हरिण)भावलोचना
इति + + ॥ २१॥२४॥२५॥२६॥२७ ॥

मूले धरापवरक इति शाक्तसाधनक्रम उक्तः । अन्त्यं मनुमिति केवलशाक्तबीज-
ग्रहणम् । वृत्तप्रधानग्रहणं वा । तदाह—अन्त्यबीजादिकमिति । केवलशाक्तजपे
ध्यानविकल्पः—अक्षमालासुधा[कुम्भमुद्रा]पुस्तकधारिणीम् ।

नवकुन्देन्दुसङ्कायां राजश्रीकामभूषणाम् ॥ इति ।

सकारयुतं शाक्तं परामिषीयते । तत्र निष्कामविषये ध्यानभेदः—

अकलङ्कशशाङ्कामां व्रथां चन्द्रकलावतीम् ।

सुद्रापुस्तकलसदाहां सुक्तामणिविभूषिताम् ॥ इति ।

मूले वशीति जितेन्द्रियत्वमुक्तम् । विवित्तपदपद्वतिभरितीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

मूले पलाशपुष्पैरिति समस्तस्य प्रयोगप्रकरणारम्भः । अयुतावधिमित्ययुक्तम् ।
सौभाग्यलक्ष्म्योषेति मन्दिरपदं संबन्धनीयम् । मन्त्रजापौति मूलमन्त्रं नित्यं
जपत एव सर्वत्र प्रयोगाधिकार उक्तः । यदा तत्तदुचितप्रतिपत्त्या जपोऽपि कार्यं
इति सूचितम् । तदुक्तम्—

पाशाद्गुशोद्यतकरामरुपां विनेतां भाषिकवञ्जहरितेरपि भूषिताङ्गीम् ।

मूर्तिं विचिन्त्य विदधीत पुरोक्तमागोदृशक्रियानयनसं[वन]नादि मन्त्री ॥

मातुलङ्गनिधिपद्मैः शिवां शोभमानकरपद्मजामिह ।

संविचिन्त्य खलु पौष्टिकीं क्रियां कुर्वतो भवति भूतिरुत्तमा ॥ इति ।

अभिप्रायान्तरमाह—स मन्त्रजापीतीति । सर्वता + जप इति योजनीयम् । सर्वत्रेति । सर्वमन्त्रविधानेष्वपि होमानन्तरमिति भावः ॥ २८ ॥

करञ्ज + शमि वङ्गि । बिल्वदलप्रसूनैरिति बिल्वस्य पत्रैः पुष्पैश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥
दलदलैरित्येतद्विष्टयोति—विकसदलैरिति । कुसुमकैरिति संबध्यते ॥ ३१ ॥

अनुलोमविलोमेत्यत्र वाचकमित्युपस्कारः । साध्याह्वयहणं कर्मणोऽप्युपलक्षणम् । यथा अनुलोममुक्त्वा देवदत्तं वशं कुर्विति पुनः प्रतिलोमं ब्रूयादिति । कर्मसाधकयोरपीत्यत्राभिप्रायान्तरम् । देवदत्तस्य यज्ञदत्तं वशं कुर्विति । पटु-संयुतयेति । पटुचन्दनम् । विकस्योऽत्र विवक्षितः । नरपो राजा । जनता जनसमूहः । कमलाकरी श्रीकरी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

सुधालता श्रमृता । मन्त्रितम इत्यभिप्रायमाह—अन्यबीजादित्यमिति । व्यस्तैरपि बीजैः स्यात् तत्तदुचितफलकृते होम इत्यप्यनेन गम्यते । यथा पलाश पुष्पैरित्यत्र वाम्भवेनेत्यादि । यदुक्तं—वागैश्वर्यातिशयदत्तयेत्यादि ॥ ३४ ॥

मूले फुल्लैर्बिल्वप्रसूनैरितीन्द्रियै जुहुतेत्युपरि संबन्धः । त्रिमूर्तीः प्रति वचनमेतत् । + + + सर्पिषा पायसेनेति च बिल्वप्रसूनादिवद्विकल्पः । सर्वतापु-ताधिकमिति संख्या ज्ञेया इति ॥ ३५ ॥

पूर्वसूचितानिति । 'युञ्जीत योगांश्च गुरूपदिष्टानित्यमूनित्यर्थः । मूलाधारा-दिति समस्तयोग उच्यते । मूलाधारादा + + स्फुरन्तीमित्यन्वयः । मूलाधारादुत्पद्य द्वादशान्तस्य सूर्यमण्डलं प्राप्नुवन्तीं स्फुरद्रूपामित्यर्थः । शिखिपुरपुट-वीतामिति पट्कोणमध्यगतामित्यर्थः । तन्मध्यगेन्दोरित्यर्कमध्यगतात्तोमादित्यर्थः । वक्षति च—सार्धसोमादिति । स्रवदमृतमुच्चा धारयेति + + + । मन्त्रमयेति तदा मन्त्रजपोऽपि सूचितः । तस्यङ्ख्या चायुसाधिकं तत्त्वार्षलचावधीत्येतदेव वा भवति । सद्यः संपूर्यमाणामिति क्रमेणेति ज्ञेयम् । पूर्वं तस्यां प्रभायामास्त्रावर्ण पुनः समस्तसिरामिर्देहपूरणमित्यादिक्रमेणेति भावः । तन्मयत्वेनेति तदमृतमयत्वमुक्तम् । मन्त्रीति समस्तमन्त्रविदित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—शिखिपुरपुटे-वित्यादिना । मन्त्रन्यासमिति चाह मन्त्री ध्यायन्वित्युपरि संबन्धः । नित्यतया योगी यैस्वर्यादिसद्बोचन्यासानन्तरमितान्यासं विधाय योगं कुर्यात् । वैरूप्यादिचचार्य-तया योगी तु सकलीकरणपूर्वकमिति ज्ञेयम् । अयमिह प्रयोगः । मूलाधारेऽष्ट-दशं कर्मणं तन्कर्षिकायां पट्कोणम् । तदन्तस्त्रिकोणं परिचिन्त्य त्रिकोणोदरे शुद्धादीनामन्यतमं मन्त्रं यिन्यस्य पटसु कोणेषु तं मन्त्रं द्विराहृत्या विन्यसेत् । त्रिपुराश्विकायां तु पट् स्वर्णा एव विन्यसनीयाः । भूपुरे मध्यबीजयोगमिति

वह्निस्तुरग्रस्याष्टदिव्यिति भावः । बीजविशेषयोगं चेति वक्ष्यमाणाः परिवारवर्णा इत्युक्तानां ग्रहणम् + + + वैरुप्यादिलयार्थवया यन्त्रधारणमध्येवं कर्तव्यमिति चेह विवरणाशयोऽवबोधव्यः ॥ ३६ ॥

वह्निर्विम्बेत्यादि व्यस्तयोगाभिधानम् । तदाह—वाग्भवयोगमिति । स्वरगण-समावेष्टितमिति षोडशद्वयं पञ्चमष्यर्थादवधीयते । वह्निविम्बमष्यर्थाद्विलगतं भवति । सौधादिति साधकसंबन्धिन इति भावः । मूलाधारगताया वाग्भव-शक्तेः परावान्त्रचनायाः पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखर्यापत्तावेवं तस्या निःसृतिरित्थ-र्यादवक्ष्येयम् । प्रततकिरणप्राप्तमिति । प्रततिस्त्रिभुवनध्याप्तिः । तस्या वासाः प्रतवेः किरणैः समन्तात्परिवृतं वाग्भवाख्यमिति संबन्धः । मन्त्रो ध्यायेदित्य-त्राभिप्रायसाह—पट्कोणेत्विति । भूपुरे हस्तादिबीजविशेषयोगः सर्वत्र समान एव । दुःखग्रान्त्या इत्यत्रार्थात् कवितासिद्धे चेति सम्यत । यन्त्रधारणेऽप्येतत् फलमभिप्रेतम् ॥ ३७ ॥

मूले हृत्पद्मेति द्वादशदलपद्माभिप्रायम् । तत्र दलगतं भातुविम्बम् । योनिरिह न त्रिकोणमात्रम् । तदाह—योनिः पट्कोणमिति । यदा पट्कोणं प्रकरणसिद्धम् । तन्मध्येगतं त्रिकोणमिह योनिरुक्ता । इह मध्येयोनौ पट्कोणेषु च कामराजं न्यसनीयम् । तदाह—अत्र पट्कोणेष्विति । एवकारो यथाश्रुतार्थावाधनार्थः । योनिश्चन्तरालं मध्यमबीजं यत्र तथोन्यन्तरालं ततोदितम् । तत्रापि कु + सिद्धु-द्देश उदितमिति योनीनामन्तरालेऽन्यन्तरभाग उदितमित्येवं योजना । कभा-द्यन्तकैरिति कादिभान्तरित्यर्थः । कभादि + + + मसु सूर्यमण्डलवर्णत्वादेव भवति । तदुक्तमधस्तात्—कभाद्या वसुदाः सीरा इति । भूपुरादिसर्वमिहापि समानमेव । यन्त्रधारणमध्येवमभिप्रेतम् ॥ ३८ ॥

मूले मूर्ध्न इति । तत्र उपरीति भावः । शशधरविम्बं दशदलपद्मे दलगतं भवति । प्राग्बोधिनिशब्दः । तदाह—योनिः पट्कोणमेवेति । नवयोनिर्वेति । पूर्वेष्वपि समानो यो विकल्पः । स्फुरन्तमिति बीजविशेषणम् । संवीतं व्याप-कार्णैरिति । दलगतैरिति ज्ञेयम् । मकारस्थितमिति स्वर्गान्यस्थ कभादिसप्तष्टि-भूतस्थ सूर्यमण्डलतथा शशधरविम्बास्पदत्वेन चिन्तनमुक्तम् । वक्ष्यति च—घार्ध-सोमादिति । सारस्वताच्छास्रतजलतुलितमिति त्रिभुवनस्य तत्रवाह्येण पूरण-मपीयते । तदुक्तम्—सद्यःसंपूर्यमाणा त्रिभुवनमखिलमिति । यन्त्रधारणमध्ये-वमभिप्रेतम् । योगस्तत्तद्बीजजपेन कार्यः । जपसंख्या तु पूर्वोक्तेव । अथ समस्तस्य त्रिस्रानं योगान्तरम् ।

मूलाधारस्य मध्याञ्जलदनलनिभं वाग्भवं ज्योतिरुद्य-
 ष्टुत्पन्नं प्राप्य दीव्यदृद्युमणिनिभमतोऽप्युद्गतं कामराजम् ।

प्राप्तं भूमध्यपद्मोदरममृतकराकारमच्छामृताङ्गिः

शाक्तं संपूर्यमाणां खलु तनु भुवनं चिन्तयेद्भू + + + ॥

किं च 'त्रिमूर्तिसर्गाच्चेत्यत्रापि प्रतिबीजं योगद्वयं सूचितम् । त्रिमूर्तिसर्गापुरा-
 भवत्वाच्चेति चकारेण त्रिमूर्तिविसर्गात् पद्याद्भवत्वमप्युक्तम् । सर्गविसर्गौ च
 प्रतिपत्त्या साक्षाच्च संभवतः । तत्र सर्गप्रतिपत्त्यैहिको योगः । विसर्गप्रतिपत्त्या
 चासुम्भिकः । तयोः साक्षाद्भावे त्वासुम्भिक एवेति विभागः । त्रिमूर्तिरिह शब्द-
 प्रधानो वागर्थज्ञानप्रपञ्चः । तदुत्पत्तेरपि पुराभवा शक्तिरिति मूलाधारगताया
 वाग्भवशक्तेः स्वरूपविमर्शस्थूलोभाववशात् पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखरीरूपेण सकल-
 वेदागमकाव्यव्यवहारादेः शब्दप्रधानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिपत्तिरभिप्रेता ।

तदुक्तम्—

ध्यायेद्वागौखरीं पराम् ।

बीजरूपासुप्तसन्तीं ततोऽनङ्गपदावधि ।

ब्रह्मप्रस्थं विनिर्भेद्य जिह्वाग्रे दीपरूपिणीम् ॥ इति ।

त्रिमूर्तिविसर्गात्पद्याद्भवामिति शब्दप्रधानस्य प्रपञ्चस्य संहारानन्तरभाविनी शक्ति-
 रिति । तत्र वाग्भवे व्यञ्जनं शब्दप्रधानं प्रपञ्च ऐकारस्तद्विमर्शः । विन्दुस्तन्मूलभूतो
 वि + + एततो वाग्भवोच्चारणे वाक्प्रधानस्य जगतो विमर्शं तस्य तत्कर्तारि
 संहारः । तदन्ते च तदीयं साच्चिद्रूपमवतिष्ठत इति । साक्षात्त्वे तु विशेषः ।
 वेदागमादिप्रसरसमये स्वसाच्चिद्रूपतो विमर्शस्थूलोभाववशात् पश्यन्त्यादि-
 क्रमेण तदभिध्यक्तिः तदवसाने च तद्विपर्ययेण साच्चिद्रूपावस्थितिरपि भावनी-
 वेति । तथा च प्राणाग्निहोत्रप्रकरणे उक्तम्—सर्वसाच्चित्वेन स्वयमवाच्यम-
 वाचकं ब्रह्म भूत्वेत्यादि । पुरेव त्रयीमयत्वाच्चेति । चकारेण पद्यादपि त्रयीमय-
 त्वादित्युक्तम् । पूर्ववच्च सर्वं योजनीयम् । स्वरूपपरसविषयानन्दास्त्रयस्त्रयी
 तदवस्थातः प्रागपि तत्तन्मात्रमयी स्वरूपमहानन्दलक्षणेति । त्रयी चेह भोग-
 प्रधानः प्रपञ्च एव । हृदयगतायाः कामराजशक्तेः स्वरूपानन्दस्थूलोभाववशात्
 परस्त्रयस्त्रयस्यसकलविषयसाध्यानन्दस्य शोपकरणस्य प्रतिपत्तिरियमभि-
 प्रेता । पद्यादपि त्रयीमयत्वादिति सकलभोगप्रधानप्रपञ्चो व्यञ्जनम् तदुपभोग
 ईकारः । तदानन्दित्वा च विन्दुः ततश्च कामराजोच्चारणे सकलभोग्यप्रपञ्चस्योप-
 भोगे तस्य तदानन्दितरि संहारः । तदन्ते तदीयसाध्यानन्दरूपमवतिष्ठत इति ।
 साक्षात्त्वे तु विशेषः । विषयोपभोगसमये स्वसाध्यानन्दरूपत उपभोगगतिस्थूनी-

भाववशात् परसूक्ष्मासूक्ष्मक्रमेण तद्विषयप्रपञ्चाभिव्यक्तिस्तदवसाने तद्विपर्ययेण साध्यान्तरूपावस्थितिरिति । त्रयेऽपि त्रिलोकाः पूरणत्वादित्यप्रिगन्धेन सर्गेऽपीत्युक्तम् । त्रिलोकौ चार्थप्रधानः प्रपञ्चः । तस्य सर्गे पूरणं स्वस्वाकारतयावस्थापनम् । भ्रूमध्यगतायाः तृतीयबीजशक्तेः ज्ञानशक्तिस्थूलीभाववशात् कारणसूक्ष्मक्रमेण स्थूलजगद्रूपतया प्रतिपत्तिरिहोक्ता । त्रये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वादिति शाक्तबीजे व्यञ्जनमर्थप्रपञ्चः । श्रीकारस्तदुचितं ज्ञानम् । विसर्गो ज्ञाता । ततश्च तदुच्चारणे क्लृप्त्वासातिप्रधानप्रपञ्चतदवच्छेदलक्षणे ज्ञाने तस्य च ज्ञातरि संहारः । तदन्ते साक्षिपूर्णरूपमवतिष्ठत इति । साक्षात्त्वे तु विशेषः । तत्तदर्थप्रतीतिप्रसंगे साक्षि-स्वरूपात् पूर्णादेवच्छेदज्ञानशक्तिवशात् कारणसूक्ष्मादिक्रमेण तदर्थप्रत्ययः तदवसाने च तद्विपर्ययेण साक्षिपूर्णरूपावस्थितिरिति ॥ ३६ ॥

पुनर्वंशप्रधानमिति सक्तद्वाग्भवयोगस्योक्तत्वात् पुनःशब्दः । योनिरिति मूलाधारगतनवयोनिग्रहणम् । मध्य इति च शेषः । यद्वा योनेरवतीमित्युपस्कारः । परिभ्रमिवकुण्डलिरुपिणीमिति । नवयोनिमध्ययोनिमध्ये परिभ्रमणशीलां कुण्डलिनीरूपामित्यर्थः । तदुक्तं—कुण्डलिनी तदा मूलाधारे विसरवीत्यादि । कुण्डलियग्रहणीचित्वादेव वाग्भवयोगोऽयमित्यवगमः । रक्तामृतद्रवमुचेति । तेजसा रक्तात्वात् स्वरूपं रक्तं लभ्यते । तदुक्तम्—रक्तवर्णध्यानयुक्तामिति । ध्योमस्यलमिति । त्रैलोक्यान्तर्भागाभिप्रायम् । + + तस्मिन्निवस्येति स्त्रियं पुरुषं वा साध्यामावेश्य मद्भृत् द्रुतं वगयेत् । तस्मिन् साध्यामावेशन + + ॥ ४० ॥

+ कामबीजस्य स्यान्महेनेति पूर्वं ह्यत्पत्रे तद्योगस्योक्तत्वादेवमभिधानम् । भ्रूले गुह्यस्थितमिति गुह्यपदेन लिङ्गमुच्यते । तथा च कामपटले—शिवज्वाला-तनुमिति । यद्वा गुह्यशब्देन त्रिपुरात्मभूतस्य साधकस्य योनिपदणम् ।

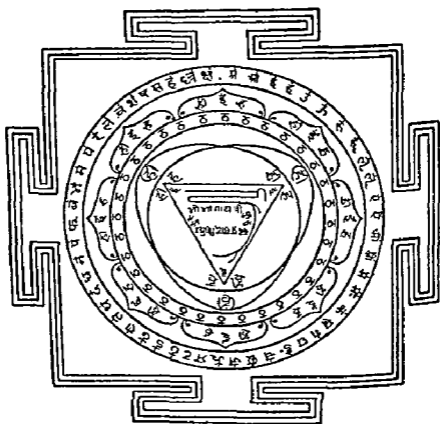
तथा चीतम्—तथा कामकलारूपां मदनाङ्कुरगोचर इति । मदनस्य बीजमिति कामराजग्रहणम् । निजतेजसैव ध्योमस्यसं सफलमप्यभिपूर्वं तस्मिन्निवसेतदिहापि समानम् । तस्मिन्निति + + विदम्बलोक इति + ॥ ४१ ॥

[सकल]योगमिति । निष्कलानां योगानामुक्तत्वादेवमभिधानम् । इतरयोतिष्पीति विकल्पेन सकलदेवताध्यानमुक्तम् । तैनेह सकलयोगोऽपि विकल्पेन निष्कल-ध्यानमपि सिद्धं भवति । चित्ताम्बुज इति हृदयपद्माभिप्रायम् । तद्भूतामिति बीजात्मिकामित्यर्थः । नानारसस्वीतसा निर्गन्तमिति + + + निरस्त-संस्तुतिभय इति सामान्यफलमुक्तम् । सर्वथापि समानमेतदवधीह्यम् । ननु सक्ततया युञ्जीव योगानिति तावदुक्तम् । ततः क इह भेद इति । उच्यते ।

तत्र निष्कामस्यानुष्ठानम् इह तु सकामस्यापि सुसुचोरिति । वक्ष्यति च-
विद्येशीमित्यादि ॥ ४२ ॥

मूले संक्षेपतो निगदितेत्युपसंहारः । विद्येशीमिति तु ह्यारम्भफलेनोपसंहारः ।
प्रतिभजयति भक्तिमान् नियमवानिति वाच्यः । तस्यैवंभूतेन्द्रा भवेदिति च
योजनीयम् । ततयगः पूरति व्याप्तयगः समूहैत्यर्थः । सर्वमुनिभिः संप्राथमीयं
पदमिति त्रैपुरं चिदानन्दपूर्णस्वरूपमुक्तम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

इति प्रयोगक्रमदीपिकायां नवमः पटलः ।

श्रीश्रीगणेशाय नमः ।

श्रीश्रीशारदायै नमः ।

शिवप्रज्ञाक्षरीभाष्यम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

नमः शिवाय इति मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम् ।

त्यागो हि नमसो वाच्य आनन्दः प्रकृतेस्तथा ।

फलं प्रत्ययवाच्यं स्यात् त्वाज्यं पत्रफलादिकम् ॥ १

त्यजामौदमिदं सर्वं चतुर्णामिह सिद्धये । (१म व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

अथवा नमसो वाच्यः प्रणामो दैन्यलक्ष्ये ॥ २

दैन्यं सेवा तथा ज्ञप्तिः सिद्धिः सर्वस्य वस्तुनः ।

नमामि देवदेवेशं सकामोऽकाम एव वा ॥ ३ (२य व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

नञा निषिध्यति भावविह्वलितिर्गदात्मनः ।

मसनं देवदेवेश नेह नानास्तिगद्दतः ॥ ४

अवेति गमयेत्यर्थे तस्माच्छुबोऽस्ति नित्यगः ।

प्रणामो देहगोहादेरभिमानस्य नाशनम् ॥ ५

शिवो ब्रह्मादिरूपः प्याच्छक्तिभिस्तिसृभिः सह ।

अथवा सूर्यमेव स्याद्विर्गुणं ब्रह्म तत्परम् ॥ ६

नमसो नमने शक्तिर्नमनं ध्यानमेव च ।

चतुर्थ्यां तादात्म्यसम्बन्धः कथ्यते प्रत्यगात्मनोः ॥ ७

अहं शिवः शिवोऽहं च मन्ये वेदान्तनिष्ठया ।

इत्येवं नम इत्युक्तं वेदैः शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ८

अथवा दास एवाहमहं दास इतीरणम् ।

इत्येव नम इत्युक्तं वेदैः शास्त्रैश्च सर्वशः ॥ ९

अथवेदमिदं सर्वं त्यजामि परमात्मने ।

अर्थं धर्मं च कामं च वाच्छंघं जगदीश्वरम् ॥ १०

एतन्मन्त्रार्थतत्त्वज्ञेयैर्देवेदान्ततत्परैः ।

निर्णीतं तत्त्वगर्भं यद्विघ्नैर्धुं मुक्तिनव्यये ॥ ११

अथवा भुक्तिलाभाय ध्येयं तत्त्वविवेकतः ।

भिन्नं बुद्ध्या हृदा देवं मन्त्रेणैवं जगद्गुरुम् ॥ १२ (१५ व्याख्यानम्)
नमः शिवाय ।

ममैरसि नमः प्रोक्तो जन्तास्याज्जगदीश्वरे ।

तस्माद् दासोऽहमित्येवं मत्वा मां प्रापयान्मनि ॥ १३

अस्मिञ्छिते जगत् सर्वं तन्मयं शब्दगामि धत् ।

तद्वानास्मिह्व इत्युक्तं कारणं ब्रह्मतत्परैः ॥ १४

न मा यस्यास्ति लक्ष्मीः सोऽहं देवो न संशयः ।

तस्मान्मे प्रापयेहैव लक्ष्मीं विद्यां सनातनोम् ॥ १५

यस्मादानन्दरूपस्त्वं देवैर्देविगण्यसे ।

तस्मान्मे देहि योगीश भद्रं ज्ञानं सुभावनम् ॥ १६ (४४ व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

यस्मात् त्वं नेति नेतीति नञर्थं मासि वेदजम् ।

तस्मान्ममोसि भद्रं मे यतो जातोऽनमो नमः ॥ १७

शिवं शिवमथाप्राप्तः शिवायेति निगद्यसे ।

शिवाय मे तथा प्राप्तया शिवार्थं कुरु सर्वदा ॥ १८ (५५ व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

शिवां यातो महाभद्र नमोऽहं मायया ध्रुवम् ।

ततो नमाय मद्भ्रं मः शिवार्थं कुरु सर्वथा ॥ १९ (६४ व्याख्यानम्)

नमः शिवाय ।

शिव मेपियतो ज्ञप्ता शिवायस्त्वं प्रपठ्यसे ।

नते माया यतो ज्ञप्ता नमो वेदैः प्रपठ्यते ॥ २०

नमोऽहं च शिवायोऽहं नमो मद्भ्रं नमो नमः ।

नमो नमाय शुभाय मद्भ्रनाय नमो नमः ॥ २१

नमो नममनं शम्भो निराकाराय ते नमः ।

निर्गुणं निष्कियं शास्तामित्याद्याः श्रुतयो जगुः ॥ २२

नमो ब्रह्म निराकारं शिवार्थं शिव सर्वदा ।

पतोऽहं च नमा भद्र शिवायोऽहं न संशयः ॥ २३ (७५ व्याख्यानम्)

इति पद्मपादाचार्यविरचितं शिवपञ्चाक्षरीभाष्यं सम्पूर्णम् ।

श्लोकानुक्रमिका

अ

भं खादाका कुर्षरा	१४२	भद्राशतेरवु भ चेति	२०४	भती द्विदाय लगतौ	१७७
भकचटतपशाधोः	१	भद्रामेद् ववायोः	२२९	भन याः पच संभोता	८४
भकारममना इन्द्र	४१	भद्रियाः स्वाहपिण्यन्दी	२४१	भवाकारहकाराया	११०
भकारिकारयोर्वीना	४५	भद्रगुत्यापसमन्वि	२४६	भवार्थो मधुपहन	२४७
भक्तोवधादमाभ्	२४८	भद्रगुहगुञ्जत्रहाद्य	२९७	भवोपि धैतवाधाती	२६
भक्तपयवकुञ्जदूरी	१२२	भद्रगुहसन्धिप्रपद	२४४	भवोवरात्रा दिशि	१७५
भर्तृ नाम किं भाष	१०	भद्रैः प्रथमावरणं पश्ये	२२६	भव कथयानि विभाने	२०२
भरतपदादतिष्ठत्	२४४	भद्रैः प्रथमावरणं सूयि	२४०	भव कथयिष्ये मल	१८१
भरतवचनमुक्तं	२२८	भद्रैः प्रथमावतिरपि पथी	२७७	भव कृतप्रपाञ्जलिरपि	१८९
भरतवचनपाने	१२४	भद्रैः प्रथमावतिरपि च पूया	१३६	भव कुट्टमहावीर	२४४
भविनासासकृषंभु	२८	भद्रैः प्रथमावतिरपि सूयि	२६१	भव मज्जिमसु	२१३
भवोत्पाद्यववादिनी	१५३	भद्रैः शक्तिभिरामि	१७८	भव गौरि कृदपिथि	१३५
भविं प्रञ्जितं वन्दे	२२	भद्रैः समालभिमन्वी	२१५	भव बन्धनमुं वन्दे	१००
भविः धृषा च नितयो	६८	भद्रैः स्वादावतिः पूर्वा	१८९	भव तु द्विविधग्रामो	१४७
भवोद्दवीगजिकता	१४०	भद्रैः वरदभिरिथि	२३६	भव द्वितीयावरजिःऽऽती	१२८
भवोयोमाकाकमरि	२८५	भद्रैः राधाऽर्काटीः	३४८	भव पट्टरनमुखा	८८
बन्धन्यासा. सविग्रवागा	६४	भद्रैः शैलीद्विरिदि	१००	भव परराष्ट्रनयेन्दी	२७८
बन्धादिभूमिपि सर्वे	२३७	भद्रैः कुंजवदभूमि	१२५	भव पापकृतौ शरीरभ्रात्रः	२३
भरणपण्यः गुमयश्री	२७०	भवनात्वा ना च दुर्गा	१२६	भव पुनरभिरक्षे	२९४
भरणानानीद. भनोद	२१०	भवसलत्कारविन्द	२४८	भव पुनरमुमभि	२९६
भरीय विन्दमभिताय	२०८	भव्यांशुकाभरथ	२३६	भव पुनरावय प्रुच	७७
भये समयमससुय	१८७	भव्यामः सख्यभूषी	१२४	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१०९
भङ्गकुम्भकरवाचानां	१८०	भव्यवचानिनि भागु	२४८	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१२४
भङ्गवाचावतिद्वये	२१८	भवकला प्रथमा	२१८	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१२९
भङ्गनाका इमे शोका	८१	भव प्रथोद भगवन्	१५१	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३१
भङ्गनान्त् कामादष्ट	८९	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५८	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३६
भङ्गनलैशलो वाद्ये	८२	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५७	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३७
भङ्गसेदवदभ्यलयांते	२२	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५७	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३८
भङ्गानि क्षिपिकायां	२६७	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५७	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३८
भङ्गानि द्वैववर्दानि	२६८	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५७	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३८
भङ्गानि पूरे खय	२६८	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५७	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३८
भङ्गान्यादी मद्रु च	२०२	भवप्रोदोद्दुहालाय	१५७	भव प्रुचपार्थपुष्टय	१३८

अथ लक्षणमनु वदामि	२४१	अथाखिलाथानुगतैव	३१०	अनुलोमविनीमगैथ	२८५
अथ वक्ष्यामि दुर्गाद्या	१८१	अथाग्रिमन्त्रा	२०२	अनुलोमविनीममन्त्र	१९६
अथ वक्ष्यामि विद्याया	३२७	अथानथा पञ्चविभेद	१०७	अनुष्टुबन्धे प्रसार	१६५
अथ बन्धे सयष्टौ	१५१	अथामवन् ब्रह्महरीश्वराख्या	६	अनेन ज्वलित मन्त्रे	८९
अथ वदाम्यज्ञवा	१८३	अथामिवक्ष्यामि मन्त्र	२८३	अनेन विधिना वाऽप	१६८
अथवा कुसुमेर्जवा	२८४	अथामिवक्ष्ये मन्त्रितस्त	३४८	अन्तपादप्रतीये द्वि	३२०
अथवा विबलप्रबिन्दु	२३०	अथामिवक्ष्ये सकलप्रपञ्च	१३८	अन्तराग्निप्रियो कर्म	१४८
अथवा धिमधुरसिद्धौ	३२६	अथाष्टत पठरस	३२	अन्तराथ पुनरात्म	१८८
अथवा द्युसूत्रपुत्र	८३	अथोच्यते हादय	२५३	अन्तरात्मर्षिर्ष्वैव	११
अथ वादिवाजमौ	२३०	अथोच्यते श्रौकर	२७०	अन्तरा शीजयेन्मन्त्री	२८६
अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्त्री	७२	अथोभयात्मका वर्षा	३८	अन्तराल पृथगुत्थन	७५
अथवा पञ्चमन्त्रोत्थ	३३१	अद्रि विषय कालकर्ण	३०२	अन्तरर्षिर्ष्विभागेन	५८
अथवा विन्दु वर्तुल	२२०	अद्रिर्भीक्ष्ण मेषय	४३	अन्त्रा बीजमघेन्दु	१९८
अथवाऽमनकमल	३०८	अधोतवेद स्वाधीन	३७८	अन्त्रगुरोयतदादिक	२५४
अथवा शीरोपेता	२३१	अधी गुच्छादमेद	३४३	अन्त्रमन्त्रवर्गात्यासि	११८
अथ कारिदरगदा	१८७	अधीभागस्तु पञ्च स्त्रा	३४५	अन्त्रास्तुच्छस्त्रम्	१४०
अथवाऽरूपानि दलानि	७६	अनङ्गहृदा सानङ्ग	२१८	अन्त्राश्रीशुर्कारादिति	३२१
अथवा लवणे पराग	३४७	अनङ्गशिखिराऽनङ्ग	२१८	अन्त्रासनीऽथ स्त्री	३१६
अथवा मन्त्रिक्षिप्तक	२०३	अनङ्गानङ्गनदना	१५३	अन्त्राश्वशिशमच	२७१
अथवा शीषणदाहन	३१७	अनन्त्रप्रपर्यन्ते	१६४	अन्त्र मन्त्रव्य न मी	३६३
अथवा पटकोपावृत	८१	अनन्त्रभीगविमले	८	अन्त्रप्रताभ्यां जुहुयात्	१६६
अथवा शीङ्गसूत्र	३१०	अनन्त्रा स्त्री च शिवी	२८५	अन्त्राद्यर्षात्रैरपि	३२६
अथवा सृष्टेरेद्रे	१८८	अनयेव च पूर्वेष्वेवया	१६२	अन्त्रास्त्रिन् भवते	७०
अथवा सप्तभिरैते	३०८	अनदेव जपाभिषेक्त	१८२	अन्त्रा भमन्त्री वा प्रोक्ता	२३
अथवा साध्यप्राप्तान्	३०२	अनुदिनमद्यया	३५१	अन्त्रोन्वतथक्तभाष्ये	२८०
अथ व्यवस्थिते लेख	२८	अनुदिनमनुविन्धे	११७	अन्वदमन्त्रामादौ	२१७
अथ व्यवस्थिते लेख	४८	अनुदिनमनुना भजतां	१२०	अपथवी मुवा क्षामौ	१३८
अथ प्रियी मन्त्रविधि	१६०	अनुदिनमन्त्रयितव्य	१८३	अपव्यभानामनधी	३३
अथ सयष्टौ	२०८	अनुदिनमन्त्रयितव्यी	३१०	अपमन्त्रुधीगपाथ	२३०
अथ मन्त्रात्मर्षिर्षि	१७४	अनुदिनमन्त्रार्थं द्वी	३१६	अपरकरानयसुद्धा	१८६
अथ संप्रति विष्णु	२८१	अनुदिनमादित्यामि	१०१	अपाङ्गुविलासो च	२९०
अथ मन्त्रपत्रतापो	३१०	अनुपमधीष्टेऽथ	३६६	अव्यव्यक्तं मन्त्रयति	३३
अथ लक्षणारविन्दु	१४	अनुपगौ विर्षवानी	१६४	अनन्त्रं पुराच द्विष	६८
अथ द्विमन्त्रधे विदुषा	११८	अनुष्मन्त्रपेङ्गाना	३३०	अनिन्वैर्द सदान्ध	३२०
अथापरऽकामर्षिर्देवताया	१०१	अनुलोमविनीमनते	१४३	अनिनने सुमनीभि	२२२

वसिष्ठस्य पुत्रः सिन्धु	२३८	चरुचकमलसंज्ञा	१६३	चञ्चलमहदङ्कङ्कवि	१८
वसिष्ठस्य पुत्रः सिन्धु	२३८	चरुचरवचन	२१८	चञ्चलमदनवहित	१७
वसिष्ठस्य पुत्रः सिन्धु	२५०	चरुचमलसंज्ञा	२१८	चञ्चलम् रूपदंका	२१५
चमोददसौ चरुपादवि	२२२	चरुचमलोचरसंज्ञ	१८६	चञ्चलमालारसप्रभाभि	२५५
चम्यर्थं वीरं भवति	१५०	चरुचरविन्दकपिंता	२६६	चञ्चलमिञ्जरी	१८०
चम्यर्थं पूर्ववत् वीरं	२८६	चरुचर सिद्धिदोर्ध्वगता	१८३	चञ्चलमिञ्जरी	२२२
चम्यर्थं वैश्वमयी	२२५	चरुचरः पुनरुचलैः	२०६	चञ्चलमिञ्जरी	८६
चम्यर्थमलसंज्ञा	१२३	चरुचरमन्दसुमे	१७२	चञ्चलमिञ्जरी	६८
चम्यर्थमलसंज्ञाभिनि	१२६	चरुचरमलं च पुष्टे	१७७	चञ्चलमिञ्जरी	८५
चम्यर्थं शिशुमाप्रीति	२०२	चरुचरः हणपदज	२५२	चञ्चलमिञ्जरी	१७७
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८२	चरुचरः हणपदजे	१८८	चञ्चलमिञ्जरी	११६
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८८	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१८७	चञ्चलमिञ्जरी	१६०
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८८	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	२३०	चञ्चलमिञ्जरी	६३
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२००	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	२८०	चञ्चलमिञ्जरी	८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१७८	चञ्चलमिञ्जरी	८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२०८	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	११६	चञ्चलमिञ्जरी	७७
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२१८	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१७८	चञ्चलमिञ्जरी	८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१५२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	२८८	चञ्चलमिञ्जरी	७७
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	२३७	चञ्चलमिञ्जरी	८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१६२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	८८	चञ्चलमिञ्जरी	८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१६०	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	८६	चञ्चलमिञ्जरी	८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	११६	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	३७५	चञ्चलमिञ्जरी	१०
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	३६७	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	२०७	चञ्चलमिञ्जरी	१८२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१७७	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१६६	चञ्चलमिञ्जरी	२०२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	३७२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	२०६	चञ्चलमिञ्जरी	१७२
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	३६६	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१८२	चञ्चलमिञ्जरी	२००
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	३६२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	३७७	चञ्चलमिञ्जरी	१३८
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२००	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	७५	चञ्चलमिञ्जरी	२१७
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२२२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१६०	चञ्चलमिञ्जरी	२६०
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८७	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१३६	चञ्चलमिञ्जरी	२१५
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१६८	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१७८	चञ्चलमिञ्जरी	१००
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१७६	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१७७	चञ्चलमिञ्जरी	१८०
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	११६	चञ्चलमिञ्जरी	२८८
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	२०२	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१६०	चञ्चलमिञ्जरी	१६७
चम्यर्थं विधिना ज्ञानाभि	१८७	चरुचरः ज्ञानात्प्रपञ्च	१७	चञ्चलमिञ्जरी	२१६

उत्पूनापिष्ठयन्दात्	२०४	अग्याएषी घुवासाया	२५६	एकादशचिरो रविषय	२५६
उदान प्राणसन्नी	२०	अतनसुवरनरसन्ना	१२४	एकादशसमिर्त्रैवा	२४५
उदघुर्षे अक्षरपके	१८८	अहि समहि ग्रहिय	४२	एकादशाधैकथिका	११०
उद्विय यदयदिह	२५५	अपि मजापतिन्न्दो	२५२	एकारादिविसर्गान्त	५०
उद्विय यदयदिने	१८४	अविदेवते तु पूर्वे	११६	एकौह्य समक्षवस्तु	१८२
उदबुहमावे गलिने	१६६	अचिरपि मचकीऽस	२०८	एकैक विसहस्र	१२६
उयदादित्यकिरण	८	अचिरपि काग्रय	११०	एकैक चिस्त्रित	१६६
उयदिनेन्दुपयोद	२६६	अचिरपि वराह उक्त	१००	एकैकानरितासाप्त	१४८
उयदमासतृसमाभा	१४३	अचिरपि सवचनीऽस	२५२	एकैकेषु दक्षिण	१५४
उयदमासतृसहस्र	२००	अचिरमिहिति वमिष्ठ	२४८	एतत्तु वेदसारस्य	२२२
उयद्विहविमुगाया	१८२	अधिरस्य कङ्कीनास्य	२०५	एतन्नय त्रिय कुर्या	१२४
उयदविद्युत्कराया	२२०	अधिरस्य मनी साय्य	२२४	एतद् वन्न मदातिर्त्र	१८०
उयगच्छेत्तनेत्र	४२०	अधिरस्य वामदेव	२८१	एता द्विष्ट प्रतिदक्ष	१५०
उयमेदधैयित	०६	अधिरसाचीरास्य	५०२	एतानि वेतीरसता	११८
उयविय कुचमव	८१	अधिरस्याजन्न्दो	१८१	एतावद्यत्तु आतापद	२२१
उयलिष्टेऽय कुच्छे	१४४	अधिरस्याहिर्मेघ	२५४	एतेर्था नारयाणार	२५
उयस्त्रितेऽधैरते तु	२२६	अधिमृक्ताधिहरसैव	०८	एते मृच्छदितया	११६
उमा चच्छेरी मन्दो	२८५	अधिर्दीर्घतमानन्द	१८८	एतेर्भुक्ति श[नि]यता	११५
उर कुचिचनाय च	२८	अधिमृगुन्दसि	१६०	एदेतो ककटो रामि	५८
उभाषांशाचरावेष्टित	२४६	अधिवर्षादिकी घात्	७८	एदेतोर्मृगशीर्षाद्रे	६१
उ		अधिय नारदोऽस साह	२२२	एनन्ता प्रतिनिप्रनि	१२२
उददगादिषवा कोर्षे ४०	२१६	अधियु कैमिनि मीक्त	२६४	एभिर्विचामैधरणी	२५०
उधै तु मवता तुम	२४	अधियु मार्गव मीक्ती	१०२	एभिर्विधानेर्भुवनेशरो	१५६
उधार्थ क्षमण कुप्यात्	१८८	अध्यादिकमपि पूर्वं	२०८	एभिर्विधेया कक्षयाच	२५०
उधार्थ मीतपत्र	१०६	अध्यादिकाय सन्धीजन	२१८	एभिन्निभिमंतुवरैष्ट	२५०
उधार्थसिर्दंशुर्धाध	१२१	अध्याया पूर्वोक्ता	२५०, २०२	एष्य संज्ञितरेऽष्टेभ्य	४१
उधार्थमिधयाह	११६	अध्याया मु	२०५	एष्य एव तु शायिणी	६२
उधैर्भ्रूयाप्यधीम	१४२	अध्याया मन्मदीन्वादि	१८२	एधीऽभावसायान्ता	६४
उधारीचविदध्याम	१००	रु		एवं कालि कीलमभ्य	२०२
उष्ट		एतवर्गैश्चसानीता	४६	एवं कृतीन मञ्जोष्ट	१४५
अष्ट च तदायादि	१२८	ए		एवं कृता तु सिद्धये	१२५
अष्टपचर्षे पञ्चविंशत्	१४३	एकद्विकविकचतुष्ट	११६	एवं जगदुताचारिणि	११५
अष्टराग्रादिमुनया	५०	एकमपि नारिकेलं	२१६	एवं दिमासु हयसु	१४०
अदिदशचकीचनी	११६	एकत्रासादनमर्ध	२०६	एवं दीर्घ पूजयन्मन्त्र	२२२
अधुर्भिरभिसुपचार्थ	१४१	एषां शाप्यर्षादेच	१४२	एवं मीके प्रतिशय	२०१

एवं प्रीतिर्वीगे	२२३	कामात्मिकास्तु विक्रमोः	१३	कारुण्यस्य पदं	१८३
एवं प्रीत्यापयति च	२४०	कामाद्या मनुदाः शौराः	४१	कावाधाभः करायैः	२०३
एवं मनुपलद्योऽथ	२२८	कामलोऽवीपधिरसिन्ध	१०४	कालिकगणस्यप्रति	१७२
एवं राशौ तु सम्पूर्णं	८०	कल्पः पुत्रकान्तौ	२२३	कालिकस्तुविद्वग्गण्ड	२०२
एवं वर्षविमेदमित्त	११३	कस्तुरीवां धुधुंदांघ	८	कालीभाररमाशौका	१७५
एवं विचिन्त्य पुनरन्तर	१८८	करकमनविराम	२४२	कालिन भियमान्द्य	१६
एवं सपद्मराशिश्च	६५	करचरणपात्रंमूल	१६६	कालिन भिन्नान् पूर्वाका	२३
एवं सप्तम्यु देवी	१५५	करध्यात्मसमायुक्तः	११०	कालिन दानता शीथी	१३
एवं सप्तम्यु पीठं	१४४	करवेन्द्रियरसधातु	२६४	काठा तापतुक्ता ज्ञेया	३
एवं सन्वद्वसंसार	२४	करपीपेतैरति	१८	काठज्योत्स्नसुनिधा	३५०
एवमर्थचिंतं विष्णो	२२८	करतलकल्पित	२६७	कृत्तिलकुलविलस	१७३
एवमादिकदोषाप	२७४	करदेहसुखान्वासं	२८६	कृत्तवं पीतलवर्णं	३४३
एवमेवा जगत्सुभिः	५६	करपादसुखादि	२२६	कृत्तु कुर्वति उदना	२६३
एवः सर्गैः सप्तम्यु	११	करपुष्करश्च	२०८	कृत्तान् कलाभिरभि	१०६
एवां गामविकीना	२५०	कराली चिञ्जराशौ च	१५१	कृत्तान् प्रयोगानपि	१८०
एवु खरा क्लेशदोषं	३८	करिकलमाः करिपीभिः	२१६	कृत्तान् प्राथमविद्यां च	८५
ऐ		करैश्च तिनैव जलाभि	१८५	कृत्तान्देनेन मन्त्रेण	२८८
ऐश्वर्यगणनिधि	१०८	करिंकायाः विधराणां	७४	कृत्तुनरसलुलित	३२८
ऐन्द्रं हृतेन दमदिक्	१४५	करिंको वाञ्छितावाशैः	३२८	कृत्तरिति च विद्विः	५५
ऐन्द्रो समासश्च दिग्गन्ध	२५४	करिंका मलसा वाषा	२७८	कृत्तान्दिभ्यां दार्था	१७२
ओ		करिंकाति च डाटक	२५०	कृत्तान्दीपो मन्वी	१८६, २१३
ओंकारी गुणमोक्षं	२२८	कलाः कला नादमवा	१०६	कृत्तिकादि च क्लान्तं	२३३
ओ मनी मगवते सर्वं	२८८	कलाहर्तं याद्वि	२५८	कृत्तान्दिपेकदीपस्तु	१८१
ओ		कलाहर्त इत्यन्त्यात्	८०	कृत्तं निवेद्ये च यती	८१
ओहार्दकान्तिश्रीरम	२६६	कलासुतिः धोक्कम	३०५	कृत्तान्दमति सध	३२८
ओदमित्तः खेदजोऽदोत्य	२३	कलादिव्यसुखः	१२०	कृत्तान्दिगुचितादीना	२३७
का		कल्पित् कर्मप्रकारणः	२१	कृत्तान्दिपेन माल्याः	२१३
कच्छे क्षिमावहडा	२६३	कल्पितु भीतिकव्यापि	२७	कृत्तान्दमधसमट	१८७
कच्छे धूमज्ये हृदि	२३२	कल्पितुनयनमासा	१२३	कृत्तान्दमि समतवी	६८
कक्षिणसयाऽज्ञेया	६२	कल्पती धुवनं मयाः	६२	कृत्तान्दमजैः पुत्रमत्त	११९
कक्ष्याभि मनीर्विधान	२८८	कक्षिणोऽधोपयथा	१६०	कृत्तान्दमया मधुसमज	३०४
कक्ष्यास्तकच्छेदनाथ	२०२	कक्ष्यापूर्वं चक्षुषिपि	२१६	कृत्तान्दमधुसमजै	३२८
कक्ष्याविदूरजविदुन	२८५	कक्ष्यामजमयाधि	१०२	कृत्तान्दमधुसमधि	२३७
कक्षिणालान्तरु सहाय	८१	कक्ष्यां दुर्गावरणापी	२३५	कृत्तान्दमधुसमः च्याद	१२९
कक्ष्याविदुकाखेड	३४४	कक्ष्यामजमय दिग्ग	७५	कृत्तान्दमधुसमः	३१६

लक्ष्मणाश्रमिकरा	१२६	खरमन्त्रपौत्रतुल्य	१८१	यक्ष्णी नाम सा पाथी	२२
कसर च वैष्वदेय	७२	खरमन्त्रया समिधा	१५८	यक्षपरिगतमिहा	१८७
केरोदसमुत्पिष्ट	"	खस्रम कर्णपुत्री	३०५	यामं गच्छन्नगरमपि	२१३
केशवमेषादीनां	२४१	ग		याक्षीक्षिमदतं निद्रा	३७८
केशवखरवर्चाने	२६४	गजगग रोचमापुत्रौ	१६०	घ	
केशवादिप्रदिष्टानां	२३६	गजमदविलिखित	१६०	घनवरमंल्लपगति	१९८
केशवेषु लिखित् पाय	१८०	गजगग रीचनीपिते	१५६	घृतावसिकैलिष	३०४
केशवेषुप्रपूका	३०१	गणक झरुद्विगुह्यो	११४	घोरञ्जरा गौप	२०१
कीचद्वयार्थकोष्ठे	६८	गणाधिप गणेश च	२१४	च	
कीचमत्स्यश्चितापापि	७४	गती शो भोजतामिय	५२	चक्र च चक्राड	२८६
कीचोद्भित्तमुषा	३५८	गदितं निजपाचितल	१८५	चक्रदरुखड्वैतक	१८१
कीचेषु धीकृत्तय	१५४	गन्धपुष्पाचतय	८६	चक्रमनुपहस्र	१७०
कीचीदृक् मन्त्राने तु	२६३	गन्धर्वदेव्यरथो	२६६	चक्रयडगदासुज	२२७
क्रमद्वी पर लीति	२५	गर्भाधानादिका बडे	८४	चक्रयडगदापय	१३६
क्रमासारादिमन्त्राणा	३१३	गन्धार्त्तुंनुयात्	२०५	चक्रस्य माकने कुशे	२८१
क्रमादद्यायुषा प्रोला	१८२	गर्भोर्वा पश्चिम काय	३२५	चक्रस्य नामिसस्यं	२५८
क्रमेण तर्पणधिकार	२८५	गायत्रिर्षुपरिपूषं	३५०	चक्राय नम इत्येष	२६५
क्रोधा मुखवदीपेता	३२२	गायत्रीं त्यस्तु गले	१४४	चक्रे चाष्टाष्टपदे	१०६
क्राये पयोमूत्र	२५६	गायत्रीं प्रतिश्रीमत	१५२	चक्रवलय चैतुका	३१३
चरितमदनवारि	२६६	गायत्रीं श्रतमस्रजे	१४६	चतस्रु दिष्ट निखन्या	३५८
धायासे सववर्ग	११८	गुह्यैर्यथ दक्षिणां	२७६	चतुर्पटाग्रे वा	१७७
धानि पुष्टि धृति शान्ति	३३	गुरुणा समनुग्रहोत	१००	चतु स्रस्रसंयुक्त	३२८
धीरदृमन्त्रगमिपक	२०६	गुरुमपि परिपूष्य	१५६	चतुरङ्गुलगे समित्	१२४
धनुक्तुं लक्ष्मी देव	३०	गुरीर्गरीय सर्वेभ	२५१	चतुरङ्गुलिपरिमाचे	२०८
धधस्रस्रकममु	११२	गुर्वांशारादिका	८७	चतुरश्रसंशशि	७२
धनस्रस्र तदोश्रस्र	३१	गुह्यस्थित वा मदनस्य	१२७	च तुरीयो विद्योमेन	२१४
धीमदस्रस्रपदान	१६१	गुह्यादिचरयतल	१८६	चतुर्थां नारिकेलैश्च	२१३
धीमान्परिषोने	१३६	गुह्यपरिमिता	१८०	चतुर्थांशान्तौ गृह्या	२१०
ख		गीमपविद्धितां गुहिकां	१८८	चतुर्भियांदिमि साधे	५८
खड्ग स्रस्रगिरसं	२८६	गीमूतगीमयोदक	१४५	चतुर्भिश्च शिखावर्णे	२५१
खड्गधकाशोतिषु	१०६	गीरीधनासतिस्र	१८०	चतुर्भुजायक्रमड	१२३
खरौ सुषावतीशै	१९६	गीर्षपिंथा वा तैलेन	८७	चतुर्वङ्गुला लसईस	१५८
खर्येय सवदिन	३०६	गीरी वैद्योक्तविद्या च	४४	चतुर्भिश्चित्तत्वाप्या	४०
खरिन् लक्ष्मी च	६२	गीरीन्द्रा रतिप्रती	२४४	चत्वारिंशद्युपूर्वे	२१६
खरपि सुविपरिच	१८	यक्षप्रविद्याभाषा	३८९	चत्वारि चत्वारिंश	३१८

चन्दनसुन्दरगुह	८३	व्यसनधीमुखमननु	१०६	श्रावणोक्ति यदा मायी	१४
चन्दनसुन्दरनागुह	४४	अप्रज्योर्ध्व मनवर्ध	१०६	व्येथा धकारानु सुवाख्या	६१
चन्दनगुहचर्चुर	८६	कप्रेनास्सुसर्ध	१०८	व्यरातोः प्रसदिः पतादिः	२६०
चन्दनश्रीविरागुह	८२	कप्लेधं मन्तमेतं	१०३	व्यरादिकां शीघर	२५०
चन्द्रमयी नचमथो	२६	कप्यः स्वादिह परबीक	११०	व्यवन्वावाक्यः शीकाः	२२५
चरावाचकभिरुग्रा	३४८	कथाश्च लक्ष्मार्तं	२०५	व्यञ्जितयिषिभिर्द्वाने	२८६
धरतु वने दुल्लवगादि	२०८	कसुभिः सखांशे	१०३	भ	
धरिणीमयाकाम	६९	कमयसाम्भवी वीप्स	३४०	निष्कटीवी भौतिकः सयी	४९
धरापरास कगती	५४	कय चक्रगदापाथे	२५१	ट	
धरेविद्यमोभयके	१२२	कय पक्षिपतिच्छाया	२५१	टडावाभयवरातु	१४६
धामरसुन्दरसमुद्रगुरु	१६६	कय सुन्दर शीम्यामनु	२५१	टान्के लिखानु कषामि	११४
धियातनैवगधुलस	१२०	कया दुर्गा प्रभा सत्या	४५	व	
धिमिद्वलयदमुका	८१	कयासुजानु साम्यातः	२५	तं तयाविभ्रमालिख्य	३०८
धिरुया धिन्मया धिना	२४८	कया सविशया भद्रा	३२८	तथ मुदीयातीतं	२२९
धिरुपानु सकलधमा	११८	कानुपयोगा तपनी वेद	१२८	तथदुर्धं सुपुयाथे	१८
धियारवाधिताधि	२५८	कापनु सप्रसुगुही	१२१	ततः कला कयकसं	१४०
ध		काववेदी मकारदिन	३४४	ततः कमीय सजादीनु	२८१
धसुसु दीवी गायत्री	३२३	कातीपलायकरवीर	२०६	ततः कीचीमचषेय	४३
धसुसुसुसुसु मिदुपु च	२८०	कान्दीरापादसुयानु	२०२	ततः सुसुसुसुसुसु	१११
धार्त्तं माधुकरियाथे	१८०	कान्दीरासक्ततीथ	१०६	तत सदास दीवे	२८१
धायामापादुशीपाल	३०८	कायतेऽधिकसंविधो	२१	ततयती गदी यार्दि	४९
धिमन्त्रां धिमिधां	१८१	कायतेऽधिकसंविधो	१०८	ततय मनसा माया	८६
धुटिकातपाचगधरा	१८८	निष्ठाशुनिमनुमि	८३	ततनिष्ठाशुनिमनु	१००
ध		निष्ठा कयाभासः शीका	८४	ततसदुर्धंभासणी	६०
धहापरशरीरंसेतु	१२०	निष्ठासु विदनादीनां	८९	तती मयपमथे सु	७१
धदापहबन्दादिगना	१३८	कीकनिष्ठाशुनिमनु	१०२	तती मयसुसुसुसु	१८५
धकः धरुही दूर्ध्वे धानु	१८	सुसुयाथ चतुर्धरं	८३	तती सचकसं कडा	१८०
धक्यांकां धितथे	१०८	सुसुयातु कजाधुमेः	३३३	तती रिदमितं धुधि	१४८
धनः सुरोकसंलाः सता	१११	सुसुयागिधेः सुसुधेः	१०५	ततीरिदामरसुसुधे	११६
धनसुसुसुसुसुसु	१०३	सुसुयातु सरीकीधु	८३	ततीरिदामरसुसुधे	१४०
धनसुसुसुसुसुसु	१४०	सुसुयादबोबदसुमे	१६१	तनुसुसुसुसुसुसु	१०५
धनसुसुसुसुसुसु	१६१	सुसुयाददनिऽथे	११८	तनु विमिदकसुसुसु	४०
धनसुसुसुसुसुसु	१३६	सुसुयाथ सुसुसुसुसुसु	११८	तनुसुसुसुसुसु	१३६
धनसुसुसुसुसुसु	१३६	सुसुयातु सुसुसुसुसु	११९	तनुसुसुसुसुसु	१३६
धनसुसुसुसुसुसु	१०२	सुसुयातु विमिदमि	१८३	तनुसुसुसुसुसु	१८८

तत् प्रविचिन्त्य च तर्हि	२२०	तद्वदविधाय कावर्गं	१६०	तारं सङ्घटयं मध्ये	२५१
तत्र किङ्कमस्युन्मिर्नं	२२	तदर्थमिन्द्रा गायत्री	५६	तारं ङदने भगवत्	२५२
तत्र या प्रथमा नाङ्गी	२३	तनुदीर्घाङ्गुलीमास्त्र	८	तारः शक्यत्वतया	२५३
तत्र विमानि न चौरा	२६०	तनुमध्यवर्ता प्रयुज्य	१०१	तारः श्रीशक्तिभारा	२०८
तत्र स्त्राहस्यप्रवण	२२	तत्रयुज्य इति प्रीक्षा	११५	तारनाभमय मध्य	२०६
तत्राग्निमाधाय	२०५	तन्मध्यगतं प्रणव	२२८	तारमनाभिरयुग्मिः	१३५
तत्राग्निमारुतं सूतं	७४	तन्मध्यगतं शुद्धं	२२८	तारयुजा तनुनाऽग्नी	२२१
तत्रायो सङ्घटयती	८१	तन्मो श्रीकण्ठार्थ	२६१	ताररमाभायाः श्रीः	१६४
तत्रान्वातरसंघटं	२२	तन्मध्यस्थितयाभीष्ट	७२	तारम्याहृतयथाग्नि	२०६
तत्राधाय घटं गन्ध	२२८	तपिनी तापिनी धूम्रा	४१	तारशक्यादिकैर्जाडा	२०२
तत्रा दण्डादिकानष्टौ	२८१	तयो ज्ञानतया खैव	३१८	तारश्च शक्तिरजया	१०८
तत्रा दिशैरङ्कोरत्नै	१२	तनीपद्धारिणीं सूत्रां	३२५	ताराशामश्रिनादीनां	८०
तत्रा दिङ्गावस्त्यापि	३१	तन्मोमयि मण्डलैवि	३४४	ताराधिकं नतिमपि	२८४
तत्रा दीया रजःपाप	७६	तारखिलचमसुं भगु	२१८	तारादीर्घमभिर्भेदे	८५
तत्राविधेर्हीदमभि	१३	तवर्गीयः सुरगुरुः	५६	तारादिमत्ताचरनांमतः स्युः	३६
तत्रा म्पिण्णवी दीयो	२०८	तद्भानु सर्वप्रयत्नेन	७५	ताराभेऽम्नादावपि	१०२
तत्रैशानामपगतं	२२	तद्भादचीरास्त्रमनुं	२०५	ताराङ्गयी व्याहृतवण	३१०
तदन्तरिडा पीठञ्च	२८१	तद्भादिनाय दिनयी	१८१	तारिण सङ्घटिस्तता	२१२
तदा तत्पुष्पकुम्भं तु	२०	तद्भादिनं मनुवर	२४०	तारैऽस्तुमपि लिखिता	१०४
तदा तां तारभित्याङ्क	३५	तद्विनिधाय चिह्नं	२२०	तारी माथाऽनरेऽश्रीऽद्रि	१८१
तदायुक्तं जगत् सुवै	३१२	तद्व प्रादावपिन्दीव्य	६००	ताडय घट्टे मुज	३५८
तदा प्रसूतितैः स्त्रीय	२८	तद्य प्ररक्षाद विधिवन्	२८०	तावती तत्र राविच	११
तदायुगेः पञ्चमी च	३८२	तस्यां च ध्याययेत् प्राणान्	३४३	तावती मातृभिः साधै	४१
तदा यहगुणितोप्यस्य	३६	तथा रात्र्यामुपीध्याय	३४६	तावतीवतेन जुहुया	१८६
तदा स्वरेणः सूत्रांशं	५६	तथाः काद्याग्निना दग्धः	३८	तावद्विद्विंशत्तर्षिण	३४८
तदूर्ध्वमासंभ्यः श्वान्	६०	तस्या यदृष्ट्या गच्छति	३८	तापु हृद्रेणलिखित	३४३
तद्वितीयेकवचन	३२०	तस्याधत्तान् त्रिकीषामं	३२	तासाय द्वैवता ऋषि	२२८
तद्वैकुण्ठिण्या दे	६८	तां हृष्टा तरलाभ्यानी	८	तित्विणचपवारिपु	३२
तद्विः सरमायाय	१४८	ताः स्युः पञ्च अतचीऽष्टौ	२८६	तित्विपु तु काडाहर्णा	३२८
तद्विद्वैक्यसं सुवै	२८५	ताभि विषद्वाद्य	२४१	तित्वैची भीतिकाः प्रीक्षा	३२१
तद्विद्यो मनुवर्षे	३०५	ताभ्यां वरीति दिनकृत्	३२३	तिलतप्युक्तैर्षोभि	२६१
तद्विद्वैयं चन्द्राङ्क	२६	ताभ्याममोभ्यां साधोऽयं	६९	तिथिसिद्धार्थैर्मुहुया	२८०, १८८
तद्वयस्युनं त्रिभिधि	३१८	तामिनां कुण्डलीत्येके	५२	तिलैः चराश्रीऽखर	२८२
तद्वयस्युं प्रतिगोत्र	३३३	तामिवाय प्रतिकृति	३६०	तिष्ठति तावद् यावत्	१६१
तद्वयस्युं त्रिभिधि	३६०	तारं तु सूक्ष्मं चित्ता	३३३	तीपा शीतो भया निद्रा	३२

तीजा म्वालिनी मन्दा	२११	विमपुरयुक्तो पावे	१६०	दमभि सप्तमिद्येव	१६१
तीत्रे खरे चोरतरे	१०८	विमपुरसिक्तौय तिले	१८८	दमभिर्द्वैत्रभिरसौमि	४०
दृग्वाये स्वाधिर	८०	विमृष्टि वयोस्वरूपे	१२६	दमश्रीन कुनेत् मिडौ	१४२
दृक्छी पङ्के जात्रौ	८६	विमृष्टिसर्गोय पुटा	१२८	दशाधिकयते पवी	२८२
दृष्टि दृष्टिद्य धनदा	१६०	दिवारमन्थ प्रतिजतमेतया	१०२	दशाष्टमेधं इत्वा तु	२०४
दृष्टुर्दृष्टमनसो	८	दिविधं गम्वाष्टकमपि	८३	दाना दान्य गानमना	३००
दृष्टो नौवीनूपवर्के	१०४	विदुर्भुजगण्यौ कन्दोसि	३१३	दारिद्र्यांगदु खी	१०८
दूर्ध्वो इत्वा पिधायोऽदि	१२९	वैकात्याज्ञानीधौ	२२२	दिक्रमात् संरिक्तौर्ध	८३
द्वतीयोऽष्टाचरस्यापि	१२२	वैलीक्य रच रक्षेति	२३४	दिक्रपथेयु यौरति	२००
द्विजसप्तम्यने चिति	२३१	वाधरस्थ जयो धावत्	२१३	दिद्य प्राग्वाप्यवारीद्	२८०
द्वेन विमसिधयो	६४	वगष्टुमाधमीयोऽधि	१०	दिग्दिक् संसामस्य	१०६
द्वैतैव चाद्वापि विदिग्	१२४	वधरक्षससि जगत्स्थिति	१२०	दिनकरलय मजयेन्	१२५
द्वेषु पियौनिका मध्या	७५	वधरक्षाम्बोरुचयो	१२६	दिनमनु दिनमाध	२०८
द्वेषां गातद्वाता	२१४	वदार्मुनम निन्नाध	१३	दिनमनु स चतुप्लारिज्जु	११०
द्वेषो घट्टुल्लभयोत्य	२१०	वमानममिमस्य	२४४	दिनम सुषेवर्थां स्यात्	२१५
द्वेषु प्राग्वाधर्षा	७४			दिनमोऽष्टीर्ध्वंघर्षं	२०८
द्वेषेव विक्रमिं याता	१०	दंष्ट्रापत्रपवदुध	२८६	दिनावतारी मनुमेन	२०५
द्वेषानिका तथा तिला	१२८	दृष्ट्यां वसुधा	२०२	दिषी दम मनादध	८१
द्वेषण चार्थोऽधर्षा	१८८	दृष्ट सञ्चलिते ऋष	१८	दोषकात्याघातायादी	१२८
द्विद्विद्विषयोऽरावे	११	दृष्टदृष्टा द्यौये स्या	१४५	दोषां प्राप्य गुरीरथ	१०२
द्विजात्रमेधं परिचिन्त्य	११३	दृष्टिषां सनकये तु	१४५	दोषां प्राप्य विमिष्ट	१११
द्विज्या सा विदीपा सा	१५	दृष्टोऽस्य स्यादपि	१६९	दोषाङ्ग्यं पुरोक्ते	१४१
द्विजुचितमपि धम	१४१	दृष्टादिकोऽसपाटी	१८६	दोषाजपपुतार्षाभि	१८८
द्विजुचिन्विदिता विषय	१३८	दृष्टादीनामघाटाभा	२८५	दोषाती जपतु	१६१
द्विजुचितमप्ये प्राया	२१८	दृष्टादीनामघाटाभा	२०४	दोषा प्रथयेने पूरे	१२८
द्विजुधेन च तन्मदप	८३	दृष्टाद्य दिव्यभाव	६८	दोषाभिर्द्वैत्रयुक्त	२११
द्विजुधेन वचनदुसत	१३	दृष्टि कुर्वेति दमेतायाज्य	१४८	दोषाजुक्त यत्रदेवर्षं	२१६
द्विजुधेन मन्त्रकामानु	१०१	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि	१११	दोषित मन्त्रेण्यौ	२००
द्विजुधेनमद्वयता	८३	दृष्ट्याङ्गिर्भुङ्गुवा	२२२	दोषित मन्त्रेण्यौ	१०८
द्विजादीनी भोजमीयो	१६	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि	२१२	दोषित मन्त्रेण्यौ	२१४
द्विभिष्ट मिरथ	१४८	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि	११८	दोषितो मनुर्धर्म	२११
द्विभिष्ट मिरोपि	१६४	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि	२१६	दोषकात्याघातायादी	११८
द्विजुधेनमद्वयता	२१२	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि	२०६	दोषं चारणोऽन	११८
द्विजुधेनमद्वयता	२१४	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि	११	दोषकात्याघातायादी	११८
द्विजुधेनमद्वयता	१८६	दृष्ट्याङ्गोऽपुत्राभि		दोषा दृष्टा जया मदा	२२१

दीप्तिमुक्ता कराधिति	२१०	दीर्घतदाडिमसायक	१०८	धातोरेष्ट विनिष्पन्नं	१२०
दीप्तिरुपाय चेत्युक्ता	२१५	दीर्घा पदाभ्यां जातु	८७	धातव्यमभिधाख्या	२४९
दीर्घभाजा स्वयोजिन	२००	दीर्घान्नेर्मंगुनारे	२५७	धियो उद्धीर्मनोरस्य	१२१
दीर्घांशुषी सुख्यतर	२५०	दीर्घांशुष्याधिदारिद्रा	२६१	धूमा वज्रनियुलाडि	२५५
दीर्घां विषी विषयी	२८८	द्रव्यैशंशाये क्रियते	११५	धर्मा दुर्विषहा धैव	२२८
दुःखप्रियवि दृष्टेष्वव	२७८	द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैर्वा	८५	धृतपामाङ्कुरयकल्प	२१६
दुग्धतद्वत्या समिध	२८७	द्रव्यैश्च प्रतिजुषुष्या	१०१	ध्यात सन् मूर्च्छसिद्धी	२०३
दुग्धकृताच्छान्ति स्यात्	३५०	द्राविणी मोक्षिनी धेति	३४८	ध्यात्वा विर्यवृद्ध्या	१८४
दुग्धाकैर्गुड्यान् सङ्घ	५५१	द्रुता सा तु लघिकाद्या	२१	ध्यात्वा दीवीसर्व	२६८
दुग्धाभिसोपवशं	२७०	दानिमितिकसङ्घे	२७०	ध्यात्वा धूर्त्वा सुसल	११५
दुग्धाभ्यां हृष्यवशा	२६४	दाविशदयुतमानं	१०३	ध्यात्वेन विघ्नपति	२१०
दुर्गा च वरदा विध्य	१८८	दाविशदिति निर्दिष्टा	३४८	ध्यात्वेन श्रियमधि	१६९
दुर्गास्य देवता कन्दी	१८९	दाविशदेता श्रीदेव्या	१६७	ध्यानस्य केवलस्यास्य	२२४
दुर्गे सर्गादिराहिते	२४४	दादमगुणितिसिखसमु	२५८	ध्यानदधि धनसिद्धि	२०२
दुर्भंगी बहु सङ्घ	२६८	दादममध्यमवर्णुष	१५१	ध्यानी मन्वी मन्त्रजापी	२२२
दुरितोच्छेदनविधये	१२६	दादमसङ्घसमयवा	११६	ध्याया षट्कोषाधिषु	२१०
दुर्गा कथान्वशादी	१६८	दादयाचरजप तु	२५४	ध्यायी च पद्मयुग	२१०
दूर्वां हृतप्रसिद्धां	२०१	दादयाचरमन्त्र च	२३६	ध्यायिन्नायामती धाती	२११
दूर्वांशिकोरेष्टसङ्घ	२०८	दादयाचरमन्त्रानो	२८२	ध्वज श्यामी विषी रक्षी	२१७
दूर्वांशितयैर्गुड्यात्	३०८	दादयानां तु सयोगी	२२६	ध्वजय वैनतेषय	२१७
दूर्वाभि सलिकाभि	२२६	दाभ्यां वा चैकेन दाभ्यां	१०८	न	
दूर्वाद्रुतेन कुड्गन्	२५०	दारगकुम्भप्रतेरथ	१४६	न इति प्रोक्त षादेय	१२२
दृग्धी हिरण्यये दीव	३२१	दारश्रीभोपशीमाखा	७६	नचपठचउमिर्धा	२२६
दिवतां प्रतिपादाद्यै	२४४	दारानि पदपट्कानि	७४	नचपठचउमिधो	२२६
दिवताभ्य पद मीक्षा	८०	दारिद्र्य सद्यपस्य ही	१४३	नचवाषां सरायौर्ग	८०
दिवभाग अविज्ञस्य	१६८	दरिद्रमूर्च्छ मदान्तं	१८६	न च रिपवी न च रीगा	१०५
दिवशता भगवती	१५९	दरिद्रियवर्णुलाप्रिष्ट	१४८	न चापुदस्य लीकोऽसि	१०४
दीर्घविपदत्रुणाद्य	२०४	दरिद्रोद्य दक्षिणर	२४५	नखले कामदेवाथ	२१८
दीवस इष्टिदामादि	२२९	दरिद्र्युता किंराथ सु	७४	नयादिमगवन्तो	१६४
दीवाशुवीनवि विगुन्	१८०	ध		नला ततस्तनुधते	८८
दीवाथ सुतय खरा	१०	धनुस्य दीवधमत्तात्	६१	नद्यास्तारभ रिक्तासु	२१९
दीर्घापादयत् प्रभुष	१६१	धवपतत्रिनराशङ्कर	११२	नद्विष्यते रचयुगे	१८८
दीवस चर्म सवे धि	२२९	धरापवररि तथा	११५	नद्यावर्त्तेर्मुक्त भगव	१६९
दीर्घ.पि मूत्रापरि तु	२६	धर्मविद्यमुद्यमीय	१६१	नदुसङ्घस्य विद्यिणु	२५
दीर्घादिबलापह	६८	धृषात् ही षी रचय	१४३	नम श्रीदेविनियमै	११

ममः शब्दरूपे	११०	निखन्यात्म कृष्ण्य	१४२	मयीषायुतकीता	३४८
ममः श्रीवचसां	"	निजमन्मदिने पयी	२५०	मसिच दसमाने	८२
ममः संकतसर्वात्मन्	१५१	निजमन्मदिने यत् यत्	२०८	मवीगतपुत्रपाथीर	२८८
ममधनुर्षी श्रीहृत	२८८	निजनामगभंगव	२१२	मस्य वभंसवज्ज्वल	८३
ममस्य दह मद्भून् मी	२४४	निजनिप्रमचलायै	३६६	मस्यैवं पञ्चभिर्हंशभि	२८७
ममस्ये नखितापाश	२५१	निजवर्षविकीर्णकोष	३११	मस्यसुमिथ दीर्घे मन्वी	२८४
ममस्ये समस्येभि विन्दुहृते	१५०	निजशिवशिरःशिरै	३१२	मस्यशिविते निमित्तयीः	११४
ममस्ये समस्ये समस्य	१५८	निजशं शिरा भञ्जिद्वै	२२१	मस्योत्तेषु स्थानेषुभि	२०८
ममो दीर्घार्थकान्ताय	२००	निजशिशिरै दिव्यजनेः	११०	प	
ममोऽन्तश्चात्कृत्विपते	"	निजोदितो श्रीमविधिथ	२००	पञ्चाष्टमीनामपि इर्थे	१०६
ममो भववते श्रीका	२३५	निर्थे चादिस्यगता	३६२	पयः पञ्चदश्याः	६४
ममो लघाटमयन	२८८	निख्यमः चापवाल्क्येति	२०८	पञ्चशान्तिद्विपञ्चदाः	११६
ममो विभिन्नश्रेयांय	२५३	निख्यमः मजयेन्मन्	२०१	पञ्चनिरक्षी सुपञ्चमि	३०३
ममो विरिचिविष्णवीय	२८८	निख्यमन्दा[ना] व्यापिनो	२४४	पञ्चमिथ निभिरपि	३४१
ममोऽन्तु स्यात्प्रभुताय	२८८	निख्या निरक्षना किन्ना	१०८	पञ्चभूतमथो यत्र	२७
ममयं पञ्चदश्याः	३३१	निख्याभिः सप्तश्वरा	"	पञ्चगमपि विष्णुं	२४२
ममर्षिहमन्तुं विधेय	२७०	निद्राशोचन्तरा त्यक्ति	"	पञ्चनशाथ वषथ	३३८
ममपरिव्रज्यात्मना	२७८, २७८	निद्रां बालिननाभाष्य	२६२	पञ्चव्याहृतिवक्ता	३५१
ममवचनकामाहुरीरि	१६८	निधाय ललयं यत्र	२६०	पञ्चाब्दवित्तिनाविधिं	२८०
ममवती नवे लिख्या	२१५	निर्दयः चागवित्	३७०	पञ्चाचरेष पुत्रधा	३०६
ममभिः सप्तभिः पृष्टभिः	३२०	निरवद्या विमलाधी	३२८	पञ्चानामवराणां च	३६
ममवः स्यां एव स्यात्	४६	निर्वादिर्वादिक्थ	६८	पञ्चाथोकाहापः	२०१
ममवेतरस्योतादि	११	निर्दिष्टः सन्नाभिरप	१३	पञ्चागर्दभयुगिताथ	३७
माकारजेऽद्भुतोऽन्ते	२४०	निर्दिष्टाय प्रविष्टा च	४२	पञ्चायदात्मकीऽपि च	२१७
मादः माषथ लौकथ	५२	निर्दिष्टसंज्ञा च तथा	१८	पञ्चायदोपधिविवाचित	११७
मादथ शक्तिः शान्तथ	३६	निश्चिनायुगं मूल	७४	पञ्चाशद्वर्षमेदे	१०९
मादनाः धोदम श्रीका	४२	नीलमर्याय कवैश्चकलापा	३४२	पञ्चेन्द्रियायैः मूयः	२७
माभिर्दुन्दुभ्यो	२२२	नीलोत्पलपदप्रप्लवां	"	पञ्चमन्त्रिषु पुत्रवर्षा	३०२
मानेरथाधरथमाहदथाथ	१२२	न्यतकसमिधान्युते	२०९	पञ्चदशमिथ्युदाधा	१८३
मानेदेयादापदे	३६८	न्यपकचिह्नतकेयुरा	१०३	पञ्चं चरोमस्त्रिष	१४६
माथमोऽपान लयः	१६७	न्यर्थवमन्थं नधिरं	३०८	पञ्चममक्षथा दामो	४१
मारिचिन्वाचितेमन्धी	२१३	निर्धं सारादिकाः सर्वे	१६४	पञ्चताना सुवर्षा च	८२
मारिं नरान् वा नकरं यपान्	२४०	निर्धं सक्तिः ससुद्धिता	८०	पञ्चस्य पथमेना	१६६
मारो करो वा विधिना	१८५	निष्करथर्मदिनकर	३२८	पञ्चावतः प्राग्वद्गी	२३८
मारिथ्य कथमवधिन्	१८४	निष्पादनिरताहाप	३०२	पञ्चा सपञ्चवर्षा	३६६

पद्मोत्पलकुसुमद	१८०	पाशाङ्कुशमभ्यगया	१५१	पुननिवेद्यमुद्रय	८०
पद्मेभ्योपतिसुत्पले	१११	पाशाङ्कुशान्तरित	१८०, १८८	पुनस्तत्पद्ममुद्रय	१८८
पयसि हृदयपद्मे	१०६	पाशाङ्कुशाश्रुतमनु	१५४	पुनस्तत्प्रतिपत्त्यर्थे	१९६
पयोद्विभाषां च समिन्	१५६	पाशाङ्कुशकपुत्र	१०२	पुनस्वीयगतं द्विजं	८५
पयोप्रतीऽर्चाश्रय	१६८	पाशाङ्कुशाध्याय	१०५	पुराराविदेवार्थभाग्या	१५८
परदारपरं भौवं	१७८	पाशाङ्कुशाचरवीत	१५८	प्रथमः प्रथमात्मकं	१०६
परमन्वदतिप्रयं वा	११०	पिङ्गल्या प्रतिमुद्ये	१२८	प्रथमोपमतिमुवन	१६७
पररेकमेधुत	११२	पिङ्गलां पृथुलयात्रि	१०१	प्रथिम्भुष्टिर्षुतिरपि	१०६
परा वरायथा ह्यत्रा	४२	पितरं वीह्य तत्रापि	१४	प्रथैः शिवकोमंभर	१०१
परिभीमथैश्च विधां	२०१	पिङ्गदेवताप्रसादा	१०६	प्रसाकज्ञेयपटङ्गुली	११६
परित्ततद्वदावरथं	२१२	पिप्यलनिन्दुकादथ	४४	पूजायां धात्रुपुत्रे	११५
परिविधेऽस्मिन्निम्नं	१८६	पीठं पूर्वंवदन्त्यं	१०८	पूज्याः सितवृत्तपायस	११६
परेश ध्याया समनुप्रवदा	२०	पीठे तनूनपातः	१०२	पूज्या गदा गदाद्विज	२८६
परोपकारनिरतं	१०८	पीठे शौत्रादिभिः	२१०	पूज्याय वासवाया	२८८
पलं पत्राये लथ	१४०	पीठे पूर्वमीतो मूज्याऽङ्गैः	१८०	पूर्वमुपचारान्तां साध्य	१५८
पलाशपाटलोपर्य	८६	पीठे विष्णोः पूजयेत्	१०१	पूर्वेषु लोकमखिन	१८८
पलाशपुष्पैर्भुज	१२६	पीठे हरेरयाङ्गैः	२५४	पूर्वोदरी च विरला	४२
पलाशपिल्लमसवै	१२०	पीतः पिङ्गः कृष्णौ धूमः	८०	पूर्वं महागणपतिं	१०८
पवनायाः प्रदियन्ताः	५०	पीतपञ्चकण्डमिति	७६	पूर्वं स्थाने हवीर्भिम	२८८
पश्चिमसंस्थासमये	१५०	पीतदिमज्जलदगना	८०	पूर्वतरे सत्युपदे	१०८
पश्चदि परं यदात्मा	१२२	पीतामा कर्षिकां स्था	२५६	पूर्वमीतोः काये	११६
पाटस्योतीसिताहथ	२८५	पीताऽप्योसुतिगदा	१२५	पूर्वमिहाया वदने	२२८
पावापि विविधान्वपि	७२	पीता श्वेताहथ कृष्णा	२०२	पूर्ववत् प्रथमो जिन	१०५
पादसंश्लेषदृष्ट्याम्बु	१२०	पीतां स्नात् कर्षिकां	७६	पूर्वस्थितं पङ्कजीपिते	२०६
पादाधिकं मङ्गरपुङ्क	५८	दुर्दुर्धं वा विदिला स्त्रं	५५	पूर्वस्थाटाचरस्त्रेयं	११६
पादाष्टमिदं विद्यान्	१२८	पुष्टितनलिनसंस्त्रं	२०५	पूर्वोक्त एव पीठे	२८८
पादं यदाभाकदूर्वाज	८६	पुष्टयोऽभयोद्य	१२	पूर्वोक्तमातकुत्तया	११६
पानीयात्पःपादिकार्या	१८०	प्रथमव्यार्थिनीं सुह	१६१	पूर्वोक्तसचपोपितं	११०
पादस्यै मङ्गरपुङ्क	१२२	प्रथमये श्वेच्छी	१०४	पूर्वोक्ताष्ट बिन्दुमात्मान्	४८
पारिमदसुमनी	११२	पुनः प्रतिष्ठितेरक	१०५	पूर्वोक्ताभिः प्रथमोभिः	१०६
पाङ्कजैः कुमुदै	२०४	पुनः समधीन च नन	११२	पूर्वोक्तेदिदिंष्ट च	११०
पाङ्कजैः पुनरिच्छैः	२०२	पुनः साध्यैः मनुना	८५	प्रथमपि यावीतपुङ्क	७१
पाङ्कजैर्वा स्तनज	११०	पुनराशिराष्टदनु च	२८२	प्रथमद्वयतं कमेध इत्या	२०६
पाम्निवर्द्धं वैरिच	११०, ११०	पुनरुद्रय निवेद्यादिर्षं	११०	प्रथमोपचारमताऽस्या	१०६
पाम्नीयशक्तिपर	११५	पुनर्नयनदेगास्या	११२	प्रथिद्वयनक्षेत्राज	११८

पुस्तकसमाप्त्यं	२	प्रथमं विप्रवषाड	२४२	प्राग्या पत्राचपी	६८
प्रकाशितादी प्रवच	३१८	प्रथमं छत्रजं ततः कर्पायं	१४६	प्राङ्मुख्ययोः	१२४
प्रकृतिविक्रमिः सृष्टिः	१५३	प्रथमं निजदन्वतो	८२	प्राचपतिष्ठाकर्मव	१०२
प्रकृतिसङ्घजननीयं	३६६	प्रथमं प्रकृतेः	८४	प्राचपतिष्ठानमनी	१६८
प्रकृती कावतुत्रायी	२३	प्रधानमिति यामाड	१२	प्राचपतिष्ठाविधिरेव	१०३
प्रकाश्य ताणि	७१	प्रदक्षयागद्यु	११५	प्रापात्मकं कृत्ताराख्यं	४८
प्रज्ञपेत् प्रमदां विचिन्त्य	१७८	प्रपञ्चयोगस्तमुना	११३	प्रापाया वायवसामिन्	३०
प्रज्ञपेदपना चङ्घचंख्यं	२०४	प्रभा कीर्णिकाची	१५८	प्रापायामैः पवित्रीकृत	१३२
प्रज्ञपेद्वाद्यलक्षं	१२४	प्रभा भाया जया सृष्ट्या	१८१	प्रापे कीर्षि चैव चंस	१६८
प्रज्ञपेद्वाद्यलक्ष्या	२४८	प्रभेद्विधः सप्तपुत्रा	५०	प्राचिच्छेन विन्वस्येद	२३
प्रज्ञा कीर्षा कुतिरपि	१२३	प्रयजेत्तुभिर्देवं	१६८	प्रातुमीयत्सराष्ट	१४४
प्रज्ञास्य साखीहु	२४४	प्रयजेदथ प्रभृषां	१८१	प्रापेपविधि च खरा	२१२
प्रथमं हृदयं चैव	२३३	प्रयास्यै यदा प्राच	३०	प्राशिवसम्पातस्य	३३८
प्रथमपुगलं भूतकामक्षितं	३४७	प्रविधाय पुत्रमथ	१०३	प्रासादीके च पीठे	३४८
प्रथमव्याहृत्याया	३५९	प्रसादनत्वानमनघो	२२३	प्रीतकर्मण विज्ञानिक	१६५
प्रथमस्य व्याहृतौर्ग	३२०	प्रसारिते कामकरं	२२८	प्रीतकस्यादिकं पूर्वं	३८८
प्रथमस्य व्याहृतौना	३१८	प्रसौद सुष्ठु सुष्ठानां	२५१	प्रीतस्त्वेवं द्युष्टुग	२१४
प्रथमद्वन्द्वमगवदुपगळे	२५६	प्रसौद प्रपञ्चलदपे	१५७	प्रीतानि कर्माकानानि	२८५
प्रथमादिबीजपीठ	२०८	प्रसौद भगवन्महा	२५०	प्रीतेनैवं कथय	१००
प्रत्यं विमयेः सन्वक्	२८१	प्रसौदायकविशोषं	२५१	प्रीतोर्ध्वानमय	१०८
प्रतिपत्तिरस्य चीता	२७६	प्रसूतिसमये सौदय	२८	प्रीतकाय कामदेवाय	११८
प्रतिपत्तिविशेषाच	२१०	प्रसादिनीं प्रमां निव्या	३२५	प्रीतका पूर्वनमस्य	८५, ३६०
प्रतिपादनमयलंपार्द	२५४	प्राक्प्रत्यवर्गसि	१५४	प्रीतका सुदंशनायैति	५५५
प्रतिपाद्य निजं शरीर	२८४	प्राक्प्रत्यवर्गमश्विनां	२७७	प्रचापिमन्वसिंदी	४४
प्रतिपूत्य शक्तिमपि	१८१	प्राक्प्रत्यवर्गमश्विनी	३४८	प्री	
प्रतिपूत्य गुणवसानु	१११	प्राक्प्रीतविधानेन च	३०३	प्रदायीं प्रलभाप्रीति	१११
प्रतिपूत्या च तां वदती	१६८	प्राक्प्रीतान् भूतवर्षान्	३१६	प्राज्ञैर्विलप्रश्ने	१२६
प्रतिपूत्या च पलाघानु	१०३	प्राक्प्रीतोचकार्ये	२४०	प्र	
प्रतिपूत्या मन्त्रे का	१८५	प्राग्वन्ध्यायमित्या	२४५	प्रदा साध्यं पागरीजेन	१००
प्रपनास्रनमाकीनो	२८१	प्रागभिक्षिणेन विधिना	१८६	प्रदानि मातापित्रीषु	३४
प्रपनास्रयं व्येद	३७८	प्रागादिदिना संख्याः	"	प्राज्ञाकी विमला चैव	१६१
प्रपञ्चसुधीय मन्त्रो	३५०	प्रागीरितरेव सुधीठ	२३८	प्रलिङ्गिद्वान्देव	२६१
प्रपञ्चसुधीकारिता	१४८	प्रातीव चक्षुडलानि	७२	प्रदिः पीडमयप्राडं	१४८
प्रपञ्चसुधीकारिता	३६८	प्राग्दक्षिणप्रत्यगुदन्	१०१	प्रदिरव बीडमयर्ष	१४१
प्रपञ्चसुधीकारिता	३३१	प्राग्भाषितामपि	११०	प्रदिरवदक्षं परं	१२८

वज्रवारेण कृत्रेण	११	ब्रह्मार्पणायमदुना	८६	भूयाद् भूमी विपदा	१६०
वज्रना किं परं पुम	२०	ब्रह्मथोमन्त्रसमीक्षा	१६१	भूथोऽननायेति च	१६४
वज्रना किमनेन मन्त्रो	११०	ब्रह्माऽभ्या जपिरीरित	१०१	भूथोऽपि वैश्वेन्द्रा	२८०
वज्रनेति भाषितेन	१६०	ब्रह्मा स्याद्विरम्य च	१०८	भूथी भूमितली	७०
बाह्य शोषामुदासं	२२२	ब्रह्मणान् भीष्मयित्वाऽथ	२०४	भूथोऽभ्यन्त्रं सुधामये	१६१
बाहुभ्यां सज्जानुभ्यां	८०	ब्रह्मो न वा वाट	२८०	भूर्जे वा चौमपदे	२६०
बाह्यरेखामन्तरा	१४६	ब्रह्मोनाद्विद्वर्था	१२४	भूर्भुव सभूर्भुवस्र	८६
बाह्ये धीऽमपव	२०४	भु		भयं सस्य सार्धेन्दु	२००
विन्दुं पुरुष इत्युक्ती	३५	सक्तिपुण्यानां त्वरया	१०२	स्रगुरवि तद्विन्दुत्वी	२०२
विन्दुदं विचभास्य	"	सद्रक्षाणि भवामीडे	३४४	स्रगुरारे च सुषेऽह	२०४
विन्दुमङ्गलया नादी	२२०	मया मारिन्दुयुक् सैव	२६५	स्रगीसु वारे निजसाध्य	१०१
विन्दुसर्गाभनोऽर्थेति	४६	सवति नर सिद्धमनु	३४८	भेदेरुपाये माभान्त	३६
विन्दुसर्गो च यौ प्रीती	४०	सवत्से द्विडपाय	८६	भौमि वारिऽथ भागु	२०२
विन्दोस्तथाद् नियमाना	१०	सवेद् द्वादशसाधये	१९	सु	
विन्दुनिका प्रतिष्ठा	१५५	सर्वेयु पद्मजदन्तिभा	७५	सकरालो कृष्णल च	२३६
विन्दुं दीर्घं कृत्वा	२८८	सधाम्यकाय सज्जानां	२००	सकारप्रभवा स्र	४२
विद्यायां शूलबाणास्त्रनि	१८८	भारथी पार्वती चान्द्री	१६४	सञ्जालगुर्वोदिक	१६८
विश्वरूपे कथानी	२१४	सावदानमधुरक्षित	२६६	सन्मन्थिस्त्राश्वन शुक्रा	२१
विश्वरूपेण वत्	२१०	साधुरभूपदोषी	२१६	सन्मन्थयुगयुगलं	१५१
विश्वं श्रीं कृत्वापी	१६२	सासद्रदोषमीलि	१८१	सन्मन्थानि तु सस्वत्री	७५
वीजानि रक्तानि तु	३०२	सिधाउनिर्दिनमनु	२२३	सन्मन्थ कूर्मवपादी	१४०
वीजानि रक्तानि तु	२०८	सिन्धुवयस्य पारमेन	२६२	सदनत्रयीनुप	२०६
वीजैर्निर्भिर्दिच्छै	१६८	सुक्तिप्रदाय भजानां	१५२	सदनविधानमितीत्य	२२०
वसुधा च विद्यासा च	११	सुतत्रेय विनाशो च	४३	सधुसिधि मरुदिवे	३०८
वीधानिके मुधाना	१२०	सुपदाया व्याहृतयो	३१८	सधुना सधता रदेष	१४५
ब्रह्मपरैरत निय	२०८	सूतलान् कारणलाभ	२१८	सधुपके च सचीद्र	८६
ब्रह्मसकलकान्ते	२२८	सूतपिठवसनाग	७१	सधुरवयस्युतीन	३१३
ब्रह्मसिद्धिभयानकं	१६२	सूतदिक्ष्वैकारिक	१०	सधुरवयसिक्ताभि	२१५
ब्रह्मालो हृदयमनु	२५१	सूतानां सक्तिवाद	२८५	सधुरवयसिक्ते	१६६
ब्रह्मचमय च	१५०	सूतिर्विभूतिब्रह्मति	२४६	सधुरवयस्य स्र	१२६
ब्रह्मपी माद्वी	१०२	सूतेन्द्रियन्द्रियायै	१८	सधुधदनस्रस्र	४२
ब्रह्माद्यासाद्वरुदि	१४६	सूता सक्ति स्वयमय	१४०	सधुधुःखस्रस्या	१४८
ब्रह्मात्मिसंज्ञामन्त्रे	११२	सूतरी विश्वसृष्टि	४२	सधुधुःखस्रस्या	२४८
ब्रह्मा ब्रह्मनिर्वा	२०६	सूय्य सुन्तीजन	२६१	सधुधुःखस्रस्या	१११
ब्रह्मा ब्रह्मया सान्	११०	सूय्यवपयध	२१६	सधुधुःखस्रस्या	११८

मध्ये वारं तदनु च	१३८	मन्दारायैः कलक	२०८	सूर्यामनसद्विद्युत्तक	२८४
मध्ये दिशाधिपाना	१६६	मन्दाराद्विपरीचना	३२५	सूर्यासनेदशायुषु	२८८
मध्येनर्न पशामभि	५९	मरिचं श्रीद्विभवे	२३६	सूर्येषवास्यदशो	२३५
मध्येननायैरपि	२३५	मरीचिः काय्ययो नाम	३२७	सूर्यादिप द्वादशान्नी	१३७
मध्येन्द्रवद्ययमि	११८	महत्तः कपीत्रविन्दु	४७, ३३७	सूत्रमन्त्रचतुर्वर्ग	२२२
मध्ये वद चरयोः	१२२	मक्षकारचित्तदोर्दबाञ्जलि	१३५	सूत्राधारसुखीद्वयत	१२६
मध्येष्टायान्नातु च	३३८	मक्षच्छात्र मङ्गलाव	३१८	सूत्राधारान् श्रयभसुदितौ	३३
मनुनाममुनादशत	२०७	महासिंहाय वीज्युक्ता	१८१	सूत्राधारान् स्फुरन्ती	१२६
मनुमन्त्रितैव मारिभि	१७५	मादकान्मासवत् साधे	१११	सूत्राधारान् स्फुरित	१४१
मनुमन्त्रमय शान्ते	१५२	मादकीनविधिना	१२४	सूत्रार्थनर्णविज्ञती	१०
मनोरथाकाङ्क्षतया	१८१	मादभिः साक्षणान्माभिः	३२६	सूत्राधिनीमथान्नेष्टा	६१
मनीर्तचित्तपु श्रुतिसे	१५८	मादभिरक्षणान्माभिः	१८८	सूत्रिक लुत्तराधिक	२०८
मन्त्रं च शदशाठार्णव	१७	मायाधित्ताभिकी	३६२	सूत्रा वैषलता चैव	३००
मन्त्रं चतुर्भुजाय	१२२	मायादिहितवहडी	३६४	सूत्रकाराहगुलिकाशय	२६१
मन्त्रं सुदर्शनं चैव	२८०	मायाद्विदीरधाने	३६२	सूत्राला प्राविणी चैव	१०८
मन्त्रपदानि द्वादश	२६२	मायैर्धं नाम बीधीर्धं	२४	सूत्रा च इर्वा अहाहा	४२
मन्त्रस्य शध्यमनुना	१८६	मारणी जटनहेय	२६१	सूत्रा प्रजा प्रमा विद्या	१०३
मन्त्रस्यास्य मुनिः	२२४	मारसायकनिदाय	१३५	सूत्रा इर्वा अहा हपा	१४८
मन्त्रस्यास्य विधिर्होत्रिय	३८८	मानतीरकुलजै	१३६	सूत्रादिकं यद्य चतुष्टय	२४१
मन्त्राचरयथोपहृत	३०४	मिनेन्द्रो निरुतिशुषि	६५	सूत्रादिकेषु विगुणात्मकानि	
मन्त्राचरसप्तसप्त	३२८	मिथुनात् रथपाना	२३४	सूत्राजने रतिपृथी	१२८
मन्त्रानो बाध्याष्टा	३०७	मितितादपि तथानु	२४	सूत्रादिकेषु कलनाता	१२०
मन्त्रिणः ह्यवक्रयत्वं	२६७	मुकुन्दो नन्दनी मन्दी	४२	सूत्रानो श्रीमथो वाधो	११८
मन्त्रो दुर्धर्तुं यद्वाहनि	३०२	मुकुलैः रत्नितैर्मानै	८६	य	
मन्त्रोन्दिनात् अथति	१८२	सूत्रनायाधिकेषु	३२७	यः सूत्रः शीघ्रमित्थि	३२१
मन्त्रो वटसमिद्रीदि	३०४	सूत्राभ्रीञ्जि विधिहा	१७३	य इर्न मजने कनुं	१७०
मन्त्रो घनास्थाय	२०५	सूत्रार्थनाथो नरस्य	१४२	यकारजैरिम्बडौ च	२४०
मन्त्रो सर्वत्रस्थाने	२६२	सूत्रां मद्रार्थदात्री	३०२	यस्यैव उपार्जै	३५५
मन्त्रो मुनिव्यतिक्त	२५८	सूत्राज्जातारीर्तं विनय	२६६	यस्यैवो निरुपार्न	३२१
मन्त्रेषु च उरा	१११	सूत्राथयो धनुर्बन्धी	४३	यथा उरा पूरितमचरे	८८
मन्त्रेषु चानेन सति	२०४	सूत्रेषु चो मीमदिनादि	१४५	यथा अर्थनि दीधान	४४
मन्त्रे मन्त्रपुरावपि	१००	सूत्रां मातेन दुग्धाभी	७	यथा इरेभो भाषे शु	३०
मन्त्रेरेतेषु मद्रुत	१६४	सूत्रैर्नि शुक्राहवीरपि	१२८	यदीहगार्देव मन्त्र्य	२७०
मन्त्रोहाविधानेन	१०७	सूत्राधिकेष्टदशयो	१००	यदीहगार्देव विधिषु	२३६
मन्त्राद्विद्वद्वद	१६६	सूत्राधिकेर्धनापानुच	१६१	यदा चकी मन्त्रुनिन	२१

यदा तदाथी विमर्शित्	७४	वीजयिता जपित्	१८८	रविकीर्षितु दूरन्ता	१३१
यदा विमोऽस्य गुणयित्	१३	वीजयिता वृक्षिणात्	१८९	रवित्वेन भूत्वा	१५०
यदागन्दात्मक जज्ञ	१२२	वीर्णि कृष्णस्थान	१०४	रविनिम्नगतामरुणा	१८६
यदा पित्त मरुद्गुञ्ज	१११	वीर्णियाशरतो घृति	२१८	रसादित क्षमान् पाक	२३
यदासिदिविनिमिषोऽर्थ	१११	वीर्णिविद्युत् सन्निव	२६६	रागिण्यै रीगिण्य भोग	१७८
यदापथा विमर्शति	१२०	वीर्णित्पथिमाया	७२	राजस्य कथिता जिज्ञा	८२
यदाष्टथा सा ग्रथिता	१६	वीर्णे परिभ्रमिता	१३०	राज्ञीयाटोत्तरगतं	२६८
यदा स्वय व्यञ्जयित्	२८	वीर्णिसुमर्षयति सुष्ठ	१२०	राज्ञेरस्थोऽङ्घ्रिणी	१६५
यदि गृह्णाति तद्दोष	१०८	वीर्णेऽग्निगत	१४६	राज्ञा पटर्षदुतथा	१३८, १६१
यदि नवकलया	१४६	वीर्णे दिविगत	"	राशिभ्यः सन्निभ्य	६३
यद् यद् वाञ्छति पुरय	१४०	वीर्णे पूर्यगत	"	राशिमङ्गुलके कुर्यात्	७५
यदोक्तकलयात्मौ	१४३	वीर्णयित् सकृदप्येव	१६८	रुचिरं शदयदस	१४८
यत्नं तदेव मन्दिर	१६०	रु		रुचिराष्टपत्रमथ	१६१
यत्नं तदेव खाथा	१६०	रुधोभिरचतषले	२२२	रुद्रनाष्टनविकोकन	१६४
यत्नममु रचाये	२०५	रुजा धर्मे वषतत्र	८२	रुद्रनीयां प्रभा मन्दा	१३२
यत्नस्य बोधिषु चतुर्षु	२८४	रुक्तमात्याम्बरी मन्त्री	१४३	रुद्रादीन् शक्तिपुक्तान्	१०७
यत्ननिधमासनपत्रना	२२६	रुक्ताकल्याणतर	१३५	रुद्रमन्त्रयसर्वस्त्री	२६४
यत्नापाट्टपामाय	१०५	रुक्ता पामाङ्कुशिनौ	१३५	रुचकपूरककुम्भक	२२६
यथाकामसमी थापि	११	रुक्तामनङ्कुसुमां	१५०	रुक्तान्तिकाकार	५४
यथा तत्पुष्टिमाप्नोति	२३	रुक्ताशोधिष्यवीती	१६८	रुक्ती मायाशोभमिति	१२
यष्टथा सुर्वाङ्घ्रिदेवा	२२८	रुक्ता रुक्ताशुक्रकुसुम	१७८	रुक्ती माधवी खेव	४४
यस्तु वस्री लुङ्घियेव	२०७	रुक्ता रुक्ताकल्या	१४६	रुक्तीमाचक्रकुक्ति	१२५
यस्मिन् दैमि विविता	१८७	रुक्ता रुक्ता करायौ	२४६	रुक्तीमाचर्षनिर्गत	२६६
यां च दिश प्रति	२७८	रुक्तारविन्दनयना	८	रु	
यां शाला सकल	६६	रुक्तीनुपले प्रतिदिनं	२८१	रुच अपिन्द्रमुमिम	१६४
यां प्रमदामभिकाङ्क्षति	२६८	रुक्ती रुक्ताद्रारागशुक्र	२१४	रुचं तदर्थक वा	१६६
या पचायत् कला	८४	रुक्तागिष्यकर्मणी	२२५	रुच तिलैर्वा लुङ्घया	"
यामिषु भन्तिष सिद्धि	४१	रुक्तामये मन्त्रिचक्रपथस	२०८	रुचायता च सदमाय	१०१
या सुर्भिरर्थनेऽन्य	२२८	रुक्तासर्षीयकादौ	२६५	रुचायता लपविधि	१३१
यावन्जितारिरेयति	२८०	रुक्तापरश्वरमदासु	३४०	रुक्ती सरस्वती चण्ड	२३६
या वामकुम्भसम्बदा	२५	रुक्तापरश्वरमदामा	२८१	रुक्तीगौरीमनसिमथ	१७०
युक्तमनुकृष्णोटास	१३	रुक्ताहमङ्गासिमदा	१८८	रुक्तीय व्यापिनो माधि	४४
ये कुर्वन्तिरात्रि	२४१	रुक्तासङ्गमनूनिपि	२७४	रुक्तायुष्टिकरं	३१४
योगविदूषणपरं	१९६	रुक्ता राक्षा प्रभा ज्योत्स्ना	३४८	रुक्तायुष्टिकरमगुष्ठ	१३८
योगा सथा विमथा	१३४	रुक्तामयुष्मन्मदि	३८०	रुक्ती धर्म भावयन्मु	५८

सम्बेदम्बरे चिकुष	३४३	वराहपारावतयोः	३४५	वागीशैशवमिति यो	१९०
सवाटजठरव्यस	२८८	वरेण्यं भजतां पाप	३२२	वागीशरी मदवहा	३२८
सवाटीदरङ्गकण्ठ	२३६	वरेण्यं वरषीयलान्	३२०	वामैवर्धातिमय	१२८
सखितान् चटकुसुमान्	७५	वगे स्वर्गनमाभेय	४६	वामुभवेन पुनरङ्गुवी	१२०
सवपाश्वसि खेवाद्या	१४१	वगीक्षरव्याशंशाः	१०३	वाचिका जायदादीना	३५
सवपैक्तिमपूरसिद्धं	२३५	वगीपितसमारभ्यो	३७७	वागीशरञ्जाहमभी	१९६
सवादि प्रलयान्तोऽर्थं	१२	वर्षतनोऽस्रतवर्षे	१२६	वाणो स्वाचारदपा	३६७
ससच्छतसका चलयन्	१५८	वर्षादवर्षाद्मन्वो	३६२	वादिसवीवकृष्णं	२८१
ससत्कौस्तुभोऽशक्ति	०	वर्षादिको ह्यलो मनः	२७६	वामार्गमदुमरगा	२५
ससदौदरिकाभय	८	वर्षान्यानलमुववदिन्दु	२७८	वाभात्याः प्रतिविष्य	३६२
साधामिः कुङ्कुमेवां	१७७	वर्षान् न्यस्यं शिरीषू	३४८	वामादव्यस्तवामेतर	३०१
साजातिसनञ्जरनी	७२	वर्षेराशैरमकैः	२४४	वामा ज्येष्ठा रौद्री कात्या	२८४
साजामिस्त्रिमपुर	२८२	वर्षेमेतुप्रपुटितैः	८८	वामा ज्येष्ठा रौद्रिका	१२४
विपिन्धासादिकान् सर्वांन्	३२४	वर्षेयतुमिददितं	२७६	वामादिमन्त्रिचर्चितं	१२२
सीकाद्रिद्वीपपाताल	२६	वर्षेव्यथाश्रितामि	१०४	वामीवज्रकुमलया	१६६
श्रीकेशरीमिति विचिन्त्य	१६८	वसुधै तावता भूय	१४८	वाशवे वामारिषाय	८६
श्रीकोविन्दकरी या च	३७८	वसुधै च तदन्वः	१७२	वाश्याग्नेधेन्द्रवारो	३७१
श्रीहिता च कुरावाद्या	८२	वसुधैवकुर्वते च	१८८	वाशुनागप सुख्यय	७०
व		वसुधैवकुर्वते चोपा	२१८	वाशुचैद्वनयान्यमा	३९५
वक्रतः सखलः सर्वा	६३	वशिष्ठादिदमिषेव	३४८	वासुचो च पुनरठगुणी	८८
वक्रतुपादगुच्छाद्य	२८८	वश्याङ्गद्विरेषय	२७८	वासुदेवः ... स्रष्टिक्	२९५
वक्रगुच्छेऽर्द्री	२१५	वश्यादिकाणि कर्मा	११६	वासुदेव ... दमकः	१६१
वक्ष्यामि शेषागम	२८२	वसतावुपविश्य कौटमारैः	६६२	वासुदेवाय सर्वांग	२३३
वक्ष्ये विधानमयन्	२१८	वसुभिः प्रधाप्य दीमिक्	२५६	वासी भूषणमस्यान्	१६६
वक्ष्यादामि सगतो	१८	वसुसाङ्गनापय	३६१	वासी पुदे वा धामि वा	२८०
वर्षे स्रष्टिदेवः	८०	वक्ष्यथ दगान्ते शु	३०	विमला चतुरधिकामि	७२
वर्षिङ्गुमकरमिपाह	४८	वक्ष्यामी वरे स्वाता	३४२	विक्रतिद्विगुचसङ्घे	१७७
वसुधवादेऽपतुर्दगां	१०४	वक्षे तु वक्षिष्योये	३४८	विक्रतिर्द्विगुमुक्तिश्री	१५९
वदनायतनकरिन्व	२२०	वक्षेः कोवपयं श्रीमन्	०	विक्रान्ता अक्षरैरि	१९९
वदन् च वाङ्मुपाद	१०८	वक्षेः पुरहितयशास	१९३	विश्रविनायकशैवाः	२६६
वदेच्छेऽपराधिति	११३	वक्षेर्विन्ध्यदपनिष्ठा	१९७	विनेकथान्तासी	३६४
वदन्ते इदं वरददन्	१०१	वक्षेर्विन्ध्ये वक्षिषन्	३११	विदारकचरदं मन्वान्	२६४
वदन्ते द्विरेदीकुर्वन्	२९३	वक्षेर्विन्ध्यनिर्घास	१७५	विदारकचरानो तु	२६५
वदन्तीरनाराजं मि	३६५	वाशं शीला वदाम्यं	२७१	विदारकचरानो तु	२६७
वदन्ता आदिनी शैति	४१	वाशादिद्विद्वर्गिणः	११०	विदारकः वक्ष्ये वा	२६६

विद्याधर्यो यत्न	१०४	विनीटा तामि वद	२०४	वैश्वप पञ्चाम	१६४
विद्याधरेऽविद्याविनामिति	११६	विवाहसे कपर्दान्त	२००	वैश्वानरं स्नातवेद	१६
विद्युत्सोऽय वेदाभय	२१५	विशिखानां निशत्कं	१८५	वैश्वान्यस्तय पाण्डिका	७१
विद्ये विद्यापदे श्रीका	२०२	विश्रवासाय विलसत्	२८८	व्यसनक्रिस्तुकेऽन्वे	२०५
विद्येर्गो विपुत्रामिति	१२८	विश्रामिनी षणिठाल्य	२१२	व्यन्वेष्ट इक्षदीर्घा	२५०
विधानमैतत् सक्तार्थ	१५२	विश्रामिचत्त गायत्र्या		व्यकौरपि च समर्के	१६६
विधाय तद्वैजविशिष्ट	२०७	विश्वय विश्ववन्द्याय	२५१	व्यधोर्हादशभिर्मन्त्रै	२६५
विधाय निपिपदभं	१८५	विश्वेदेवा इति श्रीका	२२२	व्याख्यां विवादे स्नातन्त्रां	३०८
विधाय विधिनाऽनेन	१८२	विपनरुमर्दी च शब्दी	१८५	व्याघातसमिद्धिर्वां	२१५
विधिना क्वरविद	२३६	विपनरुसमिदयुत	१८६	व्याघ्रत्वकूपरिधाना	१८२
विधिनाऽन तु सद्य	२५८	विषवाचकोचदमि	२१९	व्याधिरप्रापितव्याधि	२०७
विधिनाऽमुना विराचा	३६०	विषवे विदशाराति	२५१	व्यापकाय विवर्गां सु	४०
विधिनेति विद्याय	२०४	विष्णु भास्तत्किरीटं	२८६	व्याघ्रतोभिरथ पक्त	३०३
विधिवदथ विहित	२५३	विष्णु भास्तत्किरीटा	२९५	व्याघ्रव्यानीतशक्ति	१५१
विधिवदभिन्वाख्या	३२८	विष्णु लिखेन्वाध्य	२८३	व्योमानुनेन वसुधा	१८४
विधिवदिति ज्ञानामिषेकी	१४६	विष्णु प्राथ्यादिकमद्य	३८८	व्योमावि सप्ततुर्देश	१०२
विन्यास कर्षिकोपरि	८३	विष्णुपद समुधाकर	१८३	व्योमिन्दुवज्रधर	१२८
विन्यास प्रतिमाकृती च	२८०	विष्णुर्गोनिरितोऽव्यादि	८४	व्योचा मधोऽव्यति	११८
विन्यासेरथ सन्नपै	१०५	विष्णो चाग्निभ्यन्व्यो	२८८	व्योधि मरुदच दहन	१६
विपचनियथ तेजो	२४६	विस्मर्गसातुग सीथ	४६	व्योधिभिरष्टै चौरै	३४०
विपचौरद्रुमलत्	२५८	विस्तारै कि प्रति	२८२	व्योहीर्षां जुहुयान्नरो	१८०
विप्रान् प्रतर्ष्य विभवे	१२८	विष्यटजघनवद्यो	१०४	श	
विमनामुपपत्तौऽप्यौ	२०८	विहितार्चनविधि	३१०	शक्तय फुल्लकुन्दामा	२०१
विभूतिवप्रति कामि	१६१	वोऽथित्वा ज्वलपद	२१८	शक्ति साध्यर्षवच	२६१
विमलकमलसद्य	२००	वोऽथ दिवि मन्त्रादिवि	२६७	शक्तिपीठे पूज्या दीवी	१७८
विमले परिधाय त्राचडी	८८	इने स्नाहापदेनापि	१८०	शक्तिप्रयत्नासाध्यं	१४८
विमनोत्कर्षणीं ज्ञाना	१२७	इष चक्रसुरत्ययेके	७५	शक्तिभि प्राक् समुत्ताभि	३२३
विमुक्तपातकी भूत्वा	३४६	इष व्योमी विन्दुषट्का	१८	शक्तिशाली च समीक्षा	३६
विद्यतो दयमोऽर्षि	२०२	इषवोऽप्यो वारचये	७४	शक्तिदीकामशौत्रे	२४८
विद्युत्सोऽय विनीमती	१६०	इषानि चतुरथाधि		शक्तिर्ष्यं निजयाम	२६१
विद्यन्मरुदुतवड	२००	इष इविद्विधिक कलशा	२४३	शक्तिस्तिक्रपाशान्	२०२
विराजन् किरीटा	१५८	इतससमिदयुत	२५७	शक्ते सस्त्रनिर्हमद्य	११८
विश्वसदङ्कहारतनु	२२०	वेदात्मिके निरक्त	२२६	शक्तर्षादमगुधिते	२८२
विश्विषेच कर्षिहाया	१५४	वैखरी मन्त्रो वैर	४४	शक्तव्यन श्रितवाध्य	१६१
विश्विषेण कर्मिथ मन्वा	३२८	वैदिकार्थानि कर्षायापि	११	शक्तव्यक मुर्तीयं	२१९

मत्स्यविद्यामन्त्रा	१४४	विद्यावलाङ्गनेपाद्य	२५३	श्रीधरपौषं नवन	२४२
मत्स्य मन्त्रिभ्यो	१००	विद्या सुमगशब्दतु	२६४	श्रीधरय हृषीकेशी	१६४
मन्त्रि स्वाङ्घ्रिरस्य तु	१३९	विद्युत्कुराङ्घ्रि	२६५	श्रीफलै प्रजुङ्घ्यात्	१६८
मन्त्रमगस्य भोक्ता	१८२	मिथसि निपतिता या	१४१	श्रीमत्प्रभा पित	१६८
मन्त्र सुगन्धुशावत	८१	मिरोसीवतरनिशिम	२११	श्रीमन्नेधिति गदिनेतु	१६५
मन्त्र स्यङ्घ्रिरसं	२८६	मिरोभूमध्यनयन	२२५	श्रीलक्ष्मीवैरदा विष्णु	१६०
मन्त्र सनन्दकोऽरि	१८६	मिथा च यत् क्षुत प्रोक्ता	२६	श्रीवत्प्राङ्घितधामाष्य	२६६
मन्त्र सलसुसलशुला	२८४	श्रीतांशुमखलस्यं	१५८	श्री सा माया धामा सा श्री	१००
मन्त्रारिषापशरभिम	१८१	शुक प्रोक्तो मुनिशब्दो	१०२	श्रीवत्प्राङ्घिगङ्गा	१९
मन्त्रिनो गतिनी काल	४४	शुकस्यै शुकपुत्रे	१६५	श्रवमानांप्रकचिकुरा	१०४
मन्त्रे कवायोदकपुरिते	८३	शुक रत्नं वेदितव्य	१६८	श्रीता कथा रक्ता श्रीता	८२
मन्त्रीलधिभूषात्	२८६	शुक शुक्यांशुकोऽङ्घ्रि	१००	घ	
मन्त्रं दधि घृत पय	२६०	शुकपुत्रपरपलेषु	२९१	पट्कोषस्यसुदर्शन	२८१
मन्त्रं वायु घृष्टव्य था	२२४	शुक्यादि शुक्या	२११	पट्कोषान्त स्यतारं	२५५
मन्त्रं मन्त्रं प्रात	२५१	शुक्यादि सविन्द	११५	पट्कोषाःपट्कोषा	२४८
मन्त्रमिनि ससुदिनेऽर्के	२५०	शुद्धाङ्घ्रिरस्यबाधो	१९८	पट्कोषे विधिभाषां	२०५
मन्त्रमूत्रिषवादिदेवा	४४	शुद्धामैश्वर्यविक्रौ	२०२	पट्कोषाय चलात्	२२२
मन्त्रापरमगोरथ	२१२	शुद्धामि शालीनिर्दिन	७	पट्कोषप्रमत्तापिन	१४८
मन्त्रमन्त्रेति यत् मील	२२	शुद्धे सारैरिषी	१८५	पट्कोषे पद्यमं स्यात्	११०
मन्त्रमन्त्रेति शब्दा	७	शुद्धेय तस्युद्धेय	२२८	पट्कोषेपुर्णिरुद्धमि	१८३
मन्त्राद् व्योम श्वसंतकोन	१०	शुद्धमर्मसि दीपायां	६८	पट्कोषे कषट्कैश्वय	५८
मन्त्रिनो चन्द्रिका कानि	४१	शुद्धमित्येत्युद्धा	१९६	पट्कोषेकृतविक्रिते	२५०
मन्त्राङ्घ्रिनीवकद्विय	१९२	शुद्धाङ्घ्रिनिगेषायो	२९५	पट्कोषं तु तपसेऽपि	२६८
मन्त्रे पीठे द्विती	२६९	शुद्धाङ्घ्रिनिगेषायो	२४४	पट्कोषात्पुत्रधनु	१०१
मन्त्रोपमाखतां प्राप्ता	११	शुद्धाङ्घ्रि टङ्घ्रिष्ठादि	२९६	पट्कोषेरेषु विद्यते	११
मन्त्र मयत्कृतमपुत्र	१६८	शुद्धो वापुङ्घितपुत्र	२४०	पट्कोषे तुलपट्ट	११४
मन्त्रे भाङ्घ्रिङ्घ्रिक	२८६	शुद्धोक्तपौष्ठाङ्घ्रि	२१०	पौष्क्य वादम एव	४१
मन्त्रेण खड्गोत्पान्ते	२६१	शुद्धोक्तपौष्ठाङ्घ्रि	१०१	सु	
मन्त्रीकडङ्गुगामाङ्घ्र	०१	शुद्धामुक्तममद्वय	७	सुदीपती निवदिती	१६८ १६६
मन्त्रोत्पुत्रकं द्वितेय	२०१	शुद्धा मीथा मति कानि	११२	सुदीपती उदय	१०१
मन्त्रोत्पुत्रकं द्वि	११०	शुद्धा मीथा सुतिरपि	८१२	सुदीपतिं गदिता	१००
मन्त्रोनि शुद्धाभि	२०१	शुद्धा मीथा स्वधाप्या च	११२	सुदीपतिं सर्वपति	२४
मन्त्रोत्पुत्रकं द्वि	११०	शुद्धा मीथा च परपी	६१	सुदीपतिं सर्वपति	११२
मन्त्रोत्पुत्रकं द्वि	८०	शुद्धा मीथा च परपी	४१	सुदीपतिं सर्वपति	११२
मन्त्रोत्पुत्रकं द्वि	११०	शुद्धा मीथा च परपी	४१	सुदीपतिं सर्वपति	११२

सञ्जायाम्ये सद्यपि	६४	सकुम्भदुग्धवपिशो	६१	समाप्तौ वा	७०
सतर्कं विमान् पुनरेव	६००	सद्याम्भर्षोविष्णुयो	६०८	सदयवहृदय	२८४
सद्वीचितीक्ष्ण गुरुष्वपि	१६०	सदुग्धुनगुडशौर	८६	सदिन्दुमाद्रीजल	१७
सद्वीचितीक्ष्ण प्रजपेक्ष	१६१	सद्यतेन कीश्वर्या	१८०	सद्विष्णुबद्वैश	१२५
सद्वीचितीक्ष्ण मन्त्रौ	१६८	स चतुर्दशभिर्दशभि	१६९	समपुरमन्त्रिनाम्	१६९
सद्वीचितीक्ष्ण मनुमिहं	१६५	स चतुष्टयलार्गिशतसङ्घ	११३	समर्थीन्द्रादयौ	११३
सद्वीचितीक्ष्ण विमलधौ	१०२	सचतुष्टयलार्गिशङ्कर	१०८	समनाथो स विद्याया	१०
सपातिततैलेन च	१८५	स च लौकिकवस्तुत्वान्	१०	समसपारमसुभग	२६२
सपूज्य चैवं विधिना	२५६	सधिन्याचमात्रा सुधा	१५८	समहागपपतियुक्ते	२१७
सपूज्य योनिषु च भाटमप	१६४	सजश्या विजया तथा	१४४	समराज्या मन्दिनी च	१९८
सपूज्येव दिनेषु	१८८	सजश्याम्बुवाहनिभ	२०२	समापयेद्दक्षपादे	१६६
सपूज्यैव विधिना	१८६	सज्वालीन्काशिया विद्या	४३	समिद्धिरय बीधिते	२६८
सपूज्यैव त्रिनवद्विदिन	१६४	सतारराजसुख्यले	१६३	समिधानय दुग्धवध	२१४
सपूज्यैव सुधामय	२१८	सतारगजगयभपा	१२०	समीरण प्रतिहाय	२१६
संपूर्णैव यथावत्	२११	सतारैधितिमन्त्राणै	१४३	समीरिता समीरिण	६५
समीणशिला गुरु	२०८	स तु सर्वत्र ससूतो	१२	ससुयद्व दिराज्ञानसङ्घा	१५८
समीजवेदोमदिनेषु	१०८	सत्त्वं रजस्तम इति	१०	ससुद्रशाशमवतीर्थे	१६३
सयतविधौ सचचतुर्ष्व	१८३	सत्त्वपूर्वकगुणान्विता	७२	ससुद्रतीरेऽप्यथनाऽद्रि	१५६
सद्योश्च किञ्चन	३०४	सत्यजज्ञविष्णुबद्धे	१८८	ससुनिन्धन्दी देवतमपि	१०८
सवर्षकाले सुसल	२६५	सत्यमहिषासमवा	१९६	ससुनिसुरपिठभौ	३०६
सवादगुरुविहित	३५२	स विष्टुमा वज्रिगृह्ये	२८५	सर्गादकं चतो	२७०
सवादगुरु विधिने	३५३	सदीपद्रुधसपत्र	२५	सर्गाद्यानायमने	२६७
सङ्कतैव घृतैव	८४	सद्यो वैदावमाशा	२८४	सर्गस्यवलयनपुर	१८३
सध्यापदेव तलेत्वेन	२९०	सु वादयाचारान्	२९७	सर्वं वाशसर्वाली	२२३
संस्थापयेच्च नाड्ये	"	सन्वीयथ समीधौ	२२६	सर्वं चित्तं क्रमाद्धीम	३२८
संस्थापितानिष्ठां तां	१८६	सनिम्बतिजसिद्धाये	३४५	सर्विपाद्यमनहोमदी	१८८
संस्थाप्य दक्षिणस्यां	१५७	सन्ध्याधरा सृचलारी	४५	सर्वगाय ससुत्पन्ना	४१
संस्थाप्य राजतं तम	२०१	सपादभातुगुण	२५३	सर्वं भूनिर्बृतिकरान्	७५
सन्ध्याय समोऽह्य च	१८६	स पुन वसई सार्धं	६३	सर्वदुत जतिपद	२११
सङ्कतेर्दाशङ्कार	२५२	सप्रवृक्षयन्तुकला	२१६	सर्वव्यासा हि सा मक्ति	५७
सङ्कथ्य चोत्पाप	१४२	सङ्गम वामपाद स्ना	३४५	सर्वान् कामानवाश्रित	२५१
सङ्कथि परितन	११०	सङ्गममपि लीङ्गैरे	३४७	सर्वेष्वपि च मन्त्रेषु	८१
सङ्कथ्यद्वितीया	१४३	सङ्कल्पनां च कृष्टाद्या	१२०	सन्सोदायितेत्वेन	१६४
सङ्कथ्याश्चतुर्धाम्या	२१३	सङ्गाभक्तस्य तारश्च	८४	सलिद्रुदम्बर्षास	८१
सङ्कारं च ङ्कारं च	३५	सङ्गातां करुणां च	८७	सलियालपवन	२३४

सवाप्तुदेवादिक्	२३८	साननलोहितवकी	२६५	सुविमलनखदल	१२४
सव्यापसव्यभागे	२१०	सान्ना शिखीलवयुतं	२६१	सुविमदमतिरथ	२७७
समानो यौसरसखी	२२५	सामुद्रे च सहिङ्गु	२२७	सुवेधमैयथातीत	२७८
सगिरोचि क्यं हृद	२७८	सार्णे[न्]वायसवर्षे	२५८	सुश्रीः सुकृपा कपिला	४१
सगिरोमुखगल	१८८	साधं ययं तथैवाव्यद	१२	सुसिता पायाङ्कम	३३५
सगिरीललाटहृद्	२७६	सिक्ता चरनव्यायस	२२८	सुसितेन युयुजेन	८८
सग्रीवौजा लोकेभा	१७३	सिक्ता षोडशकृद्वधं	७	सुज्ञेरेतेजपत	१६७
ससप्तभिः पुनः षड्भि	२७२	सितकिंप्रकृतिरुंखी	२०४	सुखरुपाणि तस्मानि	२४
ससर्पिषा पायसेन	२००	सितरक्तासितैर्षणे	७६	सुखामरमहासेन	२६५
ससिद्धसुरपूजितः	२१४	सितसिद्धार्थैः सहसा	६०८	सुखा सुखान्ता आना	४२
ससप्तमभिः सहितं	१२१	सितेन रजसा कार्या	७६	सवं प्राक् प्रत्यगाचार्यं	७३
ससुरासुरनीलि	१२६	सिद्धार्थायुतस्त्रीमैर्वैरिण	२४८	सुवेपु भकरान् व्यथे	७४
ससुरासुरसिद्धयथ	१२५	सिद्धिषष्ठौ चान्या	२१०	सुयंसेत्यसुवाकेन	३२९
ससुवर्गैश्च[प्रमा]स्त्वै	१६७	सिन्दूरकाञ्चनसमी	१०७	सृष्टिसंहिः श्रुतिर्मेधा	४१
ससुषुचापगयीरपि	२२२	सिन्दूरकन्दकरविन्द	२३८	सुना संसम्भयितुं	१८५
ससर्षवेवृषष्टी	१७२	सिंहसुखपादपीठ	२०८	सुख प्रतिष्ठतिरस	२३६
स हंकारः सुमान् प्रीतः	५४	सिंहव्याघ्रवराहाः	६५	सुखं खां वेचि परमा	१२
सस्यकायां दशकै	२५२	सिंहस्थां शरनिष्ठै	३३८	सोऽनौच्य लाडयामायुः	१३
सस्यारपदं पूर्वं	२८४	सुगन्धसुमनीधूप	८५	सोमादीनां दिशि दिशि	१८७
सद्व्यापिः खलिवृषं	८२	सुग्रीर्षमितमोगनः	२२८	सौ सौ [सौ] सौ विन्दुयुतं	२८६
सद्विरश्वी च अन्द्रा	१६५	सुदर्शनमहाचक्र	२६५	सौदर्शनोयं गायत्री	२५५
सद्वदधमगवत्ये	१७०	सुदीर्घसुखीसुखी	४३	सौरे पीठे पूजा	२५१
साकारशात्मनः	११०	सुधामयी च तदधीनि	२२०	सौर्वथे राज्यसिद्धि	२७५
साङ्गः सप्रतिपत्तिः	२३०	सुमेऽश्वमेने निशीथ	३७१	सौषुधाये भृगुगमथी	१२५
सा हस्तसंज्ञा विन्दाजी	२६	सुमनां भया भयान्ते	२७७	सुन्दरीकभयीर्मध्ये	३२७
सा तथा शरणा पुण्या	२३	सुरता वाक्यौ खोला	२१८	सुभनायमप्य पार्श्वे	३७
सात्त्विका दिव्यपूजासु	८२	सुरभिद्वयमद्विध	२४५	सुतिर्नां शरणा पदारमेव	१३७
सार्थं संश्रुत्य शितधी	२४३	सुरा, सपिडगन्धर्व	८२	सुत्वा ददावत् प्रथमेत्	८७
साध्यर्चाङ्घ्रिपथमंथां	२१६	सुखचिरसिंहासना	१७३	सुत्वेन्दुश्वरपरिमण्डित	१००
साध्यास्यां शक्तिवञ्जी	२५८	सुकृपा बहुकृपा च	१५५	स्यानेषु पूर्वसुकोषु	२२४
साध्यास्याकर्मपुत्रं	२१४	सुश्रीद्रसितदंष्ट्रिका	२४२	स्यानस्यापनकर्म	२२७
साध्यास्याचरदर्भितं	१८७	सुखलोभ्यपूर्वैश्चो च	१३३	स्यानेष्वेवात्मनः	२२२
साध्यास्या कामवर्षेः	२२६	सुखर्षेणोपीरजवा	२४२	स्याने षष्ठीकैश्च	२३८
साध्यास्यामर्भमेनं	२१९	सुखर्षेणोपीरजवा	२०४	सुनाय सुभृताय	१००
साध्याया हृदय	२१९	सुविमदमतिरथः	१६८	सात्वाङ्गसिद्धः	१८४

खात्वा चाडकंमुखीऽभवि	१५०	खीयेऽथैव संभरे	१०१	डुला धरराः	१८०
खेहाहा खीमती यवि	१०८	खेति खर्म खेति चाम्ना	११०	डुला मनुनचंभर्म	१८०
खर्गाखा यवि धे वर्णाः	४०	ख		डुनेदकषणडुने	१००
खरदीर्घेऽभरकान्वी	१०८	खंसारसकारण	०५	डुदाराख्यो धात्रु	१११
खरन्तमखराबाध	१०८	खंसाखाकारकपं	१८५	डुनुकृषिनाभिषु तथा	१५१
खरप्रविह्वलिताऽशी	१०४	खंसादटा इरइचित	१२५	डुनुपचमिसदपे	१०१
खराय धौमकीयुजा	१६५	खंसादटी मदन	१११	डुनुपमसितमत्रु	११०
खार्याखिलीक	१५१	खंसी वराही विमली	४२	डुनुप्यं सर्वस खोकस	१२१
खार्यामिनेलीकान्	१११	खमिति प्रकाशितोऽहं	१११	डुदधं दुडिगम्यलान्	८०
खतिपौठः विनाको	११४	खयगजरयथल्या	१४४	डुदधं यमिरसया	८८
खुति यथा संसति	१४१	खयारिहुमुमैरिं	१६८	डुदयकमलवणतः	१६१
खुला निजं पितर	१०५	खरलमय तेनेव	५४	डुदयवर्धसे स्थितीऽथ	१२४
खुला दिव्याऽदिवीभवं	१०८	खरिपूर्वं वाडनाय	१८५	डुदयपुरुपोममाने	१६१
खुददुद्धिसंधा च यदा	१०	खरिसुमन्यनचक्रदरात्र	१५१	डुदयशिरसोः शिखायां	०८
खुः कर्कटी वधिक	५८	खरिभदरयो पाद	१०४	डुदयानि बन्धनामि	१६४
खुरट्टमूर्ध्वी वने	८६	खरिखेऽर्जोऽष्टम्वा	१०१	डुदयानि विष्णुपद	१५०
खननुप्रधारविष	१५८	खरे निन्दुनादेः	१५८	डुदयाभीजसंख्यं तं	१०१
खीतीमार्गेऽविभक्त	१४	खर्पाशा सुनदाकषा	१४८	डुदये वदने च रिपो	११६
खवेववर्तिनः खु	१४८	खल्युतवर्मजतीवी	११८	डुदवीधस्यथोऽधं च	१२४
खमतैर्मदन्वडि	१४	खवन्क्रिया सपदि	१६०	डुदाननपरशेया	१२८
खच्छः खच्छदपरितो	१००	खलथिवा च टठयीः	६२	डुदोर्मलापरगल	१०२
खच्छी सुमचीया	१०४	खशयवपमधासु	१२८	डुनुलांकीरुयुमिडु	१८८
खनामसद्वयाकाराः	८२	खशीयद्वसुपानपडु न	१६४	डुट्टिः ट्टिः ट्टिः ट्टिः	१५०
खनिष्यति च छदघ	०	खमिं न कुप्यांजीवसु	१२१	डुलेख्या खनाया च	१२०
खराख्याः पीठय मीत्राः	१८	खान्ताः यन्त्रसः	४०	डुलेखा क्रेदिनी मन्दा	१०८
खर्षेऽपरा मूर्जे	१८०	खारोरावलीराजत्	८	डुलेखायां गगना	१४४
खर्षायै मधुना च	१११	खारुट्टिककसाया	८०	डुलेखाप्रिसाया	१६१
खवसारकीपेते	१८६	खारिद्राधिः सखगनुत्स्य	०१	डुलेखानपविभिमर्चना	१५८
खर्वेदसखदपाम	१५१	खाममावलिताधे	११०	डुलेखायाः पच	१६१
खम्यानतधुताच्छुका	१२	खिरण्या गगना गता	८२	डुलेखान्तःखसाधं	१८१
खाली भतभिवादां च	६१	खुकाराया खिपरि	१०२	डुलेखास्थितसाध्याच	१०४
खानिनि सखलैवं	१२१	खुकारे साध्यसथा	१००	डुलेख्यं पाधिर्व	१०२
खानिन् प्रथोद विषेय	८	खुकिः प्रेवं दिवसेय	१०४	डुलेख्यानिन्दुखण्डाण	१८१
खार्येऽथे प्रसक्राये	१०८	खुतसध्यासादखी	१०१	डुलेख्यामूरादुनी	१०५
खाद्यानः पचिरागाद	१६६	खुतापुतिषसुदीनः	१२१	डुलेख्यकीभविशीजितामिः	१८१
				डुला पच परे च	४०
				डुली प्री रति सपुटि	१४०